

50007

50007/419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1971.02

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

104. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,—Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Korek József: Az alföldi vonaldíszes kerámia népének települése Kisköre-Gáton	3
G. Szénáskzy Júlia: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén	18
Maráz Borbála: Délkelet-Magyarország La Tène-korának kronológiai kérdései	47
Tóty Endre: A Savaria-Bassiana útszakasz	65
Lőrincz Barnabás: Újabb adat a 154. év consullistájához	76
Tettamanti Sarolta: Avarkori öntőminta Vácról	79

KÖZLEMÉNYEK

Szathmáry László: Embertani megfigyelések a bükki kultúra népességének időrendjéhez	86
Bülkei Irén: A pannóniai ABC-feliratok értelmezéséhez	89
R. Facsády Annamária: Az éremkeretelés szokása a római birodalomban	94
H. Vaday Andrea—Vörös István: Szarmata telep nyomai Bánhalma határában	98

SZEMLE

Kádár Zoltán: Rómaikori plasztika Pannóniában I—III. század	106
Kemenczei Tibor: A IX. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus. Nizza (Franciaország) 1976.	107

IRODALOM

Kovács Tibor: O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. — Gy. Farkas—P. Lipták, Anthropologische Auswertung bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé.	108
Fodor István: Fehér Géza, Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából	109

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

104. kötet, 1977.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kerek József</i> : Az alföldi vonaldíszes kerámia népének települése Kisköre-Gáton	3
<i>G. Szénászký Júlia</i> : A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén	18
<i>Maráz Borbála</i> : Délkelet-Magyarország La Tène korának kronológiai kérdései	47
<i>Tóth Endre</i> : A Savaria-Bassiana útszakasz	65
<i>Lőrincz Barnabás</i> : Újabb adat a 154. év consullistájához	76
<i>Gabler Dénes</i> : A dunailimes I–II. századi történetének néhány kérdése. — <i>Lőrincz Barnabás</i> : A barát földpusztai tábor bélyeges téglái	145
<i>Castiglione László</i> : Újabb régészeti adatok a Sarapis-kultúra kialakulásához	176
<i>Sz. Burger Alice</i> : Későrómai sírok Mucsfa-Szárászpustán	189
<i>Horváth Ernő</i> : A mucsfai későrómai faveder xyloptómiaja	205
<i>Tettamanti Sarolta</i> : Avarkori öntőminta Vácraól	79
<i>Németh Péter</i> : A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései	209

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szathmáry László</i> : Embertani megfigyelések a bükki kultúra népességének időrendjéhez	86
<i>G. Szénászký Júlia</i> : A szakálhádi csoport idoltöredéke Battonyáról	216
<i>Goldmann György</i> : A tiszapolgári kultúra települése Bélmegeyeren	221
<i>Bülkei Irén</i> : A pannóniai ABC-feliratok értelmezéséhez	89
<i>R. Facsády Annamária</i> : Az éremkeretelés szokása a római birodalomban	94
<i>H. Vaday Andrea—Vörös István</i> : Szarmata telep nyomai Bánhalma határában	98
<i>Duma György—Ravasz Csaba—Salamon Ágnes</i> : Adatok a későantik színesgyöngyök készítéséhez	235
<i>Fülep Ferenc</i> : A pécsi ókeresztény mauzóleum ásátása	246

SZEMLE

<i>László Gyula</i> : Méri István	258
<i>Németh Péter</i> : Csallány Dezső	259
<i>Kádár Zoltán</i> : Római kori plasztika Pannóniában I–III. század	106
<i>Kemenczei Tibor</i> : A IX. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus. Nizza (Franciaország) 1976.	107
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. évi működéséről	260
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1976. évben	260
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1976.</i>	261

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica ASH XXVII. kötet	277
<i>Kovács Tibor</i> : Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
<i>Kovács Tibor</i> : O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Gy. Farkas — P. Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé	108
<i>Fodor István</i> : Fehér G., Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából	109
<i>T. Dobosi Viola</i> : A. Leroi-Gourhan — M. Brézillon (36. section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
<i>Kerek József</i> : Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit	111
<i>Ecsedy István</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Öckergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
<i>Ecsedy István</i> : A. Aspez — B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa	114
<i>Szabó Miklós</i> : A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur	281
<i>Castiglione László</i> : B. Freyer-Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils	115
<i>Tóth Endre</i> : Studia Aegyptiaca 1.	116
<i>Szabó Miklós</i> : W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten (Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X.)	117
<i>B. Bónis Éva</i> : Novaesium VI. M. Vegas, Die augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss	118
<i>B. Bónis Éva</i> : H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
<i>Sz. Burger Alice</i> : W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum (Forschungen in Lauriacum 10.)	119
<i>Bóna István</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
<i>Kiss Attila</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
<i>Holl Imre</i> : H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
<i>Holl Imre</i> : Beckmann, B., Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulasse	120
<i>Fodor István</i> : P. A. Rappoport: Régi orosz lakóházak. Régi kelet-európai lakóházak	285
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1976-ban	121

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Й. Корек: Поселение культуры альфельдской линейно-ленточной керамики у плотины в д. Кишкоре	3
Ю. Г. Сенански: Находки культуры ватья в окрестности Чонграда	18
Б. Мараз: Вопросы хронологии латенской культуры на территории Юговосточной Венгрии	47
Э. Тот: Дорога между Саварией и Бассианой	65
Б. Лорину: Новые данные о переписи консулов 154 г.	76
Д. Габлер: Некоторые вопросы истории границы римской империи (лимеса) по Дунаю I—II вв. — Б. Лорину: Кирпичи со знаками из лагеря в д. Баратфельдпушта	145
Л. Кастильоне: Новые археологические данные к возникновению культа Сарапа	176
А. С. Бургер: Позднеримские могилы в д. Мучфа-Сараспушта	189
Э. Хорват: Ксилотомия позднеримского деревянного ведра из д. Мучфа	205
Ш. Теттеманти: Литейная форма аварского времени из г. Вац	79
П. Немет: Спорные вопросы археологических исследований ранних комитатских центров Венгрии	209

СООБЩЕНИЯ

Л. Сатмари: Антропологические данные к хронологии культуры бюкка	86
Ю. Г. Сенански: Обломок идола сакалхатской группы из г. Баттоня	216
Дь. Голдман: Поселение тисаполгарской культуры в д. Бэлмедер	221
И. Билкеи: К вопросу о понимании паннонских азбучных надписей	89
А. Р. Фачади: Традиция окаймления монет римской империи	94
А. Х. Вадаи—И. Вёрёш: Остатки сарматского поселения в окрестности д. Банхалма	98
Дь. Дума—Ч. Равас—А. Шаламон: Данные к изготовлению позднеантичных цветных бус	235
Ф. Фюлеп: Раскопки раннехристианского мавзолея в г. Печ	246

ОБОЗРЕНИЕ

Дь. Ласло: Иштван Мери	258
П. Немет: Деже Чаллань	259
З. Кадар: Римская пластика Паннонии в I—III вв.	106
Т. Кеменцеи: IX Международный конгресс доисториков и протоисториков. Ницца (Франция), 1976	107
Ш. Шопрони: Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1976 г.	260
Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1976 г.	260
Археологические открытия 1976 года	261

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Маккаи: Acta Archaeologica ASH, Том XXVII.	277
Т. Ковач: Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
Т. Ковач: O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe. Gy. Farkas—P. Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápe	108
И. Фодор: Fehér Géza, Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából (Г. Фехер: Турецкие миниатюры эпохи турецкого владычества Венгрии)	109
В. Т. Добоши: Leroi-Gourhan, A.—Brézillon, M., (36. section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
Й. Корек: Handbuch der Urgeschichte, II. Jüngere Steinkupferzeit	111
И. Эчеди: A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
И. Эчеди: A. Aspez-B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa	114
М. Сабо: A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur	281
Л. Кастильоне: B. Freyer-Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils	115
Э. Тот: Studia Aegyptiaca 1.	116
М. Сабо: W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten (Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X.)	117
Е. Б. Бониш: Novaesium VI. M. Vegas, Die Augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss	118
Е. Б. Бониш: H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
А. С. Бургер: W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum (Forschungen in Lauriacum 10.)	119
И. Бона: Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
А. Киш: H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
И. Холл: H. Ladenbauer—Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
И. Холл: Beckmann, B., Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse	120
И. Фодор: П. А. Раппопорт, Древнерусское жилище; Древнее жилище народов Восточной Европы	285
М. Ф. Феер: Венгерская археологическая литература за 1976 г.	121

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

J. Korek: L'habitat du peuple de la céramique linéaire de la Grande Plaine Hongroise à Kisköre-Gát	3
J. G. Szénászkzy: Trouvailles de la civilisation de Vátya aux environs de Csongrád	18
B. Maráz: Les problèmes chronologiques de l'époque de La-Tène du sud-est de la Hongrie	47

<i>E. Tóth</i> : La route romaine de Savaria à Bassiana	65
<i>B. Lőrincz</i> : Nouvelle donnée à la liste consulaire de l'année 154	76
<i>D. Gabler</i> : Quelques problèmes de l'histoire du limes du Danube au I-III ^{ème} siècles. — <i>B. Lőrincz</i> : Les briques estampillées de camp à Barátföldpuszta	145
<i>L. Castiglione</i> : Nouvelles données archéologiques concernant le développement de la culte de Sarapis	176
<i>A. Sz. Burger</i> : Les tombes romaines tardives à Mucsfa-Szárászpuzsza	189
<i>E. Horváth</i> : Xylotomie du seau de bois de l'époque romaine tardive de Mucsfa	205
<i>S. Tettamanti</i> : Moule de fonte de l'époque avarie trouvé à Vác	79
<i>P. Németh</i> : Problèmes discutés des recherches archéologiques concernant les premiers chefs-lieu des comitats	209

NOTES ET INFORMATIONS

<i>L. Szathmáry</i> : Observations anthropologiques concernant la chronologie du peuple de la civilisation de Bükk	86
<i>J. G. Szénászky</i> : Fragment d'une idôle de la groupe de Szakálhát de Battonya	216
<i>Gy. Goldmann</i> : Le site de la culture de Szakálhát à Bélmegeyer	221
<i>I. Bilkei</i> : L'interprétation des inscriptions ABC de Pannonie	89
<i>A. R. Facsády</i> : Exergues usuels dans l'Empire Romain	94
<i>A. H. Vaday—I. Vörös</i> : Traces d'un habitat sarmate aux environs de Bánhalma	98
<i>Gy. Duma—Cs. Ravasz—Á. Salamon</i> : Données sur la mode de préparation des perles de l'époque romaine tardive	235
<i>F. Fülepi</i> : Fouilles du mausolée paleo-chrétien à Pécs	246

CHRONIQUE

<i>Gy. László</i> : István Méri	258
<i>P. Németh</i> : Dezső Csallány	259
<i>Z. Kádár</i> : L'art plastique de l'époque romaine du 1 ^{er} au 3 ^{ème} siècles en Pannonie	106
<i>T. Kemenczei</i> : IX ^e Congrès International des sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Nice, 1976	107
<i>S. Soproni</i> : Sur l'activité de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1976	260
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1976	260
Archäologische Forschungen im Jahre 1976 (Les recherches archéologiques de l'année 1976)	261

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica ASH. Vol. XXVII.	277
<i>T. Kovács</i> : I. Bóna, Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
<i>T. Kovács</i> : O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápió. Gy. Farkas-P. Lipták Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápió	108
<i>I. Fodor</i> : G. Fehér, Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából (Miniatures turques de l'époque de la domination turque)	109
<i>V. T. Dobosi</i> : Leroi-Gourhan, A.—M. Brézillon (36 ^e section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
<i>J. Korek</i> : Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit	111
<i>I. Ecsedy</i> : A. Häslér, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
<i>I. Ecsedy</i> : A. Aspez—B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età' del bronzo in Europa	114
<i>M. Szabó</i> : A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-kultur	281
<i>L. Castiglione</i> : Freyer-Schauenburg, Bildwerke des archaischen Zeit und des strengen Stils	115
<i>E. Tóth</i> : Studia Aegyptiaca I.	116
<i>M. Szabó</i> : W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten (Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X)	117
<i>É. B. Bónis</i> : Novaesium VI. M. Vegas, Die augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss	118
<i>É. B. Bónis</i> : H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
<i>A. Sz. Burger</i> : W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum (Forschungen in Lauriacum 10.)	119
<i>I. Bóna</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
<i>A. Kiss</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
<i>I. Holl</i> : H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
<i>I. Holl</i> : B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse	120
<i>I. Fodor</i> : P. A. Rappoport, Des anciennes maisons d'habitations russes. Des anciennes maisons d'habitations de l'Est de l'Europe	285
<i>M. F. Fejér</i> : Magyar régészeti irodalom 1976-ban (Littérature archéologique hongroise en 1976)	121

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ant. et Arch.	= Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist ArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mitteilung
AEp	= L'Année Epigraphique (Paris)
AH	= Archaeologia Hungarica
AMN	= Acta Musei Napocensis (Cluj)
AntTan	= Antik Tanulmányok
AntH	= Antiquitas Hungarica
AntrKözl	= Antropológiai Közlemények
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
AUB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica (Bp.)
AuhV	= Lindenschmit L., Altertümer unserer heidnischen Vorzeit
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter
CarnJb	= Carnuntum Jahrbuch (Wien)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EPhK	= Egyetemes Philológiai Közlöny
EPRO	= Études préliminaires des religions orientales
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologica
FiL	= Forschungen in Lauriacum
Germ	= Germania
HO	= Hazai Okmánytár
IKMK	= István király Múzeum Közleményei
JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
JJE	= Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve
JÖAI	= Jahreshfte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
JRS	= Journal of Roman Studies
JSGU	= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MK	= Múzeumi Közlemények (Bp.)
MM	= Magyar Múzeum
MNy	= Magyar Nyelv (Bp.)
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
NK	= Numizmatikai Közlöny
ORL	= Obergermanische Rätische Limes
PA	= Památky Archeologické (Praha)
PWRE	= Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RA	= Revue Archéologique (Paris)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
R—D	= Desjardins, E.—Rómer, F., Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois
RIU	= L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)
RVM	= Rad Vojvodjanskijh Muzeja Novi Sad)

SA	= Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK	= Somogy megyei Múzeumok Közleményei
StudArch	= Studia Archaeologica (Bp.)
StZ	= Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
TIR	= Tabula Imperii Romani
TrZ	= Trierer Zeitschrift
TtK	= Természettudományi Közlöny
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VREJ	= Vas megyei Régészeti Egylet Jelentése
VSz	= Vasi Szemle
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 104.

1977. 1. SZÁM

104. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

AZ ALFÖLDI VONALDÍSZES KERÁMIA NÉPÉNEK TELEPÜLÉSE KISKÖRE—GÁTON

Az 1963-ban leletmentéssel indult, majd 1964—65 között folytatott II. Tiszai Vizilépcső építését megelőző régészeti leletmentés során a tiszai kultúra telepe és temetője mellett a vonaldíszes kerámia településének néhány objektuma is előkerült.¹

Még a múlt század végén végzett töltésépítési munkák miatt a település egy része már akkor elpusztult, egy részét pedig az 1962. évi árvízvédelmi munkához elhordott földdel tették tönkre. A terület adta lehetőségekhez mérten összefüggő részeken tártuk fel a — kubikolás miatt kimaradt apróbb részek kivételével — megmaradt területet. A fel nem tárt részletek elhanyagolhatóak voltak, mert teljes objektumokra ott már nem számíthattunk.

A Kisköre-Gát lelőhely ott fekszik, ahol ma az erőmű duzzasztó gátja és hajózsilipje látható. A töltés vonala és a folyó akkori medre között lapos, keskeny dombhát húzódott ÉNy—DK-i irányban, amely a középponton volt a legmagasabb (88,5 m), mind a Tisza felé, mind a védtöltés felé kissé lejtett, illetve helyenként túl is terjedt a védtöltésen kívül.

A dombhát ÉK-i részén feküdt a tiszai kultúra telepe. A DNy-i részen egy kisebb, mélyebb fekvésű rész után másik kiemelkedés található. Az ásátás idején a felvonulási építkezés miatt ezt a részt is elhordták. Egy lejárattal maradt meg az ártérre, s ennek környékén nyitottuk az 57—63. felületeket. Itt találtunk rá a vonaldíszes kerámia telepére és az alábbi objektumokat tártuk fel (1. kép):

59. felület. A felület jelensége nem értékelhető, mert a félig kibontott 150 × 110 cm átmérőjű és 150 cm kerek gödör nem tartalmazott anyagot éppen úgy, mint mellette levő 50 × 80 cm mélységű 100, ill. 70 cm átm. és a 80 × 50 cm, 66 cm mély szegletes gödör. A tiszai telepen talált gödörformák miatt inkább oda soroljuk.

61. felület. A területet földgyalival részben megsértették, de a benne levő objektumok teljes feltárása még lehető volt. A felület 20 m hosszú, 150 cm széles volt.

1. lakógödör. A nyesett felületen határozottan elkülönült a kagylóval, hamuval kitöltött gödör, amely csak vonaldíszes cserepeket tartalmazott. A feltáráshoz a keskeny felületet mindkét oldalról kiszélesítettük, így az 7,75 × 4,25 cm lett. A lakógödör

teljes kibontása után ovális, szabálytalan, hosszúság keskeny gödörre vált, 725 × 225 cm méretben, amelynek É-i vége kissé szegletes, D-i, lekerekített (2. kép). A szabálytalan forma egy helyen teljesen összeszűkül. A gödör alja teknős, középvonalától mélyül, a mai felszíntől —45,—57 cm között található a padlónívó. A D-i oldal középső harmadában kiemelkedő, félkörös részben volt a tűzhely 140 × 50 cm nagyságú, kiégett foltja, körülötte 100 × 100 cm hamus földdel, egy kis mélyedésben, ami a gödör legmélyebb pontja volt. Ettől Ny-ra feküdt egy kagylócsomó 190 × 120 cm-es foltban, amit a kutatószelvényben már észleltünk. Körülötte semmiféle cölöplyuk nem volt. A bőséges leletanyag az alábbi:

Kaptafa alakú kőbalta csiszolt töredéke (7. kép 1), Kova nucleus, apró pengeleütéssel (7. kép 2), Birkacsontból hasított csonttű, hegye csiszolt (7. kép 3),

Szegletesedő őrlőkö dörzsölőköve. Felülete simára csiszolt, szélei kopottak (7. kép 4),

Kissé behajló szájú, félgömbös edény peremtöredéke (7. kép 5),

Félgömb formájú peremtöredék, durva kivitelben (7. kép 6),

Jó kidolgozású szürke cserép, rajta íves és egyenes mélyített karcolás (7. kép 7),

Durva cseréptöredék, húzgált mélyedésekkel (7. kép 8),

Félgömbös edény oldalrészének alsó harmada, alján vékony vonalú, hullámvonalszerű, íves díszítéssel (7. kép 9),

Durva cseréptöredék, benyomott ovális mélyítésekkel (7. kép 10),

Durva, pelyvás anyagú cseréptöredék, egy körömcspípéssel díszítve, amelynek elrendezése csoportos formát mutat (7. kép 11),

Vékonyfalú oldalrész, függőlegesen haladó zezzug mélyítéssel (7. kép 12),

Durva, pelyvás anyagú fenékrész pseudo-barbotin technikával készült sárkoloncokkal (7. kép 13),

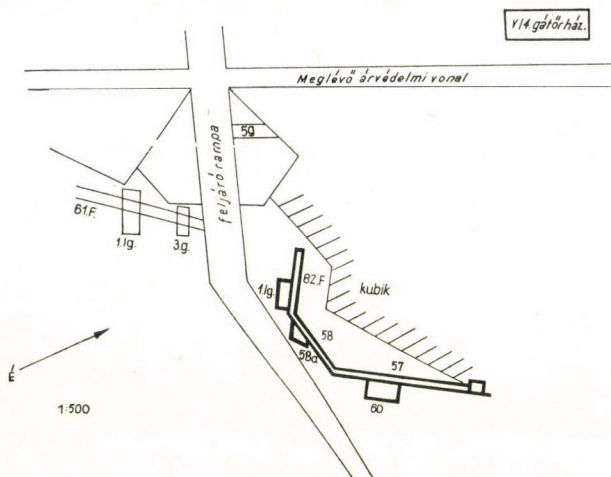
Kisméretű, alacsony, talpas tál töredéke (7. kép 14),

Durva, pelyvás anyagú edény töredéke (7. kép 15), Alacsony, talpas edény töredéke (7. kép 16),

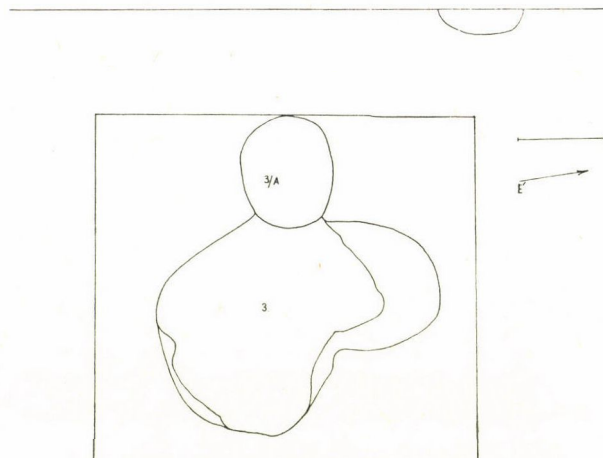
2. gödör. Méhkas formájú volt, anyag nélkül. Átm: 100 × 85 cm. Rendeltetése tárolás lehetett.

¹ Korek J., Tisza II. régészeti leletei. (Szolnok 1973); U.a. Archaeologische Forschungsberichte aus dem Bereich der zweiten Theiss-Staustufe. FA 25 (1975) 250—251;

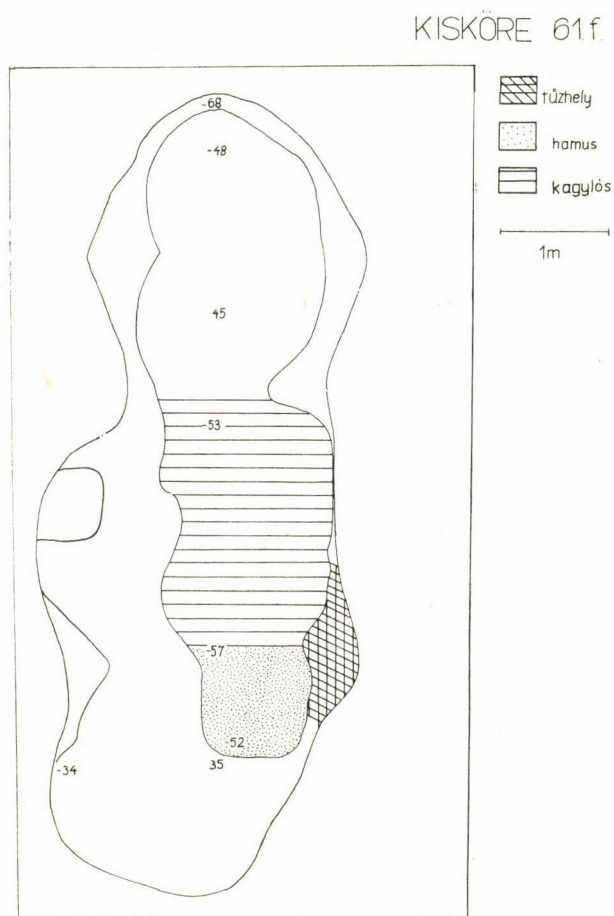
Ásatások Kiskörén. Múzeumi Levelek 7—8 (Szolnok 1965) 5—15.

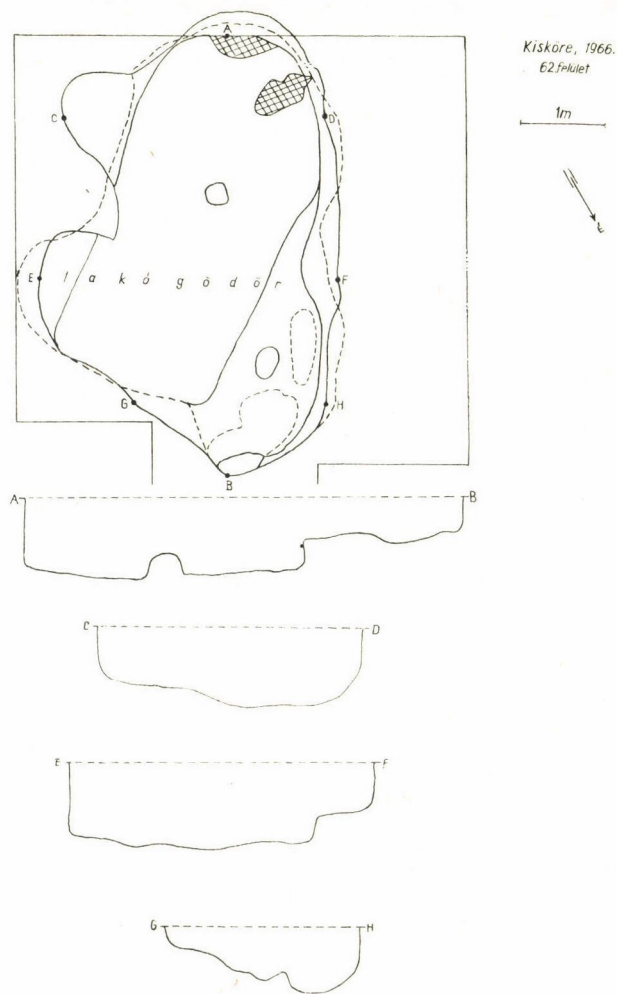
1. kép. Kisköre-Gát, helyszínrajz
Рис. 1. Кишкоре-плотина, план раскопок
Fig. 1. Kisköre-Gát, plan des lieux

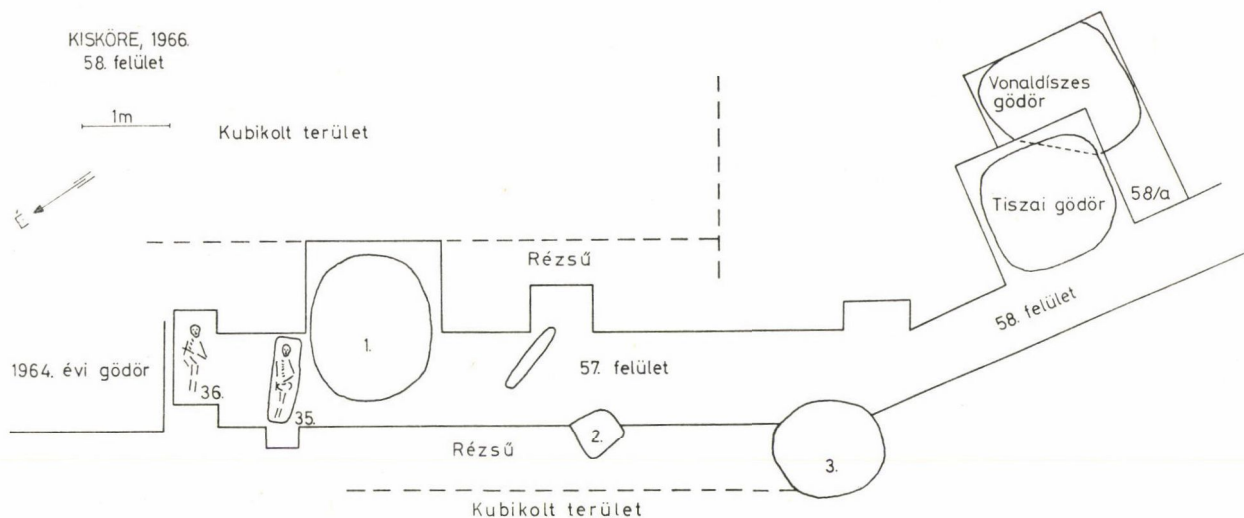
3. kép. 61. felület. 3. sz. gödör
Рис. 3. Участок 61. Яма № 3.
Fig. 3. Surface n° 61. Fosse n° 3

2. kép. 61. felület. 1. sz. lakógödör
Рис. 2. Участок 61. Землянка № 1
Fig. 2. Surface n° 61. Fosse d'habitat n° 1

4. kép. 62. felület. 1. sz. lakógödör
Рис. 4. Участок 62. Землянка № 1
Fig. 4. Surface n° 62. Fosse d'habitat n° 1

5. kép. 58, 58/a felület, gödör
Рис. 5. Участки 58 и 58/а. Яма
Fig. 5. Surfaces n°s 58 et 58/a, fosse

3. gödör. A kibontás érdekében a kutatószelvényt kiszélesítettük 350 × 450 cm-es felületre. Az előkerült gödör formája szabálytalan, töltelékföldje is kétszínű volt. A Ny-i rész szabálytalan, ovális, É-i oldalfele félkörben kiszélesedik. Nagysága 250 × 325 cm, amiből a kiöblösödés kb. 100 cm. (3. kép) Alja teknős. Ezt a gödört vágta egy sötétebb töltelékföldes kerek gödör, amelyből elszórtan jellegtelen cserepek kerültek elő, apró bronz rögökkel. A 125 × 100 cm-es gödörbe 180 cm mélyen jutottunk le, a felfakadó víz miatt alját nem értük el. Méretéből ítélve rendeltetése valószínűleg kút volt, kora a cserepek szerint bronzkori lehet. A neolitikus gödörből gazdag cserépanyagot nyertünk. Behajló peremű tál, szürke színű, jó anyagú, m: 7, sz: 16 cm (6. kép 1), Félgömbös edény, szürke, jó anyagú M: 8,5, szá: 10 cm (6. kép 2), Durva kivitelű, csonkakúp alakú tál, M: 8,6, sz: 17 cm, (6. kép 6). Finom kidolgozású, virágcserep alakú edény, kettős karcolású szélábrázolással. Oldalán kettős párhuzamos, íves, vékony mélyített vonal fut körbe. A vonalpárt és az alatta, felette levőket ritmikus, egymást váltó ferde pontsor díszíti (8. kép 1). Félgömb alakú tál, szélén vékony vonalkarcolással. A felületet kissé hullámos, függőleges vonallal ellátott, szabálytalan, ovális, zárt vonalmélyítés díszíti. A teljes kiegészítést 4 ilyen zártvonalú mezőnek tartom (8. kép 2). Virágcserep alakú peremrész, hullámos és egyenes vonaldiszszal (8. kép 3). Kissé profilált, félgömbös csésze töredéke, a nyakhajlásban besimított vonalmélyedéssel (8. kép 4). Az előzőhöz közel álló, nyúltabb forma, a nyakhajlásban vonalmélyítéssel, felülete egyenes és íves, záróvonalaknak látszó mélyítéssel (8. kép 5). Jó kidolgozású oldaltöredék, vékony szegletes, karcolt mintával (8. kép 6).

Félgömbös, kihajló peremű edényrész, jól kidolgozott agyagból. A has közelében karcolt rombusz, amelyet nagyobb, csúcsba összefutó, mélyített karcolás övez (8. kép 7).

Közepes vastagságú cserep, széles mélyítésű mintával (8. kép 8).

Vékonyfalú töredék, párhuzamos, függőleges vonalmélyítéssel, amely félkörös, szabálytalan formában folytatódik (8. kép 9).

Közepes vastagságú, kissé durva felületű fenékrész, rajta szabályos, kör alakú mélyített dísszel (8. kép 10).

Virágcserep alakú edénytöredék, kettős szélábrázolással között ferde mélyítéssel. A hasmezőt függőleges mélyítések között hullámos mélyítés és pontozás fedi (8. kép 11).

Csőtálas tál töredéke, a talpon hullámvonalábrázolással (8. kép 12).

Középvastag falú fenékrészes töredék, hullámvonal dísszel (8. kép 13).

Talpcsöves edénytöredék, talprészen kettős ék alakú mélyítések vannak, amely négyszer ismétlődik (8. kép 14).

62. felület. A 10 m hosszú, 150 cm széles kutatószelvénybe esett a lakógödör, amelynek felbontásához a szelvényt 5 × 5,5 m-re szélesítettük ki. A lakógödör ovális forma és az É—D tengelytől 15°-kal tér el (4. kép). A közölt alaprajzon is jól követhető építési módja. Kezdetben egyik oldalán félkörös, másik végén szegletes záródású gödörnek indult, közepén kis 20 × 20 cm átm. kiemelkedéssel. A tűzhely a gödör Ny-i részén volt, a félkörös rész szélén, amelyet égett föld és hamu jelzett. Bejárata a szegletes oldalon lehetett. E háznak mérete 410 × 190 cm volt. Később nagyobbították a lakógödört. Az É-i oldalon két félkörös beásást készítettek, ugyanakkor lényegesen bővítették a D-i oldalon is, ahol kisebb mélyedéseket találtunk. A tűzhely is máshová került, a K-i félköríves

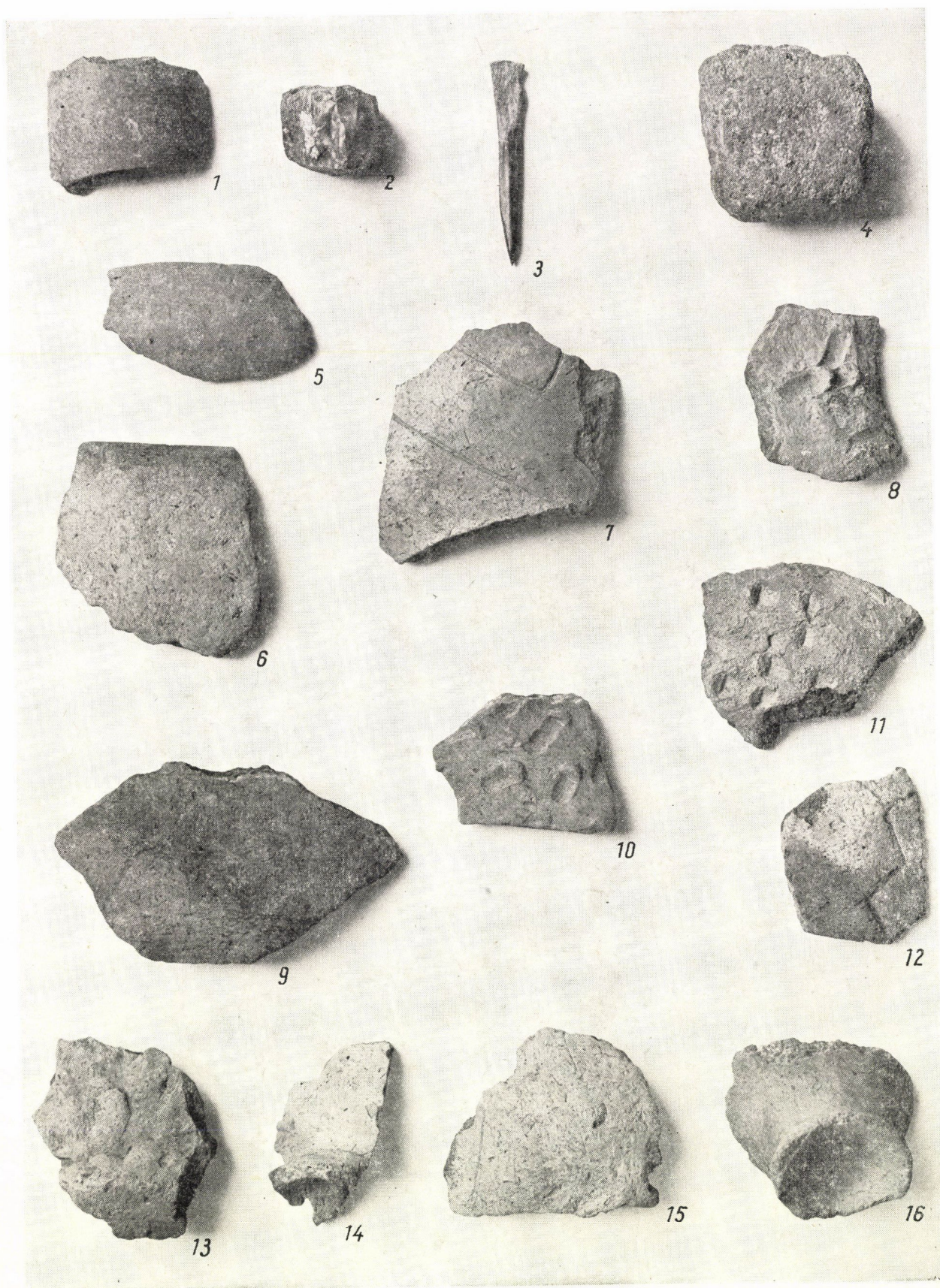

6. kép. 1, 2, 6. 61. felület, 3. gödör. — 4, 5, 7, 9. 62. felület, 1. gödör. — 3, 8. 68. a felület gödre
 Рис. 6. 1, 2, 6. участок 61, яма № 3. — 4, 5, 7, 9. участок 62, яма № 1. — 3, 8. яма на участке 68a
 Fig. 6. 1, 2, 6, surface n° 61, fosse n° 3 — 4, 5, 7, 9. surface n° 62; fosse n° 1 — 3, 8. fosse de la surface n° 68a

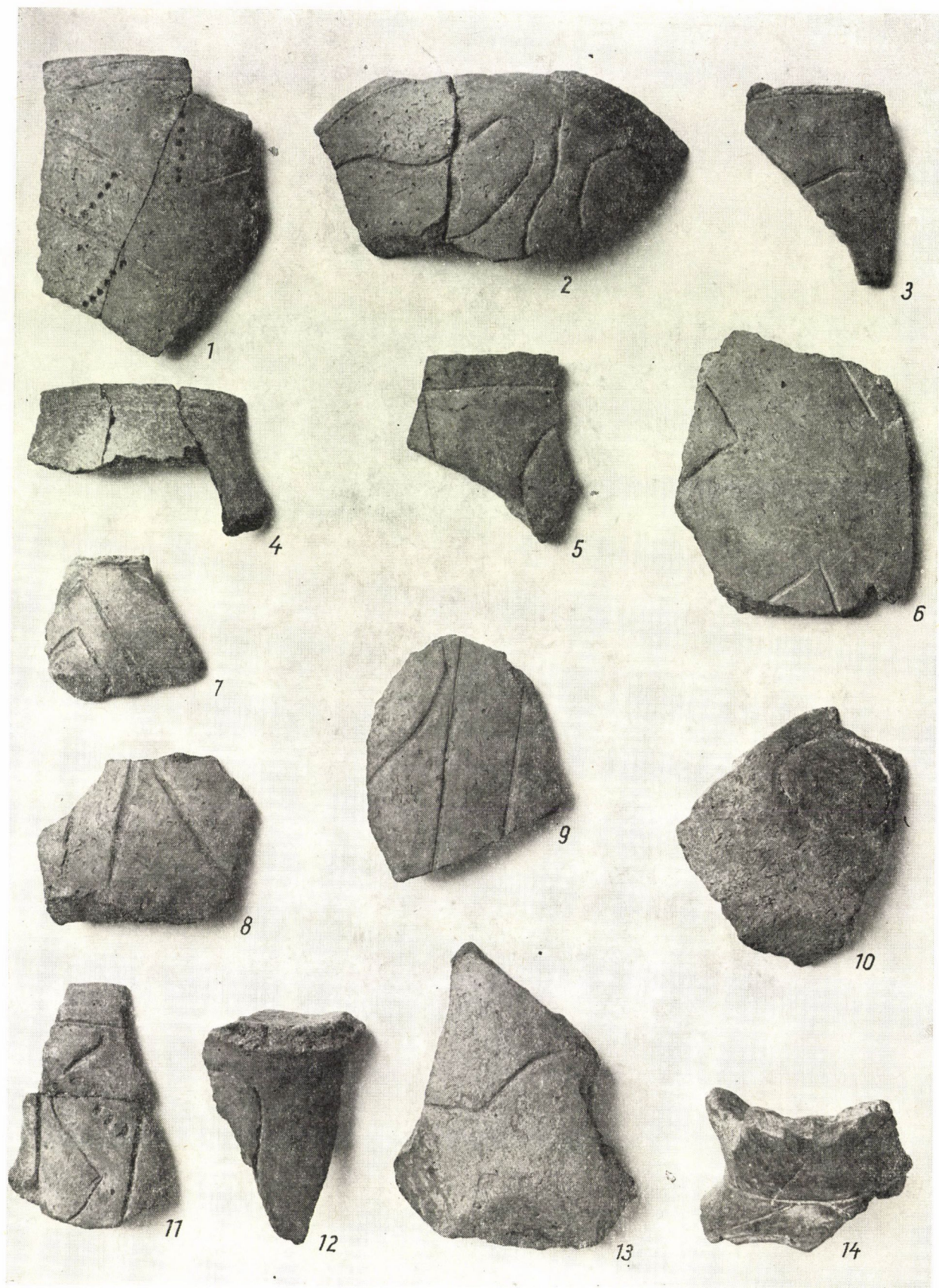
részre. E ház mérete $5 \times 3,6$ m. A bejárat továbbra is a Ny-i oldalon maradt. Két kiöblösödő része alvóhely lehetett, a K-i részen levő gödröket munkagödröknek is tarthatjuk. Ezt jól mutatják a metszetek. A hamus töltéskorokban bőven volt cserépanyag, amely leggazdagabban 80 cm mélyen feküdt. A cserepek súlya 150 kg volt.

Jellemző kerámiája:

Talpas tál, külsejét gyékényfonat-minta díszíti, amely a teljes belső részen is megjelenik. A talp alacsony, kissé kiszélesedő. Középvastag falú, vöröses. M: 7, szá: 11, fá: 6, Tá: 3 cm. (6. kép. 4, 7). Félgömb alakú edény, vékonyfalú, szürke, m: 7,5, sz: 9 cm (6. kép. 5).

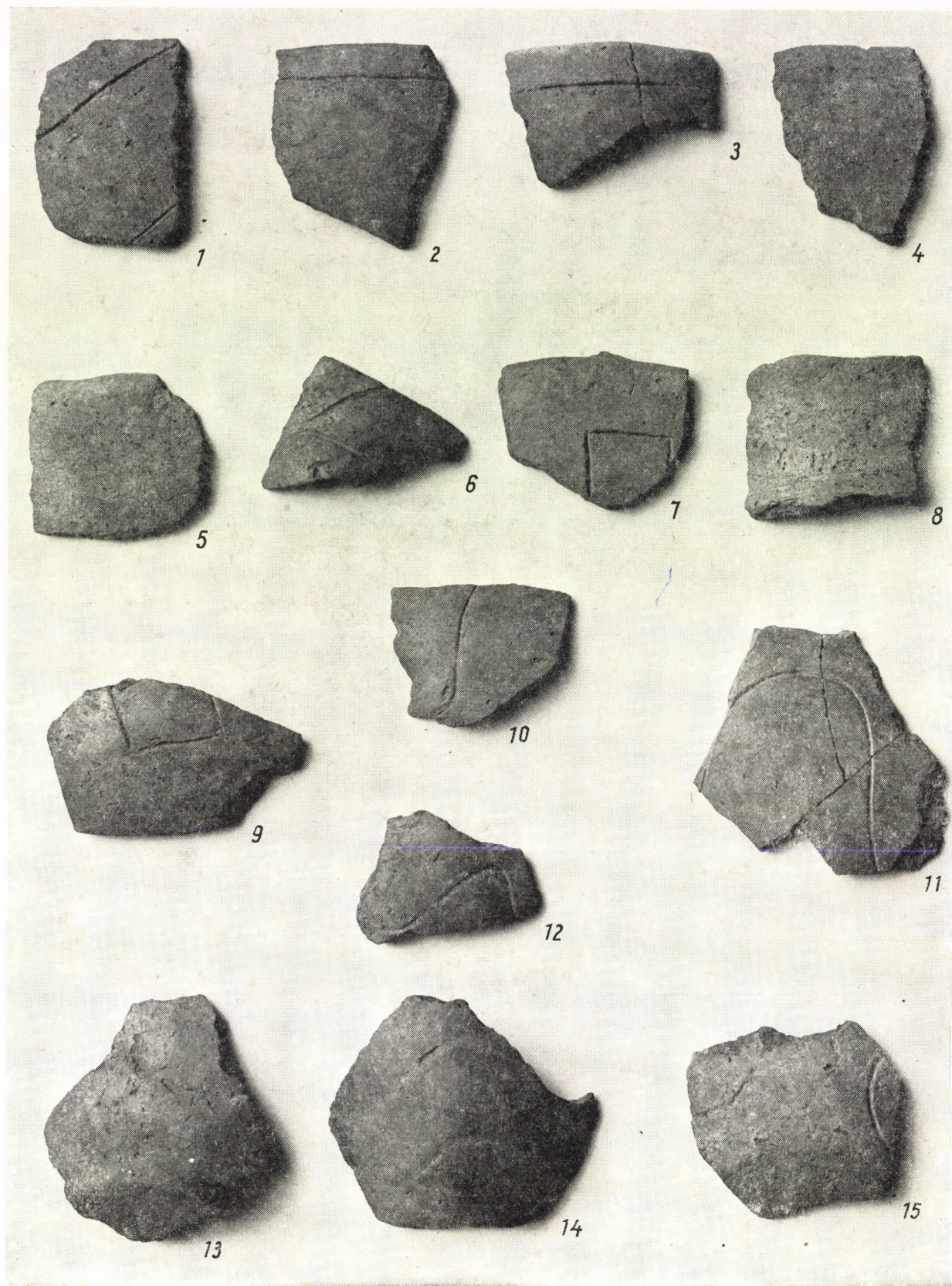
7. kép. 61. felület, 1. gödör 1—16.
 Рис. 7. Участок 61, яма № 1. 1—16.
 Fig. 7. Surface n° 61, fosse n° 1. 1—16.

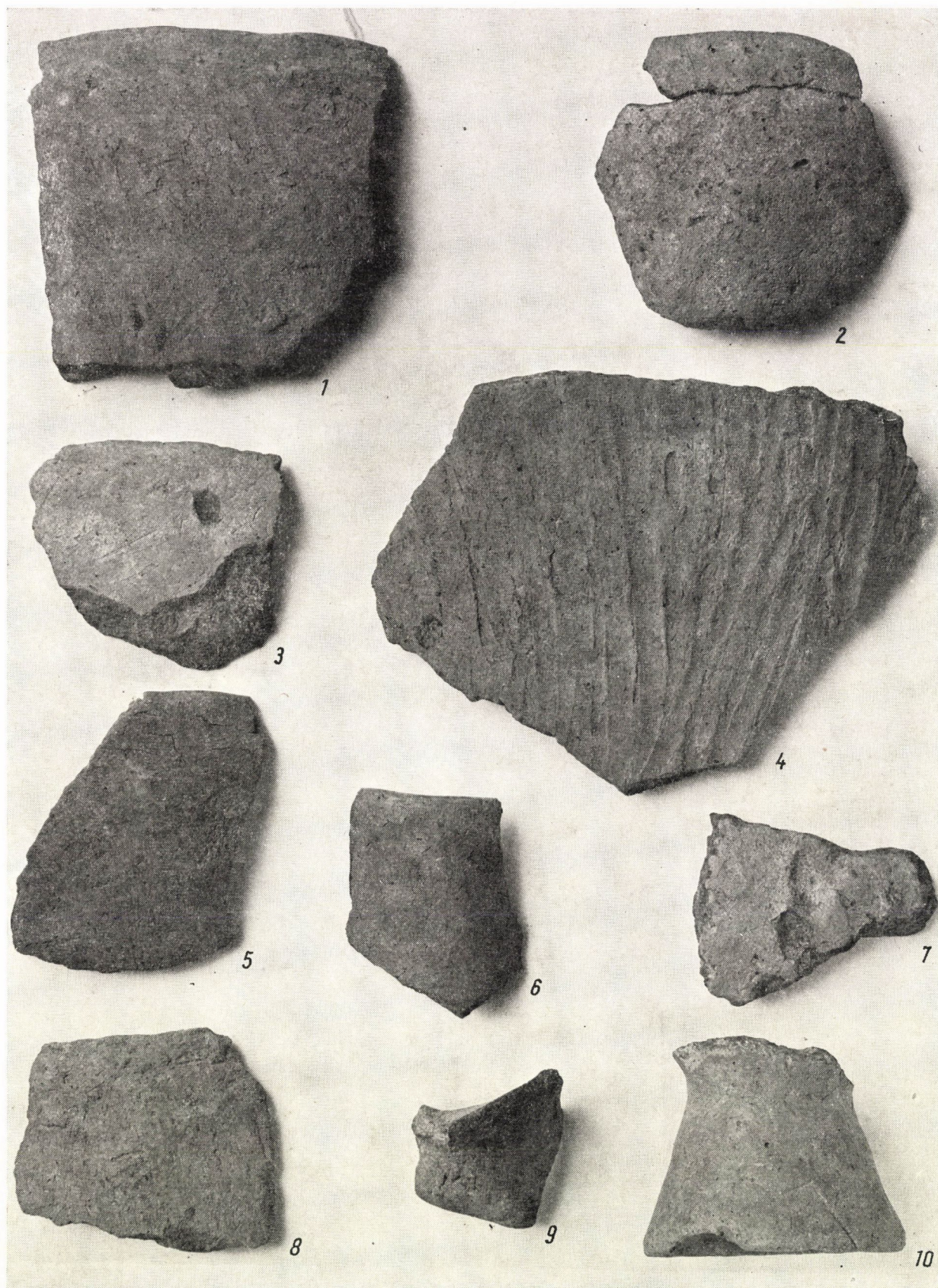
8. kép. 61. felület, 3. gödör, 1—14.
 Рис. 8. Участок 61, яма № 3, 1—14.
 Fig. 8. Surface n° 61, fosse n° 3, 1—14.

9. kép. 62. felület, 1. gödör 1—8.
 Рис. 9. Участок 62, яма № 1, 1—8.
 Fig. 9. Surface n° 62, fosse n° 1, 1—8.

10. kép. 62. felület, 1. lakógödör 1–15.
 Рис. 10. Участок 62, землянка № 1, 1–15.
 Fig. 10. Surface n° 62, fosse d'habitat n° 1, 1–15.

11. kép. 62. felület, 1. lakógödör 1—10.
 Рис. 11. Участок 62, землянка № 1, 1—10.
 Fig. 11. Surface n° 62, fosse d'habitat n° 1, 1—10.

12. kép. 58a felület, gödör 1–12.
 Рис. 12. Участок 58a, яма 1–12.
 Fig. 12. Surface n° 58a, fosse, 1–12.

Kissé behajló peremű pohár, szürke, ép, m: 7,5, szá: 6, fá: 4 cm (6. kép 9).

Félgömb alakú, középvastag falú edény „seprő-huzgálós” felülettel. A felület kialakítása a felső részen körkörös mozgással történt, az alsó részen ferde lehúzó mozdulatokkal (9. kép 1).

Oldaltöredék, jó anyagú virágcserep formából, szegletes mélyítéssel (9. kép 2).

Félgömbös edénytöredék, párhuzamos, íves karcolásokkal (9. kép 3).

Durva edény pelyvás anyagból pseudo-barbotin csomókkal (9. kép 4).

Virágcserep-töredék, kettős hullámvonalas mélyítéssel (9. kép 5).

Félgömb alakú, jó kidolgozású töredék, zárt, vastagabb és félkörös, vékonyan karcolt mintával (9. kép 6).

Pohártöredék, kihajló peremmel, nyakhajlásában besimítás (9. kép 7).

Nagyobb, hengeres nyakú, öblös edény középső része, a hasvonalon a körkörös mélyítéseket hullámvonal köti össze (9. kép 8).

Az igen változatos mintakincsből még az alábbiakat soroljuk fel: Általános a széldíszítmény, amely a félgömbös, ill. a kissé kihajló edényeken lép fel. (10. kép 1, 2). Gyakori a téglalap alkú, de legtöbbször nem zárt, karcolt minta (10. kép 7, 9). Az egyes vagy többes hullámvonal a legjellemzőbb, legtöbbször párhuzamosan, mintegy szalagot adva (10. kép 12, 14). A másik háznál már megfigyelt, függőleges elválasztó vonal itt is gyakori (10. kép 10), amelyhez nem mindig csatlakozik a zárt vonaldísz, vagy annak félkörös része (10. kép 15). A ferde vonal vagy annak párhuzamos változata szintén a gyakori mintakincs közé tartozik (10. kép 1. 2).

A durva, húzgált díszítés általános, néha egészen éles kontrasztokkal. (11. kép 2. 4), vagy csak alig észlelhető mélyedéssel, amely azt is mutatja, hogy valami textíliével dörzsölték be, s ettől kapta mintáját (11. kép 1, 5, 8). A rapesos (11. kép 2, 7) felület mindig a pelyvás anyaghoz kötődik (11. kép 2, 3, 8). Az alacsony csőtálp a középvastag falú edények vezető típusa (11. kép 9, 10).

58. *felület*. Stratigráfiailag a legtöbbet adta az 58. felület, amelyet az 57-hez csatlakoztattunk, tompa szögben, kifejezetten szondázás-jelleggel. A formát a kubikolt terület szabta meg és sok lehetőség további felület-nyitásra már nem volt. A kutató-árkokban talált, rábontott gödör korának tisztázása szükségessé tette egy 58/a. felület jelzését, amellyel a tiszai gödörrel elvágtott, korábbi gödröt tártunk fel (5. kép). A töltélföld színe is elütő, világosabb volt, ami sejteni engedte, hogy a kissé szegletesebb gödör feltárából más jellegű anyag került majd ki. A gödör feltárára a tiszai után került sor. Átm: 180×150 cm, mé: 150 cm volt. Szerszámanyagában kőbalta, átfúrt csontfoglalat és csonttű fordult elő. A gödör gazdag kerámiát adott. Virágcserep alakú edény, pereme alatt kettős széldíszítmény. A felületet kettős, a függőlegesen haladó hullámvonal négy felületre osztja, amelyben

karcolt meandroid és a szegletes minták váltják egymást. M: 16,5, sz: 18 cm (6. kép 3).

Félgömbös edény alja, oldalán párhuzamosan futó vonalakkal. Jó anyagú, szürke (6. kép 8). Vékonyfalú, virágcserep alakú edény, szélén vékony, karcolt dísszel, amelyből ferde mélyedés indul ki. (12. kép 1)

Virágcserep alakú, kissé behajló peremű csöbör peremtöredéke, szürke (12. kép 2).

Csőtálpas tál töredékei. A talprészen vékony vonalú, sűrű párhuzamos, vörös színben megmaradt festés. A középmagas csőtálp megmaradt darabján csak a ferde, csíkozott festés látható (12. kép 3, 6).

Durva anyagú, összeszűkülő edényke része, kis benyomott bütyökkel (12. kép 4).

Félgömbös edény, szürke, fénylő felületű anyagból m: 12 cm (12. kép 5).

Tál, ill. tálformájú készlettartó edény töredéke, rajta vízszintes húzgálással készített rapesos felülettel (12. kép 7).

Szegletesedő edény töredéke, kiszélesedő peremmel, durva, pelyvás anyagú (12. kép 8).

Durva kidolgozású, vastag falú, alacsony csőtálp töredéke, pelyvás anyagból (12. kép 9).

Durva, vastagfalú fenékrész, rajta körömcsípszerű mélyítés (12. kép 10).

Középvastag falú, kissé profilált edény alja (12. kép 11).

Kihajló peremű, jó kidolgozású fazék töredéke, sötétszínű anyagból (12. kép 12).

A kevés lehetőség mellett is fontos eredménnyel zárult az ásatás. Helyi vonatkozásban fontossága abban van, hogy a táji adottságok felhasználásával a kis közösség csak a dombhát egy részét vette birtokába. A kis részében megmaradt település nyomaiból is megállapítható, hogy az igen kicsi lehetett, mert a tiszai településnek a centrumára nem terjedt ki, onnan egyetlen vonaldíszes kerámiába tartozó cserep sem került elő. Az is biztos, hogy a védtöltésen túl nyúló dombhátra sem terjedt ki, mert az ott húzott árkok felületei üresek voltak. A vízlépcső építésével az akkor kezdődő felvonulási területen mindössze egyetlen sír volt, amit a 37. számmal jeleztünk. Ezt Patay Pál tárta fel, aki a szomszédos Szingeháton levő kora rézkortiszapolgári kultúrába tartozó feltárást vezette. A sírt a gépi földmunka során találták meg, a megmaradt csontok helyzetéből ítélve nyújtott volt. A kéz mellett egy eltörött henger formájú, szépen polírozott, állati lábszárcsontból készült, átlukasztott pálcátöredék volt. A tárgy szokatlan és ismeretlen a tiszai sírmellékletek között, de rítusából ítélve oda sorolható. A talajmunkák azt erősítették meg, hogy a jelenlegi töltéstől 10 m-re sem a település, sem a temetkezés nem terjedt túl a területnek ezen a szakaszán. Ez a nagyarányú földmunka nem hozott felszínre települési objektumot. Ezekkel a megfigyelésekkel is számolva, a település 100 m hosszú és 50 m szélességet nem haladhatta meg, és így legfeljebb egy nagycsalád szállásterülete volt, esetleg egy kisebb nemzetsége. A

munkások elbeszélése szerint a korábbi földmunkák során innen alvó helyzetben levő csontvázak kerültek elő, mely arra mutat, hogy a telep közelében temették el halottaikat.

A település jelentőségét emeli az, hogy a középső Tisza-vidék sokrétű neolitikus kultúrái között egyöntetű anyagot képvisel. Az 58, ill. 58/a felület belső stratigráfiai helyzete biztossá teszi, hogy a középső és késői tiszai kultúrához köthető települést mindenképpen megelőzte a vonaldíszes kerámia. Annak megítélése a lényeges, hogy települést az alföldi vonaldíszes kerámián belül hová keltezzük. A teljes magyarországi leletanyag ismeretének hiányában a kiadás alatt álló Kalicz N. — Makkay J. monográfia nélkül nem vállalkozhatunk az eddig csupán kis részben közzétett anyag alapján a részletekbe menő meghatározásra.²

A kerámia stíluskritikai vizsgálatáról, a forma és a díszítőelemek figyelembevételével a következőket mondhatjuk. A statisztikai adatok bizonyítják, hogy a díszítőelemek között a középmély vonaldíszítés a leggyakoribb, mintegy 75%-os. Ebben egyaránt képviselve van az íves párhuzamos, a szegletes, sőt a zezug díszítés is. Egyaránt megtaláljuk a zárt ovális és szegletes mintát, amit a vonaldíszes kerámián belül az eddigi kutatás fontos kronológiai jegynek tartott, elsősorban B. Soudský díszítő-variációs statisztikai módszere³ és I. Pavlů ilyen irányú munkássága miatt.⁴ Ismertek J. Lichardus⁵ e témában felvetett gondolatai a gömöri kultúráról, a keleti-kárpáti vonaldíszes kultúráról, ahogyan ő javasolta bevezetni, az alföldi vonaldíszes kerámia elnevezés helyett. A korai alföldi vonaldíszes kerámiának meghatározott anyagában nagy jelentőséget tulajdonítanak a Körös-reminiscenciáknak: a pelyvás anyagnak, a körömcsepének, a barbotin-szerű díszítéseknek, amelyek mind megtalálhatók, a

kiskörei anyagban is, de igen kis százalékban. A közép-alföldi leletanyag (Hortobágy—Faluvég-halom,⁶ Bodrogkeresztúr,⁷ Karcag környéki lelőhelyek⁸) arról győző meg, hogy korban legközelebb áll a Hortobágy—Faluvég-halom leletanyagához, amelyben még nem keverednek a középső neolitikumba sorolható leletek. A Bükk vidéki területeken és a Kelet-Szlovákiából ismert gömöri kultúrához kötött települések közül elsősorban a festés alapján az Uppony—Mogyorósdal⁹ lelőhely jöhet számításba mint párhuzam, ill. Barca Svetla III.¹⁰ Ha ilyen kicsi anyagon szabad valami belső fejlődést lemérni, akkor itt is fennáll az a helyzet, mint azt az egymáshoz közel fekvő upponyi két lelőhellyel kapcsolatban megállapítottam, hogy van időrendi különbség, és ott a malomgáti¹¹ az idősebb. Kiskörén csak halványan merem megkockáztatni azt a feltevést, hogy a 61. felület 1. lakógödre képviseli a legkorábbi periódust, mivel itt jelentkeznek a legerőteljesebben a Körös-kultúra jellegzetességei.

Már korábban rámutattam arra, hogy az edényformákban és díszítőrendszerükben az alföldi vonaldíszes kerámia jelentős szerepet játszott a középső és későneolitikum formakészletében, díszítő gyakorlatában.¹² A legszembetűnőbb vonás a szeldíszítmény jelentkezése, amely kifejezetten vonaldíszes sajátosság. A kiskörei egyik edényt hoztam fel példának, hogy a bogács—hintóvölgyi,¹³ B. Kutzián I. által rekonstruált edény mezőkre osztott, zónás díszítő gyakorlata szintén vonaldíszes sajátosság, amelynek meglétét még a bükki kerámia díszítésének látszólagos szeszélyessége ellenére is J. Lichardus igen szemléletesen bizonyította.¹⁴ A bogácsi anyagot későbbinek tartom, mint e lelőhely anyagát és az a Kalicz N. — Makkay J. által bevezetett tiszadobi csoporthoz köthető, vagy talán már a szilmei csoportoz

² Tompa F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH V—VI (1929).; *Ua.*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24—25 (1934—35) 27.; *Bognár-Kutzián, I.*, Das Neolithikum in Ungarn. AAU 40 (1966) 245—280.; *Kalicz, N.—Makkay J.*, Die Probleme der Linearkeramik im Alföld. Acta Ant. et Arch. 1966. 35—37.; *Ua.*, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch. Nyomás alatt.; *Ua.*, Probleme des frühen Neolithikums der nordischen Tiefebene. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. (Székesfehérvár 1972) 77—92. *Trogmayer, O.*, Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheissgebiet. StZ 17 (1969) 467—478.; *Ua.*, Körösgruppe — Linearbandkeramik. Aktuelle Fragen... 71—75., *Korek J.*, A vonaldíszes kerámia elterjedése az Alföldön. MFME 1958—59 (1960). 19—52.; *Ua.*, Die Linearbandkeramik auf dem Alföld. MFME 1967. 13—20.; *Ua.*, Die Linearkeramik im Bükk-Gebirge. Acta ArchCarp 12(1971) 5—26.

³ Soudský, B., Principles of automatic data treatment applied on Neolithic Pottery (Prague 1967). *Ua.*, Étude de la maison néolithique. SA 17 (1969) 5—96.

⁴ Pavlů, J., Das linearkeramische Ornament in der Entwicklung der böhmischen Linearkeramik. Aktuelle Fragen... 131—143.; *Soudský, B.—Pavlů, J.*, Interpretation historique de l'ornement linéaire PA (1966) 91—125.

⁵ Lichardus, J., Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei.

Aktuelle Fragen... 107—122., *Ua.*, Beitrag zur Linearkeramik in Ostslowakei. AR 16 (1964) 841—881., *Ua.*, Chronologie des Früh- und Mittelneolithikums in der Ostslowakei. UISPP (1966) 413—417.

⁶ Gazdapusztai Gy. feltárása. Az anyag a Déri Múzeumban van, publikálás alatt Kalicz N.—Makkay J. monográfiájában. A korábbi hortobágyi lelőhelyekre: Pipáshalom, Papegyház, Zámposzta. I. *Korek, J.* MFME (1960) III. t. Az anyagban szilmei elemek jelennek meg éppen úgy, mint Hortobágy—Arkuson, ahol már kifejezetten túlsúlyra jutnak a szilmei elemek. Legközelebb áll a Nádudvar és Nádudvar-Csukáskert lelőhelyek anyagához. Lásd *Korek i. m.* IV. t.

⁷ Kalicz, N.—Makkay, J., Aktuelle Fragen... (1972) 10—11. kép.

⁸ MNM Adattár 34. K. Legfontosabb lelőhelyek Karcag—Berekhalom, Kápolnás, Törökbor, Fabinka. Lásd *Korek, J.*, MFME (1960) 27.

⁹ *Korek J.*, Acta ArchCarp 1971. 11—16. II—IV. t.

¹⁰ Bánesz, L.—Lichardus, J., Nové nálezy Linearneji Keramicy v Barci pri Košiciach. AR (1969) 291—300.

¹¹ *Korek J.*, Acta ArchCarp 7—10. I. t.

¹² *Korek J.*, *uo.* 17—18.

¹³ *Kutzián I.*, Újabb neolitikus leletek a Magyar Történeti Múzeumban. MM (1946) V. kép. 51., IV. kép 1, 3, 4.

¹⁴ Lichardus, J., Studien zur Bücker-Kultur. Bonn (1974)

kapcsolódik, ami mindenképpen már a középső neolitikumot jelenti.¹⁵

A negatív bizonyítás módszerét választom arra, hogy a Kisköre-Gát település időrendjét meghatározzam a középső Tisza mentén. Az agyagban nincs egyetlen olyan darab sem, amely a bükk kultúrára utalna. A lelőhely földrajzi fekvése erre lehetőséget adna csakúgy, mint Folyás-Szilme- gen, ahol előfordulnak bükk leletek. Nincs benne szilmei elem sem, mert a 8. kép 1. és 8. kép 11. pontdíszes darabokat nem minősíthetjük annak. A késői vonaldíszes kerámia és a szilmei csoport keveredésére az egyik-rózsásparti¹⁶ anyag ad mintát csakúgy, mint a későbbi alföldi vonaldíszes kultúra és a bükkikultúra keveredésére a miskolc—fűtőházi¹⁷ és a Roska M. által feltárt polgár—tikosi anyag.¹⁸ Nincs az anyagban szakálhát—lebői sajátosság sem. Kalicz N. kutatásaiból ismert, hogy Tarnabodon¹⁹ egymás mellett van területileg a fiatalabb alföldi vonaldíszes kerámia és a szakálhái anyag középföldi változata, ami ott sem keveredik. Tarnabod esetében, a vízszintes stratigráfia alapján sorrendben későbbinek tette a lebő-szakálhái jellegű anyagot. Tarnabod és Kisköre egy régióhoz tartoznak földrajzilag is. Mi a helyzet közvetlenül Kisköre környékén? Abádszalók a Tisza bal partján fekszik, szemben Kiskörével. A Tisza II. terepbejárásai során az Abádszalók-Rév²⁰ átkelőhelyen egy neolitikus lelőhelyet rögzítettek, amelyet Csalog Zsolt tárt fel, illetve a környéken kisebb kutatásokat végzett. A települést szinte teljesen elhordta már a Tisza, s a megmentett anyag csupán annak bizonyítására elegendő, hogy ott egykor egy kis település, ill. halászfalu állhatott. Jellegzetes a kerámián a körömcspés megsokszorozódása, mint ezt a szakálhái lelőhely is tanúsítja bizonyos formákon.²¹ Ezt a folyamatot a szakálhái csoporton belül Trogmayer Ottó már felismerte.²² Hasonló eredményre jutott Kalicz N. és Makkay J., amikor Kelet-Magyarországon a szatmári csoporton belül a kenézlii anyagot a Szatmár II.-be helyezte.²³ Igaz, hogy a Szatmár II-t az alföldi vonaldíszes kerámia legkorábbi fázisának tartják. Az abádszalóki anyag jóformán egyetlen nagy hombáredény töredékeiből áll, amely véleményem szerint talán a szakálhái körhöz tartozik. Szomszédos Kiskörével Tiszanána, ahonnan egy gödör anyagát őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum.²⁴ Az anyag alapjellege Szakálhát, bizonyos szilmei beütésekkel, de bükki

keveredés nélküli anyagot tartalmaz. A Tisza Szolnok megyei oldalán a Csalog Zsolt által feltárt Tiszaszőlős-Csákányszeg²⁵ jöhet még számításba, ahol a szilmei elemek már feltűnnek a szakálhái leletek között. Az alföldi vonaldíszes kerámia nem a legidősebb szakaszához köthető Kemenczei T. tiszakeszi-tiszaparti, ároktó—pejpusztai feltárása.²⁶ A leletanyagban fellépő díszítő motívumok e lelőhelyeket a középső neolitikumba utalják. Tiszavalkon Patay P. három lelőhelyen találta meg az alföldi vonaldíszes kerámia anyagát: Tiszavalk-Kenderföldeken, Tetesen és a négyesi határban.²⁷ Patay P. úgy látja, hogy időeltérés van a tetesi és négyesi lelőhelyek között. A formák, a díszítő gyakorlat archaikus vonásai alapján a négyesi lelőhelyet tartja a táj legkorábbi lakossága emlékének. E lelőhely anyagában talált háromszög alakú lapos fejábrázolás azt bizonyítja viszont, hogy nem köthető a legkorábbi neolitikumhoz, anyaga nagyon közel áll a kisköre—gáti lelőhelyhez, tehát azzal egyidős lehet. Tiszavalk—Tetes, illetőleg a Patay P. által Poroszló—Rábolyn feltárt település a vonaldíszes kerámia fiatalabb periodusát képviseli, a benne fellépő bükki áru, illetve szakálhái elemek miatt.

Így a környéken levő lelőhelyek kevert közép-neolitikus anyagával szemben ezek az elemek Kisköre-Gáton hiányoznak, és ez a negatívum bizonyítja, hogy a lelőhelyet ezeknél korábbra kell datálnunk. Az eltéréseket lehet lokálisnak tartani, de megvan a lehetősége a nem nagy időkülönbségű telepek egy időszakba való sorolásának is. E kérdésben éppen a negatív bizonyítékok alapján a magam részéről az időkülönbség felé hajlok. Így a Kisköre-Gát lelőhelyet a Közép-Alföldön levő és a Hortobágy térségében sűrűsödő típusához tartozónak vélem, annak is a legvégeiről. Ha az idősebb vonaldíszes kerámiát fokozatokba lehet osztani, akkor Kisköre a B fokozatba kerül, ahhoz hasonlóan, ahogy Dunántúl esetében kísérletezett H. Quitta Zalavárral kapcsolatban.²⁸

A településnél ismét felvetődik a sokat vitatott gödörlakások kérdése. Dobosi Viola mezolitikus kutatása egyre világosabbá teszi azt, hogy az Északkelet-Alföld korai neolitikus lakóházában két változat van. Az egyik a Közép-Hegység területén levő típus, amit kőalapozású, szabadterű kunyhónak tarthatunk, amelynek jó példája Ostorosról ismeretes.²⁹ Előzményei messzire vezetnek, a késő-paleolitikumhoz. A másik települési forma a gödör-

¹⁵ Bognár-Kutzián, I., AAU 40 (1966) 260—262. 3. kép.

¹⁶ Korek J., MFME (1960) 27. Az anyag a Déri Múzeumban van.

¹⁷ Korek J., Zur anthropomorphen Darstellung der Bücker Kultur. FA 11 (1959).

¹⁸ Korek J., FA 11 (1959). Kutzián I., MM (1946) 2, 3. kép

¹⁹ Kalicz, N.—Makkay, J., Acta Ant. et Arch (1966) 46. 1.

²⁰ Csalog Zs., Régészeti munkálatok az abádszalóki Berében. Múzeumi Levelek. 7—8 (Szolnok 1965) 20—22.

²¹ Banner J.—Bálint A., Dolg 11 (1935) 76—96.

²² Trogmayer O., MFME (1957)

²³ Kalicz N.—Makkay J., Aktuelle Fragen... 10—11. kép.

²⁴ MNM. Ltsz. Publikálatlan.

²⁵ Szolnoki Múzeum. Publikálás alatt Kalicz N.—Makkay J. monográfiájában.

²⁶ Miskolci Múzeum. RégFüz I. 19(1965) 18.; RégFüz I. 18(1964) 4—5.

²⁷ Patay P., Die jüngere Steinzeit und Kupferzeit im südlichen Teil des Komitats Borsod. Acta Ant et Arch (1971) 9—12.

²⁸ Quitta, H., Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. PZ 38 (1960) 156—157.

²⁹ T. Dobosi V., FA 27 (1976) 9—40.

lakás, amelynek őseit Arka-Herzсарéten Vértés László találta meg.³⁰ Északkelet-Alföldön mindenütt ez utóbbi típust jelentkezik azzal, hogy a gödrökbe építik a tűzhelyet, mint ez a kőalapozású kunyhóknál is történt. Elég sok problémát okoz a gödörlakás használata. Ha nincs fedve, tartósabb használatra nem alkalmas. Tetőtartó szerkezetre viszont eddig még nemigen találtunk adatot az Alföldön, s ezért a szakemberek egy része ma is csak ideiglenes tartózkodási helynek tekinti. A leg gondosabb megfigyelés mellett sem sikerült a közölt telep jelenségei között tetőszerkezetre utaló nyomokat felfedezni. Ugyancsak hiányoznak a tartószerkezet oszlophelyei a tiszai kultúrához tartozó, azonos formájú és nagyságú tűzhellyel ellátott lakógödörknél. A környékén csak elvétve jelentkezett a sározszt mutató patistörmelék és emiatt csak olyan gallyakból összetákoltt tetőszerke-

zete lehetett, amelyet gyékénnyel vagy állatbőrrel borítottak. Ezt a felfogást a 62. felület lakógödörének A, B metszete mutatja, ahol a gödörlakás szokásos építésével a középen levő tartóoszlop helye megállapítható. A tartóoszlop helye nem lefelé mélyített, hanem kiemelkedő. Mégsem valószínű, hogy véletlen, hanem a régi vadászélet szárnyéképítő rendszerének maradványa, amikor még nem ásták be magukat a föld alá, hanem csak a föld felszínén támogatták alá. E lehetőség biztosítja szétszedhetőségét, újbóli felhasználását. Ez a típus azért érdemel figyelmet, mert az eddigi kutatások alapján az Alföld neolitikumában ez a szabálytalan gödörlakás valamennyi csoportnál megtalálható, így a szatmári csoportba tartozó Szekádón,³¹ és él a késő neolitikumig, amikor az szeptéles alaprajzú házaknál előtérbe kerül az agyag fokozott felhasználása.

Korek József

ПОСЕЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ АЛЬФЕЛЬДСКОЙ ЛИНЕЙНО-ЛЕНТОЧНОЙ КЕРАМИКИ У ПЛОТИНЫ В Д. КИШКОРЕ

Резюме

В рамках археологических работ, предшествовавших постройке второй ГЭС на Тисе, в 1963—66 гг. на месте настоящей водоподъемной плотины, на бывшем невысоком всхолмлении были раскопаны поселение и могильник культуры тисы. В юго-западной части этого поселения были раскопаны участки №№ 57—63, где были найдены объекты культуры линейно-ленточной керамики (рис. 1.).

На участке № 61 была найдена землянка длиной 7,75 м., шириной 4,25 м. Её северная стена прямоугольная, а южная округлённая (рис. 2.). Очаг был расположен по середине южной стены. Находки приведены на рис. 7. На этом же участке были найдены яма колоколообразной формы (яма № 2), и также яма № 3 с диаметром 350×450 см. Поселение имеет неправильную форму (рис. 3.). Керамику из неё см. на рис. 8.

На участке 62 была открыта землянка с размером 410×190 см. Один её конец прямоугольный, а другой округлый. Очаг был расположен в западной части землянки. Землянка была расширена за счёт двух овальных ям в северной стене. Размеры землянки увеличились до 500×350 см., очаг был перенесён на новое место. Вход в землянку по-прежнему остался на западной стороне. (Рис. 4.) В расширенных частях, по мнению автора были расположены лежанки, а ямы в восточной части служили рабочими ямами. Из многочисленных обломков керамики удалось реконструировать несколько целых сосудов (рис. 6. 4—8). На рис. 9—11. представлены наиболее характерные типы из фрагментов.

На участке 58. нами было сделано важное стратиграфическое наблюдение: яма культуры тисы прорезала

яму культуры альфельдской линейно-ленточной керамики (рис. 5). Размеры второй ямы: 180×150 см., глубина: 150 см. Из найденных в ней керамики самый большой интерес представляет собой сосуд кубкообразной формы с линейно-ленточным орнаментом. (рис. 6. 3.) Эта форма и орнамент получают широкое распространение в эпоху позднего неолита. Образцы многочисленных фрагментов керамики представлены на рис. 12.

На основании сделанных нами наблюдений поселение охватывало территорию приблизительно 100×50 м., и здесь проживала вероятно одна большесемейная община. Значение данного поселения состоит в том, что на нём найден однообразный материал, и это весьма редкое явление на сложных неолитических поселениях.

В орнаменте керамики преобладают ямки средней глубины. (На 75% сосудов.) В тесте грубой керамики много органических остатков, часто наблюдаются традиции культуры кёрёш, ногтевые вдавления, украшение в виде небольших бугорков и частых штрихов.

Данный материал ближе всего к материалу стоянки, открытой у д. Хортобáдь, на холме Фалувегхалма и можно его отнести к периоду «Б» культуры позднелинейно-ленточной керамики, сопоставляя с поселением Залавар в Задунавье. Поселение у плотины д. Кишкоре, несомненно, старше группы сакальхат, представленной находящимися вблизи поселениями Абадсалок и Тисанана. Оно старше и стоянки Тисасолош-Чаканёшпарт, в материале которого уже появляются элементы группы пилмер. Поселение в Кишкоре однослойное, его материал архаичен и может быть отнесен к переходному периоду от раннего неолита к его средней фазе.

Й. Кореk

DIE SIEDLUNG DES VOLKES DER LINEARKERAMIK IM ALFÖLD AUF DEM KISKÖRE-DAMM

Auszug

Im Laufe der dem Bau der Staustufe II an der Theiß vorangehenden archäologischen Erschließung zwischen 1963—66 wurde auf der an der Stelle des Staudammes des heutigen Wasserkraftwerkes gelegenen flachen Erhöhung eine Siedlung und ein Gräberfeld der Theiß-

Kultur freigelegt. Im südöstlichen Teil der Theiß-Siedlung, am Siedlungsrand befanden sich die Ausgrabungsflächen 57—63, wo die linearverzierten Objekte lagen (Abb. 1.).

In der Fläche 61 wurde eine 7 m 75 cm lange, 425

³⁰ Vértés I., Ausgrabungen der altsteinzeitlichen Siedlung von Arka 1960—61. Acta ArchHung 14 (1962) 143—157.

³¹ A Tiszahát középső neolitikuma a szerzőtől.

cm breite ovale Wohngrube freigelegt, deren nördliches Ende eckig, das südliche abgerundet (Abb. 2) war. Die Herdstelle lag in der Mitte der südlichen Seite. Das reiche Fundmaterial führt Abb. 7. vor. In dieser Fläche lag noch eine bienenkorbformige Grube (Grube Nr. 2) bzw. die Grube Nr. 3. mit den Maßen von 350×450 cm. Die Form der Grube ist unregelmäßig (Abb. 3). Ihr reiches Tongefäßmaterial ist aus Abb. 8 ersichtlich.

In der Fläche 62 wurde eine 410×190 cm große Wohngrube erschlossen, an dem einen Ende mit eckigem, am anderen mit halbkreisförmigem Abschluß. Die Herdstelle befand sich im westlichen Teil der Wohngrube. Später wurde die Wohngrube so vergrößert, daß man zur nördlichen Seite zwei halbkreisförmige Teile hinzugegraben hat. Zu dieser Zeit betrugen die Maße des Hauses 500×360 cm und auch der Herd wurde verlegt. Den Eingang des Hauses beließ man auch weiterhin an der Westseite (Abb. 4). Die zwei ausbuchtenden Teile sind unserer Ansicht nach Schlafstellen, die im östlichen Teil befindlichen Gruben hingegen Arbeitsgruben. Aus dem reichlichen Tongefäßfragmenten konnten mehrere Gefäße zusammengestellt werden (Abb. 6. 4–8) bzw. sind charakteristische Typen der Fragmente an Abb. 9–11. vorgeführt.

In der Fläche 58 finden wir eine Stratigraphie, wo die Grube mit der Linearkeramik von Typ Alföld von einer Grube der Theiß-Kultur geschnitten wurde (Abb. 5). Die Maße der Grube betragen 180×150 cm; die Tiefe 150 cm. Der bedeutendste Fund ist ein in vier

Zonen geteiltes, blumentopfförmiges, linienverziertes Gefäß (Abb. 6. 3). Diese Form und Ornamentik spielt im Spätneolithikum eine große Rolle. Das reiche Scherbenmaterial geben wir an der Abb. 12. an. Auf Grund der Beobachtungen im Laufe der Erdarbeiten dürfte die Siedlung auf einer Fläche von 100×50 m gelegen haben und auf diese Weise das Quartiergebiet einer einzigen Großfamilie gewesen sein.

Die Eintiefungen sind mitteltief, was etwa für 75% des Materials charakteristisch ist. Auf der groben Keramik kommen in großer Menge organische Stoffe, die Reminiszenz der Körös-Kultur, die Verzierungen durch Nagelzwicken, die barbotinartigen Lehmklumpen bzw. besenstrichähnlichen Verzierungen vor.

Das Fundmaterial steht dem Hügel von Hortobágy-Faluvég am nächsten und kann in die Periode „B“ der älteren Linearkeramik gereiht werden, die man zum transdanubischen Zalavár in Parallele ziehen kann. Eines steht fest, nämlich daß das Material des Fundortes auf dem Kisköre-Damm älter als die Gruppe von Szakálhát ist, die von den in der Nähe liegenden Fundorten Abádszalók und Tiszanána vertreten sind. Es ist auch älter als das Material von Tiszaszölös-Csákányospárt, in dem auch schon Elemente von Szilmeg erscheinen. Da es auf dem Fundort Kisköre-Damm keine Mischung der Kulturen gibt und auf einen archaischen Charakter zeigt, vertritt die Siedlung auf diese Weise die Übergangsperiode vom Frühneolithikum in das mittlere Neolithikum.

J. Korek

A VATYAI KULTÚRA LELETEI CSONGRÁD KÖRNYÉKÉN

A Csongrád határában fekvő Vidre-szigeten 1971–72-ben leletmentést folytattunk, ahol többek között¹ a vatyai kultúrához tartozó objektumokat sikerült feltárnunk. A leletanyag véleményünk szerint mindenképpen érdemes arra, hogy néhány kérdés felvetése mellett közöljük, hiszen azon túlmenően, hogy telep és a hozzá tartozó temető együttese (1. kép) aránylag ritkán kerül elő, lelőhelyünk fontos földrajzi helyet foglal el a Dél-Alföldön.

Baks és Kelebia térsége a vatyai kultúra legdélibb előfordulását jelenti, ahol már szoros kapcsolatok épültek ki a Maros kultúrával, ugyanakkor északkelet felől, a Tiszazugban talán még élnek bizonyos hatvani csoportok, melyeket a délnyugat felé előrenyomuló füzesabonyi törzsek számolnak fel. Így a Körös torkolatvidéke korszakunkban több kultúra érintkezési pontjába került, lelőhelyei a többoldalú kapcsolatok jelenlétét mutatják.² Ez tükröződik a Csongrád–Vidre-szigeti leletekben is.

A telep

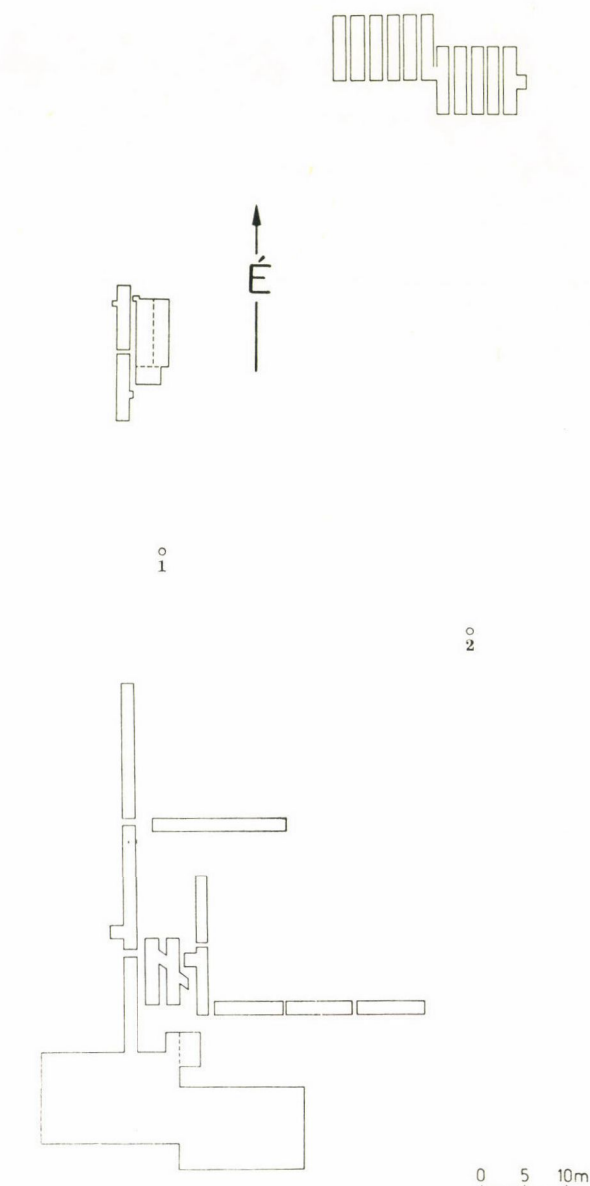
a Vidre ér két ága által közrefogott szigeten fekszik, stratégiai kiválóan védhető helyen. Feltárásunk során erődítésre utaló nyomot nem találtunk, ennek ellenére nem tartjuk lehetetlennek védett voltát. Felszínét a földmunkák lekoptatták, megforgatták, így járósínteket, települési rétegeket legfeljebb nyomokban figyelhettünk meg. Vatyai kerámiát a szórványos rétegbeli leletektől eltekintve kizárólag gödrökben találtunk, melyek zömmel méhkas alakúak voltak (21).

2. gödör

Csaknem szabályos kör alakú. Méretei: 130 × 135 cm. Mélysége³ 168 cm.

Leletei: 1. Vörössárga, törésvonalán fekete, vastagfalú edény peremtöredéke. A perem alatt három párhuzamosan bekarcolt vonalból álló V-minta látható (19. kép 3). 2. Szürke, törésvonalán fekete edény rátett kis bütyökkal díszített oldaltöredéke (19. kép 11). 3. Szürke, belül sárgásszürke, vastagfalú edény oldaltöredéke, melyet egy vízszintesen bekarcolt vonal alól kiinduló bekarcolt hálóminta díszít (19. kép 5).

¹A lelőhelyen a makói csoport települése, La Tène (Goldman Gy., MFMÉ 1971/2 53–.) és szarmatakorai telepnyomok voltak a most tárgyalt vatyai jelenségeken kívül. A leletek a szentesi Koszta József Múzeumban 76.1.1–608 lt. sz. alatt találhatók.

1. kép. Csongrád-Vidre-sziget. A lelőhely térképe
Рис. 1. Чонград—остров Видре. План раскопок
Fig. 1. Íle Csongrád-Vidre. Plan du site

²Bóna, I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. AH 49 (1975) (Röv.: Bóna, Bronzezeit.) 105.

³A mélységi adatok az ásatás területéről közel 20 m-re lévő háromszögletű ponttól értendők.

3. gödör

Csaknem kör alaprajzú, méhkas alakú. Kitöltésében hamus foltok és számos paticstörredék volt. Méretei: 105×111 cm. Mélysége 131 cm.

Leletei: 1. Téglavörös, hengeres nyakú, öblös testű fazék perem- és oldaltörredéke. 2. Sötétszürke, vékonyfalú, fényezett, füles korsó törredéke. Nyaka fordított csonkakúpos, füle ansa lunata (19. kép 4). 3. Barnásvörös, foltos, törésvonalán sötétszürke edény egyenesre vágott peremtörredéke, a peremből háromszög keresztmetszetű bütyök indul. 4. Vörösesbarna, vékonyfalú edény oldaltörredéke, mészbetétetes (19. kép 16). 5. Barnásvörös, foltos, vékonyfalú kis bögre. Pereme kihajlik, szalagfüle innen indul és a vállra támaszkodik. Nyaka hengeres, teste kettős csonkakúpos, alja omphalos. Kiegészített. M: 6,5 cm, Szá: 5,9 cm, Fá: 2,1 cm (25. kép 3). 6. Szürke, foltos oldaltörredék. Éles törésvonala alatt vízszintes sorban lencsedisz (19. kép 12). 7. Szürke, foltos, belül téglavörös fazék oldaltörredéke. Bekarcolt hálóminta díszíti (20. kép 9). 8. Szürke, foltos, vastagfalú fazék. Pereme kihajlik, teste fordított csonkakúpos. Ansa lunata füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Hasát ferde, bekarcolt vonalak díszítik. Kiegészített. M: 18,9 cm, Szá: 17 cm, Fá: 8,4 cm (25. kép 1).

II. szelvény 0—30 cm

Lelete: Barnásszürke bögre oldaltörredéke. Kihúzott törésvonalán két körbefutó vízszintes bekarcolás fölött ferde bevágódás fut körbe, melyet fül szakít meg. A fül csonkjának két oldalán függőleges bekarcolás (19. kép 13).

II. szelvény 30—60 cm

Leletei: 1. Sárgásszürke ansa lunata fül törredéke. 2. Szürke, fényezett, vékonyfalú edény ansa lunata fül törredéke. 3. Szürke, bekarcolt párhuzamos vonalakkal díszített oldaltörredék (19. kép 1). 4. Barnásszürke, törésvonalán fekete edény beszurkálásokkal díszített törredéke. 5. Szürke oldaltörredékek, az egyiket rátett, ujjbenyomással tagolt borda díszíti (19. kép 2).

4. gödör

A II. szelvény déli falánál került elő, csak a szelvénybe eső részt bontottuk ki. Ennek méretei: 103×101 cm. Mélysége 283 cm.

Lelete: Szürke, foltos, enyhén kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös testű, kétfülű fazék. Széles szalagfülei a peremből indulnak és a vállra támaszkodnak. Kiegészített. M: 25,9 cm, Szá: 23,5 cm, Fá: 13,9 cm (25. kép 2).

5. gödör

Nagyjából kerek, méhkas alakú. A szelvénybe eső rész méretei: 97×81 cm. Mélysége 285 cm (2. kép a—c).

Lelete: Téglavörös, tölcséres nyakú, kettős csonkakúpos testű bögre. A perem alatt 4×2 és 4×1 lencsedisz. Nyaka alatt két párhuzamos bekarcolt

vonat. Mészbetétetes. Füle letört, kiegészített. M: 6,7 cm, Szá: 7,6 cm, Fá: 2,8 cm (25. kép 4).

6. gödör

Szabályos kör alaprajzú, méhkas alakú. Kitöltése két elütő rétegből állt, felül laza, sárgásbarna, alatta átégett, hamus volt, ez utóbbi tartalmazta a leleteket. Méretei: 140×142 cm. Mélysége 259 cm.

Leletei: 1. Szürke, kissé kihajló peremű, tojásdad testű bögre. Füle letört, ragasztott. M: 6,9 cm, Szá: 7 cm, Fá: 4,9 cm (25. kép 6). 2. Sötétszürke, fényezett felületű, gömbös hasú kis bögre oldaltörredéke. Törésvonalán fülcsonk van (19. kép 17). 3. Szürke, vékony falú bögre törredéke. Nyaka hengeres, teste öblös, alja omphalos. Hasán fülcsonk. M: 4,3 cm, Fá: 2,5 cm. 4. Szürke, részben összeálló urna törredékei. Három besimításból álló hálóminta díszíti (2 db). (19. kép 6—7).

8. gödör

A 7. sz. szarmatakori gödör metszete. Méhkas alakú, hamus kitöltésű. Átmérője 97 cm. Mélysége 231 cm. A 7. sz. gödör által zavart részen korabronzkori és szarmata törredékek is előkerültek. Leletei: 1. Barnásszürke, egyfülű bögre. Teste fordított csonkakúpos, szalagfüle a peremből indul. Kiegészített. M: 5,2 cm, Szá: 5,7 cm, Fá: 3,7 cm (25. kép 5.). 2. Szürke korsó perem- és nyaktörredéke. A peremből ansa lunata fül indul (19. kép 9). 3. Sárgásszürke edény fésűs kötegekkel díszített oldaltörredékei (2 db). (19. kép 8, 10). 4. Vörösesbarna, törésvonalán sötétszürke fazék peremtörredéke (20. kép 7.). 5. Szürke fazék törésvonalán bevagdallással díszített oldaltörredékei (19. kép 14—15).

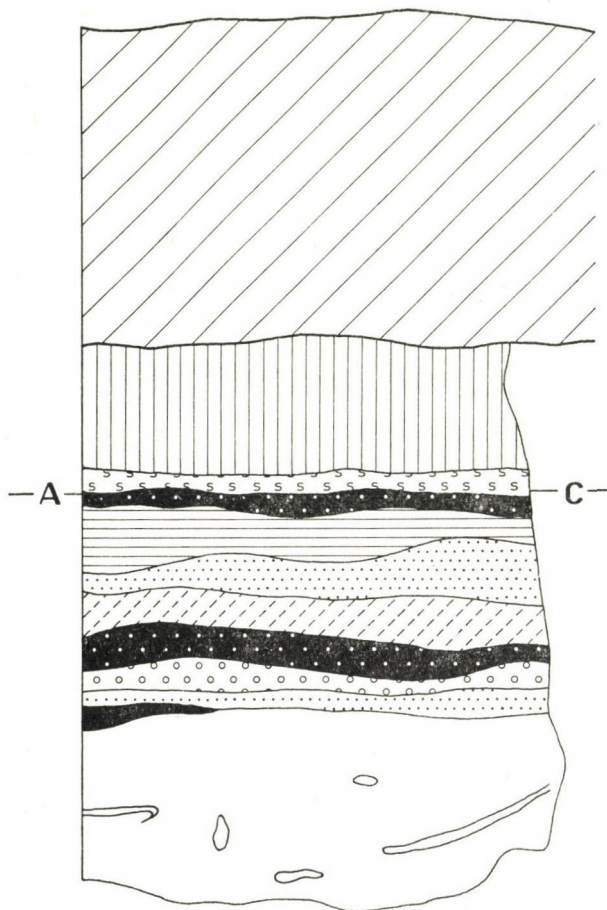
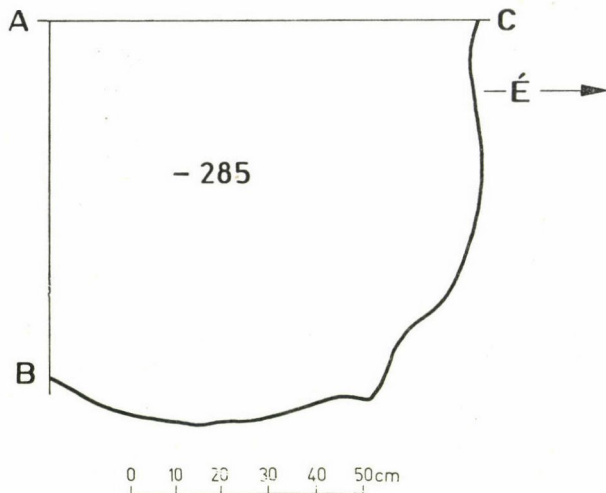
10. gödör

Méhkas alakú. Kitöltése megegyezett a 6. sz. gödörével. Méretei: 138×145 cm. Mélysége 266 cm. Leletei: 1. Sárgásbarna, foltos, vastag falú fazék perem- és oldaltörredékei (6 db). Három, párhuzamosan bekarcolt vonalból álló kötegek díszítik (20. kép 1, 5). 2. Sötétszürke, fényezett kelebiai típusú tál részben összeálló törredékei (5 db). (20. kép 2—3). 3. Sárgásszürke, vékonyfalú, fényezett felületű, valószínűleg kelebiai tál aljtörredéke (20. kép 4).

12. gödör

Méhkas alakú. Falát kitapasztották, ezt átégett vörös foltokban figyeltük meg. Méretei: 131×121 cm. Mélysége 249 cm (3. kép a—b).

Leletei: 1. Barnássárga, vékonyfalú bögre. Pereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres, teste gömb alakú. Vállán bekarcolt vonal fut körbe, melyből két-két bekarcolt függőleges indul az alj felé. Szalagfüle letört. M: 5,1 cm, Fá: 2,1 cm (20. kép 13). 2. Szürke, törésvonalán fekete edény törredéke, rajta bekarcolt hármass vonalkötegek (20. kép 6). 3. Barnásszürke, fényezett felületű edény oldaltörredéke. Vállá alól két-két bekarcolt vonalból

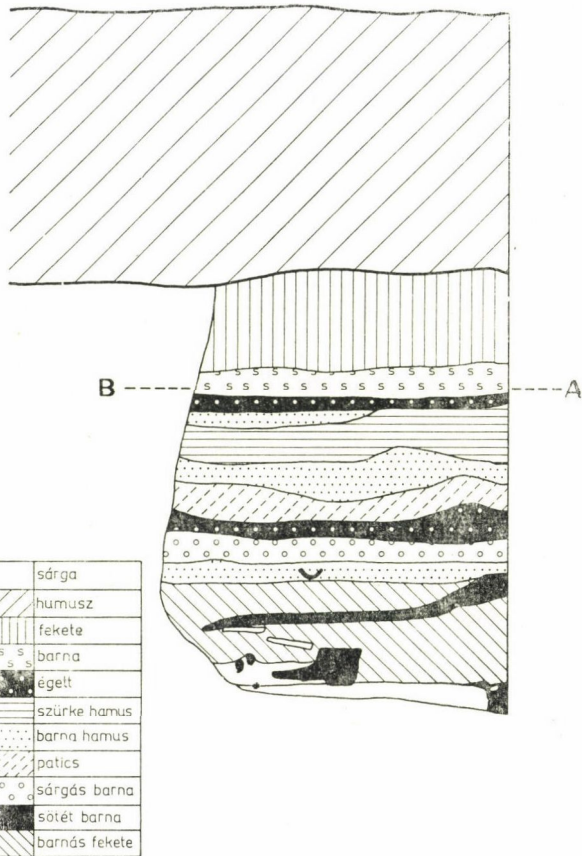

álló függőleges dísz indul, az egyik egy letört kis bütyök alól (20. kép 12).

16. gödör

Csak felét bontottuk ki, a II. szelvény déli falánál. Méhkas alakú, kitöltésében sok paticsot tartalmazott. Átmérője 109 cm, mélysége 236 cm (4. kép a-b.)

Lelete: Sárgásszürke, durva kidolgozású, egyenes peremű, fordított csonkakúpos testű bögre. Szalag-

sárga
humusz
fekete
barna
égett
szürke hamus
barna hamus
patics
sárgás barna
sötét barna
barnás fekete

2. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 5. gödör
Рис. 2. Чонград—остров Видре. Яма № 5
Fig. 2. Íle Csongrád-Vidre. Fosse n° 5

füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. M: 10,7 cm, Szá: 8,6 cm, Fá: 5,9 cm.

17. gödör

Kör alakú, sekély gödör. Méretei: 113 × 108 cm. Mélysége 118 cm.

Lelete: Sötétszürke, fényezett felületű, gömbös testű, hengeres nyakú kis bögre töredéke. M: 6,3 cm (20. kép 11).

IV. szelvény 30—60 cm

Leletei: 1. Téglavörös, hengeres nyakú, fordított csonkakúpos testű edény oldaltöredéke. Vállából három párhuzamosan besimített vonalból álló hálóminta indul (20. kép 8). 2. Sötétszürke, vékony falú edény szalagfül-csonkos oldaltöredéke. 3. Világosszürke tál kihajló peremtöredéke.

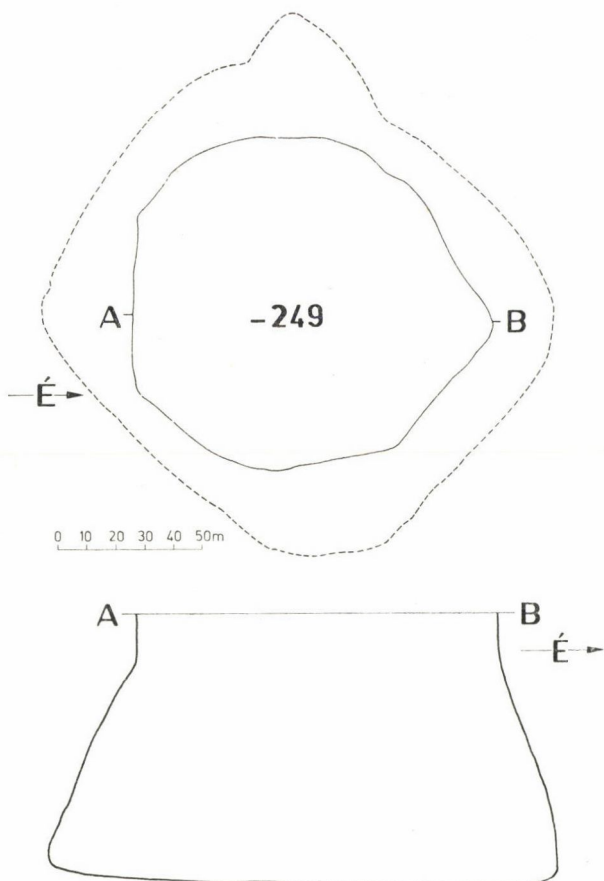
18. gödör

Méhkas alakú. Kitöltésében összefüggő paticsréteget, hamus átégett foltokat találtunk. Méretei: 121 × 118 cm. Mélysége: 209 cm.

Lelete: Szürke, fekete törésvonalú edény bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredéke.

28. gödör

Szabálytalan kör alakú. Méretei: 131 × 115 cm. Mélysége 208 cm.

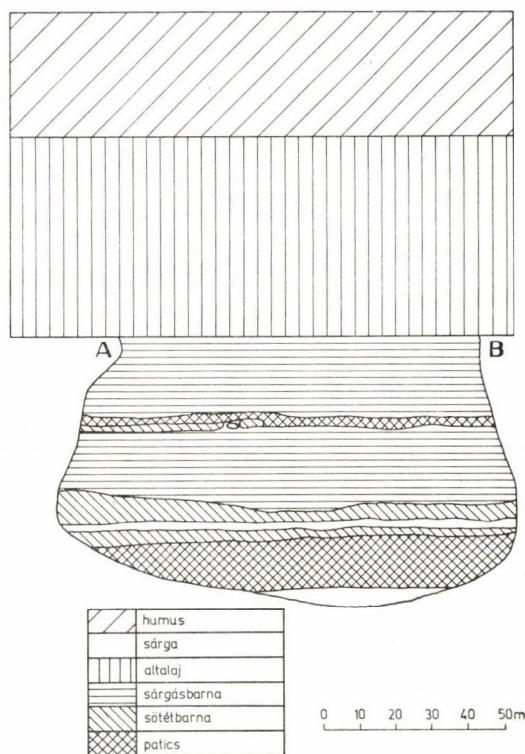
3. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 12. gödör
Рис. 3. Чонград-остров Видре. Яма № 12.
Fig. 3. Île Csongrád-Vidre Fosse n° 12

Leletei: 1. Sárgásszürke fazék töredéke. Egyenesre vágott pereméből kis, háromszög keresztmetszetű bütyök indul, ami letörött. 2. Fekete, vékonyfalú, fényezett korsó bekarcolt spirállal díszített töredéke (24. kép 6).

29. gödör

A vatyai telep leggazdagabb gödre. Szabálytalan nagyjából kör alakú. Kitöltésében hamus, paticos rétegek voltak megfigyelhetők. Feltűnően mély. Méretei: 186 × 155 cm. Mélysége 293 cm.

Leletei: 1. Sötétszürke, vékonyfalú, fényezett, kiegészített bögre. Pereme kissé kihajlik, nyaka hengeres, teste gömbös. Szalagfüle a peremből indul, fölé emelkedik, majd a vállvonalra támaszkodik. A vállon két párhuzamosból álló bekarcolás, alatta beszurkált pontsor fut körbe. Legnagyobb öblődösödésén négy, szimmetrikusan elhelyezett bekarcolt kettős spirállal körbevett bütyök díszíti. M: 7,8 cm, Szá: 8,2 cm, Fá: 4,9 cm (25. kép 8). 2. Barnásszürke, fényezett, díszítetlen kis bögre. Nyaka fordított csónkakúpos, teste gömbös, keskeny szalagfülű. M: 4,9 cm, Szá: 5,2 cm, Fá: 3,6 cm (25. kép 7). 3. Barnásszürke, fényezett, vékonyfalú, zömök bögre csaknem fele. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, teste kettős csónkakúpos. Kiugró vállvonalából függőleges besímitások indulnak a has-

4. kép Csongrád-Vidre-sziget. 16. gödör
Рис. 4. Чонград-остров Видре. Яма № 16.
Fig. 4. Île Csongrád-Vidre Fosse n° 16

törésvonaláig. Szimmetrikusan elhelyezett, eredetileg valószínűleg négy bütyök díszíti, melyeken besímitott lencsedísz látható. M: 5,6 cm, Szá: 6,8 cm, Fá: 4,1 cm (25. kép 9). 4. Vörösbarna, fényezett, fordított csónkakúpos nyakú korsó perem- és nyaktöredéke. A perem alatt mészbetétes csík fut körbe, fölötté a peremen öt, ill. négy függőleges bekarcolás, alatta, a fül fölött két mészbetételt töltött lencsedísz található. Szalagfülének töredékén, közepén mészbetétes csík, a fül két oldalán mésszel töltött függőleges pontsor díszíti. M: 5,2 cm (töredék) Szá: 8,1 cm (24. kép 7). 5. Fekete, fényezett, zömök, hengeres nyakú, gömbös testű, kis bögre részben összeillő töredékei (4 db). M: 5,1 cm, Válla: 4,3 cm, Fá: 2,1 cm (20. kép 10). 6. Téglavörös, vastag falú, nagyméretű fazék töredéke. A perem külső oldalát ujjbenyomások díszítik, a vállon belapított bütyökfül található (21. kép 1). 7. Sötétszürke, fényezett, kétfülű korsó töredéke. Pereme rombusz alakú, nyaka hengeres. Pereméből háromszög keresztmetszetű fül indul, rajta, és az edény nyakán párhuzamos besímitások. Az egyiket pontsorral körbevett lencsedísz szakítja meg (24. kép 5).

8. Sötétszürke, fényezett, gömbös testű korsó has- és aljtöredéke. Vállvonalán függőleges bevagdolás fut körbe, ezt fül helye szakítja meg. Hasát öt-öt párhuzamos besimítással hangsúlyozott kannelura díszíti. M: 5,9 cm (töredék) Fő: 7,7 cm (24. kép 11). 9. Szürke, fényezett, kétfülü korsó részben összeillő töredékei. Pereme egyenes, nyaka fordított csomakúpos. Háromszög keresztmetszetű és a perem fölé nyúló fülei a vállra támaszkodnak. A fülön és az edény nyakán két-két párhuzamosból álló besimított vonal található. Az egyik töredéken pontsorral körbevett lencsedísz (3 db). (24. kép 1—2) 10. Szürke, foltos, fényezett felületű, fordított csomakúp alakú tál részben összeillő töredékei. Pereme vízszintesen behúzott, egy helyen háromszög keresztmetszetű bütyök áll az edény belseje felé. 11. Téglavörös, tölcseres nyakú nagy edény peremének töredéke (21. kép 10). 12. Téglavörös, vastagfalú, nagyméretű fazék hengeres nyakának és öblös testének összeillő töredékei. Vállán rátett, kettős bütyök (22. kép 1). 13. Szürke, fényezett oldaltöredék, hármas girlandszerű besimítás díszíti (24. kép 3). 14. Fekete, vékonyfalú edény gömbös aljának töredéke (24. kép 9). 15. Téglavörös, fekete foltos edény részben összeillő töredékei. Pereme enyhén kihajlik, kissé megvastagított, két helyen háromszög keresztmetszetű bütyökké szélesedik, melyekből három, ujbenyomással tagolt borda fut (2 db). (22. kép 2—3). 16. Szürke, fényezett felületű, besimításokkal díszített, nagy urna töredékei (3 db). (21. kép 3) 17. Vörösszürke, fényezett felületű nagy urna oldaltöredéke, melyet két párhuzamos besimítás és három ujbenyomás díszít (21. kép 4). 18. Szürke, fényezett, kettős csomakúpos edény oldaltöredéke (21. kép 9). 19. Világoszürke edény hálómintás töredéke (21. kép 6). 20. Vörösszürke, fényezett, kettős csomakúpos edény oldaltöredéke (21. kép 8). 21. Szürke, bekarcolt vonalkötegekkel díszített oldaltöredék (21. kép 2). 22. Sötétszürke, bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékek (4 db). (21. kép 7). 23. Vörösszürke, bekarcolt vonalkötegekkel díszített oldaltöredékek (2db). (20. kép 15—16) 24. Vörösszürke, vastagfalú edény nyaktöredéke. Rajta lekopott, kis bütyök. 25. Kívül téglavörös, belül sötétszürke, vastagfalú edény oldaltöredékei. A vállvonalból bekarcolt vonalkötegek indulnak az alj felé (2 db). (20. kép 14, 17) 26. Sárgászöld edény oldaltöredéke. Kis bordán függőleges bevagdolások, ez alatt két párhuzamos bekarcolásból álló hullámvonal díszíti (21. kép 5). 27. Téglavörös edény ujbenyomással tagolt bütykének töredéke. 28. Kívül vörös, belül sötétszürke edény kis szalagfüles töredéke (24. kép 4).

VIII. szelvény 0—30 cm

Lelete: Vörösszürke, kihajló peremű, öblös testű fazék töredéke. Letört szalagfüle a peremből indult (22. kép 10).

XIV. szelvény 30—60 cm

Leletei: 1. Barnásszürke, vékonyfalú bögre. Pereme kissé kihajlik, nyaka hengeres, teste gömbös.

Vállán szalagfűl csomója található (22. kép 5). 2. Vörösszürke oldaltöredék, melyet szalagfűl díszít (22. kép 7). 3. Szürke, vékonyfalú, kihajló peremű edény töredéke. Alját két párhuzamosan bekarcolt vonal közt beszúrkált pontsor díszíti. Mészbetétes (24. kép 8).

42. gödör

Méhkas alakú. Kitöltésében hamus, patiosos rétegek voltak. Méretei: 201 × 186 cm. Mélysége 205 cm. Lelete: Barnásszürke, fényezett felületű edény részben összeillő töredékei. Megvastagodó pereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres, vállát soros bevagdolás közötti háromszög keresztmetszetű bütyök díszíti (22. kép 4).

45. gödör

Nagy, méhkas alakú. Kitöltésében hamus, patiosos rétegek voltak. Átmérője a szelvényfal mellett: 194 cm. Mélysége 165 cm.

Lelete: Barnásszürke, behúzott peremű tál töredéke. A peremet háromszög keresztmetszetű bütyök díszíti.

55. gödör

Ovális alaprajzú, aránylag sekély, kitöltésében helyenként patiosos volt. Benne a kerámián kívül egy ló anatómiai rendben levő koponyája, gerincoszlopa és két lába feküdt. Koponyája a nyugati oldalon volt. Méretei: 137 × 105 cm. Mélysége 126 cm (5. kép).

Leletei: 1. Vörösszürke, foltos, fényezett felületű tál részben összeillő töredékei. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, valószínűleg csomakúpos teste éles törésvonallal csatlakozik a vállhoz. Ezen hosszúka bütyök, kettős beszúrkálással körülárlakolva, melyből a beszúrkált sor három irányban folytatódik (4 db). 2. Szürke, fényezett felületű korsó részben összeillő töredékei. Nyaka tölcseres, teste gömbös, füle ansa lunata. M: 13,4 cm (töredék) Szá: 15,8 cm (22. kép 6,9).

56. gödör

Kerek alaprajzú, nagyjából méhkas alakú, de szabálytalan aljú. Átmérője: 100 cm. Mélysége 100 cm.

Leletei: 1. Sötétszürke, fényezett felületű korsó profilja. Nyaka tölcseres, teste gömbös, díszítetlen. M: 12,1 cm, Szá: 9 cm. 2. Szürke edény töredéke. Pereme egyenesre vágott, belőle kettős bütyök indul. 3. Vörösbarna, dűrva falú fazék töredéke. Nyakát és testét is három-három bekarcolt vonalból álló kötegek díszítik (3 db). (22. kép 11) 4. Barnásszürke, fényezett, enyhén kihajló peremű, nagyobb edény töredékei (3 db). (23. kép 2) 5. Szürke, bekarcolt hálómintás oldaltöredék. 6. Vörösszürke, fényezett felületű edény töredékei (3 db). (23. kép 7) 7. Vörösszürke, foltos nagy fazék bekarcolt hálómintás töredéke (23. kép 1). 8. Barnászöld, kettős bütykös töredék (23. kép 6). 9. Barnásszürke, foltos fazék részben összeillő töredékei. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, teste fordított

csonkakúpos. Vállát háromszög keresztmetszetű bütyök díszíti. M: 27,9 cm, Fá: 9,4 cm.

58. gödör

Kerekded, egyik oldalán kissé kihúzott alaprajzú, méhkas alakú. Átmérője 100 cm. Mélysége 158 cm, Leletei: 1. Sötétszürke, fényezett felületű korsó töredéke. Nyaka hengeres, teste gömbös, perem fölé nyúló széles, ansa lunata füle a vállra támaszkodik. A perem alatt párhuzamosan bekarcolt kettős vonal fut körbe. 2. Téglavörös és fekete, fényezett felületű nagyobb össze nem illő töredékei. Széles besimítások díszítik (4 db). (23. kép 3) 3. Sárgásszürke, bekarcolt vonalakkal díszített töredék. 4. Szürke, hálómintával díszített töredékek (11 db). (23. kép 4—5,8)

59. gödör

Csak a szelvénybe eső részét bontottuk ki, ez szabálytalan alakú. Méretei: 132 × 68 cm. Mélysége 134 cm. Lelete: Téglavörös, fényezett fazék töredéke (23. kép 10).

60. gödör

Méhkas alakú, kitöltésében homokos, patiosos. Méretei: 106 × 86 cm. Mélysége 210 cm. Leletei: 1. Sötétszürke, valószínűleg hengeres nyakú, nyomott gömbös testű korsó össze nem illő töredékei. Hasa turbános, törésvonala felett két-két párhuzamosan besimított vonal van (5 db). 2. Szürke, vékonyfalú edény oldaltöredéke kis szalagfüllel, melynek két oldalán bekarcolás fut körbe. A fül egyik oldalát beszurkált karika díszíti.

61. gödör

Csak a szelvénybe eső részét bontottuk ki, ez ívelt, nagyjából kör alakú, metszete szabálytalan. Átmérője 114 cm. Mélysége 160 cm.

Leletei: 1. Sötétszürke, mészbetétes töredék (24. kép 10.). 2. Vörös, barna foltos bögre függőleges bordával díszített oldaltöredéke (22. kép 8). 3. Sötétszürke, fényezett korsó ferde bordákkal díszített töredékei (5 db).

XVI. szelvény, 0—30 cm

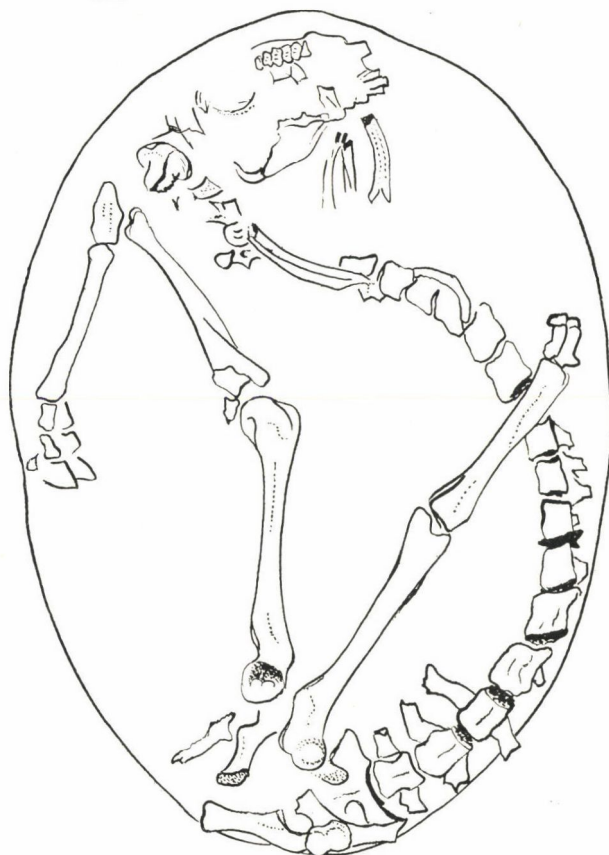
Leletei: 1. Sötétszürke, kihajló peremű, hengeres nyakú, éles vállvonalú, fordított csonkakúpos tál töredéke. Kis szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. 2. Vörösesbarna, foltos nagy urna kihajló peremű töredékei (4 db). (23. kép 11—12) 3. Barnásfekete, foltos kör alakú agyaglap össze nem illő töredékei (2 db). (23. kép 9) 4. Szürke, belül fekete, bekarcolt vonalkötegekkel díszített oldaltöredék.

Temető

A telepről mintegy 200 m-re északra, a sziget kisebb kiemelkedésén helyezkedik el. Feltárása két különálló területen folyt (6. kép), ezeket az itt húzódó

⁴ Bóna, I., Acta ArchHung IX (1958) 226.

—E→

0 50cm

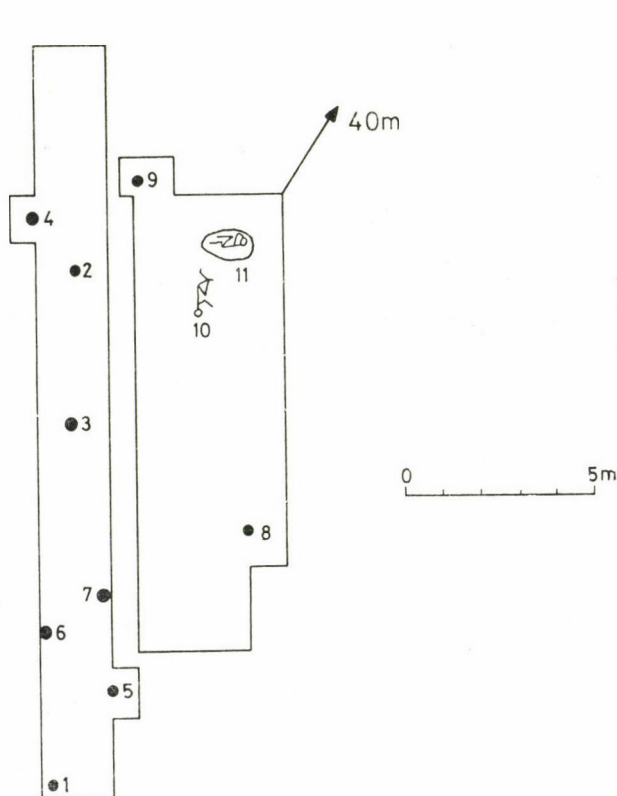
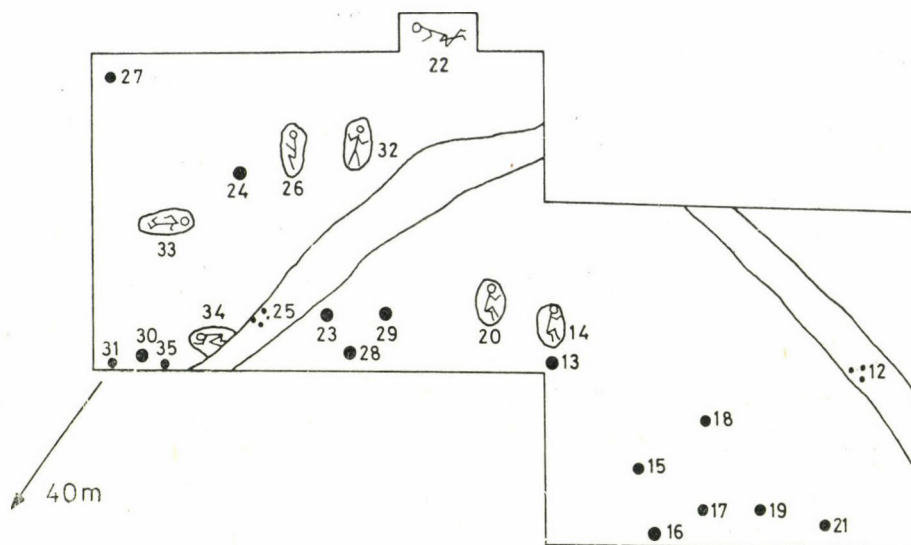
5. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 55. gödör alaprajza a ló vázával

Рис. 5. Чонград—остров Видре. Яма № 55 с острвом коня

Fig. 5. Île Csongrád-Vidre. Plan de la fosse n° 55, avec le squelette de cheval

gázvezeték biztonsága miatt nem köthettük össze. A feltárt terület kicsisége és megosztott volta lehet az oka annak, hogy a sírok között rendszert nem sikerült megfigyelnünk. Az urnasírok leírásánál nem jelöltük külön a hamvakat, ezek minden esetben az urnában voltak, az esetleges mellékletekkel együtt. A bolygatott sír zömmel azt jelenti, hogy az urna felső részét elszántották, más bolygatásokat alkalmanként külön is megjegyzünk. Feltűnőnek tartjuk temetőnk szegénységét. Nem csak a fémek hiányoznak, mint általában a késő vatyai síregyüttesekben,⁴ hanem a borító tálak is eltűnnek. Ilyen célra általában egy edénytöredéket alkalmaznak.

1. sír: Bolygatott urnasír. M: 45 cm. 1. Urna. Szürke, vörös és fekete foltos nagyméretű, díszítetlen

6. kép. Csongrád-Vidre-sziget. A temető térképe
Рис. 6. Чонград—остров Видре. План могильника
Fig. 6. Île Csongrád-Vidre. Plan du cimetière

töredékek. 2. Sötétszürke, egyik darabon hálómintával díszített oldaltöredékek (3 db).

2. sír: Bolygatott urnasír. M: 54 cm. 1. Urna. Szürke, foltos részben kiegészített. Alja fordított csónkakúpos, vállvonala erőteljes. M: 26,3 cm, Fá: 10,9 cm; 2. Bögre. Sötétszürke, nyaka fordított csónkakúpos, teste kettős csónkakúpos, szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. M:

6,3 cm, Szá: 5,9 cm, Fá: 1,9 cm (25. kép 10).

3. sír: Bolygatott urnasír. M: 63 cm, 1. Urna. Szürke, részben összeillő darabokból álló töredékek (7 db). M: 28,5 cm, Fá: 11 cm. 2. Bögre. Szürke, foltos, enyhén kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös testű. Keskeny szalagfüle a perem fölé húzott, a vállra támaszkodik és kis bütyök díszíti. M: 7,4 cm, Szá: 5,9 cm, Fá: 2,3 cm (25. kép 11).

4. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 55 cm. 1. Urna. Szürke, nagyméretű, fordított csonkakúpos aljú urna alsó része. Hasát bekarcolt hálóminta díszíti. M: 24,4 cm, Fá: 11,4 cm. 2. Bögre. Szürkésbarna, kihajló peremű, gömbös testű, ragasztott. Szalagfüle a perem fölé húzott és a vállra támaszkodik. M: 7,1 cm, Szá: 4,3 cm, Fá: 3,4 cm (25. kép 12).

5. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 38 cm. 1. Urna. Szürke, durva kidolgozású urna aljának töredéke. Ragasztott. M: 17,2 cm, Fá: 9,8 cm. 2. Bögre. Vörösszürke, foltos, kiegészített. Nyaka hengeres, pereme enyhén kihajlik, teste, melyet bekarcolt vonal választ el a nyaktól, gömbös. Szalagfülével ellentétten három függőleges borda fut az edény alsó harmada felé. Szalagfüle, mely a perem fölé nyúlhatott, letörött. M: 7,2 cm, Szá: 5,9 cm, Fá: 3,4 cm (26. kép 1).

6. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 32 cm. 1. Urna. Sötétszürke, rossz megtartású hálómintás töredékek (24 db). M: 7,4 cm, Fá: 10,4 cm. 2. Bögre. Vörösszürke, kis bögre töredékei (4 db). Nyaka hengeres, teste gömbös, szalagfüle a perem fölé nyúlt.

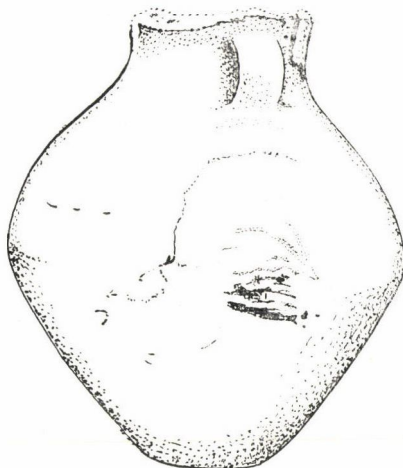
7. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 30 cm. 1. Urna. Vörösszürke, valószínűleg tölcéses nyakú urna töredékei (11 db).

8. *sír*: Urnasír. M: 103 cm (7. kép). 1. Urna. Szürke foltos, nagyméretű. Nyaka tölcéses, teste kettős csonkakúpos. Szalagfüle a nyak közepéből indul és a vállra támaszkodik. M: 47,6 cm, Fá: 9,8 cm. 2. Tál. Kelebia típusú tál töredéke (26. kép 8).

9. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 35 cm. 1. Urna. Sárgásszürke, ragasztott, díszítetlen aljtöredékek (9 db). M: 10,9 cm, Fá: 10,2 cm. 2. Fazék. Szürke, öblös testű, részben összeillő darabok. Ragasztott (3 db). Két töredéke díszített, az egyikén három-három párhuzamosan besimított vonalköteg, a másikon besimított vonal alatt három lencsedísz található. M: 8,6 cm, Fá: 8,5 cm. 3. Bögre. Sötétszürke, vörös foltos össze nem illő töredéke. 4. Bögre. Szürke, vörös foltos, tölcéses nyakú, pereme alatt V-alakú mészbetét.

10. *sír*: Csontvázas sír. Zsugorított, jobb oldalán fekvő váz. Tájolása: DK 3°00—ÉNy 35°00. M: 53 cm. Sírgödör nem volt megfigyelhető (8. kép). Mellékletek: 1. Korsó. Vörösszürke, foltos, tölcéses nyakú, zömök, kettős csonkakúpos testű. Ansa lunata füle a peremből indul és a vállra támaszkodik, ahol besimított vonal fut körbe. Ez alatt két-két bekarcolt vonal közt beszúrkált pontsor díszíti. M: 13,8 cm, Szá: 9,2 cm, Fá: 4,9 cm (26. kép 4). 2. Bögre. Szürke, foltos, nyaka hengeres, teste öblös, szalagfüle, mely a peremből indult és a vállra támaszkodott, letörött. Hasát három szimmetrikusan elhelyezett bütyök díszíti. M: 7,1 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,8 cm (26. kép 5).

11. *sír*: Csontvázas sír. Jobb oldalán fekvő, erősen zsugorított váz, a fej hátracsavartan a bal oldalán feküdt. Tájolása: ÉK 17°00—DNy 49°00. M: 106 cm. Sírgödre lekerekített négyszög alakú. Méretei: 141 × 102 cm (9. kép). Melléklete nem volt.

0 10 20 cm

7. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 8. *sír*
Рис. 7. Чонград—остров Видре. Погребение 8.
Fig. 7. Íle Csongrád-Vidre. Tombe n° 8.

12. *sír*: Bolygatott urnasír. A temetőt átszelő árok ásásakor dúlták fel. M: 65 cm. 1. Urna. Vörösszürke, vastag falú, részben összeillő töredékek. Nyaka hengeres, enyhén kihajlik, szalagfüle letört, teste öblös, besimított vonalak díszítik. (14 db).

13. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 72 cm. Az urna körüli 12 cm széles, kerek sötét sáv a sírgödört jelentette. 1. Urna. Szürke, vörös és sötétszürke foltos, gömbös testű urna, pereme és nyaka letört, szalagfüle a nyak alatt kezdődött. Itt, és a has legnagyobb kiöblösödésén bekarcolt vonal fut körbe. A nyak alatti bekarcolás alatt négy lencsedísz, a hason levő vonal alatt négy háromszög keresztmetszetű bütyök helyezkedik el szimmetrikusan. M: 23,6 cm, Nyaká: 12,3 cm, Fá: 10,1 cm (26. kép 6).

14. *sír*: Csontvázas sír. Bal oldalán fekvő, zsugorított gyerek váza. Bal karja a test alatt, a jobb felhúzza a test előtt helyezkedett el, alsó lábszárai hiányoztak. Tájolása: ÉNy 34°00—DK 2°00 M: 102 cm. Sírgödre ovális. Méretei: 105 × 94 cm. Melléklete nem volt.

15. *sír*: Bolygatott urnasír. 1. Szürke, fekete foltos, pereme enyhén kihajlik, teste gömbös. Alsó harmadáig három-három bekarcolt vonalból álló köteg díszíti (5 db). 2. Tál. Vörösszürke, fordított csonkakúpos, kiegészített. Két szimmetrikusan elhelyezett kettős bütyök díszíti a perem külső oldalát. Az egyik bütyök alatt két lyuk található. M: 8,6 cm, Szá: 21,5 cm, Fá: 9,4 cm (26. kép 2).

16. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 58 cm. 1. Urna. Sötétszürke, nagyméretű, nyaka tölcéses, hasán három-három vonalból álló köteg díszíti. Fá: 10 cm. 2. Bögre. Sötétszürke, fényezett, hengeres nyakú, enyhén kihajló peremű, gömbös testű. Szalagfüle a perem fölé nyúlik és a vállra támaszko-

dik. Testét három függőleges borda tagolja. M: 5,6 cm, Szá: 5,1 cm, Fá: 3,2 cm (26. kép 7).

17. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 66 cm. 1. Urna. Szürke, kiegészített. Kettős csomakúpos, nyaka hiányzik. Legnagyobb kiöblösödése fölött bevagdallással tagolt, hat bütyökkel megszakított borda fut körbe. A bütyök fölött három-három besimított árkolás. A borda alatt hét, öt függőlegesből álló besimítás, köztük négy besimításból álló ív díszíti. Az edény alsó harmadán ujjbenyomással tagolt borda zárja a díszítést. A felső borda fölött két kis, bordával díszített szalagfül van. M: 38,4 cm, Nyaká: 16,9 cm, Fá: 10,8 cm (26. kép 3). 2. Tál. Fekete, belül világosszürke, valószínűleg kelebiai típusú tál össze nem illő töredékei (7 db). 3. Bögre. Szürke, fényezett felületű. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, teste kettős csomakúpos. Szalagfüle a peremből indul és a legnagyobb öblösödésre támaszkodik. M: 5,5 cm, Szá: 5,1 cm, Fá: 2,1 cm.

18. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 35 cm. 1. Urna. Téglavörös, szemcsés anyagú, részben összeálló töredékek (9 db). 2. Bögre. Világosszürke, kettős csomakúpos, alsó harmadán törésvonallal hangsúlyozott. Keskeny szalagfüle a peremből indul és a legnagyobb öblösödésre támaszkodik. M: 5,7 cm, Szá: 5,1 cm, Fá: 1,6 cm (26. kép 9).

19. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 65 cm. 1. Urna. Világosszürke, rossz megtartású töredékek, egy részükön két párhuzamosból álló vonalköteg (9 db). 2. Bögre. Világosszürke, fekete foltos. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, teste éles törésvonalban találkozó kettős csomakúpos, alja omphalos. Szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. M: 6,4 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,1 cm (26. kép 10). 3. Függesztőedény. Téglavörös, kettős csomakúpos, tölséres nyakú. A perem belső oldalát beszúrkált pontsor, a nyak alját bekarcolt vonal, alatta cikkcakk-minta, a legnagyobb öblösödés fölött ugyancsak bekarcolt vonal, fölött cikkcakk-minta díszíti. Az alját cikkcakk-minta veszi körül, fölött beszúrkálás található. Az összes díszítést mészbetét tölti ki. Az edény pereme és a két függesztőfül függőlegesen átszúrt. M: 7,9 cm, Szá: 8,3 cm, Fá: 3,5 cm (26. kép 11).

20. *sír*: Csontvázas sír. Bal oldalán fekvő zsugorított váz. Tájolása: É 32°00—D 0°00. M: 122 cm. Az ovális alakú sírgödör méretei: 110 × 70 cm (10. kép). Mellékletek: 1. Az arc előtt, a bal kezénél kis bögre. Szürke, durva kiviteltű. Pereme kihajlik, nyaka hengeres, teste gömbös. Pereme fölé nyúló szalagfüle letört. M: 6,1 cm, Szá: 6 cm, Fá: 2,9 cm (26. kép 12). 2. A bögre és az arc között átfúrt állatfogak alatt kis bronz, a fogból készült fűzér összefogására szolgálhatott. Megsemmisült. 4. A bögre alatt megmunkált csont. 5. Fogból csiszolt gyöngy (2 db).

21. *sír*: Urnasír. M: 75 cm (11. kép). 1. Urna. Szürke, tölséres nyakú, kettős csomakúpos testű. Vállán egymással szemben két szalagfül. Nyaka a restaurálás során elveszett. M: 35,1 cm, (vállig), Nyaká: 11,5 cm, Fá: 10,8 cm (27. kép 1). 2. Fedőtál. Nagyobb edény aljtöredéke szolgált erre a

célra. (Elveszett.) 3. Korsó. Sötétszürke, foltos, belső oldalán téglavörös. Pereme és nyaka hiányzik, szalagfüle letört, alja hiányos. Kettős csomakúpos testű, törésvonalán négy szimmetrikusan elhelyezett, árkolt bütyök, közte két besimított vonal közé fogott pontsor díszíti. M: 8,6 cm, Nyaká: 6,5 cm (27. kép 3).

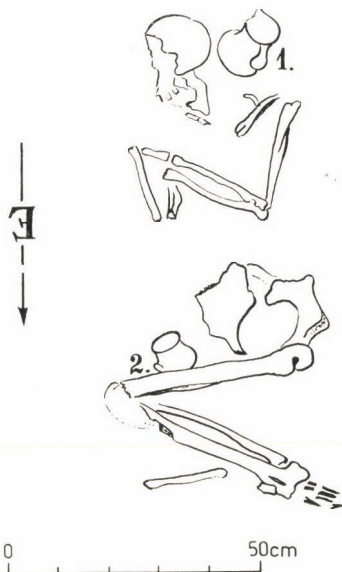
22. *sír*: Csontvázas sír. Jobb oldalán fekvő rossz megtartású zsugorított váz. Tájolása: ÉNy 43°00—DK 7°00 Melléklete nem volt. M: 94 cm. Sírgödör nem volt megfigyelhető.

23. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 69 cm (12. kép). 1. Urna. Szürke, vastagfalú, tölséres nyakú, kettős csomakúpos testű. Vállán két, szimmetrikusan elhelyezett, hegyesre felhúzott fül van. Legnagyobb öblösödésén négy bekarcolt vonalból álló köteg fut körbe. Hasán függőleges és ívelt bekarcolt vonalkötegek találhatók. M: 61,2 cm, Szá: 27,8 cm, Fá: 11,4 cm (27. kép 4). 2. Tál. Sötétszürke, hengeres nyakú össze nem illő töredékek (5 db). Fá: 3,9 cm. 3. Bögre. Szürke, kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös testű. Keskeny szalagfüle a perem fölé nyúlik. M: 5,2 cm, Szá: 4,8 cm, Fá: 3,4 cm (27. kép 2).

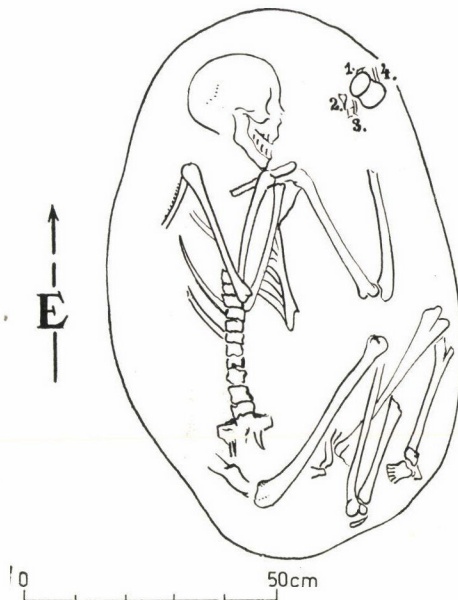
24. *sír*: Bolygatott urnasír (13. kép). M: 73 cm. 1. Urna. Szürke foltos, ragasztott és kiegészített. Nyaka tölséres volt, teste kettős csomakúpos, vállán szalagfül csomkja található. Ezzel szemben kis bütyök. A fül alatt 8 cm-re 0,9 cm átmérőjű „léleklyuk” található. M: 36,3 cm, Fá: 11,6 cm (27. kép 8). 2. Korsó. Szürke, hengeres nyakú, kettős csomakúpos testű, peremén csorba, kétfülű. Nyakán három párhuzamosból álló besimítás. A nyak alatt, valamint a has törésvonalán beszúrkált pontsorral övezett besimított vízszintes vonalak, a kettő között girland-minta és hat lencsedísz található. M: 11,6 cm, Nyaká: 8,4 cm (27. kép 5). 3. Bögre. Szürke foltos, hengeres nyakú, turbános aljú. Szalagfüle a perem fölé nyúlik és a vállra támaszkodik. M: 6,9 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 3,3 cm (27. kép 6). 25. *sír*: Bolygatott urnasír, az árok ásásakor dúlták fel. M: 73 cm. 1. Urna. Szürke, foltos, részben összeálló töredékek (4 db). M: 10,4 cm (töredékes) Fá: 9,8 cm.

26. *sír*: Csontvázas sír. Hanyatt fekvő, lábait kissé jobbra zsugorították. Tájolása: ÉK 31°00—DNy 63°00. M: 78 cm. Sírgödörének méretei: 132 × 54 cm (14. kép). Melléklete: 1. Bögre. Szürke, hengeres nyakú, nyomott, gömbös testű. Díszítetlen. A restaurálás során elveszett.

27. *sír*: Bolygatott urnasír. M: 83 cm. 1. Urna. Barnásszürke, foltos, kiegészített. Nyaka tölséres, teste kettős csomakúpos. Kis szalagfüle a vállra támaszkodik. Ennek magasságában két párhuzamosból álló bekarcolás fut körbe, melyet mindkét oldalán függőleges bevagdallás övez. A fül alatt egy, vele szemben és a két oldalán három-három, pontokkal körülszurkált kis bütyök díszíti. Legnagyobb kiöblösödésén a váll körbefutó díszével azonos van, melyből három-három függőleges besimított vonalköteg indul az alj felé. M: 29,4 cm, Szá: 18,7 cm, Fá: 8,5 cm (27. kép 7). 2. Aljtöredék.

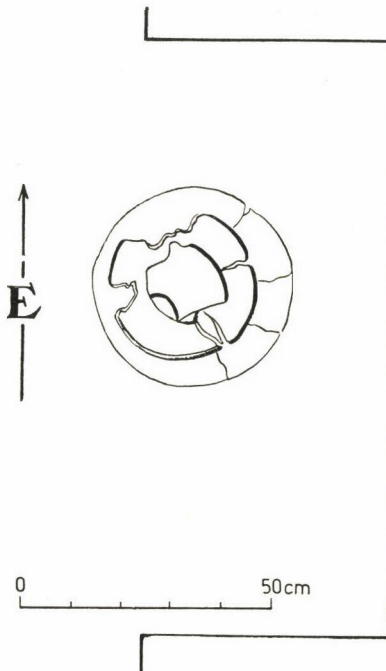
8. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 10. sír
Рис. 8. Чонград—остров Видре. Погр. 10.
Fig. 8. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 10.

10. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 20. sír.
Рис. 10. Чонград—остров Видре. Погр. 20.
Fig. 10. Île Csongrád Vidre. Tombe n° 20.

9. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 11. sír
Рис. 9. Чонград—остров Видре. Погр. 11.
Fig. 9. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 11.

11. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 21. sír
Рис. 11. Чонград—остров Видре. Погр. 21.
Fig. 11. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 21.

Barnásszürke, vastagfalú edény, belső oldalán ujjbenyomással tagolt, rátett kereszt alakú borda. FÁ: 12,4 cm.

28. sír: Urnasír. M: 57 cm. 1. Urna. Barnásszürke, kiegészített. Nyaka hiányzik. Vállán három, alatta négy besímitott vonalköteg van, az előbbi vízszintes, az utóbbi girlandszerű. A félkörívekben hegyes bütyök vannak, melyekből három maradt meg. A vállon egy szalagfűl csonkja található. M: 43,8 cm, Szá: 27,1 cm, FÁ: 13,5 cm. 2. Fazék. Sötétszürke, foltos fazék össze nem illő töredékei. 3. Bögre. Barnásszürke, enyhén tölcséres nyakú, gömbös testű. Szalagfüle a peremből indul és a vállra tá-

maszkodik. Kiegészített. M: 7,8 cm, Szá: 5,9 cm, FÁ: 1,2 cm (28. kép 1).

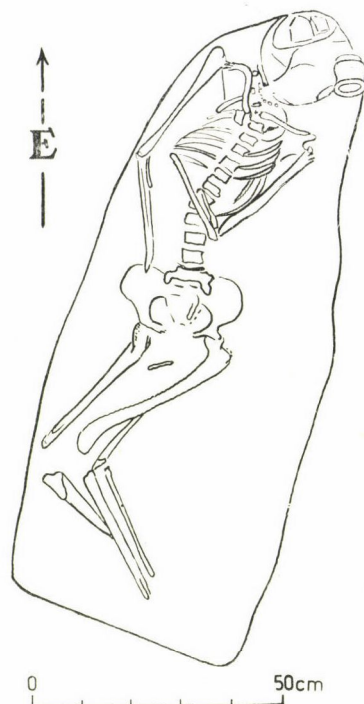
29. sír: Urnasír. M: 66 cm. 1. Urna. Sötétszürke, barna foltos, tölcséres nyakú, kettős csonkakúpos testű. Vállát szimmetrikusan elhelyezett négy kis bütyök díszíti, melyekből csak kettő maradt meg. Kiegészített. M: 39,6 cm, Szá: 23,6 cm, FÁ: 11,7 cm (27. kép 10.). 2. Oldaltöredék. Vörösesbarna, össze nem illő töredékek. Az egyik

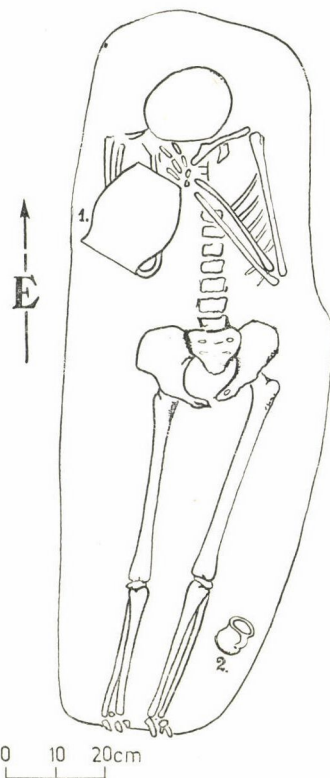
12. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 23. sír
Рис. 12. Чонград—остров Видре. Погр. 23.
Fig. 12. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 23.

13. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 24. sír
Рис. 13. Чонград—остров Видре. Погр. 24.
Fig. 13. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 24.

14. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 26. sír
Рис. 14. Чонград—остров Видре. Погр. 26.
Fig. 14. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 26.

15. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 32. sír
Рис. 15. Чонград—остров Видре. Погр. 32.
Fig. 15. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 32.

darabon kis hegyes bütyök, egy másikon nagy bütyök (6 db).

30. sír: Bolygatott urnasír. M: 31 cm. 1. Urna. Vörösszürke, foltos, részben összeillő töredékek (12 db). Fá: 11,5 cm.

31. sír: Bolygatott urnasír. M: 51 cm. 1. Urna. Tölcséres nyakú, kettős csonkakúpos testű, vállát három szimmetrikusan elhelyezett hosszúkás bütyök díszíti. Széles szalagfülének csak csoncja maradt meg a nyak alatt. M: 30,5 cm, Fá: 10,2 cm. 2. Bögre. Sötétszürke, kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös testű. Keskeny szalagfüle a perem fölé húzott. A füllel szimmetrikusan elhelyezve három-három függőlegesen bekarcolt vonal található a nyak alatt. M: 6,9 cm, Szá: 5,8 cm, Fá: 2,9 cm.

32. sír: Csontvázas sír. Hanyattfekvő váz, feje előre billent. M: 116 cm. Tájolása: É 32°00—D 0°00. A sírgödör méretei: 180 × 96 cm (15. kép). Mellékletek: 1. Fazék. Vörösszürke, foltos, pereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres, teste fordított csonkakúpos. Széles szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Válla alatt az egész testet besimított hálóminta díszíti. M: 20,8 cm, Szá: 15,9 cm, Fá: 9,5 cm (27. kép 11.). 2. Bögre. Szürke, foltos, pereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres, teste zömök. Szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. M: 6,2 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,2 cm (27. kép 9).

33. sír: Csontvázas sír. Hason fekvő, zsugorított. Feje balra billent, gerince kissé északra csavarodott, lábait egészen a medencéig felhúzták. Tájolása: DK 13°00—ÉNy 45°00. M: 129 cm (16. kép). Melléklete nem volt.

34. sír: Csontvázas sír. Jobb oldalán fekvő, erősen zsugorított váz. Karjait az arc előtt tartja, térde majdnem érinti a jobb könyökét. Lábait az árok ásásakor megbolygatták. A sírgödör meglevő része ovális, méretei: 82 × 59 cm. Tájolása: DNy 53°00—ÉK 27°00. Melléklete nem volt (17. kép).

35. sír: Bolygatott urnasír. Az árok ásásakor dűlték fel. M: 49 cm. 1. Urna. Szürke foltos alj- és oldaltöredék. Ragasztott. M: 4,5 cm (töredék) Fá: 11,1 cm.

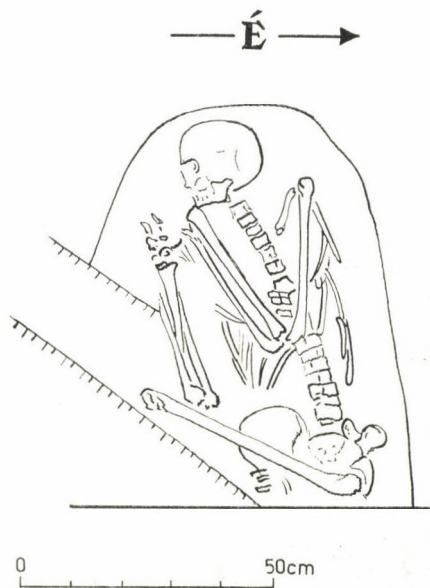
A leletanyag bemutatása után úgy véljük, nem lehet kétséges, hogy a telep és temető ugyanazon nép és ugyanazon korszak hagyatéka. Így jogosnak érezzük, ha a továbbiakban együtt beszélünk róla.

A keramikus emléktárgyak meglehetősen változatos, urnák, fazekak, korsók, bögrék, tálak széles skáláját tartalmazza. Az urnákon belül leggyakrabban a tölcséres nyakú, öblös testű, egyfülű, többnyire díszítetlen urna. Ilyen került elő a 8. (7. kép), 15, 24. (27. kép 8), 29. (27. kép 10) és 31. sírokban. Kissé tömörsibb, de ide sorolható a 13. sír urnája is (26. kép 6). Igen általános a vatyai kultúra területén, már a névadó lelőhelyen is tárt fel Kada E. néhányat ebből a típusból.⁵ Áporkáról pedig Tompa F. mutat be hasonlót.⁶ A felszabadulás

⁵ Kada E., ArchÉrt 29 (1909) 128.

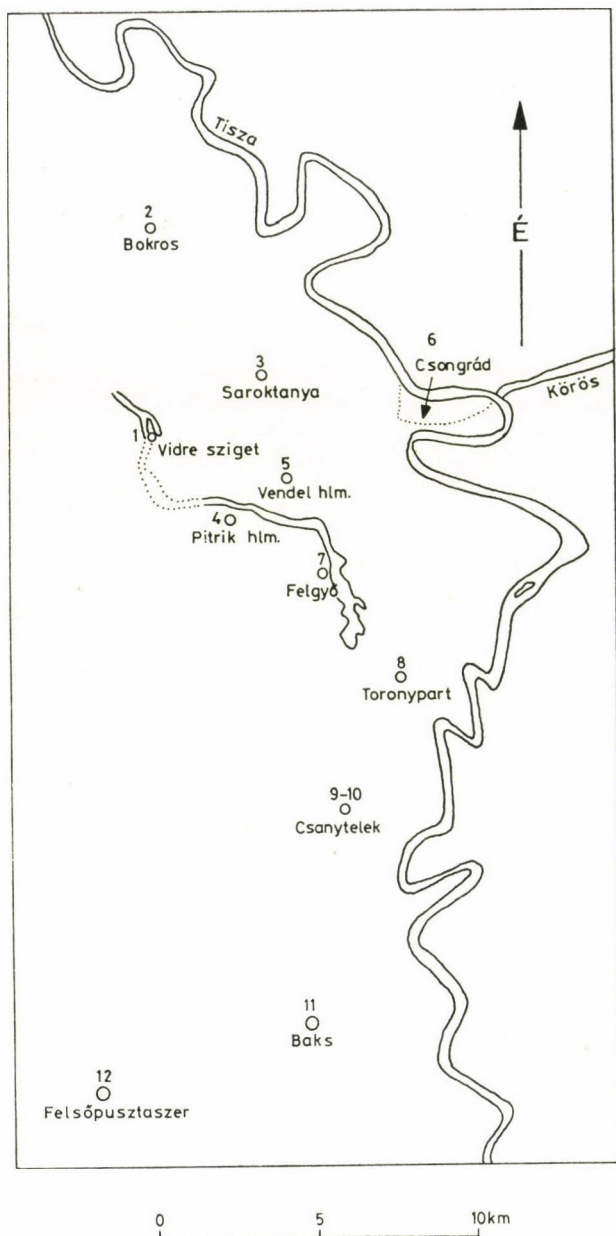

16. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 33. sír
Рис. 16. Чонград—остров Видре. Погр. 33.
Fig. 16. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 33.

17. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 34. sír
Рис. 17. Чонград—остров Видре. Погр. 34.
Fig. 17. Île Csongrád-Vidre. Tombe n° 34.

⁶ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24—25 (1934—35) 26. t. 8.

18. kép. Csongrád környéki vatyai lelőhelyek elterjedési térképe

Рис. 18. Археологическая карта памятников культуры ватя в окрестности Чонграда

Fig. 18. Le plan de l'aire des sites de Vatyá des environs de Csongrád

⁷ Marosi A., ArchÉrt 44 (1930) 69. kép.

⁸ Zalotay E., Kelebiai bronzkori temető. RégFüz 8 (Bp. 1957) 5, 12, 18.

⁹ Párducz M., Cegléd környékének régészeti emlékei. Ceglédi Füzetek 16—17 (1967) 41.

¹⁰ Kada E., i. m. 129.

¹¹ Tompa, F. i. m. 26. t. 11.

¹² Bóna, Bronzezeit. 61. t. 8.

¹³ Kovács T., FA 25 (1974) 3/3. kép.

¹⁴ Nagy G., BpR 1904 116, V. és VII. sir.

¹⁵ Kovács T., FA 25 (1974) 2/11. kép.

előtti időszak legjelentősebb telep- és temető feltárásáról, Pákozdvárról⁷ is ismert. Kelebián a 6., 20. és 30. sírok urnája tartozik ide,⁸ Cegléd—Öreghegyen pedig számos hasonló került elő.⁹ Kissé nyújtottabb az a kétfülű urna, melyet a 23. sírban találtunk (27. kép 4). Hasát bekarcolt vonalkötegek díszítik. Hasonlót ír le Kada E. Vatyáról.¹⁰ Ápokáról is ismerjük.¹¹ A kelebiai temetőben is megtaláljuk analógiáját.¹² Kovács T. megállapítása szerint, aki Törtelről mutat be hasonlót, a kultúra középső és késői szakaszára jellemző.¹³

A harmadik típus ugyancsak kétfülű, de az előzőtől eltérően füle ívelt, és mélyebben helyezkedik el. Gyakran találunk rajta mély, völgyelt, girlandszerű díszítéseket (27. kép 1, 8. és 26. kép 3). Ilyen került elő még a 12. és 28. sírokban. A telepről a 29. gödörből való két hasonló urna töredéke (21. kép 3, 4). Budapest környékéről Nagy G. ismertet hasonlót,¹⁴ Törtelről,¹⁵ Vatyáról¹⁶ és Kelebiáról¹⁷ ismert. Ez utóbbi lelőhelyen találjuk meg a 17. sír urnájának (26. kép 3) legpontosabb mását, a 76. sír urnájában.¹⁸

Az urnák díszítésében az imént említett völgyelt mintán kívül a párhuzamos, függőleges vagy ívelt bekarcolt vonalkötegek a gyakoriak. Ilyen díszítés található a temetőben a 4., 15., 16. és 19. sírok urnáján, továbbá az 1. és 9. sírokban előkerült faltöredékeken. Ezt látjuk a 32. sír fazékán is (27. kép 11). A telepen a 6. (19. kép 6—7), 29. (20. kép 14—17, 21. kép 2, 6—7), 56. (23. kép 1) és 58. gödörben (23. kép 4—5, 8) fordul elő ez a díszítés.

Nagyon érdekes a 27. sír urnája (27. kép 7), különösen díszítését illetően. Vállán ugyanis pontokkal körülszurkált hegyes bütykök vannak, amelyek a vatyai kultúra fiatal szakaszára jellemzőek.¹⁹

A 29. gödörben volt egy hordóalakú, magas fazék, pereme alatt függőlegesen rátett bordával (22. kép 2—3). Telepen Dunaújvárosban került elő ilyen,²⁰ sírokban pedig Lovasberényben,²¹ Vatyán,²² Kelebián,²³ az izsáki II²⁴ temetőben szerepel és Csongrád-Saroktornán.²⁵ Formájukban a most tárgyalt fazékhoz hasonlóak a mélyen bekarcolt vonalkötegekből álló zegzug-mintával díszített töredékek (19. kép 3, 20. kép 1, 5, 8, 22. kép 11). Jellegzetesen telepkerámiának tűnik, bár a kelebiai temetőben is előfordul.²⁶ Mindenesetre ez a díszítés vatyai edényeken igen gyakori.

¹⁶ Kada E., i. m. 129.

¹⁷ Zalotay E., i. m. 9, 29, 52, 68. sírok.

¹⁸ Uo. 36.

¹⁹ Kovács T., FA 25(1974) 42.

²⁰ Egy történelmi példa kapcsán Kovács T. Említi Uo. 45. j.

²¹ Pósta B., ArchÉrt 17 (1897) 311. 14. kép.

²² Kada E., i. m. II. t. 12.

²³ Zalotay E., i. m. 31. sír.

²⁴ Bóna, Bronzezeit... 77. t. 8.

²⁵ Ld. lejjebb, Saroktanya 3. sír.

²⁶ Bóna, Bronzezeit... 68. t. 11.

A következő fazéktípus telepen és temetőben egyaránt megtalálható, egy-egy példányban. Az egyik füle ansa lunata (25. kép 1), amihez tökéletesen hasonlót Patay P. említ²⁷ és Cegléd-Öregszőlők-ből²⁸ is ismert. A másik egyszerű szalagfüles, hasát pedig szabálytalan bekarcolt vonalak díszítik (27. kép 11). Hasonló fazekakhoz tartozhattak a 19. kép 8. és 10. töredékek. Analógiájukat Aba—Belsőbáránd—Bolondváron találjuk meg.²⁹ Egy kissé öblösebb fazék, kétfülű, díszítetlen változatban került elő a 4. gödörben (25. kép 2). Ilyen a pákozdvári telepen³⁰ és Dunaújvárosban³¹ fordul elő.

A 10., csontvázas sír melléklete volt egy tölcséres nyakú, ansa lunata fülű korsó (26. kép 4). Pákozdvár,³² Százhalombatta,³³ Solymár,³⁴ Soroksár³⁵ és Cegléd-Öregszőlők³⁶ leletei közt is megtalálható, bár a csongrádi darab sokkal egyszerűbben díszített. Két igen hasonló kétfülű korsó került elő a temetőből (27. kép 3, 5). Gazdagon díszítettek, pontokban végződő párhuzamos vonalakkal, ami késői vatyai sajátosság.³⁷ Ki kell emelnünk a 24. sír (27. kép 5) példányán található, pontokkal körülszurkált lencsedísz, ami jellegzetesen marosvidéki motívum.³⁸ Egy Pákozdváron előkerült hasonló korsót Bóna I. a gerjéni importok között mutat be.³⁹

Feltárásunk során feltűnően kevés tálat találunk, aminek az lehet az oka, hogy az urnasírok felső részét a feltételezett borítótállal együtt számos esetben elszántották. Jellegzetes korjelző darabok a kelebiai típusú tálak (20. kép 2—4; 26. kép 8; 17. sír) a kultúra késői szakaszában. Egyikük (20. kép 2—3) bütykei méretétől eltekintve egy törteli példányra hasonlít, amely Kovács T. szerint a koszideri horizontot közvetlenül megelőző időszakra jellemző a dunaújvárosi telepen.⁴⁰ Alapvetően más formát képvisel a egyszerű, fordított csanakú alakú tál (26. kép 2), amelyet Bóna I. a Vatyia III korszak tipikus leleteként értékel.⁴¹ Cegléd-Öregszőlők-ből⁴² és Kelebiáról⁴³ igen jó párhuzamait ismerjük. Hasonló alakú, de egyenesen behúzott peremű a 29. gödör egy

tálja, a perem belső oldalán hegyes bütyökkel. Lovasberény, Dunakeszi, Kelebia⁴⁴ és Törtel⁴⁵ Vatyia III anyagában egyaránt előfordul.

A telepen és temetőben előkerült kis bögrék egységesen késői vatyai típusokat képviselnek. A 2, 17, 19 és 28. sírok (sorrendben: 25. kép 10, 26. kép 10, 28. kép 1) kónikus nyakú, kettőscsonkakúpos testű, szalagfüles, általában fényezett bögréi sötétszürke és vörösesbarna színekben fordulnak elő. Ugyanilyen találunk a 3. gödörben (25. kép 3), amelyekhez hasonlókat Kelebián a 48, 52. és 96. sírokban vannak.⁴⁶ A törteli urnatemetőben előkerült egyik bögre alakra megegyezik, csak füle felhúzott.⁴⁷ A felhúzott fül egyébként egy másik, hengeres nyakú, gömbös testű típus darabjai közt a gyakoribb (25. kép 11. 12; 26. kép 12), bár ez felhúzott fül nélkül (26. kép 4, 27. kép 9.) is ismert, például Pákozdvárról.⁴⁸ A 20. sír 1. mellékletének analógiája Pesterzsébeten⁴⁹ és Kelebián⁵⁰ fordul elő. Néhányan borda indul a vállból (26. kép 1, 7.), amit esetenként kétoldalt bekarcolás hangsúlyoz (26. kép 1, 7; 22. kép 8, 20. kép 13). Ezt a díszítést Kovács T. Törtelről ismerteti.⁵¹ Felhúzott füllel fordul csak elő az a típus, melynek gömbös hasát kannelura díszíti (27. kép 6). A vatyai kultúra területén Pákozdváron⁵² és Dunaújvárosban,⁵³ a spirálbütykös kerámia területén Békés-Városerdőn,⁵⁴ Gyulavarsánd-Laposhalom⁵⁵ és Tószegen⁵⁶ fordul elő. A zömök testű, ívelt nyakú bögre (26. kép 9, 20. kép 10, 11) a késői vatyai kultúra területén igen gyakran megtalálható,⁵⁷ annál ritkább a hengeres testű csupor, amit kizárólag telepről ismerünk (25. kép 5, 6). Analógiáit Békés-Városerdő felső rétegeiben találjuk meg.⁵⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy mind a telep, mind a temető kerámiájában van ugyan olyan tárgy, amely a vatyai kultúra fejlődésének középső szakaszában megjelenik, mégis a Vidreszigeti lelőhely anyagának nagy része a kultúra fiatal szakaszára (Vatyia III) jellemző formákat tartalmazza. Le kell szögeznünk azt is, hogy egyes típusok még a nagy népmozgásokkal összefüggő koszideri horizont leletei között is megjelennek,

²⁷ Patay, P., Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. DissPann II/13. (Bp. 1938) XII. t. 4.

²⁸ Párducz M., i. m. 111.

²⁹ Kovács T., Alba Regia 2—3 (1963) 4. kép 3.

³⁰ Marosi A., i. m. 70. kép.

³¹ Bóna, Bronzezeit... 38. t. 2.

³² Marosi A., i. m. 71. kép 4, 6, és 72. kép 2.

³³ Kovács T., ArchÉrt 96 (1969) 4. kép 5.

³⁴ Tompa, F., i. m. XXIV. t. 10, 11; *Ua.*, Budapest az őskorban. Budapest története I. (Bp. 1943.) XII. t. 1—3.

³⁵ Soroksár, MNM 15. 1941. 1.

³⁶ Párducz M., i. m. 107. 5. kép.

³⁷ Kovács T., FA 25 (1974) 42.

³⁸ Bóna, Bronzezeit... 93.

³⁹ *Uo.* 131. t. 13.

⁴⁰ Kovács T., FA 25 (1974) 43, és 40—42. j.

⁴¹ Bóna, Bronzezeit... 68.

⁴² Párducz, M., i. m. 107. 5. kép.

⁴³ Zalotay E., i. m. 8, 73. sír.

⁴⁴ Bóna, Bronzezeit... 52. t. 2, 54. t. 12, 14, 65. t. 4.

⁴⁵ Kovács T., FA 25 (1974) 39, 43.

⁴⁶ Zalotay E., i. m. X, XIV. t.

⁴⁷ Kovács T., FA 25 (1974) 41.

⁴⁸ Marosi A., i. m. 71.

⁴⁹ Kutzián I., BpR 14(1945) 517.

⁵⁰ Zalotay E., i. m. 68. sír.

⁵¹ Kovács T., FA 25 (1974) 25.

⁵² Marosi A., i. m. 71.

⁵³ Bóna, Bronzezeit... 46. t. 6.

⁵⁴ Banner, J.—Bóna, I., Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. Fontes ArchHung (Bp. 1974) 10. t. 2.

⁵⁵ Roska M., FA III—IV (1941) 50.

⁵⁶ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., Acta ArchHung 10 (1957) 99, 118.

⁵⁷ Kutzián I., i. m. 517. 10/5. kép; Kovács T., ArchÉrt 96 (1969) 164. 3/3. kép; *Ua.*, Alba Regia 2—3 (1963) 134. 4/5. kép; Párducz M., i. m. 107; Zalotay E., i. m. 9, 19, 74, 88, 107, 115. sírok; Tompa F., BRGK 24—25 (1934—35) 26. t. 10.

⁵⁸ Banner, J.—Bóna, I., i. m. 6. t. 19 és 9. t. 9.

19. kép. Csongrád-Vidre sziget. 1–2. II. szelvény 30–60 cm. — 3, 5, 11. 2. gödör. — 4, 12, 16. 3. gödör. — 6–7, 17, 6. gödör—8–10, 14–15. 8. gödör. — 13. II. szelvény 0–30 cm

Рис. 19. Чонград—остров Видре. 1–2: участок II, глубина: 30–60 см. — 3, 5, 11: яма № 2. — 4, 12, 16: яма № 3. — 6–7, 17: яма № 6. — 8–10, 14–15: яма № 8. — 13: участок II, глубина: 0–30 см

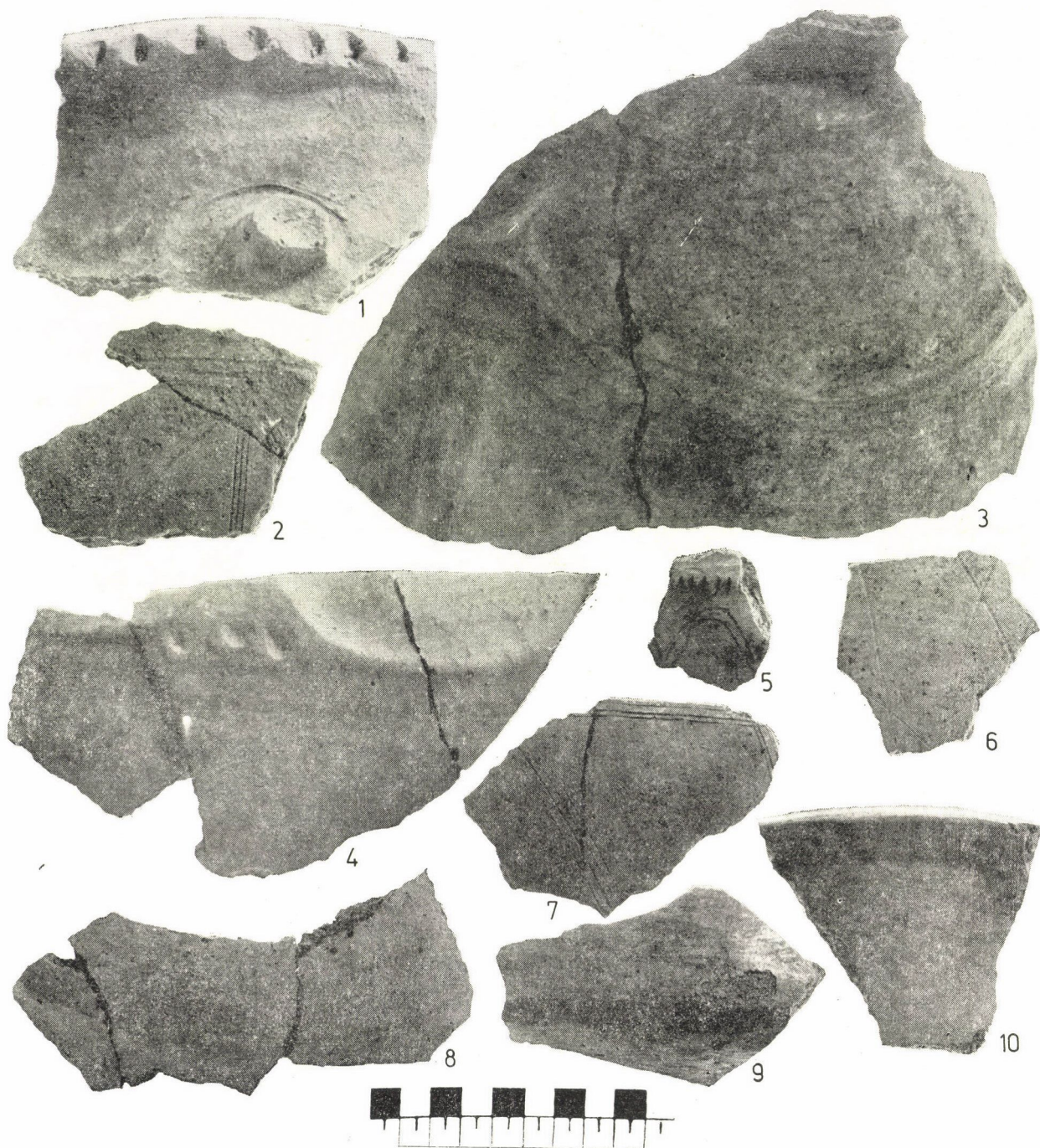
Fig. 19. Île Csongrád-Vidre. 1–2: coupe n° II (30 et 60 cm) — 3, 5, 11: fosse n° 2 — 4, 12, 16: fosse n° 3 — 6–7, 17: fosse n° 6 — 8, 9, 10, 14, 15: fosse n° 8 — 13: coupe n° II (30 cm)

20. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1–5. 10. gödör. — 6, 12–13. 12. gödör. — 7. 8 gödör. — 8. IV. szelvény 0–30 cm. — 9. 3. gödör. — 10, 14–17. 29. gödör. — 11. 17. gödör

Рис. 20. Чонград—остров Видре. 1–5: яма № 10; 6, 12–13: яма № 12. — 7: яма № 8. — 8: участок IV, гл. 0–30 см. — 9: яма № 3. — 10, 14–17: яма № 29 — 11: яма № 17.

Fig. 20. Île Csongrád-Vidre. 1–5: fosse n° 10–6, 12, 13: fosse n° 12–7: fosse n° 8, –8; coupe n° IV (0–30 cm) — 9: fosse n° 3. — 10, 14–17: fosse n° 29 — 11: fosse n° 17.

21. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1—10. 29. gödör
 Рис. 21. Чонград—остров Видре. 1—10: яма № 29.
 Fig. 21. Île Csongrád-Vidre. 1—10; fosse n° 29.

22. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1–3. 29. gödör. — 4. 42. gödör. — 5, 7. XIV. szelvény 30–60 cm. — 6, 9. 55. gödör. — 8. 61. gödör. — 10. VIII. szelvény 0–30 cm. — 11. 56. gödör

Рис. 22. Чонград — остров Видре. 1–3: яма № 29. — 4: яма № 42. — 5, 7: участок XIV, гл. 30–60 см.

— 6, 9: яма № 55. — 8: яма № 61. 10: участок VIII, гл. 0–30 см. — 11: яма № 56

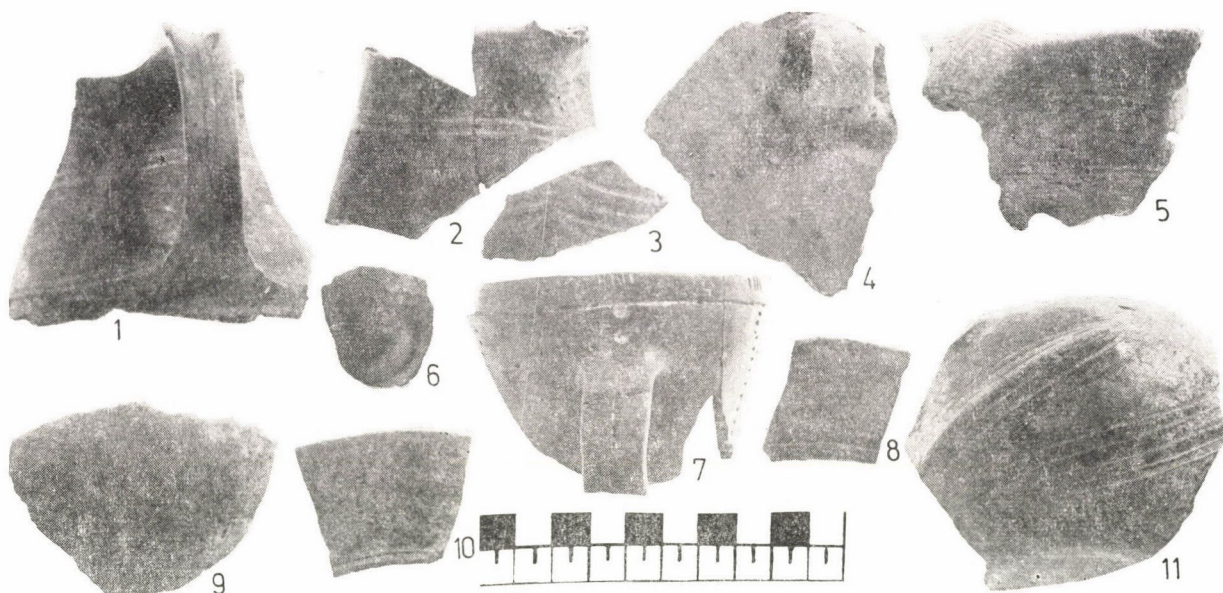
Fig. 22. — Île Csongrád-Vidre. 1–3: fosse n° 29. — 4: fosse n° 42. — 5, 7: coupe n° XIV (30–60 cm). — 6, 9: fosse n° 55. — 8: fosse n° 61. — 10: coupe VIII (0–30 cm). — 11: fosse n° 56.

23. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1–2, 6–7. 56. gödör.—3–5, 8. 58. gödör.— 10. 59. gödör.—9, 11–12. XVI.
szelvény 0–30 cm

Рис. 23. Чонград — остров Видре. 1–2, 6–7: яма № 56. — 3–5, 8: яма № 58. — 10: яма № 59. — 9,
11–12: участок XVI, гл. 0–30. см

Fig. 23. Île Csongrád Vidre. 1–2, 6–7: fosse n° 56.—3–5, 8: fosse n° 58.—10: fosse n° 59.—9, 11, 12: coupe n° XVI
(0–30 cm)

24. kép. Csongrád—Vidre sziget. 1—5, 7, 9, 11. 29. gödör.—6. 28. gödör.—8. XIV. szelvény 30—60 cm.—10. 61. gödör
 Рис. 24. 1—5, 7, 9, 11: яма № 29. — 6: яма № 28. — 8: участок XIV, гл. 30—60 см. — 10: яма № 61
 Fig. 24. 1—5, 7, 9, 11: fosse n° 29—6: fosse n° 28 — 8: coupe n° XIV (30—60cm) —10: fosse n° 61

ami megengedi annak feltételezését, hogy lelőhelyünk belső fejlődése a Kovács T. által legutóbb kidolgozott korszakban, a vatyai kultúra rákos-palotai fázisa időszakában zárul le, melynek kerámiájával sok tekintetben megegyezik.⁵⁹

Szerencsés körülménynek mondhatjuk, hogy a döntő többségükben a vatyai kultúrához tartozó darabok mellett más, ebben az időszakban élt kultúrák leletei is megtalálhatók, amik jó adatokat szolgáltatnak részben az egyes kultúrák kronológiai egymásmellettiségének, részben pedig a vatyai népesség „külső kapcsolatainak” vizsgálatához. Ebből a szempontból különösen a 29. gödör kivételes gazdagságú anyagára támaszkodhatunk.

Szeremlei csoport

Feltárásunk során a telepről öt, a temetőből pedig két mészbetétes darabot gyűjtöttünk (19. kép 16; 24. kép 7, 8, 10; 25. kép 4, 26. kép 11). Ezek rendkívül pontos analógiái kerülnek elő a vatyai kultúra keleti peremterületén fekvő, lelőhelyünkkel szomszédos telepein, Bakson, Csongrád-Felgyőn, Csanyteleken.⁶⁰ Egyetlen egészen előkerült bögrénk jó hasonmásai Kelebián⁶¹ és Harcon⁶² fordulnak elő. Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia alföldi megjelenésére Bóna I. már 1958-ban utalt, megállapítva, hogy leletei a Vatya III lelőhelyein találhatók meg,⁶³ a szeremlei csoport kidol-

gozásával pedig tiszta kép áll előttünk a mészbetétes áru vatyai megjelenését illetően.⁶⁴ A 19. sír melléklete volt egy függesztőedény, amit mészbetéttel díszít (26. kép 11.). Ehhez hasonlót Pákozdváron találunk.⁶⁵ A vatyai kultúra függesztőedényei Bóna I. szerint az I. periódusra jellemzőek.⁶⁶ Ezzel szemben a vatyai törzsek dél-alföldi megjelenése, lelőhelyünk egységesen késői volta, továbbá az, hogy a kérdéses 19. sír másik melléklete (26. kép 10.) jellegzetesen késői típus, egyértelműen bizonyítja, hogy ez a függesztőedény legkorábban a Vatya III periódusban kerülhetett sírba. Az edény tipológiailag is különbözik a vatyai kultúra I. fázisának függesztőedényeitől, melyekre a sraffozott díszítés és a vállon ülő átfúrt fülek a jellemzőek.

Szőreg-perjámosi kultúra

A vatyai kultúra keleti peremterületén több lelőhelyen találunk Szőreg-perjámosi kerámiát, így nem meglepő, hogy az a Vidre-szigeten is előfordul. A szőregi temető 156. sírjából ismerjük a 29. gödör egy töredékének jó analógiáját, de hangsúlyoznunk kell, hogy az ott is gyulavarsándi importként értékelhető.⁶⁷ Ugyanez vonatkozik a 61. gödörben előkerült korsótöredékre is. Valószínűleg egy kétfülű korsó össze nem illő töredékeit mutatjuk be a 24/1—3 képeken. Ilyenek származnak

⁵⁹ Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 310.

⁶⁰ Bándi G., JPMÉ 13 (1968) 66.

⁶¹ Zalotay E., i. m. 25. Hasonlók a 10, 30, 38, 51, 75 és 119. sírokban.

⁶² Wosinsky M., Tolnavármegye története. (Bp. 1896) LXXVII. t. 8, 9 és LXXVIX. t. 9.

⁶³ Bóna I., A bronzkor Magyarországon. Kandidátusi Értekezés. Kézirat. (Bp. 1958) 470.

⁶⁴ Bándi, G. MFME 1969. 47—; Kovács, T., FA 24 (1973) 16; Bándi, G.—Kovács, T., Acta ArchHung 22 (1970) 30—.

⁶⁵ Marosi A., i. m. 74/5. kép.

⁶⁶ Bóna, I., Bronzzeit... 53.

⁶⁷ Uo. 105.

25. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1,3 3. gödör.—2. 4. gödör.—4. 5. gödör.—5. 8. gödör.—6. 6. gödör.—7—9. 29. gödör.
—10. 2. sír.—11. 3.sír.—12. 4. sír
Рис. 25. Чонград—остров Видре. 1, 3: яма № 3. — 2: яма № 4. — 4: яма № 5. — 5: яма № 8. — 6: яма № 6. —
7—9: яма № 29. — 10: погр. 2. — 11: погр. 3. — 12: погр. 4.
Fig. 25. Île Csongrád-Vidre. 1,3: fosse n° 3.—2: fosse n° 4.—4: fosse n° 5.— 5: fosse n° 8—6: fosse n° 6.—7—9: fosse n°
29.—10: tombe n° 2.—11: tombe n° 3.—12: tombe n° 4.

26. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1. 5. sír.—2. 15. sír.—3. 17. sír.—4—5. 10. sír.—6. 13. sír.—7. 16. sír.—8. 8. sír.—9. 18. sír.—10—11. 19. sír.—12. 20. sír

Рис. 26. Чонград—остров Видре. 1: погр. 5. — 2: погр. 15. — 3: погр. 17. — 4—5: погр. 10. — 6: погр. 13. — 7: погр. 16. — 8: погр. 8. — 9: погр. 18. — 10—11: погр. 19. — 12: погр. 20

Fig. 26. Île Csongrád-Vidre. 1: tombe n° 5.—2: tombe n° 15.—3: tombe n° 17.—4, 5: tombe n° 10.—6: tombe n° 13.—7: tombe n° 16.—8: tombe n° 8.—9: tombe n° 18.—10, 11: tombe n° 19.—12: tombe n° 20

27. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1—3. 21. sír.— 2—3. 23. sír.— 5—6, 8. 24. sír. — 7. 27. sír. — 9, 11. 32. sír — 10. 29. sír
 Рис. 27. Чонград—остров Видре. 1—3: погр. 21. — 2—3: погр. 23. — 5—6, 8: погр. 24. — 7: погр. 27.
 — 9, 11: погр. 32. — 10: погр. 29
 Fig. 27. Île Csongrád-Vidre. 1—3: tombe n° 21.— 2—3: tombe n° 23.— 5, 6, 8: tombe n° 24.— 7: tombe n° 27.— 9, 11:
 tombe n° 32.— 10: tombe n° 29.

28. kép. Csongrád-Vidre-sziget. 1. 28. sír.— 2. Bokros-Gyováki part. Csongrád-Saroktanya.— 3. 3. sír.— 5, 7. 9. sír. — 6. Szórvány.— 4, 8, 9—10. Csongrád ismeretlen

Рис. 28. Чонград—остров Видре. 1: погр. 28. — 2: Бокрош—Дьёваки, Чонград-Шароктанья. — 3: погр. 3. — 5, 7: погр. 9. — 6: случайная находка. — 4, 8, 9—10: Чонград, случайные находки

Fig. 28. Île Csongrád-Vidre. 1: tombe n° 28—2: Rive Bokros-Gyovák, Csongrád-Saroktanya. — 3: tombe n° 3.—5,7: tombe n° 9.—6: Trouvaille isolée. — 4, 8, 9, 10: Csongrád inconnu.

Szőregről a 181.⁶⁸ és 186.⁶⁹ sírokból. A szőregi 41. sírban⁷⁰ egy csongrádihoz hasonló (24. kép 5.) beszúrkált pontsorról körülvevő lencsedísz is megtalálható. Ez sajátosan Szőreg 5. díszítőmotívuma.⁷¹ Az így díszített korszótöredék Szőregen⁷² és Bakson⁷³ is előfordul, utóbbi helyen már a vatyai kultúra telepén. A párhuzamként bemutatott példányok kannelurás hasúak, a Vidre-szigetieknek csak a felső részét tudjuk rekonstruálni. Itt kell megemlítenünk a 27. sírban talált aljtöredéket, amelynek belső oldalán a gerjén csoportra utaló keresztalakú borda van.⁷⁴ Késői szőregi leleteket több késővathyai lelőhelyen találunk,⁷⁵ ugyanakkor szőregi területen is előfordulnak vathyai import edények.⁷⁶

A temetkezési rítust a későbbiekben még tárgyaljuk, itt csak annyit szeretnénk megemlíteni, hogy a 20. sír mellékletadása szintén marosvidéki kapcsolatokat mutat. A szőregi temetőben számos esetben fordul elő, hogy a váz mellett átfűrt állatfogakat, illetve azok füzérét találjuk.⁷⁷

Gyulavarsándi csoport

A csoport leletei szélesesen elterjedtek a Köröstorok és Duna közötti késővathyai lelőhelyeken, Cegléd-Öreghegyen, Pusztavátyon és Újhartyán-Vatyán.⁷⁸ A 29. gödör fényezett, fekete, egyfűlű korszója (25. kép 8) nagyon hasonlít egy békés-Városerdőn előkerült edényhez.⁷⁹ Hasának díszítésmódja jellegzetesen gyulavarsándi.⁸⁰ A korszó meglepően pontos analógiája került elő Dersidán.⁸¹ Fentebb már említettük azt a két korszótöredéket, melyek a Szőreg-perjamosi kultúra területén gyulavarsándi importként fordulnak elő (24. kép 11).

Füzesabonyi csoport

Területén is megtalálható a gyulavarsándi vonatkozásban már említett felhúzott fűlű korszó (25. kép 8)⁸² hasonló a helyzet két korszó ferde bordás hastö-

redékével is (24. kép 11, és 61. gödör).⁸³ A 29. gödörben került elő egy töredékes bögre (25. kép 9), ami a pusztaszikszoói temetőben igen gyakori.⁸⁴ Feltűnő, hogy analógiáinkat Pusztaszikszoón elsősorban a hamvasztásos sírokban találtuk meg.⁸⁵ Ezek a sírok mindenképpen későbbiek,⁸⁶ mint a hernádka-kiak, ahol még hatvani hatással számolhatunk.⁸⁷ A Vidre-sziget leletei is megerősítik azt, hogy a Duna—Tisza közén jelentős füzesabonyi hatások érvényesültek, Bóna I. szerint áttételesen,⁸⁸ Kovács T. szerint viszont a határterületen a két népesség bizonyos összeolvadásával számolhatunk.⁸⁹

A más kultúrákkal való anyagi kapcsolatok bemutatása után még egyértelműbben látjuk, hogy a lelőhely a középső bronzkor záró szakaszában virágzott, hiszen a szeremlei csoport, a szőregi csoport 5. periódusa és a füzesabonyi csoport legkésőbbi szakasza, Békés-Városerdő felső rétegei, azaz azok a korszakok és lelőhelyek, ahonnan a Vidre-sziget import kerámiaja származik, mind a koszideri horizontot és az azt közvetlenül megelőző időszakot jelentik, amelyre egyébként a kulturális hatások sokfélesége jellemző, ugyanis a korábbi keramikus típusok mellett a vathyai kultúra rákospalotai fázisa számos füzesabonyi, Szőreg-perjamosi és magyarádi formát vett át.⁹⁰

Úgy véljük, hogy mind a telepet, mind a temetőt kielégítő módon sikerült elhelyeznünk a tágabb környék bronzkori kultúrái között. Vidékünknek a Dél-alföldi bronzkorban elfoglalt helyét feltétlenül jobban tudjuk értékelni, ha figyelembe vesszük a szűkebb környék hasonló korú leleteit (18. kép). Anyagközlésünk teljesebbé tétele érdekében a továbbiakban néhány Csongrád melletti lelet leírását adjuk, hozzátéve azt, hogy kataszterünk teljességéről korántsem vagyunk meggyőződve, de ahhoz mindenesetre elégséges, hogy megállapítsuk, a vathyai kultúra igen sűrűn települt területe peremén, a Köröstorokkal szemben fekvő Tiszaparton.

⁶⁸ Foltiny I., Dolg 17(1941) 39–40, XVI. t. 7.

⁶⁹ Uo. 40, XVI. t. 10.

⁷⁰ Uo. 14, VI. t. 16.

⁷¹ Bóna, I., Bronzezeit... 93.

⁷² Foltiny I., i. m. 112. sír: 27, XI. t. 8, 133. sír: 31, XIII. t. 1, 147. sír: 33, XIII. t. 25, 164. sír: 36, XIV. t. 23.

⁷³ Goldman Gy.—Szénászy J., MFMÉ 1971. 265, 1. kép.

⁷⁴ Wosinsky M., Ásatások Gerjénben, ArchÉrt (1891) 301. skk. 1. 18.

⁷⁵ Goldman Gy.—Szénászy J., i. m.; Ceglédreől; Bóna, Bronzezeit... 73.

⁷⁶ Bóna, Bronzezeit... 129. t. 2, 4, 5, 7, és Klárafalván a 12. gödörben, 1. Goldman Gy.—Szénászy J., i. m. 269.

⁷⁷ Foltiny I., i. m. A szőregi temetőben a következő sírokban találtak átfűrt állatfogakat mellékletként: 6. sír: medencében 3 átfűrt állatfog (II. t. 12. és 15.) 7. sír: szemfogakból álló füzér (XIX. t. 34.) 29. sír: bal kezében és a tál alatt átfűrt fogak (XIX. t. 54, 57, 58 és IV. t. 15–17, XIX. t. 52, 56, 55.) 53. sír: 3 átfűrt zápfog (XX. t. 12–14.) és két átfűrt metszőfog (XX, t. 41–43.) 114. sír: Két átfűrt zápfog az ölében (XI. t. 3, 7.) öt szemfog és két metszőfog (XXI. t. 1–3, 16–17.)

130. sír: jobb térdén átfűrt szemfog (XX. t. 58.) 141. sír: a koponya alatt két átfűrt szemfog (XXI. t. 41, 43.) 217. sír: medencében 25 átfűrt metszőfog (XXII. t. 39.) öt átfűrt szemfog (XXII. t. 2.) két farkasfog (XXII. t. 28–29.) 220. sír: tíz átlukasztott állatfog (XXII. t. 43, 45–50, 52–54.)

⁷⁸ Bóna, Bronzezeit... 139.

⁷⁹ Banner, J.—Bóna, I., i. m. 10. t. 1.

⁸⁰ Uo. 11. t. 49.

⁸¹ Chidiogán, N., Beiträge zur Kenntnis der Wietenbergkultur im Lichte der neuen Funde von Dersida. Dacia 12 (1968) 169. 11. kép. 7.

⁸² Kőszegi, F., Acta ArchHung 20 (1968) XVII. t. 1.

⁸³ Uo. 5. sír (XV. t. 6.), 16. sír (XVIII. t. 7.), 19. sír (XIX. t. 5.), 24. sír (XXVI. t. 6.), 27. sír (XXVI. t. 11.).

⁸⁴ Uo. 5. sír (XV. t. 8.), 6. sír (XVI. t. 1, 3.), 7. sír (XVI. t. 5, 7.), 19. sír (XIX. t. 6.).

⁸⁵ Az 5, 6, 9, 19, 27. sírok égetései, a 7, 16, 24. csontvázasok. Uo.

⁸⁶ Kőszegi, F., i. m. 116.

⁸⁷ Bóna, Bronzezeit... 151.

⁸⁸ Bóna, Bronzezeit... 72–.

⁸⁹ Kovács, T. Acta ArchHung 27 (1975) 312.

⁹⁰ Uo.

1. Csongrád-Vidre sziget

2. Bokros-Gyovári part

A lelőhelyen nagy kiterjedésű bronzkori telep és temető helyezkedik el, több alkalommal gyűjtöttük szörványos vatyai cserepeket. Az 1128. sz. tanya területén a tulajdonos, ifj. Gyovai Bodák László néhány sírt talált az ötvenes évek végén, melyekből a következő leletek kerültek a Csongrádi Múzeumba:⁹¹

1. Tál. Szürkésbarna, foltos, kelebiai típusú. M: 14,9 cm, Szá: 30,4 cm, Fá: 5,1 cm (28. kép 2). 2. Tál. Szürkésbarna, foltos, egyenesen levágott peremű, fordított csonkakúpos nyakú, gömbös testű töredék. 3. Bögre. Barnásszürke, foltos, kihajló peremű, hengeres nyakú, gömbös testű. Füle a peremből felfelé indul, majd a test felső harmadára támaszkodik. M: 6,3 cm, Szá: 6,7 cm, Fá: 3,5 cm. 4. Bögre. Szürkésbarna, foltos, csonkakúpos nyakú, nyomott gömbös testű. Füle a peremből indul és a test közepére támaszkodik. M: 5,3 cm, Szá: 4,8 cm, Fá: 2,7 cm.

3. Csongrád-Saroktanya (Petőfi Tsz. homokbányája)⁹²

A lelőhelyen Gazdapusztai Gy. folytatott ásatást, a leletanyag korabronzkori részét 1968-ban közzétette. Ugyanitt közölte a vatyai temető térképét is.⁹³ A továbbiakban az ásatási napló⁹⁴ és a Csongrádi Múzeumban leltározott tárgyak alapján írjuk le a temető sírjait. A kerámia gyenge állaga miatt csak nagyon kevés edény fényképét közölhetjük.

1. sír: Zsugorított csontvázas sír. Bolygatott, derék alatti részek nem kerültek elő. Bal oldalán fekszik. M: 65 cm. Melléklete nem volt.

2. sír: Tállal leborított nagyméretű ép urna. Az urna nyakában tál, a hamvak tetején bögre. M: 55 cm. 1. Urna. Szürke, foltos. Nyaka tölcseres, teste kettős csonkakúpos. Szalagfüle a perem alól indul és a vállra támaszkodik. M: 60,9 cm, Szá: 29,8 cm, Fá: 12,8 cm. 2. Tál. Szürke, rövid nyakú, kihajló peremű, fordított csonkakúpos testű. Két, egymással szemben álló szalagfüle van, melyek a peremből indulnak és a vállra támaszkodnak. A két fül felezési pontján, a vállon kis bütykök vannak. Összeomlott, nem mérhető. 3. Tál. Szürke, svéd-sisak formájú. Az alsó részen szimmetrikusan három-három besimított vonallal körülárlkolt bütyök található (3 db). Az ásató szerint a bütyköket azért törték le, hogy az edény az urna nyakába beleférjen. M: 9,8 cm, Szá: 23,5 cm, Fá: 3,5 cm. 4. Bögre. Barnásszürke, tölcseres szájú, kettős csonkakúpos testű. Alja omphalos. Szalagfüle a legnagyobb kiszélesedésére támaszkodik. A test felső részén szimmetrikusan elhelyezett három függőleges borda van, melyek között két-két függőleges bekarcolt vonal fut az edény alsó részének közepéig. M: 7,2 cm, Szá: 5,8 cm, Fá: 2,5 cm.

3. sír: Urnasír. Tállal leborított nagyméretű ép urna, egyenesen áll. A csontok az urna aljában voltak. Ezekre kis bögrét helyeztek. 1. Urna. Sárgásbarna, foltos, tölcseres nyakú, kihajló peremű, fazékformájú. Vállán szimmetrikusan elhelyezve három félköríves, ujjbenyomásokkal tagolt borda van. M: 51,4 cm, Szá: 31,9 cm, Fá: 11,6 cm (28. kép 3.). 2. Tál. Szürke, behúzott szájú, fordított csonkakúp aljú, össze nem illeszthető töredékek. Közepén enyhén völgyelt szalagfüle, az vállon ül. 3. Bögre. Vörösesbarna, hengeres nyakú, kettős csonkakúpos testű. Éles vállvonalán besimított vonal fut körbe, testén szimmetrikusan elhelyezett, két-két besimított vonallal határolt függőleges borda (3 db), ezek között pedig két-két besimított függőleges vonal van. Alsó fülcsonkja a legnagyobb kiöblösödéssre támaszkodik. M: 6,6 cm, Szá: 5,4 cm, Fá: 3 cm.

4. sír: Feldúlt urnasír. 1. Urna. Sárgásbarna, kihajló peremű, hengeres nyakú, kettős csonkakúpos testű. A váll alatt és fölött is girlandminta, az alsó alatt bekarcolt vonalak futnak az edény aljáig. Fá: 11,5 cm. 2. Tál. Barnásszürke, foltos, össze nem illő töredékek. Pereme kihajlik, teste fordított csonkakúpos alakú. Fülei a peremből indulnak ki, és a függőleges rovátkolással díszített vállra támaszkodnak. 3. Tál. Kelebiai típusú, össze nem illő töredékek (3 db). 4. Töredékek, egy sárgásbarna, vonalkötegekkel díszített edényből származnak (6 db). 5. Peremtöredékek. Sötétszürke edény kihajló peremének három töredéke. 6. Bögre. Szürke, foltos, kiegészített. Pereme enyhén kihajlik, nyaka hengeres, nyomott gömbtestű. Füle a peremből indul kissé kiemelkedve, és a vállra támaszkodik. M: 6,7 cm, Szá: 5,8 cm, Fá: 3,1 cm. 5. sír: Szimbolikus sír (?). Felfordított tál töredékei alatt kis bögre. Hamvak nem voltak a sírban. M: 45 cm. 1. Táltöredékek. 2. Bögre. Barnásszürke, kihajló peremű, ívelt nyakú, nyomott gömbtestű. Füle a perem fölül húzott, a vállra támaszkodik, alatta három pontban végződő bekarcolt vonal. M: 6,1 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,6 cm.

6. sír: Urnasír. Szájával DNy felé eldőlt nagy urna, nyaka hiányzik. Felnőtt egyén elégett csontjai és díszített tál töredékei voltak benne. M: 30 cm.

1. Urna. Barnásszürke, kettős csonkakúpos. Kiegészített, pereme és nyaka hiányzik. Három-három bekarcolt vonalból álló, egymásba fonódó V-minta díszíti. M: 33,5 cm, Fá: 24 cm. 2. Tál. Szürke, félgömbös aljú. Éles vállvonalából egy szalagfül csonkja indul. Alját két bekarcolt koncentrikus kör fogja körül. M: 6,4 cm, Fá: 5,4 cm.

7. sír: Csontvázas. Jobb oldalán feküdt úgy, hogy felső teste hasonfekvő helyzetet mutat. Koponyája jobb oldalon. Balkar a test előtt, kéz az állig felhúva. Jobb kar a test alatt, alkarok párhuzamosak. Kézfejet a koponya irányában törték. Lábak

Múzeumban 58. 6. 154–212 és 58. 7. 1–36 lt. sz. alatt találhatók.

⁹³ *Gazdapusztai Gy. ArchÉrt* 93 (1966) 241—.

⁹⁴ MNM Adattára 166. Cs. III.

⁹¹ Lt. sz.: Csongrádi Múzeum 71. 5. 1–4.

⁹² A Petőfi Tsz abban az időben több helyen is bányászott homokot, az ásatás helyén pedig azóta megszűnt a bánya. Ezért a továbbiakban a környéken jól ismert Saroktanya nevet használjuk. A leletek a Csongrádi

erősen zsugorított helyzetben, párhuzamosak. A medence mögött, szájjal a test felé fordulva kis, egyfülű, B III típusú bögre. A váz 156 cm-ről 105 cm-re zsugorítva. Valószínűleg férfi. Tájolása: KÉK 8°—NyDny 25°. 1. Bögre. Barnásszürke, foltos, kihajló peremű, hengeres nyakú, turbános aljú. Alja omphalos. Füle a peremből indult és a vállra támaszkodott. M: 6,2 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,4 cm.

8. *sír*: Urnasír. Tállal leborított nagy urna. A tál az urna nyakába csúszott. Az erősen elégett csontok rendszertelenül keveredtek el az urna töltelék-földjével. Az urna fenékrészében, a hamvak között bögre. M: 45 cm. 1. Urna. Sárgásbarna, tölcseres nyakú, teste harang alakú. Díszítetlen. M: 41 cm, Szá: 30,5 cm, Fá: 11,3 cm. 2. Tál. Szürkésbarna, fordított csontakúp alakú. Pereme behúzott. A peremből két kis, egymással szembenálló szalagfűle indul, ezek a perem alatt támaszkodnak a nyakra. A fülek közötti távolság felén, a peremen két-két, szarvszerűen kiemelkedő bütyök helyezkedik el. M: 14,2 m, Szá: 35,5 m, Fá: 2,4 m.

9. *sír*: Urnasír. Nagy urna a 3. gödör szélében, tállal borítva. Benne edényközép táján a koponya-csontok, aljában a természetes sorrendnek megfelelően a többi égett csontmaradvány. 1. Urna. Szürke, tölcseres nyakú, kettős csontakúpos testű. Szalagfűle a nyakból indul és a vállra támaszkodik. Vállán, közvetlenül a nyak alatt három-három szimmetrikusan elhelyezett kerek bemélyítés van. M: 56,5 cm, Szá: 27,2 cm, Fá: 10,8 cm (28. kép 7). 2. Tál. Szürkésbarna, kelebiai típusú. M: 9,2 cm, Szá: 31,6 cm, Fá: 5,5 cm. 3. Borítótál. Szürkésbarna, nagyméretű, kiegészített, díszítésében kelebiai típusú tál. M: 23,9 cm, Szá: 35,1 cm, Fá: 9 cm (28. kép 5).

10. *sír*: Urnasír. Tállal lefedett, kisebb méretű urna. Ebben kis bögre volt. A közepesen elégett csontok felnőtt egyéntől származnak. M: 59 cm. 1. Urna. Sárgásbarna, fazékformájú. Pereme kihajlik, teste megnyúlt. Vállán négy, kisméretű bütyök van, szimmetrikusan elhelyezve. M: 40 cm, Szá: 23,6 cm, Fá: 9,3 cm. 2. Tál. Szürke, össze nem illő töredékek (4 db). Kettős csontakúpos, legnagyobb kihasasodásán két bekarcolt vonal fut körbe, egy helyen kis bütyök osztja meg. Fá: 10,3 cm. 3. Bögre. Szürke, pereme, nyaka hiányzik, teste kettős csontakúpos. Legnagyobb kihasasodásán fül csontja. Három függőlegesen elhelyezett borda díszíti. M: 4,6 cm, Szá: 4,3 m, Fá: 2,5 cm.

11. *sír*: Urnasír. Füles, díszített, nagyobb urna, nyílását tál takarta le. A hamvak felett bögre. A hamvak természetes sorrendben voltak, felül a koponya égett töredékei, lejjebb a többi csont. 1. Urna. Kisebb, csontakúpos testű urna összeilleszthető töredékei. 2. Tál. Szürke, össze nem illő töredékek (3 db). Pereme vízszintesen behúzott, két töredéken a peremből vízszintesen kiemelkedő bütyök, a harmadikon a peremből kiinduló, és alatta 3 cm-rel a tesre támaszkodó fül. 3. Bögre. Barna foltos, kiegészített. Pereme egyenes, nyaka fordított csontakúpos, nyomott gömbhasú, alja

omphalos. Szalagfűle a peremből indul és a vállra támaszkodik. M: 6,2 cm, Szá: 5,6 cm, Fá: 2,5 cm.

12. *sír*: Urnasír. A tál és az urna nyakrésze hiányos, eke vihette el. Benne égett embercsontokon kívül nem volt semmi. 1. Urna. Szürkésbarna, kettős csontakúpos. Pereme és nyaka hiányzik. Legnagyobb kiöblösödésén négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök van. M: 34,2 cm, Fá: 11,2 cm. 13. *sír*: Feldúlt urnasír. M: 45 cm. 1. Barnásszürke, fordított csontakúpos aljú urna töredéke. M: 21 cm. 14. *sír*: Csontvázas sír. Jobb oldalán fekszik, erőteljesen zsugorították. Fej jobb oldalon. Karok könyökben meghajlítva, visszahajlott kezek az áll alatt. Térdek a mellközép magasságáig felhúzva, alsó lábszár egyenes. Gödrét csak egy-két helyen lehetett megfigyelni, ennek alapján ovális lehetett. M: 53 cm. 146 cm-ről 71-re zsugorítva. Valószínűleg nő. Tájolása: ÉÉK 30°—DDny 24°. Melléklete nem volt.

15. *sír*: Csontvázas sír. Feje hátracsavarodott, a medence jobbra fordult. A balláb felül, nyújtva, alatta a térben meghajlított jobb láb. Jobb lábfej hiányzik. Mellrész hátán fekvő helyzetet mutat. Bal kar könyökében meghajlítva a medence mellett, jobb kar mellközépen. M: 45 cm. Hossza kb. 160 cm. Férfi. Tájolása: D—É. A sír nem látszik bolygatottnak. Melléklete nem volt.

A fentiekben kívül a leltárkönyvben szerepel még szórvány megjelöléssel 3 urna, 6 tál, 5 bögre, 1 fazék. Ezek közül érdekesebbek a következők: 1. Urna. Szürke, barna foltos, tölcser nyakú, kettős csontakúpos testű. Legnagyobb kiöblösödésén keskeny borda fut körbe, ebből lefelé nyúltan egymással szemben két szalagfűle van. Az edény alsó részét kettős bekarcolt vonalakból álló szabálytalan hálóminta díszíti. M: 37 cm, Szá: 25,5 cm—Fá: 11,1 cm (28. kép 6). 2. Tál. Sötétszürke, kelebiai típusú tál össze nem illő töredékei. 3. Tál. Szürke, kelebiai típusú tál töredékei. 4. Tál. Barnásszürke, részben összeillő töredékek. Pereme szélesen kihajlik, teste fordított csontakúp alakú. Eredetileg valószínűleg négy füle a vállból indult és a vállhoz ansa lunata formában csatlakozott. Vállán két párhuzamos besimított vonal fut körbe. M: 11,2 cm, Fá: 5,6 cm. 5. Tál. Sárgásszürke, kihajló peremű, félgömbös testű tál töredéke. Vállán a körbefutó vonalat bütyök szakítja meg, ezalatt kettős párhuzamos kötegből álló bekarcolt farkasfog-minta található. 6. Bögre. Szürke, foltos, tölcseres nyakú, gömbös testű. Szalagfűle a peremből felfelé indul és a vállra támaszkodik. Hasán szimmetrikusan elhelyezve három ferde borda van. M: 7 cm, Szá: 6,3 cm, Fá: 2,2 cm. 7. Fazék. Sárgásbarna, fordított csontakúpos testű fazék ki nem egészíthető töredékei. Éles vállvonalától két-két függőleges párhuzamos vonalból álló köteg indul az edény alsó harmadáig. M: 24,2 cm, Fá: 9,8 cm. A Bokrosra vezető országútnak a lelőhellyel szemkösti oldalán dr. Tary L. az 1960-as évek mélyszántásai után több alkalommal gyűjtött vatyai jellegű edénytöredékeket, melyek valószínűleg az imént leírt temető telepéhez tartoztak.

4. Csongrád-Pitrik halom

Terepjárásunk során vatyai leletanyagot gyűjtöttünk a várostól 4 km-re, a Kéttemető út mellett fekvő lelőhelyről.

5. Csongrád-Vendelhalom

A lelőhelyen honfoglaláskori temetőt tárt fel dr. Tary L.⁹⁵ Bronzkori leleteket a közlemény nem említ, ilyenekről adattári ismereteink vannak: „a gödrök egy része a nagy urnák által képviselt kultúra (Kiskunlacháza típus) telepnyomait képviselte”.⁹⁶ Mintegy húsz gödörrel van tudomásunk.

6. Csongrád-Ismeretlen

Közelebbi helymegjelölés nélkül két urna és egy tál került a Csongrádi Múzeumba (28. kép 4, 8—10).⁹⁷

7. Csongrád-Felgyő

László Gy. ásatásai késővatyai telepet és temetőt is napvilágra hoztak.⁹⁸ A temetőben urnás és csontváz sítörök vannak.⁹⁹

8. Felgyő-Toronypart

Terepjárásunkon nagykiterjedésű bronzkori telepet találtunk. A leleteket a halsütő tálak, árkolt bűtykök a késői vatyai korszakra datálják.

9. Csanytelek

Közelebről meg nem határozott lelőhelyről egy hajdúsámsoni horizonthoz tartozó fejszét ismerünk.¹⁰⁰

10. Csanytelek

Bándi G. egy szörványos mészbetétes bögrét közöl a község területéről.¹⁰¹

11. Baks-Homokbánya

Kétretegű késővatyai telepet tárt fel Trogmayer O. ezen a lelőhelyen.¹⁰²

12. Felsőpusztaszer

A mai temetőtől Ny-ra ásatott Móra F. Késői vatyai objektumokból származó leleteit Foltiny I. közölte.¹⁰³

Az ismertetett leletanyag kapcsán számos kérdés merülhet fel. Dolgozatunkban csupán a vatyai területen szokatlan csontváz sítörök néhány vonatkozásával foglalkozunk. A túlnyomórészt urnasíros

vatyai temetőkben korábban is tártak fel csontváz sítöröket. Ladánybenén¹⁰⁴ és Üllő-Lőbpusztán¹⁰⁵ egy-egy, Kiskunmajsa-Kőkúton¹⁰⁶ kettő, Cegléd-Öregszőlőkben kb. 16,¹⁰⁷ Kelebián pedig 23¹⁰⁸ került elő. Dunapentele-Koszideren előkerült 20 csontváz sítör,¹⁰⁹ ezek közt egyet ismertet Bóna I.¹¹⁰ Az eddigi kutatás ezt a jelenséget részben a füzesabonyi csoport hatásának,¹¹¹ részben pedig a betörő halomsíros nép hagyományának tekinti.¹¹²

A Vidre-szigeten feltárt 35 sírból kilenc, a hozzá igen közel fekvő Saroktanyán pedig 15 sírból négy volt csontváz sítör, azaz mindkét helyen a sítörök egy-negyede, ami önmagában is tekintélyes arány. A csontváz sítörök kulturális hovatartozásának eldöntését nagymértékben megnehezíti az, hogy kevésnek volt melléklete. A Saroktanyán csupán a 7. sírban került elő egy bögre, ami tökéletesen megegyezik a Vidre-sziget 24. urnasírnak a bögréjével, amely sír urnája és korszója a vatyai kultúra fiatal szakaszába sorolható (27. kép 5—6, 8). A kilenc csontváz sítör közül négynek nem volt melléklete, a másik négy közül egy esetben egy, két esetben kettő és egy esetben négy melléklete volt. Miként az urnákban, itt is elengedhetetlen a kis bögre, ez minden mellékletes sírban előfordul. E bögrék kivétel nélkül a késő vatyai kultúra típusai (26. kép 5, 12; 27. kép 9.). Második mellékletként a kéznél szerepel egy-egy korszó (26. kép 4), illetve fazék (27. kép 11.). Mint az előbbiekből is kitűnt, a vatyai kultúrához való tartozásuk kétségtelen.

A Saroktornyáról csak három sír tájolását ismerjük, közülük kettő nagyjából É—D-i ugyan, de jobb oldalán fekszik, így arca Ny-ra néz. A harmadik D—É-i, arca lefelé fordul. A Vidre-sziget sírjainak tájolásában, bár szabály felállításához a 9 temetkezés nagyon csekély, bizonyos rítust állapíthatunk meg. Két-két sír Ny—K, illetve K—Ny irányítású, mind a négy váz jobb oldalán fekszik, melléklet egyik sírban sincs. Ezzel szemben, kivéve a 14. gyermeksírt, a fennmaradó sítörök mellékletesek. Ezek É—D, illetve D—É tájolásúak, mind úgy, hogy arcuk K felé nézzen. Bár az antropológiai vizsgálat még nem történt meg, valószínűnek tartjuk, hogy az É—D irányítású, bal oldalon fekvő vázak nők, a D—É-i, jobb oldalára fektetett pedig férfiak. Az Alföld keleti felének nagy kiterjedésű csontváz sítörök közül ez a rítus egészen szigorúan betartva, a füzesabonyi csoport sajátja,¹¹³ ugyanakkor a 20. sír mellékletei, a bal keze előtt elhelyezett kis bögre (26. kép 12.) alatt levő átfúrt fogak, az összekapcsolásukra szolgáló kis

⁹⁵ Párducz M.—Tary L., FA 1—2 (1939) 189—199.

⁹⁶ MNM Adattára 4. Cs. I.

⁹⁷ Lelt. sz.: 57. 28. 2—3; 71. 11. 1.

⁹⁸ László Gy., RégFüz 14 (1960) 14; 15 (1962) 52; 25 (1972) 59; 27 (1974) 64.

⁹⁹ Ua. RégFüz 15 (1962) 52.

¹⁰⁰ Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 132.

¹⁰¹ Bándi G., JPMÉ 13 (1968) 66.

¹⁰² Trogmayer O., ArchÉrt 94 (1966) 217; egy részletéről: Goldman Gy.—Szénászy J., i. m.

¹⁰³ Foltiny I., ArchÉrt 1944—1945. 43—48.

¹⁰⁴ Patay P., i. m. 87.

¹⁰⁵ Lipták P., AnthrKözl 1 (1957) 3.

¹⁰⁶ Bándi G., MFMÉ 1969. 59.

¹⁰⁷ Párducz M., i. m. 106.

¹⁰⁸ Zalatay E., i. m. 62.

¹⁰⁹ Kovács, T., Acta ArchHung 27 (1975) 312.

¹¹⁰ Bóna I., ArchÉrt 86 (1959) 53.

¹¹¹ Patay P., i. m. 87.

¹¹² Bóna I., Acta ArchHung 9 (1958) 231; Bándi G., MFMÉ 1969. 59.

¹¹³ Bóna, Bronzezeit... 148—.

bronz, továbbá a csiszolt csonttárgy a marosvidéki temetőkre utalnak.¹¹⁴ Amint láttuk, a kerámikus leletanyag számos szőregi vonatkozást tartalmaz, sőt hasonló a helyzet a szomszédos vatyai lelőhelyeken is.¹¹⁵

Mindenképpen számolnunk kell tehát azzal, hogy a Duna–Tisza köz déli része, főképpen pedig a Tisza mente a vatyai kultúra peremterületét alkotja, ahol a szőregi csoport emberével kialakult kapcsolatok számos vonásban hatottak a vatyai törzsek életére.

G. Szénászký Júlia

DIE FUNDE DER VATYA-KULTUR IN DER UMGEBUNG VON CSONGRÁD

Auszug

Auf der in der Gemarkung von Csongrád liegenden Vidre-Insel wurde in den Jahren 1971–72 eine Rettungsgrabung durchgeführt. Der Fundort befindet sich auf der von den beiden Armen des Vidre-Baches umgebenen Insel, an einer von strategischem Gesichtspunkt äußerst günstigen Stelle. Es wurden Teile von Siedlungen erschlossen, die aus der Frühbronzezeit (Makó-Gruppe), Vátya-Periode, La Tène- und Sarmatenzeit stammen (Abb. 1.). Das hier bekanntgegebene Fundmaterial, das zwischen der erschlossenen Objekten in 21 Gruben vorgefunden wurde, gehört zur mittelbronzezeitliche Vátya-Kultur. Etwa 200 m nordwestlich von der Siedlung ist an einer kleineren Erhebung auch das Gräberfeld des Volkes der Vátya-Kultur zum Vorschein gekommen. Siedlung und Gräberfeld gehören auf Grund des Fundmaterials unbestreitbar zusammen. Es wurden insgesamt 35 Gräber erschlossen, von diesen waren 9 — unter den Urnengräbern der Vátya-Kultur ungewöhnliche — Hockerbestattungen.

Der Fundort nimmt vom geographischen Gesichtspunkt im südlichen Alföld einen wichtigen Platz ein. Der Raum von Baks und Kelebia bedeutet das südlichste Vorkommen der Vátya-Kultur, wo es schon zum Ausbau enger Verbindungen mit der Maros-Kultur gekommen ist. Gleichzeitig lebten im NO, im Theißwinkel vielleicht noch gewisse Gruppen der Hatvan-Kultur, die von den nach SW vordringenden Stämmen der Füzesabony-Kultur liquidiert wurden. So geriet das Körös-Mündungsgebiet zu dieser Zeit in den Berührungspunkt mehrerer Kulturen, seine Fundorte weisen auf die Gegenwart von mehrseitigen Verbindungen hin. Im Fundmaterial der Vidre-Insel ist auch die Keramik der Szeremle-Gruppe (Abb. 19 16; Abb. 24 7–8, 10; Abb. 25 4; Abb. 26 11), der Kultur von Szőreg-Perjámos (Abb. 10; Abb. 24 1–3, 5), der Gruppe von Gyulavarsánd (Abb. 24 11; Abb. 25 8) und der Füzesabony-Gruppe (Abb. 24 11; Abb. 25 8–9 und Grube Nr. 61 3) anzutreffen.

Zwar enthalten sowohl die Siedlung wie auch das Gräberfeld in ihrem Fundmaterial solche Gegenstände,

die schon im mittleren Entwicklungsabschnitt der Vátya-Kultur erscheinen, weist der Fundort auf der Vidre-Insel im wesentlichen Formen auf, die für die jüngere Phase der Kultur, ja sogar für ihre Phase von Rákospalota charakteristisch sind. Die Vorführung der materiellen Beziehungen zu anderen Kulturen bestätigt, daß der Fundort in der die mittlere Bronzezeit abschließenden Periode in höchster Blüte gestanden hat, da ja die Gruppe von Szeremle, die 5. Periode der Szőreg-Gruppe, der älteste Abschnitt der Füzesabony-Gruppe, die obersten Schichten des Fundortes Békés-Városerdő, d. h. diejenigen Epochen und Fundorte, aus denen die importierte Keramik der Vidre-Insel stammt, alle das Koszider-Horizont und das diesem unmittelbar vorangehende Zeitalter bedeuten, wofür ansonsten auch schon die Mannigfaltigkeit der Kultureinflüsse spricht.

Die außer der Vidre-Insel beschriebenen weiteren 11 Fundorte (Abb. 18) beweisen, daß im südöstlichen Randgebiet der Verbreitung der Vátya-Kultur, das Land gegenüber der der Körös-Mündung sehr dicht besiedelt war.

Auf der Vidre-Insel und auch in dem nahe dazu gelegenen Sarok-Gehöft bestand ein Viertel der Gräber aus Skelettgräbern. Ihr Zugehören zur Vátya-Kultur ist auf Grund der Beigaben unzweifelhaft. Wir halten es für wahrscheinlich, daß die N-S-orientierten, an der linken Seite liegenden Skelette Frauen, die S-N-orientierten, an der rechten Seite liegenden hingegen Männer waren. Dieser streng eingehaltene Ritus in den großangelegten Gräberfeldern mit Skelettgräbern in der östlichen Hälfte des Alföld war für die Füzesabony-Kultur charakteristisch, gleichzeitig weisen die Beigaben des Grabes Nr. 20 eindeutig auf die Gräberfelder der Marosgegend hind. Diese Variationen des Bestattungsritus untermauert noch mehr, daß das Leben der Stämme der Vátya-Kultur durch die Beziehungen mit den benachbarten Kulturen in zahlreichen Zügen beeinflusst wurde.

J. G. Szénászký

¹¹⁴ L. 76. j.

¹¹⁵ Bóna, Bronzezeit 60, és 87.

DÉLKELET-MAGYARORSZÁG LA TÈNE-KORÁNAK KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Az Alföld, különösen pedig a Dél-Alföld La Tène-kori anyagát sohasem kutatták intenzíven és tervszerűen. Eltekintve néhány temető-részlettől, melyeket a szegedi egyetem Régészeti Intézete tárt fel az 1920—1940-es évek között,¹ az utóbbi évekig nem ismertünk hitelesen feltárt temetőt vagy sírokat erről a vidékről.

Elsőként — az egész magyarországi korai La Tène-periódust tárgyaló művén belül — *Márton Lajos* foglalkozott röviden a Maros—Tisza—Körösök közének korai kelta anyagával, de csak a gyulai és gyomai szórványleletekről, valamint a szőregi temetőről tett említést, melyeket a LT B periódusba sorolt.²

Az övénél teljesebb, és az egész La Tène-időszakra kiterjedő anyaggyűjtést *Hunyady Ilona* végezte el, de a második világháború esztendeiben, az alföldi múzeumok régészeti gyűjteményeinek rendezetlen állapota miatt az addig előkerült teljes leletanyagot sem vehette fel leletkataszterébe, másrészt az Alföld területéről egyetlen teljesen feltárt temető sem állt rendelkezésére a feldolgozásnál. Ez az oka annak, hogy a Tiszántúl La Tène-korát tárgyalva arra a megállapításra jutott, hogy itt (Erdélyhez hasonlóan) még a LT C periódus alatt sem jött létre tartós kelta megszállás. Bár a gyomai szórványleletek alapján feltételezett egy korai kelta betörést, azt már nem tartotta valószínűnek, hogy ez történetileg jelentős lehetett volna, mert szerinte az Alföldet tömegesen megszállva tartó szkíták útját állták mindenféle kelta támadásnak.³

Minthogy azóta sem történt újabb anyagközlés a Dél-Alföld területéről, a külföldi kutatók is — akik többnyire Hunyady Ilona monográfiájának

csak a táblakötetét használhatták, amely alig-alig közölt dél-alföldi kelta tárgyakat — lényegében véve ugyanezt a nézetet hangoztatták.⁴

Nagyon valószínű, hogy nem a kelta emléanyag hiányát kell feltételeznünk a Dél-Alföld területén, hanem a tervszerű kutatások és rendszeres anyagközlések hézagosságának kell tulajdonítanunk az említett nézeteket. Ezt látszanak igazolni az újabban feltárt nagy kelta temetők (Békéssámson — Erdőháti halom, Gyoma-Egei halom, Orosháza-Gyopáros stb.) és azok a már régebben előkerült, eddig közöletlen szórványleletek is, melyeket a múzeumi raktárak és adattárak átvizsgálása révén sikerült összegyűjtenünk.

Az általunk vizsgált terület Kelet-Magyarországnak a Nagyléta—Hajdúszoboszló—Karcag — Kisújszállás—Törökszentmiklós—Szolnok — (a Zagyva—Tisza torkolatvidéke) vonaltól délre eső része. Ezt a területet nyugat felől a Duna—Tisza-köze határolja, amely földrajzilag erősen eltér a tiszántúli résztől és LT-kori települési rendszerét tekintve sem kapcsolható hozzá (ugyanis a mai napig alig kerültek elő kelta leletek a Duna—Tisza-közéről).

Földrajzilag a 6—10 km széles Tisza-völgy Szolnok és Szeged közti szakasza, a Kálló—Berettyó—Körösök völgye, a Maros vidéke és a köztük levő, erekkel és kiszáradt folyómedrekkel sűrűn szabdalta békés—csanádi löszhátság (vagyis az ős-Maros hatalmas kiterjedésű hordalékkúpja) tartozik DK-Magyarországhoz.⁵ Ez a nagyjából mélyfekvésű, sík terület vízrajzilag és domborzatilag erősen eltér a többi alföldi tájegységtől (a Hortobágytól, a Nyírségtől és a Felső-Tisza vidéktől), valamint a Kárpát-medence K-i felének többi terü-

¹ A szőregi, a Hódmezővásárhely—soltpaléi, a kishomoki és a Békéscsaba — fényesi temetők feltárása és közzététele köszönhető a szegedi egyetem Régészeti Intézetének, melyek számottevő anyagot képviselnek ma is az Alföld La Tène-kora iránt érdeklődő kutatók számára. — A lelőhelyekre vonatkozó irodalmat lásd a lelőhely-katalógusban.

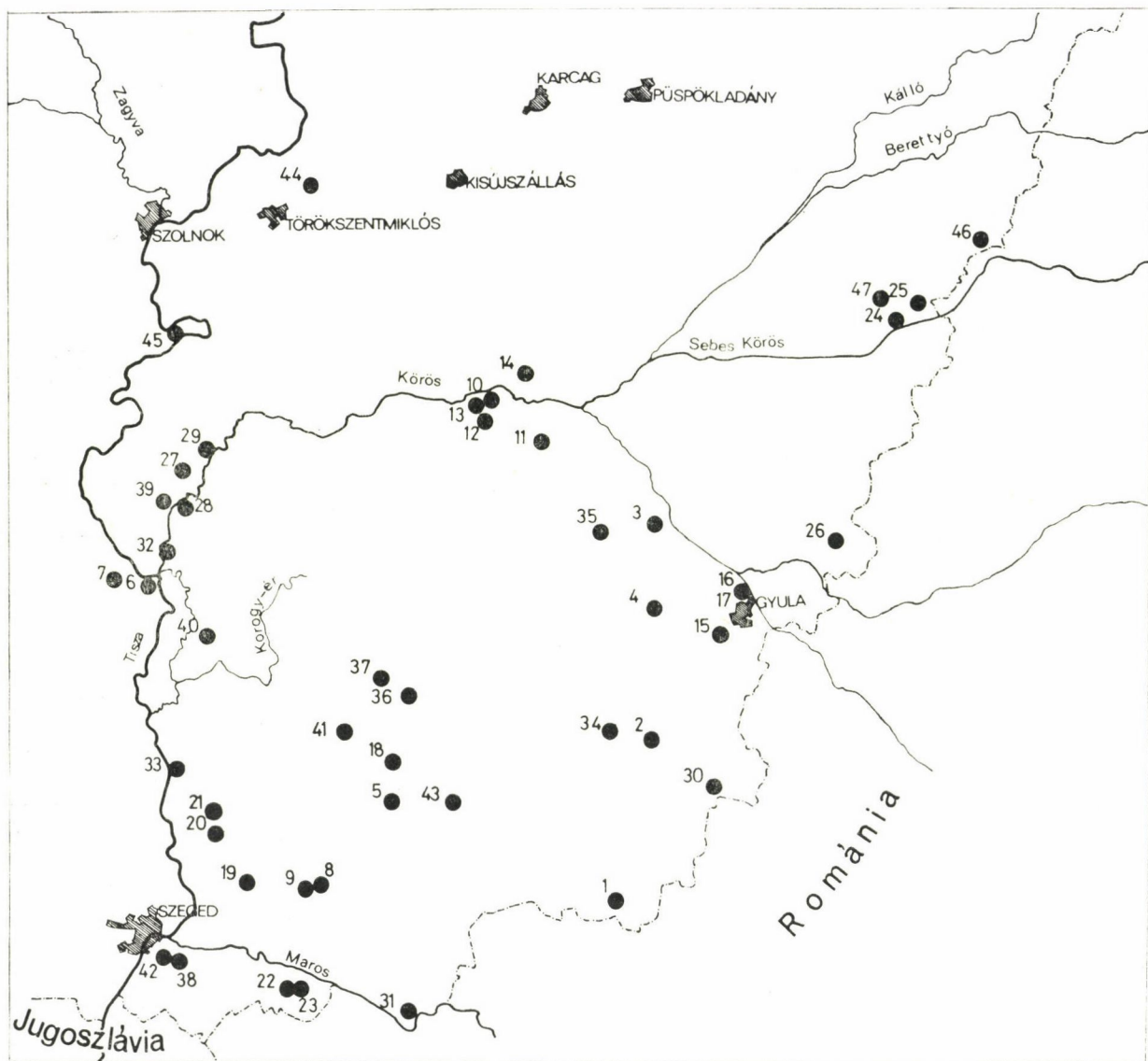
² *Márton* 1933 22., 36. és *Márton* 1934 122—123.

³ *Hunyady* 1944 8—9., 49., 57

⁴ Így pl. *Filip*nél (Keltové ve střední Evropě. Praha 1956 478—479., 506., 1. kép) a jelentősebb kelta lelőhelyek térképén DK-Magyarország területéről csak 3 lelőhely szerepel: Gyoma, Kishomok és Szentés—Vekerzug. Így aztán Filip is úgy tekinti területünket, mint ahol jelentősebb kelta megszállással nem számolhatunk, mivel a Tiszántúlt a La Tène-korban is a szkíta nép

lakta. — Hunyady I. lelőhelytérképe alapján Z. Woźniak K-Magyarország területén kisebb kelta lelőhelycsoportokat különített el, melyeket megállapítása szerint hatalmas puszták választanak el egymástól (*Woźniak*, Z., Wschodnie pogranicze kultury lateńskie). (Wrocław-Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974 31—36.).

⁵ A kérdésre vonatkozó fontosabb irodalom: *Enyedi Gy.*, A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. (Bp. 1964); *Gazdag L.*, A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve (1960) 257—303.; *Gál Z.*, A Tisza szabályozásával kapcsolatos morfológiai változások Hódmezővásárhely környékén. (Bp. 1931); *Halász Szabó A.*, A Tisza völgye Csongrád és Szeged között. (Szeged 1937); *Varga L.*, A Körös—Tisza—Maros szög földrajza. Alföldkutatás-Alföldszervezés I. (Szentés 1939).

I. kép. DK-Magyarország időrendileg értékelhető lelőhelyeinek térképe
 Рис. 1. Памятники в Юго-Восточной Венгрии, оценимые с точки зрения хронологии
 Fig. 1. Plan des sites datables de la Hongrie sud-est

letétől (a Kárpátaljától és ÉK-Magyarországtól), és a két vidék LT-kori leletanyagában is lényeges különbségek mutathatók ki (pl. a szitulaforma, a vitézkötéses fibulák, rozettás karkötők stb. teljes hiánya DK-Magyarországon), ezért indokoltnak látjuk a La Tène-kori kronológia kérdéseinek vizsgálatánál az imént körülhatárolt terület különválasztását Kelet-Magyarország többi tájegységétől.⁶

⁶ Az általunk vizsgált DK-magyarországi terület, a LT-kori leletanyagot tekintve, szervesen kapcsolódik a Maros és Körösök völgyének romániai részéhez, míg Erdély északi vidéke (a Szamos-völgy Szamosújvártól, (Gherla), ill. Besztercétől Kolozsvár környékéig) a Felső-Tisza-vidéki LT-kori anyaggal mutat nagyobb hasonlóságot. — Az erdélyi LT-kori leletanyagot a lelőhelyek elterjedési térképe és földrajzi tényezők alapján egy É-i és egy D-i csoportra bontja *Woźniak, Z.*, *Wschodnie*

Az általuk vizsgált területen összesen 138 LT-kori lelőhelyet ismerünk. Ezek nagy részét azonban olyan lelőhelyek alkotják, ahonnan mindössze 1—1 szórványos kelta tárgy került elő, vagy amelyek terepbejárás során talált településhelyek. Így mindössze 47 lelőhely⁷ anyaga alkalmas időrendi problémák vizsgálatára (lásd az 1. és 2. képen, valamint a lelőhely-katalógusban szereplő lelőhelyeket), melyek között 1—28 sírból álló teme-

pogranicze . . . 31—34. *Zirra, V.*, *Dacia* 15 (1971) 177—206. 6 alesoportot különít el az erdélyi kelta anyagban.

⁷ Valójában azonban csak 44 lelőhelyet vettünk alapul az időrendi kérdések vizsgálatánál, mivel 3 feltárt temető-részlet (Biharkeresztes — Ártánd — Nagy-farkasdomb, Körösszegapáti és Magyarhomorog — Kónyadomb) még publikálatlan és így nem volt lehetőségünk anyagukat felhasználni.

tőrészletek, magányos sírok és ún. kis temetők, valamint La Tène-kori telepek objektumai egyaránt megtalálhatók.

Ezeknek a lelőhelyeknek és leletanyaguknak az abszolút és relatív időrendi besorolását kíséreljük meg jelen tanulmányunkban, de nem külön-külön az egyes tárgytípusok tipológiai vizsgálatára, hanem a 2. kép táblázatában elkülöníthető lelőhelycsoportok, ill. egész leletegyüttesek párhuzamainak és eredetének tisztázása segítségével. A DK-magyarországi leletanyag — mint az alábbiakban látjuk majd — elsősorban a szlovákiai, ausztriai, Ny-németországi (sváb—bajor Duna-medence, Felső-Rajna vidék) és a svájci LT-kori leletekkel mutat erős rokonságot, ezért a különféle kronológiai rendszerek közül az e területekre kidolgozott időrendi beosztást vesszük alapul.

Elsősorban a bajorországi kelta temetők alapján dolgozta ki a század elején *Paul Reinecke* a jól ismert relatív kronológiai rendszert, amely az egész La Tène-időszakot 4 periódusra osztotta fel.⁸ A svájci anyagra vonatkozóan *D. Viollier*⁹ és a Münsingen-Rain-i temető alapján *J. Wiedmer-Stern*, valamint *F. R. Hodson*¹⁰ állított fel időrendi osztályozást, míg a franciaországi kelta anyagra *J. Déchelette* megállapításai¹¹ voltak érvényben.

A két (a Reinecke- és a Viollier-féle) alapkronológiai rendszert később, az új leletanyag alapján a kutatás finomítani igyekezett. A közép-európai területekre érvényes Reinecke-szisztémát *R. Pittioni*,¹² *W. Krämer*,¹³ *W. Dehn*,¹⁴ *U. Schaaff*,¹⁵ és *H. Polenz*¹⁶ módosították, ill. tették pontosabbá a LT B₁ és B₂, a LT B/C átmeneti fokozat, valamint a LT C₁ és C₂ fázisok elkülönítésével, *P. Jacobsthal*¹⁷ pedig az abszolút kronológia kidolgozásával.

Az egész Kárpát-medence La Tène-korára vonatkozóan a *Hunyady I.* által kidolgozott időrendi beosztás áll ma is rendelkezésünkre, amely az egyes tárgytípusok külön-külön történet vizsgálatán alapul.¹⁸ Jó néhány tárgytípus keltezése ma is helytálló, azonban az azóta eltelt 30 év alatt előkerült Kárpát-medencei leletanyag és az újabb

Ny-európai LT-kori kutatási eredmények tanúbizonysága szerint kizárólag az ő munkája alapján nem lehet dolgozni. Az újabb — és elsősorban a csehszlovákiai anyagra épülő — periodizációt *Jan Filip* végezte el,¹⁹ de az ő rendszerét a szlovákiai kutatókon kívül általában nem használják és a nagy mennyiségű morvaországi temetőanyag bizonyossága szerint sem teljesen helytálló ez a kronológiai rendszer, ami a morva kutatókat e temetők időrendi helyzetének átértékelésére, tisztázására készítette.²⁰ A jugoszláviai anyag alapján *J. Todorović* dolgozott ki kronológiai rendszert.²¹

A DK-magyarországi kelta anyag időrendi besorolásánál a klasszikus Reinecke-féle rendszert és a rá vonatkozó, fentebb felsorolt módosításokat vesszük alapul. Ez a besorolás kísérleti jellegű, első próbálkozás, amelynek során több probléma is felmerült, s amelyet a terület későbbi kutatása mindenképpen módosítani fog. Mégis szükségesnek érezzük ennek a munkának az elvégzését, hiszen a kronológia tisztázása nélkül a gazdasági, etnikai, vallási és művészeti kérdések megközelítése is reménytelennek látszik.

A 2. kép táblázatában összefoglalt adatok alapján 4 nagy leletcsoportot (a LT B, LT C₁, LT C₂—D és LT D₂ periódusok anyagát) tudjuk elkülöníteni egymástól.

1. A legkorábbi kelta betelepülés emlékei az Alföldön (a LT B periódus anyaga)

Kizárólag temetőket ismerünk ebből az időszakból, melyekben a csontvázas és a hamvasztásos temetkezési szokás egyaránt előfordul.

Fegyvereket két temetőből ismerünk: csontvázas sírban kerültek elő vaskardok, csavart vas kardkötőláncok, széleslevelű lándzsahegy és ívelt hátú vaskés (Battonya, Gyoma). Valamennyi fegyver a LT B és a LT C periódusokra egyformán Importszékendő típus; a korai kelta anyagra jellemző díszes kardok területünkön még nem kerültek elő.

A többi sír mellékletét szinte ugyanazon tár-

⁸ Reinecke, P., Zur Kenntnis der La Tène-Denk-mäler der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift JRGZ (1902) 53—109.; *Ua*, *AuhV.* 5 (1906) 281—287.; *AuhV.* 5 (1906) 288—294.; *Ua*, *AuhV.* 5 (1907) 330—337.

⁹ Viollier, D., Une nouvelle subdivision de l'époque de La Tène. Congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences. Session de Dijon 1911. 636—642.; *Ua*. Les sépultures du second âge du fer sur le plateau Suisse. Genf 1916.

¹⁰ Wiedmer-Stern, J., Das gallische Gräberfeld bei Münsingen. Archiv des Hist. Vereins des Kantons Bern 18/3 (1908) 269—361.; *Hodson, F. R.*, The La Tène Cemetery at Münsingen—Rain. Catalogue and Relative Chronology. Acta Bernensia V (1968).

¹¹ Déchelette, J., Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine II. 3. Second âge du fer ou époque de La Tène. (Paris 1914)

¹² Pittioni, R., La Tène in Niederösterreich. Materialien zur Urgeschichte Österreichs 5 (Wien 1930); *Ua*, Urgeschichte des Österreichischen Raumes. (Wien 1954) 646—716.

¹³ Krämer, W., *Germ* 40 (1962) 293—317.

¹⁴ Dehn, W., Probleme der Frühlatènekultur. Actes

du VIIe Congrès International . . . 2 (Prague 1966) 799—801.

¹⁵ Schaaff, U., Frühlatènegräber mit Bronzeschmuck aus Rheinhessen. Inventaria Archaeologica, Deutschland, 15 (1968).

¹⁶ Polenz, H., Studien und Forschungen 4 (1971)

¹⁷ Jacobsthal, P.—Langsdorff, A., Die Bronzeschnabelkannen, ein Beitrag zur Geschichte der vorrömischen Imports nördlich der Alpen. (Berlin 1929); *Jacobsthal, P.*, Early Celtic Art. (Oxford 1944)

¹⁸ Hunyady 1942 és 1944.

¹⁹ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956)

²⁰ A morvaországi kelta temetők legrégebbi horizontjával foglalkozó munkák: *Ludikovsky, K.* PA 53 (1962) 77—85.; *Meduna, J.*, AR 17 (1965) 795—825.; a LT C-kori leletanyagot *Čizmar, M.*, AR 22 (1970) 196—199., 569—572. és *Meduna, J.*, *Germ* 48 (1970) 34—59. tárgyalja. Igen fontos kronológiai összefoglaló munka: *Čizmar, M.*, PA 66 (1975) 417—437.

²¹ Todorović, J., Zbornik Narodn. Muzeja u Beogradu 5 (1967) 169—178.; *Ua*. Die Kelten in Süd-Ost Europa. Diss. 7 (Beograd 1968) 161., 167—173.

gyakból álló ékszergarnitúrák képviselik, melyeknek alkotóelemei a következők: (3—5. kép, 6. kép 4):

- korongosdíszű és álpecsétlős végű torquesek,
- 10—6-tagú hólyagos lábperecek,
- tömör, babosdíszű bronzkarperecek és különféle változataik, melyeken az egyes babokat élesmetszésű pálcátágok választják el egymástól,
- rovátkolt vagy gyöngyözött díszítésű, tömör bronzkarkötők,
- üreges, vékony bronzlemezből trébelt, hernyódíszes (hármaggyöngyözésű) karperecek,
- tömör, nyitottvégű, mélyített inda- és S-motívummal díszített bronzkarperecek,
- gomboslábú bronzfibulák (néha két gombbal), melyeknél a plasztikus csigavonalas díszű nagygombos láb szabadon áll vagy a fibula kengyeléhez kapcsolódik,
- korai duxi-típusú bronzfibulák különféle variánsai, az ún. madárfejes lábú és a gyöngyözött kengyelű fibulák, doboshátú bronzfibulák,
- korongolt, omphalosos, S-profilú tálak és csuprok, valamint szélesen kihajló peremű urnák.²²

E LT B-kori csoportnál nemcsak az egyes tárgyak, hanem az egész leletegyüttesek analógiáját találjuk meg Svájc és Ny-Németország területén. A 10—6-tagú hólyagos lábperecek a korongosdíszű torquesekkel, a babos és a vésettdíszű bronzkarkötőkkel együtt az É-svájci,²³ a Marnevidéki, a sváb—bajor területeken előkerült és a Rajna-vidéki²⁴ LT B-korú temetők gyakori leletei, s fő elterjedési területük is itt található, mely temetők a waldalgesheimi sír köréhez tartoznak,

²² A kelet-európai korai kelta kerámiaanyag fontosabb irodalma : *Hunyady* 1944 127—130.; *Benadik, B.*, SA 11 (1963) 357—372.; *Schwappach, F.*, *Hamburger Beiträge* I/2 (1971) 131—172.; *Ua, Alba Regia* 14 (1975) 109—136. (további irodalommal).

²³ Ilyen temetők Svájcban pl. ANDELFINGEN (*Viollier, D.*, *Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde* 14 (1912) 16—56.), MÜNSINGEN (*Wiedmer-Stern, J.*, *Archiv des Hist. Vereins des Kantons Bern* 18/3 (1908) 264—361.; *Hodson, F. R.*, *The La Tène Cemetery . . .*), továbbá SAINT-SULPICE (*Gruaz, J.*, *Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde* 16 (1914) 207—275.). Ezen kívül lásd a D. Trümplernél (*Trümpler, D.*, *Die frühe La Tènezeit im Mittelland und Jura. Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz* 3 (Zürich 1957) 15—20.) szerezplő lelőhelyeket.

²⁴ *Schaaff, U.*, *Arch. Korrespondenzblatt* 4 (1974) 151—156.; *Kimmig, W.*, *Arch. Korrespondenzblatt* 5 (1975) 283—298. — mindketten egyértelműen a LT B első felében megjelenő tárgytípusnak tartják a korongos torqueseket. A dél-alföldi LT B-korú leletcsoport összes tárgytípusa a nebringeri temetőből is ismeretes (*Krämer, W.*, *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen). Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart* 8 (1964).

²⁵ *Jacobsthal* ECA 141—144. A waldalgesheimi leletekre és az ún. „waldalgesheimi stílus”-ra vonatkozó újabb irodalom: *Driehaus, J.*, *Hamburger Beiträge* I/2 (1971) 101—113.; *Zahlhaas, G.* uo. 115—129.

²⁶ Az isthmosi hólyagos lábperecekre és a velük kapcsolatos időrendi vitára lásd: *Caskey, J. L.*, *Hesperia* 29 (1960) 168—176.; *Krämer, W.*, *Germ* 39 (1961) 32—42.; *Hodson, F. R.*, *Bulletin of the Institute of*

s éppen ez a temetkezés szolgált e területen a LT B₂ periódus abszolút datálásához támpontul: a waldalgesheimi sír alapján az ie. IV. század második felére keltezhetjük ezeket a leleteket.²⁵

Hasonló adatokat szolgáltat a kronológia kérdéséhez az Isthmoson előkerült hólyagos lábperec-pár is, mely ugyan sok vitát váltott ki, s nem egyértelmű a datálása: a vele együtt egy ókori kútban talált (de nem biztosan vele együtt odakerült) görög gyártmányú kerámia és terrakotta figura az i.e. 350—300 körüli időkre datálható, de a kelta lábperecek Isthmosra való kerülésének idejére antik irodalmi források az i.e. IV. század végére és az i.e. 280 körüli időkre egyaránt szolgáltatnak adatot, ill. bizonyítékot.²⁶ Ezek alapján a 10—6-tagú hólyagos lábpereceket a LT B₂ periódus jellegzetes tárgyformájának kell tartanunk, de használatára az i.e. III. sz. első felében, a LT C₁ periódus idején is van adatunk.²⁷

A tömör, babosdíszű bronzkarperecek, a gyöngyözött díszű, a mélyített inda- és S-motívummal díszített karkötők és az üreges hernyódíszes bronzlemez-karperecek valamennyi hasonmása a LT B-korú ausztriai (Au am Leithagebirge²⁸, Braunau—Osternberg és Heimathaus, Reikersdorf, Guntramsdorf, Hallein, Dürrnberg bei Hallein²⁹) sírokból kerültek elő, de megvannak a Bern-környéki, az andelfingeni temetőkben,³⁰ Baden—Württembergben,³¹ a champagne-i korai kelta anyagban³² is.

A dél-alföldi LT B-korú csoport leleteinek, ill. leletegyütteseinek analógiáit azokban a morvaországi,³³ szlovákiai³⁴ és Ny-, valamint ÉK-magyarországi³⁵ temetőkben is megtaláljuk, amelyeket a

Archaeology 4 (1964) 123—141.; *Szabó M.*, *AntTan* 15 (1968) 61—64.

²⁷ Szlovákiában pl. Horný Jatov — Trnovec nad Váhom 233. és 564. sír, Dvory nad Žitavou I. sír (*Benadik, B.*—*Vlček, E.*—*Ambros, C.*, *Keltische Gräberfelder der Südweslowakei. Arch. Slov. Fontes I.* (Bratislava 1957) 21—23., XIV. t. 1—3., XXVII. t. 3, 8.).

²⁸ *Seracsin, A.*—*Zehnthofer, M.*, *WPZ* 3 (1916) 71—91., V. t., VII. t.; illetve *Moosleitner, F.*—*Pauli, L.*—*Penninger, E.*, *Der Dürrnberg bei Hallein I—II. MBV* 16—17 (München 1972, 1974) passim.

²⁹ *Reitinger, J.*, *Jahrbuch d. Oberöst. Musealvereins* 111 (1966) 168—191.

³⁰ Ld. fentebb a 20. jegyzetet, továbbá: *Tanner, A.*, *Helvetica Archaeologica* (1/1970—3) 57—68.; *Grütter, H.*, *Helvetica Archaeologica* (4/1973—16) 86—91.

³¹ *Kimmig, W.*, *Arch. Korrespondenzblatt* 5 (1975) 283—298.

³² *Bretz-Mahler, D.*, *La civilisation de La Tène I en Champagne. Suppl. Gallia* 23 (1971); — *Duval, A.*, *Antiquités Nationales* 3 (1971) 53—66. és 4 (1972) 35—62.

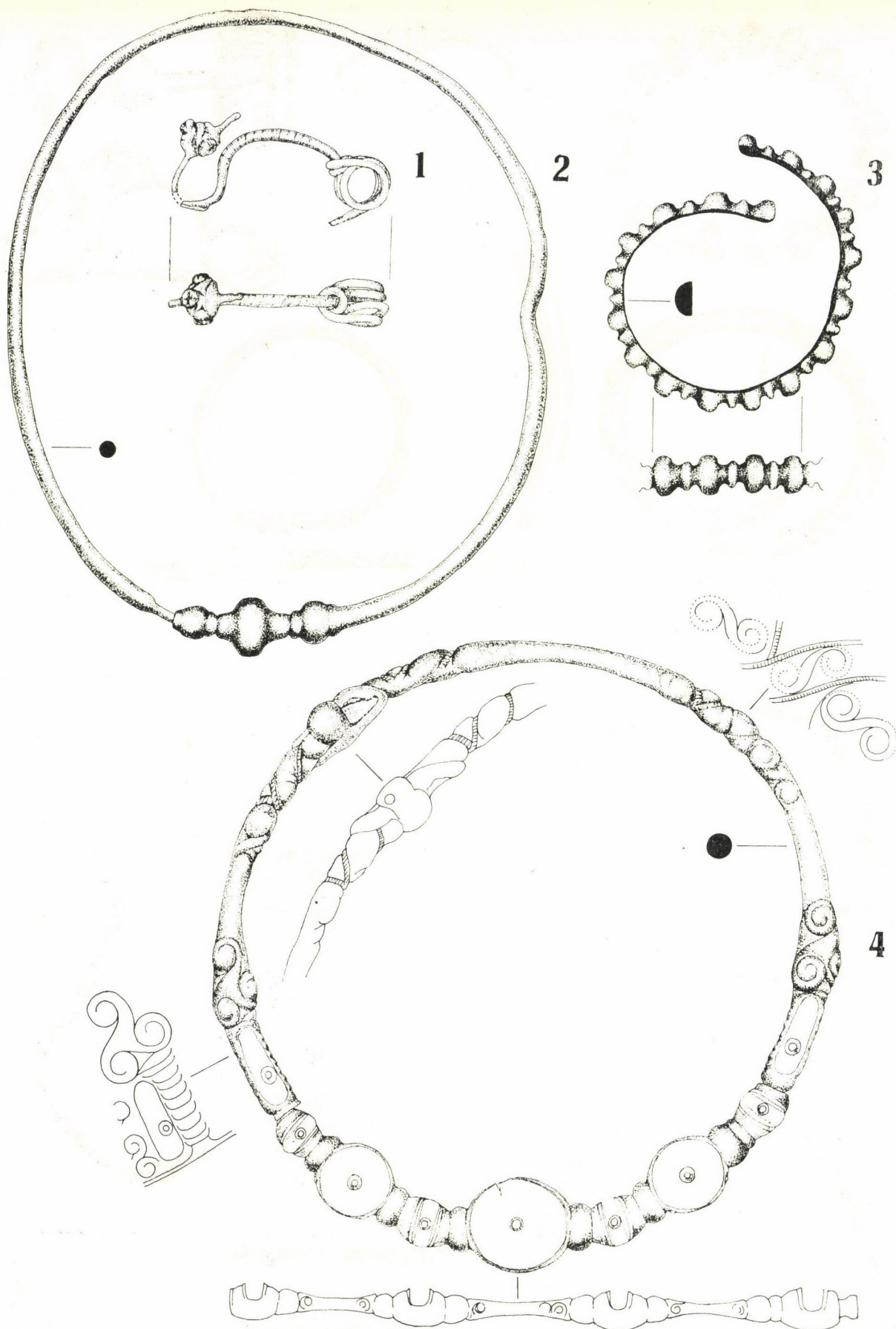
³³ Ld. fentebb a 19. jegyzetet, továbbá: *Poulik, J.*, *Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums* 2 (1942) 49—86.; *Moucha, V.*, *Arch. Stud. Materiály* 1 (1964) 143—158.

³⁴ Pl. Garamdamásd, Kéménd, Nagymánya, Hetény: *Eisner, J.*, *Bratislava I* (1927) 341—350.; *Hunyady* 1942 VI—XI. t.; *Benadik, B.*, *Arch. Slov. Fontes I.* (1957) passim; *Ratimorská, P.*, *Alba Regia* 14 (1975) 85—95.

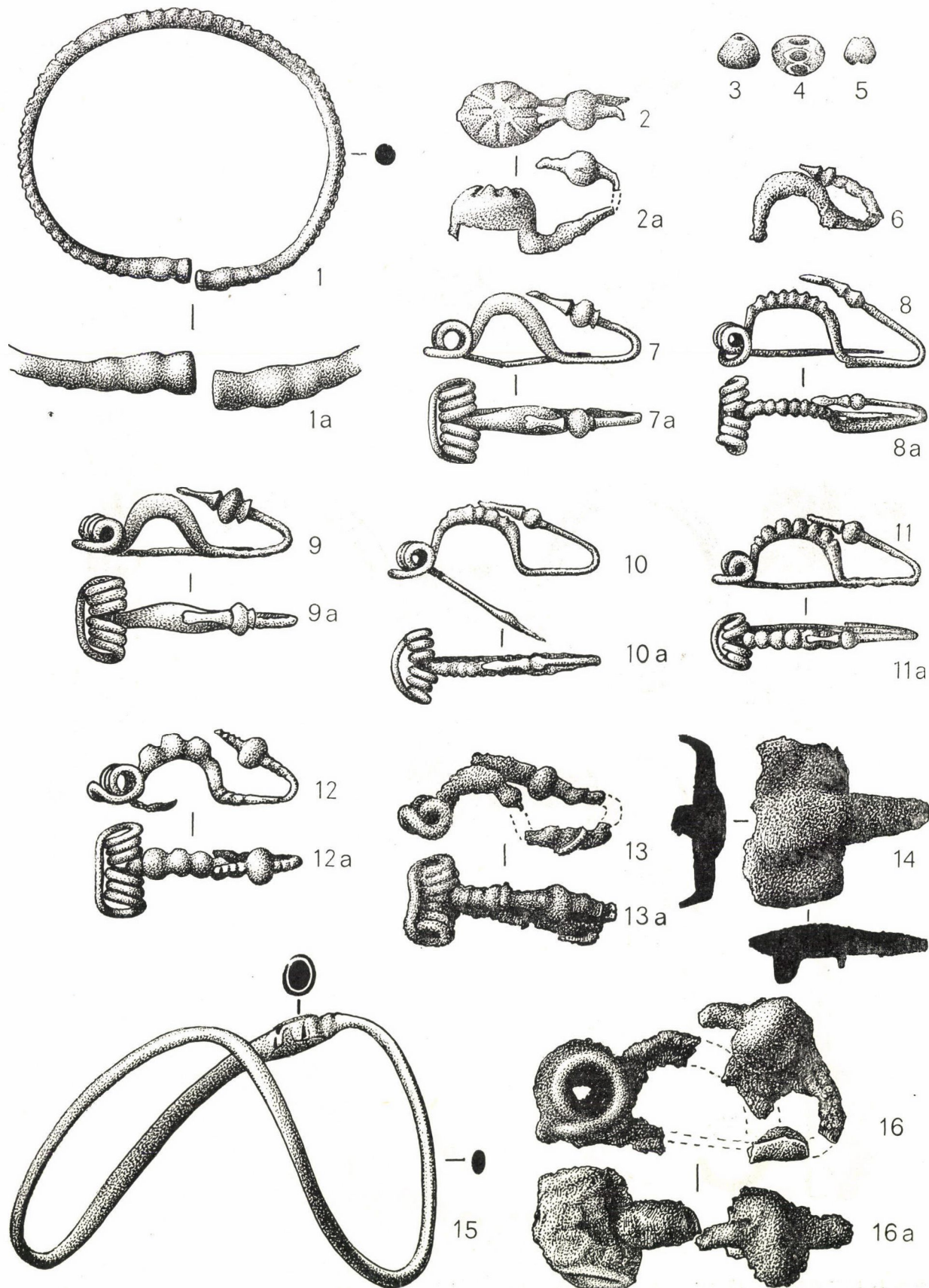
³⁵ Sopron-Bécsidomb, Ordód-Babót, Rozvágy, Kósd stb.: *Hunyady* 1942—1944 passim; *Schwappach, F.*, *Hamburger Beiträge* I/2 (1971) 131—172.; *Foltiny, S.*, *Burgenländische Heimatblätter* 28 (1966) 150—161.

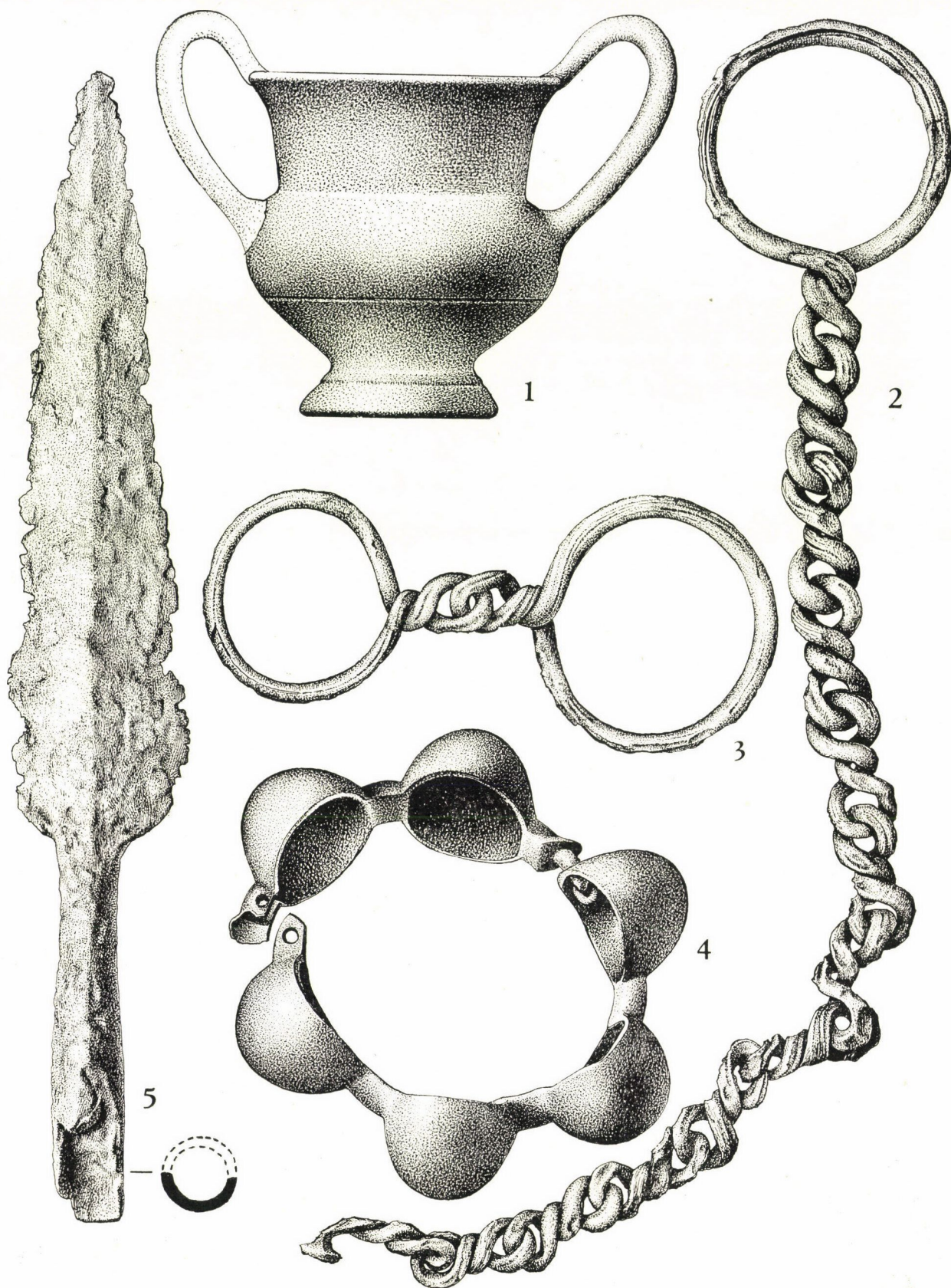
3. kép. Gyomai szórványleletek
 Рис. 3. Случайные находки в окрестности с. Де́ма
 Fig. 3. Trouvailles isolées de Gyoma

4. kép. 1–3. Szentés—Szedertelep. — 4. Magyartés
 Рис. 4. 1–3. Сентеш — Седертеп. — 4. Мадьяртеш
 Fig. 4. 1–3. Szentés—Szedertelep. — 4. Magyartés

5. kép. Gyoma—Egei halom, 3. sír
 Рис. 5. Дёма-Егеихалом. погр. 3
 Fig. 5. Gyoma—Egei halom, tombe n° 3

6. kép. 1. Kiszombor C, 17. sír. — 2—3. Bánkút—Rózsamajor. — 4. Gyoma (szórványlelet). — 5. Gyula—Kálvária
 Рис. 6. 1. Кишзомбор Ц, погр. 17. — 2—3. Банкút—Рожамайор. — 4. Дёма (случ. находка). — 5. Дюла-
 Калвария
 Fig. 6. 1. Kiszombor C, tombe n° 17—2-3. Bánkút—Rózsamajor — 4. Gyoma (trouvaille isolée) — 5. Gyula-Calvaire

kutatás szintén a korai (LT B-korú) kelta hullám emlékműanyagaként tartja számon.

LT B-kori leleteink analógiái tehát Szlovákián és Ausztrián keresztül a dél-bajor Duna-medencébe és Svájc közelébe, valamint a Rajna- és Marne-vidékre vezetnek bennünket: a korongos és a pecsétlősvégű torquesek, a 10—8—7—6-tagú hólyagos lábperecek, a mélyített inda- és S-motívummal díszített bronzkarkötők, a babos és a hernyódíszes karperecek legfőbb elterjedési területe itt található, s szinte valamennyi tárgy Hallstatt-kori előzményei is itt lelhetők fel.

A szájakat a Dél-Alföldről észak és nyugat felé követhetjük tehát nyomon, s minden jel arra mutat, hogy a dél-bajor Duna-medencéből, a Marne- és a Rajna-vidékről kiinduló kelta csoportok Ausztrián keresztül (Morvaországot is érintve), valamint a Kisalföldön, a Csallóköz területén és az Alföld északi peremvidékén át a Tisza és a Körösök mentén déli irányba haladva jutottak el a Maros vidékéig.³⁶

A DK-magyarországi legkorábbi kelta anyag eredetét a két legjellemzőbb tárgytípus, a korongdíszű torques és a 10—6-tagú hólyagos lábperec elterjedési területének vizsgálatával világíthatjuk meg: mindkét tárgytípus elterjedési térképe meglepő azonosságot mutat: a Rajna-vidéktől a dél-bajor Duna-medencéig, onnét Morvaországon és Szlovákián át délre a Maros vidékéig és Erdélyig, ill. É-Olaszországig és az Adria mellékéig követhetők nyomon a lelőhelyeik.³⁷

Mindkét elterjedési térkép megegyezik azoknak a hódító kelta törzseknek az útjával, akik egy Pompeius Trogusnál³⁸ és Liviusnál³⁹ megőrzött adat szerint az i.e. IV. század elején két irányban törtek előre Itália, ill. Illyria és Pannónia felé, s az itáliai hódító águk i.e. 387-ben Rómát ostromolta. Az Adria-melléki keltákról pedig Strabon⁴⁰ és Arrianos⁴¹ mondja el, hogy i.e. 335-ben Alexandrosnál jártak követségben.

Ez a kelta hullám a IV. század második felében érkezhett a Dél-Alföldre, és a velük együtt idekerült leletanyag egyes típusai a LT C periódus anyagába is bekerültek: így pl. a hernyódíszes és a rovátkolt díszű üreges bronzkarperecek, gomboslábú bronzfibulák és azok vasból készült változatai.

E LT B-kori leletcsoport különválasztását azonban az indokolja, hogy néhány tárgytípusának a LT C-ben való továbbélésétől eltekintve, legjellegzetesebb tárgytípusait, klasszikus alkotóelemeit már nem találjuk meg tipikus LT C-környezetben, s a klasszikus LT C-leletek újra csak egyöntetű csoportot alkotnak.

Ezeknek az adatoknak a figyelembevételével a DK-magyarországi legkorábbi, LT B-korú leletek abszolút időrendi helyzetét az i.e. IV. század második felére tehetjük. Ez az időpont egyben az ún. „szkíta” kultúra tiszántúli uralmának végét is jelenti, bár az i.e. IV. századi temetők tanúsága szerint a szkítakori és koravaskori eredetű népesség a kelta hódítás után is megmaradt eredeti lakóhelyén (pl. a Békéscsaba—fényesi szkítakori temető legkésőbbi sírjaiban kelta edények és bronzkarperecek kerültek elő, a Gyoma—Egei halmi temetőben pedig zsugorított helyzetű csontvázakat találtunk kelta bronzékszerekkel, illetve a kelta sírokban kézzelformált, jellegzetes szkítakori edények voltak.⁴²

2. A LT C₁-korú leletek csoportja

Olyan lelőhelyeket sorolunk ide, melyek anyagában ugyan nagy számban találhatók meg az előző periódus temetőiben is gyakori kerámiaformák és bronzékszerek (gomboslábú fibulák, duxitípusú és gyöngyözött kengyelű fibulák különféle variánsai, a farkasfog-szerű hornyolással díszített üreges bronzlemez-karperecek, csavart vas övlánccok), de már a tipikusan LT B-korú tárgyak (tömrör, babosdíszű bronzkarperecek, korongos és álpecsétlősvégű torquesek) nélkül. Ezzel a LT B/C átmeneti típusú leletanyaggal együtt új tárgyformák jelennek meg a LT C periódus idején, mint pl. a lignitkarperecek, a kantharos-formájú agyagedények és a gomboslábú fibulák vasból készült példányai, valamint a vékony bronzláncok⁴³ (6. kép 1—3,5).

A kutatás a lignit- vagy szaproplit-karkötőket elsősorban a LT C és D periódusok, azaz az „oppidumok virágkora” jellegzetes leleteinek, középpontjában tartja, megjegyezve, hogy ekkor terjed el széles körben a használatuk.⁴⁴ Ennéazonban lényegesen korábban, már a késő Halli

³⁶ Részben hasonló megállapítást tett a Kárpát-medencei korai kelta anyaggal kapcsolatban Hunyady Ilona (*Hunyady 1944* 3—6.) és Szabó Miklós is (*Szabó, M., A kelták nyomában Magyarországon.* (Bp. 1971) 14—15.).

³⁷ Az elterjedési térképeket ld.: *Giessler, R. — Kraft, G., BRGK 32* (1942); *Krämer, W., Germ 39* (1961) 37. és 1. kép; *Kimmig, W., Arch. Korrespondenzblatt 5* (1975) 80. t., 294—298.

³⁸ *Pomp. Trogus* (Justinus XXIV. 4.)

³⁹ *Livius V.* 34.

⁴⁰ *Strabon VII.* 3. 8.

⁴¹ *Arrianos, Anabasis I.* 3. 1—2., 4. 6—8.

⁴² Z. Woźniak eltérő eredményre jutott ebben a kérdésben: az erdélyi LT-korú anyagot vizsgálva kronológiai hiátust feltételez az erdélyi szkíta leletanyag és a

LT B₁ periódus idején betelepült kelták emlékműanyaga között. Szerinte ugyanis az erdélyi „szkíta” temetőket az i. e. VI. sz-ra és az V. sz. első felére kell datálni. (*Woźniak, Z., Wschodnie pogranicze ...* 36., 60.)

⁴³ *Benadik, B., SA 19/2* (1971) 494—495. (a LT B és C korú leletcsoportot nem választja el határozottan egymástól); *Filip, J., AR 23* (1971) 263—272.; *Reitinger, J., Jahrbuch d. Oberöst. Musealvereins 111* (1966) 191—205.; *Pittioni, R., Urgeschichte ...* 648—649., 680—706.

⁴⁴ *Hunyady 1944* 97.; *Pittioni, R., La Tène in Niederösterreich 91.*; *Rochna, O., Germ 39* (1961) 341—342.; *Reitinger, J., Jahrbuch d. Oberöst. Musealvereins 111* (1966) 183.; *Filip, J., Keltové ...* 488—489.; *Benadik, B., SA 10* (1962) 378. és *Ua. SA 19/2* (1971) 495.

statt-korban és a La Tène-időszak kezdetén megjelennek egyes svájci, cseh- és morvaországi temetkezések mellékleteiként, a LT B periódus idején és a LT C kezdetén viszont számuk egyre nagyobb a temetők leletei közt, s az ausztriai, szlovákiai és Ny-magyarországi LT B-korú sírok mellékletei között is megtalálhatók.⁴⁵ Éppen ezért nem tekinthetők megbízható kronológiai támpontnak.

A Dél-Alföldön Tótkomlóson és Kunszentmárton-Telekparton, valamint a Békéssámson-Erdőháti halmon feltárt temető korai, LT C-korú sírjaiból kerültek elő lignitkarperecek, így ezt az ékszerformát a LT C₁ periódus új, jellemző tárgytípusának kell tartanunk.⁴⁶

Ugyancsak a LT C időszak kezdetén jelennek meg DK-Magyarország területén a kétfülű agyarkantharosok is:⁴⁷ a Kiszombor C, és Orosháza—Gyopáros lelőhelyek anyagában fordulnak elő jól datálható kísérőleletekkel, de a Tiszántúlról több példány került elő szórványleletként is.

A LT C₁ periódus kezdetén a LT B-korú temetők használata megszűnik és új temetők létesülnek az általunk vizsgált területen (pl. Orosháza—Gyopáros, Szőreg), ami új, hódító kelta népesség betelepülésére utal.⁴⁸ Ez az új kelta népesség megváltoztatja a terület addigi településképét, s az előző periódus kelta lakosságával együtt új temetőket nyit, amelyekben a LT B időszakban is használatos egyes bronzékszerek is megtalálhatók.

E korai LT C-korú leletanyag megjelenését a Tiszántúlon abszolút kronológiai szempontból az általánosan elfogadott i.e. III. század eleji dátumhoz kötjük, és azoknak a történeti forrásokból ismert hódító kelta törzseknek a hagyatékát látjuk benne, akik i.e. 280—279-ben Hellasz ellen is hadat viseltek és Delphoit is kirabolták.⁴⁹

Kelet-Magyarországon a LT C periódus kezdetének abszolút időrendi dátumát a szobi bronzkantharos segítségével is az i.e. 300—280 közötti időkre tehetjük.⁵⁰

3. A LT C₂—D-korú leletanyag

Nagyon nehéz, és a jelenleg rendelkezésünkre álló leletanyag alapján egyelőre lehetetlen dolog is ennek a leletcsoportnak a megjelenését a Tiszántúlon, de az egész Kárpát-medencében is abszolút

időrendileg meghatározni. A III. század elején a hódító kelta népcsoportok birtokukba vették egész K-Magyarország területét, és ettől kezdve a LT D periódus végéig, az i.e. I. évszázad utolsó néhány évtizedéig szinte zavartalan fejlődésről tanúskodnak a temetők leletei.

Ugyanez a helyzet szinte az egész Kárpát-medencében, ahol a leletanyagban az egyes divatváltozások az i.e. III. sz. közepétől legalább i.e. 50—40 tájáig egyformán és időrendileg kimutatható különbség nélkül játszódtak le; a LT C- és D-korú temetők folyamatos használatáról tanúskodnak (DK-Magyarországon a Békéssámson-Erdőháti halmi temető tekinthető ilyennek).

Így nem lehet sem a LT C₁/C₂, sem a LT C₂/D periódusok határát megállapítani,⁵¹ sem az egyes tárgytípusok megjelenésének, használatának idejét pontosan meghatározni. Bár a történeti források utalnak kelta törzsek mozgolódásaira (az Anartes törzs betelepődése Erdély határaitra, boi vándorlás), ezekhez konkrét régészeti leletanyagot egyelőre nem tudunk kapcsolni. A V. Zirra, Z. Woźniak⁵² és az általunk észlelt különbségek a DK-magyarországi és erdélyi, valamint a Felső-Tisza vidéki és ÉK-magyarországi területek kelta anyagában egyelőre nem elégségesek a fentebb vázolt probléma megoldásához. További vizsgálatok, és mindenekelőtt nagymennyiségű, hitelesen feltárt temetőkől származó leletanyag szolgálhatna csak elégséges alapul.

A három- és négytagú hólyagos lábperecek alapján sem nyúlik erre lehetőségünk; Kárpát-medencei elterjedésüket nem köthetjük a boi vándorláshoz, mint ezt korábban feltételezték.⁵³ A lábperecek ugyanis — jelenlegi ismereteink alapján — a boioknak az ókori auctorok adataiból és a pénzleletekből ismert szállásterületén a boi vándorlás előtti és utáni időben egyaránt megvoltak, s ugyanakkor más Kárpát-medencei törzsek temetőiben is előkerült ez a tárgytípus, amelyek közül egyikről sem lehet biztosan megmondani, hogy vajon a boi vándorlás előtti vagy utáni időből valók-e.⁵⁴

Kétségtelen csupán az, hogy a 3- és 4-tagú hólyagos lábperecek a Kárpát-medence legjellegzetesebb késő LT-típusai közé tartoznak. A szlovákiai és magyarországi temetőkön kívül csak Erdély-

⁴⁵ A svájci Ha D₁—D₂-korú halomsírokban előkerült lignitkarperecekről: Drack, W., Die Hallstattzeit im Mitelland und Jura. Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 3 (1957) 8—9.; Basel—Hardt Hallstatt- és La Tène-korú halmos temetkezéseire vonatkozóan: Giessler, R.—Kraft, G., BRGK 32 (1942) 30., 106—110., továbbá: Břeň, J., Sbornik NMP 9 (1955) 37. és Rochna, O., Fundberichte aus Schwaben 16 (1962) 44—83.; Ua, Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 15 (1963) 187—199.; Trümpler, D., Repertorium der Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 3 (1957) 18.; Zápotocký, M., AR 25 (1973) 141—156.; Knor, A. Arch. Stud. Materiál 1 (1964) 116—118.

⁴⁶ Maráz, B. JPMÉ (1974) 107—128.

⁴⁷ Filip, J., AR 23 (1971) 270—271.; Maráz, B. BMMK 2 (1972) 51.

⁴⁸ Hasonló jelenséget figyelt meg Krämer a manchingi temető alapján Bajorországban (Krämer, W., Germ 40 (1962) 305.).

⁴⁹ Hunyady 1944 6—9.; Pittioni, R. Urgeschichte... 646.

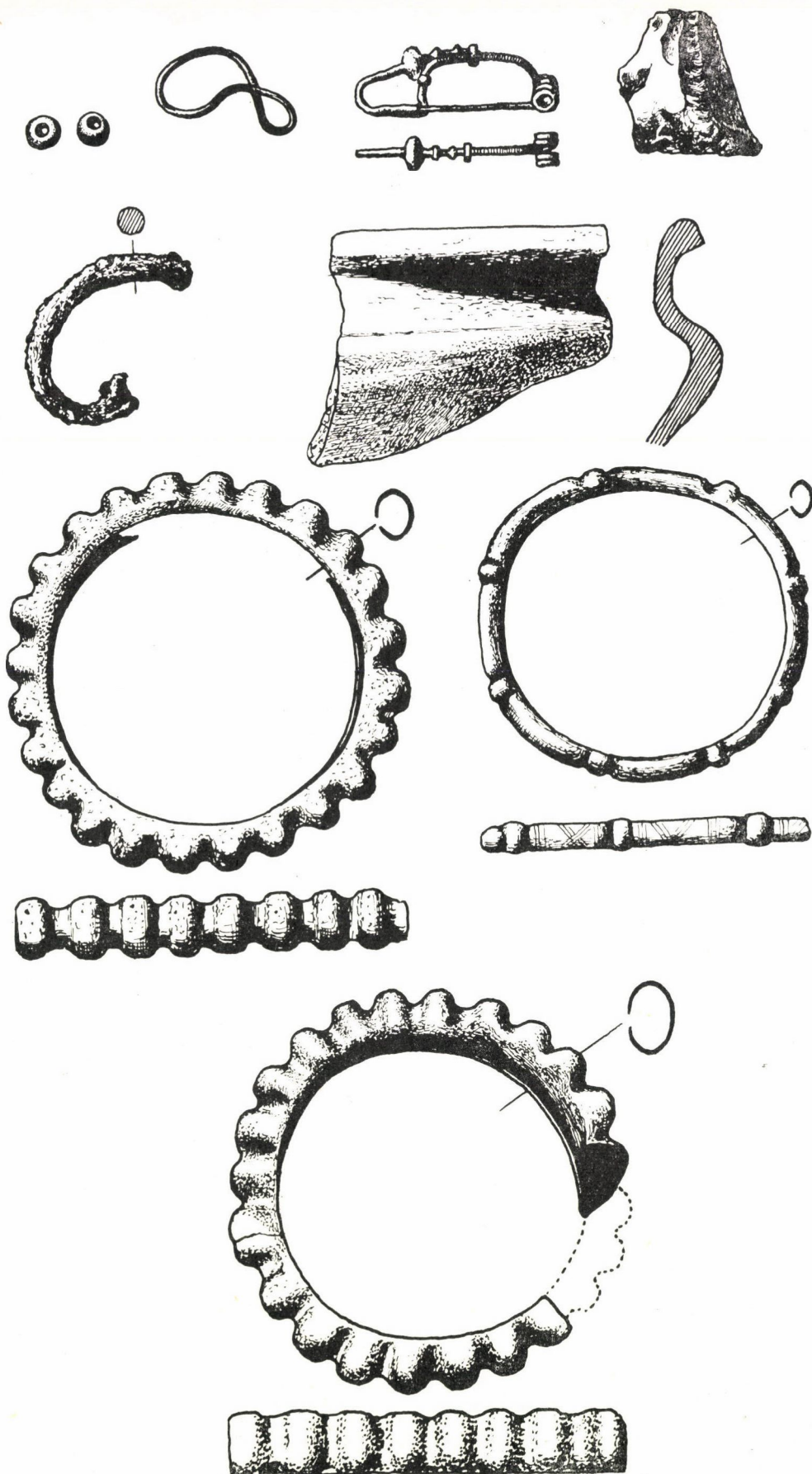
⁵⁰ Horváth, J., FA 5 (1945) 60—.; Szilágyi, J. Gy., VIIIe Congrès Intern. d'Arch. Classique. Paris 1963 (1965) 389.

⁵¹ B. Bónis, É., AH 47 (Bp. 1969) 236.; Zirra, V., Dacia 15 (1971) 211.

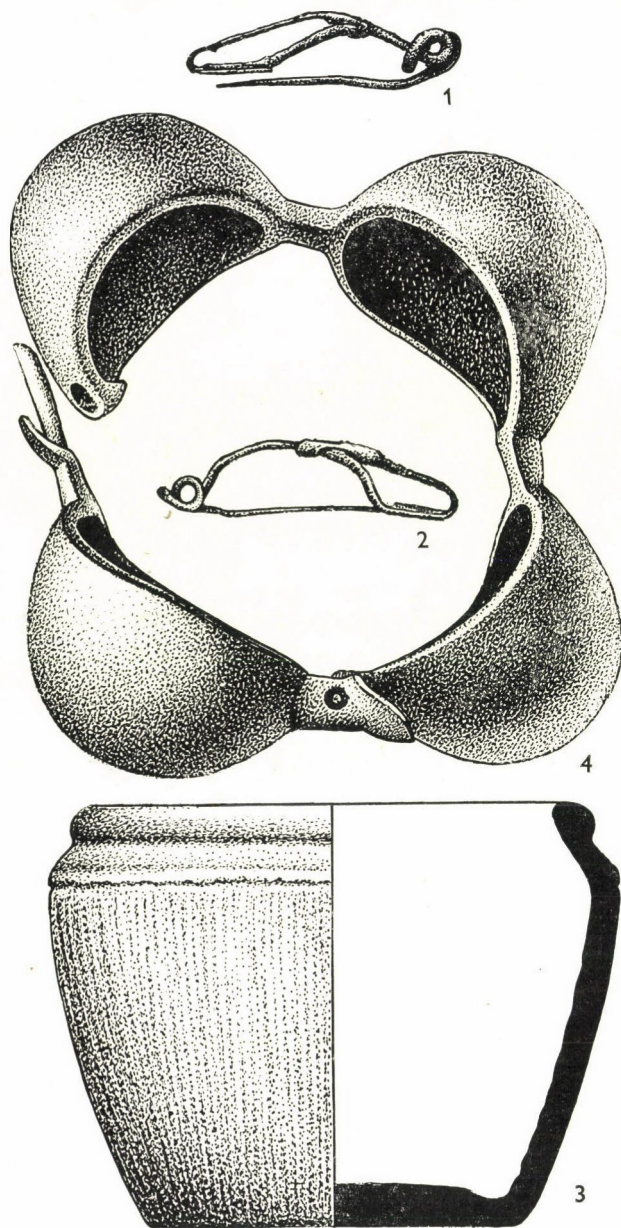
⁵² Lásd az 5. jegyzetet.

⁵³ B. Vágó, E., Alba Regia 1 (1960) 49—51.

⁵⁴ Maráz, B., JPMÉ (1974) 107—128., 7. kép.

7. kép. Békéssámson — Erdőháti halom 57. sír
 Рис. 7. Бекешамшон-Эрдохатихалом, погр. 57.
 Fig. 7. Békéssámson — Erdőháti halom. Tombe N° 57.

8. kép. 1—2. Békéssámszon—Erdőháti halom. — 3. Gyoma (szórványlelet). — 4. Székkutas—Sóshalom
Рис. 8. 1—2. Бекешамшон—Эрдохатихалом. — 3. Дёма (случ. находка). — 4. Секкуташ—Шошхалом
Fig. 8. 1, 2. Békéssámszon—Erdőháti halom — 3. Gyoma (trouvaille isolée) — 4. Székkutas—Sóshalom

ben és Jugoszlávia Duna-menti kelta leletei közt találhatók meg, míg Cseh- és Morvaországban,⁵⁵ a Rajna—Majna—Lahn vidékén,⁵⁶ az Al-Duna mentén⁵⁷ és a többi keltalakta területeken teljességgel hiányoznak. Szerkezetileg hasonlítanak a 10—6-tagú változathoz, de ez utóbbiakról nem tudjuk, mennyiben tekinthetők a három- és négytagú variánsok előzményeinek. Eltejedési területük ugyanis nem fedi egymást, másrészt a 10—6-tagú hólyagos bokaperecek használatára csak a LT B₂ idején és a LT C kezdetén van adatunk;⁵⁸ a három- és négytagú példányok viszont csak a LT C legvégén és a LT D idején voltak divatban. A közöttük eltelt időszakban, a LT C₂ periódusban egyetlen olyan tárgyat sem találunk, amely e két variáns között összekötő kapocs lehetne.⁵⁹ Nem ismerjük a 3—4-tagú lábperecek kialakulási területét sem és az egyes példányok között semmiféle időbeli eltérést nem mutathatunk ki (még a vésett és emailos berakással díszített darabok esetében sem).

A 3—4-tagú hólyagos lábperecekről annyit mondhatunk el, hogy a LT C₂ periódus végén megjelenő és az egész LT D időszakban használatban levő tárgytípusok közé, s egyszersmind ahhoz a lelethorizonthoz tartoznak, amelyben nagy számban fordulnak elő a grafitos-fésűs agyagcsöbrök, bronz női övláncok, lignit- és üvegkarperecek, késő LT-drótfibulák és finom, vékony bronzláncok (7—8. kép)⁶⁰. Ezek a leletek az oppidumok virágzása és a kereskedelem fellendülése következtében kerülnek el a Kárpát-medence összes kelta törzseire. Ugyanakkor a fegyverek közül továbbra is használatban maradtak a széleslevelű lándzsahégyek, a vaskardok és a csavart vas övláncok.

Valószínűleg ugyancsak a LT C₂—D horizonthoz tartozónak kell tekintenünk a különféleképpen díszített fülesbögréket is, melyek szórványleletekként, datálható kísérőleletek nélkül kerültek elő területünkön (éppen ezért lelőhelyeiket nem vetjük fel a lelőhely-katalógusba). Szarvasról egy olyan korongolt, egyfülű bögre ismeretes, melynek füle gyöngyözött díszítésű;⁶¹ Berekböszörményben és Berettyóújfalun félhold alakú bekarcolásokkal díszített fülesbögrék kerültek elő.⁶²

Ennek a LT C₂—D-korú leletcsoportnak az anyagában is előfordulnak az alföldi szkítakori őslakosság emlékei: a zömében szintén i. e. II. századi tárgyakat tartalmazó békéssámszoni temetőnek

⁵⁵ Filip, J., Keltové ... passim; *Ua*, AR 23 (1971) 269—270.

⁵⁶ Schönberger, H., *Saalburg-Jahrbuch* 11 (1952) 21—130. alapján.

⁵⁷ Zirra, V., *Dacia* 15 (1971) 23. kép (az olténiai, moldvai, munteniai és dobrudzsai LT-típusokat bemutató táblázat negatívuma alapján).

⁵⁸ Krämer, W., *Germ* 39 (1961) 37—38.; Hodson, F. R., *Bulletin of the Institute of Arch.* 4 (1964) 123—141.; Szabó M., *AntTan* 15 (1968) 61—64.

⁵⁹ Hunyady 1944 99.

⁶⁰ Benadik, B., *SA* 9 (1961) 175—208.; *Ua*, SA 10—2

(1962) 395—396.; Filip, J. Keltové ... 487—488.; *Ua*, AR 23 (1971) 269—270; — A három- és négytagú hólyagos lábperecek kivételével a többi tárgytípus együttes előfordulására példa: Krämer, W., *Reinecke-Festschrift* (Mainz 1950) 84—95.; Rochna, O., *Germ* 39 (1961) 354. — V. Zirra is hasonlóképpen vélekedik, de ő ezt a lelethorizontot és a 3—4-tagú hólyagos lábpereceket korábbra, a LT C idejére, az i. e. III. és II. századra datálja (Zirra, V., *Dacia* 15 (1971) 210—211.)

⁶¹ Krecsmarik E. *ArchÉrt* 35 (1915) 43.

⁶² Hunyady 1942 LXXIV. t. 2.; *Ua*, 1957 143.

2 csontvázas sírjában Villanova-típusú urnát és egy bütökdíszes, kézzel formált, kis virágserép formájú edényt találtak, de zsugorított helyzetű csontvázas sírok is előkerültek ebből a temetőből.

4. A LT D periódus második felére datálható leletek és lelőhelyek

Úgy tűnik, hogy a Kárpát-medence keleti és nyugati felének LT-kori leletanyaga a LT D periódus legvégén eltérő fejlődést tükröz: Kelet-Magyarország és Erdély területén ugyanis teljesen hiányoznak azok a lelőhelyek, amelyeket a Dunántúlon és a Dráva—Száva- és a Duna—Tisza-közben az a tipikus késő LT anyag (pl. sávós festésű kerámia) jellemez, amely a római hódítás idején és az azt követő évtizedekben is még megtalálható és az i.e. 50-es évektől kezdődően keltezhető.⁶³ Ha a sávós festésű kerámia hiányát a kelta lakosság hiányával magyarázhatnánk csak, akkor ez azt jelentené, hogy K-Magyarországot és Erdélyt az i.e. I. sz. második felében a kelták (talán a dákok és Burebista hódításai következtében) már elhagyták. Erre viszont sem történeti, sem régészeti adatunk nincs; olyan dák leletek, melyek az i.e. 50-től a szarmaták alföldi betelepedéséig terjedő korszakot kitöltenék, a mai napig nem kerültek elő a Kárpát-medence keleti felében.⁶⁴ A dákok i.e. I. századi mozgolódásaira mindössze egyetlen régészeti adat utal: a körösszakai éremlelet.

Ily módon a probléma megoldását másutt kell keresnünk: a dunántúli és jugoszláviai késő LT telepeken és oppidumokban a sávós festésű kerámia mellett még néhány igen jellegzetes és ugyancsak késői időre, az i.e. I. sz. második felére datálható tárgy is előfordul, melyek viszont néhány dél-alföldi és erdélyi kelta lelőhelyen már megtalálhatók. Ilyennek tekinthetők a rácsos és sávós besimításokkal díszített, tojásformájúan megnyúlt testű urnák és hombárok, amelyeket a Csongrád—Vidre szigeten feltárt kis telep anyagából, a földéaki hamvasztásos temetkezésből és az apahidai temető néhány sírjából⁶⁵ ismerünk. Ugyancsak ide kapcsolható az üvegkarpereceknek az a típusa is, amelyhez a mártélyi magányos sír karperece tartozik (9. kép).

Az üvegkarpereceket a kutatás általában késő LT leletnek tartja és használatuk idejét az i.e. II—I. századra keltezi.⁶⁶ Az üvegkarperecek között az a legkésőbbi variáns, amely a Haevernicknél

9. kép. A mártélyi magányos sír üvegkarperece

Рис. 9. Стекланный браслет из одиночного погребения у с. Марпей

Fig. 9. Bracelet de verre de la tombe solitaire de Mártély

a 8/e csoportba sorolt típust képviseli, s amelyhez a mártélyi példány is tartozik. E típus használatának és gyártásának idejét — pontos és megbízhatóan datált kísérőleletei alapján — az i.e. I. sz. második felére tehetjük.

Ez az öt bordára osztott és sárga vagy fehér cikcakk vonalban haladó betéttel díszített, középső széles bordáján mély árkolásokkal tagolt karperecforma Ny-európai darabjait pénzleletek datálják:⁶⁷ a *Bern-rossfeldstrassei* temető 5. és 10/1950. sírjában,⁶⁸ és a *dühreni* temetőben⁶⁹ az i.e. II/I. század fordulójára keltezhető pénzek, a *Langdorf-frauenfeldi* temető 1. sírjában pedig egy, a macedonai Philippos-féle negyedstater aranyból készült

⁶³ Pl. Gellérthegy-Tabánban (*B. Bónis, É.*, AH 47 (1969) passim), továbbá *B. Bónis, É.*, Acta ArchHung 23 (1971) 33—39.

⁶⁴ *Maráz, B.*, Kelet-Magyarország történetének a dák kapcsolatokra vonatkozó ókori forrásai. (Szeged 1973) JATE Ókortörténeti és Régészeti Intézet Könyvtára, diplomamunka, kézirat. — A durva, kézzel formált kerámia és az ún. dák fülesbögrék nem a dákokhoz köthetők, hanem az i. sz. I. században az Alföldre beköltöző szarmata törzsekhez, akiknek ősi, dél-oroszországi emlékanyagában ezek az edénytípusok igen nagy számban fordulnak elő. Ez alapján vitatható Visy Zsolt dák elmélete is (*Visy, Zs.*, MFME (1970—1) 5—29.; *Ua.*, Acta Ant. et Arch. Szeged 14 (1971) 73—79.)

⁶⁵ *Kovács I.*, Dolg 2 (Kolozsvar 1911) 1—57.

⁶⁶ *Benadik, B.*, SA 10—2 (1962) 396.; *Ua.* Acta Univ. Carolinae 3 (1960) 223—224.; *Hunyady* 1944 100.; *Filip, J.*, Keltové ... 489.; *Krämer, W.*, BVbl 18/19 (1951/52) 190—194.; *Ua.* Germ 39 (1961) 310—311.; *Haevernick, Th. E.*, Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland. (Bonn 1960) 84—86.

⁶⁷ Röviden és hivatkozás nélkül említi az adatot *Filip, J.* Keltové ... 504.

⁶⁸ *Tschumi, O.*, Urgeschichte des Kantons Bern. Einführung und Fundstatistik bis 1950. (Bern — Stuttgart 1953) 197., 202., 9. kép.

⁶⁹ *Schumacher, K.*, AuhV 5 73—81., 15. t.

utánzata⁷⁰ kísérte a mártélyi üvegkarperec hasonlóit.

A svájci analógiákon kívül a mártélyival megegyező üvegkarperecek vagy ezek töredékei a következő oppidumokból és telepekről is ismertek: Erdélyben a *morești*-i telepen középi és késő LT-kori, közelebről meghatározhatatlan korú leletekkel együtt,⁷¹ Ausztriában pedig az *Oberleiserbergen*, késő LT-rétegben kerültek elő, ahol a festett és grafitos-fésűs kerámia, késő LT drótfibulák, arany- és ezüstpénzek az i.e. I. századra datálják az üvegkarpereceket.⁷² ÉK-Thüringiában az *Alter Gleisberg bei Graitschen*⁷³ telepéről (mely a császárkor kezdetéig volt lakott), Szlovákiából pedig a *Nitriansky Hrádok*-i temető 2. sírjából,⁷⁴ valamint a *zemplíni* telepről származnak közvetlen analógiái. Ez utóbbi lelőhelyet (üvegkarperec-töredékeivel együtt) a különböző típusú pénzek (philipposi tetradrachma bronz utánzata, ezüst drachma és didrachma), de főleg Caesar 3 ezüst római denárja (i.e. 48-ból való veretek) az i.e. I. század második felére datálják.⁷⁵

Jugoszláviában a szkordiszkusok szállásterületén, a Duna—Tisza—Dráva—Száva-közi késő LT-korú oppidumok (ahol a mártélyi karperec legtöbb analógiája került elő) szintén az i.e. I. század második felére és az időszámításunk kezdete körüli időkre datálhatók. *Gomolaván* igen késői típusú bronzfibulák, fésűs díszű csöbrök, valamint sávós és rácsos besítmású edények töredékei kísérték az üvegkarpereceket.⁷⁶ A *jakovoi* és *Stari slankameni* (*Acumincum*) telepeken pedig az i.e. I. század közepére vagy második felére datált (és fehér—vörös sávós festésű cserepekkel, besítmott geometrikus ornamentikával díszített edénytöredékekkel, appoloniai és dyrrachiumi ezüstpénzekkel kísért) rétegben kerültek elő hasonló üvegkarperecek.⁷⁷ *Beograd—Ritopek* és *Donja Bebrina*⁷⁸ lelőhelyekről J. Todorović közöl még ide sorolható töredékeket.

Az üvegkarperec alapján tehát a mártélyi sírt az i.e. I. sz. második felére keltezzük. A Csongrád—

Vidre szigeti teleppel, a földéaki sírral és az apahidai temető néhány temetkezésével együtt arról tanúskodik, hogy a jugoszláviai, dunántúli és szlovákiai oppidumokkal egyidőben DK-Magyarország és Erdély területe az i.e. I. sz. második felében is, egészen a szarmatáknak az Alföldre való betelepüléséig a kelták fennhatósága alá tartozott. De mivel ebből az időszakból még nem ismerünk a Dél-Alföldön nagy telepeket vagy oppidumokat, az ezek leletanyagára oly jellemző fehér és vörös sávós festésű kerámia is ezért hiányzik területünkön. Ezen időszak másutt oly jellegzetes leletének, a sávós festésű kerámia hiányának okát abban kereshetjük, hogy az a településforma (nagykiterjedésű falvak vagy oppidumok ipari termelésre berendezkedett fazekasműhelyekkel), amelyhez ez a kerámiatípus kapcsolható, a Dél-Alföld és Erdély területén ismeretlen. Helyette itt kis kiterjedésű falvakat és vicusokat találunk a La Tène-korban.⁷⁹

A késő LT-kori keltaság DK-Magyarországon a szarmata jazyg törzseknek az Alföldre történő beköltözéséig helyén maradt.⁸⁰ Az időszámításunk kezdete és az i.sz. 20 körüli időkből hagyták el a kelták az Alföldet; egy részük (a csallóközi és szlovák alföldön élő keltákkal együtt) az ÉK-i Kárpátok felé vándorolhatott, ahol ebben az időben (a nyugati germán előretörés következtében is) a lelőhelyek igen megsűrűsödtek.⁸¹ Az alföldi kelták másik része pedig DNY felé, a szkordiszkusok közé menekülhetett, amit a Dráva—Száva—Duna közti területeken koncentrálódó és megszáporodó oppidumok bizonyítanak.⁸² Annak, hogy az i.e. I. században megerősödött dákok nyomása és hódító tervei az Al-Duna-vidék és a Szerémség (azaz a Scordisci szállásterülete), nem pedig az alföldi keltaság ellen irányult, az ókori auctorok adatain kívül legfontosabb bizonyítéka éppen e területek késő LT oppidumainak létrejötte (védelmi célból), valamint az Alföld területén az i.e. I. század második felében is helybenmaradt kelta lakosság leletanyaga.

Maráz Borbála

⁷⁰ Viollier, D., Les sépultures... 61., 125., 33—35. t.; *Ua*, Anzeiger für Schweizer. Altertumskunde 12 (1910) 4—5., 2. kép.

⁷¹ Horedt, K., Studien aus Alteuropa 2 (1965) 58—59., 69., 8. kép. 9.

⁷² Mitscha-Märheim, H.—Nischer-Falkenhof, E., Mitt. der Präh. Komm. der Akademie der Wissenschaften 2 (1937) 399—402., VI. t. 20.

⁷³ Peschel, K., AR 23 (1971) 479—480., 483., 5. kép

⁷⁴ Benadik, B., SA 19 (1971) 10. kép. 4.

⁷⁵ Benadik, B., Germ 43 (1965) 81., 88., 18. kép. 1 és 19. kép.

⁷⁶ Jovanović, B., RVM 14 (1965) 232., 235., I. . 8., 10—11.; Bruckner, B., RVM 14 (1965) 245.

⁷⁷ Dimitrijević, D., AR 23 (1971) 573., 579.

⁷⁸ Todorović, J., Die Kelten... 140—141., 145., VI. t. 11., XXIV. t. 5.

⁷⁹ Maráz, B., JPMÉ (1974) 107—128.

⁸⁰ Mócsy A., Acta ArchHung 4 (1954) 118., 124.

⁸¹ Benadik, B., AR 23 (1971) 465—498.; Točik, A., AR 11 (1959) 841—873.

⁸² Dimitrijević, D., AR 23 (1971) 567—584.; Todorović, J., AR 23 (1971) 559—566.

F ü g g e l é k

A La Tène-kori lelőhelyek jegyzéke

(az 1. és 2. képhez)

(Appendix: Fundortliste; hierher gehören Abb. 1—2.)

1. BATTONYA — Kertész-fatelep: 2—4 sírból álló, ún. kis temető (*Hunyady* 1957. 139.; *Maráz B.*, BMMK 2 (1972) 41—42).
2. BÁNKÚT — Rózsamajor: feldúlt sírokból származó leletek (közöletlenek, BMM lt.sz.: 74. 32. 1—17.).
3. BÉKÉS — Soványhát (homokgödör): temetőből származó szórványleletek (közöletlenek, MNM lt.sz.: 16/1912, 205—208, 213—214, 226—227, 277—279).
4. BÉKÉSCSABA — Fényes: szkítakori temető kelta tárgyakkal (*Banner J.*, *Dolg* 8. (1932) 122—144.; *Párducz M.*, *ArchÉrt* 1943. 50—57.).
5. BÉKÉSSÁMSON — Erdőháti halom: 28 síros temető (közöletlen; Orosházi Múzeum, lt. sz.: 58. 55. 1—58. 80. 1, 62. 210. 1—62. 222. 1, 64. 19. 1—64. 149. 10.).
6. CSONGRÁD: szórványleletek (*Márton* 1933. XI. t. 11—12.; *Hunyady* 1957. 123.).
7. CSONGRÁD — Vidresziget: telep (*Goldman Gy.*, MFMÉ (1971) 2. 53—61.).
8. FÖLDEÁK: szórványleletek (*Párducz M.*, *Dolg* 17 (1941) 91—92., XXV. t. 8—11, 13., XXVI. t. 1—5.; *Hunyady* 1942. LXVII. t. 16., LXXXIII. t. 5., LXXXV. t. 10., LXXXVI. t. 11.; *Hunyady* 1957. 124—125.).
9. FÖLDEÁK — Halesz: sírlelet (*Párducz M.*, *Dolg* 17 (1941) 90—91., XXV. t. 1—7., 14.; *Hunyady* 1942. LXIX. t. 8., LXXXV. t. 4., LXXXVII. t. 1., 3.; *Hunyady* 1957. 123—124.).
10. GYOMA: szórványleletek (BMM lt. sz.: 52. 1098. 1—52. 1104. 1., 52. 1106. 1—52. 1108. 1., 52. 1111. 1., 52. 1113. 1—52. 1127. 1.; Egy részüket közli: *Márton* 1933. X. t. 8., XI. t. 1—7., XII. t. 1—3., 5.; *Márton L.*, *Dolg* 9—10. (1933—34) 123., *Hunyady* 1942. XXV. t. 4., XXIX. t. 12.; *Hunyady* 1957. 141.).
11. GYOMA — Egei halom: 22 síros temető (közöletlen, szerző feltárása).
12. GYOMA — Eiler M. téglagyára: sírlelet (*Hunyady* 1942. XIII. t. 1—9.; *Hunyady* 1957. 140.).
13. GYOMA — Oláh P. táglagyára: temető (*Darnay K.*, *ArchÉrt* 26 (1906) 62—67.; *Márton L.*, *Dolg* 9—10. (1933—34) 122.; *Hunyady* 1957. 140.).
14. GYOMA — Ózdupusztá: sírlelet (közöletlen, debreceni Déri Múzeum; lt. sz.: 1934. 82/1.9).
15. GYULA — Kálvária: szórványlelet (közöletlen, GYEM lt. sz.: 61. 1. 117.; BMM lt. sz.: 54. 2651. 1., 54. 2659. 1.).
16. GYULA — Törökzug: sírlelet (GYEM lt. sz.: 1349—1350.; *Hunyady* 1957. 142.).
17. GYULA: szórványleletek (*Márton* 1933. IX. t. 2.; *Hunyady* 1957. 141—142.).
18. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — Fehértó: telep (*Banner J.*, *Dolg* 19. (1943) 145—201.; *Párducz M.*, *ArchÉrt* 1944—45. 62—73.).
19. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — Gorzsa, Gatyás-ér: sírlelet (*Banner J.*, *Dolg* 13. (1937) 117—119., XV. t. 13., 15.; *Hunyady* 1957. 125.).
20. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — Kishomok: temető (*Párducz M.*, *Dolg* 16. (1940) 79—94.; *Hunyady* 1942. LXXI. t. 5—7., LXXII. t. 4., LXXXIV. t. 1., LXXXV. t. 11., LXXXVI. t. 6.; *Hunyady* 1957. 129—130., *Gazdapusztai Gy.*, MFMÉ 1966—1967. 43—59.).
21. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — Solt Palé: 12 síros temető (*Párducz M.*, *Dolg* 11 (1935) 159—170.; *Hunyady* 1942. XIX. t. 5, 18., XXXVI. t. 15., LXXXIII. t. 1., LXXXVI. t. 10.; *Hunyady* 1957. 125—128.).
22. KISZOMBOR B: magányos sír (*Párducz M.*, *AH* 30 (1950) 17., XLVIII. t. 20—22.; *Maráz B.*, BMMK 2 (1972) 43—44.).
23. KISZOMBOR C, Nagyhalom: ún. kis temető (*Hunyady* 1942. LXVI. t. 2., LXXII. t. 10., XCII. t. 2—2a.; *Hunyady* 1957 130.; *Maráz B.*, BMMK 2 (1972) 44—46.).
24. KÖRÖSSZAKÁL: éremlelet (*B. Sey K.*, DDMÉ 1966—67. — 67—90.).
25. KÖRÖSSZEGAPÁTI: 11 sír (*M. Nepper I.* — *Sz. Máthé M.*, *RégFüz* I. 25 (1971) 11.).
26. KÖTEGYÁN — Gyepespart: hamvasztásos sír (*Dankó I.* — *Körök J.*, *Kötegyán* (Gyula 1960) 10—11., III. t.).
27. KUNSZENTMÁRTON — Bohonya, Kardostanya: temető feldúlt sírjaiból származó leletek (*Kalicz N.*, *RégFüz* 8 (1957) 79.; *Szentesi Múzeum* lt. sz.: 54. 170. 38, 42—46.).
28. KUNSZENTMÁRTON — Jaksor (korábban SZENTES-Jaksor): temető (*Hunyady* 1942. LVIII. t. 20., LXXII. t. 3.; *Hunyady* 1957 132.; *Kovalovszki J.*, *RégFüz* 5 (1957) 51.).
29. KUNSZENTMÁRTON — Telekpart: sírlelet (*Hunyady* 1942. LXVII. t. 14.; *Hunyady* 1957 120—121.; *Szentesi Múzeum* lt. sz.: 54. 170. 51—52.).
30. LÖKÖSHÁZA — Magony-tanya: sírlelet (közöletlen; BMM, leltározatlan).
31. MAGYARCSANÁD — Bökény: sírok (*Banner J.*, *Dolg* 2 (1926) 72—113.; *Hunyady* 1957 122—123.).
32. MAGYARTÉS — Gyapjaspart: feldúlt sírok (*Hunyady* 1957 133.; *Hunyady* 1942 XXV. t. 4.; *Kovalovszki J.*, *RégFüz* 5 (1957) 53.).
33. MÁRTÉLY — Gátórház: magányos sír (*Maráz B.*, BMMK 2 (1972) 47.; *Úó*, JPMÉ 1974. 107—128.).
34. MEDGYESEGYHÁZA — Uhrin-tanya: temető (*Kőrös Zs.*, *FA* 5 (1945) 56—58.; *Hunyady* 1957 142.).
35. MURONY — Hidasháti Á. G.: feldúlt sírok (közöletlen, BMM lt. sz.: 67.74.3—5, 9, 12.).

36. OROSHÁZA—Csizmadia lapos (Ravasz-tanya): sír (közöletlen, Oh. M.).
37. OROSHÁZA—Gyopáros: temető (*T. Juhász I.*, ArchÉrt 99 (1972) 214—222.).
38. SZEGED—Nagyszéksós: szórványleletek (közöletlenek, SzMFM lt. sz.: 53. 6. 1—4, 53. 216. l.).
39. SZELEVÉNY—Menyasszonypart: szórványleletek (*Kalicz N.*, RégFüz 8 (1957) 79.; Szentesi Múzeum lt. sz.: 53.154.132, 71.193.1.).
40. SZENTES—Szedertelep: feldúlt sírokból való leletek (*Hunyady* 1957 132—133.; *Kovalovszki J.*, RégFüz 5 (1957) 53.).
41. SZÉKKUTAS—Sóshalom: magányos sír (*Maráz B.*, BMMK 2 (1972) 47.; *Ua.* JPMÉ 1974. 107—128.).
42. SZÓREG—Pávó-téglagyár: 12 síros temető (*Banner J.*, Dolg 5 (1929) 90—110.; *Márton L.*, Dolg 9—10 (1933—34) 123.; *Hunyady* 1942 LVIII. t. 16, 24., LXI. t. 9., LXXII. t. 8. LXXIX. t. 4., LXXXIV. t. 8.; *Hunyady* 1957 133—139.).
43. TÓTKOMLÓS: 3 sír (*Banner J.*, Dolg 4 (1928) 304—306.; *Hunyady* 1957 142.).
44. TÖRÖKSZENTMIKLÓS—Surján: sírlelet (*Stanczik I.*—*Vadai A.*, FA 22 (1971) 20—24., 3. kép 4—6., 6. kép 3.).
45. VEZSENY—Kisdebrecen: sírlelet (*Stanczik I.*—*Vadai A.*, FA 22 (1971) 7—12., 1. kép, 6. kép 4—5., 7. kép 2.).
46. BIHARKERESZTES—ÁRTÁND—Nagyfarkasdomb: temető (*Mesterházy K.*, RégFüz I. 19 (1966) 43.).
47. MAGYARHOMOROG—Kónyadomb: 4 kelta sír (*Dienes I.*, RégFüz I. 16 (1961) 57—58.).

Rövidítések jegyzéke

BMM	Békéscsabai Munkácsy M. Múzeum	<i>Jacobsthal</i> ECA	<i>Jacobsthal, P.</i> , Early Celtic Art. (Oxford 1944)
GYEM	Gyulai Erkel Ferenc Múzeum	<i>Márton</i> 1933	<i>Márton L.</i> , A korai La Tène-kultúra Magyarországon. AH 11 (Bp. 1933)
<i>Hunyady</i> 1942	<i>Hunyady I.</i> , Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II. 18. (Bp. 1942) Táblakötet	<i>Márton</i> 1934	<i>Márton L.</i> , A korai La Tène-sírok leletanyaga. Dolg. 9—10 (1933—34) 93—165.
<i>Hunyady</i> 1944	<i>Hunyady I.</i> , Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II. 18. (Bp. 1944) Szövegkötet	MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
<i>Hunyady</i> 1957	<i>Hunyady I.</i> , Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. RégFüz 2 (1957)	Oh. M.	Orosházi Szántó Kovács Múzeum
		SzMFM	Szegedi Móra Ferenc Múzeum

DIE CHRONOLOGISCHEN PROBLEME DES LATÈNEZEITLICHEN FUNDMATERIALS VON SÜDOSTUNGARN

Auszug

Das Alföld, insbesondere sein südlicher Teil gehörte in bezug auf die La Tène-Zeit nie zu den intensiv und planmäßig erforschten Gebieten. Abgesehen von einigen, vom Archäologischen Institut der Universität von Szeged zwischen den Jahren 1920—1940 freigelegten Gräberfeldabschnitten,¹ waren uns aus diesem Gebiet bis zu den letzteren Jahren überhaupt keine authentisch erschlossenen Gräberfelder oder Gräber bekannt. So konnten die chronologischen, historischen und ethnischen Fragen der Späteisenzeit dieses Gebietes ebenfalls nicht geklärt werden; über die frühkeltischen Funde des Gebietes im Flußdreieck Maros-Theiß-Körös berichtete nur *L. Márton* in kurzer Form und reihte sie in die LT B-Periode.² *I. Hunyady* kam auf Grund der geringzähligen und größtenteils nur als Streufunde bekannten Funde zum Schluß, daß es dort, ebenso wie in Siebenbürgen nicht einmal während der LT C-Periode zu einer dauerhaften keltischen Besetzung kommen konnte. Auf Grund der Streufunde von Gyoma setzt sie zwar einen frühzeitigen keltischen Einbruch voraus, jedoch ohne daß sie ihm eine ernstere Bedeutung beigemessen hätte, da laut ihr ein jeder keltischer Angriff an den Widerstand der Skythen abgeprallt war.^{3—4}

Die in den letzteren 20 Jahren zum Vorschein gekommenen keltischen Funde und die erschlossenen 3 größeren Gräberfelder (Békéssámson — Erdőháti halom, Gyoma — Egei halom, Orosháza — Gyopáros) zeugen jedoch

davon, daß das Alföld in der La Tène-Zeit ebenso zu den von den Kelten dauerhaft besetzten Gebieten gehört hat, wie Transdanubien, die Slowakei, NO-Ungarn und Siebenbürgen. Das diesbezügliche Fundmaterial herangezogen, trachten wir im weiteren die chronologischen Grenzen der keltischen Besetzung zu umreißen und die sich zu diesen anknüpfenden historischen Geschehnisse zu schildern.

Das von uns untersuchte Gebiet liegt in Ostungarn, südlich von der Linie Nagyléta—Hajdúszoboszló—Karcag—Kisújszállás—Törökszentmiklós—Szolnok (Mündungsgebiet der Flüsse Zagyva-Theiß). Dieses Gebiet wird im Westen von dem Donau-Theiß-Zwischenstromland begrenzt, wo bisher kaum noch keltische Denkmäler ans Tageslicht gekommen sind. Das von uns untersuchte Gebiet SO-Ungarns schließt sich in bezug auf das latènezeitliche Fundmaterial den rumänischen Teil des Maros-Tales und des der Körös-Flüsse organisch an. Geographisch gehört das 6—10 km breite Theiß-Tal im Abschnitt zwischen Szolnok und Szeged, das Tal von Kálló—Berettyó und der Körös-Flüsse, das Maros-Tal und der zwischen ihnen liegende, mit Bächern und ausgetrockneten Flußbetten dicht zerfurchte Lößrücken von Békés-Csanád hierher.⁵ Hydro- und orographisch weicht das Gebiet der Oberen Theißgegend, der Karpato-Ukraine und NO-Ungarns stark ab und es können auch im latènezeitlichen Fundmaterial der beiden

Landschaften wesentliche Unterschiede nachgewiesen werden (z. B. das völlige Fehlen von situlaförmigen Gefäßen, Fibeln mit Schnurbesatz, Korallenperlen usw. in SO-Ungarn), weshalb es als begründet scheint, das von uns untersuchte Gebiet von den übrigen Landschaften Ostungarns zu trennen.⁶

Aus SO-Ungarn sind uns insgesamt 138 keltische Fundorte bekannt, jedoch eignet sich das Material nur von 47 Fundorten⁷ zur Untersuchung der chronologischen Probleme; die übrigen sind nur durch Geländebegehung erforschte Siedlungsspuren oder solche Fundorte, von wo bloß je ein keltischer Streufund zum Vorschein gekommen ist (Abb. 1–2, und Appendix: Fundortliste).

Das Fundmaterial zeigt (wie wir im weiteren sehen werden) vor allem mit den latènezeitlichen Funden der Slowakei, Österreichs und Süddeutschlands (schwäbisch-bayrisches Donaubecken, Rheinland) eine enge Verwandtschaft, weshalb wir von den verschiedenen chronologischen Systemen die für diese Gebiete ausgearbeitete chronologische Einteilung von Reinecke und Pittioni anwenden.^{8–21} Auf Grund der in der Abb. 2 an der Tabelle zusammengefaßten Angaben konnten von uns 4 große Fundgruppen (das Material von uns 4 große Fundgruppen der Perioden LT B, LT C₁, LT C₂–D und LT D₂) auseinandergehalten werden.

1. Denkmäler der ältesten keltischen Ansiedlung (Fundmaterial der Periode LT B)

Aus dieser Periode sind uns ausschließlich Gräberfelder bekannt, wo Skelettgräber und Brandgräber gleichfalls vorkommen. Ihr Beigabematerial bilden Fundkomplexe von derselben Zusammensetzung, deren charakteristische Gegenstandstypen die folgenden Funde sind: Scheibenhalsringe; sog. Torques mit Pseudo-Petschaftsenden; 6–7–8-teilige Hohlbuckelfußringe; massive, warzenverzierte oder eingekerbte Bronzearmringe; Knotenarmringe aus Bronze; massive, mit eingetieften Ranken- und S-Motiven verzierte Armringe mit offenem Ende; hohle Raupenringe aus Bronze; Bronzefibeln mit kugeligem Fuß (zuweilen mit 2 Knöpfen), eine auf den Knopf mit plastischer Schneckenlinienverzierung; scheibengedrehte Schüsseln mit S-Profil und Omphalos, ferner Krüge.²² Außer diesen in die Periode LT B datierbaren Funden kamen in diesen Gräberfeldern auch einige solche Gegenstandstypen vor, die Übergangstypen von LT B–C und auch für die Anfänge der Periode LT C charakteristisch sind. Solche sind die hohlen, mit wolfszahnartigen Rillen verzierten Bronzearmringe; die tordierten eisernen Gürtelketten; schmalblättrige Lanzenspitzen; Schwerter mit Knopfgriff sowie Fibeln von Duxer Typ und perlengeschmücktem Bügel; die späten Varianten der „Linsenflasche“ (Abb. 3–5., 6:4.).

Im Falle dieser Fundorte aus der Periode LT B finden wir nicht nur die Analogien einzelner Gegenstände, sondern auch von ganzen Fundkomplexen im Gebiet der heutigen BRD und der Schweiz vor.²³ Die 8–6-teiligen Hohlbuckelfußringe sind mit den scheibenverzierten Halsringen und den mit eingetieften Ranken- und S-Motiven verzierten Bronzearmringen zusammen in den Gräberfeldern der Periode LT B im Oberen Rheinland,²⁴ wo sich auch ihr Hauptverbreitungsgebiet befindet, häufig anzutreffen und gehören zum Kreis des Grabes von Waldalgesheim (der Bronzeimer griechischer Erzeugung in diesem Grab datiert diese Funde in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts v. u. Z.).²⁵

Die Verbreitungskarte der scheibenverzierten Halsringe und die der Hohlbuckelfußringe zeigt eine auffallende Ähnlichkeit: vom Rheinland bis in das südbayrische Donaubecken, von dort über Böhmen und Ungarn sowie die Slowakei nach Süden bis in die Marosgegend bzw. bis Norditalien und in das Bereich des Adriatischen Meeres können wir den Spuren der Fundstätten nachgehen.^{26–37} Diese Verbreitungskarte stimmt auffallend mit dem Wege jener eroblungssüchtigen keltischen Stämme überein, die laut den bei Pompeius Trogus³⁸ und Livius³⁹ bewahren historischen Daten zu Beginn des 4. Jahrhunderts

v. u. Z. aus zwei Richtungen nach Italien bzw. Illyrien und Pannonien vorgedrungen sind. Die Eroberung Italiens erzielende eine Gruppe dieser Stämme hat im Jahre 384 v. u. Z. selbst Rom belagert. Von den Kelten der Adriagegend berichten Strabon⁴⁰ und Arrianos,⁴¹ daß sie im Jahre 335 v. u. Z. Alexandros in Botschaft waren.

Unter Berücksichtigung all dieser Daten kann die absolute chronologische Lage der ältesten Funde der Periode LT B in Ungarn auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts gesetzt werden. Dies bedeutet zugleich auch so viel, daß wir das Erscheinen der ersten keltischen Stämme in SO-Ungarn bzw. auch die an sie schließbaren Funde der Periode LT B in die Mitte und auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts v. u. Z. datieren können. Dieser Zeitpunkt weist zugleich auch das Ende der Herrschaft der sog. „skythischen“ Kultur im Gebiet jenseits der Theiß an, obwohl laut Beweis der Gräberfelder des 4. Jahrhunderts v. u. Z. die skythenzeitliche Bevölkerung ihre ursprünglichen Wohnstätten auch nach der keltischen Eroberung nicht verlassen hat (z. B. sind keltische Gefäße und Bronzearmringe in den jüngsten Gräbern des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Békéscsaba–Fényes, ferner in den Gräbern des keltischen Gräberfeldes von Gyoma–Egei halom ein typisches „skythenzeitliches“ Keramikmaterial zum Vorschein gekommen).⁴²

2. Gruppe der Funde aus der Periode LT C₁

Es werden hierher solche Fundorte gezählt, in deren Material zwar in großer Anzahl die auch in den Gräberfeldern der vorangehenden Zeiten so häufigen keramischen Formen und Bronzeschmuckstücke angetroffen werden (Fibeln mit kugeligem Fuß, Bronzefibeln von Duxer Typ und seine verschiedene Varianten mit perlenverzierten Bügel, mit wolfszahnförmiger Rillung verzierte hohle Armringe aus Bronzeplatten, tordierte eiserne Gürtelketten), jedoch schon ohne die typischen LT B-zeitlichen Gegenstände (massive, warzenverzierte Bronzearmringe, Torques). Mit diesem für die Übergangsperiode LT B/C typischen Fundmaterial zusammen erscheinen auch neue Gegenstandsformen zur Zeit der Periode LT C, wie z. B. die Lignitararmringe,^{44–46} kantharosförmigen Tongefäße,⁴⁷ aus Eisen erzeugten Exemplare von Fibeln mit knopfförmigen Füßen⁴³ (Abb. 6. 1–3, 5).

Zu Beginn der Periode LT C₁ hört die Belegung der Gräberfelder der Periode LT B auf und es entstehen in dem von uns untersuchten Gebiet neue Gräberfelder (Oroszáza–Gyopáros, Szőreg), was auf die Ansiedlung eines neuen eroblungslustigen keltischen Volkes hinweist.⁴⁸ Das Erscheinen dieses frühzeitigen Fundmaterials der Periode LT C im Gebiet jenseits der Theiß bringen wir von absolutem chronologischen Gesichtspunkt aus mit dem allgemein angenommenen Datum des Anfanges des 3. Jahrhunderts v. u. Z. in Verbindung und erblicken in diesem die Nachlassenschaft jener – aus den historischen Quellen bekannten – zu Eroberungen ausziehenden keltischen Stämme, die zwischen 280–279 v. u. Z. auch gegen Hellas einen Feldzug geführt und Delphoi ausgeraubt haben.^{49–50} In ihren Gräberfeldern in SO-Ungarn sind ebenfalls die charakteristischen Gefäßformen der skythenzeitlichen Urbevölkerung des Alföld anzutreffen.

3. Das Fundmaterial der Periode LT C₂–D

Für diese Periode, deren absolute chronologische Grenzen nicht festgestellt werden können, bilden die Bronzedrahtfibeln von mittel- und spätlatènezeitlichem Typ, hohle, warzenverzierte Armringe aus Bronzeblech, graphithaltige kammstrichverzierte Tongefäße, einkelige Krüge mit eingeritzter Verzierung, Bronzeketten von Frauengürteln, drei- und vierteilige Hohlbuckelfußringe, Lignitarbände die charakteristischen Gegenstandstypen.⁶⁰ Im ganzen Karpatenbecken finden wir nämlich vom Beginn der Periode LT C bis zum Ausgang

von LT D oder zumindest bis etwa 50 v. u. Z. in den keltischen Gräberfeldern und Siedlungen im großen und ganzen ein einheitliches Fundmaterial vor. Die einzelnen Änderungen im Modegeschmack spielten sich gleichförmig und ohne nachweisbaren chronologischen Unterschied in den verschiedenen Landschaften des Karpatenbeckens ab und zeugen von der kontinuierlichen Belegung der Gräberfelder in den Perioden LT C und D. Infolgedessen können auch die Grenzen der Perioden LT C₁/C₂ oder LT C₂/D nicht festgestellt⁵¹ und die Zeit des Erscheinens bzw. des Gebrauches der einzelnen Gegenstandstypen absolut chronologisch nicht bestimmt werden. Obwohl geschriebene historische Quellen auf die Bewegungen neuerer keltischer Stämme hinweisen (die Ansiedlung des Anartes-Stammes im Grenzgebiet Siebenbürgens, die Wanderung der Bojer), können wir vorläufig an sie kein konkretes archäologisches Material knüpfen.⁵²⁻⁵⁹

4. Die an die zweite Hälfte der Periode LT D datierbaren Funde und Fundorte

Außer den charakteristischen Gegenstandstypen der Perioden LT C₂-D kamen an einigen Fundorten auch solche Funde zum Vorschein, die im Material, der

jugoslawischen und slowakischen spätlatènezeitlichen Oppida anzutreffen sind und auf diese Weise in die zweite Hälfte des 1. Jahrhunderts v. u. Z. datiert werden können: solche sind die mit eingeglätteten Gittermuster und Streifeneinglätzung verzierten Urnen mit ovalgestrecktem Leib⁶³ sowie der Glasarmringtyp,⁶⁶⁻⁷⁸ der aus dem Einzelgrab von Mártély bekannt ist (Abb. 9.). Zu den Fundorten der Periode LT D₂ kann die kleine Siedlung von Csongrád-Vidre Insel, die Bestattungen von Földeák und Mártély sowie der Münzfund von Körösszakál aus der römischen Republikzeit gereiht werden, die alle davon zeugen, daß die keltische Bevölkerung im Gebiet des Alföld bis zum Beginn unserer Zeitrechnung oder vielleicht bis zur Ansiedlung der sarmatisch-jazygischen Stämme in Alföld erhalten geblieben ist und dieses Gebiet infolge der Kriege der Daker und ihres Königs Burebista nicht verlassen hat.^{64, 80-82}

Die für den Ausgang des 1. Jahrhunderts v. u. Z. so charakteristische rot- und weißbemalte Keramik ist vom Gebiet SO-Ungarns nicht bekannt. Die Ursache hierfür erblicken wir darin, daß sich hier nie ein Oppidumsystem der Kelten ausgebildet hat, wo auch die Industrie bzw. die Werkstätten der genannten Keramik entstanden wären.

B. Maráz

A SAVARIA—BASSIANA ÚTSZAKASZ

A Dunántúl római úthálózatának meghatározását és feltérképezését célszerű volt az általam jobban ismert Nyugat-Dunántúl területével, azon belül a Szombathely—Sárvár közötti útvonal kutatásával kezdeni. Ezen a szakaszon ugyanis a római utak kutatásához lehetséges és szükséges összes információ rendelkezésre állt. Az eltérő jellegű adatok alapján külön-külön is lehetséges volt az út vonalának meghatározása. Így mód nyílt az egyes adatesoportok felhasználhatóságának megállapítására: valóban római utakra vonatkoznak-e, vagy nem.

A római utak kutatásának szükségességéről és fontosságáról, valamint néhány metodikai problémáról már korábban írtam.¹

Az út terepbejárással történő feltérképezését széles körű munka előzte meg, amely lehetővé tette a problémamentes terepbejárást: az előkészítés után már a biztos útszakasz bejárására került sor. Az előkészítés során összegyűjtöttem a középkori okleveles adatokat: elsősorban a *via etheven* (öttevén-út) említéseket, amelyekkel kizárólag a római eredetű útvonalakat jelölték a középkorban.² Összegyűjtöttem a szombathelyi főesperességben 1697-ben Kazó István és 1754—1756-ban Batthyány József által végrehajtott *canonica visitatio*k³ birtokösszeírásaiból az öttevén említéseket, de a dűlőneveket más szempontok miatt is hasznosíthattam. Fontos segítséget jelentett a szombathelyi Vas megyei Állami Levéltárnak a területre vonatkozó régi kéziratos térképeinek és a városi közgyűlési és telekkönyvi jegyzőkönyveinek az átvizsgálása.⁴ A Vas megyei földrajzi névgyűjtés készülében levő kötetének anyagából is fontos adatokat nyerhettem.

¹ Tóth E., Pannónia római útvonalainak kutatásáról, SMK 2 (1976) 275—.

² Glaser L., A római utak nevei a középkori oklevelekben, MNY 28 (1932) 317.; Tóth, E., *Eöteven seu via antiqua Romanorum*, MNY 73 (1977).

Az útvonal kutatása során — elsősorban módszertani szempontból eredményesen hasznosítottam E. Christmann és K.-W. Kaiser kitűnő tanulmányát: *Beiträge der Flurnamenforschung zur Römerstraßenforschung in der Pfalz BNF Nf 1* (1966) 179—.

³ *Visitatio generalis peracta in toto comitatu Castriferrei per rev. dominum Stephanum Kazo . . .*, 1698; és *Visitatio canonica Batthyanyiana I—III*, 1754—1756. Szombathely, Püspöki Levéltár.

⁴ A szombathelyi Állami Levéltárból elsősorban a városi közgyűlési jegyzőkönyvek kötetét (*Protocollum . . .* 1609—1800), a levéltár térképgyűjteményét és XVIII—XIX századi birtokkönyveit, valamint a Domonkos

A 25 000-es léptékű térképek tanulmányozásakor feltűnt, hogy a mai földutak, mezsgyék az adott területen megegyeznek a római út vonalával. Miután az út Szombathelytől kiindulva törés nélkül fut kelet felé, vonala ott is, ahol a mai térképen sem mezsgye sem telekhatár nem jelzi, megállapítható volt. Ahol az út nyoma a mai térképen nem volt követhető, ott a légifelvételek segítségével eredményesen lehetett felhasználni.

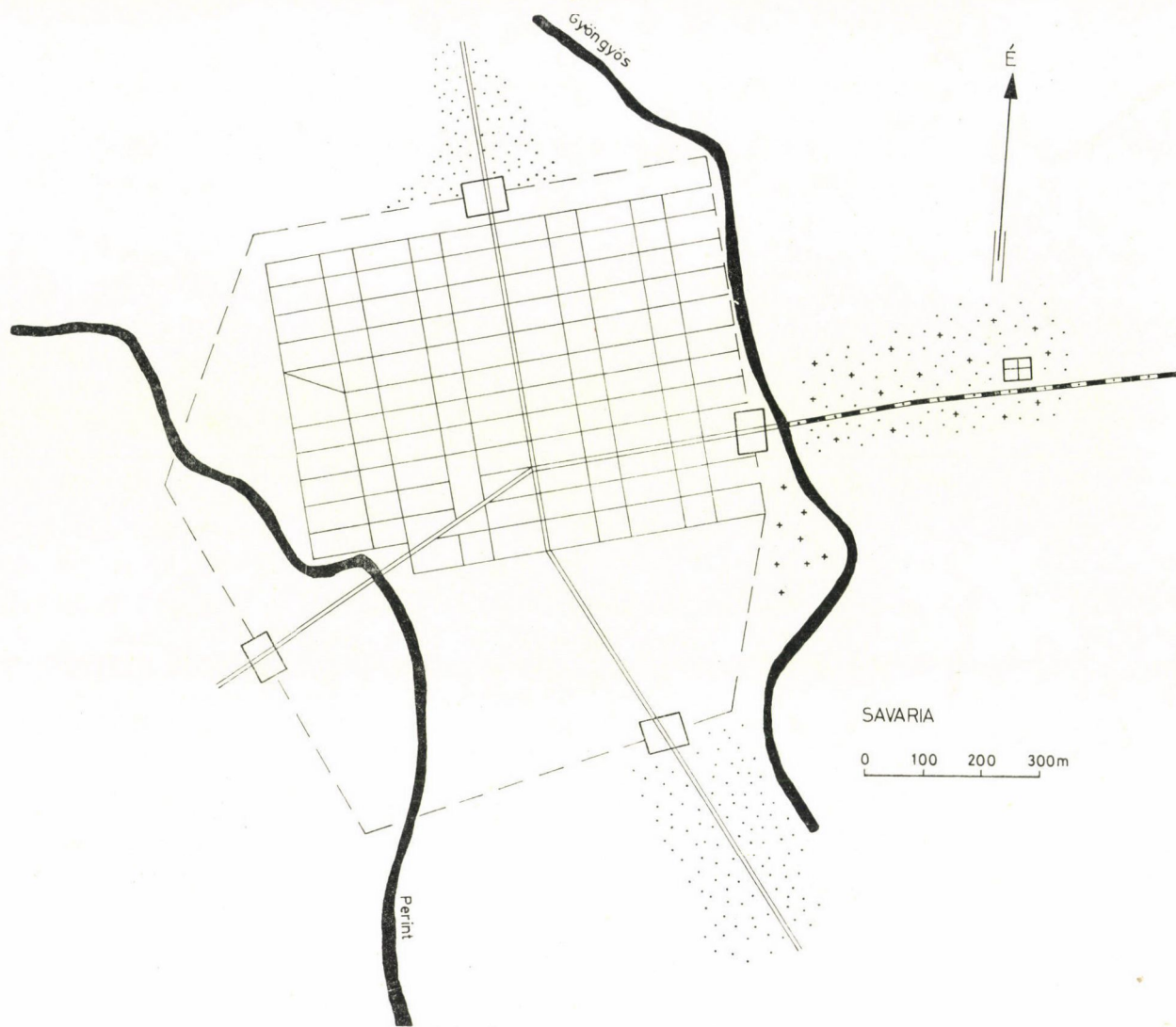
Az előkészítő munka után 1976. május 3-án sor került az útszakasz vonalának bejárására.⁵ A terepbejárás és a többi adat összetevéséből sikerült következtetni az egyes adatesoportok felhasználhatóságára. Végül a terepbejárás során az útvonalat feltérképeztem.

A publikálás során, a kutatás folyamán célszerűnek látszó sorrendet megfordítottam. Először az útvonalat Savaria keleti városkapujától a Rábáig, azután az útvonalra vonatkozó középkori és újkori említéseket, térképeket tárgyalom. Végül összefoglalom az országút körzetének települési és régészeti jelenségeit.

A szóban forgó út Savariából kelet felé futott a Rábáig. A római város utcahálózatának rekonstruálása következtében és topográfiai megfigyelések alapján feltételezhető volt korábban is, hogy a városból kelet felé kivezető út nem a korai város-terület K—Ny-i tengelyében futott, hanem annak alsó harmadában hagyta el a coloniát (1. kép. 1). A város keleti kapuja a Szent Erzsébet plébánia-templom (egykori ferences templom) északi oldalán, a mai Savaria tér körzetében, a Gyöngyös patak (a rómaiak által feltehetőleg a 2. században ásott mesterséges csatorna) nyugati partján állt. A pataktól 300 méterre keletre, a Tolbuhin u. 32.

rend szombathelyi rendházának csekély számú fennmaradt iratanyagát néztem át. Ezúton is megköszönöm mindazok közreműködését, akik a kutatásban segítségemre voltak. Patay Pálnak és Soproni Sándornak a kutatásra való ösztönzést és a hasznos, széles körű segítséget; Csendes László alezredesnek a Hadtörténeti Intézet Térképtára vezetőjének a légifelvételek vizsgálatában nyújtott támogatást, Érszegi Gézának a középkori oklevelek vizsgálatában nyújtott segítséget; Bándi Gábornak, hogy a Savaria Múzeum részéről a kutatást pénzügyileg támogatta, Bárdosi Jánosnak (Savaria Múzeum), hogy a Vas megyei földrajzi névgyűjtés még kéziratos anyagát felhasználhattam és végül, de nem utolsósorban a szombathelyi Állami Levéltár munkatársainak és dolgozóinak, a már évek óta folyó kutatásban a segítségadást.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár, 1976. XXIII. 217.

1. kép. Savaria utca- és útrendszere
 Рис. 1. Система дорог и улиц в Саварии
 Fig. 1. Le système de rues et routes de Savaria

számú (azóta lebontott) ház telekrészén a késő római temető területén végzett ásatás során megtaláltuk a kelet felé vezető út alapozását.⁶ Az útrészlet bemérése után iránya pontosan megállapíthatóvá vált: nyílegyenes folytatása a colonia egyik útjának, amely a coloniától kb. 300 méterre keletre néhány fokos elhajlás után futott tovább. A Szent Márton plébániatemplom (volt domonkos templom) kolostorépületének (amely jelen tudásunk szerint a XVII. század első felében épült) déli frontja adja meg az út vonalát, majd a keletebbre levő, ma már lezárt köztemető régi, bővítés nélküli területének déli kerítése szintén egybeesik a római úttal (1. kép 3.). A vasút keresztezése után az utat a Sági utca vonala jelzi, amelynek a Vépi úttól nyugatra eső része ma már megszűnt, de a város 1942-es nyomtatott térképén még ábrázolták (2. kép.).

⁶ RégFüz 27 (1974) 50.

Ezután a római út keresztezi a Vépi utat és földútként fut tovább egyenesen kelet felé, kb. a Zana-ti és a Vépi út által alkotott szög felezőjében.

A terepbejárás a Vépi úttól indult, ahol már remény volt arra, hogy a római útvonal a felszíni jelenségek alapján is megfigyelhető. Az itt következő leírás az 1971-es kiadású, 25 000-es léptékű térképlapok alapján történik.

A kiindulás az 501—14-es térképlap szerint a Vépi úton, a 209,8-as magassági pontnál kezdődött, ott, ahol a térkép keresztet jelez, amelynek azonban ma csak az alapja látható. Az út a Sági utca vonalának folytatásában haladt kelet felé; a szántóföldekhez érve széles földútként esik egybe a római úttal. A mai út déli oldalán 5 méter szélességben látható a római út kavicscsíkja és enyhe, 10—15 cm-es kiemelkedése. A mai úttól északra a szántóföldön nem látszik kavicscsík. Az út északi szélén

2. kép. A Savariából kelet felé kivezető országút indulása: 1. A keleti városkapu helye. — 2. Diversorium episcopale, XVIII. század első fele. — 3. Szent Márton-templom és kolostorépület. A szaggatott vonal a későrómai városfalat, a pont-vonal a római utat jelzi

Рис. 2. Начало дороги, ведущей из Саварии на восток. 1. Место восточных городских ворот — 2. Diversorium episcopale, первая половина XVIII в. — 3. Церковь Св. Мартина и здания монастыря.

Прямые линии обозначены стены римского времени, а точками римские дороги

Fig. 2. Le point de départ de la route partant de Savaria vers l'Est: 1: Emplacement de la porte et de la ville. — 2. Diversorium episcopale, 1re moitié du XVIIIe siècle. — 3. Église et cloître Saint Martin. Le pointillé indique le mur d'enceinte de l'époque romaine tardive et le point-trait la route romaine

jelenleg árok fut (50 cm mélységű). Ennek vonalától a római út déli széléig 12 m a távolság. A Bogácai érig a földút fokozatosan elkeskenyedik, majd megszűnik. A Bogácai értől keletre, a *Laposalma* és *Sárdi* dűlők közti mezsgye, amelyet a térkép még jelöl és amely a római út vonalával esik egybe, a valóságban már nincsen meg: a Vép-Nemesbódi útig az egész terület egybe van szántva.

Az út nyomvonala a 201,5 m-es magassági ponttól nyugatra kevésbé látszik. Attól keletre viszont kitűnően megfigyelhető a sűrű kavicscsík, amelyet a szántás helyenként szélesre húzott szét.

A továbbra is nyílegyenes futó kavicscsík keresztezi a Szombathely—Sárvár-i vasúti pályát, és a nyomvonal a vasút és a Borzó patak között is problémamentesen követhető. E pataktól keletre a vonal csak nyomokban figyelhető meg. Itt az út nyomvonalán több nagyobb, *malteros* bazalt darabot találtam. A vonal a Vép-nemesbódi utat a 194,8 m-es magassági ponttól 40 méterre északra keresztezi, majd korábbi irányát tartva törésméntesen fut tovább.

Az útkereszteződés után a KNy-i földutak kezdetben az É-i oldalán figyelhető meg az enyhe, kiemelkedő töltésen futó kavicscsík, majd áttér az út déli oldalára és attól egyre jobban eltér dél felé. A 193,8-as magassági pontnál távolsága az úttól dél felé már kb. 80 méter. Nyomvonala tisztán látható. Ezt a földutat a római út utódaként a XIX. sz. közepén mérték ki (erről lejjebb). 501—23 (Pecöl): a római út nyílegyenesen tart tovább a szántóföldeken keresztül kelet felé, majd a térképlap ÉNy-i szélén, a Sormás pataktól északra az erdő északi határáként fut tovább a Rátka patakon keresztül kelet felé.

A Rátka és a Sormás patak között az út az attól délre fekvő erdőség É-i határát jelenti, és a jelenleg 80—100 éves fákból álló csererdő északi, erdőalji útját alkotja. Itt a római utat a középkorban is felhasználták, miután a nyomvonal nem mezsgye, hanem egy 8 méter széles, mindkét oldalán kisebb árokkal együtt futó út. Az útfunkció azonban már régebben megszűnt, mert az erdő fái, melyek között 30—40 cm-es törzszű

is található, már részben benőtték az úttestet. 501—21 (Szeleste): Az erdőt elhagyva az út egy darabig a 188,8 m-es magassági ponton keresztül szántóföldön fut, majd a nyomvonal egészen a bögöti erdőörházig a Váti erdő déli mezsgyéje. Ezután a nyomvonal jól követhetően kifut a szántóföldre és a Körös-patakon átkelve, a Porpác—Hegyfalui vasútvonalat keresztlészeve egybeesik a Bögöt—Sárvár közti, kiépített úttal — amely szintén egyenesen, a római út irányával megegyezően fut a Vát—Sárvár-i útba.

501—22 (Sárvár): a római út a Vát—Sárvár-i úttól keletre már semmilyen határt vagy mezsgyét nem alkot. Vonala azonban a légifelvételken⁷ és a terepbejárásnál pontosan látszik és követhető: az út továbbra is egyenesen tartja korábbi irányát. A vonal a 154,9-es magassági ponton áthaladva keresztezi a Sárvár—hegyfalui vasútvonalat, majd a Sárvár—Rábasömjén-i utat. Az útkereszteződés után 310 méterrel kelet felé a *Városi mezőt É—D-i* irányban keresztező mezsgyénél É felé szögben megtörik (iránya északról 321 fok) és fut tovább 950 m hosszan (3. kép). Ezután, Rábasömjéntől keletre vonala ismét megtörik (*Réti mezők* déli részén) és megközelítően eredeti irányát veszi fel (iránya 263 fokkal tér el északról). Ezután 1375 méteren keresztül egyenesen fut tovább kelet felé, majd a Középmalom délkörében, a 152,7-es magassági ponttól kissé ÉK-re (kb. 100 m) ismét szögben törve dél felé a Végh-malomtól északra éri el a Rábát (iránya itt 250 fok).⁸

Az útvonal utóbbi szakaszát Mócsy András 1954-ben járta be;⁹ leírását idézem: „Az út Sárvártól északra, Rábabogyzólótól délre halad kb. Ny—K-i irányban. Kb. 1 km hosszúságban követhető, ezalatt egy kis, tompaszögű elhajlást tesz dél felé. Az út a talajban jól felismerhető: igen erős kavicsos sáv, amelyen a szántóföld néhol nem is terem, annyira köves. Szélessége kb 5—6 m, végig egy töltésszerű domborulaton fut, amely a felszíntől kb. 50 cm-es magasságban emelkedik ki. Az út területén (mellette nem) tegula és imbrexdarabok, edénytöredékek találhatóak. Kelet felé nyoma vész a Gyöngyös patak partján, de a helybeliek szerint a Rába túlsó partján továbbra is megvan. . . A helybeliek szerint a Rába túlsó partján, ahol az út folytatódik, a vízben cölöpök vannak. Alacsony vízállás mellett ajánlatos volna megvizsgálni, talán a hídfo nyomai lennének megfoghatóak.”

Az útszakasz hossza a Gyöngyös pataktól — tehát Savaria keleti határától — a Rábáig 26,45 kilométer (17,895 mérföld). Szombathely (tengerszint felett 209,8 m) és Sárvár (152,7) közötti útsza-

kaszon a szintkülönbség mindössze 56 méter, Szombathely felé egyenletesen emelkedő. Az út Savaria felé 0° 15' emelkedésű: gyakorlatilag tehát síknak mondható.

Az út vonalát Véptől északra vágtuk át. Felszíni rétegei meglehetősen elpusztultak, csak egy, mintegy 45 cm vastag alapozási réteg maradt meg, amely sárga homokból és fővenyből rétegesen készült. Az alapozás szélessége 7,20 cm, szélein árkot nem lehetett megfigyelni.¹⁰ A pusztulás ellenére az út felszínének készítése megállapítható. Ugyanis több helyen megfigyelhető volt az út vonalán fekvő (ökölnyi nagyságú) köveken levő malternyomok, néhány esetben kisebb malterszerű, borsónyi darabokat is meg lehetett figyelni. Az út felszínét tehát kavicsból és kisebb nagyobb kövekből helyben oltott mésszel készítették és kötötték szilárd felületre. Ez a könnyen javítható felszín tette lehetővé, hogy az útburkolat helyente a középkorig, a vonal a mai napig megmaradjon.¹¹ Ugyanezt a technikát figyeltem meg a ságvári 4. századi erőd belsejében is az egyik útnál, amely 70 cm mélységben még ép állapotban megmaradt. A 30 cm vastag kavicsos, köves, habarcsos réteg kemény és rugalmas útfelszínt alkotott.¹²

Mint már írtam, Savaria útrendszerének tájolása nem esik egybe a centuriarendszer irányításával.¹³ A K—Ny-i centuriahatárvonalak irányítása északról 292 fokkal tér el. A colonia K—Ny-i útjainak tájolása 286°, míg a városból kivezető út a coloniától pár száz méterre keletre néhány fokkal elhajlik dél felé, így tájolása 281°.

Az út a város keleti kapuján keresztül hagyja el Savaria területét (1. kép 1.). Iránya így megerősíti azt a korábbi feltevést, hogy a római város keleti kapuja a Ferences templom mellett, attól északra állt (Savaria tér¹⁴). Az országút kb. 200 méteren keresztül a városi utca meghosszabbításaként fut tovább, tehát iránya megegyezik a colonia kelet—nyugati útjainak tájolásával (286°).

Az út vonalát még a mai város területén is épületek jelzik. A Berchényi M. és a Tolbuhin utcák sarkán álló, egykori szentmártoni püspöki vendéglő homlokzata nem esik egybe az utcafronttal, hanem attól két méterre délebbre húzódik (1. kép 2). A püspöki diversorium legalább a XVIII. század első felében már áll.¹⁵ Az épület frontja egybeesik a római út vonalával, tehát a XVIII. sz. első felében a római út még eredeti funkcióját teljesítette. Amikor a római út Szombathelyen kívül csak dűlőútként funkcionált, a település kelet felé vezető országútja a máig használt Zanati út lett, az utcafront megváltozott: az

Lovas Elemér¹⁴ az egyik, Mursellából (Kisárpás) kiágazó országút átvágásakor (*Lovas E.* Régészeti leletkatasztere MNM Adattár, L 27. I.).

¹³ *Tóth E.*, ArchÉrt 98 (1971) 152. ó.

¹⁴ *Tóth E.*, ArchÉrt 98 (1971) 153.; a városfalakról és a kapuról még: *Tóth E.*, Acta ArchHung 25 (1973)

¹⁵ Ezt egy XVIII. század közepéről származó térkép tanúsítja: *Kádár Z.—Horváth T.A.—Géfin Gy.*, Szombathely (Budapest 1961) 28.

⁷ A munka során a Hadtörténeti Intézet Térképtárában őrzött légifelvételeket használtam.

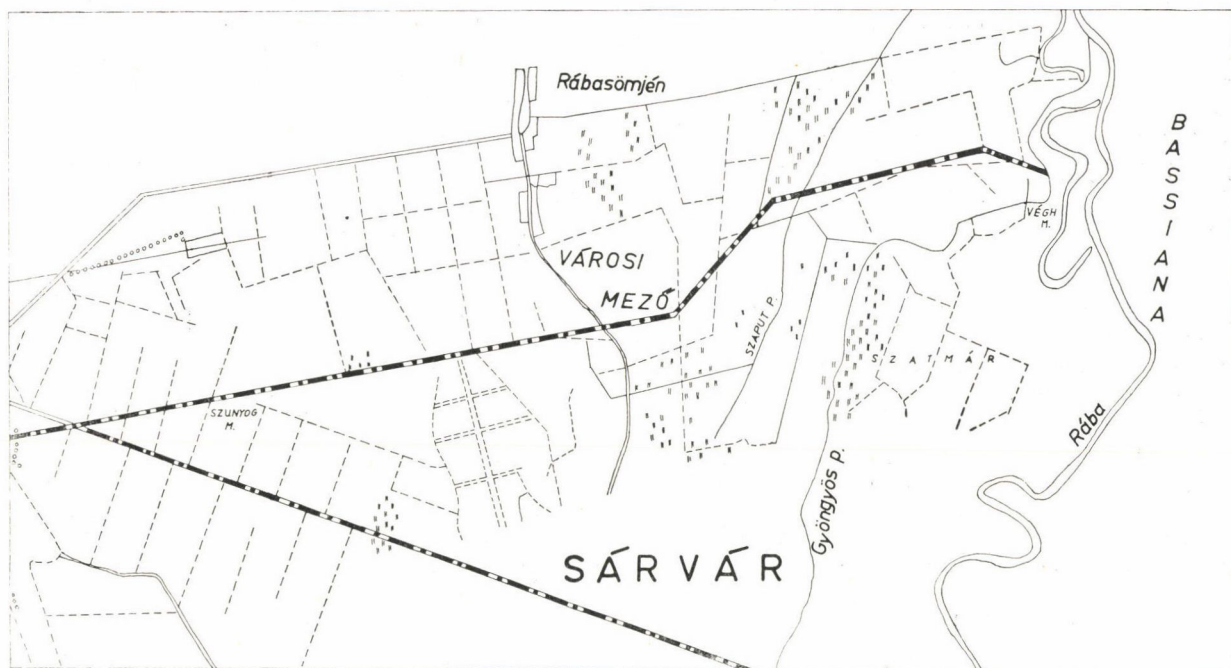
⁸ Hadtörténeti Intézet Térképtára, az L-33-34-B-b szelvényezésű térképlapnak megfelelő légifelvételek.

⁹ MNM Adattára, 61. F. II.; ArchÉrt 83 (1956) 98.

¹⁰ MNM Adattára, 1976. XXIII. 217.

¹¹ *Tóth E.*, Eötteven seu via antiqua Romanorum, MNy. 73 (1977)

¹² A ságvári ásatási napló 1976, MNM Adattára; Pontosán ugyanezt az útépitési technikát figyelte meg

3. kép. A római országút és elágazása Sárvár körzetében
 Рис. 3. Ответвление дороги у Шарвара
 Fib. 3. La route romaine et sa bifurcation dans le rayon de Sárvár

új házakat az ÉK-felé futó Zanati útra tájolták, az utca vonala ezért északabbra tolódott. A keletre épült Szent Márton-templom viszont megakadályozta a zárt utcavonal kialakulását, ezért keletkezett a nyújtott háromszögletű tér (2. kép).

A Szent Márton-templom mellé a XVIII. század első felében, délre, kolostorépületet emeltek a domonkos rend részére.¹⁶ A kolostor déli homlokzatát szintén a római útra építették rá. E templom mögött, északra és keletre húzódik a város régi köztemetője, amelyet a XIX. században dél felé kibővítettek. A temető eredeti, déli határát azonban ma is kőfal jelzi, amely a római út vonalával esik egybe.¹⁷ Látható, hogy a római út a XVIII. század első felében még használatban volt. Miután ez az út elkerül minden települést, és egyenesen vezet kelet felé a Rábáig, falunévről nem tudták elnevezni, mint a szomszédos Vépi és Zanati utakat. Nyilván ez okozta megszűntét is: nem vezetett

sehová. A szerencsés véletlen azonban úgy hozta, hogy az út középkori nevét ismerjük. A XIV. századtól bőven adatolt, de az elnevezés az Árpád-korig visszavezethető:¹⁸ az út elnevezésére okot adó *Bálványkő* 1360-ban szerepel először. Szombathely déli részén levő birtok határjárásában olvasható: *perveniret ad quendam lapidem magnum vulgo Balwankew appellatum decus viam villam Weep vocate adiacentem et per eandem viam in quoddam virgultum transeundo perveniret ad quendam lapidem magnum vulgaliter Zyrkew nominatum et ibi mete ipsius possessionis Banafewlde nuncupate terminatur*. Szombathely város közgyűlési jegyzőkönyveiben más iratokban a későbbiekben gyakran szerepel a Bálványkő-útja elnevezés: 1555-ben tartott határjárásnál *apud locum Balwankew apellatum* vezet a határ, majd 1667-ben a Szombathely déli határában levő Szőkeföldi majorságnak feküdtek földjei a „*Bálvány Künél*”.¹⁹ 1649-ben a domonkos szerzetesek földjei részben a „*Bálván Uttyában*”

¹⁶ A sírkápolnáról: *Paulovics I.*, A szombathelyi szent Márton-egyháznak római kori eredete (Acta Savariensia 4, Szombathely 1944) 28.; *Tóth E.*, ArchÉrt 98 (1971) 151.; A templomról: *Kádár Z.*—*Horváth T. A.*—*Géfin Gy.* i. m. 147.

¹⁷ A bővítés előtti temetőhatárt jól jelzi egy, a XIX. század közepéről való térképvázlat, Szombathely, Állami Levéltár, Domonkos iratok.

¹⁸ Békássy lt. idézi Horváth T. A., 1958:1, 31 34. jegyzet. (Analogiáként lásd az Oklevélszótár nagyszámú Kőbálvány-említését a tihanyi alapítólevéltől kezdve). A topográfiai kép és az elnevezés dülönévként való későbbi előfordulása alapján az oklevélben szereplő *lapis magnus*, amely *vulgo Balwankew appellatum* azzal a római kőemlékkel egyezik, amelytől a későbbi Bálványkő-útja elnevezések származnak. Helyesen gondolt

Horváth T. A. sírediculára, noha helyét — nem tudván a római út vonaláról — rossz helyen kereste a vépi út mentén. Az oklevél *decus viam villam Weep*-je a vépi úttal nagyjából párhuzamosan futó római út mellett álló objektumra mutat. Az oklevélben szereplő másik *lapis magnus: vulgaliter Zyrkew* ugyancsak a római út körzetében álló római sírpítmény és nem hozható kapcsolatba a XVII. század végétől emlegetett „Sztítás (Mihály) temetése” dülönévvél, amint azt Horváth T. A. hitte (VSz 1958: 1 31, 34 jegyzet). A Bálványkővet említik 1555-ben: *prope scilicet viam publicam versus possessiones Zanat vocatam apud loco Balwankew* (Vasvári káptalan, Prot. 1555. nr. 34).

¹⁹ Vasvári káptalan hiteleshelyi lt., Prot. 1555 nr. 34, 22 és 1667 nr. 105.; Szombathely, Állami lt.

feküdtek.²⁰ Az iratok nemcsak a *Bálvánkü Uttyát*²¹ emlegetik gyakran, hanem magáról a kőről is szólnak, az 1360-as első említéshez hasonlóan: 1708: „*Bavankünél való 7 hold*”,²² 1721: „*A Báván körül*”,²³ megtudjuk helyét is, mert 6 hold föld „*a Bálvánkü Uttyában a Bogázán belül*”²⁴ feküdt (a mai Bogáca patak), egy másik föld pedig a „*Laposalmán Bálvánra dülőben*”²⁵ feküdt. A Laposalma dülőnevet a térképek Szombathelytől keletre máig jelzik.

A Bálványkő út és a római út azonosítása a múlt századi kataszteri térkép alapján kétségtelen. Ebből az is kitűnik, hogy ennek az útnak egy másfél kilométeres szakasza képezte a középkorban Szombathely és amellet fekvő Szentmárton község határát.

Szombathely környékén és Vas megyében is gyakoriak a *Kő*-vel (és összetételeivel) jelölt dülőnevek, amelyek római létesítmények emlékét őrzik:²⁶ ezek által mér földkövek,²⁷ szobrok²⁸ lehetnek. A Szombathellyel 1870-es években egyesült Szentmárton község bírójának köszönhetjük, hogy Bálványkövünket pontosan megismerhetjük. A Bálvány úti dülő „*egy emberi emlékezetet meghaladó időben készült egyszerű kő szobortól — ami még rom falával maig is áll — nevezetett el*”, írta a bíró Pesthy Frigyesnek 1864. szeptember 6-án.²⁹ Tehát egy római síredikula állt az út mellett, amelynek azonban pontos helyét nem ismerjük. A szobor sem került be a múzeumba.³⁰

A római utat *Etevin-út* néven ma is ismerik. A Vép környéki öttevénynak nevezett út a régi kéziratok térképeken is megtalálható. Vép esetében különösen szerencsés volt a tagosítás előtti (*Vép mezőváros határának térképe* 1855, Szombathely, Állami Lt., U. 731) és utáni (*Vép mezőváros tagosított határának térképe*, 1856, Uo. U. 732.) felvételek tanulmányozása. Az elsón még jelölték az *Etevin-út* nevű dülőt, amely kb. 800 m hosszú volt. A területen a tagosításkor kimért új út azonban már nem követi pontosan az egykori út vonalát, hanem attól hegyesszögben eltér: ez az utóbbi

út maradt meg máig. Nem is ezen a szakaszon maradt meg Vépen az öttevény elnevezés, hanem a falutól ÉNy-ra. Az egykori, egy tagban használt Erdődy-birtokon, ahol a kavicsvonal ma is kitűnően látszik. A dülőnév a község tagosított határának birtokkönyvében (1856) nem szerepel; az út megszűntével az elnevezés is megszűnt.³¹ Vép, Porpác Vát és Bögöt vidékén az Öttevényútnak nevezett római útnak több okleveles említése fordul elő. Porpác és Vát környékén fekvő Kápolnafölde birtok északi határát a *via Wetewyn que vadit versus Sabariam* (1321) adta meg.³² I. Károly Róbert Nicholas dictus Zarka-nak a *Vá(l)t* és *Vép* között fekvő egykori *Sármásd* földön birtokot adományozott 1329-ben, amely *circa vtheuin* feküdt.³³ Az oklevél szerint a határ *ad magnam viam regni que vtheuin vocatur* vezetett.³⁴ Az oklevél 1352-es megerősítésében a névalak: *circa Wtthevin* és *ad magnam viam regni que Vttheuin vocatur*.³⁵ Végül 1364. december 21-én Bebek István országbíró említi ítéletlevelében Váttól délre, Óvátal kapcsolatban a *via magna utuen-t*, és a határjárás szerint a birtok határa *usque ad quondam puplicam stratam utteuen* tart.³⁶

A múlt században is tudták még, hogy Bögöt és Porpác mellett vezetett az egykori római út: Porpác északi határának egy részét képezte Vát felé. Ezt az utat egy 1838-as térkép (*Pór Pórpóczi Határ térképe*, 1838, Szombathely, Állami Lt. U. 530) egyszerűen *Öttevénynak* mondja. A földkönyvben azonban a dülőnév már nem szerepel, mert mellette nem szántóföld, hanem erdő feküdt. Az 1846-os földkönyvben (Szombathely, Állami Lt.) azonban a „*Haszonvehetetlen Térek*” között említik a *Római-utat*, amely 5 öl széles és 1000 öl hosszú.³⁷

Csénye és Sárvár között sok adat vonatkozik utunkra. 1797-ben Kenedics József a vármegye főmérnöke rajzolta a Bögöttől ÉK-re fekvő *praedium Esztergács* térképét. A térkép a következő felirattal tünteti fel a római út nyílegyenes vonalát Bögöttől ÉK-re: „*Ötevényi út a mely a régi Rómaiak által készített*”³⁸ (4. kép). Ez az útszakasz mint

²⁰ Szombathely, Állami Lt. Domonkos iratok I. csomó, Javaik összeírása 1649.

²¹ Állami Lt. (Szombathely), Domonkos iratok: *Bálván Uttya végiben*; 1697 április 28: *A Bavan kü Uttyánál*... (Prot. 1693–1770, 163.); 1698 okt. 28: *Bavankü Uttya* (Prot. 163. 1700, 245); 1714 június 1: *Bávan kü uttyánál* (Prot. 1712–1714, 104); 1728: (Prot. 1726–1736, 70); 1754: *Bálványkeő Uttyánál* (Batthyány Canoniaca visit. I. 115, Szombathely, Püspöki Lt.).

²² Prot. 1712–1714, 39.

²³ Prot. 1718–1721, 152.

²⁴ Prot. 1708. dec. 12, 1704–1712, 73.

²⁵ Prot. 1736–1739, 81.

²⁶ A *Kő*: helymegjelölés 1532-ben Kőszegről délre (Horváth F., Vasi Szemle 1963: 3, 43), a *Kövön alul*: Batthyány Can. visit. 1756 I. 235. Szombathelyen a *Kü* dülőnév nagy területet jelöl a várostól nyugatra. A területen szántók voltak a közép- és újkorban. Szombathely német Steinamanger nevét az itt álló kő miatt kapta. Ezt a dülőnevet a városi protocollumok sokszor említik. A dülőnevet a XX. századig utcanév őrizte (*Kövi utca*), sajnos az utcanévet megszüntették. Rábakövicsi: dülőnév 1754–1756-ban: *A Külső Kövön*... *A Belső Kövön* (Batthyányi, Van. Visit. III 348); Püspökmolnári

1754–56: *A Kő Mezein*, 1698: *A kümezein* (Batthyány Can. Visit. I. 918; Kazó Can. Visit. 455) Ikervár: 1754–56: *A Kü Szerben* (Batthyány, Can. Visit. I. 265.); Szergény 1698: *vis regia*; *vulgo a kü uttya* (Kazó, Can Visit. 592) stb.

²⁷ 1086-ban, UB I 33.; Mursella mellett.

²⁸ A Szombathelytől nyugatra fekvő *Kő* dülőnév egy nagyméretű római szobortól kapta nevét. Ezzel más-hol foglalkozom.

²⁹ *Pesthy Fr.*, Vasvármegye helynevei, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 282.

³⁰ A Szombathelyi Savaria Múzeum köemlékei között egy sínes, amit ezzel a „*Kőbálvánnyal*” tudnánk azonosítani.

³¹ Vas megyei földrajzi névgyűjtés Vép. 114. Az elnevezésről: *Tóth E.*, MNy 73 (1977) 194.

³² HO IV 100,130.

³³ HO II 47, 57.

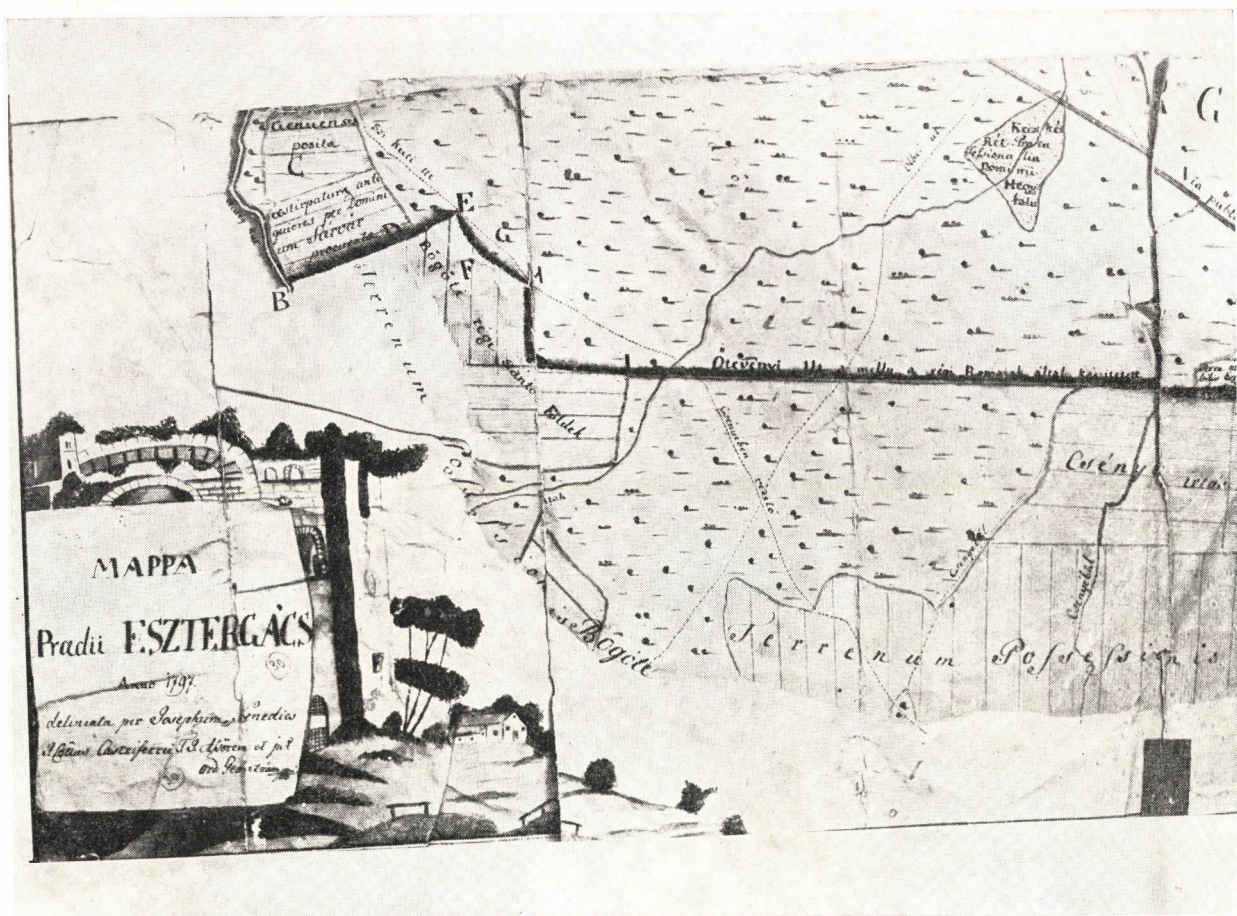
³⁴ Uo.

³⁵ Anjou Ot. V 592.

³⁶ DL. 41 607.

³⁷ VREJ 3 (1875) 113.

³⁸ Vas megyei állami levéltár, Szombathely, T. 20.

4. kép. A római út Csénye É-i részén, 1797-ből származó térképen
 Рис. 4. Римская дорога в северной части д. Чене на карте 1797 г.
 Fig. 4. La route romaine dans la partie nord de Csénye, d'après un plan daté de 1797

5. kép. A római út Csénye É-i részén a XIX. sz. első felében készült térképen
 Рис. 5. Римская дорога в северной части д. Чене на карте первой половины XIX в.
 Fig. 5. La route romaine dans la partie nord de Csénye, d'après un plan levé dans la 1re moitié du XIXe siècle

római út a XVIII. század második felében általánosan ismert volt, mert az ugyancsak Kenedics által készített 1785-ös nyomtatott megyetérkép is ábrázolta *via Romanorum* felirattal.³⁹ A XIX. század első harmadából származó térképen szintén szerepel⁴⁰ „*Via Romanorum Ötveny nuncupata*” felirattal és Esztergács-puszta déli határát alkotja (5. kép). A jelenkori földrajzi névgyűjtés szerint azért ötveny, „mert az ördögök építettek Ötvenytű Szombathelyig egy utat”;⁴¹ a Bögötti út (amely részben a római úttal egyezik) ritkábban használt neve is ötvenyi út.⁴²

Az út az egykori Sár (Sárvár nyugati része a múlt század végéig ezen a néven önálló település volt) községtől északra még mindig tartja eredeti irányát. Sáron a plébániának földjei voltak⁴³ 1697/8: „*az Eötevény uttyára való dűlőben.*”; 1754-ben:⁴⁴ „*A Bezerédben Ötveny uttyánál*”, azután „*in Territorio Sariensi vulgo az Ötveny uttyánál*”⁴⁵ feküdtek szántóföldek. Az egyik Papp szerének nevét megőrizte egy XIX. század végi nyomtatott térkép,⁴⁶ amelyen a terület északi határa megegyezik a római út nyomvonalával, míg az attól északra fekvő föld neve *Római út*—*Römerstrasse* volt.

1698-ban a sárvári plébániának⁴⁷ 3 jügerum földje feküdt „*inferius via regia vulgo Eötevény uttya*,” Sárvár területén is: „*Az íhász gödörnél ab aquilone via Eötevényi seu via antiquitas*” (sic). A föld valószínűleg a máig álló Végh malom környékén feküdt a Gyöngyös-torkolat mellett.

A római út a sári tilosból jött⁴⁸ és a városi belső mezőségeken⁴⁹ vonult keresztül, majd a Baksaárka körül ment át a Rábán, írta Pesthy Frigyesnek sárvári adatközlője: az út vonalát tehát pontosan ismerte. Azt is tudja, hogy az „*út Ötvenynek mondatik*,” de a szó eredetét nem ismerte.⁵⁰ A már idézett, XIX. század végi nyomtatott térkép⁵¹ a Baksaárka megnevezést nem ismeri. A Gyöngyös-torkolat feletti terület, amelyen húzódott át a római út *Baksárkány dűlő*.⁵² Egy másik térképen viszont⁵³ a területnek Baksa-árka a neve. E területre vonat-

kozik a Batthyány-féle, 1754-es visitatio adata:⁵⁴ *In territorio Sariensi vulgo á Bak Sarkában ab oriente fluvius Rába, ab occidente stagnum Rabam*”. Az eredeti dűlőnév nyilván a baksa, boksa szóval függhet össze, de legvalószínűbben személynévi eredetű.⁵⁵

A római utat említő adatok közül utolsónak hagytam az I. katonai felmérés térképlapjait.⁵⁶ A térképen ugyanis pontosan feltüntetik a római út java részét, amely csak Sárvár és Bögöt között hiányzik. Mint később látni fogjuk: ezen a területen ágazott el Aquincum felé az út. Az elágazástól keletre az Arrabona felé vezető utat nem jelzi a térkép, míg a Sárvár felé, délre elhajló, aquincumi ágat még jelzi.

Leletek az útvonal mellett:

Savaria keleti temetője emellett az út mellett feküdt.⁵⁷ A területre már az első században temetkeztek a rómaiak, de a temetkezés folyamatos volt a római uralom végéig: itt alakult ki a város keresztény temetője. A város középkori temetője is itt terült el. A korai temető keleti határát a középkorban Bálványkőnek nevezett sírépítmény jelentette, amely a várostól mintegy 4 km-re keletre, a Bogácai pataktól nyugatra állt.⁵⁸

A terepbejárás során a Bogácai patak nyugati partján szürke római házikerámia töredékeket találtam.

Vép község területéről származik *Firmia Scarbantina* jó minőségű sírköve,⁵⁹ amelyet az I. század második felében állíthattak, és valamivel későbből származik ugyaninnen *Firmia* kövének gyengébb kivitelű változata, *Macedo* sírköve.⁶⁰ A sírfeliratok mellett szarkofágok, fibulák és üvegek kerültek elő Vép területén.⁶¹

A Véptől ÉK-re fekvő Vátról említ pontosabb helymegjelölés nélkül Kresznerics Ferenc 1800 körüli naplója római mozaikot.⁶² Bögöt területén római téglasírokat említenek. Csényén, a Tilosalji dűlőben római sírokat, edényeket, méceset talál-

³⁹ A szombathelyi levéltárban található T 33-as kéziratos térkép, amit Kenedics József főmérnök készített, megadja a végső választ arra a kérdésre, hogy az ugyancsak őálta készített, nyomtatott Vasvár-megye térkép bal sarkában látható antik diadalkapu tényleges savariai emléket ábrázol-e (Fettich N., Vasi Szemle 6 (1939) 128.; Tóth E., ArchÉrt. 98 (1971) 162). A nyomtatott térképen látható diadalív a szombathelyi püspöki könyvtárban meglévő egyik Piranesi-metszetet másolta. (Vö. B. E. Thomas, Acta Hist. ArtHung 12 (1966). Az idézett T. 33-as számú ugyancsak Kenedics által készített térképen a bal sarokban a térképfelirat háttereként ugyancsak egy régi romos városkapukép látható (4. kép). Kenedics tehát térképein ábrázolt elképzelt romokat. A „Szombathelyi diadalkapunak” így hitelességet nem tulajdoníthatunk.

⁴⁰ Szombathely, levéltár T 32.

⁴¹ Vas megyei földrajzi névgyűjtés, Csénye nr. 38.

⁴² Az 1781-es Szily János féle Canonica visitatio, Szombathely, Püspöki levéltár.

⁴³ Kazó Can. visit. 556.

⁴⁴ Batthyány Can. visit. I. 80.

⁴⁵ Ua. 90, 100.

⁴⁶ Szombathely, Állami levéltár T 227.

⁴⁷ Kazó Can. visit. 566.

⁴⁸ Pesthy Fr., Vasvár megye I. Sárvár 28.

⁴⁹ 25 000 térkép, 1971: a dűlő neve: Városi mező.

⁵⁰ Pesthy Fr., Vasvár megye I. Sárvár 28.

⁵¹ Szombathely, levéltár T 227.

⁵² Ua.

⁵³ Uo. T 457/2: a XIX. sz. második feléből.

⁵⁴ Batthyány Can. visit. III 548, Rábabogyszóló.

⁵⁵ Vö. az Oklevélszótár adatait.

⁵⁶ Hadtörténeti Intézet Térképtárában, coll. IV. Sec. 8. és coll. V. sec. 17.

⁵⁷ Buocz T., Savaria-Szombathely topográfiaja, Szombathely (1967) és Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 156, 155. jegyzet.

⁵⁸ Útmenti kis szentély lehetőségét sem zárhatjuk ki.

⁵⁹ RIU I 131.

⁶⁰ RIU I 131.

⁶¹ Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen 13 (1854) 128.; VREJ 3 (1875) 114. ArchÉrt 6 (1872) 12. Ezúton is köszönöm Erdődy Ferenc szíves segítségét a Vép-re vonatkozó adatokért.

⁶² Paulovics István hagyatékában levő jegyzet után, MNM Adattára.

tak.⁶³ Sárvár területén viszonylag nagyobb számban ismerünk római leleteket. A területen a Dunántúlon egyedülálló római éremlelet a legjelentősebb, amely 1850-es években került napvilágra. A rövid közlés szerint⁶⁴ 50 dénár került elő: a leletben csak Augustus és Tiberius érmei voltak képviselve. A lelet — lévén akkor Sárvár Habsburg birtok — a Habsburg-Este család modenai gyűjteményébe került.⁶⁵ 1880 körül korinthuszi oszlopfejezetet ábrázoló kőurnát találtak üvegurnával és díszes szigilláta-tányérokkal.⁶⁶ 1876-ban Sár határában a római út mellett került elő a Savaria Múzeum máig meglevő kis bronzhermája.⁶⁷ Az 1860-as években feliratos szarkofág is került elő, de összetörték.⁶⁸

A leletek jelenleg nem tanúsítják nagyobb település meglétét az útszakaszon, inkább kisebb-nagyobb villa-településekre utalnak. Csak Sárvár körzetében vannak hosszabb időszakot felölölő leletek, amelyek egy nagyobb villagazdaság létezését valószínűsítik.

Miután tehát az út mentén nagyobb települést nem találtunk, kérdéses Bassiana lokalizálása. E települést ugyanis általában Sárvárral azonosítják.⁶⁹

Bassiana azonosításához az *It. Ant.*, a bejárt út hosszúsága, valamint a régészeti jelenségek segítenek hozzá. Útvonalunk mentén, a Rába jobb partján, egy feltehetőleg kora római földtáborral azonosítható objektum került elő.⁷⁰ Ezután az út ÉK-re fordul Mórighida—Kisárpás felé: ez a vonal együttesen az *It. Ant.* Savaria—Bassiana—Mursella—Arrabona útja (*It. Ant.* 262—263). De a Szombathely—Sárvár közti szakasz egyben a Savaria—Aquincum útvonalnak is része volt, mert ez utóbbi utat nem tudjuk máshová helyezni a Savaria környéki utak alapján. Miután az aquincumi út vonalán Bassiana nevű állomás nincsen megemlítve, bejárt útvonalunkból az aquincumi útnak még Savaria és Bassiana között kellett leágaznia dél felé. A terepbejárás során útelágazást nem találtam. Maradt tehát az a lehetőség, hogy az aquincumi leágazás vonalán ma is út van. Az újkori útviszonyok valóban arra engednek következtetni, hogy az Aquincumba vezető út közvetlenül a mai Sárvár nyugati részén, az egykori Sár község területén ágazott le dél felé ott, ahol a nyugatról érkező római út a mai Vát—Sárvár út nyílegyenes vonalát eléri. A Vát—Sárvár közti egyenes út római előzményre mutathat ugyan, és elképzelhető itt a leágazás dél felé, de akkor ez az út miért folytatódik továbbra is egyenesen Vát felé, tehát a római útelágazástól északra is? Az első katonai felmérés azonban megoldja a problémát.⁷¹ A Bögöt felől jövő római út Sárvártól nyugatra dél felé fordul — tehát az Aquincum felé vezető

6. kép. A római útrendszer vázlata a Dunántúlon
Рис. 6. Система римских дорог в Задунавье

Fig. 6. Esquisse du réseau routier romain en Transdanubie

rész maradt meg; az északi, Arrabonába vezető ág már nem maradt fenn — útként nem funkcionált. A déli ág a mai Sárvár—Vát-i út déli fele, azonban ennek az útnak a Vát felé vezető *egyenes* folytatása a katonai felmérés térképalapján még nincsen meg. Ezért ezt az útvonalat a XVIII. század legvége előtt nem építhették ki, a déli egyenes leágazás meghosszabbításaként. Pesthy Frigyes adatközlője is ír egy régi, felhagyott országútról, amely Sárvártól délkeletre keresztezte a Rábát.⁷²

Ha a Sárvár körzetében levő római településnyomokkal azonosítanánk Bassianát, akkor e településnévnek az *It. Ant.* aquincumi vonalán is szerepelnie kellene. Másrészt ez a település Savariától 26 km-re fekszik, míg az Itinerarium szerint XVII (XVII, XVIII MP: 26,64; 25,126, 28,082 km) Savaria és Bassiana távolsága. Miután az útvonal hosszúsága pontosan mérhető (a Rábáig 26,45 km), Bassianát a Rába jobb partján kell keresnünk. Ezen a területen, az észak felé forduló Savaria-Arrabonai úttól délre valóban húzódik egy nagy kiterjedésű római település. Ez a római telep a Sárvár—Celldömölk-i vasútvonal zalabéri elágazásától északra fekszik. A körzetben nagy területen kerültek elő római kőépületek és sírok. Felsőbüki Nagy Pál

⁶³ VREJ 3 (1875) 113.; Bubits L., A sárvár vidéki körjegyzőség története (Szombathely 1943) 22.

⁶⁴ Kenner, Fr., Revue Numismatique NS 1860, 157; Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen 29 (1863) 297.

⁶⁵ Tóth E., Alba Regia 13 (1972) 301.

⁶⁶ VREJ 6 (1882) 97.; 10—11 (1884) 20.

⁶⁷ Lipp V., VREJ 5 (1877) 34.

⁶⁸ VREJ 3 (1875) 113.

⁶⁹ TIR L-33, Tergeste

⁷⁰ T. Buocz T.—Károlyi M., ArchÉrt 98 (1971) 272.

⁷¹ Coll. V. Sec. 14.

⁷² Vas megyei földrajzi névgyűjtés, Sárvár 27.

földjén 1936-ban folyt ásatás, amikor számos római épületet találtak.⁷³ Ezek alapján megállapítható, hogy Sárvárral szemben a Rába jobb partján, a Sárvár—Celldömölk-i vasútvonaltól északra, a Lanka patak és a Savaria—Arrabona közti út által határolt területen nagy kiterjedésű római település volt, amelyet Bassianával tudunk azonosítani. Az aquincumi út kb. 1200 m-re futott Bassianától délre.

A felkutatott útvonalat a következőképpen tudjuk kiértékelni: az országút Savaria 8. insulasorának déli utcájának folytatásaként hagyta el a város területét a keleti kapun át. Az országút topográfiai helyzete, kiindulása igazolja azokat a véleményeket, amelyek szerint az egykori ferences templomtól északra állt Savaria keleti városkapuja abban a körzetben, ahol a középkori városkapu épült meg a XV. század második felében. Ez az utca, miután a város területét elhagyta, néhány fokkal elhajolt dél felé, majd nyílegyenesen futott tovább. Közvetlenül a Rábától nyugatra vonala jól láthatóan szögben többször megtört, a Gyöngyös patak Rábába torkolása és a Rába meanderei kikerülése és a kedvező átkelőhely elérése miatt. Az út és a Rába találkozásánál alacsony vízállás esetén cölöpöket lehetett megfigyelni: lehetséges, hogy valóban a római híd maradványai ezek⁷⁴.

Fontos, hogy annak a helynek a túlsó partján, ahol az országút eléri a Rábát, szögletes sáncrendszer található, amely római földtáborként értékelhető. Utunk nyílegyenes vonala tanúsítja, hogy nem a római hódítást megelőző időből származó utat építettek ki és át a rómaiak (mint például a Borostyánkő út esetében), hanem újonnan létesítették. Az út a későbbi Savaria területén 80—90 fokos szögben ágazott le a Borostyánkő útból (a szöveget pontosan meghatározni nem tudtam, miután az út vonala a várostól keletre kissé, néhány fokkal dél felé elhajlik) kelet felé. A valóban kitűnő római földmérési gyakorlat mellett sem képzelhető el, hogy előbb épült volna meg a sitkei földtábor (a Rába keleti partján futó út mellett) és utána kötötték volna össze Savariával, mert Savariából

kiinduló ennyire pontos irányítás igencsak nehezen lenne elképzelhető. Tehát először megépült a Borostyánkőútból leágazó útvonal Savariától a Rábáig, azután a Rába jobb partján az átkelőhely védelmében megépült a tábor. Mindez természetesen Nyugat-Pannónia (pontosabban ekkor még: *Kelet-Noricum*) római katonai megszállása utáni évtizedekben történt, tehát az i. sz. 50 körül a colonia ranggal megalapított Savaria létrehozása előtt. Még egy topográfiai körülményre kell utalnunk, amelyek lényeges következtetések levonását teszik lehetővé. Ez az aquincumi út kérdése. Savaria territoriumának országútviszonyai alapján tudjuk, hogy más út, mint a Savariából Bassianába vezető, nem ment kelet felé, tehát Aquincum irányába. Amint láttuk az utak topográfiai viszonyai: a Sárvártól nyugatra levő ponton a délkeletre történő útelágazás és az Itinerarium adatai alapján bizonyos, hogy a Savaria—aquincumi út a Savaria—bassianai útból ágazott le, még Bassianától nyugatra (6. kép). Ez a leágazó út a bassianai átkelőhelytől 3,5 km-re délre kelt át a Rábán. Mint tudjuk, Kelet-Dunántúl katonai megszállása az i. sz. 1. század közepén történt. Ennek a lépcsőzetes foglalásnak megfelel a tárgyalt utak építése. Stratégiai képtelenség volna ugyanis feltételezni azt, hogy a megszállás korai időszakában egymáshoz viszonylag közel két átkelőhelyet létesítettek volna a Rábán. Nyugat-Dunántúl megszállása után megépül a Savariából a Rába melletti táborig vezető út. Az i. sz. I. század közepén, az egész Dunántúl megszállása után kiépül a Savariát Aquincummal összekötő út: a *rábai átkelőhely és egyáltalában a belső-pannóniai utak korábbi stratégiai jelentősége a limes-út javára erősen lecsökken* az új út létrehozásánál felhasználják a régi, nyílegyenes Savaria—Bassiana-i utat, de a kitérő elkerülése és a minél rövidebb útvonal biztosítására az aquincumi út még a Rábától nyugatra leágazik dél felé a régi útból és új átkelőhely létesítésével kelt át a Rábán.

Tóth Endre

РИМСКАЯ ДОРОГА МЕЖДУ САВАРИЕЙ И БАССИАНОЙ

Резюме

В 1976-ом автором была прослежена дорога между Саварией (Сомбатхей) и Бассианой (на правом берегу р. Раба напротив г. Шарвар). Эта дорога была одна из главных дорог империи и являлась частью дороги Савария — Аррабона. У её восточного конца, на территории города Шарвар из неё исходила дорога на юго-запад, связывавшая Саварию с Аквинкумом. В процессе подготовки обследования дороги автором были собраны упоминания о ней в средневековых документах, просмотрены рукописные карты XVIII—XIX вв., собраны географические названия и т. д. В венгерских средневековых доку-

ментах римские дороги в западной части Задунавья названы словом *öttevény*. На основе этих данных линию дороги можно было нанести на карту до обследования в поле. Дорога на поверхности обозначена лентой многочисленных галек, которая протягивается прямо от Саварии к предполагаемой раннеримской крепости с земляными валами на правом берегу р. Раба, и отсюда дальше в Аррабону. Дорога входила в систему раннеримских военных дорог и была построена, вероятно, в самом начале 1 в. н. э.

Э. Том

⁷³ Wéber Gyula cikke az Új Magyarország 1936. január 5-i számában, és azzal kapcsolatban dr. Holéczy István

jelentése dr. Gerlita Elek járási főszolgabírónak: MNM Adattára, 130 B. III.

⁷⁴ MNM Adattár, 133 S. II.

Vorliegende Abhandlung befaßt sich mit der Erforschung der römischen Straße zwischen Savaria und Bassiana (östlich von Szombathely bis zur Raab, It. Ant. 262–263), schildert die verschiedenen Forschungsmöglichkeiten und enthält die Beschreibung der Landstraße samt der Zusammenfassung ihrer historischen Rolle. Einem Vorbericht folgend [Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1976)] stellt die Abhandlung die erste Mitteilung jenes Forschungsprogramms dar, die sich die Erforschung und die Bearbeitung der nördlich der Drau gelegenen römischen Straßen Pannoniens zum Ziele gesetzt hat.

Die Strecke vom Osttor der colonia Savaria bis zum Fluß Raab ist 26,45 km (17,895 MP) lang. Der Niveauunterschied der Strecke zwischen Szombathely (209,8 m ü. d. M.) und Sárvár (152,7 m ü. d. M.) beträgt 56 m. Die Straße steigt gegen Savaria zu mit einem Neigungswinkel von 0°15' gleichmäßig an, kann also praktisch genommen als waagerecht betrachtet werden.

Die Straßenstrecke haben wir nördlich von Vép durchschnitten. Die Oberflächenschicht ist völlig zugrunde gegangen. Nur eine etwa 45 cm dicke Schicht des Unterbaues blieb erhalten, die aus schichtenweise gelegten Flußsand und Schotter; hergestellt worden ist. Die Breite des Unterbaues beträgt 7,20 cm; am Rande war kein Graben zu beobachten. Trotz dessen kann die Bauweise der Straßenoberfläche festgestellt werden. Es waren nämlich noch an mehreren Stellen auf den entlang der Straßenstrecke liegenden (faustgroßen) Steinen Mörtelspuren zu sehen. Die Oberfläche der Straße wurde demnach aus Kies und kleineren oder größeren Steinen, mit an Ort und Stelle gelöschtem Kalk gebaut und festgebunden. Diese leicht reparierbare, feste Oberfläche hat es ermöglicht, daß die Spuren der Straßenstrecken so lange erhalten geblieben sind. Eine gleiche Technik konnten wir auch im Gebiete der aus dem 4. Jahrhundert stammenden Festung von Ságvár beobachten. Die etwa 30 cm dicke, kieselige, steinige, mörtelige Schicht bildete eine feste, doch elastische Oberfläche. Dies wurde auch in Falle der aus dem Munizipium Mursella auslaufenden Landstraße beobachtet.

Die erforschte und begangene Strecke kennen wir folgendermaßen. Die Landstraße verläßt als Fortsetzung der südlichen Straße der 8. ostwestlichen Insulareihe von Savaria (vgl. E. Tóth, Arch. Ért. 98 (1971) 144) das Stadtgebiet durch das Osttor. Diese Straße lief, nachdem sie das Gebiet der Colonia ohne Brechung verlassen hat, mit einer Biegung von einigen Graden in südlicher Richtung wieder pfeilgerade weiter. Unmittelbar vor der Raablinie erlitt sie in gut sichtbaren Winkel wegen der Einmündung des Baches Gyöngyös in die Raab und der Umgehung der Mäander der Raab sowie zwecks Bestimmung günstigsten Übergangsstelle am Fluß mehrfache Brüche (die Trasse ist auf der Luftaufnahme ausgezeichnet zu sehen). Im Treffpunkt der Straße und des Flusses Raab konnten bei niedrigem Wasserstand auch Pfähle beobachtet werden: möglicherweise handelt es sich tatsächlich um die Reste der römischen Brücke.

Wichtig ist die Tatsache, daß am jenseitigen Ufer dieser Stelle (im Wald von Sitke), wo die Landstraße die Raab erreicht, ein Wallsystem zu finden ist, das als ein frühromisches Erdlager betrachtet werden kann (Vorbericht von T. Buocz und M. Károlyi: Arch. Ért. 98 (1971) 272).

Die pfeilgerade verlaufende Trasse der Straße

beweist, daß die Römer nicht die aus den der römischen Eroberung Zeiten stammende Straße umgebaut (wie z. B. im Falle der Bernsteinstraße), sondern diesen neu gelegt haben. Die Straße zweigt im Gebiet des späteren Savaria in einem Winkel von 80–90° aus der Bernsteinstraße in Richtung Osten ab. In Kenntnis der ausgezeichneten Vernessungspraxis der Römer ist es kaum vorstellbar, daß das Erdlager vor Sitke (neben der am Ostufer der Raab verlaufenden Straße) vor der das Lager mit Savaria verbindenden Straße bebaut worden wäre. Eine aus Savaria ausgehende, so genau orientierte Bemessung wäre schwer vorstellbar. Man hat also zuerst den aus der Bernsteinstraße abzweigenden Weg bis an die Raab gebaut und dem folgend wurde am rechten Ufer der Raab zum Schutz der Übergangsstelle das Lager errichtet. All dies dürfte natürlicherweise in den Jahrzehnten nach der römischen militärischen Besetzung Westtransdanubiens (damals noch Ostnoricum), also um 50 u. Z. herum vor der Entstehung des mit dem colonie-Rang gegründeten Savaria vor sich gegangen sein (vgl. E. Tóth, Arch. Vestnik und Arch. Ért., beide im Druck).

Wir müssen noch auf einen topographischen Umstand ermöglichen. Dies ist die Frage der Aquincumer Straße. Auf Grund Landstraßenverhältnisse des Territoriums von Savaria (s. E. Tóth. Das Obere Wart, Studienband) ist uns bekannt, daß es in östlicher Richtung, also nach Aquincum keine andere Straße, als die von Savaria nach Bassiana führende gegeben hat. Wie gesehen, steht es auf Grund der topographischen Verhältnisse der Straßen: der westlich von Sárvár und der Raab liegenden Straßenabzweigung und des Itinerariums sicher, daß sich die Straße Savaria-Aquincum noch westlich von Bassiana abgezweigt hat (Bassiana kommt nämlich auf der Karte an der Strecke Savaria-Aquincum nicht vor). Diese Abzweigung führte 3,5 km südlich von der Übergangsstelle von Bassiana über die Raab. Wie bekannt, erfolgte die militärische Besetzung von Osttransdanubien nach der Besetzung der übrigen Teile der Provinz, etwa 60 Jahre später, zur Mitte des 1. Jahrhunderts u. Z. (E. Tóth—G. Vékony, Acta arch. 22 (1970) 158.; F. Fitz: Gorsium, Székesfehérvár 1976, 85). Der Ausbau der betreffenden Straßen entspricht dieser stufenweise erfolgten Eroberung. Es wäre ein strategischer Unsinn anzunehmen, daß sich in der frühen Phase der Besetzung verhältnismäßig nahe aneinander zwei Übergangsstellen an der Raab gewesen wären. (Diese Tatsache würde selbst in dem Falle nicht verständlich sein, falls die alte Konzeption, wonach die Besetzung von ganz Transdanubien zur gleichen Zeit erfolgt wäre, auch heute noch Gültigkeit hätte.) Nach der Besetzung Westtransdanubiens hat man die von Savaria bis zum Lager an der Raab führende Straße ausgebaut. Zur Mitte des 1. Jahrhunderts u. Z. wird nach der Besetzung von ganz Transdanubien die Savaria mit Aquincum verbindende Straße gebaut: *die strategische Bedeutung der Übergangsstelle an der Raab und überhaupt die der innenpannonischen Straßen hörte natürlicherweise auf.* Bei dem Bau der neuen Straße wurde die alte, pfeilgerade verlaufende zwischen Savaria-Bassiana benutzt, jedoch um einen Umweg zu vermeiden und eine je kürzere Trasse zu gewinnen zweigt die Aquincumer Straße schon westlich Raab von der alten in südlicher Richtung ab und führt nach der Errichtung einer neuen Übergangsstelle über die Raab nach Aquincum weiter.

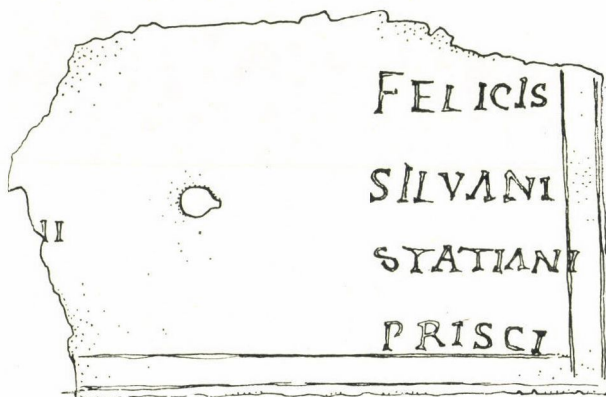
E. Tóth

ÚJABB ADAT A 154. ÉV CONSULLISTÁJÁHOZ

A katonai diplomákon szereplő tanúk neve azonos sorrendben csak néhány évig van megnevezve.¹ Ez módot ad arra, hogy az olyan töredékes elbocsátó okmányokat, amelyeken tanúk szerepelnek, pontosabban keltezhezzük. Az alábbiakban egy ilyen diplomatöredékkal foglalkozunk, s a tanúk, ill. a consulok nevei alapján kíséreljük meg keltezését.

1828-ban került elő a domașnea-i töredékes katonai diploma,² amelyet a kutatás A. v. Premierstein 1909-ben megjelent tanulmánya óta 158/159. szeptember 27-ére keltez.³ E diploma keltezése alapján tette a korábbi kutatás Dacia három részre osztását, ill. Dacia Porolissensis megszervezését 158-ra.⁴ Az 1961-ben publikált szamosújvári (Gherla) elbocsátó okmány e feltételezést megcáfolta, ugyanis eszerint Dacia Porolissensis már 133-ban létezett.⁵ Sőt, egy újabb szamosújvári (Gherla) katonai diploma⁶ alapján az is bizonyos, hogy Dacia Porolissensist is Q. Marcius Turbo szervezte meg.⁷ Így természetesen a domașnea-i elbocsátó okmány keltezése is bizonytalanná vált,⁸ csak azt tudjuk, hogy 145/160. szeptember 27-ére keltezhető.⁹

1943-ban került elő e diploma egy újabb töredéke a mehadiai auxiliáris táborból. Ezt I. I. Russu 1973-ban közölte,¹⁰ azonban a diplomán szereplő tanúk neveinek beható elemzésével nem foglalko-

1. kép. A domașnea- mehadiai katonai diploma tanúlistája. (I. I. Russu után)

Рис. 1. Список военного диплома из Домаșнеа-Мехадья (по И. И. Руссу)

Fig. 1. La liste de témoins du diplôme militaire de Domașnea-Mehadia (d'après I. I. Russu)

zott.¹¹ Ez azért lett volna fontos, mert éppen ez teszi lehetővé az elbocsátó okmány pontosabb keltezését. A katonai diplomán szereplő tanúk nevei a következők (1. kép):¹²

[— / — / — / Ti(beri) Iuli] Felicis¹⁵ [C(ai) Iuli] Siluani / [C(ai) Pompo]ni Statiani / [P(ubli) Ocili] Prisci.

¹ Ld. pl. CIL XVI 97 (149. júl. 5); 99 (150. aug. 1.); 100 (152. szept. 5.); 102 + p. 215 (153. dec. 24.) [vö. még CIL XVI 96, 179—180 (148. okt. 9.) és 104 (154. nov. 3.)]

² CIL XVI 110.

³ Premierstein, A., Wiener Eranos 1909, 257—; PIR² C 249; 902; Hüttl, W., Antoninus Pius II (Prag 1933) 83; 94; 187; 207; Uő., Antoninus Pius I (Prag 1936) 279, 281. j.; 282—; CIL XVI 110; Groag, E., Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian (Wien—Leipzig 1939) 106—; Stein, A., Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I. 12 (Bp. 1944) 32—, 36—; Degrași, A., I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (Roma 1952) 44; Pflaum, H.-G., Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire Romain I (Paris 1960) 388; Fitz, J., Epigraphica 28 (1966) 56; Birley, A., R., The Roman Governors of Britain. in: Epigraphische Studien 4 (Köln—Graz 1967) 73—; Fitz, J., Alba Regia 10 (1969) 179; Balla L., DMÉ 1968 (1970) 122; Ua., DMÉ 1968 (1970) 132; Bărbulescu, M., AMN 10 (1973) 177. — Russu, I., I., Dacia și Pannonia inferior in lumina diplomei militare din anul 123 (București 1973) 91, 100 még a 157. évi keltezését veti fel. Vö. még Ua., Inscriptiile Daciei Romane Vol. I (București 1975) 17; p. 20 és 29 (a továbbiakban IDR I).

⁴ Ld. Premierstein, A., Wiener Eranos 1909, 257—; Hüttl, W., i. m. I. 286; Daicoviciu, C., Siebenbürgen im Altertum (Bukarest 1943) 89—; Stein, A., i. m. 32—. Másként Ritterling, E., Legio. PWRE XII (Stuttgart 1924—25) 1295; 1719.

⁵ Daicoviciu, C.—Protase, D., JRS 51 (1961) 63—IDR I 11.

⁶ Russu, I., I., Dacia și Pannonia ... 19—. —Uő., Dacia N. S. 18 (1974) 155—. —IDR I 7 (123. aug. 10.). A diploma kiegészítéséhez ld. Lőrincz, B., ActaArchHung 29 (1977) 283—. —Nagyon valószínű, hogy a covdini katonai diplomát is ugyanebben az időpontban bocsátották ki, vö. Dušančić, S.—Vasić, M., R., Germania 52 (1974) 424—. —IDR I 7a.

⁷ Ld. előző j.

⁸ Ezt a bizonytalanságot tükrözi Russu, I., I., Dacia și Pannonia ... 91; 100; IDR I 17; p. 20; 29; 143.

⁹ Antoninus Pius 145-ben volt negyedízben consul, ld. Degrași, A., i. m. 41.

¹⁰ Russu, I., I., Dacia și Pannonia ... 95—.

¹¹ Uo. 97—. Ld. még IDR I 17.

¹² Russu, I., I., Dacia și Pannonia ... 95—. —IDR I 17.

Az igaz, hogy e tanúk közül Ti. Iulius Felix és C. Iulius Silvanus már 134-től,¹³ ill. P. Ocilius Priscus 148-tól szerepelnek a katonai diplomákon,¹⁴ azonban az összes tanú ebben a sorrendben csak a 154. november 3-án kibocsátott ösküi elbocsátó okmányon fordul elő.¹⁵ Mivel e tanúk a 153. december 24-én kibocsátott cremonai katonai diplomán még nem,¹⁶ ill. a 157. február 8-án kibocsátott dunakömlődi katonai diplomán már nem ebben a sorrendben szerepelnek,¹⁷ a domasnea-mehadiai elbocsátó okmányt 154/156. szeptember 27-ére kell kelteznünk.

Az ennél pontosabb kelteztést a katonai diplomán szereplő consulok — Sex. Calpurnius Agricola és Ti. Claudius Iulianus — nevei teszik lehetővé. A 154—156. évek consullistái közül csak a 154. évi teljes,¹⁸ s ez a *Fasti Ostienses* alapján ismert.¹⁹ Az ez év utolsó előtti consulpárjának a neve itt a következő:²⁰ [—]nus, Sex. [—]. Eddig csak W. Eck tett kísérletet e consulpár egyikének azonosítására. Szerinte a Sex. praenomenű senator valószínűleg Sex. Aemilius Equesterrel azonos,²¹ aki 145/161 között Dalmatia helytartója volt.²² W. Eck szerint a senator 159-től kezdve volt Dalmatia helytartója,²³ így lehet azonos a 154. évi *consul suffectus*sal. Ez az azonosítás azonban teljesen bizonytalan, ugyanis Sex. Aemilius Equester a 145/161 közötti időszakon belül 148—154 között is lehetett helytartó, mint arra M. Torelli rámutatott.²⁴ E kelteztést az is valószínűbbé teszi, hogy Antoninus Pius uralkodása alatt a helytartók a szokásosnál hosszabb ideig voltak hivatalban,²⁵ amit a dalmatiai helytartók közül M. Aemilius Papus hivatali ideje is bizonyít.²⁶

Ezzel az azonosítással szemben (amely különben is csak az egyik személyre vonatkozik) bizonyítani lehet a domasnea-mehadiai katonai diplomán, ill. a *Fasti Ostienses* 154. évi listáján szereplő consulok azonosságát. Ezek az adatok a következők: 1. mind az elbocsátó okmányon szereplő consulok nevei, mind a *Fasti Ostienses*-ben szereplő névtöredékek azonosak; 2. mind a katonai diplomán, mind a *Fasti Ostienses*-ben szereplő consulok szeptemberben—októberben voltak hivatalban.²⁷

A fentiek alapján a *Fasti Ostienses* 154. évi utolsó előtti consulpárjának a nevét a következőképpen egészíthetjük ki: [Ti(berius) Claudius Iulia]nus, Sex(tus) [Calpurnius Agricola]. Ez alapján a domasnea-mehadiai katonai diploma kiegészítése a következő:

Tabella I extrinsecus:

[Imp(erator) Caes(ar) diui Had]rian(i) f(ilius) diui Traiani | [Parthic(i) nepos diui Ne]ruae pron(epos) T(itus) Aelius | [Hadrianus Ant]oninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) | [max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVII] imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) |⁵ etc.

Tabella II extrinsecus:²⁸

[M(arci) Seruili Getae | L(uci) Pulli Chresimi M(arci) Sentili Iasi | Ti(beri) Iuli] Felicis |⁵ [C(ai) Iuli] Siluani | [C(ai) Pompo]ni Statiani | [P(ubli) Ocili] Prisci.

Lőrincz Barnabás

¹³ Vö. CIL XVI 79 (134. szept. 15.); 83 (138. febr. 8.); 87 (139. nov. 22.); 177 (140. nov. 26.); AE 1962, 264—IDR I 13 (140. dec. 13., ezen csak C. Iulius Silvanus szerepel); CIL XVI 178 (146. júl. 19.); 96, 179—180 (148. okt. 9.); 97 (149. júl. 5.); 99 (150. aug. 1.); 100 (152. szept. 5.); 102 + p. 215 (153. dec. 24.); 104 (154. nov. 3.). — A későbbi diplomákon C. Iulius Silvanus neve már nem szerepel, vö. CIL XVI 107—IDR I 15 (156/157. dec. 13.); CIL XVI 108—IDR I 16 (158. júl. 9.); etc.

¹⁴ Ld. előző j. a 148. október 9-én kibocsátott katonai diplomáktól kezdve.

¹⁵ CIL XVI 104. Vö. még a 13. j.-ben említett elbocsátó okmányokkal.

¹⁶ CIL XVI 102 + p. 215.

¹⁷ Publikálatlan (Visy Zsolt baráti közlése. A diploma publikációja előkészületben). Vö. még Lőrincz, B., AUB 2 (1974) 66.

¹⁸ Vö. Degrassi, A., i. m. 43—.

¹⁹ Inscr. It. XIII/1 p. 208—209, XXX (Tab. LXXX.); Vidman, L., Fasti Ostienses. Rozprawy CSAV. RSV 67/6 (Praha 1957) 24.

²⁰ Ld. 18—19. j. — E consulpár biztosan az utolsó előtti volt ez évben, ui. a november—decemberi consulok — C. Iulius Severus és T. Iunius Severus — nevei a 154.

november 3-án kibocsátott ösküi katonai diplomáról ismertek, ld. CIL XVI 104. Vö. még Inscr. It. XIII/1 p. 208—209, XXX (Tab. LXXX.); Vidman, L., i. m. 24.

²¹ Eck, W., Aemilius Nr. 43. PWRE Suppl. XIV (München 1974) 2.

²² Ld. legutóbb Wilkes, J., J., Dalmatia (London 1969) 85; 447, Nr. 23.

²³ Eck, W., i. h.

²⁴ Torelli, M., MÉFR 81 (1969) 618.

²⁵ Vö. SHA v. Pii 5, 3; Birley, A., R., The Duration of Provincial Commands under Antoninus Pius. in: Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata (Graz—Köln 1966) 43—.

²⁶ Ld. Jagenteufel, A., Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian (Wien 1958) 60—; Wilkes, J., J., i. m. 85; 446, Nr. 22.; Torelli, M., MÉFR 81 (1969) 618. — Vö. még Birley, A., R., The Duration . . . 45; 48—.

²⁷ Vö. 20. j. és IDR I 17.

²⁸ A tanúk listájának kiegészítésekor a 154. november 3-án kibocsátott ösküi katonai diplomán felsorolt tanúkat vettük figyelembe, vö. CIL XVI 104. Ld. még CIL XVI 107—IDR I 15; CIL XVI 108—IDR I 16.

Auszug

Die Abhandlung befaßt sich mit der Frage der Datierung des im Jahre 1828 in Domaşnea zum Vorschein gekommenen Militärdiploms, das die frühere Forschung auf den 27. September 158/159 datiert hat.³ Auf Grund dieser Datierung wurde auch die Organisation der Provinz Dacia Porolissensis auf das Jahr 158 gesetzt.⁴ Diese Annahme haben die später ans Tageslicht gekommenen Militärdiplome widerlegt,⁵⁻⁶ weshalb die Datierung des Diploms problematisch geworden ist.

Ein neueres Fragment des Militärdiploms hat I. I. Russu aus Mehadia mitgeteilt,¹⁰ und die auf diesem

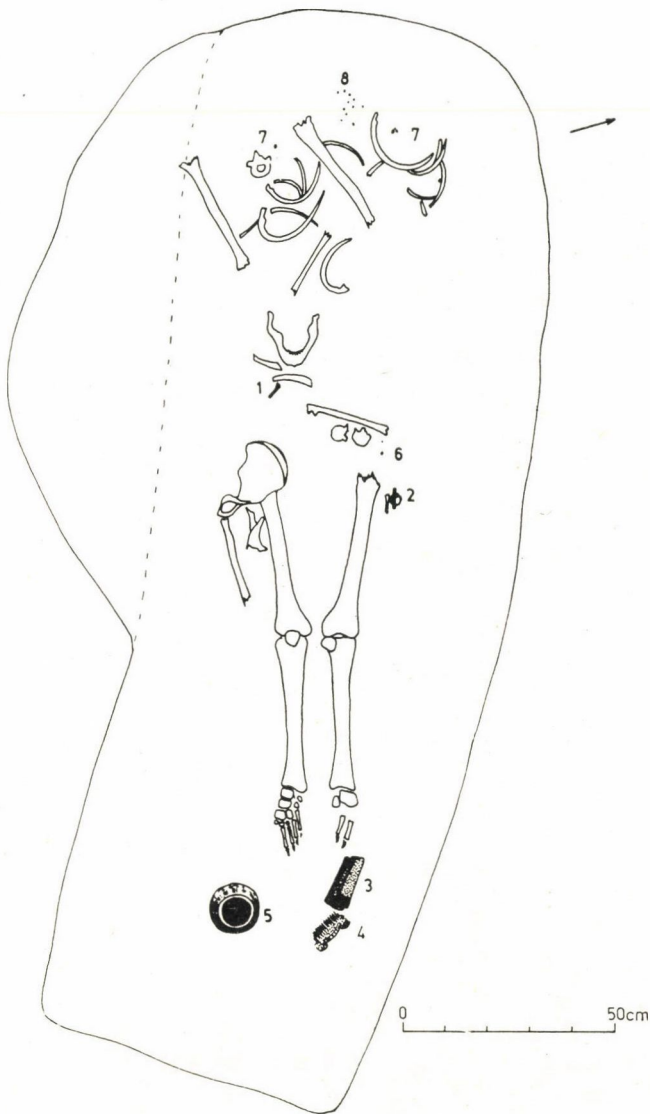
Fragment vorkommenden Personen bzw. Zeugen lassen eine genauere Datierung des Diploms zu. Diese Zeugen kommen in dieser Reihenfolge nur auf dem am 3. November 154 erlassenen Militärdiplom von Öskü vor.¹⁵ Da die Namen der auf dem Diplom vorkommenden zwei Konsulen — Sex. Calpurnius Agricola und Ti. Claudius Iulianus — mit den zwei Namenfragmenten auf der Liste der *Fasti Ostienses* des Jahres 154 übereinstimmen,²⁰⁻²⁷ müssen wir das Militärdiplom von Domaşnea-Mehadia auf den 27. September 154 setzen.

B. Lőrincz

AVARKORI ÖNTŐMINTA VÁCRAÓL

Az öntőminta 1969-ben került elő a Vác—Kavicsbánya-i VII—VIII. századi temető 140. sírjából. A temető feltárását 1969—1976 között végeztük, 515 sír került napvilágra. Előzőleg a sóder bányászása a temető területének északnyugati, ill. déli—délkeleti szélén pusztított el sírokat, becslésünk szerint 100-nál nem többet. A leletanyag előzetes tanulmányozása arra enged következtetni, hogy a temetkezések túlnyomó többsége a VII. századból származik, a kevés VIII. századra is datálható sír (egy-két késői típusú fülbevalóval, öntött indás verettel) a temető keleti szélé közelében volt található.¹ Az öntőmintát szolgáltatató 140. sír a temető nyugati részén, biztosan VII. századi környezetben került elő (1—3. kép):

Mélység: 191 cm. A sírgödör hossza: 260 cm, szélessége: 85 cm, nyugati kiszélesedő felén 114—126 cm (itt volt a rablóakna). A váz neme, életkora: Nő, adultus.² Tájolás (a lábszárak iránya): Ny—K, nyugattól észak felé 11°-os eltéréssel. A váz a két lábszár kivételével teljesen feldúlt, a koponya hiányzott, csak az alsó állkapocs volt a sírban. **Mellékletek:** 1.³ Vastöredék a bolygatott csontok között. 2. Ezüstgyűrű, kör alakú, lapos fején pontolt minta: három rombuszalakú mélyedésben beütött apró körök. A bal kéz egyik ujjpercén volt, a karika átmérője: 2,3 cm (2. kép 2). 3. Öntőminta két összetartozó darabja egymásra téve, a bal lábfej mellett, attól keletre (4. kép). 4. Kíssé ívelt hátú csontfésű, egyoldalas, pontkörös, párhuzamos és x vonalkás dísszel, az öntőminta mellett. Hossza: 9,1 cm (2. kép 1). 5. A jobb lábfejtől a sír vége felé keleti irányban durva, vastag falú, rossz állapotú, kézzel formált, alacsony gömbölyű bögre. Díszítése: rövid vízszintes és függőleges vonalkötegek váltakozása, alattuk körbefutó vonal-, majd hullámvonalköteg. M.: 8,7 cm; sz. á.: 8 cm; t. á.: 6,5 cm (3. kép). 6. Két kis vékony domború ezüst veret a bal medence helyén. Átm.: 0,85 cm (2. kép 3). 7. A felsőtest feldúlt csontjai között 3 db hengeres ezüst gyöngy kör alakban összehajtott rovátkolt szalagból. Átm.: 0,30, ill. 0,40 cm. (5) Egy kis vékony rosszezüst domború kerek veret, szélén

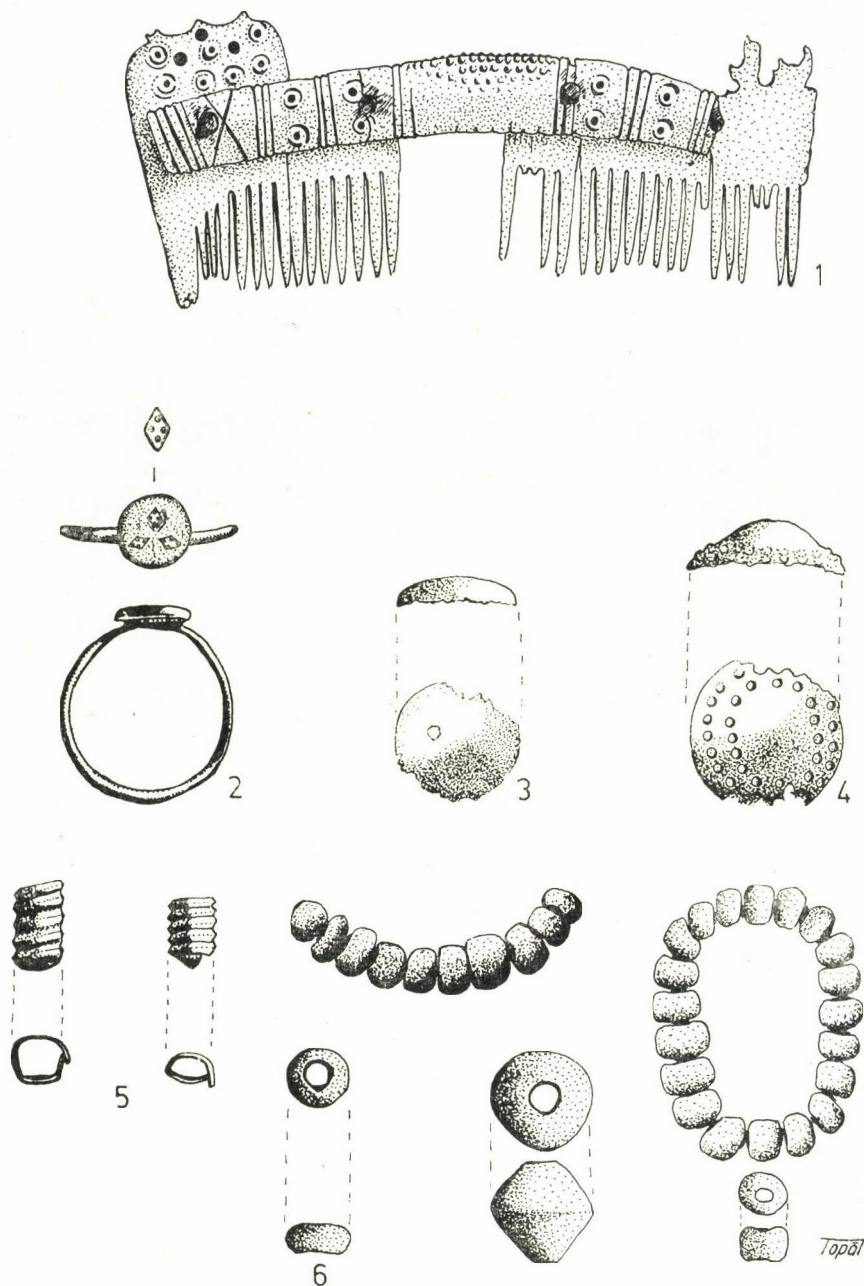
1. kép. Vác-Kavicsbánya. A 140. sír
Рис. 1. Вац-Кавичбана. Погреб. 140
Fig. 1. Vác—Kavicsbánya. La tombe n° 140

¹ Az 1969—70. évi feltárásról: *Tettamanti S.*, *Studia Comitatus I* (1972), 45—52. A teljes feldolgozás folyamatban van.

² *Lotterhof E.* (MNM Term. Tud. Múzeum Embertani

Tár) szíves szóbeli közlése szerint a 140. sírban gracilis testalkatú nő feküdt.

³ A sír dokumentációja a Váci Múzeum Adattárában a 602. sz. alatt található. A mellékletek előtti sorszám az eredeti sírrajz számozásával egyezik meg (1. kép).

2. kép. Vác—Kavicsbánya. A 140. sír mellékletei. 1, 2. 1 : 1—3-6. 2 : 1
 Рис. 2. Вац-Кавичбана, погр. 140, инвентарь. 1, 2: М: 1: 1. — 3—6: М: 2: 1
 Fig. 2. Vác—Kavicsbánya. Les mobiliers de la tombe n° 140. 1, 2. 1 : 1; 3-6. 2 : 1

körbe kettős — a hátoldalról beütögetett — pontsor díszítéssel. Átm.: 1 cm. (4), 8. A felsőtest feldúlt csontjai között kis sárga és nagyobb barna pasztagyöngyök. Átm.: 0,30—0,40—0,90 cm (6).

Az öntőminta: Világosszürke riolitufából faragták. Ez a fajta kőanyag — vulkáni kitöréskor aláhullott anyag felhalmozódása — a lelőhely közelében is megtalálható, 50 km-es körzetben.⁴ Mindkét darabnak két-két síkja volt öntőmintának megfaragva (4—6. kép).

⁴ A pontos meghatározást Dr. Baranyai L. tudományos főmunkatársnak köszönhetem (Magyar Állami Földtani Intézet).

A1: Félhold alakú csüngő és két barázdált szalag negatív vésete. A lap méretei: 9,3 × 3,5—3,75 cm. Az egyik végén, nem egészen közepén tölcéses beöntőnyílás vezet a lunulához. A lunula csüngőkarikájának kialakítása érdekében itt egy keresztbe haladó árkot faragtak ki, amelybe pálcát dugtak, hogy a beömlő fém azt körülfolyván, karikát képezzen ki.⁵ A karika alatt barázdált tag vezet a csüngő testéhez, amely szintén árkolásokkal díszített. Alsó széle kettős ívű, s jobbra és balra

⁵ Рыбаков, Б. А., Ремесло древней Руси (Москва 1948) 147.

egy-egy kacsaringó nyúlik ki belőle. A minta nagysága: $1,5 \times 1,5$ cm, a véset mélysége kb 0,05 cm, a kacsaringóknál 0,08–0,09 cm. A kontúr mélyebb, mint a belső árkok. A szóban forgó lap másik keskeny végénél szintén 1–1 beöntőnyílás van, amelyek 1–1 keresztbe barázdált szalag negatív mintájához vezetnek. A baloldali a keskenyebb, 0,5 cm széles, 5 cm hosszú, a jobboldali szélessége: 0,9 cm, hossza: 2,6 cm. A vésetek mélysége a fenti lezárásnál a legnagyobb: 0,07–0,09 cm, lejjebb a minta egészen lapos lesz, majd lent a nyílások természetesen öblösek. B1: Az idetartozó másik lap méretei: 8,4–8,8 cm hosszú, 3,2–3,3 cm széles. A lunulamintának megfelelő végén csak a nyílás és a keresztárok, a másik végén csak a két beöntőnyílás megfelelőjét faragták ki. A középső részen kb. 4–4,5 cm hosszán sárgás színű, homorú a felület, *kopott*. Az öntőforma egyébként e két felületével összehorítva feküdt a sírban. A2: Az A1 darab bal keskeny oldala, sz: 2 cm. Beöntőnyílás, keresztárok, közepén mélyebb kerek lyukkal, ez alatt az erősen kopott felületen egy árok, majd jóval lejjebb igen csekély vésetű, rövid vonalkákkal tagolt barázdált szalag mintájának fele látható, sz: 0,4 cm. B2: A B1 bal keskeny oldala, rajta a nyíláson, a keresztárkon kívül egyéb nem látható. A lap szélessége: 2,1–2 cm. Nem lehet tisztán látni, milyen típusú ékszert öntöttek a A2–B2 oldal segítségével. A B darab hátoldalán ismét egy lunula vésete $1,1 \times 0,9$ cm nagyságban. Az alsó ív kettős, az ékszer testen barázdák. Ezt a mintát nem használták öntésre (4. kép B 3).

Az öntőmintán csaplyukak nincsenek, öntés-kor zsinórral, dróttal foghatták össze a megfelelő felületeket.⁶ Az öntőminta segítségével minden esetben olyan tárgyakat öntöttek, amelyeknek csak az egyik oldala volt díszítve.⁷ A mintákat általában könnyen faragható kőből készítették (mészkő, zsírkő, palakő, homokkő, vulkáni üledékkő). Általában az öntendő tárgy teljes díszítését belevésik a forma negatív mintájába. A két lap szoros hézagmentes összeillesztése után — ez az igen simára kiképzett felületű váci darabok esetében is lehetséges volt — úgy állították (rögzítették?) a formát, hogy a beöntőnyílás függőlegesen álljon, s ezután öntőserpenyőből öntötték bele a megolvasztott fémeket. Öntési varrat formánk esetében elsősorban a beöntőnyílás miatt keletkezett, másodsorban a lapok kopása folytán: a minta szélén túlömölhet a fém.⁸

⁶ Корзухина, Т. Ф., СА 14 (1950) 218., 2. j.

⁷ Уо.

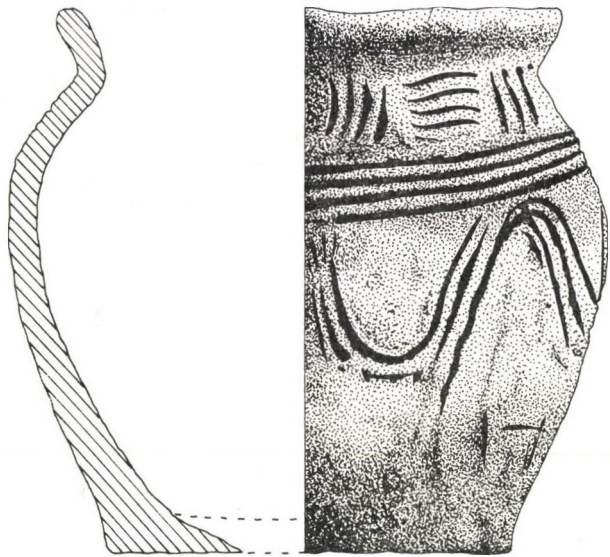
⁸ Рыбаков, Б. А., im. 145–157. 260–278.; Корзухина, Т. Ф., i. m. 217–245., *Klanica, Zd.*, *Práce klenotníku na slovanských hradisti* (Praha 1974) 37–38.

⁹ László Gy., A népvándorlás kor művészete Magyarországon (Bp. é. n.) 79.

¹⁰ Kralovánzsky A., ArchÉrt 86 (1959) 76–82.

¹¹ Fettich, N., MFMÉ (1963) 75. 78–80., 6. k.; Čiliňská, Zl., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky (Bratislava 1966) LI. t. 4., LII. t. 3., LIII. t. 2.

¹² Salamon, A.—Barkóczi, L., Alba Regia 11 (1970) XIX. t. 10.; Csallány, D., Archäologische Denkmäler der

3. kép. Vác-Kavicsbánya. A 140. sír 5. melléklete.

1.: 1

Рис. 3. Вац-Кавичбана, инвентарь по 5 погребения 140.

M: 1:1

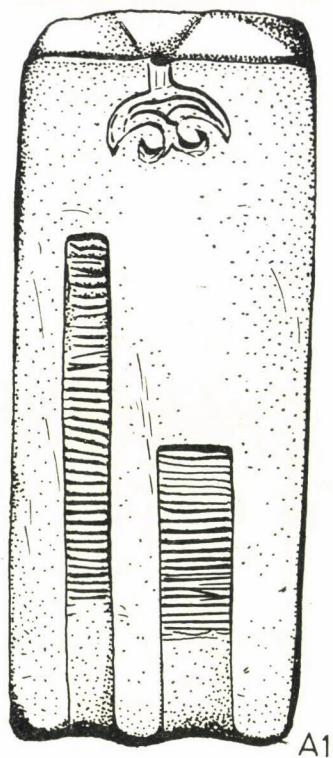
Fib. 3. Vác-Kavicsbánya. Le mobilier no 5 de la tombe n° 140. 1: 1

Az öntőminta fáradságos munkával való elkészítése csak úgy fizetődött ki, ha általa percekig tartó eljárással, bonyolult művészi, s ezért drága ötvösmunkák helyett egyszerű tömegesen gyártható ékszerekkel lehetett szolgálni a divatot.⁹ A formánkkal öntött félhold alakú csüngő valóban igen elterjedt csüngőékszer volt hosszú régészeti korszakokon keresztül, a népvándorlás korában főleg Európa keleti részén.¹⁰ A váci formába vésett negatív olyan kisméretű — inkább ólom, mint bronz — lunula típusát idézi, amelyhez méretben és mintában közelálló darabok kerültek elő néhány VII–VIII. sz.-i Kárpát-medencei temetőben: Üllő 231. sír, Pilismarót—Basaharc 15. sír, Érsekújvár 297., 313., 316. sírok.¹¹ Előképeiket — főleg ami az alsó ív kettős tagolását illeti (ld. az öntőmintán a második, jelképes lunulavésetet!) — korábbi kárpát-medencei germán és kelet-európai népvándorlás kori anyagban találjuk meg.¹² A lunula az avar korban sem a sztyeppei nomád népek viseleti sajátossága, mint ahogy a kő öntőformában való öntés sem tipikus avar technika, az övvereteket más módon készítették.¹³

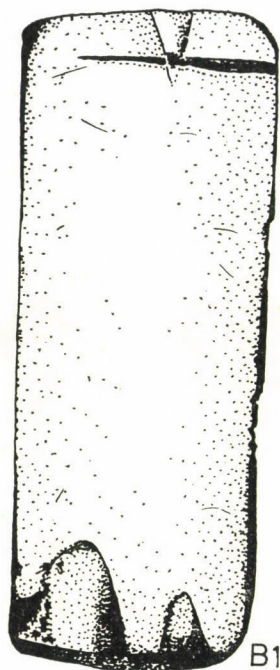
Közép- és Kelet-Európából elég sok lunula öntésére szolgáló formát ismerünk. A Kárpát-medencé-

Gepiden im Mitteldonaubecken AH 38 (Bp. 1961) CVI. t. Третьяков, П. Н., Восточнославянские племена (Москва 1953) 158–161. 37. kép; Борисова, В. В., Херсонесский сборник 5 (1959) 177. V. t. 8. — Meglehetősen ritka az olyan csüngő, amelyiknél — mint formánknál — az alsó ív közepén jobbra és balra kacsaringó indul ki: Kralovánzsky A., i. m. XIII. t. 18. 19., X–XI. sz.-i teljesen más formájú darabok különben.

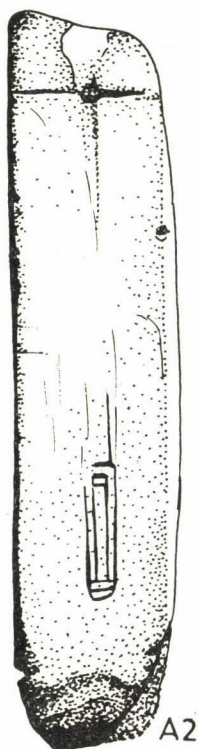
¹³ Kralovánzsky A., i. m. 81.; Fettich, N., i. m. 78–., Fettich, N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc (Bp. 1965) 119.; Erdélyi I., RégFüz II. 1 (1958) 69–72.

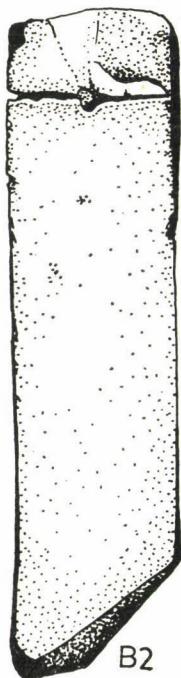
A1

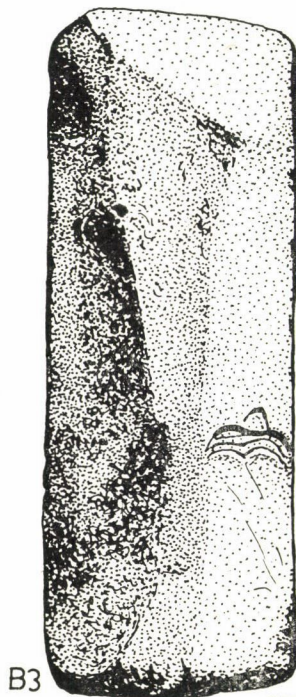
B1

A2

B2

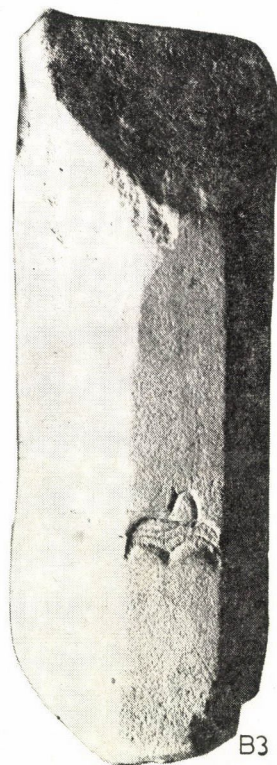
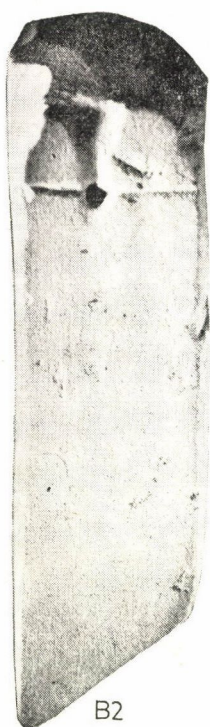
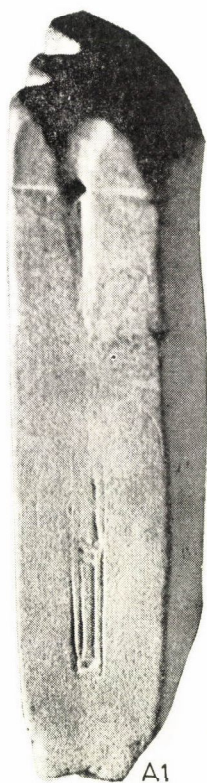
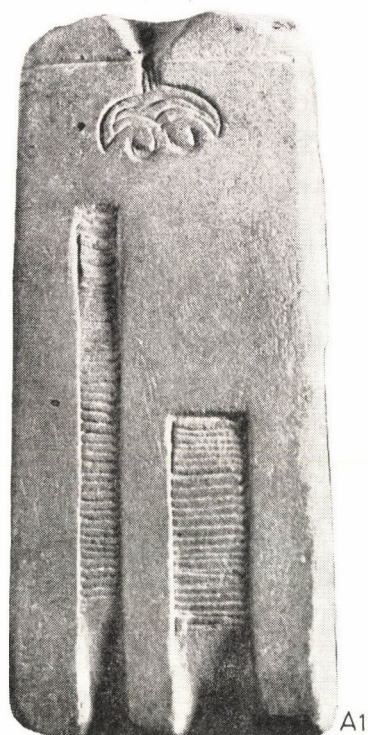
B3

Торда

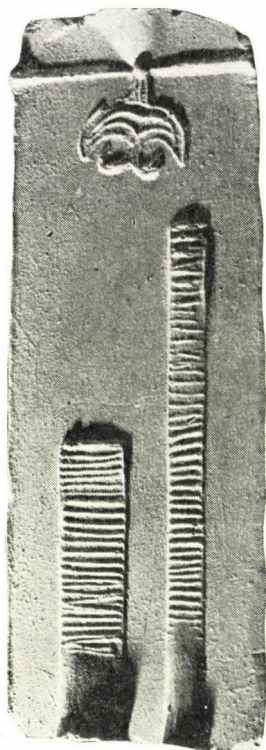
4. kép. Vác-Kavicsbánya. Az öntőminta. A1-B1. A csüngőhöz és a barázdált szalagokhoz használt lapok. — A2. Az A1 lap bal keskeny oldala. — B2. A B1 lap bal keskeny oldala. — B3. A B darab hátoldala. 1 : 1

Рис. 4. Вац-Кавичбана. Литейная форма. A1—B1. Листы для отливки подвесок и лент. — A2. Узкая левая сторона листа A1—B2. Узкая сторона (левая) листа B1.—B3. Обратная сторона листа B. М: 1 : 1

Fig. 4. Vác-Kavicsbánya. Le moule. A1—B1: les plaques pour pendeloques et rubans rustiqués — A2: Côté gauche de la plaque A1—B2: Côté gauche de la plaque B1—B3: le revers de la pièce B. 1 : 1

5. kép. Vác—Kavicsbánya. Az öntőminta
 Рис. 5. Вац—Кавичбана. Литейная форма
 Fig. 5. Vác—Kavicsbánya. Le moule

6. kép. Vác—Kavicsbánya. Az öntőminta A1 lapjáról vett gipszöntet

Рис. 6. Вац-Кавичбана. Гипсовый отпечаток со стороны A1 литейной формы

Fig. 6. Vác—Kavicsbánya. Moulage de plâtre de la plaque A1 du moule

ből egyedül Németóvárról (X—XI. sz.), a Szovjetunió területéről: *Sztaraja Ladoga* (VII—VIII. sz.), *Zimno* (VI—VII. sz.), *Kijev*, valamint egyéb ukrán lelőhely nélküli darabok (XI—XIII. sz.), *Herszonesz* (X. sz.), *Szarkel* (XI. sz.-i, az orosz településről, Bjelaja Vezsáról).¹⁴ Az öntőformák mind településről (földváról, városból) kerültek elő, kivéve a németóvárit, amelyről csak annyit tudunk, hogy sírok közelében találták.

Hazai ötvösségre vagy egyéb kézművességre utaló leleteink majdnem kizárólag sírokból, mestereink sírjaiból kerülnek elő.¹⁵ Az ilyen mes-

terek, kézművesek, ötvösök gazdasági, társadalmi helyzetével, életkörülményeivel foglalkozik *J. Werner*. Vizsgálódásainak alapjául főleg a nyugat-európai meroving kori ötvössírok szolgálnak, de a magyarországi leletanyagra is felfigyel. Független, szabad, általában jómódú emberekről van szó. Egyelőre azonban nem dönthető el, hogy az ötvös a falu állandó lakosa vagy vándorló kézműves volt-e, megrendelő köre saját nemzetségi, törzsi társaiból, avagy ennél is tágabb környezetből adódott.¹⁶ Valószínű, hogy a vidéki kézművesek is rendszeresen a saját lakóhelyüknél nagyobb terület számára dolgoztak, azonban elsősorban mégis saját népi kereteiken belül. A váci avar kori temető — letelepült falusi közösség temetője — 140. sírjának egyéb mellékletei nem arra vallanak, mintha az eltemetett kézműves e közösségben idegen lett volna. A leletek megfelelői a temető több sírjában megtalálhatók. Még a legkirívóbb az állatcsont-mellékletek hiánya — amely a temetőben egyébként gyakori —, de a 140. sír azért ebben sincs egyedül.

A sírban az embertani vizsgálat szerint nő feküdt (l. a 2. jegyzetet). Nem elképzelhetetlen, hogy ő maga foglalkozott fémöntéssel. *Rübakov*, *B. A.* számos VI—VIII. sz.-i női ötvössírról (fémöntő eszközökkel) ad hírt Kelet-Európából. Különösebb értékekkel nem bíró ruhadíszeket ebben az időben a nők vagy a házi kemencében, vagy a falusi kovács kemencéjében megolvasztott fém-ből maguk önthették, természetesen csak az egyszerűbb kivitelűeket, mint pl. a Vácott készített lunulák.¹⁷ Az öntőmintát használták, kopottsága erre kell, hogy utaljon, bár a temető feltárt részében (a síroknak mintegy 5/6-a feltárható volt) lunulát nem találtunk.¹⁸

A főntebb fölvetett probléma, az ötvös helybéli, vagy idegen volta kapcsán már most föl kell figyelni arra, hogy a váci temetőben a tipikus VII. sz.-i avar leletanyag mellett számos idegen eredetű tárgy van: kétoldalas *fésűk* (302, 385. sírok), melyeknek típusa a gepida emlékanyagban gyakori,¹⁹ a 86. sír kisméretű *bronzcsatja* — bár korábbi eredetű tárgy — szintén igen sűrűn fordul elő a gepida leletanyagban,²⁰ germán jellegű

¹⁴ *Hampel J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (Bp. 1907) 266—267. 116. kép; *Klanica, Z.*, i. m. 34—36. 5. kép; *Радоница, В. И.*, СА 12 (1950) 36. 38., 33. kép; *Корзухина, Т. Ф.*, i. m. I. táblázat 124., 146. sz.; *Якобсон, А. Л.*, Раннесредневековой Херсонес (МИА 63, Москва—Ленинград 1959) 322—, 175. kép; *Артамонов, М. И.*, Труды Вольго-донской археологической экспедиции I. (МИА 62, Москва—Ленинград; 1958) 69. 47. kép.

¹⁵ Népvándorlás kori telepünk alig van, műhelyek még kevésbé: Beregsurányban gepida edényégető kemencék, *Csallány D.* — *Csiszár A.*, RégFüz I. 19 (1966) 36. Sírleletek: Biharkeresztes, kovács sírja, IV—V. sz., *Mesterházy K.*, RégFüz I. 27 (1974), 57.; Mezőbánd, 10. sír, Kovács I., Dolg 4 (1913), 281—; Az avar koriak: Kun-szentmárton, Gátér, Fönlak, Adony, ezekről legutóbb *Werner, J.*, Early Medieval Studies I (1970) 70—72.; Szeged-Bilisics 3. sírból befejezetlen öntőminta, amelyből főleg fülbevalókat öntöttek volna, valamint Klárafalva

B temető 60. sír öntőműhely felszerelésével, *Csallány D.*, MFMÉ (1957) 126 —; végül a németóvári X—XI. századi darab, amelyről bizonytalan, hogy sírleletben volt-e, *Hampel, J.*, i. m. ih.

¹⁶ *Werner, J.*, i. m. 65—81.

¹⁷ *Рыбаков, Б. А.*, im. 91—94.

¹⁸ Könnyen lehet, hogy a 140. sírban talált, barázdált ezüstszalagból sodrott apró díszek (7. melléklet) az öntőminta szélesebb szalag-negatívjáról készültek (e díszek szalagja kiterítve megegyezik a negatív minta szélességével). — Itt szeretném megjegyezni, hogy az ezüst pecsétgyűrű (2. melléklet) mérete szerint férfi kezére való, nem pedig egy vékony alkatú nőre. Lehet, hogy a szép ötvösmunkát az öntőmintával együtt a férjétől örökölte a 140. sírban eltemetett halott.

¹⁹ *Kovrig, I.*, Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan, AH 40. (Bp. 1963) 148.

²⁰ *Tettamanti S.*, i. m. 48.; *Csallány, D.*, Arch. Denkmäler... 277. V. t. 8. stb.

vas övgarnitúra (401. sír), hasonló a mezőbándi és környei temetőkhöz előfordulókhöz,²¹ szórványleletből, a temető területéről VI—VII. századi szláv típusú *kengyeles fibula* („Bügefibel”),²² *trapéz alakú bronzcsüngő* (389. sír), *hamvasztásos rítusú* temet-

kezés²³ stb. A váci temető esetében is egy meglehetősen sokrétű leletanyaggal van tehát dolgunk, amelynél az összetevők eredetét a részletes elemzés hivatott földeríteni.

Tettamanti Sarolta

AWARENZEITLICHE GUSSFORM AUS VÁC

Auszug

Aus dem Grab N. 140. des Gräberfeldes in Vác aus dem VII—VIII. Jahrhundert kam 1969 eine Gussform zum Vorschein, mit dessen Hilfe halbmondförmige Anhänger und kannelierte Bänder gegossen worden sind. Die Form wurde aus hellgrauem Riolittuff geschnitzt. Der halbmondförmige Anhänger ist kein typischer awarischer Steppe-Gegenstand, und auch seine Herstellungstechnik ist nicht typisch awarisch. Seine nächsten Analogien sind in einigen zeitgenössischen Gräberfeldern im Karpatenbecken, als Bleianhänger zu finden (Pilismarót, Üllő, Érsekújvár—Nové Zámky). In dem Grab N. 140. von Vác bestattener Goldschmied, mit seiner Gussform für halbmondförmige Anhänger und auch mit seinen sonstigen Beigaben passt sich organisch an dem vollen Fundmaterial an. Er konnte also kein Wander-Handwerker, sondern

ein örtlicher, für sein eigenes Dorf arbeitender Handwerker sein, bzw. die Frau eines Solchen! Die Gussform wurde nämlich neben einer Frau dem Grab beigelegt. Diese Erscheinung steht nicht allein (Sieh' doch die von *Rybakov, B. A.* gebrachten Analogien!). Es scheint, dass auch Frauen sich mit Goldschmiederei in der Völkerwanderungszeit beschäftigten, wenn auch nicht für den Markt, sondern nur zur Befriedigung der Bedürfnisse ihrer nächsten Umgebung.

Die Reihe der selten vorkommenden Goldschmiedfunden der Völkerwanderungszeit in Ungarn, die Kenntnisse der zeitgenössischen Technologie wurden von dem im Aufsatz vorgelegten Gegenstand erweitert.

S. Tettamanti

²¹ *Salamon, Á.—Erdélyi, I.*, Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. StudArch (Bp. 1971) 70.; *Kovács I.*, i. m. 15. k. 1, 2, 4., 40. k. 6. stb., stb.

²² *Werner, J.*, Slawische Bügefibel des 7. Jahrhunderts. Reinecke Festschrift (Mainz 1950) 150—172.

²³ *Sós Á.*, ArchÉrt 100 (1973) 66—77.; a csüngőkről ld. még *Kovrig, I.* i. m. 115.— A jegyzetek lezárása után jutott tudomásomra Nagy Árpád szíves tájékoztatása nyomán, hogy legutóbb Tarnaleleszről került elő terepbejáráson egy avar kori, szíjvéghez való öntőminta.

EMBERTANI MEGFIGYELÉSEK A BÜKKI KULTÚRA NÉPESSÉGÉNEK IDŐRENDJÉHEZ

Magyarország újkőkori népességeinek rekonstrukciójához igen kevés embertani adat áll rendelkezésre, mint-hogy a vizsgált és közzétett egyének száma nem haladja meg az ötvenet sem.

A bükki kultúrára vonatkozóan — a Búdöspeszt barlang 1913-as ásatásának eredményeként (Radič 1914) — mindössze egy egyén csontvázának tüzetes vizsgálata publikált (Bartucz 1916).

A Hillebrand Jenő barlangban Párducz, Nemeskéri és Korek 1948-ban tárt fel két zsugorított helyzetű csontvázat (Korek 1958), melyek közül csak az egyik került múzeumi megőrzésre (Herman Ottó Múzeum).

Ennek vizsgálatát a közelmúltban végeztem el, s minthogy az eredmények a két barlangi telep időrendjét is érintik, a felvetődött kérdések megvitatását e rövid tanulmány keretében ismertetem.

Az említett két barlang a Bükk hegység keleti részén, egymástól kb. 3 km távolságra fekszik.

A búdöspeshti leletek egy 45—55 éves korban elhunyt nő csontvázmaradványait reprezentálják. A Hillebrand barlangban feltárt egyén elhalálzási kora: 31,5—41,5 év. Neme: nő; szexualizációja: -0,65 (Nemeskéri—Harsányi—Acsádi 1960, Acsádi—Nemeskéri 1970).

A két egyén koponyájának alkata, kvalitatív jellegei között kevés kivételtől eltekintve alig találunk különbséget. (A Hillebrand barlang leletének arckoponyája igen töredékes, hiányos.) Az abszolút méretek, illetve ezek arányai az esetek többségében meglepő mértékben illeszkedők, s az eltérések általában a mérés és a másodlagos deformáció hibahatárain belül esnek.

Mindkét koponya mesokran, orthokran, metriokran. A transversalis — frontalis és a transversalis — frontopa-

rietalis jelzők értékei is igen közeliak. A mediansagittalis ív eltérése mindössze 2 mm, de az egyes ívrészletek arányai eltérők. A koponyakapacitások közötti különbség jóval a mérési hibahatáron belüli; a búdöspeshti koponya esetében 1250 cm³ (standard granulákkal mérve), a Hillebrand barlang leletének esetében 1294 cm³ (Welcker — 1885 — módszerével meghatározva).

A nyakszirt hajlata mindkettőn kifejezett, az abszolút méretek azonban csak a felső pikkely alkotásában mutatnak hasonlóságot. Ennek racionális magyarázata az, hogy a Hillebrand barlang koponyája kissé bathrocephal jellegű. Ez természetesen az agykoponya hosszúságára is kihatással van.

A falsonti tájak fejlettsége azonos mértékű, akárcsak a homloktájaké, melyekre igen jellemző az elmosódó glabella — és homlokdudor.

A pontosan mérhető metrikus jellegek eltéréseinek kifejezésére a Thoma (1956) által megfogalmazott típus-távolsági koefficienszt használtam fel.

$$\tau = \frac{1}{a} \sum_{i=1}^a \frac{d_i}{\sigma_i}$$

(ahol „a” a jellegszám, „d” egy tetszőleges jelleg eltérése, „σ” pedig az átlagos szórás).

Ennek alkalmazását azonban meglehetősen korlátozza, hogy csak olyan méretek szolgálhatnak a számítás alapjául, melyeknek átlagos szórását ismerjük (Howells 1941). Az eredményeket jellegenként — Martin (1928) mérés technikáját követve — az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat: A csontvázak kvantitatív jellegeinek típus-távolsága (τ)
Табл. 1. Квантитативные типы костяков, их дифференциация (τ)
Table 1. Intervalle de type des caractéristiques quantitatives des squelettes (τ)

MARTIN -szám	Méret (MARTIN 1928)	Hillebrand bg.	Búdöspeszt bg. (BARTUCZ 1916)	Eltérés (mm)	τ
1.	Legnagyobb agykoponyahossz	177	171	6	0,99
5.	Koponyaalap-hossz	96	96	0	0,00
8.	Legnagyobb agykoponyaszélesség	136	131	5	0,99
17.	Basion-bregma magasság	126	127	1	0,20
20.	Porion-bregma magasság	92	111	19	4,48
23.	Horizontális koponyakerület	516	488	28	1,98
24.	Transversalis ív	305	303	2	0,20
25.	Mediansagittalis ív	367	346	21	1,65
26.	Homlokív	131	118	13	2,16
27.	Falsonti ív	126	136	10	1,31
28.	Tarkóív	110	98	12	1,61
8:1	Szélesség-hosszúsági jelző	76,8	76,6	0,2	0,06
17:1	Magasság-hosszúsági jelző	71,2	74,3	3,1	1,02
17:8	Magasság-szélességi jelző	92,6	97,0	4,4	0,95
60.	Maxillo-alveoláris hossz	46	45	1	0,34
66.	Állkapocsszeglet-szélesség	99	96	3	0,45
69.	Állmagasság	24	59	35	12,32
71/a.	Legkisebb állkapocság-szélesség	30	31	1	0,37
79.	Állkapocsszög	130°	119°	11°	1,75

A típustávolsági koefficiens értékei anatómiai egységenként a következők:

az agykoponya abszolút méretei (11)	1,42
az agykoponya jelzői (3)	0,68
az arcoponya abszolút méretei (5)	3,05
Összesen (19)	1,82

Legnagyobb eltérést tehát a porion-bregma magasság és az állmagasság esetében tapasztalhatunk. Az átlagos szórás hiányában figyelmen kívül hagyott metrikus jelek között azonban ilyen jelentős különbségek nincsenek. Így például a mastoideális szélesség eltérése csak 3 mm, a transversalis-frontalis, illetve transversalis-parietooccipitalis jelzők differenciája 0,2 illetve 1,0.

A két távoli variációt mutató jelleg nélkül a típustávolsági koefficiensek a következőképp alakulnak:

az agykoponya abszolút méretei (10)	1,11
az agykoponya jelzői (3)	0,68
az arcoponya abszolút méretei (4)	0,73
Összesen (17)	1,00

A típustávolsági koefficiensek (melyek esetünkben az *individuális* értékeknek az átlagos szóráshoz viszonyított variációbeli eltérést fejezik ki) tehát meglehetősen alacsonyak, ami arra utal, hogy a két koponya közeli variánszt képvisel.

A deskriptív jelek közül megkülönböztetett figyelmet érdemel egy anatómiai variáció, amely az időrendi kérdések felvetésében kulcsfontosságú szerepet játszik.

2. táblázat A végtagcsontok méreteinek összehasonlító táblázata

Табл. 2. Размеры конечностей

Table 2. Tableau comparatif des caractéristiques dimensionnelles des os des extrémités

Végtagcsont MARTIN (1928)-szám	Humerus 1.	Radius 1.	Ulna 1.	Femur 2.	Tibia		Fibula 1.
					1.	1/b.	
Hillebrand bg. j.	307	231	248	—	—	324	—
b.	307	232	—	—	—	—	—
Büdöspeszt bg. j.	276	209	229	391	330	—	321
(BARTUCZ 1916) b.	268	207	—	389	328	—	324

Bár a felső végtag komponenseinek bilaterális aszimmetriája a бүдöспесztі egyén esetében kifejezett, a radio-humerális jelzők csekély eltérései, az eltérések tendenciái az alkati arányok illeszkedésére utalnak, s nem haladják meg a populáción belüli variabilitás mértékét (3. táblázat). A két egyén csontváza tehát közeli morfológiai variánszt képvisel, melynek nyilvánvalóan genetikai okai vannak.

3. táblázat A radio-humerális jelzők értékei

Табл. 3. Радио-гумеральные показатели

Table 3. Valeurs des indices radio-huméraux

Lelőhely	Jobboldali végtag- elemek	Baloldali végtag- elemek
Hillebrand bg.	75,2	75,6
Büdöspeszt bg. (BARTUCZ 1916)	75,7	77,2

Amennyiben e jelenség bizonyos mértékig általánosítható; valószínű, hogy a Bükk hegységben az egymáshoz közel eső barlangokat azonos populáció népesítette be. Így a Forrás-völgy környéki barlangok népességei (köztük a Бүдöспесzt bg. és a Hillebrand bg.) ugyanazon, viszonylag endogám kronopopulációt alkothattak, s a két csontvázlelet abszolút kora közötti időintervallumban feltételezhetően nem érintette a népességet immigrációs hatás. (Az endogámia relativitása esetünkben egy immigrációs — hibridizációs fázis utáni morfogenetikai státusz viszonylatában értelmezendő.)

A jobboldali lambdavarraionon a lambda és az asterion mérőpont között ugyanis mindkét egyén esetében varratcsont látható. Pozíciójuk megegyezik; így a legnagyobb hosszúságuk a varrat irányában mérhető (Бүдöспесzt bg.: 12 × 6 mm; Hillebrand bg.: 19 × 13 mm). E jelenség azért is szembevetendő, mert a varratok fogazottsága kevésbé kifejezett. (Komplikált varratok esetén a véletlenszerű egyezés lehetősége nagyobb.) Ez az örökölhető anatómiai variáció a két egyén viszonylag kis genetikai távolságára utal (vö.: Augier 1931).

A бүдöспесztі egyén posztkraniális vázáinak abszolút méretei az esetek többségében kisebbek. Így például a manubrium sterni legnagyobb szélessége 17 mm-rel, a scapula morfológiai hosszúsága 17 mm-el, a clavicula hossza 19 mm-el rövidebb, mint a Hillebrand barlang csontvázleleté. Ugyanekkor a бүдöспесztі csontváz kulcsfontosságú közepkerülete 2 mm-el nagyobb, s ez már funkcionális robuszticitást jelent. (A robuszticitási jelzők értékei: Бүдöспесzt bg.: 23,1; Hillebrand bg.: 28,2.)

A testmagasság Manouvrier (1893) módszerével rekonstruált értékeinek differenciája 9,5 cm. (Bartucz a femurnak csak a természetes állásban mért hosszúságát közli.) Figyelembe kell azonban venni, hogy a terméssel az alsó végtag elemei mutatnak szorosabb korrelációt (Szathmáry 1976). Műtán a Hillebrand barlang csontváza a tibia medialis condylus — malleolus hosszúsága megközelíti a бүдöспесztі egyén tibiájának lateralis condylus — malleolus hosszúságát, feltételezhető, hogy az életben mérhető termetkülönbség nem volt ilyen jelentős (2. táblázat).

E népesség kronológiai helyzetének megítélését nehezíti, hogy a többretegű бүдöспесztі telep feltárását a század eleje óta több alkalommal végezték, s jelenleg tisztázatlan, hogy milyen leletanyag függ össze a csontvázal (Körök—Patay 1958). Az összes feltárt kerámia alapján Lichardus az ún. preklasszikus (AB) fázisba sorolta e népességet (Lichardus 1968, vö.: Lichardus 1974). A Hillebrand barlang leletanyagának felhasználásával a keltezés pontosabbá tehető (Körök 1958). Ezt érdemes lenne összevetni — ha erre mód van — a Бүдöспесzt barlang rekonstruált sztratifráciájával, mert a biológiai rekonstrukció csakis a tisztázott relatív időrenden alapuló vertikális eseménysorozatba beillesztve adhat támpontot a népesedéstörténet számára. Az aktuális populációarea meghatározásának ez bizonyos mértékben feltétele, illetve legkönyebben járható útja.

Arra a kérdésre, hogy a két lelőhely neolitikus népessége az ezen a területen korábban megtelepült vonaldíszes kerámia autochton népességét (Körök 1970, 1971, vö.: Lichardus 1964, 1972), avagy immigráns komponenseket reprezentál-e, csak olyan embertani leleteken alapuló vizsgálat adhat választ, amely már populációsintéző biostatistikai összehasonlítást is lehetővé tesz.

Az elkövetkezendőkben az embertani leletek megbízható keltezése, újabb csontvázleletek minden részletre kiterjedő feltárása, elemzése nyújthat biztosítékot a neolitikum népesedéstörténeti kérdéseinek megoldásához (mint pl. a migrációs periódusok regionális identifikálása, az izolációs szakaszok időtartamának meghatározása, a populációareák „feltérképezése” stb.).

1. A bükki kultúra két barlangi telepén feltárt csontvázak (Büdöpest bg. és Hillebrand bg.) metrikus jellegeinek illeszkedő variációja és az örökölhető ossa vormiana azonos pozíciója alapján feltételezhetjük, hogy a két barlangot azonos kronopopuláció lakta.

2. E jelenség a bükki kultúra (AB periódus) népességének relatív izolációjára és a populációareák elkülönülésére hívja fel a figyelmet.

Szathmáry László

IRODALOM

- Acsádi, Gy., Nemeskéri, J., (1970),: History of human life span and mortality. Akadémiai, Budapest.
- Augier, M. (1931), Squelette céphalique. In: Traité d'anatomie humaine. Ed. Poirier, A., Charpy, A., Nicolas, A. Masson, Paris.
- Bartucz, L. (1916), A Büdöpest barlangban talált neolitikori embercsontváz. Barlangkutatás, 4: 109—136.
- Howells, W. W. (1941),: The Early Christian Irish: The Skeletons at Gallen Priory. Proc. Roy. Irish. Academy, 46/C. 3: 103—219.
- Kadič, O. (1914), Az 1913-ban végzett barlangkutatásaim eredményei. Barlangkutatás, 2: 185—191.
- Korek, J. (1958), A bükki kultúra települése a Hillebrand barlangban. FA., 10 (1958), 17—28.
- Korek, J. (1970),: Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken. ArchErt, 97 (1970), 3—22.
- Korek, J. (1971), Die Linearkeramik im Bükkgebirge. Acta ArchCarp, 12, (1971) 5—26.
- Korek, J., Patay, P. (1958), A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. RégFüz, II-2.
- Lichardus, J. (1964), Beitrag zur Linearkeramik in der Ostslowakei. AR., 16. (1964) 841—881.
- Lichardus, J. (1968), Jaskyňa Domica najvýznamnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry. Pamätníky našej minulosti, 5. (1968) Slov. Akad., Bratislava.
- Lichardus, J. (1972), Beitrag zur chronologischen Stellung der Linearbandkeramik in der Ostslowakei. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 117—122.
- Lichardus, J. (1974), Studien zur Bükker Kultur. Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde, 12.
- Manouvrier, L. (1893), La détermination de la taille d'après les grands os des membres. Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris, 4: 347—402.
- Martin, R. (1928), Lehrbuch der Anthropologie. II., 2. Aufl. Fischer, Jena.
- Nemeskéri, J., Harsányi, L., Acsádi, Gy. (1960), Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anz., 24: 70—95.
- Szathmáry, L. (1976), A testmagasság rekonstrukciójának metodikai kérdései. Anthrop. Közl., 20: 145—163.
- Thoma, A. (1956), Egy finnországi lapp csontváz vizsgálata. Anthrop. Közl., 3: 135—156.
- Welcker, H. (1885), Die Capazität und die drei Hauptdurchmesser der Schädelkapsel bei den verschiedenen Nationen. Arch. für Anthropol., 16: 1—159.

OBSERVATIONS ANTHROPOLOGIQUES CONCERNANT LA CHRONOLOGIE DU PEUPLE DE LA CIVILISATION DE BÜKK

Résumé

L'étude traite la question chronologique de deux communautés de la culture de Bükk (les grottes Büdöpest et Hillebrand). La possibilité en est offerte non seulement par la variation semblable des caractères anthropologiques des deux individus provenant des fouilles sur les lieux ci-mentionnés, mais par la position analogue

d'une variation anatomique héritable (ossa vormiana). D'après l'auteur il est très probable que les deux grottes étaient habitées par une population endogame, relativement isolée à l'époque de la culture de Bükk.

L. Szathmáry

ANTHROPOLOGISCHE BEMERKUNGEN ZUR CHRONOLOGIE VON ZWEI SIEDLUNGEN DER BÜKKER KULTUR

Auszug

Die Studie beschäftigt sich mit den chronologischen Fragen von zwei Siedlungen der Bükker-Kultur (Büdöpest-Höhle und Hillebrand-Höhle). Dazu gibt nicht nur die passende Variation der anthropologischen Charaktere von den zwei Individuen die Möglichkeit, sondern die

übereinstimmende Position einer erblichen anatomischen Variation (ossa vormiana). Der Feststellung des Verfassers nach soll die relativ isolierte Population der Bükker-Kultur die zwei Höhlen zur gleichen Zeit bewohnt haben.

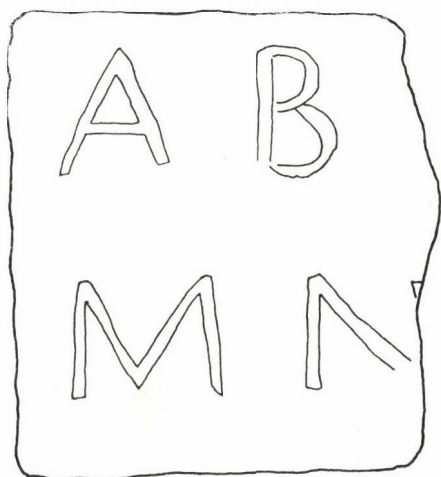
L. Szathmáry

A PANNÓNIAI ABC-FELIRATOK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

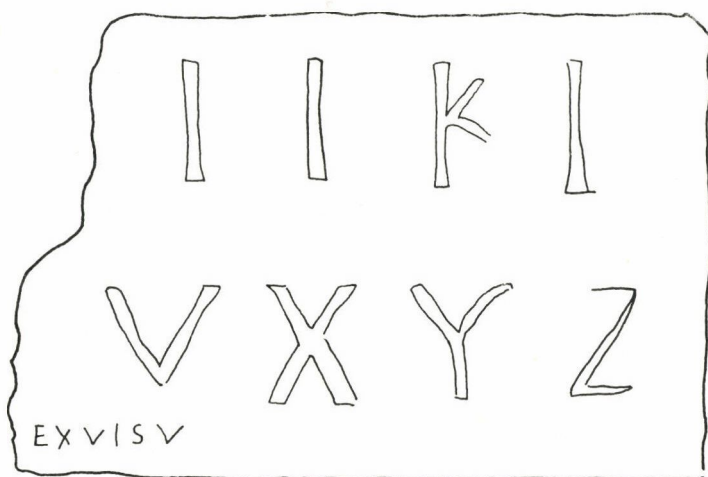
Az epigráfiai emlékek sok problémát felvető csoportja az ABC feliratok. Kutatástörténetüket és az értelmezési kísérleteket L. Vidman tekintette át „Les fouilles de Ras-Shamra et les abécédaires antiques” című cikkében.¹ A szakirodalom eddig főként vallástörténeti szempontból foglalkozott ezekkel a feliratokkal² és csak ritkán vizsgálta

őket úgy, mint az ókori írásktatás tárgyi bizonyítékait.³ Dolgozatom ez utóbbi kérdéshez kíván néhány adattal hozzájárulni.

A problémák tárgyalása előtt tekintsük át a pannóniai ABC feliratokat!

a.

b.

1. kép. a—b. Márványtábla a carnuntumi Dolichenumból
Рис. 1а—б Мраморная плита из Долихена в Карнунтуме
Fig. 1 a—b. Plaque de marbre de Dolichenum de Carnuntum

1. Márványtábla (1.a. és b. kép).

3 cm vastag fehér márványtábla 2 töredéke. Rajtuk 2 sorban a latin ABC betűi. A jobboldali töredéken kisebb betűkkel az EX VISU felirat olvasható. I. sz. II. század vége.

A B [C D E F G] H I K L

M N [O P Q R S T] V X Y Z

Méretük: 31,5 × 30 ill. 31,5 × 47 cm.

Lhely: Carnuntum — Dolichenum.

Irodalom: CIL III 11186 — *Kalinka, E.*, Ath.Mitt. 17 (1892) 122. — *Dell, J.*, AEM 16, (1893) 178. 15 a. b.

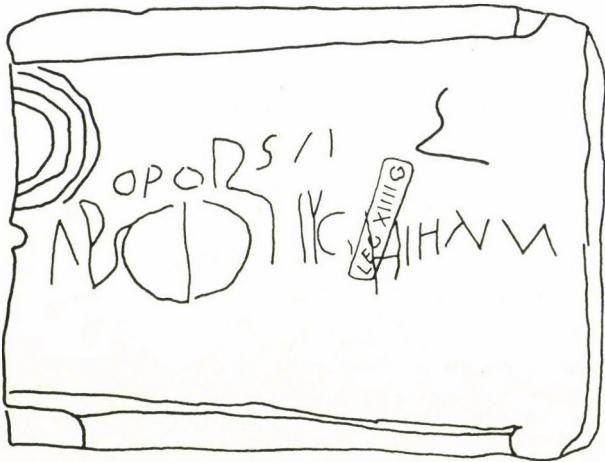
kép. — *Bormann, E.*, AEM 16, (1893) 216. — *Dietrich, A.*, Rhein. Mus. 56, (1901) 82. — *Hülsem, Ch.*, Klio 2, (1902) 235. — *Hülsem, Ch.*, RM. 18, (1903) 78. — *Keune, Alphabet. PWRE Suppl. III.* 85–86. — *Dornseiff, F.*, Das Alphabet in Mystik und Magie (Leipzig 1925) 164. Nr. II. 22. — *Kan, A. H.*, Iuppiter Dolichenus (Leiden 1943) 73. Nr. 94. — *Láng, F.*, ArchÉrt 1946–48, 157–168. — *Merlat, P.*, Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Iuppiter Dolichenus (Paris-Rennes 1951) Nr. 10. — *Swoboda, E.*, Carnuntum⁴ (Wien 1964) 195.

¹ *Vidman, L.*, Charisteia F. Novotný octogenario oblata (Brno 1962) 7–12.

² *Láng, F.*, ArchÉrt 1946–48, 157–168. — a régebbi irodalmat lásd ott — lásd még: *Marót K.* recenzióját: EphK 70 (1947), 128–130.

³ *Paur, J.*, i. h.

⁴ A közlés átengedéséért Lőrincz Barnabásnak mondok köszönetet.

2. kép. A legio XIV Gemina bélyeges téglája Carnuntumból
bekarcolt ABC felirattal
Рис. 2. Кирпич легиона Гемина XIV из Карнунтума с
клеймом и вцарапанной азбучной надписью
Fig. 2. La brique sigillée de la légion XIV Gemina, de
Carnuntum, avec l'ABC gravé à l'aiguille

2. Tégl (2. kép).

Katonai tégl, amelybe égetés előtt karcolták be a latin ABC-t. A betűk rászaladnak a LEG XIII G bélyegre.
I. sz. II. század vége.

O P Q R S T (V X Y) Z
A B C D E F G H I K L M N

Méret: 52 × 42 cm.

Lhely: Carnuntum.

Irodalom: CIL III 11453 — Dietrich, A., i. m. 100. Nr. 83.
— Hülsen, Ch., i. h. — Dornseiff, F., i. m. 166. Nr. 4.
— Kan, A. H., i. m. 74. Nr. 1. — Merlat, P., i. m.
Nr. 119. — Vidman, L., i. m. 10. — Mócsy, A.,
PWRE Suppl. IX. 768. — Swoboda, E., i. m. 205.
XLVII t. 2.

3. kép. ABC feliratos téglatöredék Baracsról
Рис. 3. Обломок кирпича с азбукой из д. Барач
Fig. 3. Fragment de brique de Baracs, portant une
inscription d'ABC

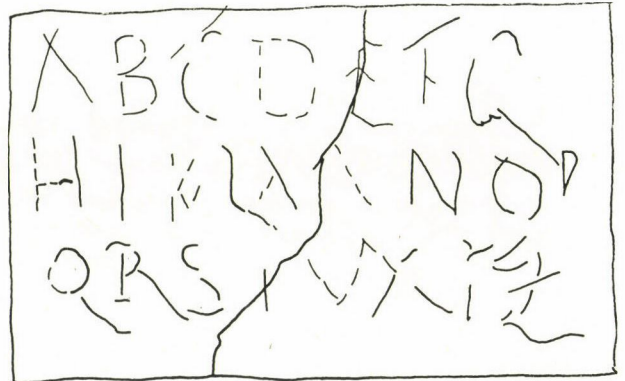
3. Tégl (3. kép).

Téglatöredék, amelybe égetés előtt karcolták a betűket.
...] F G H I K L M [...

Méret: 9 × 8 cm.

Lhely: Baracs.

Közöletlen. Dunaújváros, Intercisa Múzeum. Inv. Nr. 74.
38. 121.⁴

4. kép. Iskolai használatra szánt agyagtábla Savariából
Рис. 4. Глиняная доска для школ из Саварии
Fig. 4. Tablette d'argile à l'usage scolaire, de Savaria

4. Tégl (4. kép).

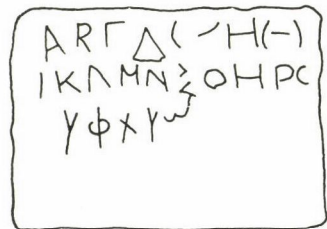
Belekarcolva a 23 betűs latin ABC 3 sorban. I. sz. II.
század vége, III. század eleje.

A B C D E F G
H (I) K L M N O P
Q R S T V X Y Z

Méret: 27 × 42 cm.

Lhely: Savaria.

Irodalom: CIL III 962. I. — Paur, J., Wiener Sitzung-
Berichte 14, (1854) 138. III. t. — R-D 256. LII. t.
— Kalinka, E., i. m. 121. — Dornseiff, F. i. m. 166.
— Marrou, H. I., Geschichte der Erziehung im klas-
sischen Altertum (München 1957) 396. — Mócsy, A.
i. h.

5. kép. Tégl Bononiából bekarcolt görög ABC-vel
Рис. 5. Кирпич из Бононии с греческой азбукой
Fig. 5. Brique de Bononia, avec l'ABC grec gravé

5. Tégl (5. kép).

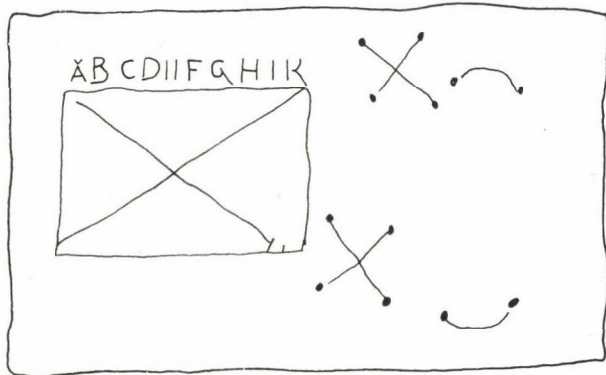
Belekarcolva a teljes görög ABC 3 sorban.

A B Γ Δ Ε Ζ Η Θ
Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ (Τ)
Υ Φ Χ Ψ Ω

Méret: 36,5 × 26 × 5 cm.

Lhely: Bononia.

Irodalom: Brunšmid, J., VHAD 1 (1895), 183. — Mócsy
A. i. m. 770.

6. kép. Tégla Sisciából belekarcolt betűkkel és mértani ábrákkal

Рис. 6. Кирпич из Сисции с буквами и геометрическими знаками

Fig. 6. Brique de Siscia, avec lettres et figures géométriques gravées

6. Tégla (6. kép).

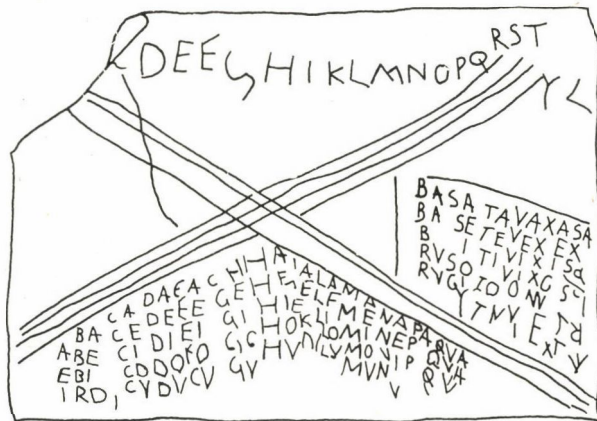
Belekarcolva a latin betűk A-tól K-ig és mértani ábrák. I. sz. II. század.

A B C D E F G H I K

Méretük: 42 × 31 × 5 cm.

Lhely: Siscia.

Irodalom: CIL III 11469. — Ljubić, S., Inscriptiones, quae Zagrabiae in museo nationali asservantur (Zagrab 1876) 45. 22. kép. — Brunšmid, J. i. h. — Keune, i. h. — Mócsy, A. i. m. 768.

7. kép. Tégla az eisenstadti villából rákarcolt betűkkel és szótagokkal

Рис. 7. Кирпич из виллы в г. Эйзенштадт с буквами и слогами

Fig. 7. Brique de la villa d'Eisenstadt, avec lettres et syllabes gravées

7. Tégla (7. kép).

Tégla, 2 átlóval 4 részre osztva. Az egyik rész üres, 2 részben különböző szótagok (A, BA, CA, stb. E, BE, CE, stb.) a negyedikben a latin ABC betűi. A betűket az égetés után karcolták bele.

[A B] C D E F G H I K L M N O P Q R S T (V X) Y Z

Méretük: 44 × 27, 8 × 5 cm.

Lhely: Eisenstadt.

Irodalom: Bella L., ArchÉrt 23 (1903), 281. — Kubitschek, W., Römerfunde von Eisenstadt (Wien 1926) 65–66. — Mócsy, A. i. h. — Thomas, E. B., Römische Villen in Pannonien (Bp. 1964) 145.

⁵Tóth Endre ásatása. A közlés szíves átengedéseért ezúton is köszönetet mondok.

8. Falkarcolat.

Egy szoba nyugati falán megmaradt 2 ablak megtöltése a ferde ablakbevágással. A falon sárga alaptónusú, vörös figurákkal és vonalakkal ellátott festmény maradványai voltak. Ezen különböző más feliratok mellett a latin ABC betűi láthatók 2 sorban.

A B C D E F G H

I (K) L M N O P Q R

Lhely: Carnuntum.

Irodalom: CIL III 11291b. — Hirschfeld, O., AEM 8, (1884)

79–80. Nr. 15. Kalinka, E. i. h. — Dietrich, A. i. m.

84. — Keune, i. h. — Dornseiff, F. i. m. 167.

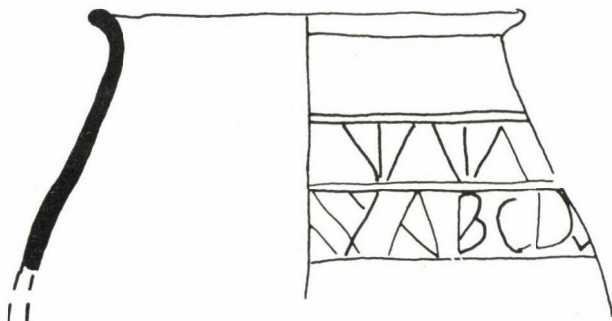
9. Falkarcolat.

Tricciana késő római erődjében, az erődnél korábbi palota területén egy ablakmélyedésben másodlagos felhasználásból került elő. Piros vakolatra karcolva a görög ABC első 5 betűje.

A B Γ Δ E

Lhely: Ságvár.

Közölten. Budapest, MNM.⁵

8. kép. Besímitott díszű edénytöredék Pilismarótról

Рис. 8. Обломок лощенного сосуда из д. Пилиш-марот

Fig. 8. Fragment de poterie de Pilismarót, au décor glissée

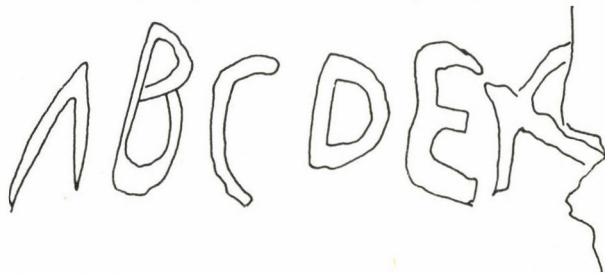
10. Edénytöredék (8. kép).

Szürke, besímitott díszű edény oldalán más díszítő elemek közt a latin ABC első 4 betűje. IV. század vége.

A B C D

Lhely: Pilismarót.

Irodalom: Soproni, S. Acta RCRF 10 (1968), 30.

9. kép: ABC-feliratos téglatöredék Keszthely-Fenekpusztáról.

Рис. 9. Обломок кирпича с азбукой из г. Кестхей-Фенекпуста

Fig. 9. Brique de Keszthely-Fenekpuszta avec l'ABC

11. Tégla (9. kép).

Jobboldali töredék, amelybe égetés előtt karcolták a latin ABC első 6 betűjét.

A B C D E F

Méretük: 23 × 10 × 6,8 cm. betűmag. 1,5–2 cm.

Lhely: Keszthely–Fenekpuszta.

Közölten. Keszthely, Balatoni Múzeum. Inv. Nr. 67., 8., 244.⁶

⁶A közlés átengedését Sági Károlynak köszönöm.

Az ábécés feliratok értelmezésében az első nehézséget az jelenti, hogy nincs, vagy csak nagyon kevés a rájuk vonatkozó egykorú forrásadat. Az „alphabetum” elnevezés is a későrómai időkben jelenik meg az egyházatyáknál.⁷ (Vö. Iuvenalis. Sat. 14.209. „hoc discunt omnes ante alpha et beta puellae . . .”) Ugyanígy a késői időkbeli származik az iskolai tanulónak „abecedarius” (ti. discipulus) neve is.⁸

Az ABC-feliratok különböző jellege abból fakad, hogy más-más anyagra más-más céllal vésték őket. Így ismerünk falra, téglára karcolt, agyag-, és kőlapokra vésett ABC-ket. Ez utóbbihoz tartozik 1. számú, vallástörténetileg jól értelmezhető feliratunk. Rendeltetése, anyaga, EX VISU felirata, lelőköri körülményei miatt jól valószínűsíthető: Luppiter Dolichenus tiszteletében volt szerepe. Tehát 1. számú feliratunk a vallástörténet területére sorolható, értelmezésével Láng Nándor foglalkozott.⁹ Korántsem mondható el azonban ez minden ABC feliratra, és nem indokolt a vallástörténeti A. Dietrich magyarázata, aki mindenütt következetesen „Alphabetzauber”-ről beszél.¹⁰ Ismeretes, hogy a varázsszövegek varázsereje éppen abban volt, hogy értelmetlen betűsoraitak nehéz volt kimondani és megtanulni. Ezt a tényt bizonyítják többek közt pl. a defixiós táblák és az abraxas gemmák értelmetlen szövegei. Ezekkel teljes ellentétben áll a szabályos betűsorú ABC.¹¹ A mágiánál magasabb rendű miztika körébe sem mindig sorolható minden ilyen felirat, nem szükséges erőltetni a vallástörténeti magyarázatot. Éppen ezért E. Swoboda megállapítása: „Der Zweck dieser sog. ABC – Denkmäler ist klar: das Alphabet enthält die Elemente aller Wörter und Wünsche, und das die Gottheit das Richtige daraus entnehmen werde, dessen glaube man sich sicher.”¹² – Így általánosságban kimondva nem állja meg a helyét. Pontosabban: ez a megállapítás áll a CIL III 11186 típusú kőekre, de aligha áll 2–7 számú tégláinkra!

A 4. és 5. számú téglát a belekarcolt teljes latin, ill. görög ABC-vel a római írásktatás érdekes bizonyítéka. Az elemi oktatás az ókorban kis igényű volt, írásra, olvasásra és számolásra korlátozódott.¹³ Ennek okait nem célok itt elemezni, ez egy másik tanulmány feladata lesz. Az írás oktatása természetesen a betűk nevével és az ABC-vel kezdődött.¹⁴ Quintilianus írja Szónoklattanában: „Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plurimis video, ut litterarum nomina et contextum priusquam formas parvuli discunt.”

A betűk után hangpárok és szótagok következtek, majd szavak, rövid mondatok, morális tartalmú versecskék és végül hosszabb, összefüggő szövegek. Ennek alapján illették a kisiskolásokat abecedarius, syllabarius, ill. nominarius névvel. Az írás tanítását kétféle módon kezdhették: vagy görög szokás szerint a gyermek kezét vezették, vagy (és inkább ez jellemző a római iskolákra) valami éles szerszámmal agyagtáblára vésték a betűket, s ezután a táblácskát kiégették.¹⁵ Ezt a módszert szintén Quintilianustól ismerjük: „Cum vero iam ductus sequi coeperit, non inutile erit eas tabellae quam optime insculpi, ut per illos velut sulcos ducatur stilus. Nam neque errabit, quemadmodum in ceris, (continebitur enim utrinque marginibus neque extra praescriptum egredi poterit) et celerius ac saepius sequendo certa vestigia firmabit articulos, neque egebit adiutorio manum suam manu superimposita regentis.” – Nem nehéz ezzel az adattal azonosítani 4. és 5. számú téglánkat.

Az 5. számú téglát külön érdekessége, hogy bizonyítja a görög nyelv tanítását Pannóniában, amire ezenkívül csak egy meglehetősen bizonytalan adatunk van: egy neviodunumi feliraton egy „praec. gr.” szerepel, amit „praec(eptor) gr(ammaticus)-ra, vagy – és ez a valószínűbb – Gr(aecus)-ra egészíthetünk ki.¹⁶ 6. számú téglánk ugyancsak iskolai célokat szolgált: az ABC néhány betűje mellett mértani ábrák láthatók rajta. Külön vizsgálódást érdemel még a 7. számú téglát is, amelyre nem figyeltek fel eléggé. A szótagpárok (A, BA, CA stb. . . E, BE, CE stb.) értelmezéséhez idézzük ismét Quintilianust:¹⁷ „Syllabis nullum compendium est; perdisceendae omnes . . .” Az auctoradat ismét igazolja feltevésünket: a téglát a belekarcolt ABC-vel és a szótagpárokkal az iskolai oktatás tárgyi bizonyítéka.

2. számú téglánk értelmezésével kapcsolatban is több probléma merült fel. L. Vidman fent idézett cikkében biztosan vallási jelentőséget tulajdonít neki,²⁰ ami talán a téglát lelőhelyének pontatlan meghatározásából következik. Téves az az adat, hogy ez a felirat is a carnuntumi Dolichenumból származik. E Swobodánál világosan ez olvasható:²¹ „Der Legionsiegel mit dem Alphabet (CIL III 11453), die Angabe bei P. Merlat s. 110 und A. H. Kan S. 74. Anm. 1 wonach dieser Ziegel aus dem Dolichenum in Carnuntum geborgen wurde, ist unrichtig, wo in Carnuntum er gefunden wurde, ist unbekannt.” – Így tehát elesik az a lehetőség, hogy a lelőhely azonossága miatt köze van 1. számú, márványba vésett feliratunkhoz és ezért vallástörténetileg magyarázzuk. A magyarázatot máshol kell keresni. A téglán a legio XIV Gemina bélyege látható. Azt is tudjuk, hogy a betűket még az égetés előtt karcolták bele. Valószínű, hogy a téglavető íráspróbálgatásairól van szó, pontosabban egymás oktatásáról. Ezt az is alátámasztja, hogy a betűformák gyakorlatlan kézre valának.

Hátra lenne még 8. és 9. számú falra karcolt ABC feliratunk értelmezése. Máshonnan is ismerünk ábécés graffitiket, elég csak Pompeire utalni (pl. CIL IV. 5474) és ezek láttán arra gondolhatunk, hogy az iskolából hazatérő gyerekek itt próbálták ki frissen szerzett tudományukat. 2 pannóniai példánk azonban más. Lelelőköri körülményeikből rendeltetésük egyelőre nem dönthető el. 10. számú feliratunk is más jellegű, mint az eddig tárgyaltak. Elképzelhető, hogy ez esetben az ABC egyszerű díszítő motívumként szerepel.

Térjünk vissza az iskolai oktatás problémájára, most már a konkrét pannóniai adatokat vizsgálva! A pannóniai iskolákról nagyon keveset tudunk.²² Néhány közvetett adat és néhány felirat, amelyeket a kutatás nem is méltatott különösebb figyelemre, áll csak rendelkezésünkre. Néha még a konkrét adatokat is rosszul értelmezték, pl. E. Swoboda, aki félremagyarázva az iskolai oktatás tárgyi bizonyítékait, az ABC feliratos táblácskát, messzire ment az iskolászerű képzés tagadásában.²³ Pedig fentebb elemzett tábláink nem állnak egyedül a császárkori emléktárgyakban, hasonló, ABC feliratos táblácskákat más provinciákból is ismerünk. (Pl. Dáciában, Várhelyen került elő egy 56,4 × 56 × 5 cm méretű vörös téglát, amelyen háromszor kezdték el az ABC-t írni.²⁴ Noricumban Ovilavából ismerünk mészköztáblára vésett ABC-t, ami A-tól K-ig tartalmazza a betűket.)²⁵ Ezek a feliratok ugyanúgy bizonyítják a többi provinciában az írásktatást, mint nálunk.

⁷ Keune. Alphabet. PWRE Suppl. III. 85–86.

⁸ Keune. i. h.

⁹ Láng, F., i. m.

¹⁰ Dietrich, A. i. m. 77–105.

¹¹ Láng, F. i. m.

¹² Swoboda, E. i. m. 205.

¹³ Marrou, H. I. i. m. 395.

¹⁴ Marrou, H. I. i. h.

¹⁵ Quint. Inst. I. 1. 24.

¹⁶ Marrou, H. I. i. m. 396.

¹⁷ Quint. Inst. I. 1. 27.

¹⁸ CIL III 10805.

¹⁹ Quint. Inst. I. 1. 24.

²⁰ Vidman, L. i. m.

²¹ Swoboda, E. i. m. 295. Anm. 9.

²² Összefoglalva: Mócsy, A. i. m. 768. „Schulwesen und Bildung” címszó alatt. Lásd még: Mócsy A. MTAK (II.) 23 (1974), 82.

²³ Swoboda, E. i. m. 298. – vö. Mócsy, A., Acta ArchHung 21 (1969), 372. 371. j.

²⁴ CIL III 8077, 10.

²⁵ CIL III 14368, 34.

Ismeretesek a tanításnak más tárgyi bizonyítékai is: tintatartók,²⁶ írószerszámok,²⁷ az aquincumi pedagógus szobrocska²⁸ és egy kurzív feliratos tegula Savariából, ami valószínűleg azonos helyről származik 4. számú téglánkkal.²⁹ Szövege: „Senem severum semper esse concedet bene debet esse povero (-puero) qui discet bene.”

Összefoglalva az elmondottakat: a régészeti és feliratos emlékegy alapján, auctoradatokkal kiegészítve, az ABC feliratos agyagtáblákat az alapfokú iskolákban folyó írásktatás tárgyi bizonyítékainak tartom.³⁰

Bilkei Irén

ZUR INTERPRETATION DER PANNONISCHEN ABC-INSCHRIFTEN

Auszug

In der Abhandlung werden die pannonischen ABC-Denkmäler eingesammelt und analysiert. Ihre Interpretation schließt sich der in der Fachliteratur bisher nur weniger vertretenen Ansicht an: in den ABC-Inschriften erblickt Verfasserin Sachbeweise für den römischen Schulunterricht. Der Katalogteil gibt die folgenden 10 Inschriften aus Pannonien bekannt: 1 Marmortafel mit kultischer Besimmung, 2 Graffiti, 1 Gefäßinschrift und 77 Ziegeleinritzungen.

Dem größten Teil der ABC-Inschriften muß im Gegensatz zu den bisherigen Meinungen nicht unbedingt eine kultische Bedeutung eingeräumt werden. Insbesondere läßt sich dies von den auf Ziegel geritzten ABC behaupten: die Ziegel Nr. 4 und 5 können mit der Angabe des Quintilianus (Institutio oratoria I. 1. 27) verglichen werden, der uns über zweierlei Methoden des römischen Schreibunter-

richtes informiert. Von diesen wird die eine Methode, wobei das Kind sich die Führung der Buchstaben durch das auf Täfelchen eingeritzte ABC aneignet, von unseren Tafeln mit den ABC-Inschriften bewiesen. Eine andere Ziegelritzung beweist den Unterricht der griechischen Sprache in Pannonien.

Im weiteren klärt die Abhandlung das Problem des aus Carnuntum stammenden Ziegels Nr. 2, den die Fachliteratur bisher infolge der ungenauen Bestimmung des Fundortes unrichtig ausgelegt hat.

Schließlich werden die ABC-Inschriften mit verwandten Beispielen der in den benachbarten Provinzen gefundenen ABC-Denkmäler verglichen und auch mit den anderen materiellen und inschriftlichen Denkmälern des pannonischen Schulwesens in Parallele gestellt.

I. Bilkei

²⁶ Noll, R., RLiÖ 18 (1937), 2–12.

²⁷ Gasparetz G., ArchErt 33 (1913), 340.

²⁸ Szilágyi J., Aquineum (Bp 1956) LXII. t.

²⁹ CIL III 962. p. és RD 257.

³⁰ Ezúton szeretném megköszönni tanárainak — Mócsy András professzor úrnak és Tóth Istvánnak a munkám során nyújtott segítségét.

AZ ÉREMKERETELÉS SZOKÁSA A RÓMAI BIRODALOMBAN

Sírból, szórványleletként és elrejtett ékszerleletekből egyaránt kerülnek elő aranykeretbe foglalt, láncon függő vagy tüvel ellátott érmek. A kutatás kevés figyelmet fordított az ékszereknek e csoportjára, vagy csak a befoglalt éremmel, vagy a pénz vizsgálata nélkül, csak a keret technikájával foglalkoztak. A pénzforgalomból kivont és ékszerre emelt érem terminus post quem datálást tesz lehetővé, a keret pedig tükrözi az ékszerdivat, az ötvöstechnika változásait, így együttes vizsgálatuk az egyébként nehezen datálható leletcsoport kormeghatározásában segíthet.

A vizsgált kereteket technikájuk alapján a következő csoportokra osztottam:
Az *I. csoportba* a lapos, áttört technikával készített kereteket soroltam (1. kép a, b). A minta félköríves, kis szirmokból áll, az áttöréssel még nem törekedtek a fényhatás fokozására. Ide tartozik egy Traianus érem is, melyen a szirmok domborítással nyerték el alakjukat [Vespasianus¹ Titus,² Domitianus,³ Traianus⁴ Antoninus Pius,⁵ Lucilla⁶ (1. kép a), Commodus⁷ (1. kép b)]. A *II. csoport* további két részre bontható. A II/1 típust a sűrű, finom áttöréssel készült keretek alkotják, melyeknél a minta rácsszerű hálózatot képez [(1. kép c, d) Antoninus Pius,⁸ Caracalla,⁹ Geta¹⁰]. A 2. alcsoport mintája az érmek körülvevő koszorúszerű dísz (1. kép e, d). Az érem oldalával párhuzamos körből az érem oldalához és szimmetrikusan a másik irányba is stilizált levelek hajolnak, a leveleket a köztük levő rész áttörésével alakították ki. Az egyik aureust az érem oldalánál még egy szépen kidolgozott koszorú fonja körül (1. kép e). A II. századi divat III. századi visszatérésében szerepe lehet a koszorúra emlékeztető formának [Hadrianus,¹¹ Marcus Aurelius¹² (1. kép f), Philippus Arabs¹³ (1. kép e), Gallienus¹⁴]. A *III. csoportba* a rábakovácsi kincsben talált éremkere-

tekhez hasonlókat tartoznak (1. kép g, h). — Ezekre nemcsak az áttört technika a jellemző, hanem a domborítással elért fokozott fény-árnyék hatás is. A félköríves „virágszirmokat” hegyes vagy lekerekített végű levélkék váltják [Alexander Severus¹⁵ Philippus Arabs¹⁶ (1. kép g), Valerianus¹⁷ Postumus¹⁸⁻¹⁹ (1. kép h) Gallienus,²⁰ Victorinus²¹]. A *IV. csoport* már erősen plasztikus jellegű (1. kép i). Az áttörést az ékrovásos technikával együtt alkalmazzák, az áttörések már nem legömbölyítették, hanem háromszögletűek vagy rombusz alakúak [Elagabalus,²² Postumus,²³ Gallienus²⁴⁻²⁵ (1. kép i) Probus?²⁶]. Az *V. csoportba* a csupán ékrovásos technikával készült kereteket osztottam, de az összegyűjtött anyagban csak egy ilyen szerepelt [Alexander Severus²⁷ (1. kép j)]. A *VI. csoport* 1. típusára a csipkeszerű, finom áttörés a jellemző, a vékony drótból kialakított minta szívalakot vagy csigavonalat alkot [(1. kép k) Hadrianus,²⁸ Septimius Severus,²⁹ Alexander Severus³⁰⁻³¹ (1. kép k) Theodosius³²]. A 2. alcsoportban a keretek áttört mintája nem annyira csipkeszerű, a szív vagy kör alakú kivágásokat a domborítás még jobban kiemeli, hatása még plasztikusabb [(1. kép l, m) Antoninus Pius³³ (1. kép m) Caracalla,³⁴ Philippus Arabs,³⁵ Volusianus³⁶ (1. kép l.)]. A *VII. csoportba* azokat soroltam, amelyeken más technika, pl. granuláció, filigrán dominál (1. kép h). — Ezek a keretek a legváltozatosabb típusúak, itt érvényesült leginkább készítőik vagy készítettőik egyéni elképzelése, technikai tudása [Antoninus Pius³⁷ (1. kép h) Plautilla,³⁸ Plautilla és Caracalla,³⁹ Postumus⁴⁰].

Külön csoportot képeznek egy egyiptomi kincsből származó V–VI. századi, több érem különleges keretbe-foglalásával készített mellédíszek, melyekről még egy nagy, díszes keretbe foglalt medaillon csüng le.⁴¹

Az egyes típusok kronológiailag is jól különválasztha-

¹ Zahn, R., Sammlung Baurat Schiller (Berlin 1929.) Nr. 111. 61. kép.

² Sammlung Franz Trau (Wien 1935.) 685.

³ Zahn, R., i. m. Nr. 111.

⁴ Sammlung Franz Trau, 895.

⁵ Voetter, O., Sammlung Bachofen von Echt (Wien 1903.) Nr. 1812.

⁶ Marshall, F. H., Catalogue of the Jewellery (London 1911) Nr. 2869.

⁷ Uo. 2868.

⁸ Kovrig, I. A császárkori fibulák főformái Pannoniában. DissPann II. 4. (Bp. 1937) XXXVIII. t.

⁹ Dennison, W.—Morey, Ch. R., A gold treasure of the late Roman period from Egypt, (New York 1972.) 142.

¹⁰ Uo. 142.

¹¹ Kovrig I., i. m. XXXVIII. t.

¹² Uo.

¹³ Marshall, F. H., i. m. 2870.

¹⁴ Forrer, R., Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer (Berlin 1907.) 134. t. 2.

¹⁵ Dennison, W.—Morey, Ch. R., i. m. 140.

¹⁶ Marshall, F. H., i. m. 2937.

¹⁷ R. Alföldi M., FA 6 (1954) XVII. t. 1–3.

¹⁸ Alföldi A., NK 1929–30. III/a t. 5.

¹⁹ Marshall, F. H., i. m. 2871.

²⁰ Voetter, O., i. m. Nr. 2124.

²¹ Poncet, E., Revue Numismatique, 1889. X. tábla 2.

²² de Ridder, A., Catalogue sommaire des bijoux antiques du Musée du Louvre (Paris, 1924.) Nr. 759.

²³ Alföldi A., i. m. III/a t. 3.

²⁴ Marshall, F. H. i. m. Nr. 2939.

²⁵ Forrer, R. i. m. 134. t. 2.

²⁶ Marshall, F. H., i. m. Nr. 2940.

²⁷ Uo., i. m. Nr. 2727.

²⁸ Dennison, W.—Morey, Ch. R. i. m. 142.

²⁹ Uo. 142.

³⁰ Regling, K., Die Antiken Münzen, (Berlin 1929) 134.

³¹ Dennison, W.—Morey, Ch. R., i. m. 140.

³² Carducci, C., Gold- und Silberschmuck aus dem antiken Italien (Wien 1962) 60.

³³ Kovrig I. i. m. XXXVIII. t.

³⁴ Filow, B., Bull. Soc. Bulgare 4 (1914) II/1. t.

³⁵ Bull. of the Metropolitan Museum. 1966. 282.

³⁶ Marshall, F. H., i. m. Nr. 2938.

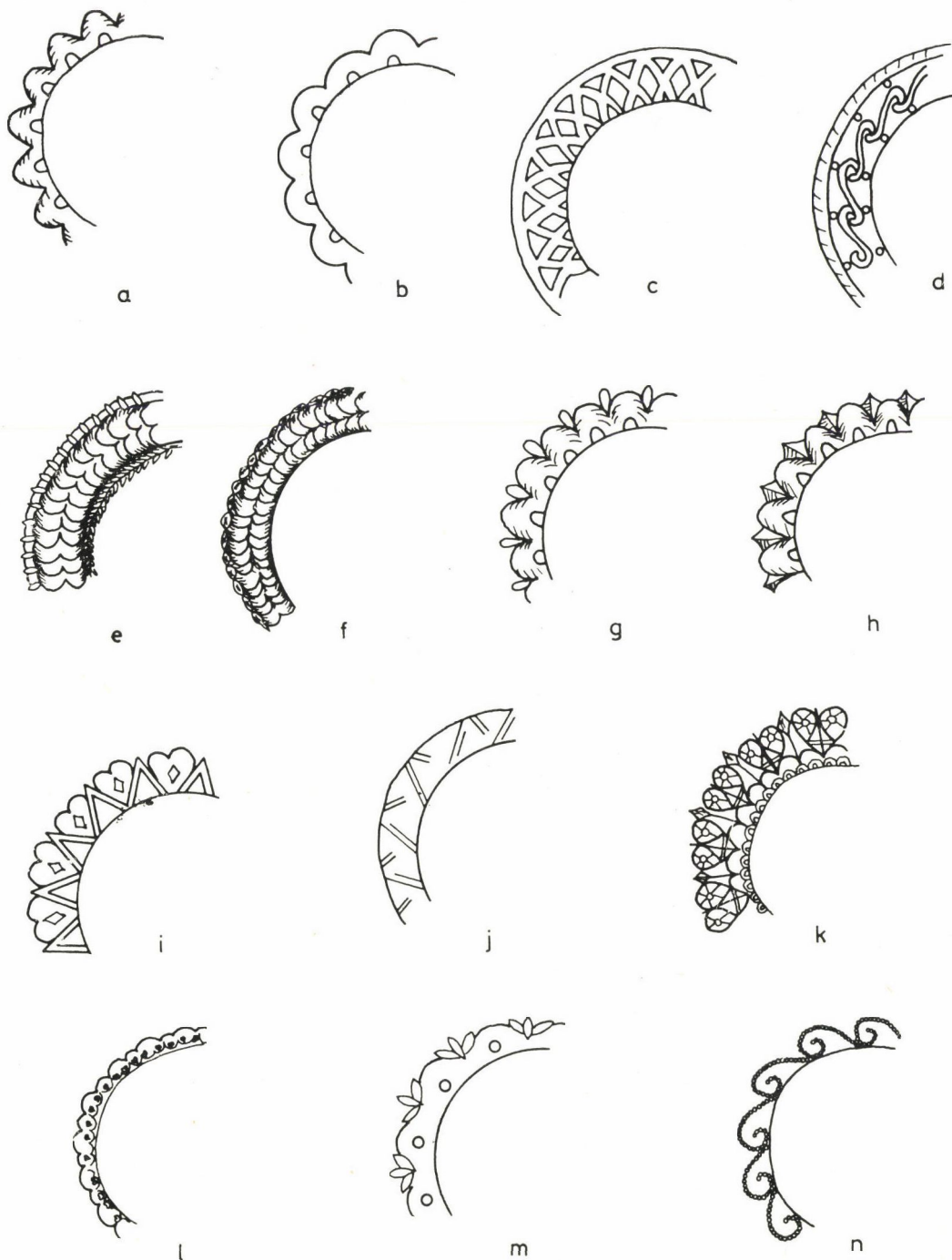
³⁷ Kovrig I., i. m. XXXVIII. tábla.

³⁸ Coche de la Ferté, E., Les bijoux antiques, (Paris 1936.) XLIII. 4.

³⁹ Uo. XLIII. 5.

⁴⁰ Alföldi A., i. m. III/a t. 1.

⁴¹ Dennison, W.—Morey, Ch. R., i. m. 140.

1. kép. Az éremkeretek típusai. a—b. I. csoport (Lucilla, Commodus). — c—d. II/1 csoport (Antoninus Pius). — e—f. II/2 csoport (Philippus Arabs, Marcus Aurelius). — g—h. III. csoport (Philippus Arabs, Postumus). — i. IV. csoport (Gallienus). — j. V. csoport (Alexander Severus). — k. VI/1. csoport (Alexander Severus). — l—m. VI/2. csoport (Volusianus, Antoninus Pius). — n. VII. csoport (Antoninus Pius)

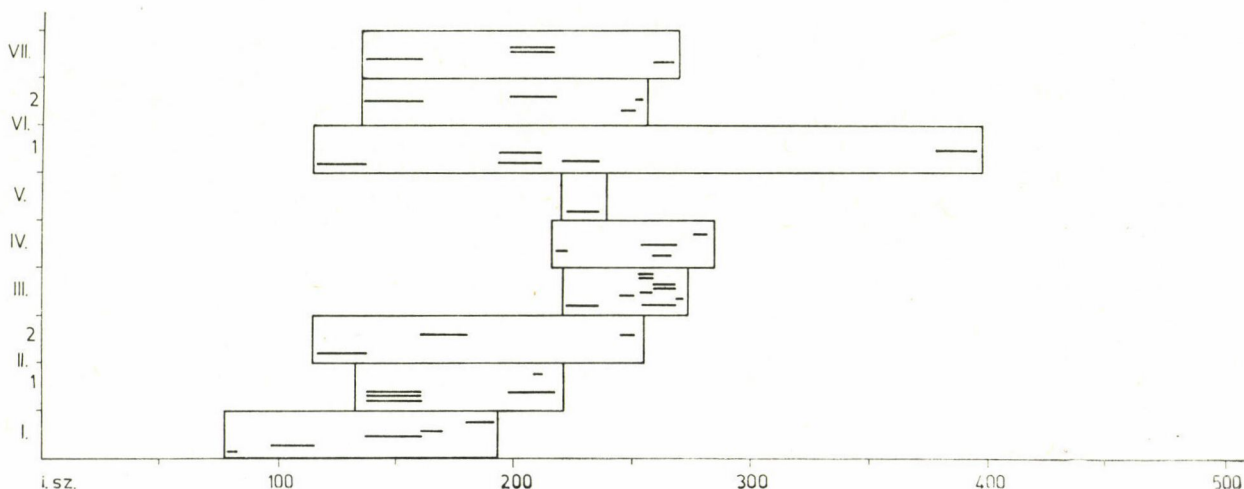
Рис. 1. Типы окаймления монет. а—б. группа I. (Лусилла, Коммод). — с—д. группа II/1. (Антониний Пий). — е—ф. группа II/2. (Филипп Арабс, Марк Аврелий). — г—х. группа III. (Филипп Арабс, Постум). — и. группа IV. (Галлиен). — j. группа V. (Александр Север). — k. группа VI/1. (Александр Север). — l—m. группа VI/2. (Волузиан, Антоний Пий). — n. группа VII. (Антониний Пий)

Fig. 1. Les types d'exergue. a—b. Ier Groupe (Lucilla, Commodus) — c—d. Groupe II/1 (Antoninus Pius) — e—f. Groupe II/2 (Philippus Arabs, Marcus Aurelius) — g—h. Groupe III. (Philippus Arabs, Postumus) — i. Groupe IV (Gallienus) — j. Groupe V (Alexander Severus) — k. Groupe VI/1 (Alexander Severus) — l—m. Groupe VI/2 (Volusianus, Antoninus Pius) — n. Groupe VII (Antoninus Pius)

tók. Az I. csoport a legkorábbi, darabjai az I–II. századból valók. A II. csoport mindkét típusa megtalálható a II. században, illetve a III. század közepén. A III. csoport darabjai mind a III. századból származnak, csakúgy, mint a IV. csoportbeliek. III. századi az egyetlen V. csoportbeli darab is. A VI. csoport tagjai a legváltozatosabbak, a legtöbb darab a III. századból származik. Az egyetlen IV. századbeli darab is ebbe a típusba sorolható. A VII. csoport nagy része szintén III. századi, de egy II. századból származó darab is van köztük.

Ha századokra bontva vizsgáljuk a csoportok megoszlását, megfigyelhetjük, hogy az I. században készült érmek keretei az I. csoportba tartoznak. A II. századi darabok már változatosabbak, az I, II/1, II/2, VI/1, VI/2, VII. csoportokból kerülnek ki.

A legtöbb fajta kerettel a III. századi daraboknál találkozunk, a század első felében minden csoport előfordul, némelyikből több darab is van. A század második felében a típusok száma csökken, a II/2, III, IV, VI/2, VII. fordulnak elő a darabok, viszont egy típusból több is megtalálható (2. kép).

2. kép. A kerettípusok időbeli megoszlása

Рис. 2. Хронология типов окаймлений

Fig. 2. La répartition chronologique des types d'exergue

Már az eddigiekből is kitűnt, hogy kevés császár pénze került elő keretbe foglalva. Számosan damnatio memoriae-val sújtottak:

(A császár neve után a csoportszám áll)	
Vespasianus	I.
Titus	I.
Domitianus	I.
Traianus	I.
Hadrianus	II/2, VI/1.
Antoninus Pius	I. 3 db II/1. VI/2. VII.
Marcus Aurelius	II/2.
Commodus	I.
Septimius Severus	VI/2.
Caracalla	II/1. VI/2. VII.
(Plautilla	VII.)
Geta	II/1.
Elagabalus	IV.
Alexander Severus	III. V. VI/1. VI/2.
Philippus Arabs	II/2. III. VI/2.
Volusianus	VI/2.
Valerianus	3 db III.
Gallienus	II/2. III. 2 db IV.
Postumus	2 db III, IV, VII.
Victorinus	III.
Probus?	IV.
Theodosius	VI/2.

A vizsgált esetekben mindig aureusokat foglaltak keretbe. Más kategóriába tartozik az eredetileg is ajándékozási célból készített medaillonok keretelése és viselése. (Ez csak az aranymedaillonokra vonatkozik, az ezüstöket átfúrva viselték.⁴²)

⁴² Uo. 104.

⁴³ Uo. 140.

⁴⁴ Suetonius; Augustus 75.

Bonyolultabb a kérdés az ékszerként viselt érem, pontosabban a forgalomból ily módon elvont pénz esetében. Egy kivételtől eltekintve⁴³ mindig az előlapot, tehát a császár képmását láttatva viselik. Valószínű, hogy az érmek egy részét császári ajándéknak kell tekintenünk, amit tulajdonosa mint megtisztelő ajándékot viselt. Régi, illetve jutalomként osztott pénzek ajándékozásáról különböző időpontokból van adatunk.

Suetonius írja Augustusról:⁴⁴ „Saturnalibus et si quando alias libuisset modo munera dividebat, vestem et aurum et argentum, modo nummos omnis notae, etiam veteres regios et peregrinos, interdum nihil praeter cilicia et spongiae et rutabula et forpices atque alia id genus, titulis obscuris et ambiguis.” Cassius Dionál⁴⁵ Septimius Severusról olvashatjuk, hogy a 202-es decennáliától kezdve minden évben valamennyi praetorianust egy darab arannyal ajándékozott meg, az auctorok azonban hallgatnak arról, hogy az ajándékba kapott pénzt kitüntetés jellege miatt őrizték vagy viselték volna.

A Digestában⁴⁶ ékszerként viselt arany- és ezüstpénzekről olvashatunk, de arról nincs szó, hogy ezeknek valamilyen hivatalos jellege lett volna „Nomismata aurea vel argentea vetera, quibus pro gemmis uti solent...”

A damnatio memoriae-val sújtott császár pénzét halála után nem foglalták keretbe, így ezeket vagy a császár, ha nem is kitüntetésképpen, de propagandacélból osztogathatta, vagy csak a császár halála után jóval, mikor viselésük politikailag már nem volt kompromittáló, csupán díszítésként kerülhettek használatba.

A propaganda mellett szólnak Gallienus aranyból kivet legios pénzei, melyeket már készítésükkor sem szántak a pénzforgalomnak.⁴⁷

A késői mellédíszek viselésére van csak biztos ada-

⁴⁵ Cassius Dio (Boss. 700.) 76, 1, 1.

⁴⁶ Pomponius, Dig. VII. 1,28.

⁴⁷ Alföldi A. NK 25 (1926) 18.

tunk: egy ciprusi reliefen ábrázolt férfi, St. Sergius vagy St. Bacchus viselt hasonlót, a Justinianus mozaikon pedig a testőrökön figyelhetünk meg ilyen darabokat.⁴⁸

A császári medaillonokat a brakteáták előképeinek tekinthetjük,⁴⁹ de valószínű, hogy a pénzek egy része is a medaillonokhoz hasonló szerepet játszott. A nagyobb értékű medaillonokat csak bizonyos társadalmi kategóriák megajándékozására verhették, míg az alacsonyabb rangúaknak az eredetileg a pénzforgalom számára tervezett érmékből ajándékoztak.

Az egyedi darabok vizsgálatánál többet mondanak a leletegyüttesek, illetve az olyan esetek, amikor ugyanazon a láncon több érmet viselt egyszerre tulajdonosa. A rábakovácsi ékszerkincs nyakláncán három érme függött.⁵⁰ Mindhárom verdefényesen került a keretbe, sőt, a keretezés is azonos időpontban történt, a keretek technikája és elkészítési módja teljesen azonos. A lánc Hercules-csomója arra utal, hogy a család férfitagja viselte, értékét és megbecsültségét pedig bizonyítja, hogy a család meneküléskor többi vagyontárgyával együtt elrejtette.

A petrijaneci kincs⁵¹ keretelt érmei más helyzetet sejtetnek. Az érmek különböző korból származnak, s a keretek is különböző módon készültek. A kincs tulajdonosa, illetve családja fokozatosan juthatott hozzá az egyes darabokhoz, talán a családi vagyon továbbörökítése által. Csak néhány darabot keretezhettek be azonos vagy közeli

időpontban, a többség kerete is más időben készülhetett. Az sem bizonyos, hogy az érmekeket egy láncon viselték.

A naixi láncon⁵² Hadrianus, Septimius Severus, Caracalla és Geta érmei függtek kétféle technikájú keretbe foglalva.

A láncon az érmek összecsiszolásának megakadályozására feszítőgyöngyöket alkalmaztak. Így ha a keretbe foglalás nem is, a nyaklánc kialakítása — gyöngyök készítése, érmek felfüggesztése — mindenképpen csak azonos időben történhetett meg.

A keretelt érmek egy csoportja tehát hivatalos jelleggel bírt, melyet csak bizonyos kategória tagja kaphatott meg és viselhetett. A III. században a fokozott propaganda miatt fellendült az érmek ajándékozása és keretbe foglalása. Az egyre gyakrabban ajándékozott „kitüntetés” fokozatosan veszített értékéből, s „divattá” vált. A család nőtagjai is viselni kezdték, értéktelen, kopott pénzdarabokat is keretbe foglalva. Így kerülhettek a korábbi érmek a későbbi technikát tükröző keretbe. Ekkor már a császári képmás nem játszott szerepet az éremviselésben, ezért bárki pénzét felhasználhatták.

A nyitott kérdések megoldásához elsősorban a leletegyüttesek további vizsgálatai vezethetnek, melyeknél a kísérő darabok segíthetik a kutatót.

R. Facsády Annamária

THE CUSTOM OF COIN SETTING IN THE ROMAN EMPIRE

Extract

Little attention had been paid to coins in gold settings, coins worn on a chain, or coins supplied with a pin. Coins withdrawn from circulation though, coins elevated to jewellery, makes a *post quem* dating possible and at the same time the setting itself shows the fashion in jewellery, or the changes in gold and silversmith's techniques. Thus their combined examination might help in the chronology of the otherwise difficult problem of dating.

The settings examined were divided by their techniques.

- I. Flat settings with filigree technique
- II/1. Settings with dense fine filigree work
- II/2. Wreath like settings
- III. Settings with the combined methods of filigree and repousse techniques
- IV. Settings with the combination of filigree and scored techniques
- V. Settings with scored technique
- VI/1. Settings with lace-like filigree work
- VI/2. Settings with the combined application of lace-like filigree and repousse techniques.
- VII. Settings with the application of granulation and filigree techniques

The types can be well divided chronologically also: Items of group I date to the 1st-2nd century A. D., both types of the second group are from the middle of the 2nd and 3rd century A. D., groups III—IV represent the coins of emperors from the 3rd century A. D., and the only piece of group V belongs to this era also. Most of the pieces of group VI date to the 3rd century A. D., but there

are some from other periods also. There is a 2nd century A. D. coin among the coins of group VII which otherwise all date to the 3rd century A. D.

The most variations of settings occur during the first part of the 3rd century A. D. By the second half of the century the setting techniques become more uniform, the number of types decreases. Coins withdrawn from circulation and worn as jewellery were without exception *aurei*, most of which must have been imperial gifts. Gold and silver coins were donated to the soldiers by Augustus and Septimius Severus as recorded by Suetonius and Cassius Dio respectively. The *Digestae* relate the wearing of coins as jewellery also.

Most set coins are coins of such emperors who had received *damnatio memoriae* after their death. Accordingly these must have only been distributed propagandistically during the period of the emperor being in power. Their propagandistic purpose is further supported by the gold minted legionary coins of Gallienus, and three *aurei* in mint condition with identical settings of the necklace with a Hercules-knot of the Rábakovács find. The setting of coins and presenting of coins must have upsurged because of the increasing propagandistic tendencies. The more and more often distributed gifts became a „fashion”, and even the worthless, worn coins were set and worn by the female members of the family. Since in this case the emperor's representation on the coin did not play any role, more so, a necklace could have had set coins of different periods, with settings of different techniques.

A. R. Facsády

⁴⁸ Dennison, W.—Morey, Ch. R., i. m. 116.

⁴⁹ Mackeprag, M., De nordiske Guldbrakteater. 1952.

214. —

⁵⁰ Alföldi M., i. m.

⁵¹ Kovrig I. i. m. 99.; Noll, R., Vom Altertum zum Mittelalter, (Wien 1958) 53—.

⁵² Dennison, W.—Morey Ch. R. i. m. 142. —

SZARMATA TELEP NYOMAI BÁNHALMA HATÁRÁBAN

Bánhalma határában (Szolnok megye, törökszentmiklósi járás), Czebe pusztán, a Kakat ér partján 1975 februárjában az NK 3. öntözősatorna építésekor cserép és csontanyag került elő. A Középtiszavidéki Vízügyi Igazgatóság értesítette a szolnoki Damjanich János Múzeumot. A leletbejelentést követően Stanczik Ilona és Raczkó Pál¹ leletmentő ásatást végzett a területen. Az építkezés sűrűsége miatt csupán a veszélyeztetett terület hitelesítésére került sor. Ennek során négy gödröt — köztük egy őskori — és egy félig földbe mélyített lakóház részét tárták fel. A leletanyag leírása:

2. gödör:

Kissé ovális 3,20 × 2,70 m. átmérőjű, feneke felé szűkülő 112 cm mély.

Téglaszínű, korongolt, enyhén megvastagodó peremű edény száj és oldaltöredéke, két párhuzamosan futó hornyolással tagolva. szá = 18 cm.

Szürke, korongolt öblös edény töredéke, a vállon borda fut körbe.

Téglaszínű, szemcsés anyagú kézzel formált edény fenék-töredéke. fá = 13 cm.

Osteológiai anyag:

Canis familiaris L. (Kutya).

1. agykoponya a homlokcsont bal oldali processus zygomaticus darabbal. Adult (5. kép. 1 a-b).

Az os parietale boltozatos, a tuber parietale gyengén ívelt. Az os interparietale nagy, a közepesen kiemelkedő crista sagit. ext. hosszú (84 mm), egyenes. A linea frontalis erősen kiemelkedő, az ectorbitale dorso-ventralisan lapított. A linea nuchalis superior jól fejlett, éles peremű, gyengén ívelt lefutású. A linea nuchalis inferior az othionig követhető. A protuberantia occipitalis superior mély és dupla. A tarkócsont nuchalis részének median sagittalis vonala hullámos (domború). A fossa condylica inferior szűk. Az agykoponya a frontostionnál erősen beszűkül.

Méreték: interparietale hossza = (Op-L) 37 mm, sutura sagittalis hossz = (L-Br) 30 mm, dorsalis koponya hossz = (Op-Ect vonal) 105 mm, occipitalis magassága (O-Op) 32 mm.

2–3: agykoponya és jobb oldali maxilla darab az os zygomaticussal. Adult (5. kép. 2 a-b).

Az os parietale széles, erősen ívelt és domború. A tuber parietale boltozatosan kiemelkedik. Az os interparietale nagy, a magasan kiemelkedő crista sagittalis externa caudalis részét alkotja. A crista sagit. ext. rövid (64 mm.), ívelt. A linea nuchalis superior jól fejlett, éles peremű, erősen ívelt lefutású. A linea nuchalis inferior az othionig követhető. A protuberantia occipitalis superior mély, szimpla. A tarkócsont nuchalis részének median sagittalis vonala egyenes. A fossa condylica inferior széles. Az agykoponya a frontostionnál enyhén szűkül.

A maxillában a premolarisok között 3 mm-es hézagok vannak. A fogak viszonylag kicsik. A fogsor íve a P²-nél eléri a C-M² lingualis oldalánál húzott egyenest.

Méreték: interparietale hossza = (Op-L) 35 mm, sutura sagittalis hossz = (L-Br) 27 mm, intermaxilla lateralis hossza = (P-Ni) 56 mm, prosthion-infraorbitale távolság (P-If) 64 mm, occipitalis magasság = (O-Op) 32 mm, foramen magnum magassága (B-O) 20 mm, fogsorhossz (P-Pd) 96 mm, premolaris fogsorhossz (Pm-Mol) 48 mm

molaris fogsorhossz (Mol-Pd) 16 mm, koponya szélessége az othionnál (ot-ot) 68 mm, agykoponya szélessége az euryonnál (eu-eu) 63 mm, porionok közötti távolság (po-po) 64 mm, condylus occipitalis szélessége (c-c) 41 mm, foramen magnum szélessége 22 mm, P⁴ hossz = 18 mm.

3. gödör:

Ovális 2,10 × 1,70 m átmérőjű gödör, mélysége a talajszinttől számítva 230 cm.

Szürke, korongolt, gyűrűsen megvastagodó peremű tál perem és oldaltöredéke. szá = 22 cm (1. kép 1).

Szürke, korongolt megvastagodó és behúzott peremű tál oldal és szájtöredéke. szá = 20,2 cm (1. kép 2).

Szürke, korongolt tál, pereme alatt mély horony fut körbe. Az edény külső felületén másodlagosan feketére égett. szá = 22,8 cm (1. kép 3).

Halványszürke, korongolt, megvastagodó és kissé behúzott peremű tál száj és oldaltöredéke. A perem alatt három halvány hornyolással. szá = 19,8 cm (1. kép 4).

Világosszürke, enyhén fényezett felületű korongolt, kihajló peremű tál töredéke, vállán széles, mély hornyolással. szá = 21,2 cm (1. kép 5).

Szürke, korongolt, megvastagodó peremű tál töredéke, pereme alatt hornyolva. szá = 18 cm (1. kép 6).

Téglaszínű, korongolt, kihajló peremű tál perem és oldaltöredéke, vállán horonnyal. szá = 21 cm (1. kép 7).

Szürke, korongolt edény nyaktöredéke, egyenes falú, pereme megvastagodik. Helyenként másodlagosan pirosra égett. Törésfelülete szürke. szá = 21 cm (1. kép 8).

Halvány téglaszínű, korongolt, igen vékonyfalú kihajló peremű félgömbös tál töredéke. szá = 16 cm (1. kép 9).

Szürke, korongolt, egyenes nyakú és enyhén kihajló peremű edény nyak és peremtöredéke. Másodlagosan pirosra égett. szá = 20,2 cm (1. kép 10).

Szürke, korongolt, kihajló peremű öblös edény. Hasán halvány korongolás-nyomokkal. szá = 16 cm. fá = 8 cm. mag. = 16 cm (1. kép 11).

Világosszürke, korongolt, egyenes nyakú, megvastagodó és kihajló peremű edény száj és oldaltöredéke, vállán hornyolással. szá = 13,2 cm (1. kép 12).

Szürke, korongolt enyhén megvastagodó és kihajló peremű edény száj és oldaltöredéke. Felületén vízszintes fényezett, átlukasztott darab. szá = 18 cm (1. kép 13).

Szürke, korongolt edény perem és oldaltöredéke, a nyakon halvány, sekély horonnyal. szá = 14,8 cm (1. kép 14).

Szürke, korongolt, kihajló peremű edény töredéke. Anyaga kissé csillámos. szá = 15,2 cm (1. kép 15).

Világosszürke, korongolt, kihajló peremű edény töredéke, felülete fényezett. szá = 13,4 cm (1. kép 16).

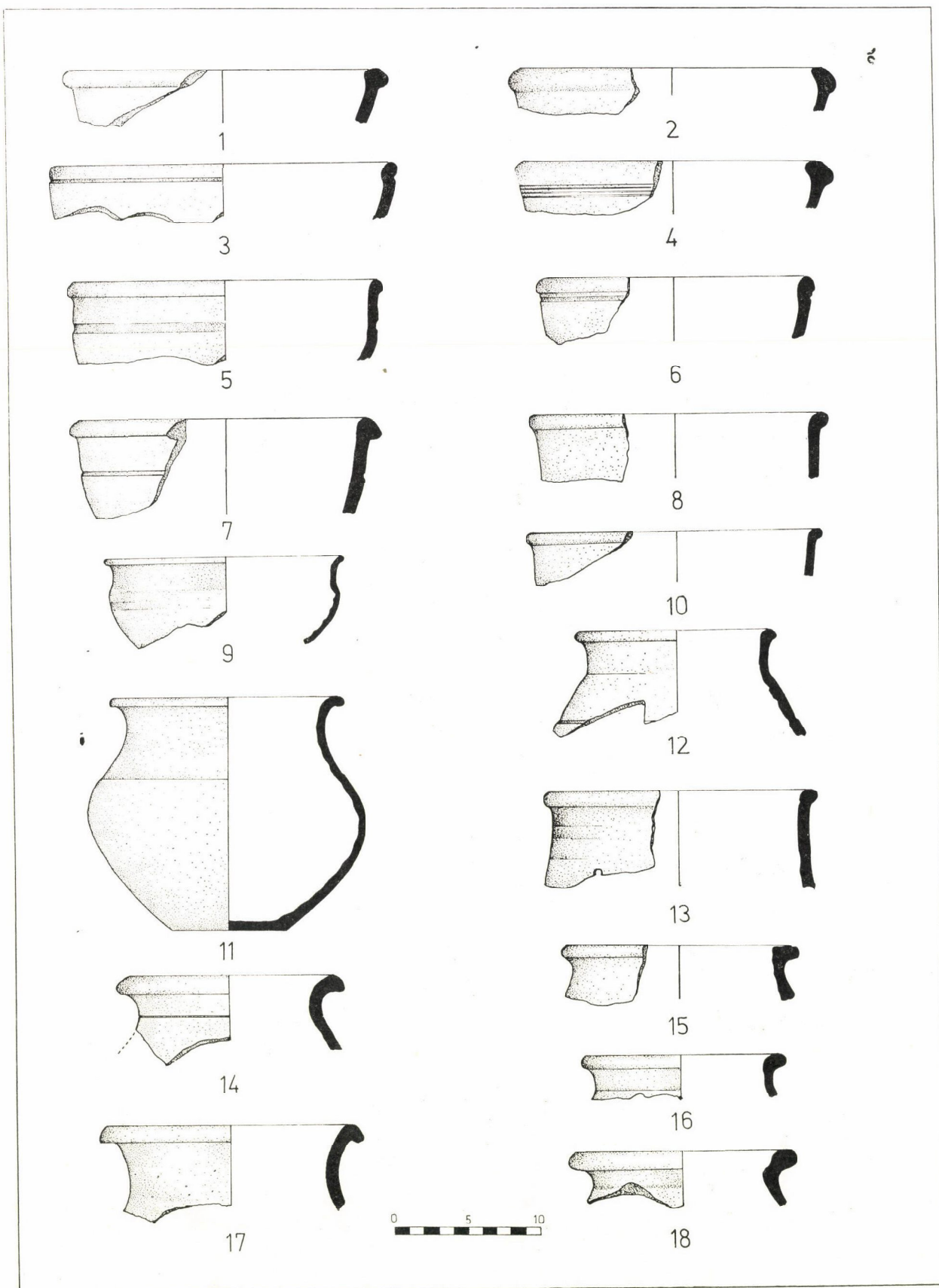
Világosszürke, korongolt, kihajló peremű edény nyak és szájtöredéke, szemcsés agyagból készült. szá = 17 cm (1. kép 17).

Világosszürke, fénytelen, kihajló peremű edény töredéke. szá = 14,6 cm (1. kép 18).

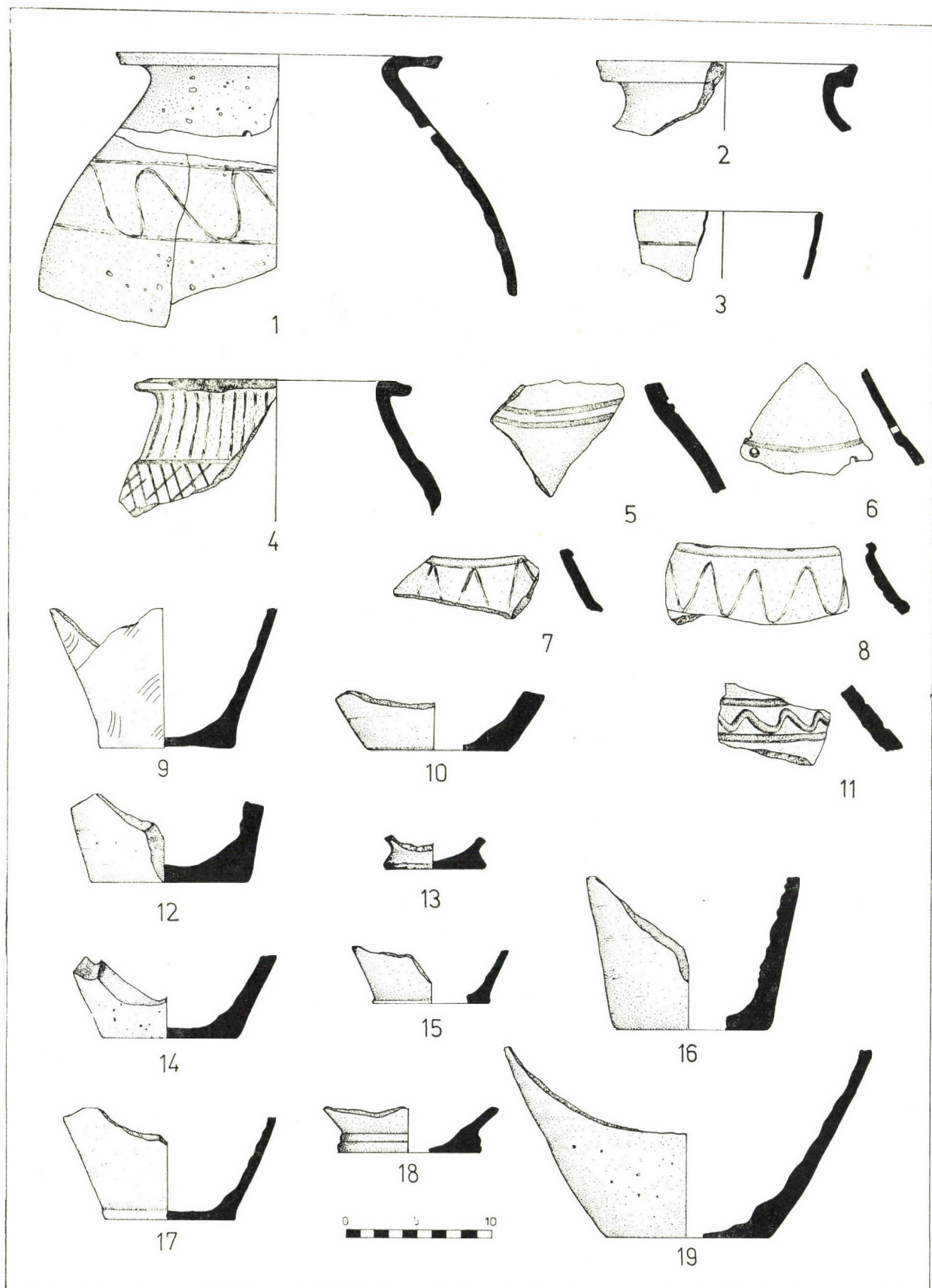
Szürke, korongolt, vízszintes peremű hombár perem és oldaltöredéke. Vállán párhuzamos, besímitott vonalak között besímitott hullámvonal-dísz fut körbe. szá = 22,6 cm (2. kép 1).

Sárgásszürke, korongolt edény peremtöredéke. szá = 18,6 cm (2. kép 2).

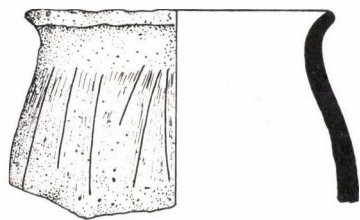
¹ Az anyag átengedéséért itt mondok köszönetet mindkettőjüknek.

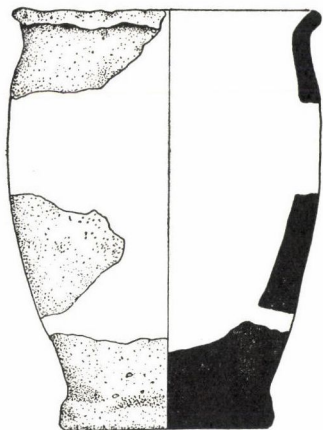
1. kép. 1—18. Bánhalma 3. gödör. 1 : 4
 Рис. 1. 1—18. Банхалма, яма № 3. М: 1 : 4
 Fig. 1. 1—18. Bánhalma, fosse n° 3—1 : 4

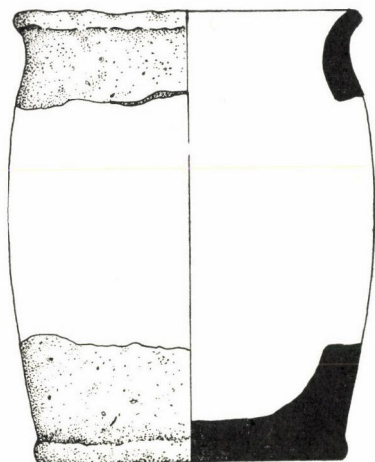
2. kép. 1—19. Bánhalma 3. gödör. 1 : 4
 Рис. 2. 1—19. Банхалма, яма № 3. М: 1 : 4
 Fig. 2. 1—19. Bánhalma, fosse n° 3. 1 : 4

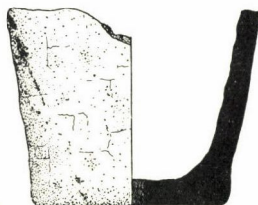
1

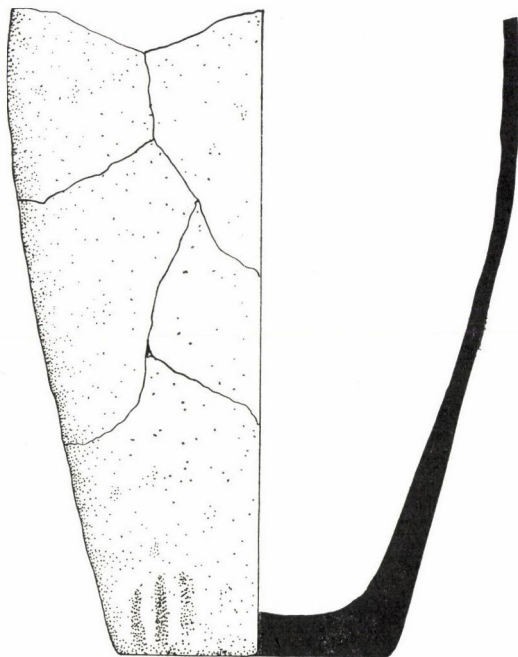
2

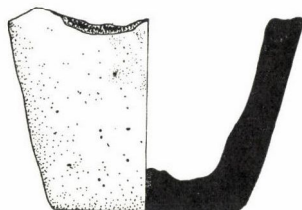
4

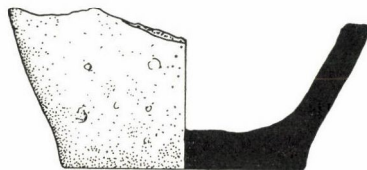
5

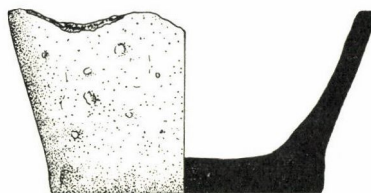
3

6

7

8

3. kép. 1–5. Bánhalma 3. gödör. 1 : 4
Рис. 3. 1–5. Банхалма, яма № 3. М: 1 : 4
Fig. 3. 1–5. Bánhalma, fosse n° 3. 1 : 4

4. kép. Bánhalma 3. gödör. Terra sigillata töredék
Рис. 4. Банхалма, яма № 3. Обломок terra

СИГИЛЛАТЫ

Fig. 4. Bánhalma, fosse n° 3. Fragment de terra sigillata

Barnás-téglaszín, fekete törésfelületű, vékony falú korongolt kerámia töredéke, körbefutó keskeny hornyolással. szá = 13,2 cm (2. kép 3).

Szürke, korongolt edény perem és oldaltöredéke. A nyakon függőleges besimítás, alatta besimított hálódísz. szá = 19 cm (2. kép 4).

Téglaszín, korongolt edény oldaltöredéke, a vállon futó két párhuzamos hornyolással (2. kép 5).

Téglaszínű, korongolt edény nyak és válltöredéke, a vállon hornyolás, a töredék három helyen át van fúrva (2. kép 6).

Szürke, korongolt edény válltöredéke, plastikus borda alatt körbefutó zegzug besimítással (2. kép 7).

Szürke, korongolt edény válltöredéke, vízszintesen futó borda alatt besimított hullámvonal-díszítéssel. (2. kép 8)

Szürke, korongolt korszó fenéktöredéke, felületén három, ill. négy bekarcolt ívelt párhuzamos vonallal díszítve. fá = 9,2 cm (2. kép 9).

Szürke, korongolt edény fenéktöredéke, igen vastag falú, de a fenékrészen egészen elvékonyodik (2. kép 10).

Szürke, korongolt edény válltöredéke, két mély horony között hasonló mélyített hullámvonal díszítéssel. (II tábla 11.)

Téglaszínű, korongolt vastag falú edény fenéktöredéke. fá = 11 cm (2. kép 12).

Téglaszínű, korongolt kis edény fenéktöredéke. fá = 6,3 cm (2. kép 13).

Szürke, korongolt, vastag falú edény fenéktöredéke. Felülete lyukaesos, porózus. fá = 9,2 cm (2. kép 14).

Szürke, korongolt gyűrűs talpú kis edény fenéktöredéke. fá = 6,8 cm (2. kép 15).

Szürke, korongolt, vastag falú, meredek oldalú edény fenék és oldaltöredéke. fá = 10,8 cm (2. kép 16).

Szürke, korongolt edény fenék és oldaltöredéke. fá = 9 cm (2. kép 17).

Szürke, korongolt kettős gyűrűs fenekű edény töredéke. Az edény fala a fenékrészen nagyon elvékonyodik. fá = 9,6 cm (2. kép 18).

Szürke, korongolt, erősen öblösödő edény fenék és oldaltöredéke, felülete kissé szemcsés, fala a fenékrészen elvékonyodik. fá = 11,5 cm (2. kép 19).

Drag. 37. terra sigillata perem és oldaltöredéke. Tojásfüzér alatt jobbra lépő kakas, alatta a következő sávban ostoros férfialak. Narancssárga színű, porózus anyagú, erősen kopott darab. A férfialak pecsétlővel dolgozott a fazekas legutóljára, részben fedi a kakasos pecsétlőt (4. kép).

Kívül-belül téglaszínű, törésfelületén fekete, kihajló peremű kézzel formált kerámia töredéke. Felületén függőleges bekarcolt vonalak futnak végig. szá = 16 cm (3. kép 1).

Barnafoltos, téglaszínű, fekete törésű, kézzel formált edény, pereme enyhén kihajlik és elvékonyodik. Az edény fala a fenék felé haladva fokozatosan megvastagododik. szá = 12,8 cm (3. kép 2).

Téglaszínű, törésén fekete, kézzel formált nagyméretű

edény fenék és oldaltöredéke. fá = 14 cm (3. kép 3). Téglaszínű, barna foltos kézzel formált edény töredéke. szá = 18 cm. fá = 15,8 cm (3. kép 4).

Kézzel formált, barnafoltos téglaszínű edény fenéktöredéke, felülete repedezett. fá = 10 cm (3. kép 5).

Osteológiai anyag:

Bos taurus L. (Szarvasmarha)

1–2; 2 db felső molaris (M sup), adult.

3; jobb oldali metatarsus diaphysis darab, adult. A diaphysis két vége töredezett, ragadozó állat fogaitól eredő erős rágás nyomaival.

Equus caballus L. (Ló)

1; bal oldali M³, adult.

2–5; bal oldali összetartozó P₃-M₁₋₃, adult. A rágófelületek zománcredőre jellemző, hogy míg az M₁-nél a sulcus externus csak benyúlik a metaconid és a metastylid közé, addig az M₂-nél és M₃-nál a sulcus externus már eléri a sulcus internust. Az M 1–3 hossza: 74 mm. A molarisok rágófelületeinek — hosszúság × szélesség — méretei: M₁ — 20,6 × 16 mm, M₂ — 22 × 16 mm, M₃ — 30 × 14,5 mm.

6; Bal oldali állkapocs angulus töredék, adult.

4. gödör:

Közvetlenül a földbe mélyített ház fala mellett, a ház kissé vágja a gödör szélét. 1,50 m mély, kör alakú gödör.

1. Téglaszín, vastagfalú, fekete törésű kerámia fenék és oldaltöredéke. Kézzel formált, fenekének belső oldalán erős kiugrás. fá = 10 cm (3. kép 6).

Téglaszínű, kézzel formált öblösebb edény fenék és oldaltöredéke fá = 12 cm (3. kép 7).

Téglaszínű, kézzel formált, barna foltos edény fenék és oldaltöredéke. fá = 13,6 cm (3. kép 8).

Kiegészítésre alkalmatlan, szürke, korongolt, különféle vastagságú oldaltöredékek.

Osteológiai anyag

Bos taurus L. (Szarvasmarha)

1; bal oldali homlokcsont töredék a szarvcsap basalis részével, adult (5. kép 3). A koponya torus frontalis a szarvcsap collumától a median sagittalis sík irányában először homorúan emelkedik, majd egyenes vonalban süllyed.

A szarvcsap rövid, egyenletesen vékony, a homlok síkjához viszonyítva felfelé hajló, caudalisan csavarodó. A homlokcsont pars cornualis-án háromszög alakú traumatikus sérülés található. Ez a sérülés önmagában nem okozhatta az állat elpusztulását, de feltételezhető, hogy a letaglózáskor kapta, mert a csontszélek már nem tudtak regenerálódni.

A szarvcsap legnagyobb átmérője 43 mm, legkisebb átmérője = 34 mm, basiskörméret = 130 mm.

2; bal oldali szarvcsap basalis fele, a homlokcsont pars cornualis töredékével (5. kép 4). A szarvcsap rövid, lapos, dorso-ventralis oldalán vékony-, anterio-posterialis részén vastagfalú. A homlok síkjától enyhén felhajló, caudalisan csavarodó. A szarvcsap legnagyobb átmérője = 36 mm, legkisebb átmérője = 28 mm, basiskörméret = 110 mm.

3; bal oldali scapula distalis töredék, adult.

4–5; bal oldali radius proximalis epiphysis darab és a hozzá tartozó ulna olecranon része, adult. A radius prox. epiph. szélessége = 86 mm, mélysége = 45 mm.

6; metacarpus diaphysis töredék, adult.

7. bal oldali tibia proximalis epiphysisének medialis oldala, adult.

Ovis aries L. (Juh)

1; bal oldali állkapocs ramus töredéke, juvenilis.

2; bal oldali humerus diaphysis töredék, adult. A diaphysis felülete erősen rágott.

Equus caballus L. (Ló)

1; felső molaris töredék, adult.

2; bal oldali humerus distalis epiphysis darab, adult. A humerus dist. epiph. szélessége = 72 mm, mélysége = 73 mm.

3; bal oldali femur proximalis töredék, adult. A caput femoris szélessége = 55 mm, mélysége = 53 mm.

4; jobb oldali os phalangis II., adult.

A telep kézzel formált, durva házi kerámiája (3. kép 1–8) nem mutat különösebb formai eltérést az Alföld egyéb, hasonló korú lelőhelyének házi kerámia anyagától.

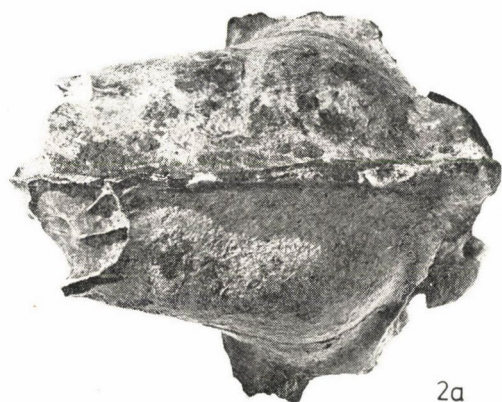
Jellegzetes a kihajló peremnél elvékonyodó, illetve a fenékrész felé fokozatosan erősen megvastagodó fal és a

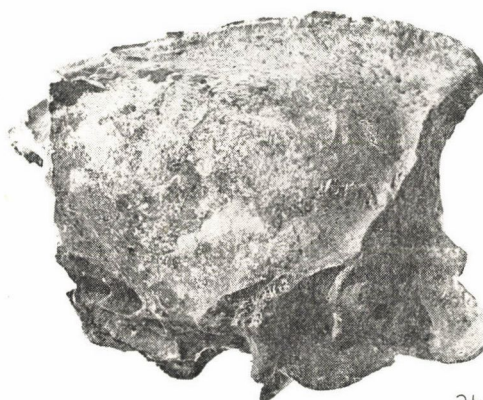
1a

1b

2a

2b

3

4

5. kép. 1. a—b. Bánhalma 2. gödör. Kutyakoponya. Norma frontalis — norma temporalis. — 2. a—b. Bánhalma 2. gödör. Kutyakoponya. Norma frontalis — norma temporalis. — 3. Bánhalma 4. gödör. Szarvasmarha szarvesap. Norma occipitalis. — 4. Bánhalma 4. gödör. Szarvasmarha szarvesap töredék. Norma occipitalis
Рис. 5. 1a—b Банхалма, яма № 2. Череп собаки. Norma frontalis — norma temporalis. 2.a—b. Банхалма, яма № 2. Череп собаки. Norma frontalis — norma temporalis. 3. Банхалма, яма № 4. Основание рога крупного рогатого скота. Norma occipitalis. — 4. Банхалма, яма № 4. Обломок рога крупного рогатого скота. Norma occipitalis
Fig. 5. 1. a-b. Bánhalma, fosse n° 2. Crâne de chien. Norma frontalis — norma temporalis. — 2. a-b. Bánhalma, fosse n° 2. Crâne de chien. Norma frontalis — norma temporalis. — 3. Bánhalma, fosse n° 4. Germe de corne de boeuf. Norma occipitalis. — 4. Bánhalma, fosse n° 4. Fragment de germe de corne. Norma occipitalis

nem kellő ideig és hőfokon történt kiégetés miatt elégtelenül átégett, zárványos anyag.² Emiatt az edények felülete gyakran repedezett, a törésnél morzsalódik. A kezdetleges előállítási technika miatt is valószínű, hogy ez a fajta kerámia a településeken készült, és az egy kéz alól kikerült példányok előállítási helyük közvetlen környezetére korlátozódott. Igen kis formavariációt mutatnak, díszítésük kezdetleges, csak nagyságrendi eltérést mutatnak. Nagyméretű példányai eddig elsősorban telepeken, kis és közép-méretű darabjai temetőekben is előfordulnak sírmellékletként. Más a helyzet a korongolt kerámiánál. Az eddigi anyag alapján három fajtájuk különíthető el, a római kereskedők útján barbárokhoz került római gyártmányok, barbár műhelyekben készült római edénytípusokat utánzó formák, és barbár hagyományokra visszautaló készítmények. Valószínű, hogy a nagyobb mennyiségű árut termelő fazekas központok áruhoz sem juthattak hozzá könnyen. Számos esetben figyelhető meg, hogy az eltört darabokat átfúrták a törések mentén, majd összezerősítve tovább használták.³

Több kihajló és megvastagodó peremű tagolt félgömb alakú tál töredéke került elő a gödrökből, perem alatt, ill. vállon futó hornyolással.⁴ A peremrészén kívül-belül megvastagodó kónikus ill. kettős kónikus talakat az 1. kép 1, 2 és 4. példányok képviselik.⁵ Ezek szürkék, néhányukon másodlagos égés ill. magasabb hőfokon történt kiégetés miatt pirosas, téglaszínű árnyalat figyelhető meg. Könnyen elkülöníthetők, mivel törésfelületükön szürke zárvány figyelhető meg, melynek színe és szemcsézettsége megegyezik a szürke darabokéval.⁶ Kihajló és megvastagodó peremű öblös edények elég nagy számban kerültek elő (1. kép 11, 12, 14–16, 18). Az 1. kép 11-hez hasonló edények talpas változatban és különböző ürméretben általánosan elterjedt forma a barbaricumban. Talpgyűrű nélküli példányai mind a barbaricumban, mind a provínciaális edényműveiségben igen hosszán nyomon követhet-

La-Tène fazekas hagyományokra utalnak.⁷ Az 1. kép 17. töredék kiegészítésénél valószínűleg a kihajló peremű gömbtestű edénytípus vehető számításba.⁸ A 2. kép 16. darab dagasztó, meredek falú egyfűlű edény töredéke.⁹ A telepeken igen gyakori a nagyméretű tárolóedény, mely díszítetlen és besítmással díszített formában egyaránt előfordul.¹⁰ Korsók töredékei a 2. kép 9, 10 és 17. Ezek közül az első párhuzamos bekarcolásos díszítésmódjával válik ki a többi közül. Az 1. kép 9. és 2. kép 13. vékonyfalú, kisebb, zömök öblös edényke töredéke. Vízszintesen tagolt, széles peremű testes edény töredéke a 2. kép 4.¹¹ A 2. kép 11. töredékének széles és mély bekarcolása is számos edény díszítésén figyelhető meg.¹²

A három gödörben csak egy terra sigillata töredék fordult elő. Igen kopott felülete a darab használatának hosszabb idejét teszi valószínűvé. Közlebebből még meg nem határozott, de feltételezhetően pfaffenhofeni műhely készítménye.¹³ A műhely tevékenységét az eddig előkerült darabok alapján 200/210 és 260 közé teszi a kutatás. A férfialakos pecsétlő használata feltűnik egy másik, szintén Szolnok megyei példányon (Tiszabura).¹⁴ Ez a miénkhez hasonlóan szintén nagyon kopott, az elmosódott szélek a pecsétlő hosszú és valószínűleg többször újfelfelhasznált voltát, másrészt az edény hosszabb használatát bizonyítják. E műhely termékei nemcsak az Alföldre, hanem Szlovákiába és Lengyelországba is eljutottak.¹⁵

A felsorolt edénytípusok az Alföldön általánosan elterjedt formákat képviselnek. Néhányuk már a II–III. sz. fordulóján feltűnik, de túlnyomórészt III. sz.-i, sőt a IV. sz.-ba is benyúló lelőhelyek anyagában is előfordulnak. S bár a bánhalmi szarmata telepnek csak igen kis területen történt feltárás, az anyag összességét tekintve, figyelembe véve a kopottságot telepünk életét a III. sz. második felére tennénk.

A három gödör anyagában igen kevés osteológiai anyag került elő. Ennek ellenére nem tekinthetünk el a

² Párducz M., Szarmatakori kerámia a Jász múzeumban. JMMÉ 2 (1938–1943) 55., II. 8; 53. I. t. 1.; *Ua.*, Adatok az Alföld római kerámiájához. Dolg 11 (1935) 178, 183–184. lapok és XXXVI. t. 2, 7. (továbbiakban: Adatok...); *Ua.*, A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (AH XXX Bp. (1951) XLI. t. 13. (Továbbiakban: Szarmatakor...)).

³ Ld. I. t. 13., II. t. 1, 6. és több, formai kiegészítésre nem alkalmas kisebb-nagyobb oldaltöredék. Az edények „kultikus” ill. gazdaságossági okokból történő átfúrásáról Párducz M., Adatok... 183.; *Ua.*, Római kori leletek Csongrádon. Dolg 12 (1936) 59–60.; *Ua.*, A hódmezővásárhelyi református gimnázium régiséggyűjteménye. Dolg 13 (1937) 119.

⁴ Ld. I. t. 5, 6, 7. Hasonló darabok kerültek elő többek között Jászkisérén: MNM NGy. ltsz. 120.1895.104. Földeákon sírmellékletként: Párducz M., Szarmatakori telep és temető Földeákon. Dolg 17 (1941) 92. és XXVII. t. 18. ugyanitt gödréből: 94. lap (Továbbiakban: Földeák...), *Cimpeanu, I. H.*, Das Grabfeld aus dem 4. Jh. u. Z. von Palatca (Kr. Cluj) Dacia 20 (1976) 24., 1. kép.

⁵ Hasonló példányok: Szolnok, Zagypart Damjanich J. Múzeum ltsz. 63.25.1. Hivatkozik rá Párducz M. Szarmatakor... III. CXXXV. t. 16. Debrecen városi téglagyár: i. m. CXXXVI. t. 26. Gyula környéke: i. m. CXXX. t. 15. Kecskemét–Köncsög: i. m. CXXXII. t. 12. Teés: i. m. CXXXIV. t. 6. Bajmok: i. m. CIV. t. 8. Szeged–Móráhalom: i. m. LXVII. tábla 15. Kiszombor B. i. m. XXXIV. t. 31. Dóc: *Trogmayer O.*, Szarmata temető Dócon. MFMÉ (1958–59) XIII. t. 7. Orgovány: *Szabó K.* Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. FA 1–2 (1939) 105–106., 2. kép 2. a törések mellett több helyen átfúrt példány.

⁶ Pl. II. t. 3. Drag. 33-as utánzatánál.

⁷ Hasonló darabok: Békés: Párducz M. Szarmatakor... III. CXXX. t. 8. Szentcsanak: CXXXIV. t. 3. Talpgyűrű nélküli változatai: Orosháza Kristó téglagyár: Orosháza Szántó-Kovács J. Múzeum ltsz. 52.5.1. (közöletlen) Szeged–Óthalom: Párducz M., Hunkori szarmata temető Szeged–Óthalmon. MFMÉ (1958–59) XVI. t. 3. XVII. t. 12.

⁸ Szolnok–Paládi: Párducz M. Szarmatakor... III. CXXXV. t. 18. Szentcsanak–Sárgapart LXIV. t. 1 a-b. *Ua.*, Földeák... gödöranyagból: XXIX. t. 5.

⁹ Orosháza–Monor: Orosháza Szántó-Kovács J. Múzeum ltsz. 52.74.1. Párducz M. Szarmatakor... III. LXXXVI. t. 24. Dunaharaszti. Kunszentmárton téglagyár, 12. gödör: Damjanich J. Múzeum ltsz. 70.62.1. (közöletlen).

¹⁰ Ld. II. t. 1, 7, 8, 11 és 19. Párducz M. Szarmatakor... III. CXL. 7. Nyírbétek. Besítmított díszítéssel: Szeged–Sövényháza CXXI. t. 1. Debrecen-városi téglagyár CXXXVII. t. 18. Békés megye: CXXV. t. 36. CXXXI. t. 23. Kiszombor A: CXX. t. 1. Szabadka–Mácskovics téglagyár CXIX. 1–4.

¹¹ Díszítését és formáját tekintve hasonló darab került elő Kunszentmárton téglagyár szarmata telepéről: Damjanich J. Múzeum ltsz. 70.70.56. Bodrogkeresztúr–Kutyasorrol: *K. Végh K.*, Régészeti adatok É-Magyarországról I–IV. sz. HOMÉ 13–14 (1975) 89, 106. és II. t. 5.

¹² Kunszentmárton téglagyár 10. gödör: Damjanich J. Múzeum ltsz. 70.65.5. ugyaninnen szórvány: 70.70.5, 70.70.14. és 70.70.27. Párducz M. Szarmatakor... III. CXX. t. 11. Klárafalváról.

¹³ A darab meghatározásáért Gabler Dénesnek mondok köszönetet. Az edénytöredék tojásfüzerére: *Karnitsch, P.*, Die verzierte Sigillata von Lauriacum F. i. L. 3 (1955) 101. t. „C”. A jobbra lépő kakas pontos analógiájával még nem rendelkezünk, legközelebb áll hozzá: *Ricken, H.* – *Fischer, Ch.*, Die Bilderschüssel der römischen Töpfer von Rheinzabern. (Bonn 1963) T. 239. Az ostoros férfialakra: *Karnitsch, P.* f. i. m. 101. t. 16. A bánhalmi darabot közli *Gabler D.*, Die Pfaffenhofen Ware in Pannonien. Acta ArchHung. sajtó alatt.

¹⁴ *Gabler D.*, Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. ArchÉrt 95 (1968) 228. 60. lelőhely, 3. kép 11.

¹⁵ *Gabler D.* i. m. 234. részletes irodalommal. E darabok barbaricum elterjedését a III. századi fellendülő kereskedelemmel hozza kapcsolatba.

leírásától, ugyanis a szarmaták állattartásáról, vadászatáról az archaeozoológia még eddig igen kevés adatot szolgáltatott. Ennek oka egyrészt, hogy a lelőhelyekről — más korszakokhoz viszonyítva — kevés osteológiai anyag került elő, másrészt, hogy csak faunisztikai közlése jelent meg.¹⁶ Ezért a kisebb anyagok dokumentálása is hozzájárulhat — a maga szerény eszközeivel — a szarmata háziállat tartás pontosabb megismeréséhez.

A telep osteológiai anyagának faj-, darab és egyed-szám megoszlása a következő:

Faj	db	egyed
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	10	3
Juh (<i>Ovis aries</i> L.)	2	2
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	10	1
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	3	2

Összeállításunk is mutatja, hogy csak négy háziállat fordult elő az anyagban. Feltűnő, hogy a sertés hiányzik. Az osteológiai anyag 1 db juh-csont kivételével kifejezett (adult) állatoktól származik. A szarvasapok jellege alapján a szarvasmarha a brachyceros típusba sorolható.

A 4. gödörből származó radius prox. epiph. osteometriai adata pedig egy igen nagytestű állatra utal. A töredékeség ellenére megállapítható, hogy a kutya hosszúfejű, erős rágóizomzattal rendelkező „agaroid” (agárszerű) típusba sorolható. A ló kis testméretére utal a gracilis fogazat, a zománcredők rajzolata archaikus.¹⁷

H. Vaday Andrea — Vörös István

SARMATISCHE SIEDLUNGSSPUREN IN DER GEMARKUNG VON BÁNHALMA

Auszug

In der Gemarkung von Bánhalma (Kom. Szolnok, Kr. Törökszentmiklós) wurde 1975 auf der Czebe-Pusztas ein Bewässerungskanal gebaut. Im Laufe der Bauarbeiten hat man eine sarmatische Siedlung gestört. Diese Siedlung streckt sich am Ufer des Baches Kakatér lang dahin. Bei der Rettungsgrabung wurden vier Gruben — unter diesen eine prähistorische — und der Teil eines bis zur Hälfte in die Erde eingetieften Wohnhauses erschlossen. In den sarmatischen Gruben kamen gleichfalls für die Periode charakteristische graue, scheibengedrehtesog. sarmatische Keramik (Fragmente von halbkugeligen, konischen und bikonischen Schüsseln, gedrunenen, bauchigen Gefäßen verschiedenen Rauminhaltes, eines einhenkeligen Kruges mit gerader Wand und eines größeren Vorratsgefäßes), grobe, handgemachte Hauskeramik und aus den römischen Provinzen durch pannonische Vermittlung importierte Ware vor. Die charakteristischen Stücke der scheibengedrehten Keramik sind auf Abb. 1—18; Abb. 2. 1—19, die Fragmente der groben, handgeformten Gefäße auf Abb. 3. 1—8, während die Terra sigillata der Grube Nr. 3 auf Abb. 4 vorgeführt. Letzteres Stück kam vermutlich aus einer Pfaffenhofer Werkstatt hervor. Das stark abgenutzte Exemplar läßt auf einen längeren Gebrauch schließen. An der übrigen scheibengedrehten Keramikware kann beobachtet werden, daß die Stücke neben dem Bruch durchbohrt, sodann festgemacht weiter in Gebrauch gestanden haben. Dies weist auch darauf hin, daß nicht nur die römische Ware, sondern auch ein Teil der barbarischen Keramik durch den Handel von den Herstellungszentren in die einzelnen Siedlungen geliefert wurde

und ihr Wert zumindest so hoch war, wie der der römischen Ware auf diesen ärmeren Siedlungen. Das in geringer Menge zur Verfügung stehende osteologische Material der Siedlung enthielt das Knochenmaterial von Rindern, Schafen, Pferden und Hunden. Auffallend ist das Fehlen von Schweineknöcheln. Dasselbe kann auch von den Knochen der erjagten wilden Tiere gesagt werden. Das osteologische Material rührt mit Ausnahme eines einzigen Schafknochens, von adulten Tieren her. Das Rind kann — auf Grund des Hornzapfens — in den Brachyceros-Typ (Abb. 5. 3—4) eingereiht werden. Auf Grund der osteometrischen Daten des aus der Grube Nr. 4 stammenden radius prox. epiph. ist an ein sehr großwüchsiges Tier zu denken. Dementgegen weist das grazile Gebiß auf den kleinen Wuchs des Pferdes hin. Auf Grund der fragilen Hundeschädel ist festzustellen, daß wir den Hund in den langschädeligen, über eine starke Kaumuskulatur verfügenden „agaroiden” Typ einreihen können (Abb. 1 a-b, 2 a-b).

Das Leben in diesem Teil der Siedlung läßt sich in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts setzen. Im weiteren möchten wir in ähnlicher Form das Material von mehreren sarmatischen Siedlungen (Törökszentmiklós, Kunszentmárton, Tiszaföldvár) publizieren, damit nach der archäologisch-osteologischen Materialuntersuchung der im Ausgang des 3. bzw. in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts bestehenden Siedlungen auch die wirtschaftlichen und siedlungsgeschichtlichen Probleme dieser Epoche rekonstruiert werden können.

A. H. Vaday — István Vörös

¹⁶ Bökönyi S., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Bp. 1974) 1—585.

¹⁷ A szarmata lovak természetére, testméretére, idomítására több antik forrásadat áll rendelkezésünkre: *Ammianus Marcellinus* 17.12.2—3; *Martialis*; 7, 30; *Ovidius*: *Epistulae ex Ponto* I. 2, 77 skk. *Plinius*: *Naturalis Historia* VIII. 162; *Strabon*: 7, 4, 8 (C. 312). *Cassius Dio*:

Rómaika LXXII. 7. *Tacitus*: *Historia* I. 79. A továbbiakban — a fenti formához hasonlóan — több szarmata telep anyagát szeretnénk közzétenni (Pl. Törökszentmiklós — Surján újtelep, Tiszaföldvár, Kunszentmárton), hogy a III—IV. sz.-i telepek régészeti és osteológiai anyagvizsgálata után jobban megközelíthessük e korszak társadalmi, gazdasági és településtörténeti problémáit.

RÓMAI KORI PLASZTIKA PANNÓNIÁBAN I–III. SZÁZAD

Kiállítás a székesfehérvári István Király Múzeumban 1976-ban

„Egy provincia művészeti formáit (amennyiben egyáltalán voltak sajátos művészeti formái) a — globálisan vett — római és provinciális stílus dialógusa határozta meg, természetesen . . . a történeti feltételektől függően” — írja Szilágyi János György a címbe említett kiállítás katalógusának (vagy inkább „tájékoztatójának”) előszavában. Hazai viszonylatban újszerű kiállítás ez, s ehhez méltó az előszó is, amely — nemcsak a provinciális, hanem az egyetemes római művészet leglényegesebb, legnehezebben megoldható problémáinak felvetésével merész szempontokat nyújt a komolyabb érdeklődésű látogatók számára.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a korábbi kutatás leicsinyló vagy túlértékelő, mindig súlyos előítéletekkel terhes hozzáállásával sohasem tudjuk a pannóniai római művészet jelentőségét, valódi értékeit megtalálni. Az is magától értetődő, hogy a Szilágyi által oly élesen megbírált „klasszicista” szemlélet ennek a művészetnek értékelésében csak tévutakra vezethet. Annál is inkább, mert hiszen magának az *Urbs*nak a művészete sem volt sohasem egységes s a fővárosi társadalom különböző osztályai — s ezekbe belül is a különböző csoportok és rétegek — többé-kevésbé eltérő művészetet pártfogoltak. Nem is beszélve arról — amire az előszó is határozottan utal —, hogy még a vezetőrétegek ízlése is jelentős változásokat szenvedett a történelmi fejlődés folyamán, mégpedig oly módon, hogy — bizonyos mértékig — közeledett a provinciális felfogáshoz.

Magától értetődőleg a provinciális társadalom sem volt sohasem egységes, hiszen maguk az itáliaiak sem voltak társadalmilag azonos osztályhoz tartozók, nyilvánvalóan sem ízlésük, sem anyagi lehetőségeik szempontjából nem kezelhetők egységes csoportként. Az is kézenfekvő, hogy másképp viszonyult a művészethez a bennszülött arisztokrácia, mint a kisebbségek. De a Birodalom legkülönbözőbb tartományai közül rekrutálódott katonák is különböző felfogásokat hoztak magukkal, művészeti vonatkozásban is. Mennyire lehet mindezek figyelembevételével egységes provinciális vagy éppen „sajátosan pannóniai” művészetről beszélni? Ennek a kérdésnek megvitatásához nyújt segítséget a székesfehérvári múzeum kiállítása, amelyet elsősorban a hazánkban tartott limes-kongresszus tiszteletére rendeztek.

A pannóniai művészet leggazdagabb anyagát a kőemlékek szolgáltatják. Természetesen ez a legkevésbé „mozdítható” anyag, s ezért még a legjellegzetesebb emlékek együttes bemutatása is komoly nehézséget okoz, nem beszélve arról, hogy a kiállítás viszonylag szűk termeiben nem lehetett olyan bemutatót megrendezni, mint egy nagyméretű lapidariumban. Az eredetiben kiállított kevés számú emlék mellett, a hiány pótlására, a rendezők a legcélszerűbb megoldáshoz folyamodtak: néhány jó fényképpel egészítették ki a szűkös anyagot. Így is tanulságos volt a kőemlékek és a kiegészítő fotók szereplése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a provinciális kőplasztika értékét nem szabad csakis az Itáliából jött ügyes kezű kőfaragók munkái alapján értékelni. A „klasszikus igazodású” emlékek közt kár, hogy pl. az eredetiben bemutatott „*Optamus cuncti*” feliratú, mitológikus domborművel díszített sírlemlék (Kiskajdrol Savaria Múzeum) mellett nem láthattuk az uo. őrzött *C. Sempronius Marcellinus* sírkövet is, a kettő összehasonlítása ui. jól utalhat arra a változásra, ami a monumentális

szobrászatban a Trajanus-kortól a Severus-i időkig bekövetkezett, sőt az utóbbi arra is figyelmeztet, hogy a II–III. század fordulóján a későhellénisztikus eredetű képtípus merevebb megfogalmazása már a Birodalom szívében sem hatott volna barbárnak (ebből a szempontból érdemes lett volna pl. a római városi Septimius Severus diadalív egyik domborművét a kiskajdi kő mellett fényképpen bemutatni). Másrészt az István király Múzeum bennszülött nőt ábrázoló sírköve („*Bosi Velases*”), kitűnő példa a klasszikustól tökéletesen eltérő helyi megfogalmazásra. Természetesen a sírkőplasztika igazi jelentőségét provinciánkban csak akkor láthatjuk, ha majd a teljes emléktárhely a „*Corpus Signorum Imperii Romani*” keretében végre közzéadásra kerül, s az egyes kőemlékeken szereplő feliratok alapos társadalomtörténeti elemzésével világossá válik a pannóniai társadalom különböző rétegeinek mecenási tevékenysége, ízlése.

Sokkal nehezebb probléma a kisplasztika művészi és társadalmi értékelése. A kevés számú feliratos emlék gyenge támpontot nyújt a gazdag anyaghoz. A kiállításon az egyes tárlókban bemutatott kisplasztikai anyagot, főként a kisbronzokat szemlélve, élesen szembeszökik a „klasszikusabb” és a „barbárabb” darabok közti különbség. Sőt, az is könnyen észrevehető, hogy u. a. településből származó, „klasszikus”-nak mondott darabok felfogása közt is jelentős különbségek állapíthatók meg. Közfekvő példákat nyújtanak erre a különböző gorsiumi Venus bronzszobrok (pl. az almát tartó, koronás *Genetrix*-típus arányai teljesen mások, mint az újabb előkerült, ugyancsak „klasszikus” jellegű diadémos *Venus pudica*-é!). Fontos — s még megoldásra váró kérdés — a nemrég Baranya megyében előkerült monumentális bronz *Marcus Aurelius* — portré művészi hovatartozásának kérdése: világos, hogy „klasszikus” műhelyben készült szobor viládekével állunk szemben, azonban mégis eltér a híres capitoliumi lovas szobor fejének koncepciójától.

A bronzszobrászattól eltérően van a pannóniai kisplasztikának olyan területe is, amelyeknél már maga a szobor anyaga is meghatározza azt a kört, társadalmi csoportot, amelynek számára a szobor készült. Nyilvánvaló ui., hogy az elefántesontszobrok csak a tehetősebbek számára készültek — Pannóniában magától értetődőleg csak importárúk —, a terrakották viszont jelentős részben helyi alkotások, s főként az alsóbb rétegek számára dolgozó műhelyek termékei. Mindennek ellenére ízlésben és tematikában nagyon különböző darabok kerültek ki ezekből a helyi műhelyekből. A kiállítás darabjait szemlélve elegendő ha szembeállítjuk a császár-kultuszhoz kapcsolódó, klasszikus mintaképeket követő aquincumi lepénymintákat pl. a Dunaföldváron előkerült, ülő istenpárt ábrázoló szobrocskával (Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum). Ugyancsak a szegényebb rétegek számára készültek a különböző ólom-votívszobrocskák is.

Nincs terünk arra, hogy kitérjünk mindazokra az érdekes művészet — és társadalomtörténeti problémákra, amelyeket a kis, de értékes kiállítás felvetett. Az is természetesen, hogy a pannóniai művészet lényegének, az egyetemes római művészet történetében játszott szerepének megvilágítására a plasztikán kívül a művészet egyéb ágait, különösen a falfestészetet és a mozaikot is figyelembe kell vennünk. A leglényegesebb kérdés az, amit Szilágyi János György az említett előszóban így vet fel: „Hogy Pannóniában volt provinciális stílusú

művészet, szemben a római stílusával — az kétségtelen, de hogy voltak-e olyan vonásai, amelyek egyedül itt tűnnek fel, amelyek sajátosan pannóniaiak, erre csak a többi provincia művészeti formáival, sőt az antik művészetek valamennyi perifériális jelenségével való elfogulatlan összevetés után lehet válaszolni³⁷. Bizonyos azonban, hogy egy ilyen nagyarányú összevetéshez először a hazai emlékeket kell sokrétűen megismerni s ehhez, főként a provincia különböző városai, települései helyi emlékeinek egymásközi összevetéséhez — szolgáltatott sok értékes szempontot a székesfehérvári kiállítás.

A kiállítás rendezése kollektív munka eredménye; a kiállítást rendezték, ill. anyagát válogatták: *F. Petres Éva, Fülöp Gyula, Szabó Miklós, Bánki Zsuzsa, Cserményi Vajk és Farkas Zoltán*. A kiállított művek anyagához — a székesfehérvári István király múzeumon kívül a szekszárdi, veszprémi, debreceni, mosonmagyaróvári pécsi, tatai, soproni, szombathelyi, tihanyi és győri múzeumok járultak hozzá, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum, a budapesti Aquincumi Múzeum és a Szépművészeti Múzeum.

Kádár Zoltán

A IX. NEMZETKÖZI ŐS- ÉS KORATÖRTÉNETI KONGRESSZUS

Nizza (Franciaország) 1976.

A Kongresszus hivatalos megnyitója 1976. szeptember 13-án volt a Palais des Exposition épületében. A megnyitó beszédeket tartók sorában voltak a francia nevelésügyi miniszter, a kulturális államtitkár, Nizza város vezetői. Az ülések kilenc szekcióban még aznap délután megkezdődtek. Egy szekció a metodika, három a paleolitikum, egy-egy a mezolitikum, neolitikum, bronz- vaskorszak és a népvándorlás kor kutatásának kérdéseivel foglalkozott. A szekciókban tartott előadásokon kívül a felkért előadók egy-egy meghatározott témakörből kollokviumokban fejtették ki kutatási eredményeiket.

A szekcióüléseken, kollokviumokon való részvétel nem egy esetben komoly időegyeztetési problémát jelentett. A program összeállításakor a szekciók tematikáját úgy határozták meg, hogy több ízben földrajzilag távol eső területeket tárgyaló előadások kerültek egy csoportba. Mászor azonos területek időben érintkező korszakait tárgyalták egy időpontban két különböző szekcióban. A nagyszámú előadás miatt sok esetben az előadók az időhiány miatt csak vázlatosan ismertethették beszámolójukat. Több kisebb, tematikailag jobban körülhatárolt, időben jobban egyeztetett szekcióülés nyilvánvalóan eredményesebbé tehetné volna a Kongresszus munkáját.

A legjelentősebb tudományos eredmények közlését kétségtelen, hogy az ősemberkutatással, paleolitikummal foglalkozó előadások hozták. Emellett Közép-Eu-

rópa és a Balkán újkőkorát, a fémművesség kezdeteit, s a kelták történetét tárgyaló szekcióülések, kollokviumok váltottak ki élénk érdeklődést. A magyar kutatók előadásaikkal, a vitákban való részvételükkel jelentősen hozzájárultak az adott szekciók munkájához.

Rendkívül értékes tudományos ismeretek szerzésére nyújtottak lehetőséget a nizzai múzeumok, s a Kongresszus alkalmára rendezett kiállítások (*Préhistoire Française; 3 millions d'années, l'Aventure Humaine; Environnement de l'homme fossile; Terra-Amata*). Ezeknek a kiállításoknak korszerű rendezési, tervezési módszerei, közönségszolgáltatási formái, eszközei a múzeumi ismeretterjesztés terén is tanulságos tapasztalatok szerzésére adtak módot.

A Kongresszus keretében egynapos hivatalos kirándulások voltak, amelyek közül az érdeklődési körüknek megfelelően választhattak a résztvevők. Ezeken Nizza tágabb környékének paleolit-, neolit- és vaskori, római kori lelőhelyeit, emlékeit mutatták be.

A több mint 70 országból érkező kongresszusi résztvevők tiszteletére Nizza városa adott fogadást. A záróülésre szeptember 18-án került sor.

A legfontosabb előadások szövegét, illetve összefoglalásait mintegy 30 kötetben már az első nap megkapták a résztvevők. Ez nagyban hozzájárult a Kongresszus sikeréhez.

Kemenczei Tibor

O. Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. — Gy. Farkas—P. Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé. — Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, 1975. 268 lap, 129 szövegek közötti kép, 61 + 27 tábla, 36 térkép melléklet.

Bár e helyen nem célunk, önkéntelenül is két szakterület és könyvkiadásunk kritikáját adjuk akkor, ha külön örömmel üdvözljük azt a rendkívül ritka esetet, hogy egy őskori temető régészeti és antropológiai értékelése egy kötetben együtt jelent meg. Ennek szakmai fontosságát csak aláhúzza az a tény, hogy a Tápé határában feltárt 661 síros temetőrész egyike a ma ismert legnagyobb őskori temetőinknek, amely a feltáró becslése szerint eredetileg 1300—1500 sírt foglalhatott magában.

A könyv Trogmayer Ottó által írt első része két, terjedelmében szembetűnően eltérő fejezetre oszlik: A sírok leírása (9—146. lap), Összefoglalás (147—157. lap). A terjedelmi különbség következik a sorozat forrásközlő jellegéből, a temető nagyságából, a leíró rész — egyébként a munka használhatóságát elősegítő — laza tördeléséből, bár az igazi okot a szerző azon utalása takarja, miszerint a temető számítógépes feldolgozásra épülő értékelését más helyen kívánja közzétenni (147. lap).

A leíró fejezet a halomsíros kultúra 661 sírjának ill. 16 bizonytalan korú, 4 szarmata, 2 gepida és 4 avar temetkezésnek az adatait foglalja magában. A bronzkori temető sírszerinti leírásához — a vonatkozó rész mellé tördelve — 83 sírrajz ill. 45 sírfotó kapcsolódik. A 61. fénykép illúzióját keltő törekvéssel készült rajzos tábla mintegy 340 sír leleteit mutatja be. A sírok leírása, a legfontosabb adatok rögzítésével, megfelelő információt biztosít, s legfeljebb csak azt hiányolhatjuk, hogy a töredékes, rajzban nem közölt edényeknél a szerző a leírás mellett nem hivatkozik más sírok hasonló, képen is bemutatott tárgyaira. Így mindenki számára egyértelműbb lett volna a tördelés leletek áttekintése is.

A nagykiterjedésű feltárások összesítő térképeinek optimális közreadása a legtöbb esetben nehézséggel jár. A tápéi temető 35 részre bontott térképe laponként kitűnő, de a teljes áttekintést még azok számára sem biztosítja megfelelő módon, akik leküzdik a lapok széleinek átfedéséből adódó technikai nehézségeket a kirakáshoz szükséges mintegy 200×70 cm-es felületen. Hiányát érezzük olyan, kisebb léptékű összesítő térképnek, amelyen csak a bronzkori temetkezések szerepelnek (szükség esetén stilizáltabb sírjelzéssel) — a más korú objektumok mellőzésével.

A munka forrásközlő része egészében megfelel szaktudományunk — sok más szerző által sajnos csak elméletinek tekintett — mai követelményeinek. Amennyiben ez követelmény, úgy nem lehet érdemként említeni. Mégis pozitív tényként rögzítjük, mert a rossz körülmények között végzett ásatás nehézségei nem csökkentették a temető ill. a közlemény forrásértékét.

Az „Összefoglalás” c. fejezetben a legfontosabb jellegzetességek kiemelésével ad áttekintést a szerző a tápéi temetőről. — *Temetkezési ritus*. Kisebb, többnyire ovális foltot alkotó, általában azonos tájolású temetkezésekből álló sírcsoportokat különíthetők el. Ezek pontosabb körvonalazására a leletek részletes analízise alapján nyílik mód. Az 575 zsugorított vázas temetkezés rendkívül széles skálát mutató tájolás-variációja nem függvénye a

halottak nemek szerinti megoszlásának. Hazánk területén a bronzkorban ritka, s feltehetően idegen hatást jelző nyújtatott csontvázas temetkezést 27 sír, a Dél-Tisza vidéken korábban is honos pithos temetkezési módot pedig 2 sír képviseli a temetőben. Meglepően kevés viszont az urnasír (34), s a felsoroltak mellett még 17 szimbolikus sír és néhány rituális gödör(?) került feltárára. — *Ruházat*. Késő bronzkori népeink viseleti szokásainak (ruházat, ékszer) megismeréséhez alapvető forrást anyagot képviselnek a tápéi temetőben tett megfigyelések, amelyeket a szerző más helyen már részletesen ismertetett [FA 17 (1965) 49—63.]. — *Fémtárgyak, kerámia*. A munka e részét legjobb esetben is csak a tárgytípusok leltárszerű felsorolásának tekinthetjük. Ugyanis az egyes típusoknál nincs képhivatkozás, s vajmi kevés támpontot adnak az ilyen meghatározások: ritka, gyakori, közepes gyakoriságú stb. Nem sokkal több információt nyújt az sem, ha szerepel egy-egy típus gyakorisági száma, de elmarad a sírszámok feltüntetése. Nem beszélve arról, hogy néhány kerámiatípusnál a leírás alapján nem minden kutató gondol feltétlen ugyanarra a formára, amikor — sajnos — nincs egy nemzetközi szinten is általánosan elfogadott terminológia. — *Kronológiai és történeti problémák*. Utalva az egykorú, hasonló ausztriai és cseh-slovákiai emlékekre, a R BB₂—BC periódusnak megfelelő időre keltezi a szerző a temető használatát. Úgy véljük, a magyarországi késő bronzkor kialakulását kísérő történeti és etnikai változások jelenlegi ismeretét a reálisnál szkeptikusabban ítéli meg Trogmayer Ottó, hiszen az általa felvetett kérdések közül nem egyre — legalábbis a szaktudomány mai szintjén — több hazai (köztük a szerző) és külföldi kutató elfogadható választ adott.

Mindebből következik, hogy az értékelő fejezet egésze nem érvényesíthető az előző fejezetre jellemző pozitívumok. Alapvető hiányosságnak tekintjük, hogy a legtöbb esetben elmarad a sírszerinti hivatkozás, s miután a könyv nem tartalmaz mutatórendszert, végső soron csak azok a kutatók tudják megbízhatóan használni, akik nagy munkát igénylő, részletes cédulázás alapján önmaguknak pótolják ezt a hiányosságot. (A mutatók mellőzése sajnos könyvkiadásunk már-már permanens hiányosságaként rontja szakmunkáink hírét, és csökkenti színvonalát.) Miután szakkönyvekben szokatlan módon, az értékelés jegyzetek nélkül készült, és a részletes analízist a szerző később közli, csupán néhány szakmai megjegyzésre szorítkozunk.

Alig két évtizedes múltat tekinthet vissza a magyarországi halomsíros kultúra kutatása, s valójában csak a hatvanas-hetvenes években folytak olyan autentikus ásatások, amelyek leleteire építve ma már időtálló eredmények reményében lehet kísérletet tenni késő bronzkorunk első évszázadainak történeti rekonstrukciójára. Az É-Magyarországon ill. az É-Alföldön feltárt mintegy 700 sír (Létkés, Maklár, Mezőcsát, Tiszafüred, Jánoshida) és a déalföldi temetők egyaránt arra utalnak, hogy egy-egy általunk ismert — a kultúrán belül sok esetben más-más időszakot képviselő — temetőrész nem szabad túldimenzionáltan értékelnünk. A jelleg- és időbeli különbségek nem egyszer abból adódnak, hogy nem pontosan azonos korú ill. eltérő információs értékű részeket, jobb esetben részegységeket hasonlíthatunk össze. A felsorolt temetők közül (telepet alig ismerünk) pillanatnyilag a

tápéi képviseli a legjelentősebb forrásanyagot. Gondolunk elsősorban a temetkezési rítus részletesebb vizsgálati lehetőségeire, és a viselettel kapcsolatos megfigyelések már eddig is fontos eredményeire. Ugyanakkor a kerámia és fémleletek bizonyosfokú homogenitása viszonylag kevés támpontot nyújt a megelőző ill. a temető használatát követő lakossággal való genetikai-kulturális kapcsolatok, régészeti módszerrel történő rögzítésére. Többek között ezért is bizonyos fenntartással fogadjuk azt a vázlatot, amellyel a szerző körvonalazta a Dél-Tiszavidék kulturális képét a halomsíros kultúra korai szakaszában (155. lap) ill. az azt megelőző időszakban (156. lap). Ennek további okai: a halomsíros kultúra észak-bácskai hiteles leletei és a dél-alföldi temetők között nem látunk olyan különbségeket, amelyek indokolnák két területi csoport különválasztását; Dél-Magyarország középső bronzkor végi lakosságának meghatározásánál nem mellőzhető a szeremlei kultúra ill. a késő vattinai kultúra lassan-lassan leletekkel is bizonyítható léte a Marostól délre eső területen; a Közép-Tisza-vidéki rákócizifalvi csoport, életének jelentős részében, egyidejű a dél-alföldi halomsíros kultúrával. Hisszük, hogy a tápéi temető nagy mennyiségű forrásanyagának gépi segítséget felhasználó részletes értékelése konkrét választ fog adni a szerző által felvetett kérdésekre, és bizonyítja, vagy pontosítja a recenzor által kételkedéssel fogadott megállapításokat.

Amint a Farkas Gyula és Lipták Pál által írt tanulmány (229–235. lap) bevezető sorai is jelzik néhány utalással, bronzkori népeink emlékeinek antropológiai feldolgozása nem tartozik a szaktudomány erős oldalai közé. Igaz, 40–50 éve feltárt anyagok értékelése maig várat magára, mégis a legutóbbi évtizedben több cikk megjelenése, s most a tápéi temető közreadása figyelemre méltó előrelépésnek tekinthető. (Megfelelő ismeretanyag hiányában a komplett, paleopatológiai, taxonomiai vizsgálatokat is magában foglaló embertani feldolgozás beható ismertetésére nem vállalkozhatunk, s így a továbbiakban csupán néhány, a régészeti rekonstrukciónál is számbevehető megállapításra utalunk.)

A 14 táblázatot is magában foglaló feldolgozás 579 sír anyagára épül. Ezek közül 389 zsugorított csontvázas, 49 nyújtott csontvázas, 36 hamvasztásos, 212 pedig bizonytalan rítusú temetkezésnek tekintendő a hiányos adatok miatt. Részben ez utóbbi tény, részben talán módszerbeli különbség okozhatja, hogy az itt felsorolt számok eltérnek a régészeti rész számadataitól (148–149. lap). A hamvasztásos sírok többsége ill. a csontvázas temetkezések egy része több szempontú vizsgálatra nem alkalmas.

Az eltemetettek nemek szerinti megoszlása a következőképpen alakul: 31% férfi, 27% nő, 29% gyermek ill. meghatározhatatlan hovatartozású fiatal és 12% a hasonló felnőtt. Különösen fontosnak tartjuk, hogy egy nagyobb bronzkori közösség eltemetettjeinek nem és életkor meghatározása, amely alapvető adatot képez a régészeti feldolgozáshoz, mindenki számára elérhető és érthető formában jelent meg (1. táblázat). Figyelmet érdemelnek a temető belső szerkezetére vonatkozó elemzések. Az eltemetettek antropológiai jellege alapján a temetőben mintegy 12 olyan, kisebb-nagyobb sírcsoport különíthető el, amely egy-egy társadalmi egység (család?) temetkezési helye lehetett. Ezek közül sajnos csak egynek szerepel a részletesebb analízise. Érdeklődéssel olvastuk volna, ha a taxonomiai vizsgálatok eredményeit a szerzők összevetették volna a halomsíros kultúra cseh vagy német területi csoportjainak hasonló mutatóival.

Az ismertetett könyv két forrásközlő tanulmányt foglal magában, amelyek a maguk keretén belül, sajátos metodikájukkal bázis értékű adatokat közölnek, megállapításokat, részeredményeket, hipotéziseket rögzítenek. Csak egy lényeges momentum hiányzik: az eltérő vizsgálati módszerekkel nyert eredményeket szinte egyetlen ponton, még kísérletképpen sem szembesítik egymással. Ezt hiányosságnak tekintjük még akkor is, ha az utalások szerint ez a jövőben meg fog történni.

A Fontes sorozat igényes nyomdai kivitelű, sorszám nélküli vaskos kötete a nagyszírszámú tápéi temető

komplex közreadásával késő bronzkor kutatásunk alapmunkái közé fog tartozni. Különösen akkor, ha teljessé válik a részletes feldolgozás megjelenése után.

Kovács Tibor

Fehér G., Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Budapest 1975. Európa — Corvina Kiadó. 30 lap, 51 színes tábla, 9 fekete-fehér szövegközi kép.

Magyarország hódoltságkori török forrásait a századfordulón Thury József és Karácson Imre tette közzé áldozatos munkával. Az isztambuli Topkapu Szeráj krónikáinak azonban nemcsak a szövege rendkívül fontos számunkra, hanem az események leírását szemléltető magyar vonatkozású miniatúráik is. Ezt az eddig kiaknázatlan és nálunk zömében ismeretlen forrásanyagot teszi hozzáférhetővé Fehér Géza szemet gyönyörködtető kiállítású könyve.

A bevezető tanulmányban a török miniatúrafestészet történetét és a XVI–XVII. századi török történetírás legfontosabb kérdéseit tekinti át a szerző, s bemutatja a legfontosabb krónikákat, amelyekben magyar vonatkozású ábrázolásokat találunk.

A török miniatúrafestészet gyökerei egészen a VIII. századi közép-ázsiai ujjur festészetig nyúlnak vissza, végső kialakulásában a XIV–XV. századi timurida festészetnek volt meghatározó jelentősége. Az oszmán-török képzőművészet igazán Konstantinápoly elfoglalása (1453) után indult fejlődésnek, ezután keletkeztek a legszébben kivitelezett miniatúrákkal díszített krónikák is. A török miniatúrafestészet fénykora I. Szulejmán, II. Szelim és III. Murád uralkodásának idejére, azaz nagyjából az 1520 és 1595 közötti időre esik. A szultáni udvart is időről-időre hatalmába kerítő képellenes vallási fanatizmus szerencsére nem érvényesült a keveseknek szóló miniatúrafestészetben, nem szorította ki onnét az alakos ábrázolásokat.

A hatalmas csúcsán levő birodalom szultánjainak tetteit „hivatásos” udvari történetírók örökítették meg, a krónikák üresen hagyott oldalait pedig az udvari festőműhely művészei töltötték meg miniatúrákkal. (Egy ilyen műhely munkáját láthatjuk a XVI. század végén készült ún. Egri győzelmi írat egyik miniatúráján: LI. t.) A XVI. század közepén a török fegyverek diadalát hozó magyarországi hadjáratok történetének megírására a legkiválóbb krónikások és festők kaptak megbízást, akik gyakran szemtanúi voltak az eseményeknek, magas méltóságban a szultán kíséretéhez tartoztak e hadjáratok idején, mint Dzselaálzáde Musztafa, Matrakcsi Násruh és Talikizádé.

Dzselaálzáde Musztafa nagyjelentőségű krónikája 1566-ig tárgyalja az eseményeket. Legkorábbi példányát, amelyet a bécsi Nationalbibliothek őriz, a kutatás 1575-ös szolnoki másolatnak tartja. Ezzel szemben Fehér Géza kétségtávol helyesen utasítja el ezt a vélekedést, hangsúlyozva, hogy e krónika pompás miniatúrái (Nándorfehérvár ábrázolása, mohácsi csata) semmiképpen nem készülhettek a jelentéktelen szolnoki végvárban, csupán a szöveget másolhatták ott.

Az oszmán-török miniatúrafestészet színes, úttörő jelentőségű egyénisége volt az 1530-as és 40-es években alkotó Matrakcsi Násruh, Nagy Szulejmán fegyverhordozója. Krónikája — amelyet jórészt maga illusztrált — az 1520–1551 közti időszak történetét taglalja. Miniatúrái közül különösen Székesfehérvár, Esztergom és Tata ábrázolása érdemel figyelmet.

A legkiválóbb alakos miniatúrákat az ismeretlen szerzőtől származó Szulejmánnáma című krónikában találjuk, amely 1520-tól 1558-ig követi az eseményeket. Miniatúrái közt számos magyar vonatkozását találunk (mohácsi csata, Buda ostroma, a Zápolya-jelenet, az esztergomi párviadal, stb.). A kitűnően megszerkesztett csatajeleneteken a magyar és török harcosoknak nemcsak öltözéke és fegyverzete valóságos, hanem arcvonásaik, embertani jellegzetességeik is. Néhány ábrázolás a XVI.

századi nyugat-európai táblaképekkel, a vadászjelenetek pedig a perzsa és a turkesztáni festészettel mutatnak rokon vonásokat. A kompozícióknak ezt a sokszínűségét jórészt alkotóik származása és iskolázottsága magyarázza. A Topkapu Szeráj 1557–58-as számadáskönyvében név szerint felsorolják a festőműhely mestereit és segédeit, akik közt a törökök mellett perzsákat és nyugatiakat is találunk. Ez utóbbiak soraiban magyar mesterek (Dzsáfer-i Madzsar, Ali Madzsar, Perváne-i Madzsar) és egy segéd nevét is megtaláljuk (Hüszajn-i Üngürüs). Kétségkívül ők is részt vettek a hatalmas terjedelmű krónika illusztrációinak elkészítésében, és a magyar vonatkozású miniaturák apró részletekben is megnyilvánuló realizmusát alighanem jórészt nekik köszönhetjük.

Az érett oszmán-török festészeti stílust Ahmed Ferudin krónikájának miniaturái képviselik először. Az 1566-os szigetvári hadjárat történetét ismertető műnek mind a topográfiai jellegű, mind pedig alakos ábrázolásai egyenletesen magas színvonalon készültek. A csúspontját azonban ez a művészet III. Murád (1574–1595) uralkodása alatt éri el. A két legjelesebb udvari történész, Lokman és Talikizáde krónikáit az Oszmán, Haszán és a többi kiváló festő vezetése alatt dolgozó udvari festőműhelyben illusztrálták. Magyar vonatkozású miniaturáik közül különösen a nikápolyi csata és Hunyadi János „képzelt megölése” (I–II. t.) érdemel figyelmet.

A történelmünkkel kapcsolatos utolsó miniaturákat a III. Mehmed 1596-os hadjáratáról szóló Egri győzelmi irat néven számontartott krónikában találjuk. (Az egri vár feladása, mezőkeresztési csata.) Annak ellenére, hogy rajtuk már a török festészet hanyatlásának jelei mutatkoznak, jelentőségük óriási, hiszen erről a két fontos történelmi eseményről egyetlen más korabeli ábrázolás sem készült.

A miniaturák közlésének sorrendjét a könyv tábláin nem keletkezésük ideje, hanem az ábrázolt események időpontja szabja meg, a szerző ezzel is az ábrázolások történeti forrásértékét hangsúlyozza. A miniaturák színes képei mellett megtaláljuk azok török vagy perzsa nyelvű feliratának fordítását, valamint a krónikáknak az ábrázolt eseményre vonatkozó sorait. Gyakran más korabeli török forrás néhány sorát is közli a szerző, ha ott részletesebb vagy találhatóbb ismertetést olvashatunk.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a szerző igen jelentős, új forrásmagyart adott a török korról foglalkozó kutatóink kezébe. A miniaturák történeti jelentőségén túl azonban rövidre fogott, világos jellemzéssel kijelölte azok művészettörténeti helyét is, több helyen módosította a korábbi kutatás elavult, téves álláspontját. Fehér Géza könyvét nemcsak a történészek, hanem a művészettörténet kutatói is nagy haszonnal forgathatják.

Az ízléses, szép kivitel — amelynek e könyv esetében különösen fontos szerepe van — a kiadók és a Kossuth Nyomda magas színvonalú munkáját dicséri.

Fodor István

A. Leroi-Gourhan—M. Brézillon, Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien. Centre National de la Recherche Scientifique 1972. Gallia Préhistoire VII. melléklete. 2 kötet, 331 lap, 199 ábra, 10 térkép

A Pincevent-i ásatásokat éppoly nagy figyelem kísérte, amilyen várakozás előzte meg az eredmények közzétételét. A reprezentatív, szövegkötetből és külön mellékelt térképekből álló publikáció egy része a hagyományos régészeti anyagismertetés. Pincevent-ban a 6 évig tartó ásatáson 5 korszakból származó felszint bontottak ki. Legfontosabb volt a 4., egy magdaléni telep, amelynek rendkívül gondos feltárása és dokumentálása lehetővé tette a néprajzi jellegű elemzést. A talajtani (harmadkori alapokra a Szajna által hordott üledék, a szintek között steril iszap), ásványtani (az eszköznyersanyagot többnyire a Szajna-menti kréta-padokból sze-

rezték be) és paleontológiai (az állatcsontok túlnyomó többsége rén) ismertetés után M. Brézillon elemzi a kőeszközöket. A 36. szelvényben összesen 16 044 silexet találtak, ebből meglepően kevés, mindössen 1723 a megmunkált, ép eszköz. Ezek súlya 3725 gramm, az itt talált nyersanyag összsúlyának 3,95%-a. Az eszközöket a legalaposabb elemzésnek veti alá. Minden típusról gondos, szép rajzos táblák készültek, s minden mérhető adatukat grafikonokban rögzítik. Vizsgálják a felhasználás lehetőségeit, az elvégzett munkafolyamatok által okozott sérüléseket, kopásokat. Az eszközök általában rövidek, szélesek, kivétel néhány pengéből készített típus. A lelőhelyről kialakult összkép alapján az eszköz-együttes a felsőpaleolitikum végének helyi fáciése, s nagyon hasonlít más, hasonló korú nyugat-európai leletanyaghoz. A szokásos matematikai-statisztikai elemzéseken túl a szerző települési objektumonként pontosan megvizsgálja az eszközmegoszlást, s következtetéseket von le a tűzhelyek használatának kronológiájáról. Az eszközökön keletkezett sérüléseket, töréseket a funkció szempontjából vizsgálja, s megállapítja, hogy a vakarók feszítés, az árvésők irányváltoztatás közben törtek el. Gyakori a szándékos törés; új munkaműveletek elvégzésére tették így alkalmassá az eszközöket.

A feldolgozás terjedelmes része a kedvező adottságok alapján messzemenő alapossággal elvégzett topográfiai elemzés. Az eszközök előfordulásának, sűrűségének értelmezéséből az egyes tűzhelyek körüli tevékenységre következtet, és arra, hogy a településnek a 36. szelvényben feltárt részlete nem volt régen lakott: az előző telep-
helyről hozott, más nyersanyagból készített eszközök 1/3-a még használatban volt.

Érdekes eredményre vezetett az állatcsontok, elsősorban a fogak és agancsok adatainak értékelése. A telep bizonyosan lakott volt június-augusztus hónapokban, a szeptembertől májusig terjedő időszak kevésbé bizonyítható. Összesen 40 rén maradványait találták meg a szelvényben. Egy rén elejtése esetén általában 50 kg tiszta húst nyernek. Ha a három feltárt lakó objektumban — sátorban — átlag 5 fős családdal számolunk, s ezek 5 hónapig laktak itt, akkor a napi hús-fejadag megközelítőleg 850 gramm lehetett. A rének száma és a húsmennyiség kissé alábecsült, a sátranként 5 fő túlbecsült adatnak tűnik, s ha hét hónapos itt-tartózkodással számolunk, a fejadag napi 600 grammra csökken. A telep faunája egyébként feltűnően szegényes, a rén dominanciája jellemző. Más telepeken a rének mellett szinte kötelező lovak hiányát a szerző azzal magyarázza, hogy esetleg csak a húst hozták a telepre. A csontok teljes eltakarításának nagyon feltételeken még ideológiai jelentőséget is tulajdonít.

A néprajzi elemzés alapjait a települési objektumok, elsősorban a tűzhelyek alkotják. Ez utóbbiak két alaptípusát tárták fel Pincevent 36 szelvényben: a földbe mélyített (foyers à cuvette) és lapos (foyers à plat) tűzhelyek, s mindkettőnek van kövekkel körbeépített és egyszerű változata. A település igazi központjai a földbe mélyített, körbe épített tűzhelyek, melyek köré a régészeti és paleontológiai anyag is koncentráldódik. A precíz regisztrálás olyan, látszólag apróságnak tűnő, de a telep belső időrendjét megvilágító jelenségeket is feltár, mint a tűzhelyek körüli kövek szétesése, elaprózódásának mértéke.

Érdekesekek a kis mélyedésekben elhelyezett, égett intakt kavicsok, kísérő leletanyag nélkül. Funkciója elég rejtélyes, bár nagyon sok néprajzi analógia van különböző élelmiszerek alkalmankénti elkülönítésére, de felmerül az északi népeknél általános szaunázás lehetősége is.

Sajóbabony-Méhészdűlőben, az egyébként szórványos és szegényes eszközanyagot eredményező próbaásatáson tártunk fel a pinceventi ún. kavicsos tűzhelyekhez hasonlót. Ez utóbbi két réteg kavics között 45×60 cm átmérőjű faszen-koszorú. Sajnos, a funkció megközelítését a szerző meg sem kíséri.

A következő fejezetekben sok térképpel illusztrálva vizsgálja a különböző, eszközkészítő műhelyek, hulladékhalmok viszonyát, topográfiai, sztratiográfiai helye-

tét. Végül a szintézisben röviden összefoglalja a feltárás, dokumentálás, elemzés módszereit, segédeszközeit, nehézségeit. A következtetéseket, melyek messze meghaladnak minden eddigit, minden esetben a szigorú tények határozták meg.

S bár jogosnak érezzük a bírálatot, amely szerint Kelet-Európában a pontos dokumentálás mellett a jelenségek regisztrálásának színvonala alatta marad az elérhetőnek és kívánatosnak (így természetesen következtetéseink is szegényesebbek) hozzuk fel mentségünkre, hogy ilyen ragyogó monográfia csak egy olyan szép és gazdag telep feltárását követhette, mint Pincevent.

T. Dobosi Viola

Handbuch der Urgeschichte. II. kötet. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit. Kiadja: Karl J. Narr. Bern 1975. Francke Kiadó. 863 lap, 233 kép.

Az egész világon megújuló erővel folytatott nagyméretű régészeti feltárások és az egyre bővülő közlési lehetőségek megérlették az időt új kézikönyvek kiadására. Elsősorban az oktatás számára készül, hazai eredményeket összegző kézikönyvek mellett egyre több olyan vállalkozás lát napvilágot, amely az egész Föld régészeti anyagából levont következtetések felvázolására tesz kísérletet. Az ősrégészet területén egymással párhuzamosan két kiadó kötetei jelentek meg. Az egyik, a *Handbuch der Urgeschichte* Müller Karpe szervezésében, a másik az ismertetésre kerülő kézikönyv, amelynek 1966-ban megjelent őskőkori és középső kőkori kötete után — mint a bevezetésben erre a kiadóra is utal — szokatlan nagy késéssel látott napvilágot az öt kötetre tervezett újkőkori és rézkort magába foglaló rész.

A késés oka nem meglepő, figyelembe véve az utolsó 30 év hatalmas ásatási tevékenységét, amely a nyugat-európai vonaldíszes kerámiától Vietnámig, illetőleg Észak-Szibériától Peruiig egyre nagyobb méreteket öltve, naponként sokszorozza meg a forrásanyagot. A mennyiség mellett a módszerek változása, a természettudományos vizsgálati lehetőségek egyre szélesebb körű igénybevétele új módon világítja meg a kérdéseket, de ugyanakkor az anyagbőség, az álláspontok különbözősége egyre nehezebb teszi a szintézist, illetőleg a kézikönyvek céljának megfelelően a legfontosabb álláspontok összegezését.

Az idő és a tér nagysága kizárta teszi, hogy a roppant nagy anyagot egy kutató átfogja, még akkor is, ha az egyes részek feldolgozását népes team végzi. Csak ez a lehetőség látszik járhatónak a *Handbuch der Urgeschichte*-ben, ahol 17 kutató 11 országból vállalkozott arra, hogy az I. kötetben kialakított szempontok szerint a legfrissebb eredményekre építve adjon összegezést. Karl J. Narr két fő szempontot kívánt megvalósítani. Az egyik, hogy a régészeti korokban bekövetkezett gazdasági és társadalmi változásokat — amelyek a nagyobb földrajzi egységekben lejátszódtak — összefogja a korszak alapvonásainak hangsúlyozásával. A szintézist maga végzi el, de a roppant anyag mellett a leszűkített válogatott szempontok miatt az összefüggések kimunkálása még nagy vonásaiban sem valósulhatott meg. Úgy érzem, többre vállalkozott, mint amit egy szakember az ismeretek differenciált világában nyújthat, különösen akkor, ha az integrációt biztosító szemléleti mód kettős talajon áll a materializmus és a szellemtörténet révén. A másik cél az volt, hogy az egyes régiók főbb kutatási eredményeit összegezze abból a célból, hogy a nem specialisták számára adjon információt a kor egészének kutatási állásáról. Ez a célkitűzés részben a forrásanyag egyetlensége, publikátlansága miatt, nem utolsósorban a kérdésben való jártasság különbözősége miatt igen egyenlőtlenül valósult meg a kötetben.

Az általános kérdések feldolgozásánál a régészeti és etnológiai módszerek szoros kapcsolatára törekedett Narr, és ahol kíváncskozott, önálló szerzővel is összegeztette a kapcsolódó tudományág elfogadott álláspontját, elsősorban azért, hogy a néprajzi aspektusból megvilá-

gított kérdéseket a régészeti eredményekkel szembesítse. Ez a törekvés is csak részben sikerült, mert a külön-külön elkészített területi és tematikai feldolgozások mozaikokat alkotnak, és bár Narr ezeket a fejezeteket az eléjük írt rövid bevezetéssel összekötötte, csupán áthidaló kísérletet tett, mert a részeket így is igen vékony szállal fűződnek össze.

A kézikönyv felépítésében időrendi és területi utat követ, amit Narr a bevezetéssel előz meg. Ebben a legfontosabb kérdéseket kívánja bemutatni: szisztéma és terminológia, kronológia és fazeológia, a régészeti és kultúrtörténeti módszerek tapasztalata, amelyek nagyon időszerűek, hisz éppen a terminológia és a kronológia területén kialakult rendkívül sok helyi csoport az akadály annak, hogy a fiatalabb kórról és rézkorról átfogóbb, megalapozott integrációt adjon a szaktudomány.

Narr a neolitikum tárgyalásánál a lényegét kívánja a kötet központjába állítani, a termelő-gazdálkodási módra való áttérést adja a növénytermesztés és az állattenyésztés révén. Ennek boncolgatásával indítja a kötet általános részét a „legegyszerűbb” formában meginduló törekvésekkel. Ezért igen széleskörűen külön fejezetben foglalkozik a termelő életmód keletkezésével és korai régészeti bizonyításával nagyobb földrajzi egységek — levantei, anatóliai, zagroszi, földközi-tengeri, délkelet-európai —, a prekeramikus neolitikum legfontosabb lelőhelyei alapján. A közép- és délkelet régióban Lepenski-Vir adja a legtöbb problémát, de az összefüggések megoldását ez a kézikönyv sem biztosítja. Ázsia, Afrika és Amerika területe csupán jelképesen szerepel benne, ami azért is kár, mert Délkelet-Ázsia — Vietnam és Thaiföld területe — az utóbbi években megindult szovjet és NDK kutatások révén ismét fontos központja lett a kezdődő földművelésnek és a kialakuló fémművelésnek.

A növénytermelés és állattenyésztés etnográfiai megjelenési formáit F. Hermann (Heidelberg) foglalja össze egy-egy fejezetben, elsősorban a gazdasági formára, az eszközökre, a társadalomra, a hitvilágra és a kultuszra irányítva a figyelmet. A terjedelem miatt is (98—113 l.) csupán vázlat lehet, de általánosságában nem segítette úgy a témát, hogy a régészeti jelenségek megalapozottabban értelmezhetők legyenek.

A prekeramikus neolitikumot a kifejlődött neolitikum és chalkolitikum követi, amelyet területileg dolgoz fel a kézikönyv. A kiindulópontul szolgáló Közép-Kelet anyagát Kurt Jaritz (Graz) írta meg. A neolitizáció bölcsőjén kialakult termelő életmód rövid átmeneti idő után olyan változáson ment keresztül, amelynek törvényszerűségei még ismeretlenek a magas kultúrák kifejlődésének útján. Részletesen ismerteti a szerző az ősi idők legfontosabb lelőhelyeit — Catal Hüyük, Mersin, Hacilar — majd az íráskultúra kezdetén át végigkíséri a közéleti civilizáció kifejlődését.

A mi szempontunkból nagy érdeklődésre tart számot Délkelet-Európa és Közép-Európa déli részének összefoglalása, amelyet O. Höckmann (Mainz) összegez. Kéziratát 1967-ben zárta le, így azok a kutatások, amelyek Magyarország területén az utolsó 6—8 évben, elsősorban a tiszai-; szakálhádi-kultúra területén, illetőleg Dunántúlon a Sopot-Lengyel-, a lasinai-kultúra vonatkozásában történtek, nem tükröződnek a kézikönyvben. Genetikai és kronológiai tekintetben számos kérdés elavultnak tekinthető, így a bükki—tiszai együttélés, Szakálhád szerepének megítélése, a lengyeli-kultúra helyzete. A terület hatalmas anyagát 3 kultúrkomplexumban rendszerezi. 1. Anatólia, amelybe Sesklot sorolja; 2. Balkáni komplexum, ahová Štarčevo—Körös, Kremikovci, Voresklo, Hamangia, Dudești, Porodin, Dimini és a Bükki-kultúra tartozik szerinte; 3. Anatóliai balkáni komplexum, ahová Vinča, Butmir, Larissa, Szakálhád, Tisza, továbbá Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Vădastra, Boian, Gumelnița és a közép- és fiatalabb neolitikum keverék kultúrái; Petrești, Herpály—Csőszhalom, Lengyel, Lužianky, a morva, osztrák, szlovák festett kerámia Ludanice kerül, míg a neolitikus, aeneolitikus kultúrákba a Cernavoda, Ezero, Badeni, Vučedol, Coțofeni kultúrákat sorolja, amelyek már átmenetet képeznek a bronzkorhoz. Az egyes kultúrákról írt megállapításai igen szűkek, s az ismertetés kerete sem

nyújt lehetőséget ezek részletes tagolására, kritikái megjegyzések megtételére, amelyek jórészt nem a szerző hibái, hanem a szerkesztő hibái, mivel az elhúzó kiadás miatt nem tette lehetővé a szerző számára a legújabb eredmények bedolgozását. A Középkelet-Európához csatlakozó keleti területek régészeti kultúráit: Dnyeper—Bug, illetőleg a Dnyeper—Donyec kultúrát M. Gimbutas (Los Angeles) foglalta össze biztos anyagismerettel, a legújabb kutatások figyelembevételével, mint a területnek kitűnő szaktekintélye.

Nem túl szerencsés szerkezetű megoldás, hogy Ukrajna területét Afrika, a Földközi-tenger és Nyugat-Európa követi. Afrikát M. Almagro (Barcelona), a Földközi-tengert a hozzátartozó szigetvilággal, Görögországgal és az Appennini-félszigettel J. Narr, az Ibériai-félszigettel pedig E. Sangmeister (Freiburg) foglalta össze. Kis területekre szabdalta a kézikönyv Nyugat-Európát, ahol a Pireneusoktól északra és a Majna—Rajna-csatornától délre eső terület anyagát J. Arnal (Tréviérs—Hérault), a Brit-szigeteket pedig S. Piggott (Edinburgh) összegezte nagy anyagismeret alapján. Ezekben a fejezetekben, mint általában valamennyiben, a szerzők az időrendet követik, és korai, középső és késői korszakban adják a különböző csoportok, kultúrák legfontosabb ismeretét.

Hazánk szempontjából a szomszédos nyugati kultúrák összeállítása tarthat számot nagyobb érdeklődésre, amelyet C. Ankel (Duisburg) állított össze, aki a szalagdiszes-, a tűzdelt kerámia- és a Rösseni-kultúra legfontosabb kérdéseit taglalja. Igen szűkszavú a vonaldíszes kerámiák kérdésében. A sok felfogás közül az eredet kérdésében azt az álláspontot képviseli, hogy a kultúra, délkeleti indítékok alapján, önállóan alakul ki, és hatalmas területeken számos helyi csoportot hoz létre. Érthető a kiadó szempontjából, hogy az Alpoktól északra eső területek jelentőségüket meghaladó részletettséghez kapnak a kézikönyvben. Így az Észak-Alpok fiatalabb neolitikumát O. Höckmann, a Trichterbecher-kultúrát H. Knöll (Kassel), a Kuglamfora-kultúrát T. Capelle (Münster) foglalta össze.

Rendkívül fontos Dél- és Délkelet-Ázsia területe, amely az Európa-centrikus felfogás miatt nem kap kellő hangsúlyt a kézikönyvekben. E vonatkozásban ezek a fejezetek a kötet erősségei. India és Pakisztán neolitikumát és chalkolitikumát H. D. Sankalia (Poona—India), Dél- és Délkelet-Ázsia fiatalabb kőkorát pedig W. G. Solheim (Honolulu) összegezi. Kár, hogy elsősorban Japánra és Észak-Kínára összpontosított, s azok a területek, amelyek az ázsiai földrész növény- és állattenyésztő centrumára utalnak, kiesnek a szerző nézőpontjából. Ebben természetesen a szörványos irodalom is szerepet játszik.

A termelő életmód fejlődésében külön fejezet illeti a nagy állattartó nyájkultúrákat. Korát illetően nem is szerves részei a neolitikumnak. Ezeket expanzív kultúra néven csoportosítja, s ebből a kurgán kultúrát M. Gimbutas írta. Régóta az érdeklődés középpontjában áll a zsinórdiszes kultúra, amelyet az indogermánokkal hoztak kapcsolatba. A hatalmas anyagot és szétágazó problematikát A. Häusler (Halle-Saale) foglalta rendszerbe. Korban idekötődik a Glockenbecher-kultúra, amely hatalmas területen terjedt el. A kultúra szárazföldi anyagát E. Sangmeister (Freiburg) foglalta össze. Az expanzió egy újabb magas kultúra kibontakozását eredményezte a korai bronzkorban. Ez az átmeneti idő az aeneolitikum vége és a korai bronzkor között van, s Kisázsia, a Kaukázus és a Földközi-tenger mentén új városi kultúra kivirágzását hozta létre. A civilizáció e fontos szakaszának elemzését Narr végzi, aki különös részletességgel foglalkozik Görögországgal, az Égei-szigetvilággal, Sziéfiával és Olaszországgal, a Romadello-kultúráról a Rinaldói-kultúrán keresztül a Ponte San Pietroi „özvegyi sírig”. Az Ibériai-félsziget rézkori kolóniáit E. Sangmeister ismerteti, amely a kialakuló városi kultúra csírája.

A műben helyet kap Eurázsia peremvidéke is. Itt nagy szerepet játszik Szibéria és Közép-Ázsia. E terület igen kiterjedt anyagát A. Häusler foglalta össze. E korhoz kapcsolódnak Északkelet-Ázsia neolitikori vadász és halász kultúrái, amelyet M. Gimbutas vázol fel, különös

súllyal a lakásviszonyokra és a vadászművészetre. Az amerikai földrész neolitikumát P. Bosch-Gimpera (Mexico) ismerteti. Kitér az észak-amerikai késői vadász- és gyűjtőgető kultúrákra, de részleteiben Dél-Amerikára vonatkozóan ad ismereteket, hangsúllyal a kagylófeldolgozásra, illetőleg az eszkimók csontkultúrájára. A földművelés új formáit mutatja be Mexico, Peru neolitikus leleteivel.

A területi feldolgozás után még két nagy fejezetet tartalmaz a kézikönyv. Az egyik az ötfeszefoglalás, amelyet Narr ad a korszak alapvonásainak megrajzolásával. A szintézisben a gazdálkodás, a település, a társadalom és a szellemi élet főbb kérdéseit összegezi, illetőleg azokat a modelleket, amelyek a városi, illetőleg paraszti kultúrákban megnyilvánulnak. A néprajzi vonatkozásokat ismét Hermann foglalja össze a parasztság hitvilágáról, amelynek régészeti bizonyítékait Narr dolgozza fel, süllyal a művészetre, kispasztikára, szimboliztikára. Ezek a neolitikus és rézkori népek életének minden megnyilvánulását átjárják. A kötetből elég független részeknek érzem a nyelv és népcsoport fejezetet, amely az indogermán kérdéscsoportot érinti. G. Neumann (Würzburg) a korai indogermán és a szomszédos nyelvcsoporthoz főbb jellemzőit boncolgatja, elsősorban nyelvészeti oldalról, az anyagi kultúra, társadalmi berendezés és a szellemi kultúra világában. A régészet forrásait Narr összegezi. A kötetet az antropológiai fejezet zárja le, ezt G. Kurth írta. A Pleisztocéntól és korai Holocéntól kíséri végig a rasszok differenciálódását, és az europid, mongoloid típus részletesebb fejlődését adja.

A hatalmas adatanyagot tartalmazó kötetet igen bő irodalom, részletes regiszter teszi használhatóvá. A kézikönyv az anyag természeténél fogva csupán tájékoztató segédeszköz az óskor rendkívül fontos szakaszával foglalkozó kutatók számára. Jó tájékoztatást ad azokban a kérdésekben, amelyekben a mérhetetlen nagy irodalom miatt nincs lehetőség a forrásanyag tanulmányozására, s alkalmas arra, hogy az oktatás számára nélkülözhetetlen ismeretanyagot egy kötetben összegezze. A specialisták számára is pozitívumot jelent a kézikönyv, mert néhány túlhaladott állásponton kívül hasznos támpontot nyújt a további kutatáshoz.

Korek József

A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten. Berlin 1976. Wissenschaftliche Beiträge der Martin Luther Universität. — Halle-Wittenberg 1976/1. (L 12). 174 lap, 48 tábla, 1 térképmelléklet.

A szerző új könyve a „korai okkersíros kultúrának” a Dnyepertől nyugatra eső területeken feltárt temetkezéseit tartalmazza. Ezzel a kötettel teljessé vált a kelet-európai sztyeppevidék aeneolitikus és korai bronzkori temetkezéseinek összefoglaló bemutatása.

Könyve bevezetőjében Häusler a sztyeppei területek korai történetével kapcsolatos legfontosabb problémákat emeli ki. Elsősorban az „indoeurópai kérdés” régen hangoztatott sztyeppei vonatkozásainak konkretizálásához járul hozzá az „okkersírok” anyagának rendszerezése. Régi vita tárgya az Andronovo és Szrubnaja kultúrák kapcsolata a gödörsíros kurgánok népével, illetve az indo-iráni és indo-árja törzsekkel — itt elsősorban a sztyeppei népek Kaukázuson túli anatóliai kapcsolati jönnék számításba. Idetartozik a pregörög és görög nyelvű törzsek balkáni megjelenésének kérdése. Éppen a sztyeppevidéki forrásanyag pontos leírása híján került sor „vándorlások”, „inváziók” feltételezésére, melyek látszólag megoldják ugyan DK-Európa indoeurópaizálódásának kérdését, viszont a frappáns feltételezéseket a régészeti leletanyag alapján nem lehet megfelelően alátámasztani.

Häusler hangsúlyozza, hogy a temetkezési szokások összehasonlítása nagy területeken módszertani szempontból is fontos. Teljes joggal emeli ki, hogy bár igen lényeges az egyes kultúrák, csoportok, fázisok elkülönítése, nem kevésbé fontos a sokszor nagy területeket érintő közös, „interetnikusnak”, „interkulturálisnak” tekinthető jelen-

ségek vizsgálata sem, hiszen ha ezeket nem ismerjük fel, könnyen vándorlásokra gondolunk a fejlődés egyes új eredményei, közös tendenciái alapján is. Nincs okunk vitatni azt, hogy az „interkulturális jelenségek” elemzése, vizsgálata nélkülözhetetlen az őstörténet számára, bár ez a vizsgálat éppenséggel nem egyszerű, hiszen semmire sem elégséges egy-egy formáról, stílusról temetkezési vagy más szokásról megállapítani, hogy „általános jelenség.” Nem elégséges, akkor sem, ha eredetének kérdése egyelőre nem is oldható meg, hiszen az azonos korszakban több kultúrában is megfigyelhető „általános jelenségek” konkrét történelmi körülmények között alakultak ki és konkrét — egyelőre alkalmasint tisztázatlan — kapcsolatok révén terjedtek el. Nem kisebb a tévedés, ha tényleges történeti problémát „közös fejlődéstendenciákkal” próbálunk feloldani, mint ha az egyes új jelenségeket hajuknál fogva előrángatott migrációk és hódítások alaptalan feltevésével magyarázunk. Mindkét megoldás egy-egy probléma „jobb hiján” megoldását jelenti, s alapjuk az, hogy a hipotézis ellenkezője megfelelő forrásanyag hiján nem bizonyítható — ám ugyanezen okból a tézis is csak jövőendő alaputatásoktól várhat igazolást. A Häusler által használt „okkersíros kultúra” terminus sem tekinthető véglegesnek, mert használatát csupán a szerzőnek a katakomba-temetkezésekkel kapcsolatos álláspontja indokolja, mely szerint a sírforma mint „interkulturális jelenség” az „okkersíros kultúra” sírritusának fejlődése során alakult volna ki bármiféle új népesoport közreműködése nélkül, tehát „katakomba kultúráról” nem beszélhetünk. A munka első részének bemutatásakor (Arch. Ért. 102. (1975) 317 — 318.) ezzel kapcsolatban tett megjegyzéseket a most megjelent kötetre vonatkozóan is érvényesnek tartjuk, ismétlésük feleslegesnek tűnik.

A szerző új könyve a Kahovka-vidék (a kahovkai víztároló körzete), a Dnyeper és a Dnyeszter közötti terület, az Alsó-Dnyeper és a Duna torkolata közötti Budzsk sztyepp és a Krím félsziget gödör- és katakombasíros temetkezéseit mutatja be.

A Kahovka vidék legrégebbi temetkezéseinek a keleti vagy északkeleti tájolású nyújtott helyzetű, vagy hát-on, felhúzott lábakkal fekvő vázakat rejtő sírokat tekinthetjük. Később a hasonló tájolású, jobb oldalukon zsugorított vázak gyakoriak, míg a nyugati vagy északnyugati tájolású, hát-on, felhúzott lábakkal fekvő vázak a legkésőbbiek. Katakombák viszonylag ritkán fordulnak elő és minden esetben az egyes halmok legkésőbbi sírjait jelentik. A késői sírokból a gödörsíros és katakomba kultúra kerámiája egyaránt előfordul. A Dnyeper és Dnyeszter közötti területen nyújtott helyzetű vázakat nem találunk, gyakori a hát-on, felhúzott lábakkal fekvő, keleti és északkeleti tájolású csontváz, és kisebb az ellenkező tájolású sírok száma. A melléklet az okkerfestéktől eltekintve kevés, jóformán csak gyermeksírokból fordul elő. Feltehető, hogy a gyermektemetkezésekre külön rituális eljárások vonatkoztak, elemzésükre a szerző különös figyelmet fordít. A Krím területén feltárt gödörsírokról a keleti, északkeleti tájolás jellemző. Különösen érdekesek az ún. Kemi-Oba kultúrához sorolt, gyakran festett kőlapokból álló sírszerkezetek, melyeket Häusler a „korai okkersíros kultúra” késői szakaszával tart párhuzamosnak. Velük azonos időszakra sorolhatónak véli az ún. Mihajlovka I. kultúra temetkezéseit is, melyeket Telegin a gödörsíros temetkezéseket közvetlenül megelőző korszakra datált. A felsorolt bizonyítékok alapján nyilvánvaló, hogy ezek a temetkezések nem korábbiak mint a gödörsíros kultúra, viszont egyáltalán nem nyilvánvaló a Häusler által feltételezett párhuzamosságuk a Mierzanowice — Koštany, Glina III-Schneckenberg, korai Kuro — Arax kultúrákkal pusztán az egyik edényen talált „varjúláb” motívum, néhány kevésbé tipikus kőbuzogány és a kőládás temetkezések alapján.

A magyarországi őstörténet szempontjából a Dnyeszter és Alduna között feltárt kurgánok temetkezései a legfontosabbak. Ezen a területen a legkorábbi temetkezések részben az Uszatovo kultúra halomsírai, részben nyugati irányítású, hátukon, felhúzott lábakkal fekvő vázakat rejtő gödörsíros temetkezések. Az utóbbi típusú

sírok több esetben későbbiek mint az Uszatovo sírok, fordított stratigráfiai helyzet viszont nem fordul elő, ami arra mutat, hogy a terület gödörsíros temetkezéseinek nagy része az Uszatovo síroknál későbbi. Hasonló a helyzet a Románia moldvai területén feltárt sírok esetében is. A legkésőbbi gödörsíros temetkezések már a Dnyeszter és Duna közötti legkorábbi jamnaja sírokkal azonos típusú. Mindezek bizonyosan a Cucuteni B szakasz utáni időre, sőt az Uszatovo késői szakaszától datálhatók. A sztyepei csoportok behatolása relatív kronológiájának alapkérdése tehát az Uszatovo kultúra időrendi helyzete. A tripoljei alapokon kialakult Uszatovo halomsírai a sztyepei körzetben minden valószínűség szerint a szomszédos korai jamnaja törzsek hatásával magyarázhatók. Az Uszatovo párhuzamossága a kis lengyelországi zsinegdizes kerámia 2A szakaszával, késői fázisában pedig a Mierzanowice — Kostany — Nitra kultúrával nehezen képzelhető. Az egyes edényformák hasonlósága, különösen a technológiát és díszítést (festés az Uszatovóban) figyelembe véve ez nem valószínű, mint ahogy nem valószínű az sem, hogy a halmos uszatovo temetkezések későbbiek lennének Vychvatincey temetőjénél. Ezzel kapcsolatban igen figyelemre méltó Kainari korai Tripolje edénnyel datált *halomsírja*, amelyben rézkarperek és a Marjupólról és Marosdéséről egyaránt ismert Unio kagylóból készült gyöngyök is voltak. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Uszatovo *közvetlenül* követi a Cucuteni B szakaszt, és ugyanazon sztyepei hatások révén alakult ki, mint a Cernavoda I kultúra. Festett és zsinegdizes kerámiát egyaránt tartalmazó korai szakaszt, melyet viszont a terület első gödörsírai követnek, ezért mindenképpen azzal a periódussal kell párhuzamosnak tartanunk, amit Románia területén az Oltenita — Renie II — Cernavoda III kezdeti szakasza fémjelez. Az Uszatovonak a Dnyeszter és Duna közötti halmokban feltárt alaptermetkezései valószínűleg a Cernavoda III — Boleráz fázissal párhuzamosíthatók a badeni körön belül, de semmiképpen sem megalapozott a Baden utáni kultúrákkal képzelt párhuzamosságuk. Az uszatovo alaptermetkezéseket közvetlenül követő gödörsíros temetkezések, melyek között jó néhány alaptermetkezés is volt, Häusler szerint egyidősek a Glina III — Schneckenberg, Mierzanowice — Kostany kultúrákkal. A datálás alapjául Glubokoe 2/11. sírja, ugyanott a 2/8. sír, Bolgrad 1/12. sír, Ogorodnoe II. 1/14. sír szolgál. A Glubokoe 2/11. sírban talált edény pontos megfelelőjét a Berciu által közölt Salcuta anyagban is megtaláljuk a publikációban közölt kis rajz alapján, közvetlen tanulmányozása nélkül azonban nehéz biztonsággal besorolni. Ha az aszkosz-jellegből indulunk ki, akkor a Salcuta — Gumelnita és a Cotofeni kultúrák jönnek számításba a korabronzkort megelőzően. A sír a stratigráfiai helyzet alapján a terület *késői* gödörsíros temetkezései közé tartozik a feltárók szerint (III. jamnaja csoport). Ugyanebbe a csoportba tartozik a Glubokoe 2/8. sír is. Míg Bolgrad 1/12. temetkezésének egyfűlű bögréjét formája alapján korabronzkorinak tekinthetjük, az egyik késői utántemetés edénymelléklete (5/6. sír) formailag az Uszatovo, illetve Cotofeni és badeni kultúrák jellegzetes függősződedényeivel mutat kapcsolatokat. A szóban forgó terület jamnaja temetkezései hosszú periódus emlékananyagát képezik, amelynek legkorábbi szakasza a Cernavoda I — III, legkésőbbi horizontja pedig a Glina III — Schneckenberg korszak lehet. Mivel az olteniai és bulgáriai sírok a stratigráfiailag legkorábbi sírokkal egyeznek meg, a gödörsíros törzsek nyugati jelenlétével a Cernavoda III — Cotofeni korszakban, viszonylag hosszú időn keresztül számolhatunk. A Häusler által javasolt kronológia az egész kultúrát a Mierzanowice — Kostany — Nitra korszakra szűkíti, ami semmiképpen sem tűnik megalapozottnak. Még súlyosabb problémákat vet fel az, hogy Häusler a Szrednyij Sztog II. kultúra temetkezéseit is ugyanerre a korszakra datálja.

Häusler korábbi könyvében részletesen ismerteti Telegin nézetét a Szrednyij Sztog kultúrával kapcsolatban

és lényegében ellenvetés nélkül elfogadhatónak tartja azt, még a gödörsíros kultúra genetikájára vonatkozóan is. Most megjelent könyvében viszont kétségbevonja az egész elmélet legfontosabb alapjául szolgáló relatív kronológiát és a Szrednyij Sztog II említett késői keltezését tartja valószínűnek.

A Häusler által is hivatkozott leletanyag nem támasztja alá, hanem egészében cáfolni látszik elméletét. Mindazok a tárgytipusok, melyeknek analógiáit Häusler a Mierzanowice–Koštany körben vél megtalálni, az ismertetett jelenségekkel együtt a Tripolje BI–II jól datált együtteseiben találhatók, aminek alapján teljes bizonyossággal mutatott rá a szovjet és román kutatás is a Kainari, Petro–Szvisztunovo, Szuvorovo, Jamszkij együttesek és a Tripolje BI–II, Cucuteni A–AB kultúrák kapcsolataira. Az Unio kagylóból való gyöngyök, a kőpengék többek között Marosdécsen, a rézkarperecek a karbunai kincsben, a hosszú, hengeres rézgyöngyök ugyanott (Tripolje A–BI!) a V átfurású kagylógyöngyök ugyanott fordulnak elő, az apró rézgyöngyök, az átfúrt, hajlított rézlemezek szintén. A vadkanagyardból hasított lemezből készült ékszerek nem csak a Mierzanowice–Koštany kultúra temetkezéseinek kedvelt mellékletei, hanem az aeneolitikus kultúrák többségének, ahová legtöbb kapcsolata alapján a Szrednyij Sztog II kultúra is sorolható. Häusler elméletének stratigráfiai bizonyítéka nincs, nem is lehet.

A gödörsíros temetkezések zöme a Szrednyij Sztog II és Cucuteni AB–B–Bodrogkeresztúr stb. kultúráknál későbbi. Az említett korábbi korszakok kiterjedt kapcsolatrendszerét az azonos típusú leletek és objektumok széleskörű elterjedése igazolja. Ennek a kapcsolatrendszernek a kialakulása már a magyarországi korai rézkor-nak megfelelő időben elkezdődött, amit a marosdécseni temető és a lőfej alakú szeptrumok elterjedése is bizonyít.

Bár Häusler következtetéseinek egy része kétségbevonhatónak tűnik, s ezért ismertetésünkben főleg a vitatható részletekkel foglalkoztunk, hangsúlyoznunk kell, hogy ez az összefoglaló munka rendkívüli jelentőségű éppen azért, mert elengedhetetlenül fontos a kevésbé tisztázott kérdések jobb megközelítése érdekében. A nagy jelentőségű, viszont eddig csak részpublikációkból ismert forrásanyag rendszerezésével A. Häusler olyan munkát hozott létre, amely nagymértékben megkönnyíti a sztyeppevidék őstörténetével foglalkozó kutatók munkáját, sőt az egyik legfontosabb kézikönyv mindazok számára, akik az Uraltól a Kárpátokig terjedő hatalmas terület korai történetével kapcsolatos, lényeges történeti kérdések bármelyikét vizsgálják.

Ecsedy István

A. Aspes—B. Bagolini (szerk), *Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa*. Verona—Lazise—Trento, 1–6 maggio 1972. Preistoria Alpina 10 (1974). 295 lap

A veronai szimpozium anyagát áttekintve legelőször azt kell hangsúlyoznunk, hogy a konferencia szervezői és a kötet szerkesztői rendkívül gondos munkát végeztek. A 25 előadás négy nap alatt került megvitatásra. A résztvevők többsége nem szorítkozott valamely kisebb terület vagy korszak tipológiai-kronológiai részletekérdéseinek ismertetésére, csaknem minden előadó a kulturális kapcsolatok, a legfontosabb őstörténeti összefüggések megvilágítására helyezte a hangsúlyt. Így elsősorban módszertani szempontból figyelemre méltó *Chr. Strahm* előadása, mely Svájc területének korabronzkorával foglalkozik. A régészeti módszereivel talán legnehezebben egy-egy korszakváltás közelíthető meg, az a történeti folyamat, melynek legtöbbször csupán végső eredményét tükrözi a leletanyag: az egyik kultúra helyét elfoglalta a másik. Ezeket a változásokat sokszor mint egyszeri eseményeket fogják fel, holott a legtöbb esetben éppen-séggel folyamatról van szó, melynek során bizonyos mér-

tékben mindkét kultúra változik, mígnem az egyik közösség anyagi kultúrája elveszíti tradicionális vonásait. Ez a folyamat az egyes csoportok hosszas szomszédságát, kapcsolatrendszerét feltételezi az „átmenet” korai időszakában. A helyi zsinégdiszes népesség és a jövevény korabronzkori csoportok ilyen kapcsolata jellemzi Strahm szerint Svájc korabronzkori történetét. Elképzelésének bizonyítékait a zsinégdiszes objektumokban talált korabronzkori típusú tárgyak, az ezeket *utánzó* készítmények, a korai bronzkori együttesekben jelentkező zsinégdiszes eredetű formák és a zsinégdiszes együttesekben talált korabronzkori *importok* képezik. A különböző területeken eltérő gazdálkodást folytató csoportok kapcsolatainak kora előzi meg a bronzkor anyagi kultúrájának általános térhódítását, ilymódon Strahm szerint feloldható a két korszak között a B A2–B1 periódus előtt eddig ismeretlennek vélt „hiatus” problémája. *J. L. Roudil* Kelet-Languedoc korabronzkorát ismertetve lényeges történelmi változást emel ki: a Rhône völgyén észak felől érkező korabronzkori népesség térhódítása után a korábban virágzó déli kapcsolatok megszűnnek és egészen a koravaskorig az északi kapcsolatok jellemzik a fejlődést. *L. H. Barfield* a Pó-vidéken talált harangedények alapján a Remedello és Polada ultúra viszonyának kérdését veti fel. A mindkét kultúra lelőhelyein feltárt azonos típusú harangedények alapján feltételezhető, hogy a Polada kultúra fejlődésének legkorábbi szakaszában a Remedelloval szomszédos területen élt és nagyarányú térhódítása csak ezt követően történt. A nagy területen elterjedt Polada kultúrájának a késői Remedello — harangedény fázistól a kárpát-medencei középső bronzkori kultúrák koráig ívelő fejlődését ismerteti *A. Aspes* és *L. Fasani* közös előadása. A Polada Trentino-Déltirol területén feltárt csoportját mutatja be *R. Perini*. *E. Anati* a valcamonicai törőbrázolásokat elemezve arra a feltevésre jut, hogy az ábrázolt török részben a Remedello, részben a Polada típusaihoz köthetők. *M. Desittere* Belgium és Hollandia területének korabronzkorával és a korai-középső bronzkori fémművesség angliai kapcsolataival foglalkozik. A dél-angliai Wessex kultúra, különösen a Camerton-Snowhill típusú török kronológiai helyzetét tárgyalja *Chr. H. Hawkes* tanulmánya. A szóban forgó törő típus *C₁₄* datálása a dendrokronológiai kalibráció révén került összhangba a hagyományos keltezéssel. Ezzel szemben a *V. Dumitrescu* tanulmányában olvasható, a romániai eneolitikumra és a korai bronzkorra vonatkozó *C₁*-adatok kalibráció nélkül is nehezen kapcsolhatók a többi kutatási eredményekhez. A *C₁₄* adatok alapján összeállított időrendi táblázat még a relatív kronológiából is kevesebbet mutat, mint amennyit a hagyományos módszerek alapján bizonyosan tudunk. Semmiképpen sem illeszthető például a Cernavoda I kultúra néhány adata a Cucuteni B, Sălcuța IV. adatokhoz, mert míg közvetlen stratigráfiai bizonyítékok szólnak a három anyag párhuzamossága mellett, a *C₁₄* szerint a Cernavoda I az utóbiaknál jóval későbbi. Ha viszont a Cucuteni B végéről származó minta meghatározását vesszük alapul, akkor a Cernavoda III–Coțofeni kultúrákra (Boleráz–Badeni szakasz) a korai bronzkorig ezer év jut, ami eléggé problematikus. Még kevésbé tűnik reálisnak ez a kronológia, ha kalibráljuk az adatokat. Hawkes és Dumitrescu előadásának egybevetése arra mutat, hogy az abszolút kronológia kérdése csak az eddigi régészeti és természet-tudományos eredmények revíziója, a hibaforrások feltárása révén lesz megoldható.

A jugoszláviai kutatást *P. Korošec* és *V. Truhović* képviselték a konferencián. Mindkettőjük előadása a jugoszláviai területek és Itália kapcsolatait érinti. *P. Korošec* a délkeleti Alpok eneolitikumának és korai bronzkorának észak-itáliai és ausztriai kapcsolatait veti fel, míg *V. Truhović* a Balkán és az Appenini félsziget eneolitikus-korabronzkori anyagában mutatkozó közös vonások alapján kísérletet tesz az indoeurópai nyelvű népek itáliai megjelenése történelmi körülményeinek felvázolására. *Truhović* szerint Itália első indoeurópai nyelvű lakói a Vinča kultúra áttelepült, késői, stichbandkerámias csoportjai voltak. A feltételezett áttelepült csoportok alakították ki a szerző szerint az Appenini kultúrát

archaikus indoeurópai nyelvük emlékeit az itáliai „nth” tövű helynevek őrzik. Nem lehet elvárni a rövid lélegzetű munkától, hogy mondanivalóját a nyelvtudomány és az ősrégészet összes idevonatkozó eredményével szembeállítsa, az viszont mindenképpen hasznos lett volna, ha a szerző árnyaltabb fogalmazással fejti ki véleményét, elválasztva egymástól a kétségtelenül biztos adatokat, a reális lehetőségeket és a bizonytalan feltevéseket. Trbuhović szinte magától értetődőnek tartja az említett helynevek és az egyes töredékek által képviselt „stichbandkerámias elemek” kapcsolatát, holott a kronológia bizonytalansága miatt ez eleve kétséges. Lényegében a két jelenség eme teljesen önkényes összekapcsolásán épül az egész elmélet — vagy inkább ötlet, aminek használhatósága egyelőre nem nyilvánvaló.

Közép- és Dél-Itália eneolitikumának kezdetét az égei-anatóliai eredetű Rinaldone, Conelle-Ortuchio, Gaudio stb. néven ismert csoportok jelentik. Ezek hatásáról szól *A. Radmilli* előadása. Az égei eredetű csoportok megérkezése Itáliában hasonló változást idézett elő, mint hazánkban a badeni népesség megjelenése, amivel kronológiailag is párhuzamos. (Ezt a párhuzamosságot Kalicz Nándor és Schreiber Rózsa közös előadása is kiemeli — l. alább). A helyi eredetű késő neolitikus (hazánkban javarészkori) kultúrák fejlődése megtörik és az új népesség térhódítását az előzőnél szélesebb körű kapcsolatok kialakítása jellemzi. Szintén a Rinaldone kultúra közép-itáliai elterjedéséről és feltárt temetkezéseiről számol be *F. Rittatore Vonwiller*. Kalicz Nándor és Schreiber Rózsa előadása a magyarországi rézkor és korabronzkor észak-itáliai párhuzamait foglalja össze. A C₁₄ adatok és a leletanyag kapcsolatai egyaránt szembetűnően jelzik a Balaton — Lasinja és a Lagozza kultúra, valamint a Baden — Rinaldone párhuzamosságot. Hasonlóak a harangedény-kultúra behatolásának történeti és kronológiai körülményei is a két területen. Az ezt követő bronzkor tárgytipusait elemezve vizsgálja a Duna-vidék és Észak-Itália kapcsolatát a kötet egyik legértékesebb tanulmányában *H. J. Hundt*. Véleménye szerint a jellegzetes „dunai” tárgyak — különböző típusú tűk, trianguláris török, agancszab-lák, pintadérák stb. — az aunjettizi korszaktól kezdve egy ÉK — DNy irányú népmozgás (csoportok bevándorlása) révén kerültek Észak-Itáliába. A közvetlen etnikus kapcsolatok a halomsíros korszakig megfigyelhetők. A Hundt tanulmányában is elemzett lemezesfejű tűk kérdéséhez szolgáltat adatokat *M. Novotná* tanulmánya, míg *Bándi Gábor* a Hundtnál is közölt pintadérákat helyezi új megvilágításba. Ezeket a sajátos tárgyakat Bándi a mykénei távolsági (borostyán-) kereskedelem feltételezett útvonalának fontos állomásain — Szlovákia és Észak-Itália — használt pecsétlőknek tartja. A hasonló típusú pintadérák előfordulása mindkét területen jól köthető a Hundt által felvázolt kapcsolatrendszerhez, következésképpen egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy éppenséggel a borostyánkereskedelemmel kell őket közvetlenül kapcsolatba hozni. Azt, hogy déli előképek nyomán helyben készültek, éppúgy elmondhatjuk róluk, mint megannyi más tárgytypusról, *közvetlen* kapcsolatokkal való összefüggésük azonban egyelőre nem igazolható. Nem tűnik eléggé megalapozottnak *J. Vladár* gondolatmenete sem a szlovákiai középső bronzkor mykénei kapcsolatait illetően, melyek a szerző szerint igen intenzívek voltak i. e. 1570 — 1500 között. A hangsúlyozott „hatásokat” eredményező konkrét kapcsolatok tisztázására volna szükség ahhoz, hogy a „mykénei hatás” fogalom valódi jelentéstartalmat nyerjen. *Z. Pieczynski* és *W. Sarnowska* az Aunjettiz kultúra lengyelországi kapcsolataival foglalkozik, *A. Dzieduszycka-Machnik* és *J. Machnik* közös előadása az iwanowiczei feltárásokat ismerteti. A Krakó közelében feltárt kora bronzkori telep és temető kárpát-medencei kapcsolatait jelzik az iwanowiczei obszidiánpengék és egy, bizonyosan a nyírségi csoport területéről importált edénytöredék. *Marin Dimu* előadása a romániai okkersírok kronológiai helyzetét ismerteti, az egyes sírtípusok időbeli elkülönítésére tesz kísérletet. Nyilvánvalónak látszik, hogy a sztyeppe-i csoportok behatolása Moldva, Dobrudzsa és Munténia területén a Cucuteni AB-Cucuteni B fázistól kezdődően a

korai bronzkorig folyamatosan kimutatható. A sztyeppe-i kapcsolatokhoz köthető a háziló közép-európai megjelenése, aminek jelentőségéről *Mozsolics Amália* emlékezett meg. A különböző sztyeppe-i eredetű csoportok bázisán jött létre i. e. 1800 — 1700 körül a Glina III — Schneckenberg kultúra, amelyről a legújabb kutatási eredmények alapján *M. Petrescu-Dîmbovița* tartott előadást. A Glina III — Schneckenberg — Mierzanowice — Koštani — Nitra — Csepel — késői Ig kultúráknak illetve csoportoknak a leletanyagában mutatkozó feltűnő hasonlóságokat emeli ki *J. Machnik* igen érdekes előadása, mely ezeket az egyezéseket a Dél-Kaukázusban elterjedt Kuro-Arax kultúrával közös eredetre vezeti vissza. Az elmélet bizonyítékait Anatólia és a Balkán leletanyagában kell egyértelműen kimutatni ahhoz, hogy az egyelőre különösnek tűnő típusazonosságok magyarázatát megtaláljuk.

Talán a szűkre szabott ismertetésből is kitűnik, hogy az említett előadások igen sok szálon kapcsolódnak egymáshoz és szinte valamennyi új kutatási eredményeket ismertet. A megjelent kötet méltó formában közli a veronai konferencia értékes anyagát.

Ecsedy István

B. Freyer-Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils. Samos, XI. kötet. Deutsches Archäologisches Institut. Bonn 1974. R. Habelt Verlag. XI + 244 lap, 95 tábla.

A görög archaeológia, kultúrtörténet és művészettörténet kutatásában egy eléggé fontos ponton sokáig felemás helyzet állt fenn. A két világháború közötti években ugyanis a kivételes képességű *E. Buschor* vezetésével rendkívüli fontosságú ásatások folytak Samos szigeten, mindenekelőtt a Héraionban, de más pontokon is. Ezek az ásatások nemcsak töménytelen topográfiai, építészettörténeti és történeti adattal gyarapították a Samosra és a görög-ión archaikus kultúrára vonatkozó addigi ismereteket, hanem igen nagy számban hoztak felszínre elsőrendű fontosságú archaikus görög szoborműveket, továbbá a samosi Héraion épületének legkülönbözőbb részeit. Tudvalevő, hogy a görög világban és különösen annak keleti — ion — részében Samos szigete egyfelől a pángörög jelentőségű Héra-szentély, másfelől Polykratész nevezetes tyrannusának megalapítása révén kiemelkedő szerepet játszott, amelyet kulturális és mindenekelőtt művészeti vonatkozásban vonakodás nélkül lehet vezető szerepnek nevezni, amennyiben a valamivel később felzárkózó és hamarosan hegemoniát kivívó Athén most figyelmen kívül hagyjuk. A görög kultúra legfontosabb vívmányai és a görög művészet alapvető fontosságú tendenciái köztudomásúan a kisázsiai partokon virágzott polisokban alakultak ki, s mindaddig amíg a perzsa nagyhatalom rá nem telepedett erre a vidékre, majd vérbe nem fojtotta az ion városok ellene irányuló felkelését, e vidék primátusa és fontossága vitán felül állt. Athén nem utolsó sorban annak köszönhetette felvirágzását, hogy a keleti görög városok kezdeményezéseit átvette, továbbfejlesztette, majd a kisázsiai görögség hanyatlásakor a kezébe vette az iniciatívát, s egyben egyik vezetőjévé vált a perzsa nagyhatalom elleni küzdelemnek. Mindennek tudatában igen nagy érdeklődés kísérte a samosi német ásatásokat. A zseniális E. Buschor néhány fontos publikációja, amelyek az ásatások legfontosabb eredményeit, mindenekelőtt a samosi görög szobrászat újonnan felfedezett jelentékeny műveit mutatták be, nagy figyelmet keltettek. Buschor azonban nem számolhatott azzal, hogy a II. világháború úgy az ő ásatásait, mint az eredményeket rögzítő dokumentumokat hamarosan megakasztotta és tönkretette, s ő maga is aránylag korán elhunyt. Ebben az esetben is fájdalmas tanulsággal szolgál minden archaeologus számára, mennyire fontos az, hogy az ásatások eredményeit minél gyorsabban, lehetőleg azonnal az ásatás vezetője és közvetlen munkatársai teljes részletességgel tegyék közzé. A háború és Buschor halála után ugyanis az a kínos helyzet állt elő, hogy a

rendkívüli jelentőségű samosi felfedezésekről és leletanyagról úgyszólván semmiféle megbízható és kimerítő publikáció nem állt rendelkezésre. Buschor ugyanis — halogatva a definitív és aprólékos közlést — főként csak a legfontosabb művészeti jelentőségű darabokkal és kérdésekkel foglalkozott azokban a munkáiban, amelyeket megírt és közzétett. Még az általa közölt szoborművek pontos adatait, leelőkörülményeit, más darabokkal való összefüggését stb. sem mindig méltatta közlésre fontosnak. Így azután a háborút követő évtizedekben jóideig a samosi ásatások egész komplexuma rendkívül fontos és jelentős, de tudományosan mégsem értékesíthető ismeretanyagának számított. Szerencsére most már ennek az ellentmondásos állapotnak vége, jó néhány éve a Német Régészeti Intézet energikus irányításával és néhány kiváló német klasszikus archeologus vezetésével egyrészt a helyszíni munkálatok is tovább folytak, másrészt pedig megindult és most már gyors ütemben halad előre a samosi ásatások részletes publikációja, amelynek a jelen kötet a XI. részét képezi. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a samosi Héraion építéstörténeti rekonstrukciója mellett, amely egyedülálló adatokat szolgáltatott a görög templomépítés fejlődésére és kezdeteire, a szobrászati leletek képezik a sziget régészeti kutatásának legfontosabb nyereségét. Minthogy E. Buschor éppen ezen a téren tett és írt a legtöbbet, s munkáinak esztétikai-történeti tézisei mind a mai napig felülmúlhatatlannak tűnnek, B. Freyer-Schauenburg helyesen nem azt tekintette feladatának, hogy Buschor túlszárnyalni vagy megcáfolni akarván újabb elméleti eredményekkel gazdagítsa a samosi szobrászatra vonatkozó ismereteinket, hanem azt, hogy végre pontosan, hiánytalanul és minden adat egzakt rögzítésével vegye számba és tegye közzé a samosi márvány- és kőplasztika alkotásait, amelyek az ásatás során kerültek elő, illetve amelyek a szigetről mint szórvány vagy véletlen leletek már korábban ismertek voltak. Ez a mintaszerű pontossággal és következetes módszerrel készült katalógus, amely 172 szobrot illetve szobortörödréket bocsát a tudományos kutatás rendelkezésére, nem bocsátkozik fölösleges és ingatag spekulációkba. A rövid, de a legfontosabb általános megfigyeléseket összegezve bevezetésen kívül a szöveget teljes egészében a katalógusrésznek szentelte, s azokat a nyilvánvaló összefüggéseket, amelyek az egyes darabok vagy a samosi szobrok és más görög vidékek archaikus-koraklasszikus plasztikája között figyelhetők meg, az egyes darabok tárgyalásába illesztve írta le. Ilymódon a katalógus minden kitérőtől és zavaró mellékterméktől mentes olyan munka, amely — az athéni Akropolis felülmúlhatatlan archaikus szoborállagától eltekintve a görög archaikus kőszobrászat legjelentékenyebb együttesét pontosan, objektíven, kitűnő képekkel mutatja be. Alapkö lesz tehát a görög szobrászat és a görög kultúra tanulmányozásában, elsősorban természetesen a korai és archaikus időszakra nézve, amelyben Samos és a samosi Héraion virágzott. Ami a szobrászati emlékek tematikáját és funkcióját illeti, a kép meglehetősen egyhangú. Ez bizonyosfokú ellentmondásban áll azzal a felülmúlhatatlan finomsággal és plasztikai evolúcióval, amelyet az archaikus görög szobrászat létrehozott és reánk hagyott. De közismert vonása ez az egész görög archaikus szobrászatnak minden más polisban és vallásos központban is. Az oka egyszerű. Eltekintve a sajnos csak igen kis töredékben és számban ránk maradt architektónikus szobroktól, a görög archaikus kőszobrászat voltaképpen kizárólag a görög társadalom vezető rétegének, ekkor még túlnyomó részben nemességének olyan áldozati ajándékaiból és síremlékeiből állt, amelyeknek egyedüli célja e társadalmi réteg önmegörökítése, dicsőítése és öntudatának kifejezése volt. Ennek megfelelően a szobrok néhány alapvető típust követnek, a trónoló, néha klinén heverő, de leggyakrabban álló férfi és nő figurákat, amelyek túlnyomó többségükben azokat ábrázolták, akik őket készítették, mégpedig virágzó és ideális életkorukban s testi alkatukban, időtlen szépséget kölcsönző és méltóságos tekintetben, frontálisan, tömörszerűen, a felület mértéktartó, de éppen az ión körben ugyanakkor hallatlanul finom részletmunkálással gazdagított kidolgozásával. Az emlékművek

nak ez a tematikai és tipológiai egyhangúsága, amely nem zárja ki, sőt éppen elősegíti a megmunkálás és a természeti valósághoz való közelítés egyre fokozódó tökélyét, annyira uralkodó, hogy azt is lehetetlen az esetek túlnyomó többségében eldönteni, a szobrok milyen funkcióval rendelkeztek, s halandókat vagy isteneket ábrázolnak? A leelőkörülmények, a ritka összefüggésükben fennmaradt feliratok és attributumok alapján mégis úgy tűnik, hogy ez az anyag mint az athéni Akropolisé is, nemigen mutat be isteneket, hanem azokat a jómódú és nemes görögöket, akik a polisok gyors felvirágzásában, a görög expanzióban és kulturális fellendülésben az archaikus korszak vezető erejét jelentették.

Castiglione László

Studia Aegyptiaca I. Szerk. L. Kákossy—E. Gaál. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori történeti tanszékének kiadványai 9. Budapest 1974. XXI + 433 lap.

Wessetzky Vilmos 65. születésnapjára adta ki az Ókortörténeti tanszék nemrég megindult sorozatának 9. kötetét. A jelentős kiadvány 36 külföldi és magyar kutató tanulmányát tartalmazza az egyiptológia tárgyköréből. A könyv technikailag megfelelő sokszorosítással készült, amely a képeket is használhatóan adta vissza.

A kötetben két pannóniai vonatkozású tanulmány található. Balla Lajos a savariai Iseum történetéről, periódusairól és jellegéről értekezett, Tóth István a pannóniai Isis- és Sarapis-kultusz kettősségéről készített tanulmányt.

Balla L. nehéz feladatra vállalkozott, amikor a savariai Isis szentély kialakulásának történetét vette vizsgálat alá. A szerző a feltárást végző Szentlélek Tihár periódációjával (I. periódus: 1. század második fele; II. periódus a 3. század közepe) szemben a szentély megépülését a 2. sz. közepére tette. Véleményét Savaria várostörténetével, a kutatás által az Iseumhoz kapcsolt feliratokkal támasztotta alá. Kétségtelen: az Iseum megépülésének a 2. század utolsó harmadára történő keltezése (kb. 180) végleg megdőlt, miután Tóth I. kimutatta a korábban „alapítási okmányként” interpretált feliratról, hogy nem az Iseum területén került elő, nincsen kapcsolatban az Isis-kultusszal (*Acta ArchHung* 26 (1974) 155.). Megjegyezzük: e felirat (RIU I 22) Fethich Nándor szerint 1860 körül a Savaria vendéglő (Köztársaság tér 32) került elő (VSz 6 (1939) 126). Fethich Nándor 1920/21-ben írt cikkének állítása autentikus is lehet: a tanulmány ugyanis sok, alapvetően fontos topográfiai megállapítást és következtetést tartalmaz. Ugyanerről a helyről származik különben a Magyar Nemzeti Múzeum bacchikus elefántcsont szobra (Kádár Z., FA 14 (1962) 141). Miután tehát a keltezett felirat nem tanúsítja az Iseum megépülésének idejét, az első periódus keltezésével a feltárás, a dokumentáció ismerete nélkül foglalkozni eléggé reménytelen erőfeszítés. Csupán csak a szentély történetére vonatkozó utalások és a területhez, illetve az Iseumhoz kapcsolt néhány köemlék nem nyújt elég alapot a biztosabb megállapításokhoz. Éppen ezért, valamint az épület együttes fontossága és jelentősége miatt is egyre sürgetőbbé válik az 1955–61-es, a szentélykerület területén végzett feltárás publikálása. További problémát jelent, hogy a savariai köemlékek lelőhelyei a többszörös topográfikus publikálás ellenére még ma sem tekinthetők megbízhatóknak. Elsősorban a CIL lelőhelyadataiból levont következtetések problematikusak. A Corpusban megadott házszámok ugyanis több esetben nem a korabeli, a CIL-ben szereplő utcanevekhez tartoznak. A múlt század hetvenes éveig Szombathely házait egytől kezdve folyamatosan számozták: a 100—105-ös házszámok nem az Iseum területére, az egykori Hosszú-, a mai Thököly utcába esnek, oda ahol az Iseumot feltárták. A városról a múlt század közepén készült kataszteri térkép lapjaiból (Szombathely, Állami Levéltár) pedig sajnos éppen az a lap hiányzik, amely az Iseum környékét tartalmazza. Meg kell mondanunk azonban azt is, hogy egyetlen pannóniai város római

feliratairól sem készült annyi régi feljegyzés, mint a savariaiakról (például a városi közgyűlési jegyzőkönyvekben, a Régészeti Alapján úgy látjuk, hogy szinte az összes szombathelyi köemlék múlt századi előkerülési vagy őrzési helye pontosan megállapítható: ez a munka folyamatban van. Az azonban még ezután is esetenként külön vizsgálendő, hogy elsődleges vagy másodlagos lelőhelyről van-e szó. Visszatérve a két, Isisnek dedikált oltárra, amelyeket Balla L. is a savariai Iseum területéhez kapcsol. A RIU I 14-es *Barbius* oltárról a CIL III 4156-nál azt olvassuk, hogy *rep. in aedibus Hosszu Utza 103, nunc in aula episcopi*. Jelenleg a megadott Hosszu utcai ház azonosítatlan. A régi azonosítás annak alapján történt, hogy a Hosszu utcában, a házak kertjeinek területén találták meg az Isis-szentélyt. Lehet, hogy a kő lelőhelye valóban az Iseum területére esik, de lehet hogy nem. A 100-as házszámok ugyanis a város központi részén, a mai Kővárosaságtér nyugati részén voltak a CIL összeállításának idejében. A *Moderatus-kő* (RIU 115 = CIL III 10908) lelőhelye ismert, de korábban tévesen lokalizálták a Hosszu utca 103 szám alá. A másodlagos helyén egy „városvégi házban” állt (*Lipp V., ArchÉrt.* 9 (1875) 166); az építendő színház területén találták, ami valószínűleg az Iseum közelében, attól ÉNyNy-ra feküdt. Mindezzel nem akarjuk Balla L. keltezését kétségbevonni, mely szerint az Iseum inkább közelebb a 2. század elejéhez, mint a végéhez épült meg a coloniából dél felé kivezető országút, a Borostyánkő-út mentén. Savaria városias kiépítésének két nagy üteme volt, amelyek területileg is szétválaszthatók. Az egyik az alapításkor kijelölt téglalap alakú terület, a másik a városból kivezető országutakhoz tájolt, később, a 2. sz. végére kiépített városterrület: a coloniától délre fekvő területen a dél felé vezető Borostyánkő-út futott, amely mellé épült az Iseum is. Az, hogy ezen a területen a városias kiépítés (az egész terület tekintve) később történt meg, nem jelenti azt, hogy korábban itt épület nem állhatott. A terület korábbi története azonban csak az ott lefolytatott ásatások publikálása után válhat teljesen világossá.

A szerző az Iseum II. periódusát a már szinte általános felfogásnak megfelelően a Severus-korra, annak is inkább az első felére keltezi: arra az időre, amikor az egyiptomi kultuszok hivatalos jelentőségük csúcsponjtjára emelkedtek. A Severuskori valláspolitikai, az Iseum-fríz ábrázolásai alapján a szerző a savariai Iseumot „Staatstempel”-ként értelmezi. Megjegyezzük, hogy a szentkerület alaprajzának legközelebbi analógiáit a hivatalos római építészeti forum-basilica-szentély — együtteseiben találjuk meg: legkitűnőbb analógiája *Julium Carnicumban* van (*P. M. Moro, Julium Carnicum (Zuglio)* Roma, 1965, 56). Határozottan kételkedünk a szerző azon állításában, hogy az az Aecorna szentély, amelynek falára helyezték el az emonaiak feliratukat (RIU I 135) Savaria városkiépítésének második periódusának területén állt volna. A kisméretű felirat a római várostól kb. 7,5 km-re nyugatra, több más, az 1. század második feléből származó felirattal egyetemben, Ondódon került elő egy kút falából. Kizártnak kell tartanunk azt, hogy köemlékeket — kiválogatva a kora rómaiakat Szombathelyről szállították volna Ondódra azért, hogy egy kút belsejét kifalazzák azokkal. A feliraton a *finibus Savar.* leginkább úgy értelmezhető, hogy a feliratot állító emonaiak Savaria területén, (*territoriumán!*) tartózkodtak. A kérdés ezután az, hogy akkor Savaria milyen közigazgatási szervezetszerű volt, miután a városnév elemei kitéve a *c(olonia) O(laudia)*; Vö. még E. Swoboda véleményét a scarbantiai *Senecio*-kövel kapcsolatban: RIU I 195, E. Swoboda, Carnuntum, 1964⁴ 242.

A szombathelyi Isis-szentéllyel kapcsolatban még meg kell jegyeznünk — miután a kutatásban felmerült a lehetőség, hogy az egyedi korszó és patera aligha tartozhatott a savariai vagy egy esetleges scarbantiai Iseum liturgikus felszerelési közé. A lelőhelytől, a Győr-Sopron megyei Egyedtől mintegy 4 km-re keletre fekszik Mursella municipiuma, egy, a Borostyánkő-utat Mursellával összekötő, már a kora római időkben létrejött országút mentén. Ha a tárgy valóban egy Iseum felszerelési közé

tartozott, ezt a szentélyt Mursellában vagy e város mellett kell keresnünk. Másrészt nem zárható ki a lehetőség, hogy az áldozókészlet egy Isis-hívó nagybirtokos tulajdonában volt.

Tóth István érdekes és meggyőző tanulmányt írt arról, hogy hogyan oszlik meg területileg Pannóniában az Isis és Sarapis kultusz, valamint mik ennek a megoszlásnak az okai. Az Isis-tisztelet Észak-Itáliából kiindulva a Borostyánkő-út körzetében terjedt el; elsősorban hellenisztikus tradíciójú misztériumvallás volt. Terjesztésében az északitáliai kereskedőházak és az illyricumi vámtisztviselők jártak az élen. Nyugat-Pannóniában a kultusz gyorsan, még az I. és a II. század fordulóján elterjedt és főleg a magánvallásosságban játszott szerepet. Ezzel szemben a limesvidéken, később, a II. század közepétől Sarapis tisztelete terjedt el: szoros kapcsolatban állt a császárkultusszal és hivatalos jellegű volt.

A kötet további tanulmányai a következők: J. Bergman, Horus und das Pferd; J. Bollók, Du problème de la datation des hymnes d'Isidore; I. Borsai, Y a-t-il un „octoéchos” dans le système de chant copte? H. Brunner, Djedefhor in der röm. Kaiserzeit; E. Brunner-Traut, Der Tübinger Kultlöffel; L. Castiglione, Das wichtigste Denkmal der Sarapis-Füsse im British Museum wiedergefunden; A. Fodor, The Solar Bark in a Muhammedan Mi'raj Text; L. Fóti, La „Faust hermétique”; E. Gaál, Osiris-Amenophis III in Ugarit; B. George, Die Bahn der Sonne am Tage und in der Nacht; J.—C. Goyon, La véritable attribution des soi-disant chapitres 191 et 192 du Livre des Morts; J. Gwyn Griffiths, The Egyptian Antecedents of the Isidis Navigium, L. Habachi, Tree Objects of Unusual Form; I. Hahn, Horace et Prométhée; J. Harmatta, Laisser-passé en Égypte à la fin de l'antiquité; S. Hodjasch, Skarabäen mit Pflanzendarstellungen; R. Holthoer, Another Canope of Padihoremheb; Z. Kádár, Des scarabées chez Plin l'Ancien; L. Kákossy, Isis regina; I. Kertész, Ptolemy I. and the Battle of Gaza; P. László, Néhány megjegyzés II. Ramszesz fia, Khaumaszet pályáját és történelmi szerepét illetően; J. Leclant, Osiris en Gaule; K. Martin, di arch; M. Megally, A propos de l'organisation administrative des ouvriers à la XVIIIe dynastie; I. Nagy, Du rôle de l'abeille dans les cultes de Basse Époque; B. Peterson, A Note of the Wisdom of Amenemope 3,9—4,10; H. Satzinger, Zu den Men-Cheper-Re^e—Skarabäen; T. Scher, Peteese in Elephantine; L. Török, An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures; E. Varga, Quelques notes sur une momie factice au Musée Hongrois des Beaux-Arts; W. Westendorf, Horizont und Sonnenscheibe; E. Winter, Wem war der Tempel von Bigge geweiht? J. Wojtilla—A. Wojtilla, Ammonios Saccas and India; Ch. Zivie, Princes et rois du Nouvel Empire à Gaza.

Tóth E.

W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. X. kötet. Berlin 1976. Walter De Gruyter & Co. 248 lap, 265 szöveggépi kép, 30 tábla.

A kerameikosi régészeti kutatások középpontjában eddig sírok és sírleletek állottak. S nem véletlenül: Athén i. e. 12. századtól a késő antik időkig megszakítás nélkül használt temetőjének sírjaiból felbecsülhetetlen értékű történeti és művészeti forrásanyag került elő. Nem kevésbé figyelemreméltóak azonban a város ÉNy-i periferiájának számító fazekasnegyed építészeti emlékei sem: városfalak kapukkal és a két kapu közötti területen emelt épület, az ún. Pompeion.

Az utóbbi alapfalait a Görög Régészeti Társulat ásatásai már az 1870-es években felfedezték. 1905-től az építmény német archeológusok ismétlődő kutatásainak tárgya lett, feldolgozását azonban csak az 1967/68-as kampányok alkalmával végzett szisztematikus vizsgálatakkal tették lehetővé.

Ilyen előzmények után született meg a Kerameikos-

sorozat 10. köteteként a publikáció, amelynek legfontosabb eredményei az alábbiakban összegezhetők. A Pompeion helyén az i. e. 12. századtól az archaikus kor végéig temető terült el, amely a Themistoklész-féle városfal megépítésével (i. e. 480–79) végleg megszűnt, minthogy Athén belterületének része lett. A védőövezeten egymás mellett nyíló két kapu („Szent kapu” és Dipylon) között szabálytalan alakú térség keletkezett, amely szinte kínálkozott a beépítésre. Az i. e. 5. század végéig azonban csak tereprendezésre került sor és valószínűleg a század utolsó évtizedében — nyilván a demokrácia visszaállítása után — indultak meg az építkezések. A klasszikus Pompeionnak két építési periódusa volt. Első változatából még az alapépítmény sem készült el, amikor tervmódosítás következtében a munkát hirtelen beszüntették. Ezután a végleges Pompeion kivitelezése i. e. 393 előtt fejeződött be.

Az épület magja az ión oszlopcsarnokkal körülvett udvar, amelyhez a város felől díszes, ugyancsak ión oszloprendben épített propylon vezetett. Az udvarhoz a városfal és a Dipylon-kapu mellett igen leleményesen elhelyezett négyzetalakú helyiségek sora csatlakozott.

A leletanyag lehetővé tette az antik források alapján F. Adler által már 1875-ben a Pompeionnal azonosított épület eredeti rendeltetésének pontosabb körülhatárolását. Az elnevezésből következik, hogy a Pompeion az athéniek ünnepi felvonulásaiával (*pompai*) állott kapcsolatban: itt tárolták a processziók kellékeit és a nagy udvaron zajlott le a menet összeállítása. Elsősorban a Panathénai ünnepet szolgálta az épület: innen indult a menet az Akropolisra, majd pedig a nagy eseményt követő diszlakomára az északnyugati helyiségekben került sor. Egyébként a város hétköznapi életében a Pompeion a sztoákhoz hasonlóan nyitva állott az athéniek számára.

Építészettörténeti szempontból a Pompeion a klasszikus építészet fontos vívmányai közé tartozik. Itt jelenik meg első ízben középület részeként az oszlopcsarnokkal körülvett udvar, a peristylum, a propylon és a kötetlen elrendezésű helyiségsor összekapcsolásával pedig olyan épülettípus született, amelynek jelentőségét a hellénizmus és a római császárok építészete számára talán nem kell külön hangsúlyozni.

A Pompeion i. e. 86-ban pusztult el, amikor Athént Sulla csapatai ostromolták. A középső császárkorban rendeltetését a helyén épült bazilikális elrendezésű rak-tárépület vette át. Efölött az ásatások későantik díszkapu és oszlopcsarnokokkal övezett út maradványait fedezték fel: a Himéros költői leírásából ismert i. sz. 4. századi Panathénai-menet nyilván innen indult útjára.

W. Hoepfner a nagy elődök, a „Bauforschung” német mesterei méltó utódjaként készítette el a nagy jelentőségű klasszikus Pompeion szerény maradványainak építészeti feldolgozását. Munkája sikeréhez a régészeti leletek közzétételét átvállaló szakemberek (Hamdorf, Frel, Hönle, Hübner, Mortzos és Touratsoglou) is hozzájárultak.

Szabó Miklós

Novaesium VI. M. Vegas, Die augustische Gebrauchskeramik von Neuss. A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss. Limesforschungen 14. kötet. Berlin 1975. Gebr. Mann. 122 lap, 8 + 3 szöveggéköti kép, 47 tábla.

A novaesiumi (Neuss) ásatások augustuskori kerámiáját ennek az anyagsopornak két legjobb ismerője M. Vegas és A. Bruckner együtt dolgozták fel. Vegas az ásatások teljes augustuskori anyagát tárgyalja, Bruckner pedig két fazekasnegyed leletegyüttesét. A nagyon részletes feldolgozást indokolja, hogy a korszak az Alpokon túli római térhódítás kezdeti szakasza s a novaesiumi anyag jól tükrözi az itáliai és délgalliai friss hatásokat, valamint a helyi kerámia hagyaték szerepét. Mivel a tárgyalat anyaghoz hasonló Pannóniában csak a Dráva—Száva közén bukkan fel egy-egy esetben, nem tartjuk szükségesnek a Novaesium VI. kötet típusainak részletes

ismertetését. Kiemelünk ehelyett egy pár anyagsoportot, amely általános érdeklődésre tarthat számot.

Vegas a bevezetőjében a korhatározáshoz három tárgycsoportra támaszkodik. Az érmekre nézve H. Chantraine-t idézi, aki Novaesium megszállását i. e. 15-re valószínűsíti. A terra sigillaták feldolgozója E. Ettlinger szerint az arretiumi sigillaták i. e. 19-ben, vagy i. e. 15-ben érték el a Rajnát. Az egyéb edények között vannak formák, amelyeket csak az 1. századi Földközi-tenger vidéki kerámiával lehet összevetni. Ezek közül a legjellegzetesebbek a vékonyfalú poharak és csészék. Típusaik az i. e. II. századtól Itáliában, Hispániában és Délgalliában már ismertek. V. éppen emiatt vonja kétségbe az általa tárgyalt vékonyfalú poharak kizárólagos Észak-itáliai eredetét. Már feltűnnek ezek a poharak az i. e. 198-ban meghódított Hispániában civil telepeken és a két katonai központban Numantiában és Cáceresben. A korai vékonyfalú poharak között jellegzetesek a barbotin díszes bögrék, amelyek bordákkal, vagy gerincekkel díszítettek (l. t.). Ez az edénycsoport Közép-Itália, Athén, Cyprus, Hispania és Dél-Gallia antik lelőhelyein kívül a gall oppidumokban Gergoviában és Bibracte-ben is megtalálható, majd az Alpoktól É-ra fekvő kora-augustuskori táborokban. A bordás díszítés (Rippendekor) a késő-augustuskori leletegyüttesekben már nem található meg. A vékonyfalú edények jellegzetes augustuskori csoportba tartoznak az ún. ACO-poharak. ACO és fazekastársai alkotásainak lelőhelyeit V. térképre vetítette. Az elterjedési terület Észak-Itália, Dél-Gallia, s ami bennünket közelebbről érdekel, a nagy noricum-i kereskedelmi központ Magdalensberg. Sajnos műhelyelet eddig nem került elő. V. szerint egy egy negatív minta nem is jelent mindig műhelyet, előfordult, hogy a vásárolt negatív mintából egy másik fazekastelepen készítettek másolatokat. Újában Lyonban találtak egy ACO-központot, innen a birodalom északi részébe exportáltak. Lyon a germániai korai táborok ellátási központja, jelentőségére jellemző, hogy az arretiumi fazekasoknak itt lerakata és filiáléja is volt. ACO lyoni műhelyében két rabszolga is dolgozott HILARUS és CHRYSIPPUS. Az ACO edényeket Lyonban és Lezoux-ban utánózták, de ezek a gyártmányok már késői Augustus- és Tiberius-koriak.

V. részletesen foglalkozik az ún. belga áruval. A Rajna-vidék katonai táboraihoz ezt a meglehetősen finom, szürke, okker és vörös agyagból készített kerámiát a római legiók vitték magukkal. A galliai őslakos kerámiát a nagy oppidumokban vizsgálva a „belga áru” eredetét itt lehet megtalálni. Ezt a kerámiát Caesar csapatai révén itáliai hatások érik. Tehát az i. sz. I. század folyamán az egész északi Galliában és Germániában elterjedt belga áru olyan középgalliai La Tène kerámiára vezethető vissza, amely délgalliai, majd itáliai hatásokat szívott magába. V. rajzokon is bemutatja (3–7. ábra) a belga áru, késő LT lelőhelyekről származó előképeit. Számunkra ezek közül a legérdekesebb a Roanne lelőhelyi, sakktablamintás vörös-fehér félgömbalakú tál, amely a gellérthegyi fazekasok gyártmányainak egyik jellemző vezérformája. Ugyancsak a római foglalat átmeneti korszakára jellemzőek a kézzel formált késő LT edények. V. megállapítja, hogy ezek a római áruval együtt a korai katonai táborokban voltak használatosak.

A katonaság ellátásához szükséges tipikusan római edény a dörzslőtál (pelvis-mortarium). E vastagfalú edények már a köztársaság korától kezdve a római háztartás tartozékai. Itália és Spanyolország korai lelőhelyein vastagított peremű típust találtak, Germániában a függőleges perem a kedvelt és csak Tiberius korában terjedt el a vízszintes peremű dörzslőtál. A tál belsejének érdesítésére Augustus korában párhuzamos bordák szolgálnak, később a tál belsejét apró kavicsokkal érdesítik. Az Augustus korabeli katonai fazekastelepeken nem találtak helyben készült dörzslőtálat, valószínűleg ekkor még importálták e fontos konyhaedényeket.

A korai amforák ugyancsak importból származnak. V. több csoportot különböztet meg, elsősorban a szállító- és tárolóedények eredeti tartalma szerint. A hegyes amforák (Spitzamphoren) kúpos testűek, szögletes vállúak és hosszú nyakuk van. A perem meredek és gyakran

visel bélyegzőt. Ez a tipikus itáliai boros amfora, amely az i. e. 2. és 1. században a Földközi-tenger nyugati részén terjedt el. Kronológiájukat N. Lamboglia dolgozta ki (Riv. Studi Liguri 21. 1955. 241). A korai peremek az ún. háromszög alakúak (28. t. 13). Tölcséralakú szája van a halszós (garum) szállító amforáknak. Az ilyen típusú amforák tartalmát a Róma városi és pompeji amforák festett felirataiból ismerik. Kora-augusztusi leletek Mont Beuvray és a trieri Petrisberg telepéről, valamint a katonai táborokból ismertek. Az i. sz. I. században az Alpoktól É-ra általánosan elterjedtek. Az I. sz. második felében ez a forma karcsúbb lett, az edény teste egyre inkább orsószzerű lett, a tölcséres peremű száj bővebb lett, a nyak megnyúlt, a fülek a peremhez csatlakoztak s az edény hegye is meghosszabbodott. Neuss-ban ez a típus a leggyakoribb.

Az értékelés után V. részletes katalógust közöl, amelynek anyagát az 1–36. sz. táblák szép rajzokkal nagyon jellemzően illusztrálják.

A kötet második felében A. Bruckner, két fazekastelepet közöl, mindkettő a neussi ún. „Eternitgelände”-ről való. Az egyik leletcsoport az „Eternit-mezőről” rendszerezés folyamán került feltárássra, a másik a bonni múzeum régebbi leletmentéséből a mező keleti részéből (Ost-Eternit) való. Ebben a kötetben sajnos B. nem közli a fazekaskemencéket, ezek a Novaesium-sorozat ásatási kötetében kerülnek bemutatásra. Az Eternit-mező edényei meglehetősen gyenge nyersanyagúak, ezt az árut B. az I. század legelső éveire helyezi. i. e. 15-től kb. húsz évi időtartamra. A római Rajna-vidék foglalási időszakának legkorábbi katonai fazekastelepeiről van szó, amelyek megpróbálták az importált árut pótolni. A gyenge agyagból dolgozó fazekasok törekvései jobbak voltak B. szerint, mint az áruk minősége. A formák közvetlenül itáliai előképekhez kapcsolódnak, kevés helyi „belga” áru és a csapatok előző állomáshelyeiről származó galliai eredetű forma. Az anyagot B. a 37–47. táblákon ismerteti. Figyelemre méltóak azok a fazekak (42. t. 1–2), amelyek egymásbacsúsztatva és kitapasztva a fazekaskemencék boltozatának tartására szolgáltak.

B. Bónis Éva

W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10/1975. Linz 1975. 246 lap, 73 tábla, 2 melléklet (1 : 1000).

Az utóbbi években sorra jelennek meg római kori fibulákkal foglalkozó összefoglaló nagy művek. A legtöbb-ször meglehetősen jól datálható régészeti anyag főleg az egyes területek társadalmi-történeti kérdéseivel foglalkozó kutatók számára nyújtanak komoly segítséget. Ezekhez a törekvésekhez zárkózik fel W. Jobstnak az alábbiakban ismertetésre kerülő könyve is.

A szerző által feldolgozott anyagcsoport ritka szerencsés modell „nyersanyagából” tevődik össze: Lauriacum (Enns) egykori legióstábor, polgárvárosa, temetőinek feltárásaiból (1951–1959 évek között). A rendszeresen folytatott ásatások anyagának pontos feldolgozása és közzététele sok hasonló jellegű római kori település munkálataihoz nyújt biztos alapot.

A VORWORT (7) és EINLEITUNG (9) után RÖVID ÁTTEKINTÉST kapunk: ZUR GESCHICHTE UND FORSCHUNG VON LAURIACUM (11–14), majd H. Vettters tollából: DIE STRATEN DER ZIVILSTADT LAURIACUM AUF GRUND DER AUSGRABUNGEN 1951–1959 (15–22) c. fejezetben Lauriacum történetét kísérhetjük nyomon Commodus(?) korától kezdve egészen a VI–VII. sz. végéig. Az egyes építési periódusokat szellemesen veti össze H. Vettters a korabeli történeti eseményekkel. Ez a rövid, de értékes fejezet tömören mutat rá azokra a súlyponti kérdésekre, amelyek a római provinciák történetét kutatók számára alapvetően fontosak.

A CHRONOLOGISCHE TYPENLISTE (23–25) hasábkokon áttekintést kapunk a Lauriacumban eddig feltárt és talált fibulatípusok datálásáról. A 36 főtipusba (és számtalan alcsoportba) sorolt gazdag leletanyagot

igen nagy munkával és gazdag összehasonlító irodalom segítségével szerzőnk egészen szűk időhatárok közé tudja helyezni. W. Jobst itt előre bocsátja, hogy a közzétett datálás... „beziehen sich vornehmlich auf Lauriacum” (23. l.). — Véleményünk szerint ennél a fejezetnél technikailag megoldható lett volna a főtipusok mellé lekiemelt, jellemző rajzok elhelyezése, a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

A könyv fő gerincét két nagy fejezet alkotja: A. TYPOLOGIE (26–129) és az ezt kiegészítő B. KATALOG DER RÖMISCHEN FIBELN AUS LAURIACUM (130–224). A TYPOLOGIE c. fejezetben kapjuk az egyes fő- és alcsoportok rövid áttekintését, datálását, bőséges irodalommal alátámasztva. Szerzőnk itt szembeállítkozik a hagymafejes fibulákkal kapcsolatos jelenleg is folyó egyoldalú szakmai vitával (Van Buchem–Keller), amelyet igen szellemesen így hidal át: pl. „26. Zwiebelknopffibeln, Keller Typ 1 = Van Buchem II–III (95. l); Keller Typ 1 = Van Buchem IIIB–IVA–B (p. 7. l) stb., stb. Van Buchem tollából állandóan megjelenő újabb rész tanulmányok miatt nehéz ezt a vitát lezárni, tehát az ezzel a fibulatípussal foglalkozó kutatók vagy vég nélkül figyelik a vitairodalmat, vagy az adott esetben következetesen egy szerző mellett foglalnak állást. Általában a fibulairódomal öröndetes módon állandó mozgásban van, minden újabb publikáció újabb lépés a megoldások felé vezető úton. Tudomásunk szerint rövidesen megjelenik M. R. Hull (Colchester) munkája is, amely többszáz darab angliai fibulát dolgoz fel, tehát addig talán így kellene egy IV. századi hagymafejes fibulát datálni: W. Jobst, Kat. 240–244 (megfelel Keller Typ 2 = Van Buchem IIIB–IVA–B)! — A nagy körültekintéssel, gondosan válogatott bibliográfia tanulmányozásakor sajnálattal nélkülözzük a Noricummal szomszédos Pannónia provincia vonatkozó anyagát. Szinte minden földrajzi terület naprakészen, a teljesség igényével szerepel szerzőnk feldolgozásában, viszont Kovrig és Patek alapirodalmi forrásmunkáin kívül nem tükröződik az utóbbi három évtized pannóniai kutatásaiból elég sokrétű és gazdagon közzétett fibulairódomal ismerete.

A könyv további része az igen gondosan készített INDICES (237–246), amelyben többek között a FUNDORTE (241–243) hasábkokon csoportosítva kapjuk az egyes fontos lelőhelyek anyagát (pl. Legionslager, Zivilstadt, stb.), így az eredeti környezetükből tipológiai sorrendbe kiemelt fibulák lelőköörülményeit könnyen vissza lehet keresni. Szerző a teljesség kedvéért rendkívül nagy munkát végzett nemcsak a múzeumok raktáraiban, hanem különböző magángyűjtemények feldolgozásával is, ami szintén tükröződik az INDICES-ben.

A kiváló szerkesztésben, magas igényeket kielégítő nyomdatechnikával közzétett illusztrációs anyag (1–53 rajzos, 54–73 fényképes táblák, 2 térkép 1 : 1000) méltó Werner Jobst új könyvéhez, amely korszerű tipológiai, fontos történeti kérdések felvetésével és megoldásával az eddig ismert munkák mellett a jövőben már semmiképpen nem mellőzhető a római korról foglalkozó kutatás számára.

Sz. Burger Alice

H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte. Wien 1974. P. Zsolnay Verlag. 94 lap, 8 ábra, 16 kép.

A könyv címe a bécsi belváros egyik házecsoporthjának régi, már 1280-tól kimutatható neve. E házecsoporth és környéke lebontása óta a szerző, a Denkmalmat vezető régésze fokozott figyelemmel kísérte e terület régészetiileg és építészettörténetileg megfogható periódusait, felismerve kulcsfontosságú helyzetét a középkori kialakulás folyamataiban. A római településből e helyütt első ízben lelelt megfigyelni az I. századi tábor fa építkezéseit mintegy 100 m hosszúságban. (Sajnos a gépi erővel végzett építkezés az alaprajzi tisztázásra nem hagyott időt.) I. u. 100 körül követi ezt az első kő tábor, 2–3 m vastag kváderfalaival. A 2 m vastag római rétegeket mindenütt

égési réteg fedi, a pusztulás 400 körül következhetett be. Egyes jelenségek arra mutatnak, hogy a pusztulás nem volt teljes: így pld. a Sterngasse 3 házban 7 m magas római kváderfal középkori felhasználását lehetett bizonyítani. Az újrafelhasználás már közvetlenül a tűzvész után megkezdődött (száritott agyagtégla falak). A római táborfal középkori meglétének bizonyítéka, hogy telekhatárok és uteavonalak őrizték meg helyét, de az 1030-ban említett „Viennis falai”, 1280-ban „vetustissimus murus”, 1277-ben „iuxta turrim antiquam” kifejezések is a topográfiai továbbélést tanúsítják. Szerző szerint elsősorban az elpusztíthatatlan kváderfalak (így a thermánál is) voltak a kontinuitás indítékai. Régészetiileg az 1951-ben felfedezett 6. századi temető és bizánci érmek tanúsítják a további életet.

A középkorban e területen 26 ház állt, ezek egyesítése nagyobb házakká már a 14. sz.-ban megindult. 1609-től már városképek örökölték meg a beépítés formáját, ezek szerint még 1780-ban is álltak oromzatos középkori házak itt. Több házban folyamatosan szűcsök mutathatók ki, az egyik ház céhházzá is alakult. Az 1609-es városkép e területen három középkori tornyot is mutat (sajnos a házak 1956-os bontása ellenőrzés nélkül történt, így ezeket nem lehetett felderíteni), kettő helyén kimutatható volt 1962-ben római alapfalak részbeni megléte.

A következőkben a szerző a római tábor és útjainak topográfiájával foglalkozik. Az utcák alakulása bár eltérő irányokat mutat a középkorban, kiindulásuk ekkor is a római kapuk helyéhez igazodott, irányuk pedig a Hoher Markt—Berghof felé vezetett. Ezért megalapozottnak látszik az a feltevés, hogy ez a hely a középkori város kialakulásában központi szerepet vitt, s a későbbi épülettömb egy része (egy nagyméretű középső udvarral és egy írásos adatokban szereplő kapuval) a kimutatható toronnyal volt a magja. Ettől É-ra foglalt helyet a később jórészt beépített Kienmarkt mint kereskedelmi központ és a Ruprecht templom mint vásár-templom, mely a hagyomány szerint 791-ben épült. (Római előzményét ma már cáfolják.)

A Kiadó újonnan indított sorozata Bécs várostörténetének legfontosabb együtteseit és épületeit tárgyalja. Így mód nyílik sok esetben az új kutatások eredményeinek népszerűsítésére, egyben várostörténeti keretekbe ágyazására. A tervezett 30 kötetből már több mint fele megjelent. Kár, hogy a szép kiállítású könyvecskék illusztrációs anyagát a minimumra korlátozták, s így esetünkben is csak a legfontosabb képek jöhettek számításba.

Holl Imre

B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulasse. Bonn 1975. Rheinland Verlag. 354 lap, 97 tábla.

A rajna-vidéki középkori régészeti kutatás egyik legjelentősebb ásatását Beckmann 1961—1966 között végezte el. Siegburg kőcserép készítő fazekasságának —

melynek elsősorban XVI. századi készítményei régóta jól ismertek — kifejlődéséről, középkori formakincséről mindeddig nem sokat tudtunk. Bár nyilvánvaló volt, hogy az itteni műhelyek a XV—XVI. századi virágkor előtt is jelentős tevékenységet folytattak, a korai kerámiák típusairól és főleg időrendjéről alig tudtak valamit. Helyhez köthető leletek hiányában a korai kőcserép készítési helye sem volt jól lokalizálható. Midőn az Aulasse-i telek cserépdombjának ásatására végre lehetőség nyílt, még nem volt nyilvánvaló, milyen nehézségeket jelent majd az ásatás anyagának rendszerezése. A cserepes domb a közvetlen közelben működő néhány műhely elrontott árujának és törmelékének felhalmozódásából keletkezett, 3 fazekaskemencét, kb. 8000 teljes kerámiát (tülégett, deformált, repedt stb.) és a töredékek millióit foglalta magában. Az egyes kemencékhez tartozó törmeléktrétegek straiográfiaja, valamint tipológiai és technológiai vizsgálatok után sikerült négy fő periódust megállapítani: 1. = 12. sz. közepétől; 2. = 12. sz. végétől; 3. = 13. sz. közepétől; 4. = kb. 1300-tól kezdve.

Az 1. periódusban még máshol működő műhelyek (Pingsdorf, Paffrath) formakincsét használják, a készítmény technikailag még közönséges cserép. A 2. periódusban már saját formakincs jelentkezik. A 3. periódusban a technikai fejlődés eljut a kőcserép megközelítéséig „Faststeinzeug”, a cserép anyaga kismértékig megolvadt). A 4. periódus a kőcserép készítés első szakasza; a további korszakok készítményei az itteni domb anyagában még nem lépnek fel. Lényeges, hogy a technológiai vizsgálatok szerint (340—349 o.) kimutatható a cserépanyag minőségében fokozatosan jelentkező technikai fejlődés, amely a nyersanyag feldolgozásán és az égetésen alapszik. Ennek eredménye tulajdonképpen a kőcserép feltalálása.

A feldolgozás a rendkívül széles skálájú anyag alapos formai csoportosítását is jelentette. I—XIII. szám alatt a különböző fajtákat (Gattungen), ezeken belül további alszámozással tagolva a csoportokat és alcsoportokat (Gruppe—Untergruppe) majd sorozatokat (Serie) találjuk. A szerzőnek döntenie kellett a terminológia kérdésében is, hiszen ez általános érvénnyel a kerámiákra nincsen kidolgozva. Véleményünk szerint a tagolás jól sikerült, bár egyes formák besorolása önkényesnek tűnik. (Így például VII. 3. csoportot: Hoche Tassen mit Bauchhenkel, a VIII. 3. csoportjához arányai miatt inkább kapcsolhatnánk.) A nehézséget részben az okozza, hogy a nagyon széles skálájú siegburgi formakincsben sok esetben átmeneti formák is találhatók.

A kötet végén mintegy ezer edényforma elsőrangú rajzát láthatjuk a típustáblákon. A sokrétű problematika feldolgozásához még további két kötet van tervbe véve, ezek az ásatási megfigyeléseket, valamint a siegburgi kerámia összefüggéseit fogják tárgyalni. Utóbbi kérdés azért fontos, mert ez a kerámia nemcsak technológiájában, de formakincsében is rendkívül fejlett: így például néhány típusa 100—200 évvel előzi meg az általános fejlődést. Nagy elterjedettsége miatt így sok helyütt befolyásolhatta a helyi fazekasságot. A megjelent kötet alapvető fontosságú a kutatás számára.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1976

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke — Abbreviationes

- ActaAnthHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 22(1974):1–4., 23(1975):1–2.
 ActaAntSzeged = Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 18(1975), 19(1975).
 ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 28(1976):1–2.
 ActaBiolSzeged = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica. Szeged. 21(1975):1–4.
 ActaEthnHung = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Közleménye. Bp. 24(1975).
 ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 21(1975):3–4.
 ActaHistHung = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 21(1975):1–2, 3–4.
 ActaHistSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged 55(1976).
 ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. — A Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Közleményei. Bp. 30(1976):1–3.
 AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. Historia Rerum Rusticarum. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Bp. 17(1975) Suppl., 18(1976):1–2.
 AJA = American Journal of Archaeology. New York. 80(1976)
 AnnUnivBpClass = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Classica. Bp. 2(1974).
 AnTan = Antik Tanulmányok. — Studia Antiqua. Bp. 22(1975):1.
 AnthrHung = Anthropologia Hungarica. Studia Historico-Anthropologica. Bp. 14(1975).
 AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 1975:2.
 Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Regional. Alba Iulia. 12(1974).
 ArchAustr = Archaeologia Austriaca. Wien. 58(1975)
 ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos folyóirata. Bp. 103(1976):1, 2.
 ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha. 26(1974) — 28(1976).
 ArhVestnik = Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana. 26(1975)
 Arrabona = Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve. — Les Annales du Musée de Győr. 17(1975)
 Ars Decorativa = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Bp. 4(1976).
 Ars Hungarica = Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémiai Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. — Bulletin of the Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 3(1975):1, 2., 4(1976):1.
 Belvárosi Híradó = Belvárosi Híradó. Bp. 1976.
 BonnerJb = Bonner Jahrbücher Bonn. 175(1975)
 BorsSzle = Borsodi Szemle. A TIT Borsod megyei szervezete, a megyei és városi tanács folyóirata. Miskolc. 21(1976):1–3.
 Budapest = Budapest. A főváros folyóirata. Bp. 14(1976):1–12.
 BudRég = Budapest Régiségei. Bp. 24(1976):1., 24(1976):2. = táblakötet.
 ByzZt = Byzantinische Zeitschrift. München. 69(1976):2.
 Chiron = Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München. 6(1976)
 Communicationes = Communicationes de Historia Artis Medicinae. — Orvostörténeti Közlemények. Bp. 75–76(1975)
 Dacia = Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. București. N. S. 19(1975)
 DebrMúzÉvk = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Debrecen. 1974.
 DunakanyarTáj = Dunakanyar Tájékoztató. Bp. 12(1976):1. (28. sz.)
 EgriMúzÉvk = Az Egri Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Agriensi. Eger. 13(1975)
 Eirene = Eirene. Studia Graeca et Latina. Praha. 14(1976).
 Élet és Irodalom = Élet és Irodalom. Irodalmi és politikai hetilap. Bp. 20(1976).
 Éltud = Élet és Tudomány. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja. Bp. 31(1976)
 Epigraphica = Epigraphica. Milano. 36(1974).
 Építéstud = Építés-Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 7(1975):1–2.
 Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. Bp. 31 (1975):1, 2., 32 (1976):1, 2.
 Esti Hírlap = Esti Hírlap. Bp. 1976.
 Ethnographia = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 86(1975):2–3, 4.

FilKözl	= Filológiai Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata. Bp. 1975:1–3.
FolArch	= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 27(1976).
FöldrÉrt	= Földrajzi Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének folyóirata. Bp. 24(1975):1, 2.
FöldrKözl	= Földrajzi Közlemények. A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata. Bp. 23(1975):1–4.
Germania	= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin. 53(1975), 54(1976)
Gnomon	= Gnomon. Kritische Zeitschrift für die Gesamte Klassische Altertumswissenschaft. München. 48(1976).
The Guardian	= The Guardian. Kiadja a Kulturális Minisztérium. Bp. 1975.
Gymnasium	= Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und humanistische Bildung. Heidelberg. 83(1976).
HadtKözl	= Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata. Bp. 22(1975): 4., 23(1976):1–4.
HajdúságiMúzÉvk	= A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény. 2(1975).
Jáskunság	= Jáskunság. Irodalmi, társadalmi és kritikai folyóirat. Szolnok. 22(1976):1–4.
Jelenkor	= Jelenkor. Irodalmi és művészeti folyóirat. Bp. 19(1976).
Jubileumi Évköny	= Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény. 1974.
Klio	= Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Berlin. 58(1976).
KözlMúzÉvk	= A Közlekedési Múzeum Évkönyve. Bp. 2(1972–73).
KultNatNiederöst	= Kultur und Natur in Niederösterreich. Neue Forschungen in Carnuntum. Wien. 1(1976)
Kultúra — Tudomány	= Kultúra — Tudomány. Bp. 1976.
Magyar Hírlap	= Magyar Hírlap. Bp. 1976.
Magyar Nemzet	= Magyar Nemzet. Bp. 1976.
Magyarország	= Magyarország. Politikai és társadalmi hetilap. Bp. 13(1976).
MÉpm	= Magyar Építőművészet. Bp. 1975:5–6, 1976:1–4.
MiskolciMúzÉvk	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Miskolc. 13–14(1975)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Bp. 4(1973).
MKereskVendMÉvk	= A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve. Bp. 1976.
MMezőgMúzKözl	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. — Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums. Bp. 1973–1974.
MNyelv	= Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 71(1975):4. 72(1976):1–4.
MTAOK II	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közlemények. Bp. 24(1975):2–3., 25(1976):1.
MTud	= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 21(1976).
MűvÉrt	= Művészettörténeti Értesítő. Bp. 24(1975):3, 4. 25(1976):1–3.
Művészet	= Művészet. A Magyar Képzőművészek Szövetségének Lapja. Bp. 17(1976).
MúzHírBékéscsaba	= Múzeumi Híradó. A Békés Megyei Múzeumi Szervezet Tájékoztatója. Békéscsaba. 1975:1–3.
MúzHírPestm	= Múzeumi Híradó. A Pest megyei Múzeumok Igazgatóságának negyedéves közlönye. Szentendre. 2(1975):1. (jan. márc.), 2(1975):2. (ápr. jún.)
MúzKözl	= Múzeumi Közlemények. Bp. 1976:1.
Múzsák	= Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1976:1–4.
Neue Museumskunde	= Neue Museumskunde. Halle/Saale. 18(1975).
Népm	= Népművelés. A Kulturális Minisztérium folyóirata. Bp. 23(1976)
Népszabadság	= Népszabadság. Bp. 1976.
Népszava	= Népszava. Bp. 1976.
Nők Lapja	= Nők Lapja. A Magyar Nők Országos Tanácsának hetilapja. Bp. 28(1976)
NumKözl	= Numizmatikai Közlöny. Bp. 74–75(1975–1976).
NyelvtudKözl	= Nyelvtudományi Közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának folyóirata. Bp. 78(1976):1.
Oikumene	= Oikumene. Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia. Bp. 1(1976).
PamArch	= Památky Archeologické. Praha 65(1974)
PécsiMúzÉvk	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. — Annales Musei de Iano Pannonio nominati. Pécs. 17–18(1972–1973).
RégFüz	= Régészeti Füzetek. Bp. Ser. I:28. Ser. II:17.
Savaria	= Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. — Bulletin der Museen des Komitats Vas. Szombathely. 5–6(1971–1972).
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Bratislava. 23(1975).
SomogyiMúzKözl	= Somogyi Múzeumok Közleménye. — Mitteilungen der Museen des Komitates Somogy. Kaposvár. 2(1975).
SoprSzle	= Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. Sopron. 30(1976):1–4.
SprawArch	= Sprawozdania Archeologiczne. Wrocław — Kraków. 23(1975).
StCercIstVecheArch	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București. 27(1976).
SüdostF	= Südost-Forschungen. München. 34(1975).
SzabSzatSzle	= Szaboles-Szatmári Szemle. Gazdasági, társadalmi és kulturális folyóirat. Nyíregyháza. 11(1976):1–4.
Századok	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 109(1975):2–6., 11(1976):1–3.
TársSzle	= Társadalmi Szemle. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóirata. Bp. 31(1976).
TermTudMúzÉvk	= A Természettudományi Múzeum Évkönyve. — Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 67(1975).

TermVil	= Természet Világa. Természettudományi Közlöny. Bp. 107(1976)
Tiszatáj	= Tiszatáj. Irodalmi és Kulturális folyóirat. Szeged. 30(1976).
TörtSzle	= Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 18(1975):4., 19(1976):1–3.
Új Írás	= Új Írás. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat. Bp. 16(1976).
Új Tükör	= Új Tükör. Bp. 13(1976).
UngarnJb	= Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Mainz. 6(1974–1975).
Unitárius Élet	= Unitárius Élet. Bp. 30(1976): 2.
Univezum	= Univerzum. Bp. 234(1976).
Valóság	= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 29(1976).
VasiHonismKözl	= Vasi Honismereti Közlemények. Szombathely. 2(1975):1.
VasiSzle	= Vasi Szemle. Vas Megye Tanácsának tudományos folyóirata. Szombathely. 29(1975):4., 30(1976):1–2.
VDI	= Vesztnik Drevnej Isztorii. Moszkva. 1975:1.
Világosság	= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 17(1976).

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák —
Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Közleményei. 22 (1974): 1–4., 23 (1975): 1–2. Adiuvantibus: I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974., 539 p. 14 ill., 1975. 152 p. ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. 28 (1976): 1–2. Redigit: L. Castiglione, Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, G. Entz, L. Gerevich, T. Kovács, A. Mócsy, E. Patek. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 251 p. ill.
- ActaArchHung* 26 (1974) 458 p. 52 t. Rec.: Makkay János = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.306–308.
- Anthropologia Hungarica.* Studia Historico-Anthropologica. 14 (1975). Bp. Sectio Anthropologica Musei Historico-naturalis Hungarici, 1975. 110 p. ill.
- Anthropologiai Közlemények.* A Magyar Biológiai Társaság Anthropológiai Szakosztályának folyóirata. 19 (1975): 2. Szerk.: Nemeskéri János. E füzetet szerk.: Eiben Ottó. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. p. 75–213.
- Antik Tanulmányok.* Studia Antiqua. 22 (1975): 1. A szerkesztő bizottság elnöke: Harmatta János. Felelős szerk.: Tóttóssy Csaba. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 213 p.
- Archaeologiai Értesítő.* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. 103 (1976):1. Szerk.: Fülep Ferenc. A szerk. bizottság tagjai: Barkóczy László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Technikai szerk.: B. Bónis Éva.
- ArchÉrt* 100 (1973) Rec. = ArchRozhl 28 (1976): 4. p. 446–447.
- Arrabona.* A győri Xántus János Múzeum Évkönyve. — Les Annales du Musée de Győr. 17 (1975). Szerk.: Dávid Lajos. Győr, Xántus János Múzeum kiadása, 1975. 367 p. ill.
- Ars Decorativa.* Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. 4 (1976). Szerk.: Jakabffy Imre. Bp. Népműv. Prop. Iroda, 1976. 173 p. ill.
- Budapest Régiségei.* 24 (1976): 1, 24 (1976): 2. = táblakötet. Főszerk.: Horváth Miklós. Szerk.: Kaba Melinda és Kubinyi András. Segédszerk.: Zsidi Paula. Bp. Budapesti Történeti Múzeum, Statisztikai Kiadó Váll. 1976. 450, 251 p. (114 ábra, 353 kép.)
- BudRég* 23 (1974). A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 228 p. 225 ill. Rec.: Soproni Sándor = ArchÉrt 103 (1976): 1. 132. p.
- A debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1974. Módy György és Szendrey István közreműködésével szerk.: Dankó Imre. Debrecen, Alföldi ny. 1975. 879 p. ill.
- Az Egri Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei Agriensi 13 (1975). Szerk.: Bakó Ferenc. Munkatársa: Korompai János. Eger; (Franklin ny. Bp.) 1975. 341 p. ill.
- Az Érem.* A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. 31 (1975): 1–2. 32 (1976): 1–2. Bp. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1975–76. 4 × 48 p. ill.
- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. — Annales Musei Nationalis Hungarici. Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Fodor István, Kemenczei Tibor, L. Kovrig Ilona. Szerk.: Sárdy Judit. Bp. Népműv. Prop. Iroda, 1976. 212 p. ill.
- Hadtörténelmi Közlemények.* A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata. 22 (1975): 4., 23 (1976): 1–4. Főszerk.: Balázs József. Bp. Zrínyi ny. 1975–1976.
- A Hajdúsági Múzeum Évkönyve.* 2 (1975). Szerk.: Bencsik János. Technikai szerk.: M. Nepper Ibolya. Hajdúböszörmény, 1976. 124 p. ill.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 13–14 (1975). Bodó Sándor közreműködésével szerk.: Szabadfalvi József, Miskolc: Herman Ottó Múzeum kiadása, 1975. 615 p. ill.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* — Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 17–18 (1972–1973). Hárs Éva és Vass Anna közreműködésével szerk.: Mándoki László. Pécs, Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. 318 p. ill.
- Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára.* Szerk. Tóth János. Jászberény, Jász Múzeum, 1974. 369 p. ill. Rec.: Fülep Antal = Jászkunság 22 (1976): 3. p.141–142.
- A Közlekedési Múzeum Évkönyve.* 2 (1972–1973). Szerk.: Czére Béla. Bp. Közlekedési Dokumentációs Váll. 1974. 400 p. ill.
- Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve.* — Jahrbuch des Ungarischen Handels- und Gastgewerbemuseums. 1976. Bp. Alföldi ny. 1976. 348 p. ill.
- Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* — Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums. 1973–1974. Szerk. Takács Imre. Bp. 1975. 360 p. ill.
- Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* 4 (1973). Hg. von L. Castiglione. Zusammengestellt von A. Salamon und L. Török. Bp. MTA KESZ Soksz. 1975. 227 p. 61 t.
- Múzeumi Híradó.* A Pest megyei Múzeumok Igazgatóságának negyedéves közlönye. 2 (1975): 1, 2. (jan. márc.) Szerk. Szabó Sándor Szentendre (KMI Rotaüzem) 1975. 26, 27 p. ill.
- Múzeumi Közlemények.* 1976: 1. A szerkesztő bizottság segítségével szerk.: Kodolányi János. Bp. Orsz. Múzeumi Tanács, 1976. 97 p. ill.
- A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékönyve 1919–1969.* Szerk.: H. Kerecsényi Edit.

- Nagykanizsa, 1972. Rec.: *Andrásfalvy Bertalan* = *Ethnographia* 86 (1975): 2–3. p.487–489.
- Numizmatikai Közöny*. 74–75 (1975–1976). Szerk.: Huszár Lajos. A szerk. bizottság tagjai: Biróné Sey Katalin és Gedai István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 117 p. 20 t. ill.
- Oikumene. Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia*. I (1976). Editores: I. Hahn, L. Kákossy, E. Maróti, J. Sarkady. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 245 p.
- Régészeti Füzetek. Ser. I*: 28. Az 1974. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 160 p. 1 térk.
- Régészeti Füzetek. Ser. II*: 17. Kovács, Tibor: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. Szerk.: Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 63 p. 34 t. 26 ill. 2 mell.
- Savaria*. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. — *Bulletin der Museen des Komitats Vas*. 5–6 (1971–1972). Felelős szerk.: Bárdi Gábor. Szerk. bizottság: Bárdosi János és Horváth Ernő. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. 664 p. ill.
- Slovenská Numismatika*. 2 (1972) Bratislava. 253 p. Rec.: Kőhegyi Mihály = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p. 246–247.
- Somogyi Múzeumok Közleményei*. — *Mitteilungen der Museen des Komitates Somogy*. 2 (1975). Szerk.: Bakay Kornél. Technikai szerk.: Farkas Béla. Kaposvár: Somogy megyei Múz. Ig. 1975. 334 p. 83 ill.
- SomogyiMúzKözl* 1 (1973). Kaposvár, 1973. 412 p. ill. Rec.: *Égető Melinda* = *Ethnographia* 86 (1975): 2–3. p.486–487.
- Soproni Szemle*. Helytörténeti folyóirat. 30 (1976). Szerk.: Mollay Károly. Sopron, Győr-Sopron megyei Lapkiadó Vállalat, 1976. 384 p. ill.
- Studii și Cercetări de Numismatică*. 5 (1971) București. 482 p. Rec.: Kőhegyi Mihály = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. 247. p.
- II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — *Generalia. Effusiones*
- Ágh Attila*: A marxizmus klasszikusai a vallásról. (Marx–Engels–Lenin: A vallásról.) = *Világosság* 17 (1976): 6. p.397–400.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1975*. Hg. von Alice Sz. Burger. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.287–305.
- Arheologičeszkije otkritija 1975 goda*. Red.: B. A. Rübakov. Moszkva: Izd. „Nauka” 1976. 602 p. ill.
- Bács-Kiskun megye múltjából*, I. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Levéltár, 1975. 251 p. ill. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai, 2.)
- Bakay Kornél*: A régészeti kutatások koordinálása Dél-Dunántúlon. — *Koordinierung der archäologischen Forschungen im südlichen Transdanubien*. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p. 249–252.
- Balassa Iván*: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 630 p. 199 ill. Rec.: *Bartha Antal* = *Századok* 109 (1975): 2. p.416–420.
- Bartha Antal* vide: *Balassa Iván*
- Bendefy László*: Hadtörténelmi és katonai térképek kiállítása. = *FöldrKözl* 23 (1975): 1. p. 96–98., *FöldrÉrt* 24 (1975): 2. p. 227–229.
- Berey Katalin*: Adatok a magyarországi sütőipar történetéhez. = *Építéstud* 7 (1975): 1–2. p.105–133. 29 ill.
- Berlász Jenő*: Hogyan jött létre a múzeumkert? = *OSzK (Országos Széchényi Könyvtár) Híradó*, Bp. 16 (1973): 7–8. p.145–148.
- Bíró Endre–B. Szatmári Sarolta*: A [tatai] Múzeum kiállításáról. — *Exhibit at the Museum*. = *Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításának vezetője*. (Tata, 1976.) p. 21–23. 2 alaprész.
- Biróné Sey Katalin–Gedai István*: Éremkincsek. Bp. Corvina — Magyar Helikon Kiadó, 1973. 42 p. 82 t. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.) Rec.: *Fengler, H.* = *Neue Museumskunde* 18 (1975) 312. p.
- Bodrogi Tibor* vide: *Müller, Klaus E.*
- P. Brestyánszky Ilona*: Ismerjük meg a kerámiát. A kerámia és a porcelán története. 2. átdolg és bőv. kiad. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 423 p. ill.
- A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai és leletmentései 1971–1975. között (Kaba Melinda)*. — The works of rescue and planned excavations conducted by the Historical Museum of Budapest in the years 1971–1975. Спасение памятников и раскопки, проведение Будапештским Историческим Музеем в 1971–1975 годах. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p. 393–444. Ábrák: 100–110, 112–114. Képek: 315–353.
- Sz. Burger Alice* (szerk.) *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 28. Az 1974. év régészeti kutatásai. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 160 p. 1 térk. *RégFüz* I: 27. Az 1973. év régészeti kutatásai. Rec.: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2 p. 209–210.
- Sz. Burger Alice* vide: *Archäologische Forschungen im Jahre 1975*.
- Castiglione László* vide: *Sz. Burger Alice*
- Degré Alajos* vide: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*.
- Ecsedy István* vide: *Kerek József, Tüör, V. Sz.*
- Erdélyi István*: Mongolisch-ungarische archäologische Forschungen in der Mongolei. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 157–173. 46–54. t. 4 táblázat.
- Erdélyi István* vide: *Tüör, V. Sz.*
- Az etimológia elmélete és módszere*. A (Budapestben) 1974. aug. 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk.: Benkő Loránd és K. Sal Éva. Bp. Akad. Kiadó, 1976. 316 p. (Nyelvtudományi Értekezések, 89.)
- Farkas Gy.*—*Marsik Antónia*: Anatomical variations and palaeopathological observations in prehistoric series. = *ActaBiolSzeged* 21 (1975): 1–4. p. 147–163. ill.
- Fengler, H.* vide: *Biróné Sey Katalin*
- Gedai István* vide: *Biróné Sey Katalin*
- Gerevich László*: „A legszükségesebb teendő az ásatások eredményeinek a legrövidebb időn belüli közzététele.” (Az Akadémia 136. közgyűlése elé.) = *MTud* 21(1976): 4–5. p. 265–268.
- Ghimessy László*: Famegmunkálás a rómaiaktól napjainkig. = *TermVil* 107 (1976): 12. p.552–553. 7 ill.
- Ghimessy László*: A fűrésztől a hajóépítésig. = *TermVil* 107 (1976): jún. p. 267–269. 11 ill.
- Gömöri János*: Az európai régészeti vaskutatással foglalkozó nemzetközi szimpozium Kismartonban (Eisenstadt). = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. 131. p.
- Györffy György*: Etimológia és településtörténet. = *Az etimológia elmélete és módszere*. (Bp. 1976.) p.106–110.
- A háborúk és a hadművészet története*. A szerk. biz. vezetője: Sz. Sz. Lotockij. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1975. 515 + 54 p. 1 mell.
- Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. Rec.: *Szabó Géza* = *SzabSzatSze* 11 (1976): 4. p. 137–139.
- P. Hartyányi Borbála–Nováki Gyula*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig, II. — Samen- und Fruchtfunde von Pflanzen in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert, II. = *MezőgMúzKözl* 1973–1974. p. 23–73. 14 ill. 10 táblázat.
- P. Hartyányi Borbála–Nováki Gyula*: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. = *AgtSzle* 17 (1975): Suppl. p. 1–65. 1 térk.
- Horváth Árpád–Szabadváry Ferenc*: Energia, ember, munka. Az Országos Műszaki Múzeum kiállítása a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban, 1976. október 15. — 1977. március 31. Bp. Népműv. Prop. Iroda, 1976. 30 p.

- Janssen, N.: Studien zur Wüstungsfrage in fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand, 1–2. Köln, 1975. XIV, 849 p. 81 t. 2 mell. Rec.: Müller Róbert = ArchÉrt 103 (1976): 1. 146. p.
- Kaba Melinda vide: *A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai.*
- Kádár Zoltán vide: *Matolcsi János*
- Kalmár János: Az Országos Hadtörténeti Múzeum fegyverkiállítás. = HadtKözl 22 (1975): 4. p. 778–785.
- Kanyar József vide: *Vésztfő története*
- Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Bp. Vízdok, 1975. 114 p. 33 ill. (Vízügyi történeti füzetek, 8., Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, I.)
- Keresztényi József: Az Olimpiák története. Olimpiától Montreálig. 3. átdolg és bőv. kiad. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 325 p.
- Kiszely István: Sirok, csontok, emberek. Embertan a régészetben. 2. átdolg. kiad. Bp. Gondolat, 1976. 466 p. 98 képtábla, 221 ill.
- Körök József: Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1974. = FolArch 27 (1976) p. 183–186.
- Körök József–Ecsedy István: Vorbericht über die Ausgrabungen am Fundort Szigetcsép-Tangazdaság. = FolArch 27 (1976) p. 187–191. 3 ill.
- Kovács Dénes: A feltárt műtárgy: közkinés. Beszélgetés a régészetről és a leletmentésről. = Népszabadság, 1976. dec. 31. 8. p.
- A Kuny Domokos Múzeum, Tata – állandó kiállításának vezetője. A katalógust tervezte: Horváth Ferenc. Tata, Felelős kiadó: Biró Endre (Franklin ny.) 1976. 24 p. 16 t. 4 alaprajz.
- Kürti Béla: Közép-Eurázsia a mezolitikumtól az i. sz. III–IV. századig. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdu Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 24–84. 5 térk.
- László Gyula: Levelek a régészetről, II. = Tiszatáj 30 (1976): 9. p. 42–47., III. = Tiszatáj 30 (1976): 10. p. 25–29., IV. = Tiszatáj 30 (1976): 11. p. 41–45.
- László Gyula: Szófejtés és régészet. = Az etimológia elmélete és módszere. (Bp. 1976.) p. 189–193.
- László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig. Bp. Gondolat Kiadó, 1974. 276 p. ill. Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica 4 (1976): 1. 161. p.
- Lázár István vide: *Magyarország megyéi és városai.*
- Ligeti László: A Balaton és szabályozása. Bp. Vízdok, 1974. 91 p. 32 ill. (Vízügyi történeti füzetek, 7.)
- Lipták Pál: Antropológiai források. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdu Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 205–221.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1976. Bp.: MTA Könyvtárának kiadása, 1976. 43 p. 72 képpoldal. Rec.: Rét Rózsa. = MTud 21 (1976): 12. 808. p.
- Magyarország megyéi és városai. Szerk.: Kulcsár Viktor és Lackó László. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 657 p. ill. Rec.: Dányi Pál = TársSzle 31 (1976): 4. p. 99–100., Lázár István = Valóság 29 (1976): 3. p. 104–105.
- Makarova, T. I. vide: *Títov V. Sz.*
- Makkay János vide: *Szolnok város története*
- A marcali déldunántúli régészeti tanácskozás, 1974. – Archäologenkonferenz des südlichen Transdanubiens 1974 in Marcali. = SomogyiMúzközl 2 (1975) p. 249–282. 22–23. t. 60–63. ill.
- Matolcsi János: Archaeozoológia. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdu Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 164–201.
- Matolcsi János: A háziállatok eredete. Bp. Mezőgazdasági Kiadó, 1975. 258 p. 131 ill. Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 103 (1976): 1. p. 134–135.
- Mérey K. T. vide: *Somogy megye múltjából*
- Morant Henry, de: Az iparművészet története a kezdetől napjainkig. A design és a mai irányzatok c. fejezet: Gérald Gassiot-Talabot munkája. Franciából ford.: Kovács Vera, Benczédi Magda, Fászy Anikó, Havas Lujza. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 550 p. 768 ill.
- Müller Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen. Teil I. Studien zur Kulturkunde, 29. Wiesbaden, Steiner Verl. 1972. 386 p. Rec.: Bodrogi Tibor = Acta-EthnHung 24 (1975) p. 485–486.
- Müller, Robert vide: *Janssen, N.*
- Nemes Gerzson vide: *Károlyi Zsigmond*
- Nemeskéri János: A gyermekkorban elhaltak elemzésének jelentősége a paleodemográfiában. – The significance of analysing persons died in childhood in paleodemography. = AnthrKözl 19 (1975): 2. p. 161–167.
- Nováki Gyula: Die Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. = AgtSzle 17 (1975): Suppl. p. 66–88.
- Nováki Gyula vide: *P. Hartványi Borbála*
- Oszetzky Gábor vide: *Szabadváry Ferenc.*
- Papp-Váry Árpád vide: *Radó Sándor*
- Pataj Pál: Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát. = FolArch 27 (1976) p. 193–201. 6 ill.
- Pletneva, Sz. A.: Rabotü szovetszko-vengerszkoj ekspedicii. = Arheologiceszkie otkrütija 1975 goda. (Moszkva, 1976.) p. 80–81.
- Polgár története. Szerk.: Bencsik János. Polgár, 1974. 543 p. + mellékletek. Rec.: Rácz István = AgtSzle 18 (1976): 1–2. p. 253–254.
- Radó Sándor–Papp-Váry Árpád: A pálcikatérképtől a számítógépes térképkészítésig. = Múzsák 1976: 1. p. 36–38. 6 ill.
- Rácz István vide: *Polgár története*
- Régészeti Füzetek vide: *Sz. Burger Alice*
- Rét Rózsa vide: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*
- Rübakov, B. A. vide: *Arheologiceszkie otkrütija 1975 goda.*
- Simon Ferenc (szerk.): Mezőberény története, 1–2. Mezőberény Nagyközség Tanácsának kiadása, 1973. 568, 437 p. Rec.: Simon Imre = FöldÉrt 24 (1975): 1. 54. p.
- Simon István vide: *Vésztfő története.*
- Sirinszkij Sz. Sz. vide: *Títov, V. Sz.*
- Somogy megye múltjából 1970–1975. (Levéltári Évkönyv, 1–5.) Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1970–1974. Rec.: Mérey K. T. = ActaHistHung 21 (1975): 1–2. p. 243–246.
- Stanczik Ilona: Szolnok története az őskortól a honfoglalásig. = Szolnok város története, I. (Szolnok, 1975.) p. 8–23.
- Szabadváry Ferenc–Oszetzky Gábor: „Energia – ember – munka”. Ókor és középkor. Az Országos Műszaki Múzeum kiállítás. = TermVil 107 (1976): 9. p. 401–404. 8 ill.
- Szabadváry Ferenc vide: *Horváth Árpád*
- Szabó Géza vide: *Hajdúszoboszló monográfiája.*
- Szakoly Edit: A csecsemőtáplálás története. = Éltud 31 (1967): 37. p. 1757–1759. 4 ill.
- B. Szatmári Sarolta vide: *Biró Endre*
- G. Szénászy Júlia vide: *Újabb ásatások Békés megyében.*
- Szenes Zsuzsa: Kelmék és himnuszok. Bp. Corvina Kiadó, 1974. 46 p. 13 színes t. ill. (Műhelytitkok.)
- Szlatky Mária: Ötezer év orvosi divatja. = Éltud 31 (1976): 20. p. 932–938. 12 ill.
- Szolnok város története, I. Szerk.: Kaposvári Gyula és Mészáros Ferenc. Szolnok, Szolnok város megbízásából kiadta a Szolnok megyei Lapkiadó V. 1975. 255 p. 43 ill. 22 képes t. Rec.: Makkay János = Jász-kunság 22 (1976): 4. p. 191–192.
- Szöke Sándor: A pénzérmék szépsége. = Magyar Hírlap 1976. jún. 27. 9. p. 1 ill.
- Tamás István: Népek, háborúk, évszázadok. Beszélgetés

- a fenékpusztai régészeti feltárásokról. = Népszabadság 1976. szept. 19. 9. p. 1 ill.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből, III. köt.* 322 p. IV. köt. 488 p. Szekszárd, Tolna megyei Levéltár kiad. 1972. *Rec.*: Degré Alajos = Századok 109 (1975): 2. p. 457–462., V. köt. Szekszárd, 1974. 476 p. *Rec.*: ua. = Századok 109 (1975): 3–4. p. 739–742., VI. köt. Szekszárd, 1975. 421 p. 102 ill. *Rec.*: ua. = Századok 109 (1975): 5–6. p. 1146–1148.
- Temesváry Ferenc*: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteménye, I. rész = Budapest 14 (1976): 3. p. 23–27. 10 ill., II. rész = Budapest 14 (1976): 4. p. 24–27. 8 ill. III. rész = Budapest 14 (1976): 5. p. 24–27. 13 ill.
- Titov, V. Sz. – Erdélyi István – Makarova, T. I. – Sirinskij, Sz. Sz. – Ecsedi István*: Raszkopki Szovetszkov-Vengerszkoi ekspedicii v Vengerszkoi Narodnoj Reszpublike. = Arheologiceszkije oktrütija 1975 goda. (Moszkva, 1976.) p. 585–587. 1 ill.
- Terméstudományi lexikon*, 7. (kiegészítő) kötet. A–Z. Főszerk.: Erdey-Grúz Tibor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 966 p. 8 t. ill.
- Torma István*: A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet. = MNyelv 71 (1975): 4. p. 448–453. 1 térk.
- Tóth Endre*: Településtörténet-írás vagy történethamisítás? (A Fritz Zimmermann-féle településtörténetről.) = Siedlungsgeschichte oder Verfälschung der Geschichte. Историография поселений или фальсификация истории? = VasiSze 30 (1976): 2. p. 279–290.
- Újabb ásatások Békés megyében*. Kiállítás a Munkácsy Mihály Múzeumban, 1976. dec. 5. – 1977. jan. 30.-ig. A kiállítást rendezte és a katalógust szerk.: G. Szénásky Júlia. Békéscsaba, Magyar Hirdető Nyomdaüzeme, 1976. 9 p. 14 t.
- Úszó múzeum – Vörösréz üst – Csaták nyomai*. Kincseket találó hajósok. Szabó István fedélzetmester gyűjteménye. = Népszava, 1976. okt. 10.
- Vekerdi László*: Újrégészet. = Valóság 19 (1976): 11. p. 26–41.
- Vésztő története*. Szerk.: Szabó Ferenc. Vésztő, Kiadja a Nagyközségi Tanács Vb. 1973. 547 p. 72 képmell. *Rec.*: Kanyar József = Századok 109 (1975): 5–6. p. 1122–1123., Simon Imre = FöldrÉrt 24 (1975): 1. 54. p.
- Világtörténet képekben, II.* 1640-től 1970-ig. Írták: Hanák Péter, Márkus László, Ormos Mária, Ránki György. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 839 p. 72 színes t. ill.
- Wehli Tünde* vide: *László Gyula*
- III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia**
— *Historia archaeologicae. Catalogi museorum*
- Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes VIII.* Teil — Karten und Pläne. Eisenstadt, Burgenländische Landesarchiv und Burgenländische Landesbibliothek, 1970, 1972. *Rec.*: S. Kirilly Zsuzsa = AgtSzele 18 (1976): 1–2. p. 255–257.
- Antalfy Gyula*: Egy múzeum regénye. A karcagi múzeum. = Magyar Nemzet 1976. febr. 13. 7. p.
- Bakay Kornél*: A Somogy megyei Múzeumi Szervezet tevékenysége (1974. január 1-től 1975. december 31-ig.) — Aktivitäten der Museumorganisation des Komitates Somogy in der Zeit vom 1. Januar 1974. bis 31. Dezember 1975. = SomogyiMúzKözl 2 (1975) p. 295–310. 1 t. (XXIX. t.) 67–80. ill.
- Bakó Ferenc*: A Heves megyei múzeumok tevékenysége 1974-ben. — Die Tätigkeit der Museen im Komitat Heves im Jahre 1974. = EgriMúzÉvk 13 (1975) p. 5–17.
- Balogh Jolán* tudományos munkássága. (Bibliográfia, 1923–1975. évekről.) = Ars Hungarica 3 (1975): 1. p. 9–18.
- Balogh Jolán* vide: *Entz Géza*
- Bánszky Éva*: Két múzeumpedagógiai kiadvány. (A kölni múzeumok kezdeményezésére 1974-ben már a 2. kiadásban jelent meg.) „Unterricht im Museum. Schriften der Kölner Museen, 1–2. Wallraf-Richartz Museum. = Művészet 1976: 2. p. 42–43.
- A Baranya megyei múzeumok 1972–1973 évi működéséről.* — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya in den Jahren 1972–1973. = PécsiMúzÉvk 17–18 (1972–1973) p. 313–318.
- Barcza Géza*: A régészeti ásatásra vonatkozó munkavédelmi jogszabályok és balesetelhárító óvrendszabályok. Bp.: MTA Kesz. soksz. 1965. 104 p.
- Barkóczi Jolán*: A Közlekedési Múzeum munkatársainak szakirodalmi tevékenysége 1971 és 1973 között. = KözlMúzÉvk 2 (1972–1973) p. 379–385.
- A Békés Megyei Múzeumok 1975-re tervezett kiállításai.* = MúzHírBékéscsaba 1975: 1. p. 27–30.
- A Békés Megyei Múzeumbartók Köre 1975. évi programja.* = MúzHírBékéscsaba, 1975: 2. p. 34–40.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1972.* = ActaHistHung 21 (1975): 1–2. p. 247–267. 1973 = ActaHistHung 21 (1975): 3–4. p. 509–538.
- Bibliographie.* Publikationen der Mitarbeiter des Archäologischen Instituts 1971. = MittArchInst 4 (1973) p. 193–212.
- Csákvári József*: Múzeum és szakközépiskola. = Népm 23 (1976): 9. 23. p.
- Csendes László*: Csatatér felülnézetben. (A légifényképezésről.) = Magyar Nemzet 1976. június 12.
- Csillag Ferenc*: 75 éves a Magyar Numizmatikai Társulat. = NumKözl 74–75 (1975–1976) p. 3–6.
- Csomor Tibor*: Magyarország. Honismereti bibliográfia. I. köt. Bp. Főv. Szabó Ervin Könyvtár, 1972. 955 p. *Rec.*: Simonfai Lászlóné = FöldrKözl 23 (1975): 1. 143. p.
- Czegledy Ilona*: Kiállításrendezés. = Múzeumi ismeretek, III. rész. (Bp. 1975.) p. 94–103.
- Dávid Lajos*: Múzeumaink és a munkásművelődés. = MúzKözl 1976: 1. p. 3–5.
- Domonkos Ottó*: Jelentés a Soproni Múzeum 1975. évi munkájáról. = Soprszele 30 (1976): 2. p. 167–175. 10 ill.
- Egyéb magyar vonatkozású (numizmatikai) irodalom.* = NumKözl 74–75 (1975–1976) p. 112–114.
- Emlékezés és munkaprogram az orosházi múzeumban.* = MúzHírBékéscsaba 1975: 3. p. 1–2.
- Entz Géza*: *Balogh Jolán* köszöntése. = Ars Hungarica 3 (1975): 1. p. 7–8.
- Erdélyi István* vide: *Fettich Nándor*
- Az 1976. évi V. törvény a közművelődésről.* = Népműv. 23 (1976): dec. p. 3–10. 1 ill.
- Dalmi Kálmán*–*Takács Miklós*: Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium, 1974. október 1 – december 31. = VasiSzele 29 (1975): 4. p. 608–631., 1975. jan. 1 – márc. 31. = VasiSzele 30 (1976): 1. sz. melléklete p. 1–10., 1975. ápr. 1 – jún. 30. = VasiSzele 30 (1972): 2. p. 307–315.
- Dankó Imre*: Jelentés a Déri Múzeum 1974. évi munkájáról. = DebrMúzÉvk 1974. p. 836–879. 10 ill.
- Dávid Lajos*: Jelentés Győr-Sopron megyei Múzeumi Szervezet 1974. évi működéséről. = Arrabona 17 (1975) p. 315–338.
- Ditróiné Sallay Katalin*: Hozzászólás a múzeumi restaurálás helyzetéhez. — Bemerkung zur Lage der Restaurierung in den Museen. = DebrMúzÉvk 1974. p. 833–862.
- Farkas József*: Múzeum Mátészalkán. = SzabSzatSzele 11 (1976): 3. p. 71–72.
- F. Fejér Mária*: Bibliographia Archaeologica Hungarica 1975. — Magyar régészeti irodalom, 1975. = ArchÉrt 103 (1976): 1. p. 147–170.
- F. Fejér Mária*: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. = NumKözl 74–75. (1975–1976) p. 114–116.
- Fengler, Heinz*–*Gierow, Gerhard*–*Unger Willy*: Transpress Lexikon Numismatik. Berlin: Transpress VEB Verl. für Verkehrswesen (NDK.) 1976. 432 p. ill.

- Rec.: Káplár László* = *Az Érem* 32 (1976): 2. p.46–47.
- Fettich Nándor* 1900–1971. Nekrológ. *Erdélyi István* = *MittArchInst* 4 (1973) p. 175–178.
- Figyelő*. Szemelvények a külföldi múzeum és restaurátor szakirodalomból. 5. sz. Múzeum és iskola, 1 (1967). Bp. Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ, 1976. 184 lap.
- Fülep Ferenc*: Műemlékek és műkincsek restaurálásának új módszerei a leideni ICOM-konferencián. = *Magyar Nemzet* 1976. okt. 19. 4. p.
- Fülep Ferenc*: We work for the present and the future. = *The Guardian* (Bp.) 1975. nov. 15. 18. p.
- Füvessy Anikó*: Múzeum és közművelődés Tiszafüreden. = *Múzeum és Közönség*, 4. p.5–40.
- Füzes Endre*: Megjegyzések a múzeumok V. öt éves tervéhez. = *MúzKözl* 1976: 1. p.12–18.
- Gádor Judit*–*Hellebrandt Magdolna*: A Herman Ottó Múzeum 1973–1974. évi ásatásai és leletmentései. = *MiskolciMúzÉvk* 13–14 (1975) p. 131–141. 8 ill.
- Gedai István*: Numizmatikai gyűjtemények. = *Múzeumi ismertek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 52–55.
- Gedai István*: Pénzverés, pénzfajták. = *Múzeumi ismertek*, II. rész (Bp. 1975.) p. 61–65.
- Gerelyes Ede*: Történeti, helytörténeti gyűjtemények. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 63–67.
- Gierow Gerhard* vide: *Fengler, Heinz*
- Gerevich László* vide: *A MTA II. Osztály akadémikusainak 1973. évi publikációs jegyzéke.*
- Goldman György*: Az új múzeumi törvény elé. = *MúzHírBékéscsaba* 1975: 2. p.32–33.
- Gombos Károly*: The Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1974. = *Ars Decorativa* 4 (1976) 171. p.
- G. V. I.*: A Munkácsy Mihály Múzeum történeti gyűjteményének gyarapodása 1974-ben. = *MúzHírBékéscsaba* 1975: 2. p.9–10.
- Harminc éves az orosházi Szántó Kovács Múzeum.* = *MúzHírBékéscsaba*, 1975: 2. p.10–12.
- Hellebrandt Magdolna* vide: *Gádor Judit*
- Héthy Zoltán*–*T. Horváth Ildikó*–*Ormosi László*: Évkönyvek és folyóiratok repertórium 1945–1974. I. Múzeológia és restaurálás. MRMK 1975. 291 p. (A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája.) *Rec.: Korek József* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.315–316., *Perjés Judit* = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p. 292–293.
- Héthy Zoltán*–*T. Horváth Ildikó*–*Ormosi László*: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája, IV. Évkönyvek, folyóiratok, sorozatok, önálló kiadványok, kiállítási vezetők, katalógusok. Bp. Múz. Restaurátor és Módszertani Központ, 1976. 180 p. *Rec.: Kilián I.* = *BorsSze* 21 (1976): 1. p. 95–96.
- Hüller István*–*Mastalirné Zádor Márta*: Sopron bibliográfiája az 1975. évre. = *SoprSze* 30 (1976): 1. p. 79–94.
- Hírek* (a Békés megyei múzeumokban.) = *MúzHírBékéscsaba* 1975: 1. p. 47–49., 1975: 2. p. 41–44., 1975: 3. p. 38–41.
- Hírek*. Pest megyei Múzeumok. = *MúzHírPestm* 2 (1975): 1. (jan.-márc.) p. 18–21.
- T. Horváth Ildikó* vide: *Héthy Zoltán*
- Hungary and Sweden*. Early contacts — Early sources. Swedish–Hungarian Historical Studies, I. Szerk. a Svéd–Magyar Történelmi Bizottság: F. Lindberg, Ránki György, Kromnow, A., Székely György. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 130 p. *Rec.: Rét Rózsa* = *MTud* 21 (1979): 1. 62. p.
- Irmscher, J.*: Gedenkworte auf Gyula Moravcsik. Gesprochen auf der Sitzung der Ungarischen Altertumswissenschaftlichen Gesellschaft am 22. Februar 1974. = *ActaAntHung* 23 (1975): 1–2. p.1–2.
- Jelentés a Vas Megyei Múzeumok 1971–1972. évi munkájáról*. Szentlélek Tihamér: Régészeti Osztály. — *Archäologische Abteilung*. = *Savaria* 5–6 (1971–1972) p. 577–592.
- Juhász Erzsébet*: Önkéntes régészek a Damjanich János Múzeumban. = *Magyar Hírlap* 1976. máj. 23. 11. p.
- Káplár László* vide: *Fengler, Heinz*
- Katona Imre*: A kerámia. = *Múzeumi ismeretek*, II. rész. p. 66–75.
- Kilián I.* vide: *Héthy Zoltán*
- S. Kirilly Zsuzsa* vide: *Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes.*
- Kiss Ákos*: Raktározási rendszerek, módok. A raktári munka alapjai. Raktározási gyakorlat, fotónyilvántartás. = *Múzeumi ismeretek* II. rész. (Bp. 1975.) p. 25–36.
- Kiss Attila* vide: *Papp László*
- Kiss Károly*: Templomok és temetők. (Kincskeresők orvrégészek.) = *Magyar Nemzet* 1976. máj. 23. 11. p.
- Kiss László*: A múzeumi gyűjtemények nyilvántartása. A nyilvántartási munka gyakorlata. = *Múzeumi ismeretek*, III. rész. (Bp. 1975.) p. 3–24.
- Kiss László*: A múzeumok 1974. évi munkájának adatai. Bp. Népműv. Prop. Iroda, 1976. 207 p.
- Kodolányi János*: Múzeumi anyagfajták, 2. A fa: Szerszám, eszköz, bútór. Növényi anyagok. = *Múzeumi ismeretek*, II. rész. (Bp. 1975.) p. 15–26.
- Kodolányi János*: Múzeumi anyagfajták, 3. A textil: Anyagok, viselet, kézimunka, szőnyeg, kárpit. = *Múzeumi ismeretek*, II. rész. (Bp. 1975.) p. 27–45.
- Korek József*: Gyűjtemény a múzeum alapja. Gyűjtemény az ókorban és a középkorban. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 3–5.
- Korek József*: A magyar műgyűjtés vázlata a XVIII. századig, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítása. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 10–12.
- Korek József*: A mai múzeumok feladatai. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 14–16.
- Korek József*: A múzeumi hálózat Magyarországon. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 21–23.
- Korek József*: A múzeumi munka. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 18–21.
- Korek József*: Az Országos Múzeumi Tanács 1975. évi munkája és 1976. évi terve. = *MúzKözl* 1976: 1. p. 93–94.
- Korek József*: A polgári társadalom új igénye; a múzeumok kialakításának fejedelmi és polgári útjai. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 7–10.
- Korek József*: Régészeti gyűjtemények. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 46–52.
- Korek József*: A szocialista államok múzeumügye. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 16–18.
- Korek József*: Tudatos gyűjtemények kialakítása; a reneszánsz művészi és természettudományi gyűjteményei. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p.5–7.
- Korek József*: Új törvény a Német Demokratikus Köztársaságban a műemlékek védelméről. = *MúzKözl* 1976: 1. p. 95–96.
- Korek József* vide: *Héthy Zoltán*
- Köteles Lajos*: A múzeumok közművelődési tevékenysége a kulturális forradalom új szakaszában. = *MúzHírBékéscsaba* 1975: 1. p. 5–9.
- Kovács István*: A somogy megyei Múzeumi Igazgatóság gazdasági beszámolója az 1973–75. évekről. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p. 318–322.
- Kovács Tibor*: Régészeti forrásanyag közlésének lehetőségei és hiányosságai. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p. 279–282.
- B. Kuczka Judit*: Néhány gondolat a múzeumokról és a közművelődési módszerekről. = *Múzeum és közönség*, IV. (Bp. 1975.) p. 41–74.
- A Kuny Domokos Múzeum, Tata* — állandó kiállításának vezetője. Tata, Franklin ny. (Bp.) 1976. 24 p. 16 t. 4 alaprajz.
- László Emőke*–*Szabó Katalin*–*Vadászi Erzsébet*: A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája, 1972. = *MűvÉrt* 24 (1975) p. 206–236.
- Lóczy Katalin*: A múzeumi kutatók tevékenysége és a somogyi kiállítások, 1974. I. I. — 1975. XII. 31-ig. — *Wirtschaftsbericht der Museumsverwaltung des Komitates Somogy von den Jahren 1973–1975.* = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p. 315–318.
- Lotterhof Edit*: Embertani gyűjtemények. = *Múzeumi ismeretek*, I. rész. (Bp. 1975.) p. 30–32.

- Lyon város új régészeti múzeumát a Fourvière domb oldalára építették.* = *ÉlTud* 31 (1976): 1. 44. p. 1 ill.
- Magyarország tájféldrajza*, 3. A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Szerk.: Ádám László és Marosi Sándor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 606 p. 32 ill. *Rec.*: *Rétvári László* = *MTud* 21 (1976): 11. p. 736–739.
- A MTA II. Osztály akadémikusainak 1973. évi publikációs jegyzéke.* *Gerevich László* p. 129–130., *Mócsy András* p. 131–132. = *MTAOK* II. 25 (1976): 1. p. 131–132.
- Mastalirné Zádor Márta* vide: *Hüller István*
- Megalakult a Békés megyei múzeumbarátok körének ifjúsági tagozata.* = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 3. p.34–35.
- Mészáros Vince*: Gondolatok a szakági múzeológia alapkérdéseiről. A Magyar Vízügyi Múzeum szervezése. = *Múzközl* 1976: 1. p. 35–42.
- Mike Zsuzsa*: Légifénykép-interpretálás és a természeti erőforrások feltárása. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 159 p. 81 ill.
- Mócsy András* vide: *A MTA II. Osztály akadémikusainak 1973. évi publikációs jegyzéke.*
- Molnár Éva—Viniczai István—Windisch Aladár* vide: *Az 1973. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája.* = *HadtKözl* 22 (1975): 4. p.795–821., *1974. évi I. rész* = *HadtKözl* 23 (1976): 3.p. 607–624. *1974. évi II. rész* = *HadtKözl* 23 (1976): 4. p.762–781.
- Molnár Dezső*: A honismereti munka módszere. = *VasiHonismKözl* 2 (1975): 1. p.3–13.
- Moravcsik Gyula* vide: *Irmischer J.*
- A Munkácsy Mihály Múzeum rendezvényei az 1974. évi múzeumi és műemléki hónapban.* = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 1. p.24–27.
- Múzeum és közönség* 4. Szerk.: Galamb Józsefné. Bp. Közp. Múzeumi Igazgatóság Prop. és Népműv. Csup. 1975. 74 p.
- Múzeumi ismeretek*, 1–3. rész. (Jegyzet.) Ideiglenes használatra. Az Oktatási Minisztérium megbízásából szerk.: Czeglédy Ilona. Bp.: MRMK. soksz. 1975. 81, 119, 103 p.
- Múzeumi műtárgyvédelem* 2. 1975. Szerk.: Szabó Zoltán. Bp. Múzeumi Restaurátor és Módszertani Közp. 1975. 360 p. 14 t. *Rec.*: *B. Perjés Judit* = *Somogyi-Múzközl* 2 (1975) p. 293–294.
- Németh Annamária*: Múzeumi anyagfajták: A fém. Bronzművesség, ötvösség. = *Múzeumi ismeretek*, II. rész. (Bp. 1975.) p. 46–61.
- Noé Ferenc*: Az óbudai ásások felmérése és térképezése. — The surveying and mapping of the Óbuda excavations. — Обмер и нанесение на карту участков археологических раскопок в Обуде. = *BudRég* 24 (1976): 1. p. 303–309. Ábrák: 74–75.
- Ormosi László* vide: *Héthy Zoltán*
- Országos Múzeumi és műemléki hónap.* Jánosi Ferenc képi riportja. = *Népm* 23 (1976): 11. p.24–25. 8 ill.
- Papp László* (1903–1973). Nekrológ: *Kiss Attila* = *PécsiMúzevm* 17–18 (1972–1973) p.91–92.
- B. Perjés Judit* vide: *Héthy Zoltán, Múzeumi műtárgyvédelem*
- F. Petres Éva*: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1975. évben. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 287. p.
- Radocsay Dénes* (1918–1974) Nekrológ. = *Ars Decorativa* 4 (1976) p. 5–6. 1 ill., *Vayer Lajos* = *Acta-HistArtHung* 21 (1975): 3–4. p.205–447., ua. = *MűvÉrt* 25 (1976): 2. 125. p., *Végh János* = *ArsHungarica* 3 (1975): 2. p.185–188.
- Radocsay Dénes* vide: *Végh János*
- Rét Rózsa* vide: *Hungary and Sweden, Styepanov, Ju. Sz.*
- Réthy Zsigmond*: Bibliográfia — 1974. (Békés megyei múzeumok.) = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 1. p.35–42.
- Rétvári László* vide: *Magyarország tájféldrajza.*
- Simonfai Lászlóné* vide: *Csomor Tibor*
- Soproni Sándor*: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. évi működéséről. = *MűvÉrt* 24 (1975): 4. 280. p.
- Soproni Sándor*: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1975. évi működéséről. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 286. p.
- Styepanov, Ju. Sz.*: Szemiotika. Korunk tudománya. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 243 p. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 21 (1976): 7–8. 515. p.
- Svoboda, Bedřich* (1910–1975) Nekrológ: *B. Thomas Edit* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 279. p.
- Szabó Sándor*: Mi történt Pest megyében az 1974. évi múzeumi hónapban? = *MúzhírPestm* 2 (1975): 1. p. 16–17.
- Szabó Zoltán* vide: *Múzeumi műtárgyvédelem*
- Szalay Zoltán*: A múzeumi anyag „higiéniaja”. A múzeumi alapvető kártevők jellemzői. Különböző idevonatkozó műszerek kezelése. = *Múzeumi ismeretek*, III. rész. (Bp. 1975.) p. 37–59.
- Szalay Zoltán*: Múzeumi tárgyak azonosítása. = *Múzeumi ismeretek*, III. rész. (Bp. 1975.) p. 60–63.
- Szelestei N. László* vide: *V. Windisch Éva*
- Szentlélek Tihamér* vide: *Jelentés a Vas Megyei Múzeumok 1971–1972. évi munkájáról*
- Szerdahelyi István* (1917–1975). Nekrológ. (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum volt igazgatója.) = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 2. 8.p.
- Szűdr László*: Múzeum, propaganda, közművelődés. = *KözlMúzevm* 2 (1972–1973) p. 119–134. 13 ill.
- Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról*. 2 (1975) Szerk. Horler Miklósné és Járó Márta. Bp. MRMK 1976. 152 p.
- Takács Miklós* vide: *Dalmi Kálmán*
- Társulati élet* (Magyar Numizmatikai Társulat). = *NumKözl* 74–75 (1975–1976) 117. p.
- B. Thomas Edit*: Múzeumi anyagfajták. I. A kő. Építőanyag, ékszer. = *Múzeumi ismeretek*, II. rész. (Bp. 1975.) p. 3–14.
- B. Thomas Edit* vide: *Svoboda, Bedřich*
- Torma István*: A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet. (tallózás a „Zala megye földrajzi nevei”-ben.) = *MNyelv* 71 (1975): 4. p. 448–453. 1 ill.
- Tóth János*: 100 éves a Jász Múzeum. = *Jubileumi Évkönyv*. (Jászberény, 1974.) p. 5–8.
- Trogmayer Ottó*: Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection, 1975. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. 129. p.
- Unger Willy* vide: *Fengler, Heinz*
- Vadászi Erzsébet*: A magyar művészettörténeti irodalom 1973. évi bibliográfiája. = *MűvÉrt* 1976: 2. p.139–174.
- V[arannai] Gy[ula]*: A Nemzetközi Numizmatikai Bizottság kongresszusa. = *Az Érem* 32 (1975): 1. p.40–41.
- Varga Gáborné*: Múzeumi hónap Borsodban. = *Múzközl* 1976: 1. p.9–11.
- Vass István*: A 75 éves Munkácsy Mihály Múzeum történetének fontosabb eseményei (1944–1974). — (Folytatás.) = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 1. p.1–4.
- Vayer Lajos* vide: *Radocsay Dénes*
- Végh János—Wehli Tünde*: *Radocsay Dénes* tudományos munkássága. Bibliográfia. = *Ars Hungarica* 3 (1975): 2. p.189–196.
- Végh János* vide: *Radocsay Dénes*
- Verzeichnis des Veröffentlichungen des Instituts.* = *Mitt-ArchInst* 4 (1973) p.213–214.
- Virág Dénes*: Terepismeret. Tájékozódás a terepen; elemi terepismeret, helymeghatározás, vázlatkészítés = *Múzeumi ismeretek*, III. rész. (Bp. 1975.) p.64–85.
- Wagner István*: Múzeum és iskola. Történelmi lecke — nemcsak fiúknak. = *Magyar Hírlap* 1976. ápr. 18. 4p. 1 ill.
- Wehli Tünde* vide: *Végh János*
- Wellner István*: Régészet és légi fényképezés = *Magyar Nemzet* 1976. ápr. 11.
- V. Windisch Éva—Szelestei N. László*: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) jegyzéke. (1974. január 1. — december 31.) = *Századok* 109 (1975): 5–6. p.1179–1277.

Windisch Aladárné vide: Molnár Éva

Viniczai István vide: Molnár Éva

Z[linszkyné] S[ternegg] M[ária]: Le Musée des Arts Décoratifs en 1974. = *Ars Decorativa* 4 (1976) p.157–169.

IV. Őskor — Praehistorica

Almagro Gorbea, M.: Los campos de tumulos de pajaroncillo (Cuenca), Aportación al estudio de los tumulos de la Peninsula Ibérica. Excavaciones arqueológicas en España, 83 (1973) 131 p. 53 ill. 31 t. *Rec.*: *Mozsolics Amália* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.317–318.

Az Altin-tepe régészeti leletei. = *Értud* 31 (1976): 16. 1 ill.

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 13. kötet. Weimar, H. Böhlhaus Nachfolger, 1975. 275 p. 64 t. 57 ill. *Rec.*: *Bóna István* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 316. p.

Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Teil VIII-a. Anthropologie. Hg. I. Schwidetzky. Köln–Wien: Böhlau Verl. 1973. 308 p. 76 t. 73 térk. és rajz, 164 táblázat. *Rec.*: *K. Zoffmann Zs.* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p. 210–211.

Ausgrabungen, 1971. Urgeschichte. = *MittArchInst* 4 (1973) p.181–182.

Bakay Kornél: Scythian rattles in the Carpathian basin and their Eastern connections. Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 131 p. 12 t. 7 + 26 ill. *Rec.*: *Meljukova, A. I.* = *VDI* 1975: 1. p.186–188.

Bándi Gábor: Nézzük meg együtt a velemi aranydiadémost. = *Művészet* 17 (1976): 8. p.28–29. 3 ill.

Bándi Gábor: Újabb adatok a bronzkori nyelcsöves csákányok elterjedéséhez. — Neuere Daten zur Verbreitung der bronzezeitlichen Schafttröhrenäxte. = *PécsiMúzeiÉvk* 17–18 (1972–1973) p.61–71. 6 ill.

Banner János–Bóna István: Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 156 p. 68 t. 34 ill. 2 mell. (*Fontes Archaeologici Hungariae*.) *Rec.*: *Beneš, A.* = *ArchRozhl* 27 (1975) p. 579–580., *Foltiny István* = *BonnerJb* 175 (1975) p. 375–377., *Hänsel, Bernhard* = *Germania* 53 (1975) p. 200–204. *Menke, Manfred* = *SüdostF* 34 (1975) p. 318–320., *Pittioni, R.* = *ArchAustr* 27 (1975) 166. p., *Szabó János József* = *MúzhírBékéscsaba* 1975: 1. p.31–34. *Thomas, Homer L.* = *AJA* 80 (1976) p. 88–89., *Točík, Anton* = *SlovArch* 23 (1975) p. 459–462., *Torma István* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.308–309.

Bârzu, L.: Continuitatea populatiei autohtone în Transilvania în secolele IV–V. (Cimitirul I de la Bratei. București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1973. 308 p. 27 rajzos t. + 1 színes t. + 6 fényképes t. *Rec.*: *Bóna István* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.144–146.

Beneš, A. vide: Banner János

Bóna István vide: *Alt-Thüringen*, *Banner János*, *Bârzu, L.*
Bökönyi Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 597 p. 150 ill. *Rec.*: *Kovács Tibor* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.132–134., *Matolecs János* = *AgtSzle* 28 (1976): 1–2. p.232–233., *Pittioni, Richard* = *ArchAustr* 1975. p.173–174.

Bronzkori szőlőmagok Moldova déli részén. = *Értud* 31 (1976): 40. 1916. p.

Von Brunn, A. vide: *Mozsolics Amália*

Buchard, Barbara vide: *Trogmayer Ottó*

Castelin, K. vide: *Pink, K.*

Clark, Grahame: A világ őstörténete. Bp. Gondolat Kiadó, 1975. 446 p. 10 térk. (Társadalomtudományi Könyvtár.) *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 21 (1976): 6. 398. p.

Csalog József: A cernavodai idolk és a beszélő maszk. — Die Idolen von Cernavoda und die sprechende Maske. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.216–221. 6 ill.

T. Dobosi Viola: Prehistoric settlement at Demjén — Hegyeskőbérc. — Őskori telep Demjén — Hegyeskőbércen. = *FolArch* 27 (1976) p.9–40. 17 ill.

T. Dobosi Viola vide: *Feustel, R.*

Duma György–Ecsedy István: Die „Ockerklumpen“ der Grubengrab-Kultur — Jamnaja-Kultur. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 129–133. 39–40. t.

Ecsedy István: A dél-dunántúli rézkor kutatásának helyzete és feladatai. — Stand und Aufgaben der Forschung der Kupferzeit im südlichen Transdanubien. — *SomogyiMúzközl* 2 (1975) p.259–262.

Ecsedy István: Two Neolithic idols from Eastern Hungary. — Két neolitikus idol Kelet-Magyarországról. = *FolArch* 27 (1976) p.41–54. 2 ill.

Ecsedy István: Überreste einer prähistorischen Siedlung in Szeghalom. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 15–18. 1–7. t.

Ecsedy István–Virágh Dénes: Vorbericht über eine Untersuchung nach der Kurgane in Ostungarn. = *MittArchInst* 4 (1973) p.31–35. 21. t.

Ecsedy István vide: *Duma György, Lichardus, J.*

Elek István: Paleolit lelőhelyek lengyel földön. A társadalmi szerkezet változásai. = *Magyarország* 1976. ápr. 18. 22. p. 1 térk.

Feustel, R.: Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen. Weimar, H. Böhlhaus Nachfolger, 1974. 224 p. 34 t. 82 ill. *Rec.*: *T. Dobosi Viola* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.316–317.

Foltiny István vide: *Banner János*

Gábori Miklós: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 278 p. (30 t.) 65 ill.

Hänsel, Bernhard vide: *Banner János*

Jacobi, G.: Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Wiesbaden, Steiner Verl. 1974. 368 p. 10 t. 4 mell. (Ausgrabungen in Manching, 5.) *Rec.*: *Müller Róbert* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.141–142.

Jerem Erzsébet: Vaskori kutatások a Dél-Dunántúlon. — Forschung der Eisenzeit im südlichen Transdanubien. = *SomogyiMúzközl* 2 (1975) p. 269–274. 60–63. ill.

T. Juhász Irén: Orosháza-gyopárosi szkíta temető. — Le cimetière scythe de Orosháza–Gyopáros. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.231–252. 18 ill.

Kádár Zoltán: Egy nevezetes könyv: „Alföld őstörténelme”. = *TermVil* 107 (1976): 5. p.218–219. 4 ill.

Kalicz Nándor: Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. = *Festschrift R. Pittioni, I.* (Wien, 1976.) p. 188–202.

Kalicz Nándor: Neolitikutató Magyarországon. = *Valóság* 29 (1976): 1. p. 25–41. 5 ill.

Kalicz Nándor: Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 19–24., 16–20. 61. t.

Kalicz Nándor: Tanácskozás a rézkor és a korabronzkor kérdéseiről a szlovákiai Pezinokban. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. 128. p.

Kalicz Nándor–Makkay János: A dél-dunántúli neolitikum kutatások fontosabb kérdései. — Die wichtigsten Fragen der Forschung des Neolithikums im südlichen Transdanubien. = *SomogyiMúzközl* 2 (1975) p. 253–258. 22–23. t.

Kalicz Nándor vide: *Košťufík, P.*–*Sinos, S.*

Károlyi Mária: Adatok Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. — Beiträge zur Geschichte Früh- und Mittelbronzezeit von Westtransdanubien. = *Savaria* 5–6 (1971–1972) p.167–194. 5 t. 16 ill.

Károlyi Mária: Agyagba égetett idő. Női szobrok a kőkorszak végéről. = *Művészet* 17 (1976): 8. p.25–27. 11 ill.

Katona F.: Emberré válás. Bp. Gondolat Kiadó, 1974. 495 p. 24 t. 76 ill. *Rec.*: *Kiszely István* = *ActaArchHung* 28 (1976) p. 205–206.

Kelta kikötő Baselban (a St. Johann rajnai kikötő területén). = *Értud* 31 (1976): 7. 331. p.

Kemenczei Tibor: Beszámoló a nagyberki–szalacscai 1974. évi ásatásról. — Bericht über die Ausgrabun-

- gen 1974 in Nagyberki—Szalacska. = SomogyiMúzKözl 2 (1975) p. 163—171. 31—36. ill.
- Kemenczei Tibor*: Früheisenzeitliche Keramikfunde von Nagyberki. = *FolArch* 27 (1976) p. 203—208. 4 ill.
- Kemenczei Tibor* vide: *Long, A., Tackenberg, K.*
- Kiszely István*: Untersuchung der Menschenknochen aus der urzeitlichen Siedlung und dem Gräberfeld von Altacker in Pári. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 119—128. t. 37—38. 1—4 táblázat.
- Kiszely István* vide: *Katona F.*
- Kordos László*: Az emberré válásról — Az újabb leletek tükrében. = *ÉlTud* 31 (1976): 21. p.940—943. 7 ill.
- Korek József*: Régészeti ásatások a tószegi Laposhalmon. Kiállítás a VIII. Embertani és Órégészeti Kongresszus és a tószegi régészeti kutatás 100 éves jubileuma alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum és a Damjanich János Múzeum anyagából rendezve. Szolnok: Damjanich Múzeum Rotaüzeme, 1976. 12 p. 9 ill.
- Korek József* vide: *Meier-Arendt, W.*
- Košturik, P.*: Die Lengyel-Kultur in Mähren. Die jünger mährische bemalte Keramik. Studie Archeologického Ústavu CSAV v Brne. Praha, Academia, 1973. 47 p. 21 t. *Rec.*: *Kalicz Nándor* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p.212—214.
- Kovács Tibor*: A dél-dunántúli bronzkor kutatásának újabb eredményei és feladatai. — Die jüngsten Ergebnisse und Aufgaben der Bronzezeit im südlichen Transdanubien. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p.263—268.
- Kovács Tibor*: Spätbronzezeitliche Goldfunde aus der Theißgegend. — Későbronzkori aranyleletek a Tisza-vidékről. = *FolArch* 27 (1976) p.55—71. 7 ill.
- Kovács Tibor*: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred. Szerk.: Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 63 p. 34 t. 26 ill. 2 mell. (RégFüz Ser. II: 17.)
- Kovács Tibor* vide: *Bökönyi Sándor*
- k. v.*: Fialat nő — karpereccel. Új értékes, vaskori leletek Sopron—Várhelyen. = *Magyar Nemzet*, 1976. aug. 25. 6.p.
- Laing, L.*: The archaeology of late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 A. D. London, Methuen & Co Ltd. 1975. 451 p. 32 t. 151 ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p. 319—320.
- Lázár István*: Az én isteneim. (A Csepel sziget nyugati partján Kalicz Nándor ásatása.) = *Új Tükör* 13 (1976) okt. 12. p.9—11. 4 ill.
- Lichardus, J.*: Studien zur Bücker Kultur. Bonn, Habelt Verl. 1974. 169 p. 20 t. 56 ill. 1 térk. (Saarbrücker Beiträge zu Altertumskunde, 12.) *Rec.*: *Ecsedy István* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.137—138.
- Long, A.*: Die gereifte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen. (Heuneburgstudien, 3. Römisch-germanische Forschungen, 34.) Berlin, 1974. 113 p. 33 t. 20 ill. *Rec.*: *Kemenczei Tibor* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 318. p.
- Makkay János*: A bicskei neolithikus telep és temető. [Vezető.] A kiállítást rendezte és a bevezető szöveget írta. — Székesfehérvár, István király Múzeum, 1975. 24 p. 44 ill. (Az István király Múzeum Közleményei D. sorozat 104. sz.)
- Makkay János*: Über neolithische Opferformen. = Symposium International sur les Religions de la Préhistoire. Valcamonica, 18—23 Septembre 1972. (Capo di Ponte, 1975.) p. 161—173. 5 ill.
- Makkay János* vide: *McC Adams R., Kalicz Nándor, Singh, P., Symeonoglos, S.*
- Marsik Antónia*: A püspökladányi szarmatakori sorozat embertani feldolgozása. — Antropological Elaboration of the Püspökladány Series of the Sarmatian Age. = *DebrMúzÉvk* 1974. p.191—198. 4 ill. 2 táblázat.
- Matolcsi János*: Sertéstartás a Közép-Volga és a Káma vidékén az I. évezredben. — Schweinehaltung in der Gegend der Mittel-Volga und der Kama im I. Jahrtausend. = *MMezőgMúzKözl* 1973—1974. p.229—249. 1 térk. 6 táblázat.
- Matolcsi János* vide: *Bökönyi Sándor*
- McC Adams, R.—Nissen, H. J.*: The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies. Chicago and London, The Univ. of Chicago Pr. 1972. 241 p. ill. *Rec.*: *Makkay János* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p.214—217.
- Meier-Arendt, W.*: Die Hinkelstein-Gruppe. Berlin, Walter de Gruyter, 1975. X, 237 p. (Römisch-Germanische Forschungen, 35.) *Rec.*: *Korek József* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.138—139.
- Meljukova, A. I.* vide: *Bakay Kornél*
- Menke, Manfred* vide: *Banner János, Trogmayer Ottó*
- Menyhárt László*: „Barlanggalériák”. Időmérés a jégkorszakban. = *Magyarország* 13 (1973. máj. 2.) 27. p.
- Menyhárt László*: „Stonehenge rejtélye”. Az őskori művészek és az idő. Négyezer esztendő építmények. = *Magyarország* 13 (1976. máj. 2.) 27. p.
- Mesterházy Károly*: Agyag kocsimodell Pocsajról. — Clay cart model from Pocsaj. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.223—230. 5 ill.
- Mozsolics Amália*: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depothorizonte von Forró und Ópályi. Mit einem Beitrag von Eduard Sangmeister. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 249 p. 112 t. 18 ill. *Rec.*: *Von Brunn A.* = *Germania* 54 (1976) p. 227—237.
- Mozsolics Amália*: Somogy megyei bronzleletek, I. — Bronzefunde aus dem Komitat Somogy, I. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p. 5—21. 8 t. 1 ill.
- Mozsolics Amália* vide: *Almagro Gorbea, M., Preistoria Alpina*
- Müller Róbert* vide: *Jacobi, G.*
- Nissen, H. J.* vide: *McC Adams, R.*
- Örményországban ötezer éves sziklarajzokat találtak.* = *ÉlTud* 31 (1976): 29. 1388. p.
- Palkó Sándor*: Feltárul a titokzatos pécsi Jakab-hegy. A vaskor egyik legjelentősebb feltárása folyik itt. = *Népszabadság* 1976. okt. 17. 10. p. 1 ill.
- Patay Pál* vide: *Vinski-Gasparini, K.*
- Patek Erzsébet*: Bericht über die Ausgrabung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Töröksánc bei Szilvásvárád im Jahre 1963. = *MittArchInst* 4 (1973) p.25—31. t. 8—15.
- Patek Erzsébet*: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. — Шопронская группа гальштатской культуры. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.3—28. 18 ill.
- Pink, K.*: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. 2. verb. Aufl. Hg. R. Göbl. Braunschweig, Klinkhardt u. Biermann Verl. 1974. 136 p. 30 t. 1 térk. *Rec.*: *Castelin, K.* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p.234—235.
- Pittioni, R.* vide: *Banner János, Bökönyi Sándor*
- Pohl Artur*: Az eraviszkusz denárok szerepe. (Kelta pénzverés a Gellérthegynél.) = *Az Érem* 32 (1976): 1. p.4—5. 1 ill.
- Preistoria Alpina*, 9. köt. Trento, Kiadja a Museo Tridentino di Scienze Naturali, 1973. 292 p. *Rec.*: *Mozsolics Amália* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. 317. p.
- Raczky Pál*: A Körös kultúra leletei Tiszajenőn. — Funde der Körös-Kultur in Tiszajenő. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.171—189. 13 ill.
- Rét Rózsa* vide: *Clark, Grahame*
- Rosztov környékén amazonok temetőjét tárták fel egy szovjet régészecsoporthoz.* A két és félezer éves kurgánban női holttesteket, ékszereket, fegyvereket találtak. = *Magyar Nemzet* 1976. nov. 17. 5. p.
- Singh, P.*: Neolithic Cultures of Western Asia. London-New York, Seminar Press, 1974. 240 p. 74 ill. *Rec.*: *Makkay János* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p. 211—212.
- Sinos, S.*: Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis. Deutsches Archäologisches Inst. Mainz, Verl. Ph. von Zabern, 1971. 124 p. 119 t. *Rec.*: *Kalicz Nándor* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p.219—222.
- Sopron—Várhelyen vaskori települést tártak fel.* = *Magyar Hírlap* 1976. szept. 5. 15. p.
- Symeonoglos, S.*: Kadmeia I. Mycenaean finds from Thebes, Greece, Excavations at 14 Oedipus St. Göteborg, 1973. 106 p. 274 ill. 93 t. (Studies in Mediterranean Archaeology, published by P. Aström. Vol.

- 35.) *Rec.: Makkay János* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.222–223.
- Szabó János József*: Battonyai, bronzkori lelőhelyeken végzett ásatások 1975-ben. = *MűzHírBékéscsaba* 1975: 3. p.20–21.
- Szabó János József* vide: *Banner János*
- Szabó Miklós* vide: *Laing, L.*
- Szávay Edít*: Altamira barlang festményei. = *Nők Lapja* 28 (1976. máj. 29.) p. 18–19. 7 ill.
- Tackenberg, K.*: Die jüngere Bronzezeit in Nordwestdeutschland. Teil I. Die Bronzen. Hildesheim, A. Lax, 1971. 318 p. 40 t. 45 térk. (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover, 19.) *Rec.: Kemenczei Tibor* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. 219. p.
- Thomas, Homer L.* vide: *Banner János*
- Točik Anton* vide: *Banner János*
- Torma István* vide: *Banner János*
- Tóth Erzsébet*: 2700 éves település a soproni földvár. = *Magyar Nemzet* 1976. júl. 28. 5. p.
- Tóth Erzsébet*: Magyar–szovjet régészeti ásatások. Csiszolt kőkor Fenékpusztán. = *Magyar Nemzet* 1976. júl. 29. 5. p.
- Tóth Lajos*: A miskolci Ávas őskőkori problémái. — *Der Miskolcer Ávas-Berg* während der Ursteinzeit. = *MiskolciMűzÉvk* 13–14 (1975) p.31–64. 11 t.
- A trákok nyomai Bulgáriában.* = *ÉlTud* 31 (1976): 17. p.812–813. 5 ill.
- Trogmayer Ottó*: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé von Gyula Farkas und Pál Lipták. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 268 p. 61 + 27 t. ill. 36 mell. (Fontes Archaeologici Hungariae.) *Rec.: Buchard, Barbara* = *SprawArch* 23 (1975) 321. p., *Menke, Manfred* = *SüdostF* 34 (1975) p.317–318.
- Varannai Aurél*: Félbetört korsó. Argoliszi ásatások. Feltárt ős- és újabb kőkori barlang. = *Magyarország* 1976. szept. 26. 22. p. 1 ill.
- K. Végh Katalin*: Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. I–IV. századi történetéhez. — *Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im I–IV. Jahrhundert n. Z.* = *MiskolciMűzÉvk* 13–14 (1975) p. 65–128. 25 t.
- Vinski-Gasparini, K.*: Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973. 230 p. 137 t. 7 ill. *Rec.: Patay Pál* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.139–141.
- Virágh Dénes* vide: *Ecsedy István*
- Weiszbürg Tamás*: A Reka barlangja (a Karszt-hegységben). = *ÉlTud* 31 (1976): 30. p.1427–1430. 4 ill.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: Die Aufarbeitung des kupferzeitlichen und frühbronzezeitlichen anthropologischen Materials aus Vučedol (Jugoslawien). — [Vučedol rézkori és korabronzkori anthropológiai anyagának feldolgozása.] = *Pécsi MűzÉvk* 17–18 (1972–1973) p. 51–60. 5 táblázat.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: Embertani ismereteink a Körös–Starčevo–Crisz kultúra népességéről. — *Anthropologische Kenntnisse über die Bevölkerung der Körös–Starčevo–Crisz-Kultur.* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.190–196. 5 ill.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: Die unveröffentlichten Pläne des neolithischen Gräberfeldes von Zengővárkony. — [A zengővárkonyi neolitikus temető közöletlen térképei.] = *PécsiMűzÉvk* 17–18 (1972–1973) p.47–50. 10 térk.
- K. Zoffmann Zsuzsanna* vide: *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient.*
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica et orientalis*
- Ágh Attila*: Az azték birodalom. = *Új Tükör* 13 (1976. júl. 13.) p. 23–26. 8 ill.
- Ágh Attila*: Babilon — világ fővárosa. = *Új Tükör* 13 (1976. jún. 8.) p. 23–26. 7 ill.
- Ágh Attila*: A civilizáció születése. = *Új Tükör* 13 (1976. jún. 1.) p. 23–26. 10 ill.
- Ágh Attila*: Az elfelejtett ősi civilizáció. (India történetéből.) = *Új Tükör* 13 (1976): 25. p.24–26. 6 ill.
- Ágh Attila*: Európa születése. Az emberiség nagy kultúrái. = *Új Tükör* 13 (1976. júl. 27.) p. 23–26. 7 ill.
- Ágh Attila*: A fáraók birodalmában. = *Új Tükör* 13 (1976. jún. 15.) p. 23–26. 9 ill.
- Ágh Attila*: Az inka civilizáció. = *Új Tükör* 13 (1976. júl. 6.) p. 23–26. 8 ill.
- Ágh Attila*: A korai földművelő társadalmak. = *Új Tükör* 13 (1976. máj. 25.) p. 23–26. 10 ill.
- Ágh Attila*: A maja civilizáció. = *Új Tükör* 13 (1976. júl. 20.) p. 23–26. 8 ill.
- Ágh Attila*: A mennyei birodalom (India). = *Új Tükör* 13 (1976. jún. 29.) p. 23–26.
- Alzinger, W.—Bammer, A.*: Das Monument des C. Memmies. Wien, Öst. Arch. Inst. 1971. 111 p. 93 ill. (Forschungen in Ephesos, 7.) *Rec.: Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.241–242.
- Andrae, B.* vide: *Conticello, B.*
- Ázsiai vonások Ecuador egykori művészetében.* = *ÉlTud* 31 (1976): 41. p.1962–1963. 6 ill.
- Bammer, A.* vide: *Alzinger, W.*
- Beszélgetés Georges Dumézillet.* = *Valóság* 19 (1976): 5. p. 124–126.
- Bodenheimer, F. S.*: Animal and man in Bible Lands. Leiden, Brill, 1960–1972. 232 p. 58 ill. 27 t. *Rec.: Kádár Zoltán* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.217–219.
- Boglár Lajos*: A dél-amerikai magaskultúrák és az őserdei törzsek, 1 rész = *ÉlTud* 31 (1976): 3. p.118–123. 9 ill. 2. rész = *ÉlTud* 31 (1976): 4. p.166–172. 9 ill.
- Boglár Lajos*: Az ősi Peru. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban. = *Művészet* 17 (1976): 5. p.30–32. 7 ill.
- Bojár Iván*: Ajándékok a holtak nevében. Kultúrák öllekezéséből született Mexikó művészete. = *Új Tükör* 13 (1976. aug. 10.) p.22–23. 6 ill.
- Borsányi László*: Inkák és elődeik Budapesten. = *Művészet* 17 (1976): 3. p.33–36. 4 ill.
- Borsányi László*: Perui aranykincsek, kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. — Gold treasures of Peru exhibition in the Hungarian National Museum. = *FolArch* 27 (1976) p. 209–212.
- Brown, B. R.*: Anticlassicism in Greek sculpture of the fourth century B. C. New York, Univ. Press, 1973. 104 p. 103 ill. *Rec.: Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.231–232., *Kiss Ákos* = *MűÉrt* 25 (1976): 1. p.63–64.
- Bühler, H. P.*: Antike Gefäße aus Edelsteinen. Mainz, Verl. Ph. von Zabern, 1973. 85 p. 40 t. 5 színes t. *Rec.: Szilágyi János György* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.225–226.
- Carpenter, R.*: The architects of the Parthenon. Baltimore, Penguin Books Inc. 1970. 193 p. *Rec.: Radan, G. T.—Wright, V.* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p. 228–231.
- Castiglione László*: Die Bedeutung des 2. Jahrhunderts v.u. Z. in der Geschichte der römischen Kunst — Fragestellung. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 37–59.
- Castiglione László* vide: *Alzinger, W., Brown, Blanche, R., Conticello, B., Engelmann, H., Pavlovskis, Z., Sichtermann, H., Spameri Gasparro, Giulia, Sylloge Nummorum Graecorum, Thompson, H. A.*
- Conticello, B.—Andrae, B.*: Skulpturen von Sperlonga. Antike Plastik, Lief. 14. DAf. Berlin, Gebr. Mann, 1974. 110 p. 63 + 81 ill. 72 t. *Rec.: Castiglione László* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.237–240.
- Czellár Katalin*: Az életfa az ókori képzőművészetben. = *Világosság* 17 (1976): 10. p. 630–638. 15 ill.
- Czellár Katalin*: Az ember-alakos támasz eredete. (Egyiptom, Görögország.) = *Építéstud* 7 (1975): 1–2. p. 63–89. 72 ill.
- Csillag Pál*: The Augustan Laws on family relations. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 275 p. *Rec.: Rét Rózsa* = *MTud* 21 (1976): 10. 664. p.

- Dandamayev, M. A.: Social stratification in Babylonia. (7th-4th centuries B. C.) = ActaAntHung 22 (1974) p. 433–444. = ActaAntHung 22 (1974) p. 433–444.
- Dräger L.: Az ősi Peru. (Alt-Peru.) Kiállítás Tihanyban. Veszprém: Veszprém m. Múzeumi Ig. kiadása 1975. 80 p. ill.
- Elek István: A 28. réteg. Új maya kronológia. = Magyarország 13 (1976. jún. 20.) 22. p. 1 ill.
- Engelmann, H.: The Delian Aretology of Sarapis. EPRO 44. Leiden, Brill. 1975. 63 p. ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 1–2. p.232–233.
- Erdőhelyi Kálmán: A damnatio memoriae végrehajtása Commodus denariusain? = Az Érem 32 (1976): 1. p. 5–9. 6 ill.
- Erdőhelyi Kálmán: A latin írás és kiejtés a római pénzeiken. = Az Érem 32 (1975): 2. p.1–7.
- Etruszk fogadalmi szobrocskák a toscanai dombvidéken Scansano közelében. = Éltud 31 (1976): 13. p.618–619. 5 ill.
- Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Bp. Gondolat, 1976. 760 p.
- Ferenczy Endre: From the patrician state to the patricio-plebeian state. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 224 p.
- Ferenczy Endre: Ökörtudományi kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. = MTud 21 (1976): 10. p. 570–572.
- Ferenczy Endre: „Uti legassit . . . ita ius esto” = Oikumene 1 (1976) p.173–183.
- Ferenczy Endre vide: A római jog világa.
- Fitz Jenő: Les premières éphètes honorifiques Antoniniana. = Oikumene 1 (1976) p. 215–224.
- Fourlas, A. A.: Der Ring in der Antike und im Christentum. Der Ring als Herrschaftssymbol und Würdezeichen. Forschungen zur Volkskunde, begründet von G. Schreiber, Hg. von B. Kötting und A. Schröer. Heft 45. Münster, Verl. Regensburg, 1971. Rec.: Gáspár Dorottya = ActaArchHung 28 (1976): 1–2. p. 224–225.
- Gáspár Dorottya: Quelques remarques concernat le mot 'sacramentum' et le serment militaire. = ActaArchHung 28 (1976) p. 197–203.
- Gáspár Dorottya vide: Fourlas, A. A.
- Gérard Walter: Brutus és a köztársaság végnapjai. Ford.: Lontay László. Bp. Európa Könyvkiadó, 1975. 280 p. (Századok, emberek.)
- Glasenap, Helmuth: Az öt világvallás. Bráhmánizmus, Buddhizmus, Kínai univerzizmus, Kereszténység, Iszlám. Bp. Gondolat, 1975. 526 p. Rec.: Rét Rózsa = MTud 21 (1976): 6. p.399–400., Várnai András = Világosság 17 (1976): 7. p.459–462.
- Hahn István: Egy sikerült ismeretterjesztő műről. (Gecse Gusztáv: Kérdések a vallásról. Bp. Móra Könyvkiadó, 1975. 228 p.) = Világosság 17 (1976): 3. p. 190–193.
- Hahn István: Libanon földje. = Új Tükör 13 (1976. jún. 29.) p. 3–5. 4 ill.
- Hahn István: The Plebeians and Clan Society. = Oikumene 1 (1976) p. 47–75.
- Hahn István: Sklaven und Sklavenfrage im politischen Denken der Spätantike. = Klio 58 (1976) p. 459–470.
- Hammond, Norman angol régész a Yucatan-félszigeten Maya szertartásközpontot fedezett fel Beliza déli részén. = Éltud 31 (1976): 47. p.2250–2251. 3 ill.
- Harmatta János: Egy párthus edényfelirat. = AnTan 22 (1975): 1. p.113–114.
- Harmatta János: Two economic documents from the Sāsānian Age. = Oikumene 1 (1976) p. 225–237.
- Háromezer éves ótarcú bálványszobrot találtak az örmény SzSzK-ban. = Múzsák 1976: 1. 44. p. 1 ill.
- Havas L.: La rogatio Servilia (Contribution à l'étude de la propriété terrienne à l'époque du déclin de la république romaine). = Oikumene 1 (1976) p. 131–156.
- Hodjasch, S.: Die bildenden Künste in Erebus. = ActaAntHung 22 (1974) p.389–414. 21 ill.
- Horváth Teréz: Mükincsek Mexikóból. = Népszava 1976. aug. 8. 2. p. 1 ill.
- Irmischer Johannes: A hellén polisz-ideológia és a bizánciak. = Századok 109 (1975): 2. p.373–385.
- Jones, A. H. M.: Augustus. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 297 p. ill.
- Kádár Zoltán vide: Bodenheimer, F. S.
- Kákossy László: A nap királysága. Az egyiptomi aranykor-mitoszok. = Világosság 17 (1976): 4. p.229–233.
- Kammenhuber, A.: Historisch-geographische Nachrichten. = ActaAntHung 22 (1974) p. 157–247.
- Karthágói erőd Szardínián. = Univerzum 234. kötet, 1976. 9. sz. p. 3–11. 11 ill.
- Kertész István: „Fa, kő nem rejt . . .” A hellénisztikus uralkodókultusz és görög előzményei. = Világosság 17 (1976): 7. p.443–450.
- Kiss Ákos vide: Brown, Blanche R.
- Koch, G. vide: Sichtermann, H.
- Komoróczy Géza: „Folklore”, literatur, „Folkloristik” in der sumerischen Überlieferung. = ActaAntHung 22 (1974) p. 113–120.
- Leclant, J.: Inventaire Bibliographique des Isiaca (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes Isiaces 1940–1969, A–D. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain 18.) Leiden, Brill, 1972. XVII + 191 p. 21 t. — Inventaire Bibliographique des Isiaca, E–K. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain, 18. Leiden, Brill, 1974. X. 276 p. 28 t. 1 térk. Rec.: Wessetzky Vilmos = ArchÉrt 103 (1976):1. 142. p.
- Livius Titus: A római nép története a város alapításától, 7. köt. Ford. és a jegyzetanyagot összeáll.: Muraközy Gyula. Bp. Európa Könyvkiadó, 1976. 454 p.
- Lőrincz László: Mongol mitológia. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 243 p. 8 ill. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 14.)
- Lukács Béla: A sumér királylista fantasztikus adatai és a valóság. = TermVil 107 (1976): 1. p.23–25. 12 ill.
- Maróti Egon: The Vilicus and the Villa-System in Ancient Italy. = Oikumene 1 (1976) p.109–124.
- Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez. (A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatahoz.) = AnTan 22 (1975): 1. p.55–74.
- Michalowski professor tíz éve végez ásásokat az ókori, szíriai, sivatagi városban Palmyrában. = Éltud 31 (1976): 44. 2108. p. 1 ill.
- Mócsy András: Die Novocomenses von Cäsar und die fingierte Heimatsangabe der Soldaten. = Oikumene 1 (1976) p. 125–130.
- Moskovszky Éva: Az istenek arany játéktáblái. = Művészet 17 (1976): 6. p.16–17. 8 ill.
- Mükincsek Mexikóból. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban Mexikó klasszikus és modern emlékeiből. = Magyar Nemzet 1976. aug. 7., Népszava 1976. aug. 8. 1 ill.
- Nemerkényi Antal: Hettiták, frigeek, urartuiak emlékei. = Múzsák 1976: 1. p.26–27. 4 ill.
- Az orthodox kereszténység. Szerk.: Berki Feriz. Bp. Magyar Orth. Adminisztr. 1975. 445 p. 14 színes t.
- Pál Imre: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése, (XIX. folytatás, befejezés). = Az Érem 32 (1975): 1. p.1–5.
- Pálfi: Nagybeteg a fáraó. II. Ramszesz második halála. = Magyar Hírlap 1976. máj. 16.
- Pavlovskis, Z.: Man in an Artificial Landscape. The Marvels of Civilization in Imperial Roman Literature. (Mnemossyne Suppl. 25.) Leiden, Brill, 1973. 53 p. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 1–2. p.242–243.
- Philae műemlékei Agilkján (Núbiában). = Éltud 31 (1976): 32. p.1530–1531. 2 ill.
- Radan, G. T. vide: Carpenter, R.
- Régészeti kutatások Karthágóban. = Éltud 31 (1976): 2. 92. p. 1 ill.
- Rét Rózsa vide: Csillag Pál
- The Role of the Phoenicians in the Interactions of Mediterranean Civilizations. Papers presented to the Archaeo-

- logical Symposium at the American University of Beirut; March, 1967. Beirut, Ed. A. Ward, 1968. Rec.: Szilágyi J. Gy. = ActaArchHung 28 (1976): 1—2. p.223—224.
- A római jog világa. Szerk.: Degré Alajos. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 253 p. (Európai antológia, Róma.) Rec.: Ferenczy Endre = Századok 109 (1975): 2. p.462—465.
- Sarkady János: Outlines of the Development of Greek Society in the Period between the 12th and 8th Centuries B. C. = ActaAntHung 23 (1975): 1—2. p.107—125.
- Scheiber Sándor: Ötven éves agyagtáblák Eblából. Új fejezet a biblia háttéréhez. = ÚjTükör 13 (1976. szept. 14.) 31. p. 1 ill.
- Sichtermann, H.—Koch, G.: Griechische Mithen auf römischen Sarkophagen. Unter Verwendung neuer Aufnahmen von S. Singer. Bilderhefte des DAI Rom, 5—6. füzet. Tübingen, Wasmuth, 1975. 73 p. 176 t. Rec.: Castiglione László = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.318—319.
- Sonnevend György: Victoria hátlapok római pénzek. = Az Érem 32 (1976): 2. p.1—3. 5 ill.
- Spamini Casparro, Giulia: I culti orientali in Sicilia. Leiden, Brill, 1973. XV, 338 p. 122 t. 2 ték. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain. Rec.: Castiglione László = Gnomon 48 (1976): 7. p.730—731.
- Surányi Dezső: Mezőgazdasági termelés az ókori Palesztinában — a biblia tükrében. = AgtSzle 28 (1976): 1—2. p. 148—162. 9 ill.
- Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Staatliche Münzsammlung München. 4. Heft. P. R. Franke—H. Kuthmann: Bruttium (1228—1759), Karthager in Italien (1760—1766). Berlin, Gebr. Mann Verl, 1974. t. 42—56. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 1—2. p.235—236.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Nouveau fragment de Polybe sur l'activité d'un proconsul romain, distributeur de terres en Hispanie. = Oikumene 1 (1976) p. 99—107.
- Székelly András: Egy nagy művészet könnyed kiállítása. Három mexikói kultúra kincsei a Szépművészeti Múzeumban. = Népszabadság 1976. júl. 25. 9. p. 2 ill.
- Szilágyi János György: Art antique. — Antik művészet. Kiállítás a debreceni Déri Múzeum és a Szépművészeti Múzeum anyagából. A kiállítást rendezte és a vezetőt írta: —. A rendezésben közreműködött: Szabó Miklós. Székesfehérvár: István király Múzeum, 1975. 55 p. 27 ill. (Az István király Múzeum Közleményei D. sor. 102.)
- Szilágyi János György: Etruszk-korinthusi vázafestészet. Bp. Akad. Kiadó, 1975. 283 p. 48 t. (Apollo Könyvtár 6.)
- Szilágyi János György vide: Bühler, H. P., The Role of the Phoenicians in the Interactions of Mediterranean Civilizations.
- Sztria északi részén (a mai Aleppótól délre) ismeretlen ókori kultúrára bukkantak. = Éltud 31 (1976): 52. 2491.p.
- Szluka Emil: Egy szobor vallatása. Marcus Aurelius a pécsi Janus Pannonius Múzeumban. = Népszabadság 1976. dec. 7. 6. p. 1 ill.
- Szovjet régészek iraki lelete. Az i. e. 4—3. évezredből való leleteket Tell Afer városnak a közelében találták. = Népszava, 1976. júl. 11. 6. p.
- Szuromy Géza: Líbia földjén. Gazdag, változatos múlt. — Éltud 31 (1976): 21. p.992—998. 9 ill., A múlt és a jelen találkozása. = Éltud 31 (1976): 23. p.1086—1093., Élet sarjad a sivatagban. = Éltud 31 (1976): 25. p.1184—1189. 9 ill.
- Tegyey Imre: Empire mycénien et empire homérique de Nestor. = ActaAntHung 23 (1975): 1—2. p.93—105.
- Thompson, H. S.—Wycherley, R. E.: The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center. (The Athenian Agora. Vol. 14.) Princeton, N. J., The American School of Classical Studies at Athens, 1972. 257 p. 112 t. 57 ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 28 (1976): 1—2. p.226—228.
- Török László: Miscellanea-Nubica I. — Archäologisches zur nubischen Tauf liturgie. = MittArchInst 4 (1973) p. 97—103.
- Ürögdi György: Zeichen hellenistischer Einflüsse auf die augusteische Wirtschaftspolitik. = Oikumene 1 (1976) p. 157—171.
- Vámos Imre: Nofretete és a számítógép. = Magyar Nemzet 1975. nov. 18. 6. p.
- Varga Edűt: Egyiptomi művészet. (A berlini Egyiptomi Múzeum és Papiruszgyűjtemény vendégkiállítása a Szépművészeti Múzeumban.) = Művészet 17 (1976): 3. p. 28—32. 7 ill.
- Várnai András vide: Glasenapp, Helmuth
- Walter, G.: Brutus és a köztársaság végnapjai. Bp. Európa Könyvkiadó, 1975. 280 p. (Századok, emberek.)
- Wessetzky Vilmos vide: Leclant, J.
- Wright, V. vide: Carpenter, R.
- Wycherley, R. E. vide: Thompson, H. A.
- VI. Provinciális régészet és „Barbaricum” — Saecula imperii romani et „Barbaricum”
- Adamik Tamás: Megjegyzések a Daru-utcai sírvershez. — Notes from the metrical epitaph of Daru-Street. = ArchÉrt 103 (1976): 2. p. 203—206.
- Alföldy Géza: Noricum. London, Routledge and Kegan Paul, 1974. XXIV, 413 p. 58 t. 45 ill. 1 ték. (History of the Provinces of the Roman Empire.) Rec.: Tóth Endre = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.320—321.
- Altmann Júlia: Újabb kutatások az óbudai királyi, illetve királynéi vár területén. — Recent research in the area of the king's and queen's castles at Óbuda. — Новые раскопки на территории крепости короля и королевы в Обуде. = BudRég 24 (1976): 1, 2. p.249—255. ábrák: 65—66., képek: 262—268.
- Altmann Júlia vide: Szirmai Krisztina
- L'Année Épigraphique: 1971. Paris: Presses Universitaires de France, 1974. 228 p. Rec.: Nagy Tibor = ArchÉrt 103 (1976): 1. p.143—144.
- Ausgrabungen, 1971. Pannonia Provincia. = MittArchInst 4 (1973) p. 182—185.
- Balla Lajos: Prosopographia Dacica (II.) = DebrMűÉvk 1974. p. 199—210.
- Balla Lajos: Recusantes provinciales in Dacia. = Oikumene 1 (1976) p. 185—195.
- Bánki Zsuzsanna: Az István király Múzeum gyűjteménye. Római kori figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak. Székesfehérvár (Révai ny. Bp.) 1972. 89 p. 68 ill. Rec.: Berciu, I. = Apulum 12 (1974) 695. p.
- Bánki Zsuzsanna: Terra Sigillata Werkstadt in Gorsium. = ArhVestnik 26 (1975) p. 138—147.
- Barkóczi László—Mócsy András: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 1. Lieferung. Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum-Arrabona. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 300 p. 132 ill. 261 rajz 3 ték. Rec.: Clauss, M. = Gymnasium 81 (1974): 4. p.340—342., Mollay Károly = Soprszle 30 (1976): 2. 182. p., Szilágyi Mária = AnTan 22 (1975) p.182—183.
- Barkóczi László—Mócsy András: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 2. Lieferung. Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 358 p. 211 ill. 4 ték. Rec.: Rét Rózsa = MTud 21 (1976): 6. 399. p., Tóth Endre = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.309—310.
- Bende Csaba: A Bécsi úti római kori kemence szerkezete. — The Structure of the Roman furnace at Bécsi Road. — Конструкция печи римской эпохи, открытой на пр. Бечи. = BudRég 24 (1976): 1, 2. p.171—175. ábrák: 52—56.
- Berciu, I. vide: Bánki Zsuzsanna
- Bíró-Sey Katalin: Silver medal of Anastasius I in the numismatic collection of the Hungarian National Museum. — I. Anastasius ezüst medalionja a Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében. = FolArch 27 (1976) p. 121—127. 1 t.
- Bóna István vide: B. Vágó Eszter

- B. Bónis Éva: Edényraktár a brigetioi katonaváros faze-kastelepen. — Gefäßdepot im Töpferviertel der Militärstadt von Brigetio. = *FoArch* 27 (1976) p. 73—88. 10 ill.
- B. Bónis Éva: A RCRF konferenciája Augstban és Kaiseraugstban 1975-ben. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. 130. p.
- B. Bónis Éva vide: Gose, E.
- P. Buocz Terézia: Savaria úthálózatának kronológiája a Járdányi Paulovics István romkertben. — Die Chronologie des Strassennetzes von Savaria aufgrund der Ausgrabungen im Járdányi Paulovics Ruinengarten. = *Savaria* 5—6 (1971—1972) p. 201—215. 16 ill.
- Chidioşan, N. vide: Chirilă, E.
- Chirilă, E. — Chidioşan, N. — Ordentlich, I. — Kiss, N.: Der Münzhort von Silindia. Oradea, 1972. 72 p. 36 t. 1 térk. *Rec.: Kőhegyi Mihály* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p. 233—234.
- Clauss, M.: Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. *Cornicularii, speculatores, frumentarii*. Diss. Bochum, 1973. 204 p. *Rec.: Nagy Tibor* = *Gymnasium* 83 (1976): 3. p. 274—276.
- Clauss, M. vide: Barkóczy László
- Dobó Árpád: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque, repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. 4. kiad. Bp. Akadémiai Kiadó — Amsterdam, A. M. Hakkert Publisher, 1975. 191 p. *Rec.: Lőrincz Barnabás* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. 207. p.
- Erdélyi Gizella: A pannoniai kapitoliumi triász-együttesek. — Die kapitolinischen Triaskomplexe Pannoniens. = *Savaria* 5—6 (1971—1972) p. 223—229.
- Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és képzőművészet Magyarországon. *Előszó: Mócsy András*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 160 p. 204 ill. (Apollo Könyvtár 5.) *Rec.: Kádár Zoltán* = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p. 115—136., *Török László* = *Ars Hungarica* 4 (1976): 1. p. 159—160.
- R. Facsády Annamária: Előzetes jelentés a későrómai kori erőd déli védművének feltárásáról. — Preliminary report on the excavation of the southern defensive works of the late Roman fort. — Предварительное сообщение о раскопках южного защитного сооружения позднеимперского форта. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p. 145—151. ábrák: 45—49. képek: 131—139.
- Fedor Ágnes: Így éltek Aquincumban. Új kiállítás a régi múzeumban. = *Magyar Nemzet* 1976. szept. 3. 4. p.
- Fitz Jenő: Alconi cursus honorum nelle provincie danubiane. = *Epigraphia* 36 (1974) p. 101—108.
- Fitz Jenő: Gorsium — Herculia. 4. kiad. Székesfehérvár, István király Múzeum, 1976. 162 p. 41 t. (Az István király Múzeum Közleményei B. sorozat 32.)
- Fitz Jenő: La Pannonie sous Gallien. *Bruxelles: Revue d'Études Latines*, 1976. 85 p. 16 ill. (Collection Latomus 148.)
- Fülöp Gyula: Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. — Еще раз об обращении римских монет на территории Венгерской низменности в сарматскую эпоху. A new paper on the circulation of Roman coins during Sarmathian times on the contemporary Hungarian Plain. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p. 253—262. 19 ill.
- Gabler Dénes: Der Einfluß der südpolnischen Sigillaten auf die pannonischen Töpferien. = *ArchVestnik* 26 (1975) p. 138—147.
- Gabler Dénes: Importált reliefdíszű sigillaták és pannoniai utánzataik. — Moulded imitations of samian ware in Pannonia. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p. 34—52. 15 ill.
- Gabler Dénes: Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Eisenstadt, 1973. 44 p. 6 t. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 51.) *Rec.: Sakar, V.* = *ArchRozhl* 28 (1976): 1. p. 96—97.
- Gabler Dénes: Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum. Mit einem Anhang von I. Wellner. = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p. 3—77. 25 ill.
- Gabler Dénes: Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien. = *Römer und Germanen in Mitteleuropa*. (Berlin 1975). p. 87—121.
- Gáspár Dorottya: A casket-mount from Kisárpás. = *MittArchInst* 4 (1973) p. 69—72. 22/a. t.
- Gose, E.: Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland. Köln, Rheinland-Verl., 1975. (Az 1950. évi kiadás változatlan utánnomása, C. B. Rüger új előszavával.) 47 p. 61 t. *Rec.: B. Bónis Éva* = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p. 321—322.
- György Gábor: Salamon tornyai. Beszélgetés Soproni Sándorral a Sibirik-dombon folyó római kori ásatásról. = *Magyar Hírlap* 1976. júl. 25. 11. p. 1 ill.
- Hajnóczy Gyula: Pannónia villaépítészete. = *Építéstud* 7 (1975): 1—2. p. 3—61. 30 ill.
- P. Hartyányi Borbála: Későrómai kori növényi maradványok a II—III. századi aquincumi legiostábor retenturájában. — Late Roman floral remains from Óbuda — Растительные остатки позднеимперского времени из Обуды. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p. 125—135. képek: 106—111.
- Kaba Melinda: Az aquincumi aquaeductus pilléreinek 1975. évi kutatása. (Előzetes jelentés.) — The 1975 excavations of the piers of the aqueduct at Aquincum. (Preliminary Report.) — Раскопки 1975 года пилонов аквинкумского акведука. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p. 225—232. ábrák: 59—61, képek: 230—246.
- Kaba Melinda: Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert.) Mit einem Beitrag v. Ernő Gegus. Spektralanalytische Untersuchung der Bestandteile der Orgel von Aquincum. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 144 p. (55 t.) 26 ill. (*Musicologia Hungarica* 6.)
- Kádár Zoltán vide: Erdélyi Gizella
- H. Kérdő Katalin: Előzetes jelentés az aquincumi II—III. századi legiostábor déli, valamint a IV. századi erőd nyugati frontján végzett kutatásokról. — Preliminary report on the investigations conducted at the Southern Front of the 2—3rd century Legionary Camp and at the Southern Front of the 4th century fort in Aquincum. — Предварительное сообщение о раскопках, проведенных в Аквинкуме на южном фронте военного лагеря II—III вв. и западном фронте форта IV в. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p. 71—77. ábrák: 15—19. képek: 56—65.
- Kiss, N. vide: Chirilă, E.
- V. Kocztur Éva: Applikált díszű mázas pohár a solymári római kori temetőből. — Gobelet glazuré à décor appliqué, livré par la nécropole romaine de Solymár. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p. 98—101. 5 ill.
- Kőhegyi Mihály vide: Chirilă, E., Kraft, K.
- Kraft, K.: Das System der kaiserlichen Münzprägung in Kleinasien. Berlin, 1972. 221 p. 24 térk. *Rec.: Kőhegyi Mihály* = *ActaArchHung* 28 (1976): 1—2. p. 236—237.
- Krekovič, E. vide: Mócsy András
- László István: Gorsium. = *Új Tükör* 13 (1976. júl. 20.) p. 36—38. 7 ill.
- Lőrincz Barnabás: C. Iulius Commodus Orfitanus. = *AnnUnivClass* 2 (1974) p. 59—73. 5 ill.
- Lőrincz Barnabás vide: Dobó Árpád
- MacKendrick P.: The Dacian Stones speak. Chapel Hill (The University of North Carolina Press), 1975. XXI, 248 p. ill. *Rec.: Nagy Tibor* = *Gymnasium* 83 (1976): 4. p. 378—379.
- Matolcsi János: A Budapest XI. Kende u. 8—10. sz. alatt feltárt koracászárkori település állatsontanyagának meghatározása. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p. 96—97.
- Medgyes Magdolna: Egy újabb savariai sírtábla. — Eine neue Grabstelle aus Savaria. = *Savaria* 5—6 (1971—1972) p. 195—200. 2 ill.
- Mekis János: Sírkő Gorsiumban. 700.000 lelet „tanúvallomása”. Ipartelepek, üzletek, utazók. = *Magyarország* 1976. szept. 19. 43. p. 1 ill.
- Mócsy András: Pannónia a korai császárság idején. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 292 p. 1 térk. ill. (Apollo Könyvtár 3.) *Rec.: Krekovič, E.* = *ArchRozhl* 27 (1975) 585—586.
- Mócsy András: Pannónia a késői császárságban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 212 p. ill. (Apollo Könyvtár 4.) *Rec.: Krekovič, E.* = *ArchRozhl* 28 (1976) p. 443—444.

- Mócsy András*: Provinciahatárok a Balatontól északra. — Provinzgrenzen nördlich vom Plattensee (Balaton). = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.29–33. 2 térk.
- Mócsy András* vide: *Barkóczi László, Römische Forschungen in Zalatölvő, Székely György*
- Mollay Károly* vide: *Barkóczi László*
- S. Nagy Anikó*: Római kori kereskedelem a Kárpát-medencében. — Commerce in the Carpathian Basin in the Roman age. — Commerce Romain dans le bassin Carpathique. — Торговля в Карпатском Бассейне в эпоху римлян. — Der Handel in der Römerzeit im Karpatenbecken. = *MKereskVendéglMúzeiÉvk* 1976. p. 35–60. 11 ill.
- Nagy Tibor*: Salariarius legionis — salariarius coloniae. = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p.79–93.
- Nagy Tibor* vide: *Clauss, M., MacKendrick, P.*
- Németh Margit*: Régészeti megfigyelések az északkeleti táborsaroknál. (Előzetes jelentés. — Archaeological observations near the north-eastern corner of the camp. (Preliminary report.)) — Археологические наблюдения в северо-восточном углу военного лагеря. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.61–69. ábrák: 11–14. képek: 42–55.
- Németh Margit*: Római kori lakóház és vízvezeték az aquincumi canabaeban. (Előzetes jelentés.) — Roman dwelling house and aqueduct in the canabae of Aquincum. — Жилой дом и водопровод римской эпохи в канабе Аквинкума. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.153–161. ábrák: 140–155. képek: 140–155.
- Németh Margit*: Septimius Severus 202. évi látogatásának újabb feliratos emléke Aquincumból. — A further epigraphic monument from Aquincum on the visit of Septimius Severus in the year 202 A. D. — Новый памятник с надписью, связанный с посещением Аквинкума Септимом Севером в 202 году. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.193–199. képek: 203–205.
- Ördentlich, I.* vide: *Chirilă, E.*
- Palkó István*: A Sabaria — Savaria elnevezés latin-e? = *MNyelv* 72 (1976): 1. p. 97–100.
- Parragi Györgyi*: A Bécsi úti ásások újabb eredményei. — The results of the recent excavations at Bécsi Road. — Результаты новых исследований на пр. Бечи. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.163–169. képek: 156–178.
- Parragi Györgyi*: Beszámoló a „Terra Antiqua Balcanica” konferenciáról Veliko Tarnovóban (Bulgária). = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.129–130.
- Parragi Györgyi*: Jelentés a Fényes Adolf utcában feltárt déli kaputorony ásásáról. — Report on the excavation of the southern gate-tower opened up in Fényes Adolf Street. — Отчет о раскопках южной привратной башни, открытой на ул. Фенеш Адольф. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.137–144. ábrák: 43–44., képek: 112–130.
- Parragi Györgyi*: Karéjos épület a Kiscelli utcában. — The apsidal building excavated in the Kiscelli Street. — Постройка с апсидами, Раскрытая по ул. Кишцелли. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.177–183. ábrák: 57–58., képek: 179–199.
- A pécsi székesegyház előtt* feltárt ásásoknál késő római, ókeresztény mauzóleumot tártak fel. = *Múzsák* 1976: 1. 44. p. 1 ill.
- Pető Mária*: Feltárások a II–III. századi aquincumi legióstábor retentúrájában. — Excavations in the retentura of the 2–3rd century A. D. legionary camp of Aquincum. — раскопки в ретентуре II–III вв. военного лагеря Аквинкума. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.113–123. ábrák: 40–42., képek: 102–105.
- Pető Mária*: Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. Frühkaiserzeitliche Töpfersiedlung am Südlichenhang des Gellérthegy. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.86–95. 16 ill.
- Pető Mária*: A legújabb aquincumi fahordó-lelet. — The latest Aquincum wooden cask find. — Новая находка деревянной бочки в Аквинкуме. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.201–207. képek: 206–216.
- Pető Mária*: Római kori sírpítmény és szentély darabjai Csillaghegyen. — Fragments of a Roman funerary monument and shrine at Csillaghegy. — Римское могильное сооружение и фрагмент святилища на г. Чиллар. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.215–223. ábra: 111., képek: 221–229.
- Póczy Klára*: Az aquincumi légioistábor és katonaváros romjainak feltárása és műemléki bemutatása. — The investigation of the Aquincum Legionary Camp and the restoration of its ruins. — Раскрытие и демонстрация руин легионного лагеря и военного города Аквинкума. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.11–30. ábrák: 1–3.
- Póczy Klára*: Pannoniai városok. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 92 p. 105 ill. (képestábla.)
- Póczy Klára*: A porta praetoria feltárása az aquincumi légioistáborban. — The excavation of the Porta Praetoria in the Aquincum Legionary. — Раскопки porta Praetoria легионного лагеря Аквинкума. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.79–89. ábrák: 20–29., képek: 66–85.
- Póczy Klára*: Städtebau in Pannonien. = *KultNatNiederöst* 1 (1976) p. 95–113. 6 ill.
- Pólay E.*: Hauskaufvertrag aus dem römischen Dakien. (Ein Beitrag zum provinziellen Bodeneigentum der Römer.) = *Oikumene* 1 (1976) p. 197–213.
- Rét Rózsa* vide: *Barkóczi László*
- Die Römer an Rhein und Donau*. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert. Berlin, Akad. 1975. 517 p. 72 t. 30 ill. (Veröffentlichungen des Zentralinst. f. Alte Gesch. u. Arch. d. Akad. d. Wiss. d. DDR 3.)
- Römische Forschungen in Zalatölvő*, 1974. Írták: Fekete Mária—Mócsy András—Tóth Endre—Gabler Dénes—B. Sey Katalin—Barkóczi László—Lőrincz Barnabás—L. Szabó Klára—Fülöp Gy.—Philippidu, A.—Bilkei Irén—Solti Judit—Csernényi Vajk—Matolcsi János. = *ActaArchHung* 28 (1976): 1–2. p. 147–196. 61 ill.
- Der Römische Limes in Ungarn*. Taschenbuch für die Teilnehmer des XI. Internationalen Limeskongresses. Székesfehérvár, István király Múzeum, 1976. 139, 24 p. ill. (István király Múzeum Közleményei, A: 22.)
- Sakar, V.* vide: *Gabler Dénes*
- Salamon Ágnes*: Csontműhely Intercisában. — Geweihmanufaktur in Intercisa. = *ArchÉrt* 103 (1976): 2. p.207–215. 5 ill.
- Salamon Ágnes—Barkóczi László*: Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes — Gräberfelder von Intercisa, I. = *MittArchInst* 4 (1973) p.73–95. 23–30 t.
- Soproni Sándor*: Előzetes jelentés az alsóhetényi későrómai erőd feltárásáról. — Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der spätrömischen Festung von Alsóhetény (Iovia). = *SomogyiMúzközl* 2 (1975) p.173–182. 37–39. ill.
- Soproni Sándor*: Methodische Bemerkungen zum Blatt TIR L 34 Budapest. = *Eirene* XIV. *Studia graeca et latina*. (Praha, Academia, 1976.) p. 111–113.
- Soproni Sándor*: Római erődrendszer a Dunakanyarban. — Römisches Verteidigungssystem in Donauknie. Kiállítás a Salamon-toronyban 1976. szeptember–október. Visegrád, Mátyás király Múzeum, 1976. (3 oldals, kihajtható leporelló.) 4 ill. 1 térk.
- Stieber József*: Az 1975-ben Aquincumban feltárt római kori hordó xyotomiai vizsgálata. — Xylotomic examination of the Roman cask unearthed at Aquincum in 1975. — Ксилотомический анализ римской бочки, обнаруженной в Аквинкуме в 1975 году. = *BudRég* 24 (1976): 1, 2. p.209–214. képek: 217–220.
- Székely György*: Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák” című referátumának vitájáról. (Az előadást Mócsy A. távollétében Székely György olvasta fel a XIV. nemzetközi történeti kongresszuson, 1975. aug. 25-én Franciaországban.) = *Századok* 110 (1976): 3. p.525–528.
- Szentlélek Tihamér*: Savaria — Szombathely városképében. = *Művészet* 17 (1976): 8. p.30–32. 6 ill.
- Szilágyi Mária* vide: *Barkóczi László*

- Szirmai Krisztina*: Előzetes beszámoló az óbudai legios-tábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. — Preliminary report on the excavations conducted at the Principia of the Óbuda Legionary Camp and its immediate vicinity. — Предварительное сообщение об исследовании территории принципия военного лагеря и его района. = BudRég 24 (1976): 1, 2. p.91–111. ábrák: 30–39., képek: 86–101.
- Szirmai Krisztina–Altmann Júlia*: Előzetes jelentés a ferencesek temploma és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról. — Preliminary report on the archaeological excavations of the Franciscan Church and the Roman structural remains from the North of the Via Praetoria. — Предварительное сообщение о раскопках францисканской церкви и строений римской эпохи к северу от via praetoria = BudRég 24 (1976): 1, 2. p.233–247. ábrák: 62–64., képek: 247–261.
- Szirmai Krisztina*: Festett párkánytöredék Óbudáról. — Painted fragment of a cornice from Óbuda. — Фрагмент крашеного карниза из Аквинкума. = BudRég 24 (1976): 1, 2. p.185–191. Képek: 200–202.
- A Szőny közelében talált római kori istenoszlopot a Kuny Domonkos Múzeum udvarán állították fel.* = Múzsák 1976: 1. 44.p. 1 ill.
- B. Thomas Edit*: Arius képmása Pannóniában. = Unitárius Élet 30 (1976): 2. p.4–5. 1 ill.
- B. Thomas Edit*: Kultbild der thrakischen Diana aus Pannonien. = Primus Congressus Studiorum Thracicorum, Thracia III. Serdicae, 1975. p. 363–368.
- B. Thomas Edit*: Zu den römischen Villen in Pannonien. = KultNatNiederöst 1 (1976) p. 80–94.
- Tóth Endre*: A későrómai belső-pannóniai erődök kérdéséhez. (Előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásításokról.) — Zur Frage der spätrömerzeitlichen innerpannonischen Festunge. (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1972–1973 in Ságvár.) = Somogyi-Múzközl 2 (1975) p. 183–189. 40–43. ill.
- Tóth Endre*: Pannonia provincia kialakulásához. — Zur Entstehung der Provinz Pannonien. = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.197–202. 1 ill.
- Tóth Endre*: Pannónia római útvonalainak kutatásáról. — Erforschung der römerzeitlichen Strassen Pannonies. = SomogyiMúzközl 2 (1975) p. 275–278.
- Tóth Endre*: A római lakosság-kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon. — Die Frage der Kontinuität der römischen Bevölkerung in Westtransdanubien. = Savaria 5–6 (1971–1972) p. 231–241.
- Tóth Endre*: Savaria > Sabaria. Válasz Palkó István cikkére. — Савария > Сабария = VasiSzle 30 (1976): 1. p.142–151.
- Tóth Endre*: Zu den historischen Problemen der Stadt Savaria und ihrer Umgebung zwischen dem 4.–9. Jahrhundert. — Savaria és környéke IV–IX. századi történeti problémáihoz. = FolArch 27 (1976) p.89–120. 7 ill.
- Tóth Endre* vide: Alföldy Géza, Barkóczi László
- Tóth István*: Megjegyzések egy cikkhez. — Anmerkungen zu einem Artikel — Примечения к статье. = Vasi Szle 30 (1976): 1. p.151–159.
- Tóth István*: Studia Savariensia, IV. = ActaArchHung 28 (1976): 1–2. p. 93–109. 5 ill.
- Török László* vide: Erdélyi Gizella
- B. Vágó Eszter–Bóna István*: Der spätrömische Südostfriedhof. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 243 p. (30), 48t. 156 ill. 2 térk. mell. (Die Gräberfelder von Intercisa, I.)
- Vértessy Péter*: Ókeresztény falfestményekre bukkantak Pécsen. = Magyar Nemzet 1976. aug. 7. 7.p.
- H. Vladár Ágnes*: Ókeresztény temetőkápolna maradványainak védőépülete. = MÉpm 1975: 5. p.26–29. 7 ill.
- Wellner István*: Mit Astralsymbolen verziertes Altarsteinbruchstück aus Aquincum. = KultNatNiederöst 1 (1976) p.114–120. 5 ill.
- Wessetzky Vilmos*: Egy madárabrázolásos savariai relief. — Ein Relief Vogeldarstellung in Savaria. = Savaria 5–6 (1971–1972) p. 217–221. 2 ill.
- VII. Népvándorlás. Kora középkor. Magyar őstörténet. — Aetas migrationum. Origines Hungarorum**
- Ágh Attila* vide: Marx Karl
- Ancient cultures of the Uralian peoples.* Ed. by Péter Hajdu. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 336 p. 32 t. ill.
- Ausgrabungen, 1971. Völkerwanderungszeit.* = MittArch-Inst 4 (1973) p.185–186.
- Az avarok lovai* = Éltud 31 (1976): 44. 2108. p.
- Bakay Kornél*: A X–XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata. — Eine Variante der Bestattungsordnung den ungarischen gemeinen Volkes in den 10–11. Jahrhunderten. = Somogyi-Múzközl 2 (1975) p. 23–47. 2–11. ill.
- Bakay Kornél* vide: Sz. Garam Éva, Vana, Zdanek
- Balassa Iván*: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? (+ Hozzászólások.) A Magyar Néprajzi Társaság vitaülése 1974. május 22. = Ethnographia 85 (1974): 4. p.575–604.
- Bálint Csanád*: A Dél-Alföld a IX–X. században. A honfoglalás előestéje. = Tiszatáj 30 (1976): 10. p.29–35.
- Bálint Csanád*: Dél-Magyarország a X. században. Bp. MTA Kesz. soksz. 1975. 20 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 121–163.
- Bálint Csanád*: A Kárpát-medence VI–IX. századi régészeti-néptörténeti kérdései. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 107–120.
- Bálint Csanád*: Két könyv a magyarság őstörténetéről: Fodor István: Verecke híres útján... (Bp. 1975.) = Tiszatáj 30 (1976): 6. p.83–84., *Uráli népek* (Bp. 1975.) = Tiszatáj 30 (1976): 6. p.84–85.
- Bálint Csanád*: A magyar őstörténet régészetének keleti kapcsolatai és előzményei (III–IX. sz.) = Bevezetés magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1. (Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 85–106.
- Bartha Antal*: Bizánc társadalmi-gazdasági fejlődésének tipológiai sajátosságai. Nemzetközi bizantinológiai szimpózium. Moszkva, 1974. szept. 24–25. = Századok 109 (1975): 2. p.489–493.
- Bartha Antal*: A magyar nép őstörténete. = TörtSzle 19 (1976): 1–2. p. 284–303.
- Bartha Antal*: Magyar őstörténet; a kutatás módszere. = MTud 21 (1976): 7–8. p.425–435.
- Bartha Antal*: Nemzetközi őstörténeti konferencia Novoszibirszkben. = MTud 21 (1976): 2. p.103–107., Éltud 31 (1976): 8. p.339–343. 10 ill.
- Bartha Antal* vide: Boros János, Fodor István
- Benedek István*: Koponyalékelők az ókorban. (A varázslástól a gyógyításig, I.) = Új Tükör 13 (1976. aug. 24.) p.23–26.
- Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I: 1.* Kézirat. Szerk.: Hajdú Péter–Kristó Gyula–Róna-Tas András. Írta és összeállította: A Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 308 p. ill.
- Bíróné Sey Katalin*: A szikáncsi V. századi solidus lelet. — The fifth century solidus find of Szikáncs. = NumKözl 74–75 (1975–1976) p.7–19. 6 t. 2 ill. 1 térk.
- Bodrogi Tibor*: A koponya a művészetben. = Művészet 17 (1976): 9. p.41–43. 11 ill.
- Bogyay Tamás*: Stephanus Rex. Wien—München, Herold, 1976. 60, XVI p. 69 t. 3 színes t.
- Bóna István*: Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 124 p. 48 t. 32 ill. (Hereditas.)

- Bóna István**: A l'auube du Moyen Age. Gépides et Lombards dans le bassin des Carpates. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 121 p. 48 t. 32 ill. (Hereditas.)
- Bóna István**: The dawn of the Dark Ages. The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 120 p. 81 ill. (Képeztábla), 32 rajzos ill. (Hereditas.)
- Bóna István**: VII. századi avar települések és Árpád kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 162 p. 42 t. (Fontes Archaeologici Hungariae.) *Rec.*: Čilinská, Zlata = SlovArch 23 (1975) p.473–475.
- Bóna István**: A középkor hajnala. A gepidák és a lango-bardok a Kárpát-medencében. Bp. Corvina Kiadó, 1974. 103 p. 21 ill. 81 kép. (Hereditas.) *Rec.*: Wehli Tünde = Ars Hungarica 4 (1976): 1. 161. p.
- Bóna István**—**Dienes István**—**Gerevich László**—**Kovács Éva**: Magyarországi művészet a IX. századtól a XII. század végéig. — Art in Hungary from the 9th to late 12th century outline. = MűvÉrt 24 (1975): 4. p.237–242.
- Bóna István** vide: *Reallexikon der Germanischen Altertums-kunde*.
- Boros János**—**Rapcsányi László**: Vendégségben őseinknél. Bp.: Gondolat kiadó, 1975. 586 p. ill. *Rec.*: Lázár István: Rokonok és ismerősök. = Élet és Irodalom 20 (1976. máj. 9.) 3. p. Bartha Antal: Vita helyett pontosítás. Lázár István viszontválasza. = Élet és Irodalom 20 (1976. máj. 22.) 2. p.
- L. Bottyán Olga**: Lebensalterwandlungen der Mandibel. = TermTudMúzÉvk 67 (1975) p.333–337.
- L. Bottyán Olga**: Pókaszeptek kora-avarkori temetőjének antropológiai értékelése. — Anthropologische Auswertung des Pókaszeptker Friedhofes aus der Früh-awaren Periode. = AnthrHung 14 (1975) p. 5–56. 11 t.
- Čilinská, Zlata** vide: **Bóna István**
- Comşa Maria** vide: **Cs. Sós Ágnes**
- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini** habitus anno 1975. Pars I. Acta Sessionum. Szerk.: Ortutay Gyula és Gulya János. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 242 p. 11 ill. *Rec.*: Fodor István = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.313–315.
- Csallány Dezső**: Die Entdeckung der hunnischen Kerbschrift. = Festschrift R. Pittioni, II. (Wien, 1976.) p. 263–271.
- Czegledy Károly**: Etimológia és filológia. (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről.) = Az etimológia elmélete és módszere. (Bp. 1976.) p. 82–89.
- Dienes István**: The Hungarians at the time of the conquest and their ancient reliefs. = Ancient cultures of the Uralian peoples. Ed. by P. Hajdú. (Bp. 1976.) p.79–114. 10 ill.
- Dienes István** vide: **Bóna István**
- Engels, Friedrich** vide: **Marx, Karl**
- Erdélyi István**: Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Bp.: (MTA Kesz soksz.) 1976. 23 p. (Doktori disszertáció tézisei.)
- Erdélyi István**: Die Darstellung auf der großen awarischen Riemenzunge von Bánhalom. = Hungaro-Turcica Studies in honour of Julius Németh. (Bp. Eötvös Loránd Univ. 1976.) p. 263–265. 2 ill.
- Erdélyi István**: Az első szovjet-magyar közös régészeti ásatások. = MTud 21 (1976): 7–8. p.480–481.
- Erdélyi István** vide: **Cs. Sós Ágnes**
- Fazekas Patrik**: Miért pusztultak el a viking települések? = TermVil 107 (1976): 1. p.28–29. 1 ill.
- Fenekpusztán** a római erődvárostól 700 méterre népvándorláskori földsáncra bukkantak. = Magyar Nemzet 1976. aug. 14. 6. p.
- Filip Jan** vide: **Cs. Sós Ágnes**
- Fodor István**: Antal Bartha. = Hungarian Book Review. Bp. 1976: 2. 21. p. — Bücher aus Ungarn, 1976: 2. 21.p. — Le Livre Hongrois, 1976: 2. p.22–23.
- Fodor István**: The main issues of Finno-Ugrian archaeology. = Ancient cultures of the Uralian peoples. Ed. by P. Hajdú. (Bp. 1976.) p. 49–78. 21 ill.
- Fodor István**: Megjegyzések a zempléni sírról. — За-метки о погребении в Земплене = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.282–286.
- Fodor István**: The problem of the Uralian and Finno-Ugrian original home (Archaeological survey). — Az uráli és finnugor őshaza kérdése. (Régészeti áttekintés.) = FolArch 27 (1976) p.149–170. 1 térk.
- Fodor István**: Az uráli és finnugor őshaza kérdése. (Régészeti áttekintés.) = Nyelvi Ismeretterjesztés, Bp. 1976. p. 21–36.
- Fodor István**: Verecke híres útján . . . A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp. Gondolat Kiadó, 1975. 398 p. 94 ill. (Magyar História.) *Rec.*: Bálint Csanád = Tiszatáj 30 (1976): 6. p.83–84., Für Lajos: Egy könyv ürügyén. = Népszava 1976. febr. 7. 6. p., Gergely András = Élet és Irodalom 1976. jan. 24. 10. p., Kávassy Sándor = Hevesi Szemle 4 (1976): 4. p. 61–62.
- Fodor István**: A voronyezsi lelet. A tárgyak a XII. században eltemetett kun harcos sírjából származnak. = Élet és Irodalom 1976. dec. 11. 7. p.
- Fodor István** vide: **Bálint Csanád**, *Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn, Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini.*, Cs. Sós Ágnes.
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. Szerk.: Gulya János és Honti László. Bp. Akad. Kiadó, 1965. 165 p. 5 ill. *Rec.*: Fodor István = ArchÉrt 103 (1976): 2. 315. p.
- Friesinger Herwig**: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 15–16. Wien, 1971–1974. 42 t. 28 ill. 2 táblázat, 12 lelőhelytérkép és 1 helyszínrajz. *Rec.*: Mesterházy Károly = SomogyiMúzKözl 2 (1975) p.286–288.
- Sz. Garam Éva**: Adatok a középvár kor és az avar fejlődési sírok régészeti és történeti kérdéseire. — Zu den archäologischen und historischen Fragen der mittleren Awarzeit und der awarischen Fürstengräber. = FolArch 27 (1976) p.129–147. 7 ill.
- Sz. Garam Éva**—**L. Kovrig Ilona**—**Szabó János Győző**: Avar finds in the Hungarian National Museum. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 368 p. 37 t. 152 ill. (Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary, 1.) *Rec.*: Bakay Kornél = SomogyiMúzKözl 2 (1975) p.283–286. 64–66. ill., Kiss Attila = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.310–312.
- Gerencsér Miklós**: Feldúlt sírlelet Lengyeltótiiban. (Előkelő germán harcos maradványai kerültek felszínre.) = Népszabadság 1976. dec. 12. 8. p.
- Gerevich László** vide: **Bóna István**
- Gömöri János**: Karikás markolatú vaskard Sopronból. = Soprszle 30 (1976): 2. p.143–150. 2 ill.
- Gömöri János**: IX–X. századi vasolvasztó helyek Sopron környékén. — Alte Verhüttungstätten in Ödenburg und Umgebung (9–10. Jahrhundert). = Soprszle 30 (1976): 3. p.239–255. 14 ill.
- Hajdú Péter** vide: **Uráli népek**, *Ancient cultures of the Uralian peoples*.
- Halikova, E. A.**: Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez. — Ancient Hungarian cemetery along the River Kama. — Contribution to the Issue of Magna Hungaria. = ArchÉrt 103 (1976): 1 p. 53–78. 15 ill.
- Katona László** vide: **Kósa László**
- Kálmán Béla** vide: **Pais Dezső**, *Uráli népek*
- Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események öbölgr leírásában. = MNyelv 72 (1976): 3. p.257–268.
- Kiss Attila**: Megjegyzések a mai Szlavónia és Szerémség X–XI. századi etnikai viszonyaihoz és az ún. Bjelo Brdo kultúra névadó temetőjének értékeléséhez. — Etnički odnosi Slavonije i Srema u X–XI. veku, i osvrt na problematiku nekropole Bjelo Brdo. — Some remarks on the ethnical problems of Slavonia and Syrmium in the 10–11 centuries and on the archaeological analysis of the cemetery at Bjelo Brdo. = PécsiMúzÉvk 17–18 (1972–1973) p.73–84. 5 ill.

- Kiss Attila vide: Sz. Garam Éva
- Kiss Károly: Hol van Árpád sírja? = Magyar Nemzet 1976. máj. 16. 9. p.
- Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 231 p. (Nyelvtudományi Értekezések, 92.)
- Klose, Albrecht vide: Vékony Gábor
- Kollautz, A. vide: Lakatos Pál
- Komoróczy Géza: Sumer és magyar? Bp. Magvető Kiadó, 1976. 169 p. (Gyorsuló idő.)
- Komoróczy Géza: A sumer-magyar nyelvrokonosítás. — Die sumerisch-ungarische Sprachvergleichung. = NyelvtudKözl 78 (1976):1. p.3—38.
- Komoróczy Géza: A sumer nyelv rejtélye mint őstörténeti probléma. = Valóság 29 (1976):10. p.102—107.
- Kósa László—Katona Imre: A magyar népi kultúra honfoglaláskori elemei. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:1. (Szerk.: Hajdu Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 246—308.
- Kovács Éva vide: Bóna István.
- Kovács László: Egy elfelejtett magyar királyi jelvény. = Tiszatáj 30 (1976):10. p.35—40. 2 t.
- L. Kovrig Ilona vide: Sz. Garam Éva.
- Kürti Béla: Régészet és őshazakutatás. = Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:1. (Szerk.: Hajdu Péter—Kristó Gyula—Róna-Tas András. Bp. Tankönyvkiadó, 1976.) p. 19—24.
- Lakatos Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Az előszót írta: Szádeczky-Kardoss Samu. Szeged, 1973. 135 p. = ActaAntSzeged 17 (1973) (Opuscula Byzantina, 2.) Rec.: Kollautz, A. = ByzZt 69 (1976):2. 469. p.
- László Gyula: Levelek a régészetről, III. (A honfoglalás kori falu., Levél a nagyszentmiklósi kincséről.) = Tiszatáj 30 (1976):10. p.25—29.
- László Gyula: Különvélemény ősvallásunkról. Pais Dezső emlékére. = Új Írás 16 (1976):6. p.59—68. 5 ill.
- László Gyula: Az őstörténeáz és közönsége. = TörtSzle 19 (1976): 1—2. p.246—250.
- László Gyula: A zempléni honfoglaláskori vezérsírról. — Über das Landnahmezeitliche Grab von Zemplén. = ArchÉrt 103 (1976):1. p.79—85. 3 ill.
- Lázár István vide: Boros János.
- Lenin Vladimir Iljics vide: Marx Karl.
- Lipták Pál: Anthropology of the Finno-Ugrian peoples. = Ancient cultures of the Uralian peoples. Ed. by P. Hajdú. (Bp. 1976.) p. 133—142. 2 térk.
- Lipták Pál—Marcsik Antónia: Skeletal remains of the Avar period and 10th century cemetery excavated at Rákóczi-falva—Kastélydomb. = ActaBiolSzeged 21 (1975):1—4. p.165—179. ill.
- Lőrincz László: Mongol mitológia. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 240 p. Rec.: Rét Rózsa = MTud 21 (1976):4—5. 328. p.
- Madaras község határában honfoglaláskori temető feltárását kezdték meg a bajai Múzeum régészei. = Magyar Nemzet 1976. okt. 11. 6. p.
- Mándoky Kangur István: Magyar eredetű törzsek a baskiroknál. = Tiszatáj 30 (1976):10. p.41—44.
- Makk Ferenc: Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur la siège de Constantinople en 626. Avec une préface de S. Szádeczky-Kardoss. Appendice: Analecta Avarica de L. Sternbach. (Opuscula Byzantina 3.) = ActaAntSzeged 19 (1975) 123 p.
- Marcsik Antónia vide: Varga I.
- Marx [Karl]—Engels [Friedrich]—Lenin [Vladimir Iljics]: A vallásról. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 580 p. Rec.: Ágh Attila = Világosság 17 (1976):6. p.397—400.
- Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez. (A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatához.) = AnTan 22 (1975):1. p.55—74.
- Matolcsi János: Sertéstartás a Közép-Volga és a Káma vidékén az I. évezredben. — Schweinehaltung in der Gegend der Mittel-Volga und der Kama im I. Jahrtausend. = MMEzögmuzKözl 1973—1974. p. 229—249. 3 ill.
- Mesterházy Károly: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. MTA. 1976. 15 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdu-Bihar megye IX—XIII. századi településtörténetéhez, II. — Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdu-Bihar in den 9—13. Jahrhunderten, II. = DebrMuzÉvk 1974. p.211—266. 1 térk. 10 táblázat.
- Mesterházy Károly vide: Freisinger, Herwig.
- Molnár József—Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 287 p. ill.
- Népvándorláskori művészet Pannoniában. — Völkerwanderungszeitliche Kunst in Pannonien. Kiállítás. A vezetőt írta és a kiállítást rendezte: Nagy Árpád. Székesfehérvár: István király Múzeum, 1975. 19 p. 15 ill. (István király Múzeum Közleményei D sor. 100. sz.)
- Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. Kossuth Kiadó, 1976. 247 p.
- Olajos Terézia: К вопросу об истории заселения Балканских земель славянами. = Oikumene 1 (1976) p. 239—245.
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 345 p. Rec.: Kálmán Béla = MNyelv 72 (1976):1. p.114—116.
- Párducz Mihály: Neue Angaben zur Geschichte der Grossen Ungarischen Tiefebene des Mitteldonaugebietes im 4. Jahrhundert u. Z. = MittArchInst 4 (1973) p.61—68. 22. t.
- Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Szerk.: Gerevich László Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 230 p. 33 t. Rec.: Sós Ágnes = ArchÉrt 103 (1976):1. p.136—137.
- Rapcsányi László vide: Boros János.
- Rásonyi László: Azonos földrajzi nevek a baskir és a magyar földön. = MNyelv 72 (1976):1. p.48—53.
- Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Begründet von J. Hoops. 2. Aufl. Kiadják: H. Beck Saarbrücken, J. Jankuhn, K. Ranke, R. Wenkus Göttingen. Bd. I. Lieferung 3—5. Berlin—New York, Walter de Gruyter, 1973. 111 p. ill. Rec.: Bóna István = ArchÉrt 103 (1976):2. p.322—325.
- Rét Rózsa vide: Lőrincz László.
- Ricz Péter: A népvándorláskor problematikája Bácskában. = Létünk, 1975:2. p.81—129.
- Ripoche, Jean Pierre: La Hongrie entre Byzance et Rome: problème du choix religieux. = UngarnJb 6 (1974—75) p.9—23.
- Rosner Gyula: Megjegyzések Dél-Dunántúl avarkori kutatásának kérdéséhez. — Anmerkungen zur Frage der awarenzeitlichen Forschungen im südlichen Transdanubien. = SomogyiMuzKözl 2 (1975) p.279—282.
- S[árvári] M[árta]: Honfoglalás kori temető Budakeszin az 5830 hrsz. társasház építése során. A feltárást Erdélyi István és munkatársai végzik. = Magyar Nemzet 1976. nov. 16. 5. p.
- Sárvári Márta: Népvándorlás kori aranykincseinkből kiállítás nyílt a kaposvári képtárban. = Magyar Nemzet 1976. márc. 30.
- Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, Beck, 1973. 210 p. 32 t. 61 ill. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.) Rec.: Comşa, Maria = Dacia N. S. 19 (1975) p.330—332., Erdélyi István = ActaArchHung 28 (1976):1—2. p.243—245. Filip, Jan = ArchRozhl 26 (1974) p.528—529., Fodor István = ArchÉrt 103 (1976):2. p.312—313.
- Cs. Sós Ágnes vide: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes.
- Simon György vide: Molnár József.
- Standeisky Andor: Hogyan vadásztak ugor kori eleink? = Éltud 31 (1976):16. 4 ill.
- Szabó János Győző vide: Sz. Garam Éva.
- Tirr, D. A.: The Attitude of the West towards the Avars. = ActaArchHung 28 (1976) p.111—121.

- Tomka Péter**: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. (Tájéltás. — Beiträge zur den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit (Orientierung. — Arrabona 17 (1975) p. 5—90. 19 t.
- Török Gyula**: Das Weiterleben der einheimischen Bevölkerung in Halimba während der awarisch-frühungarischen Besiedlung. = Festschrift f. R. Pittioni. (Wien, 1976.) p. 351—365.
- Uráli népek**. Nyelvrokainak kultúrája és hagyományai. Szerk.: **Hajdu Péter**. Bp. Corvina Kiadó, 1975. 321 p. 32 t. Rec.: **Bálint Csanád** = Tiszatáj 30 (1976):6. p.84—85.
- Vámos Imre**: Elégtétel Attilának. = Magyar Nemzet 1976. ápr. 16.
- Váňa, Zdeněk**: Přemyslovsky Libušín. Praha, 1973. 99 p. 42. t. Rec.: **Bakay Kornél** = SomogyiMuzKözl 2 (1975) 286. p.
- Várady László**: Jordanes-Studien. Jordanes und das „Chronicon“ des Marcellinus Comes — die Selbständigkeit des Jordanes. = Chiron 6 (1976) 441—487.
- Varga I.** — **Marsik Antónia**: Palaeopathological characterization of the skeletons of an Avarseries (Kunszállás—Fülöpjakab). = ActaBiolSzeged 21 (1975):1—4. p. 181—192. ill.
- Varga Zsigmond**: A sumír-magyar nyelvazonosság bizonyító adatai. (Vázlat.) Buenos Aires: Impreso en Argentina, é. n. 20 p.
- Vásáry István**: Julianus magyarjai a mongol kor után. — Die von aufgefundenen Ungarn noch dem Mongolensturm. = SomogyiMuzKözl 2 (1975) p. 49—67.
- Vékony Gábor**: Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. = ActaArchHung 25 (1973) p.292—306. Rec.: **Klose, Albrecht** = UngarnJb 6 (1974—75) p.257—258.
- Veliki Preszlav** (egykori bolgár főváros) négy korszaka. = Éltud 31 (1976):31. 1484. p.
- Wehli Tünde** vide: **Bóna István**.
- Wenger Sándor**: Paleoanthropology of the population deriving from the Avar period at Fészerlak-pusztá (Transdanubia). — Fészerlak-pusztá avarkori népességének paleoantropológiája. = AnthrHung 14 (1975) p. 57—100. 17 táblázat, 2 t. 8 ill.
- VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta mediæ ævi**
- Ágh Attila**: A középkor. Az emberiség nagy kultúrái. = Új Tükör 13 (1976. aug. 3.) p.23—26. 6 ill.
- Alföldy Jenő**: Falusi művészet, falurégészet. = Élet és Irodalom 1976. január 17. 12. p.
- Andrásfalvy Bertalan**: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználati szabályozás előtt. Bp.: VIZDOK, 1973. 75 p. 18 ill. (Vízügyi történeti füzetek, 6.)
- Anonymus Gesta Hungarorum**. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Ford. és jegyz.: **Pais Dezső**. Bevezette és jegyzetekkel kiegészítette: **Györffy György**. Bp. Magyar Helikon, 1975. 174 p. Rec.: **Bendefy László** = VasiSzele 30 (1976):2. p.302—306.
- Antalfy Gyula**: Így utaztunk hajdanában. Bp.: Panoráma Kiadó, 1975. 559 p. ill. (Utazások a múltban és a jelenben.)
- Árpád-kori templom alapfalait tárták fel Abaújszállás (Borsod m.)** = Népszabadság 1976. júl. 15.
- Ausgrabungen, 1971. Ungarisches Mittelalter**. = MittArch-Inst 4 (1973) p.186—189.
- Bakay Kornél**: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról, 1974—75. — Zweiter Bericht über die Freilegung der Benediktinerabtei von Somogyvár in den Jahren 1974—1975. = Somogyi-MuzKözl 2 (1975) p.191—207. 44—50. ill.
- Balogh Jolán**: Későrenaissance kőfaragó műhelyek, 3—4. közlemény: Kolozsvári műhelyek. = Ars Hungarica 3 (1975):1. p.39—64. 1 t. ill. 4 (1976):1. p.39—64. 1 t. ill.
- Bárany László**: A Fettich-kéziratról. (A magyarszeesódi románkori templommal kapcsolatban.) = Művészet 17 (1976):8. 1 ill.
- Barta Gábor**: Mohács ürügyén. (Szaktudomány és ismeretterjesztés) = Jelenkor 19 (1976):10. p.918—927.
- Barta Gábor** vide: **Fügedi Erik**.
- Bél Mátyás**: Vas vármegye leírása. I—II. közlemény. Ford.: **Tihanyiné Szálka Irma**. Az előszót írta, jegyzetekkel és irodalommal ellátta: **Bendefy László**. I. = VasiSzele 30 (1976):1. p.108—125., II. = VasiSzele 30 (1976):2. p.241—257.
- Bendefy László** vide: **Anonymus Gesta Hungarorum, Szentpéteri Imre**
- Benkő Sámuel**: Miskolc város történeti-orvosi helyrajza. *Sajtó alá rendezte és a tanulmányt írta: Szabadfalvi József*. Latin eredetiből ford.: **M. Kiss Júlia**. Bp. Herman Ottó Múzeum, 1976. 104 p. ill.
- Bertalan János—Berti Imre**: A Százéves Népköztársaság útja. [Egykor: Sugárút] = Budapest 14 (1976):8. p.10—13.
- Bertalan Vilmosné**: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. = BpR 23 (1973) p. 99—102. Rec.: **Völkl, Ekkehard** = UngarnJb 6 (1974—75) 262. p.
- Bertalan Vilmosné**: A középkori óbudai ásátások-kutatások története (1850—1975). — The history of the investigation and excavation works on the territory of the Medieval Óbuda (1850—1975). — Раскопки в Обуде (средневековые) (1850—1975). = BudRég 24 (1976): 1, 2. p. 31—42. ábrák: 4—5.
- Bertalan Vilmosné**: Óbudai klarissza kolostor. — Preliminary report on the works of uncovering the Convent and Church of the Clarissa Nuns. — Предварительное сообщение о раскопках кларисского монастыря и церкви. = BudRég 24 (1976):1, 2. p.269—278. ábrák: 69—73., képek: 279—296.
- Bertényi Iván** vide: **Kristó Gyula**.
- Berti Imre** vide: **Bertalan János**.
- Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó üléséről**. = Ars Hungarica 3 (1975):2. p.313—350.
- Bíró Endre—B. Szatmári Sarolta**: A tatai vár története. = The history of the fort. = Kuny Domokos Múzeum, Tata — állandó kiállításának vezetője. (Tata, 1976.) p. 1—3.
- Bojár Iván**: New conquest at the Buda Castle. = The Guardian 1975. nov. 15. 18. p. 1 ill.
- Borkovsky, I.**: Svatojirská bazilika a klášter na Pražském hradě. (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg.) Praha, Academia, 1975. 164 p. 234 ill. (Monumenta Archaeologica, 18.) Rec.: **Nagy Emese** = ArchÉrt 103 (1976):2. p.325—326.
- Borsos László**: A középkori kereskedelem és vendéglátás építészeti emlékei Budán. — The architectural relics of the retail and catering trades of Buda in the Middle Ages. — Les monuments architecturaux du commerce et de l'hôtellerie à Buda au Moyen Âge. — Торговля средневековой и памятники архитектуры в Буде. — Mittelalterliche Baudenkmäler des Handels und des Gastgewerbes in Buda. = MKereskVendMÉvk 1976. p. 61—79. 6 ill.
- Broderics históriája a mohácsi vészről**. Ford. és jegyzetekkel ellátta: **Szentpéteri Imre**. Bp. Lampel R. (Zrinyi Katonai Kiadó), 1976. 70 p.
- Buza János** vide: **Huszár Lajos, Schaednlinger, Anton C.**
- Castiglione László** vide: **Pogány Frigyes**.
- Czagány István**: Egy budavári ház története képekben. = Budapest 14 (1976):5. p.28—29.
- Czagány István**: A Hunyadi-ház tagjainak eredeti arcképei, (szobrai) a budavári főtemplomban. — Les portraits originaux des membres de la maison Hunyadi dans la cathédrale du château de Buda. = MűvÉrt 25 (1976):2. p.95—100. 9 ill.
- Czeglédy Ilona**: A diósgyőri vár. Bp. Corvina Kiadó, 1971. 33 p. 40 t. 5 ill. Rec.: **Jankovich Dénes** = ActaArchHung 28 (1976):1—2. 209. p.
- Csendes László**: A mohácsi csatátér légi fényképen. = Éltud 31 (1976. IX. 3.) p.1691—1692. 5 ill.

Csillag Ferenc vide: Pohl Artur.

Csorba Csaba: Az óbudai Szt. Margit egyház és környékének kutatása. — The research of the St. Margaret Church at Óbuda and its vicinity. — Исследование обудайской церкви Св. Маргариты и её района. = BudRég 24 (1976):1, 2. p.257—267. ábrák: 67—68., képek: 269—278.

Csorba Csaba: Pest városhatárának vázlatos története. — The outline of the history of the Pest town wall. — Очерк истории пештских городских стен. = BudRég 24 (1976):1, 2. p.349—368. ábrák: 93—94.

Csorba Csaba: Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban. — Eigentumszeichen. Meisterzeichen und Bürgerwappen im Mittelalter. = MiskolciMuzÉvk 13—14 (1975) p. 143—189. 40 ill.

Dercsényi Balázs: Barokk palota a Várban. Az Orsz. Múemléki Felügyelőség székháza. Bp. Képzőművészeti Alap, 1976. 63 p. ill. (Műelemzés.)

Dercsényi Dezső: Csaroda Árpád-kori kis temploma. = Műzsák 1976:1. 8. p. 3 ill.

Dercsényi Dezső: Az esztergomi királyi palota. Bp. Corvina Kiadó, 1975. 51 p. 36 ill. Rec.: DunakanyarTáj 1976:1. 70. p., Holl Imre = ActaArchHung 28 (1976): 1—2. 209. p.

Dercsényi Dezső: A gótikus szobrok kiállításán. = Magyar Nemzet 1976. ápr. 25. 11. p.

Dercsényi Dezső: Magyarországi művészet a XIII. században. — Art in the 13th century studies to the history of art Hungary. = MűvÉrt 24 (1975):4. p.243—246.

Dercsényi Dezső: Sopron műemlékvédelmi Európa-díja. = Soprszle 30 (1976):1. p.39—46. 2 ill.

Dercsényi Dezső: Történelem és műemlékvédelem. = Magyar Nemzet 1976. jan. 18.

Dercsényi Dezső vide: Féner Tamás, Horae Beatae Mariae Virginis.

Détshy Mihály: Az ónodi vár korai építkezései. — Die frühe Bauperiode der Burg Ónod. = MiskolciMuzÉvk 13—14 (1975) p.191—209.

Détshy Mihály: Végvárrendszerünk XVI. századi kiépítésének kérdéséhez. = HadtKözl 23 (1976) 3. p.571—77.

Dobosy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1975. 72 p. 33 ill.

Domonkos János: Kőszeg — Hegyalja szíve: Velem. (Szép hazánkat járva.) = Éltud 31 (1976): 12. p.563—566. 5 ill.

Ecsedy István — Vadász György — Kiss Károly: A Magyar Nemzet Vitafóruma. Liget a (mohácsi) csatamezőn. = Magyar Nemzet 1976. május 30. 14. p.

Entz Géza: A budavári Nagyboldogasszony templom és a Halászbástya. Bp. Corvina Kiadó, [1974.] 43 p. 36 ill. 2 alaprész. Rec.: b. 1. = Ars Hungarica 4 (1976):1. 168. p.

Entz Géza: A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján. = Ars Hungarica 4 (1976):1. p.21—26.

Erdélyi Balázs: Az alsóörsi gótikus lakóház. (Szép hazánkat járva.) = Éltud 31 (1976):22. p.1023—1026. 4 ill.

Erdődy Ferenc: Adalékok a vépi kastély és park történetéhez. — Beiträge zur Geschichte des Schlosses und des Parks von Vép. = Savaria 5—6 (1971—1972) p.79—113. 14 ill.

Facsar G.: Agricultural-botanical analysis of the Medieval grape seeds from the Buda Castle Hill. = MittArchInst 4 (1973) p.157—178. 46—54. t. 4 táblázat.

Faragó Vilmos: Egy vitacikk ürügyén — az illetékességről. (A mohácsi csatavesztésről.) = Jelenkor 19 (1976):10. p. 941—942.

Fehér Géza: Fifth International Congress of Turkish Art (Budapest, 1975. szept. 22—27. Magyar Nemzeti Múzeum.) = ActaOrHung 30 (1976) p.369—371.

Fehér Géza: A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai. Bp. MTA Kesz soksz. 1975. 14 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

Fekete Gábor: Nyíregyháza. (Urbanizálódó ország 11.) = Budapest, 14 (1976):1. p.6—9. 10 ill.

Fekete Gábor: Szeged. (Urbanizálódó ország 12.) = Budapest, 14 (1976):2. p.8—11. 10 ill.

Felhújtatták Budapest egyik török kori műemlékét a Gül Baba türbét. A türbét Törökországból és Szíriából hozott kegytárgyakkal díszítették. = Műzsák 1976:4. 42. p.

Féner Tamás — Dercsényi Dezső: Kőszeg. Fotó: Féner Tamás. Bevezető: Dercsényi Dezső. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 7 p. 97 ill.

Fettich Nándor: Az átmeneti kor emlékei a magyarországi román kori templomon. = Művészet 17 (1976):8. p. 30—35. 6 ill.

Fügedi Erik: Uram királyom. Bp. Gondolat Kiadó, 1974. 253 p. 53 ill. Rec.: Barta Gábor = Századok 109 (1975):5—6. p.1138—1140., Mészáros L. = Acta-HistHung 21 (1975):3—4. p.469—470.

Fügedi Erik vide: Kristó Gyula, Magyar műemlékvédelem 1971—72.

Füves Ödön: A pesti görög templom építéstörténete. = Építéstud 7 (1975):1—2. p.153—170. 9 ill.

Gábor István: Münnich Ferenc utca 7. = Budapest 14 (1976):5. p.16—19. 6 ill.

Gács András: Ritka tárgyi emlék Magyarországon: A szemüveg történetéből. = Communicationes 75—76 (1975) p.213—215.

Gál Éva: Az eltűnt Óbuda. = Budapest 14 (1976):3. p.40—43. 6 ill.

Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rendezte: Gállos Orsolya. Pécs: Somogy megyei Nyomdaipari V. 1975. 56 p. 3 ill. (Dunántúli Dolgozatok, 8.)

Gedai István: A szigetcsépi friesachi denárlelet. — Der Fund von Friesacher Pfennigen in Szigetcsép. = NumKözl 74—75 (1975—1976) p. 27—36. 9 t. (7—15. t.)

Gedai István: XI. századi kincslelet Nagyhasányból. — Münzfund aus dem XI. Jahrhundert von Nagyhasány. = PécsiMuzÉvk 17—18 (1972—1973) p. 85—90. 4 t.

Gedai István: Történelmünk pénzekén. (Mün)zen dokumentieren unsere Geschichte. (Minikönyv.) Bp. Közgazdasági Kiadó, 1975. 192 p. 114 ill.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Bev.: Dercsényi Dezső. Bp. Corvina Kiadó, 1974. 20, 474 p. 332 ill. 2 térk. Rec.: Hokky-Sallay M. = ActaArchHung 28 (1976):1—2. p.207—209., Lukács Zsuzsa = Ars Hungarica 4 (1976):1. p.162—163.

Gerevich László: A pesti és budai vár. — The Pest and Buda Castles. — Пештская и Будайская крепости. = BudRég 24 (1976):1, 2. p.43—58. ábrák: 6—10, képek: 1—41.

Gerics József: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól. = FilKözl — 21 (1975):3. p.309—325.

Gerő Győző: Hódoltságkori kutatások Baranyában. Újabb adatok a magyarországi dzsámiépítészet történetéhez. — Research work on the Turkish occupation in the country of Baranya. New data to the history of djami construction in Hungary. — Istraživanja doba turske vladavine u Baranji. Noviji podaci iz povijesti arhitekture džamija u Mađarskoj. = PécsiMuzÉvk 17—18 (1972—1973) p. 95—116. 24 ill.

Gerő Győző: Monuments de l'architecture turque en Hongrie. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 55 p. 40 t. 13 ill.

Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 46 p.

Gerő Győző: Turkish monuments in Hungary. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 53 p. 40 t. 13 ill.

Gerő Győző: Türkische Baudenkmäler in Ungarn. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 55 p. 13 ill.

Gerő László vide: Váreptészetünk.

Giday Kálmán: A kiszombori rotunda és falfestményei. = Éltud 31 (1976): 41 p.151—154. 5 ill.

Gömöri János: Faburkolatú utak maradványai Sopronban és Győrött. — Reste von Holzpfaster einiger Straßen in Ödenburg (Sopron) und Raab (Győr). = Arrabon 17 (1975) p.91—107. 13 ill.

Gunst Péter vide: Szabó István.

Guzsik Tamás: Tájékoztató rendellenességek a középkori

- templomépítészetben. = *Építéstud* 7 (1975):1–2. p.91–104. 1 ill.
- Gyéryess Béla–Tóth Melinda*: A magyar rendtartomány monostorai, A–M. Az anyagot gyűjtötte: Gyéryess Béla. Szerk.: Tóth Melinda. Bp. MTA Kesz. sz. 1975. 383 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 10.)
- H. Gyürky Katalin*: Buda középkori városfalai, I. – The Medieval town walls of Buda, I. – Средневековые стены Буды, I. = *BudRég* 24 (1976):1, 2. p.381–389. ábrák: 97–99., kép: 314.
- H. Gyürky Katalin*: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. – Report on the excavation of the Dominican Monastery of Buda. – Сообщение о раскопках доминиканского монастыря в Буда. = *BudRég* 24 (1976) p.371–379., ábrák: 95–96., képek: 311–313.
- H. Gyürky Katalin*: Az egykori budai domonkos kolostor. Bp. Panoráma Kiadó, 1976. 60 p. (Műemlékeink.)
- H. Gyürky Katalin*: Megmentett értékek. Régészeti kiállítás nyílik meg a Hilton szállodában. = *Magyar Nemzet* 1976. dec. 5. 9. p. 2 ill.
- H. Gyürky Katalin* vide: *Sárvári Márta*.
- Hajnóczy Gábor*: Templom = *Műzsák* 1976:3. p.29–32. 9 ill.
- Hajnóczy Gyula* vide: *Major Máté*.
- Halász Zoltán*: Budavári farsang. Bp.: Magvető Kiadó, 1976. 294 p.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 25. közlemény. = *VasSzle* 30 (1976):2. p.297–301.
- Heller, Georg–Nehring Karl*: Comitatus Sirmiensis. München, 1974. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ungarischen Seminars an der Universität, München. Serie A.: Die historischen von Ungarn.) *Rec.*: *Szakály Ferenc* = *Századok* 109 (1975):5–6. p.1132–113
- Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. – La situation des finances de l'État et de la monnaie en Hongrie à l'époque antérieure à Mohács. = *Századok* 109 (1975): 2. p.301–336.
- Hernádi Sándor*: Nógrád. (Szép hazánkat járva.) = *ÉlTud* 31 (1976): 15. p.682–685. 5 ill.
- Hokky-Sallay, M.* vide: *Genthon István*.
- Holl Imre*: A kaposszentjakabi kályhacsempék. – Ofenkacheln von Kaposszentjakab. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p.209–216. 51–59 ill.
- Holl Imre*: A középkori régészet néhány kérdése. = *ArchÉrt* 103 (1976):1. p.126–128.
- Holl Imre*: Zur Verbreitung romanischer Tonfliesen in Ungarn. = *MittArchInst* 4 (1973) p.105–112. 31–33. t.
- Holl Imre* vide: *Dercsényi Dezső, Nekuda, V.*
- Horae Beatae Mariae Virginis* [1.] A kódex hasonmás kiadása. [2.] Iványi Sándor: Horae Beatae Mariae Virginis. – *Dercsényi Dezső*: A kódex díszítése. Bp. M. Helikon – Corvina 1976. 1.: [56] lev. ill., 2.: 69 p. (Az eredeti példány az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban.)
- Horler Miklós*: Árpád-kori körtemplom helyreállítása. = *MÉpm* 1975:5. p. 22–25. 8 ill.
- Horler Miklós–Mendele Ferenc*: A simontornyai vár helyreállítása. = *MÉpm* 1975:5. p.46–55. 31 ill.
- Hortobágyi I.* vide: *Skoflek I.*
- Horváth József*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. – Protokolle über Kirchenbesuche des Márton Padányi Bíró, Bischof von Veszprém in Somogyvár und Filiale. = *SomogyiMúzKözl* 2 (1975) p.235–248.
- Horváth Miklós*: A budavári gótikus szobrok állandó kiállítása. = *Művészet* 1976:4. 2. p. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 168 p. 24 t. 363 éremképpel (CNH 3.) 1526–1657. *Rec.*: *Búza János* = *MTAOK* II. 24 (1975):2–3. p. 327–328., *Pohl Artúr* = *Az Érem* 32 (1975):1. 46. p.
- Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai, II. rész. – Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte, II. Teil. = *NumKözl* 74–75 (1975–1976.) p. 37–49.
- Illyés Bálint–Szóts Rudolf*: Bél Mátyás: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. = *Bács-Kiskun megye múltjából*, I. p.7–51.
- Írásné Melis Katalin*: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. – Report on the results of the archeological research conducted in the area of the Medieval Town of Pest. – Отчет о результатах раскопок, проведенных в средневековом городе Пеште. = *BudRég* 24 (1976):1, 2. p.313–348. ábrák: 76–92., képek: 297–310.
- Iványi Sándor* vide: *Horae Beatae Mariae Virginis*
- Jankovich Dénes* vide: *Czegeledey Ilona*
- Jóó Tibor–Zsóry József*: Tolcsva műemlékei. – Die Kunstdenkmäler von Tolcsva. = *MiskolciMúzÉvk* 13–14 (1975) p.211–238. 17 ill.
- T. Juhász Irén*: A Vésztő–mágori halmon végzett Csoltmonostor feltárásának eddigi eredményei. = *MúzeiBékéscsaba* 1975: 2. p.1–3. 1 ill.
- Kahler Frigyes*: Adatok a magyarországi papírpénzhamisítás történetéhez. – Angaben zur Geschichte der Geldscheinfälschung in Ungarn. = *DériMúzÉvk* 1974. p.387–412.
- Káplár László*: A Magyar Numizmatikai Társulat tagsági érme. = *Az Érem* 32 (1976): 1. p.1–3. 6 ill.
- Kaposvári Gyula*: A szolnoki vár török kézen, 1552–1685. = *Szolnok város története*, I. (Szolnok, 1975.) p.59–66.
- Katona Imre*: A fertődi kastélyrendszer kialakulása. = *Soprszle* 30 (1976): 2. p.130–143. 7 ill.
- Katona Tamás* vide: *Mohács emlékezete*
- Kelényi György*: Franz Anton Hillebrandt. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1976. 114 p. 74 ill. (képestábla). (Művészettörténeti Füzetek, 10.)
- Kelényi György* vide: *Magyarországi reneszánsz és barokk*
- Keresztúry Dezső*: Csak néhány kérdés. (Vita a mohácsi csatavesztésről.) = *Jelenkor* 19 (1976):10. p.938–941. *Magyar Nemzet* 1976. ápr. 25. 9. p.
- Kerti Sándor*: A eserkúti románkori templom. = *ÉlTud* 31 (1976):53. p.2518–2522. 5 ill.
- Kiss Ákos* vide: *Major Máté*
- Kiss Károly*: A mohácsi gyásztéren. Régészet és történelem. = *Magyar Nemzet* 1976. jún. 27. 9. p.
- Kiss Károly*: Mohácsi Marótig. Csata után. = *Magyar Nemzet* 1976. szept. 23.
- Kiss Károly* vide: *Ecsedy István, Mohács emlékezete*.
- Kissné Nagypál Judit*: A várostorony és környéke helyreállítása Sopronban. = *MÉpm* 1975: 5. p. 30–35. 20 ill.
- Kocsis Gyula*: Jászjákóhalma gazdaság- és néptörténetéből. = *Jubileumi Évkönyv* (Jászberény, 1974.) p.43–70.
- H. Kolba Judit*: Zwei gotische Ziborien im Ung. Nat. Mus. = *ActaHistArt* 21 (1975) p.283–332.
- Komáromy József*: Jászberény palánk-vára és törökkori települése. = *Jubileumi Évkönyv* (Jászberény, 1974.) p. 333–344. 1 térk.
- Koroda Miklós*: Feltámadt a budavári világ. Zolnay László vezetésével gótikus szobrokat tártak fel a budai Vár Hunyadi-udvarán. = *Népszava*, 1976. jún. 6.
- Korompay János*: Ki lehetett Anonymus? A kutatás mai állása. = *ÉlTud* 31 (1976): 21. p.970–973. 2 ill.
- Kovács Éva*: Magyarországi Anjou koronák. – Ungarns Anjou-Kronen. = *ArsHungarica* 4 (1976): 1. p.7–19. 6 ill.
- Kovács László*: Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS. = *ActaArchHung* 28 (1976) p.123–145. 16 ill.
- M. Kozák Éva*: A dunaföldvári öregtorony. = *ÉlTud* 31 (1976): 17. p. 802–805. 6 ill.
- M. Kozák Éva*: A gutatöttösi rk. templom feltárása. – Die Freilegung der Röm. Kath. Kirche zu Gutatöttös. = *ArchÉrt* 103 (1976): 1. p.102–115. 19 ill.
- Kozák Károly*: Bajelhárító jelképek, kőfaragványok középkori templomainkban (XI–XIV. sz.) – Skulpturen mit unheilabwenden Symbolen in unseren mittelalterlichen Kirchen (XI–XIV. Jh.) = *Arrabona* 17 (1975) p.109–142. 27 ill.

- Kozák Károly*: Az egri várszékesegyház feltárása, III. — Les fouilles de la cathédrale du château-fort d'Eger, III. = EgriMuzÉvk = 13 (1975) p.81—99. 17 ill.
- Kozák Károly*: A jánoshidai rk. templom, volt premontrei prépostság régészeti kutatása (1970—1974). — L'église catholique de Jánoshida, recherches archéologiques du prieuré Prémontréens de Jádís (1970—1974). = Jubileumi Évkönyv (Jászberény, 1974.) p.277—294. 6 térk. 66 ill.
- Kozák Károly*: A nyiradonyi premontrei prépostság 1936-ban feltárt maradványai. — Relics of the Premonstratensian Monastery in Nyiradony, Discovered in 1936. = DebrMuzÉvk 1974. p.267—281. 6 ill.
- Kőfalvi I.*: Kőszobrászati emlékeink helyreállítási műszerei. — Wiederherstellungsmethoden der Kunstdenkmäler. = Arrabona 17 (1975) p.339—361. 23 ill.
- Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 385 p. 49 ill.
- Közép-Európa egyik egyedülálló emléke a XIII. századi soproni zsinagóga.* = Magyar Nemzet 1976. jún. 30. 8. p.
- Középkori kutatást tartak fel Pécsen.* = Magyar Hírlap 1976. aug. 1. 9. p.
- Középkori kútjaink kritikus kérdései.* Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp. Akadémiai Kiadó, 1964. 384 p. 19 t. ill. Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica 4 (1976): 1. p.160—161.
- Középkori palánkvárát tártak fel a zalaegerszegi Göcsej Múzeum munkatársai Páka községben.* = Magyar Nemzet 1976. jún. 15. 6. p.
- Középkori városkapu a Kálvin téren.* A metro Kálvin téri építkezései kapcsán került elő a Kecskeméti kapu. = Belvárosi Híradó, 1976. jún. 11. p. 1 ill.
- Kristó Gyula*: Az Aranybullák évszázada. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 254 p. 48 ill. (Magyar História.)
- Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 252 p. Rec.: Fügedi Erik = Századok 109 (1975): 2. p.421—425.
- Kristó Gyula*: Szempontok a korai helyneveink történet-tipológiájához. — Contributions à la typologie historique des toponymes Hongrois anciens. = ActaHist-Szeged 55 (1976) 99 p.
- Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 134 p. Rec.: Bertényi Iván = Századok 109 (1975): 5—6. p.1113—1114.
- Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez, 1—2. Szeged, 1973—1974. 96, 55 p. 2 térk. = ActaHistSzeged 1973—74. Rec.: Heckenast Gusztáv = Századok 109 (1975): 2. p.420—421.
- Kubinszky Mihály*: A pécsi ókeresztény temetőkápolna védőépületének ügyén. = MEpm 1975: 5. 62. p.
- Kumorovitz L. Bernát*: Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele.) — The division of Óbuda in the year 1355 (the diplomas of august 17. 1355 and october 17. 1356 of King Louis I. and the Queen Dowager Elizabeth.) — Упорядочение Обуды в 1355 году (Грамоты от 17 августа 1355 г. и 17 октября 1356 г. короля Лайоша I и его матери королевы Эржебет. = BudRég 24 (1976) p.279—302.
- Kupa Mihály*: I. István magyar király pénzverése. — Die Münzprägung König Stephans I. = NumKözl 74—75 (1975—1976) p.21—26.
- László Gyula*: Egy Anjou királyi legendáskönyvről. = Tiszatáj 30 (1976): 6. p.34—39.
- Leletek a mohácsi csata évfordulója előtt.* Sátorhely közelében három, nemrég megtalált tömegsirt tárnak fel a régészek. = Új Tükör, 1976. ápr. 27. 1 ill.
- Lotterhof Edit*: Some anthropological problems of the second millenium in Hungary. = TermTudMuzÉvk 67 (1975) p.343—355.
- S. Lovag Zsuzsa*: Nézzük meg együtt a tolnai reneszánsz kincsleletet. = Művészet 17 (1976): 7. p.18—20.
- Lukács Zsuzsa* vide: Genthon István
- Madas József*: Török temető Pécsen. — Türkischer Friedhof in Pécs. — Турецкое кладбище г. Печ. = Pécsi MuzÉvk 17—18 (1972—1973). p.117—124. 3 ill.
- Magyar Kálmán*: A középkori Báthori-várkastélyok kályháiról. — Les poêles des châteaux médiévaux des Báthori. = MűvÉrt 25 (1976): 2. p.101—109. 8 ill.
- Magyar műemlékvédelem 1971—1972.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 411 p. Rec.: Fügedi Erik = Századok 110 (1976): 1. p.149—150., Zádor Mihály = MűvÉrt 24 (1975): 4. p.297—299.
- Magyarországi reneszánsz és barokk.* Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 561 p. ill. Rec.: Kelényi György = Művészet 17 (1976): 11. p.44—45., Rét Rózsa = MTud 21 (1976): 3. 190. p.
- Majör Máté*: Geschichte der Architektur, I. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 719 p. 423 ill. 4 térk. mell. Rec.: Hajnóczi Gyula = Építéstud 7 (1955): 1—2. p.268—271., Kiss Ákos = MűvÉrt 25 (1976): 1. p.64—66.
- Makk Ferenc* vide: Kristó Gyula
- Makkai László*: A reneszánsz világa. Bp. Móra Kiadó, 1974. 158 p. ill. + 32 p. mell. Rec.: b. 1. = ArsHungarica 4 (1976): 1. p.168—169.
- M[ándoky] Kangur István*: A kunok Ulas törzse és török ségi kapcsolatai. = Jászkunság 22 (1976): 1—2. p.54—59.
- Marosi Endre*: A mohácsi csatáról helymeghatározásához. — К определению места битвы при Мохаче. — Zur Ortsbestimmung des Schlachtfeldes bei Mohács. = HadtKözl 23 (1976): 4. p.631—652. 5 ill.
- Marosi Ernő*: Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai művészettörténet történetéből. Válogatta, ford. és az előszót írta: —. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 459 p.163 ill.
- Marosi Ernő*: Magyarországi művészet a XIV. században és a XV. század első két harmadában. — Art in Hungary in the 14th century and the first two thirds of the 15th century. = MűvÉrt 24 (1975): 4. p.247—251.
- Marosi Ernő*: Madonna szentekkel. Egy szoborsorozat a budai ásatásból. = Művészet 1976: 4. p.9—14. 25 ill.
- Marosi Ernő*: Magyar falusi templomok. Bp. Corvina Kiadó, 1975. 134 p. Rec.: DunakanyarTáj 1976: 1. p. 70—71.
- Sz. Máthé Márta*: Rómer Flóris bihari munkássága. (A bihari útínapló.) — Flóris Rómers Tágtekeit im Komitat Bihar (Das Biharar Tagebuch). = DebrMuzÉvk 1974. p. 283—346. 1 térk.
- Matolcsi János*: Sarud-Pócsoltás Árpád-kori állatesont leleteinek vizsgálata. = EgriMuzÉvk 13 (1975) p.69—79. 4 ill.
- Mendele Ferenc* vide: Horler Miklós
- Mészáros László*: Hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. (16. századi oszmán-török szórványadatok.) = Századok 110 (1976): 3. p.479—489.
- Mészáros László* vide: Fügedi Erik
- Mohácsi emlékezete.* A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. A kötetet Kiss Károly válogatta. Szerk.: Katona Tamás. A képanyagot Fehér Géza és Rózsa György állította össze. Bp.: Magyar Helikon, 1976. 275 p. ill.
- A mohácsi csata 450. évfordulója* alkalmából emlékülést tartott aug. 27-én Mohácsra a Magyar Történelmi Társulat és Mohács város tanácsa. = Jelenkor 1976. szept.
- Molnár István*: A magyarországi pálosok „Zöld kódex”. ének Somogy megyei regesztái. — Der „Grüne Kodex” des ungarländischen Paulinerordens. Regesten über das Komitat Somogy. = SomogyiMúzKözl 2 (1975) p. 217—233.
- Molnár József*: Szulejmán szultán dzsámija Szigetvárott. = MűvÉrt 25 (1976): 2. p.90—94. 11 ill.
- Müller Róbert*: A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet új keltézése. — Датировка кладов железных орудий Ракошчабы и Балатоалади Die neue Datierung der Eisengerätfunde von Rákoscsaba und Balatonalmádi. = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.263—278. 7 ill.

- Nagy Emese vide: Borkovsky, I.
- Nagy Lóránt: II. Ulászló évszámcsos denárai. (Pótlás az Éremhatározóhoz.) = Az Érem 32 (1976): 2. p.9–13.
- Nehring Karl: Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis. München, 1974. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität, München. Serie A.: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Rec.: Szakály Ferenc = Századok 109 (1975): 5–6. p. 1132–1134.
- Nehring Karl vide: Heller Georg, Pohl Artur
- Nekuda, V.: Pfaffenschlag, Zanikla středoveka ves u Slavonic. Studia Musei Moravskae. Brno, Moravské Muzeum v Brně, 1975.—277 p. 85 t. 169 ill. Rec.: Holl Imre = ArchÉrt 103 (1976): 2. p.326–327.
- Nemeskürty István: Magam mentsége Mohács után. = Jelenkor 19 (1976): 10. p.928–938.
- M. Nepper Ibolya: Árpád-kori templom Hajduböszörmény—Nagypród Köveshalmon. — Kirche aus der Árpádenzeit (11–13. Jh.) in Hajduböszörmény—Nagypród am Köveshalom. = HajdúságiMúzeum 2 (1975) p.65–70.
- Nováki Gyula: Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon. — Árpádenzeitlicher Burgwall auf dem St. Veit-Hügel zu Bácsa (Kom. Győr-Sopron). = ArchÉrt 103 (1976): 1. p.116–125. 13 ill.
- Parádi Nándor: A Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet. — Der Sichelfund von Nyáregyháza—Pusztapótharaszti. = FolArch 27 (1976) p.171–182. 3 ill.
- Patai Pál: Harangszó. = Múzsák 1976: 2. p.8–9. 6 ill.
- Pécs belvárosában középkori kútra és leltre bukkantak. = Esti Hírlap 1976. júl. 16. 8. p.
- Pécselt középkori kincsleletek kerültek elő a Janus Pannonius Gimnázium udvarán. = Kultúra-Tudomány 1976. aug. 1. 9. p.
- Perehazy Károly: Régi házak Pest-Budán. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1976. 197 p. 198 ill.
- Perjés Géza: Csendes, békés meditáció Mohácsról. (Vekerdi László cikke nyomán.) = Jelenkor 1976. szept. p.829–842. 1 ill.
- Perjés Géza: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) — Битва при Мохаче. — Die Schlacht bei Mohács. = HadtKözl 23 (1976): 3. p.427–468.
- Pogány Frigyes: Róma. 4. kiad. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 393 p. 476 ill. 1 térk. Rec.: Castiglione László = Acta-ArchHung 28 (1976) p. 206–207.
- Pohl Artúr: Az 1467. évi erdélyi, Mátyás elleni összeesküvés a numizmatikában. = Az Érem 32 (1976): 2. p.7–8. 2 ill.
- Pohl Artúr: A friesachi denárok és magyarországi forgalmuk oka. = Az Érem 31 (1975): 2.p. 13–17. 2 t.
- Pohl Artúr: Die Grenzlandprägung. Münzprägung in Österreich und Ungarn in fünfzehnten Jahrhundert. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972. 188 p. 8 t. 3 ill. Rec.: Nehring Karl = UngarnJb 6 (1974–75) p.261–262.
- Pohl Artúr: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, Akad. Druck- und Verlagsanstalt, 1974. 50 p. 1 térk. 59 táblázat. Rec.: Csillag Ferenc = Az Érem 32 (1975): 1. 47. p.
- Pohl Artúr vide: Huszár Lajos
- Porteleki József: Kiknek a csontjai porladhatnak a jászberényi török-magyar emlékmű alatt? = Jubileumi Évkönyv (Jászberény, 1974.) p. 345–346.
- Pusztai László: Az Országos Műemléki Felügyelőség Építészeti Múzeuma. = MÉpm 1975: 5. p.60–61. 8 ill.
- Radocsay Dénes: Gótikus épületszobrászatunk néhány kérdése. = MűvÉrt 25 (1976): 1. p.41–54. 33 ill.
- Rádóczy Gyula: Kiegészítések a magyar éremhatározóhoz, II. = Az Érem 32 (1975): 1. p.6–8. 7 ill.
- Rázsó Gyula: Magyarország az oszmán hódítás árnyékában. Erőviszonyok Mohács előtt. = Éltud 31 (1976): 35. p.1635–1641. 7 ill.
- Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). = HadtKözl 20 (1973) p.403–444. Rec.: Völkl, Ekkehard = UngarnJb 6 (1974–75) 268. p.
- Régi házak Pest-Budán. Főszerk.: Perehazy Károly. Bp. Műszaki Könyvkiadó, 1976. 197 p. 198 ill.
- Rét Rózsa vide: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szabó István, Várépítészetiünk.
- Sáros András: Pollack Mihály szerepe a jászberényi főplébánia templom tabernákulumának készítésében. = Jubileumi Évkönyv (Jászberény, 1974.) p. 349–358.
- Sáros András: Újabb adatok a jászberényi főtemplom építéstörténetéhez. = Építéstud 7 (1975): 1–2. p.135–151.
- Sárvári Márta: Régészeti feltárás a Hiltonban. Beszélgetés H. Gyürky Katalin régésszel. = Magyar Nemzet 1976. dec. 1. 5. p.
- Schaendlinger, Anton C.: Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. Braunschweig, Klinkhardt and Biermann, 1973. 178 p. 18 t. Rec.: Búza János = Századok 110 (1976): 1. p.147–149.
- Sedlmayr János: Műemlék-helyreállítás a Hilton-szálló területén. = Magyar Nemzet 1976. dec. 10. 5.p.
- Sedlmayr János: R. k. templom helyreállítása, Mánfa. = MÉpm 1976: 6. p.40–42. 10 ill.
- Selmeczi László: Szolnok város története a honfoglalástól 1526-ig. = Szolnok város története, I. (Szolnok, 1975.) p.27–38.
- Skoflek I.—Hortobágyi I.: Medieval seed and fruit finds from the Castle Hill of Buda. = MittArchInst 4 (1973) p.135–156. 41–45. t. 4 táblázat, 5 diagramm.
- Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. = TörtSzle 19 (1976): 1–2. p.123–155.
- Sugár István: Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében (1549–1562). — Die Spionen der Burg Eger und ihre Waffen (1549–1562). = EgrMúzeum 13 (1975) p.101–123. 4 ill.
- Sugár István: Szigetvár és viadala. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1976. 231 p. sztl. képestáblák és ill.
- Szabó István: Jobbágynok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Rec.: Gunst Péter = Valóság 29 (1976): 10. p.108–110., Rét Rózsa = MTud 21 (1976): 6. 399. p.
- Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában, II. Поселение и могильник эпохи Арпадов в окрестностях деревни Шаруд, II. = EgrMúzeum 13 (1975) p. 19–68. 13 t. 10 ill.
- Szabó László: A jászok magyarországi betelepítése. — Паселение ясов на территории Венгрии. = Jubileumi Évkönyv (Jászberény, 1974.) p. 9–19.
- Szabó László: A középkori jászok lakosság etnikai jellegéhez. — Этнический характер населения средневекового района Ясар. = Jubileumi Évkönyv (Jászberény, 1974.) p. 21–41.
- Szakál Ernő vide: Zolnay László
- Szakály Ferenc: XVI–XVII. századi történelmünk néhány kritikus kérdéséről. — Mohács 450. évfordulóján. = Jelenkor 19 (1976) dec. p.1109–1119.
- Szakály Ferenc vide: Heller, Georg, Nehring, Karl
- Szántó Imre: Megjegyzések Marosi Endre: Török várostrok Magyarországon II. Szulejmán korában című cikkére. = HadtKözl 23 (1976): 2. p.370–375.
- Szántó Imre: A szolnoki vár felépítése és török kézre jutása: 1550–1552. = Szolnok város története, I. (Szolnok, 1975.) p.41–56.
- Szántó Konrád: A jászberényi ferences templom története (1472–1972). [Pécs.] Ecclesia, 1974. 215 p. 49 ill. Rec.: Wehli Tünde = Ars Hungarica 4 (1976): 1. 165. p.
- B. Szatmári Sarolta vide: Endre Bíró
- Szegfű László: A jászok és egyház. Gellért, marosi püspök. = Világosság 17 (1976): 2. p.91–96.
- Szegfű László vide: Kristó Gyula
- Szekély György: Törzsek alkonya — népek születése. (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után.) — Le crépuscule des tribus — La naissance des peuples. (L'Europe Centrale et Orientale après la conquête magyare. = Századok 110 (1976): 3. p.415–432.
- Szentlélek Tihamér: Savaria — Szombathely városképében. = Művészet 17 (1976): 8. p.30–32. 7 ill.

- Szentpéteri Imre*: Oklevéltani naptár. Brickmeier, Grotefend és Knautz művének felhasználásával szerk.: —. Bp. MTA kiad. 1912. 2. facsimile kiad.: Bp. (Akad. Kiadó), 1974. 135 p. *Rec.*: *Bendefy László* = *VasiSzele* 29 (1975): 4. p.606–607.
- Szerdahelyi István*: A gyulai várról. = *MűzHírBékéscsaba*, 1975: 2. p.4–7.
- Szigethy Gábor* vide: *Zolnay László*
- Szönyi György Endre*: Közép-európai későreneszánsz — angolszemmel. = *Világosság* 17 (1976): 10. p.649–651.
- Szöts Rudolf* vide: *Illyés Bálint*
- Tamás Ervin*: Békéscsaba. (Urbanizálódó ország, 13.) = Budapest 14 (1976): 3. p.6–9. 9 ill.
- Tamás Ervin*: Esztergom. (Urbanizálódó ország, 18.) = Budapest 14 (1976): 8. p.6–9. 9 ill.
- Tamás Ervin*: Kalocsa. (Urbanizálódó ország, 18.) = Budapest 14 (1976): 7. p.8–11. 9 ill.
- Tamás Ervin*: Keszthely. (Urbanizálódó ország, 19.) = Budapest 14 (1976): 9. p.14–17. 11 ill.
- Tamás Ervin*: Nagykanizsa. (Urbanizálódó ország 20.) = Budapest 14 (1976): 10. p.6–9. 11 ill.
- Tamás Ervin*: Nagykovács. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 14 (1976): 12. p.6–9. 10 ill.
- Tamás Ervin*: Salgótarján. (Urbanizálódó ország 15.) = Budapest, 14 (1976): 5. p.8–11. 7 ill.
- Tamás Ervin*: Szekszárd. (Urbanizálódó ország.) = Budapest 14 (1976): 11. p.6–9. 11 ill.
- Tamás Ervin*: Szombathely. (Urbanizálódó ország, 16.) = Budapest, 14 (1976): 6. p.6–10. 9 ill.
- Tamás István*: A dunaföldvári vár torony. = *Népszabadság* 1976. aug. 10. 7. p.
- Tamás István*: I. István király kora és személye. = *Népszabadság* 1976. aug. 20. 16. p. 1 ill.
- Tóth Elemér*: Nézzük meg együtt a szécsényi volt ferences templom sekrestyét. = *Művészet* 17 (1976): 5. p.22–24. 9 ill.
- Tóth Ernő*: A műemlékek kártevői és amit ellenük tehetünk. = *ÉlTud* 31 (1976): 42. 6 ill.
- Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 191 p. 78 ill. (Művészettörténeti Füzetek, 9.) *Rec.*: *Prokopp Mária* = *Ars Hungarica* 4 (1976): 1. p.166–168., *Végh János* = *MűvÉrt* 24 (1975): 4. p.300–303.
- Tóth Melinda*: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). = *Soprszele* 30 (1976): 3. p.194–210. 4 ill.
- Tóth Melinda* vide: *Gyéressy Béla*
- Tóth Sándor*: Egy gótikus építészeti részletmegoldás történetéhez. = *Soprszele* 30 (1976): 4. p.329–344. 8 ill.
- Tóth Sándor*: Változatok a műértelmezéstémájára. (Válasz Pap Gábornak.) = *MűvÉrt* 25 (1976): 2. p.127–138. 15 ill.
- Vadász György*: Hogyan készültek a poncolt magyar pénzek? = *Az Érem* 32 (1976): 2. p.4–6. 12 ill.
- Vadász György*: Pénzek, pecsétek, ötvösművek pénzverésünk kezdetén. = *Az Érem* 31 (1975): 2. p.8–12.
- Vadász György*: A poncolt magyar pénzek betűi. = *Az Érem* 32 (1976) p.10–12. 1 táblázat.
- Vadász György* vide: *Ecsedy István*
- Vadászi Erzsébet*: Ungarische Kastentische. = *Ars Decorativa* 4 (1976) p.7–31.
- Vámberi Gusztáv*: A font súly. Bp. Főv. Nyomdaipari V. 1975. 42 p. 14 ill.
- T. Vándorffy Mária* vide: *Zádor Mihály*
- Várépítészünk*. Főszerk.: *Gerő László*. Írták: Czeglédy Ilona, Détshy Mihály, Éri István stb. Bp. Műszaki Kiadó, 1975. 381 p. 275 ill. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 21 (1976): 9. p.588–589.
- Varga László*: Az egri öreg bástya leomlott. = *Esti Hírlap* 1976. nov. 5.
- Várhidi Imre*: Műemlékvédelem és műemlékszeretet. = *Magyar Nemzet* 1976. júl. 16. 9. p.
- R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Bp. Magvető Kiadó, 1975. 92 p. (Gyorsuló idő.)
- Végh János* vide: *Tóth Melinda*
- Vekerdi László*: Nekünk Mohács kell? (Újabb Mohács-histográfiánkról.) = *Jelenkor* 19 (1976): 7–8. p.715–727.
- Vértessy Miklós*: A Fő utca. = Budapest 14 (1976): 2. p.16–19. 10 ill.
- Vértessy Miklós*: A Károlyi Mihály utca. = Budapest 14 (1976): 11. p.16–19. 10 ill.
- Vértessy Miklós*: Meddig volt erőd a budai vár? (Mozaik a főváros múltjából.) = Budapest 14 (1976): 7. 48. p.
- Vértessy György*: Történelmi barangolás Fehéregyháza körül. = *Valóság* 1976: 6. p.67–80. 3 ill.
- Völkl, Ekkehard* vide: *Bertalan Vilmosné, Rácz Gyula*
- Vujcsics D. Sztoján*: A pesti szerb templom. = Budapest 14 (1976): 6. p.24–27. 9 ill.
- Wagner István*: Régi városkapuk regélnek. Műemlék a Kálvin-téren. = *Magyar Hírlap* 1976. szept. 12. 9. p. 1 ill.
- Wehli Tünde* vide: *Középkori kút főink kritikus kérdései, Szántó Konrád*.
- Wellner István*: A bautzeni Mátyás-emplék. = Budapest 14 (1976): 6. p.32–33. 4 ill.
- Zábrák Gyula*: A Pesti Vármegyeháza. = Budapest, 14 (1976): 1. p.24–27. 9 ill.
- Zádor Anna*: A hazai építészettörténet művelésének helyzetéről. = *Építéstud* 7 (1975): 1–2. p.243–250.
- Zádor Mihály*—*T. Vándorffy Mária*: A „hidraulikus tényező” szerepe magyarországi habarcsok kormeghatározásánál. = *Építéstud* 7 (1975): 1–2. p.229–233.
- Zádor Mihály* vide: *Magyar műemlékvédelem*.
- Zolnay László*—*Szakál Ernő*: A budavári gótikus szoborlelet. Bp. Corvina Kiadó, 1976. 56 p. 84 t.
- Zolnay László*: A gótikus szoborgaléria feltárása. = *ÉlTud* 31 (1976): 7. p.311–316. 8 ill. (Miről vallott a régésznek a királyi palota földje, 1.)
- Zolnay László*: Használati és díszkerámia a középkori Budán. = Budapest 14 (1976): 6. p.37–39. 8 ill.
- Zolnay László*: Középkori budai figurálisok. Újabb ásatási leletek alakos ábrázolásai (1962–1974). = *MűvÉrt* 24 (1975): 4. p.255–267. 30 ill.
- Zolnay László*: Középkori falu nyomai a Várhegyen. (Miről vallott a régésznek a királyi palota földje, 1.) = *ÉlTud* 31 (1976): 5. p.195–201. 9 ill.
- Zolnay László*: Liliomos királyfi vagy vadász szent? (Imre herceg.) (Mozaik a főváros múltjából.) = Budapest 14 (1976): 6. 48. p.
- Zolnay László*: Lovag és herold a budai gótikus szobrok között. Művészettörténeti miniatűr. = *Művészet* 1976: 4. p.3–8. 12 ill.
- Zolnay László*: A Luxemburg-ház kőcímere és kőkoronát töredék a budavári ásatás leletei között. — *Blason de pierre de la maison tcheque de Luxembourg et fragment de couronne de pierre parmi les trouvailles des fouilles récentes de la forteresse de Buda*. = *MűvÉrt* 25 (1976): 3. p.218–233. 42 ill.
- Zolnay László*: Nézzük meg együtt a budai palota török-kori emlékeit. = *Művészet* 17 (1976): 6. p.18–19. 4 ill.
- Zolnay László*: A régi budai fazekasság emlékeiből. = Budapest 14 (1976): 5. p.38–41. 10 ill.
- Zolnay László*: Régi budai téglavetők hagyatéka. = Budapest 14 (1976): 10. p.38–41. 8 ill.
- Zolnay László*: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. — *Zur Geschichte der Bauten in der alten Gerspanschaft Zólyom*. = *Ars Hungarica* 3 (1975): 1. p.19–40. ill.
- Zolnay László*: A tatárjárás után alapított Buda városa. (Miről vallott a régésznek a királyi palota földje, 2.) = *ÉlTud* 31 (1976): 6. p.272–278. 10 ill.
- Zolnay László*: Terv az egész várbástyasétány megnyitására. = Budapest 14 (1976): 3. p.30–33. 9 ill.
- Zolnay László*: Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán. 2. bőv. kiad. Bp. Gondolat, 1975. 280 p. 50 t. *Rec.*: *Szigethy Gábor* = *Valóság* 29 (1976): 8. p.107–109.
- Zsigmond király* (1397–1437) portréjához. (Mozaik a főváros múltjából.) = Budapest 14 (1976): 7. 48. p.
- Zsigmond-kori vár alapjait ásták ki Zalában*. A mocsár sok szerkezeti elemet konzervált. = *Népszabadság* 1976. aug. 27. 7. old.
- Zsóry József* vide: *Joó Tibor*

F. Fejér Mária

<i>T. Dobosi Viola</i> : A. Leroi-Gourhan—M. Brézillon (36. section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
<i>Körék József</i> : Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit	111
<i>Ecsedy István</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
<i>Ecsedy István</i> : A. Aspes—B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa ..	114
<i>Castiglione László</i> : B. Freyer—Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils	115
<i>Tóth Endre</i> : Studia Aegyptica I.	116
<i>Szabó Miklós</i> : W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X.	117
<i>B. Bónis Éva</i> : Novaesium VI. M. Vegas, Die Augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss	118
<i>Sz. Burger Alice</i> : W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10/1975.	119
<i>Holl Imre</i> : H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
<i>Holl Imre</i> : B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse	120
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1976-ban	121

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Й. Корек</i> : Поселение культуры альфельдской линейно-ленточной керамики у плотины в д. Кишкоре	3
<i>Ю. Г. Сенаски</i> : Находки культуры ватия в окрестности Чонграда	18
<i>Б. Мараз</i> : Вопросы хронологии латенской культуры на территории Юговосточной Венгрии	47
<i>Э. Том</i> : Дорога между Саварией и Бассианой	65
<i>Б. Лоринц</i> : Новые данные о переписи консулов 154 г.	76
<i>Ш. Темтаманти</i> : Литейная форма аварского времени из г. Вац	79

СООБЩЕНИЯ

<i>Л. Сатмари</i> : Антропологические данные о хронологии культуры бюкка	86
<i>И. Билкеи</i> : К вопросу о понимании паннонских азбучных надписей	89
<i>А. Р. Фацади</i> : Традиция окаймления монет в Римской империи	94
<i>А. Х. Вадаи—И. Вёрш</i> : Остатки сарматского поселения в окрестности д. Банхалма	98

ОБОЗРЕНИЕ

<i>З. Кадар</i> : Римская пластика Паннонии в I—III вв.	106
<i>Т. Кеменицеи</i> : IX Международный конгресс доисториков и протосториков. Ницца (Франция) 1976	107

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Т. Ковач</i> : O. Trogmayer, Das bonzezeitliche Gräberfeld bei Tápe. — Gy. Farkas — Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeld bei Tápe	108
<i>И. Фодор</i> : Fehér Géza, Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából. (Г. Фехер: Турецкие миниатюры эпохи турецкого владычества Венгрии)	109
<i>В. Т. Добоши</i> : A. Leroi-Gourhan—M. Brézillon, (36. section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
<i>Й. Корек</i> : Handbuch der Urgeschichte. II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit	111
<i>И. Эчеди</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
<i>И. Эчеди</i> : A. Aspes—B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa ..	114
<i>Л. Кастилёне</i> : B. Freyer—Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils	115
<i>Э. Том</i> : Studia Aegyptiaca I.	116
<i>М. Сабо</i> : W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X.	117
<i>Е. Б. Бониш</i> : Novaesium VI. M. Vegas, Die augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss.	118
<i>А. С. Бурзер</i> : W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum, 10.	119
<i>И. Холл</i> : H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
<i>И. Холл</i> : B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse	120
<i>М. Ф. Феер</i> : Венгерская археологическая литература за 1976 г.	121

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>József Korek</i> : L'habitat du peuple de la céramique linéaire de la Grande Plaine, Hongroise, à Kisköre-Gát ...	3
<i>Júlia G. Szénászy</i> : Trouvailles de la civilisation de Vátya, aux environs de Csongrád	18
<i>Borbála Maráz</i> : Les problèmes chronologiques de l'époque de la Tène du sud-est de la Hongrie	47
<i>Endre Tóth</i> : La route romaine de Savaria à Bassiana	65
<i>Barnabás Lőrincz</i> : Nouvelle donnée à la liste consulaire de l'année 154	76
<i>Sarolta Tettamanti</i> : Moule de fonte de l'époque avare, trouvé à Vác	79

NOTES ET INFORMATIONS

<i>László Szathmáry</i> : Observations anthropologiques concernant le chronologie du peuple de la civilisation de Bükk	86
<i>Iren Bilkei</i> : L'interprétation des inscriptions ABC de Pannonie	89
<i>Annamária R. Facsády</i> : Exergues usuels dans l'Empire Romain	94
<i>Andrea H. Vaday—István Vörös</i> : Traces d'un habitat sarmate aux confins de Bánhalma	98

CHRONIQUE

<i>Zoltán Kádár</i> : L'art plastique de l'époque romaine du 1 ^{er} au 3 ^{ème} siècle en Pannonie	106
<i>Tibor Kemenczei</i> : IX ^e Congrès International des sciences préhistoriques et Protohistoriques. Nice, 1976	107

LIVRES

<i>Tibor Kovács</i> : O. Trogmayer, Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé — Gy. Farkas — P. Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé	108
<i>István Fodor</i> : Fehér Géza, Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából (Miniatures turques de l'époque de la domination turque)	109
<i>Viola T. Dobosi</i> : A. Leroi-Gourhan, — M. Brézillon (36, section), Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat Magdalénien	110
<i>József Korek</i> : Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit	111
<i>István Ecsedy</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten	112
<i>István Ecsedy</i> : A. Aspes — B. Bagolini, Atti del simposio internazionale sulla antica età' del bronzo in Europa ..	114
<i>László Castiglione</i> : B. Freyer-Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils	115
<i>Endre Tóth</i> : Studia Aegyptiaca I.	116
<i>Miklós Szabó</i> : W. Hoepfner, Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen, Band X	117
<i>Éva B. Bónis</i> : Novaesium VI. M. Vegas, Die Augustische Gebrauchskeramik von Neuss. — A. Bruckner, Gebrauchskeramik aus zwei augustischen Töpfereien von Neuss	118
<i>Alice Sz. Burger</i> : W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10.	119
<i>Imre Holl</i> : H. Ladenbauer-Orel, Der Berghof. Archäologischer Beitrag zur frühesten Stadtgeschichte	119
<i>Imre Holl</i> : B. Beckmann, Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse	120
<i>Mária F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise en 1976	121

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft

1 szám ára: 32,— Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

104. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,—Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Gabler Dénes</i> : A dunai limes I—II. századi történetének néhány kérdése. — <i>Lőrincz Barnabás</i> : A barátföldpusztai tábor bélyeges téglái	145
<i>Castiglione László</i> : Újabb régészeti adatok a Sarapis-kultusz kialakulásához	176
<i>Sz. Burger Alice</i> : Későrómai sírok Mucsfa-Szárászpusztán	189
<i>Horváth Ernő</i> : A mucsfai későrómai faveder xylotomiája	205
<i>Németh Péter</i> : A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései	209

KÖZLEMÉNYEK

<i>G. Széna Székely Júlia</i> : A szakálhádi csoport idoltöredéke Battonyáról	216
<i>Goldman György</i> : A tiszapolgári kultúra települése Bélmegyeren	221
<i>Duma György—Ravasz Csaba—Salamon Ágnes</i> : Adatok a későantik színesgyöngyök készítéséhez	235
<i>Fülep Ferenc</i> : A pécsi ókeresztény mauzóleum ásatása	246

SZEMLE

<i>László Gyula</i> : Méri István	258
<i>Németh Péter</i> : Csallány Dezső	259
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. évi működéséről	260
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1976. évben	260
Archäologische Forschungen im Jahre 1976.	261

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica ASH XXVII. kötet	277
<i>Kovács Tibor</i> : Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
<i>Szabó Miklós</i> : A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur	281
<i>B. Bónis Éva</i> : H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
<i>Bóna István</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
<i>Kiss Attila</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
<i>Fodor István</i> : P. A. Rappoport: Régi orosz lakóházak. Régi kelet-európai lakóházak	285

A DUNAI LIMES I–II. SZÁZADI TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Az alábbiakban a koracsászárkori Pannónia dunai limesének néhány kérdésére keresünk választ, amelyek közül a legfontosabbak, hogy mikor épültek az I. századi limestáborok, ill. mikor építették át ezeket kőbe. Bár az eddigi kutatások már megkísérelték a fenti feladatok megoldását, mégis az újabb feltárások rétegtani megfigyelései, alaprajzi, építészeti sajátosságok összevetése, a leletanyag elemzése, ill. a már közölt leletcsoportok revideált keltezése révén adódó eredmények éppen ezekben az alapvető kérdésekben teszik szükségessé a korábbi megállapítások felülvizsgálását, vagy a kérdés árnyaltabb elemzését.

A továbbiakban ugyan csupán két tábor időrendjét tehetjük vizsgálat tárgyává, némi általánosításra mégis lehetőséget ad az a körülmény, hogy az egyik, a barátöldpusztai tábor (Quadrata) Pannonia Superiorban a leginkább kutatott auxiliáris táborok egyike (Azaum és Ad Statuas után),¹ s a másik a mintaszerű pontossággal feltárt és példamutató alapossággal közölt adonyi tábor (Vetus Salina),² amelyre Pannónia koracsászárkori limestörténetének váza épült, s ez ma, feltárása után negyed századdal is a korszak periodizációjának kulcsát adja a kezünkbe. Vizsgálatunk során – minthogy a korszakra vonatkozó, jól kiaknázott feliratos emléktanyag, ill. a katonai diplomák már további segítséget nem adnak – elsősorban a régészeti leletanyagra támaszkodtunk; ez a forrásanyag – miután az elmúlt évtizedek kutatásainak segítségével időrendi helyzete pontosabban meghatározható – a limestörténet kronológiája szempontjából további finomításokra adhat lehetőséget.

I. A Flavius-kori limestáborok

A korábbi kutatás álláspontja szerint a tartomány védelmének az a rendszere, amely a provincia haderejét egyetlen védővonal mentén sorakoztatja

fel, fokozatosan demilitarizálva a tartomány belsejét, Domitianus nevéhez fűződik, míg az átszervezés befejezése, a limes végleges kiépítése Traianus korára tehető. A szembetűnő Domitianus-kori változások, a provincia haderejének az i. sz. 80-as évektől kezdődően kimutatható állandó növekedése, amelynek során a Duna-vidék a birodalom egyik katonai súlypontja lett, valamint az ezzel kapcsolatba hozható építkezések³ a kutatást egy ideig abba az irányba befolyásolták, hogy a védelmi koncepcióban beállt döntő változást kizárólag Domitianusnak és részben Traianusnak tulajdonítsák,⁴ ugyanakkor alábecsülik Vespasianus szerepét. Vespasianus intézkedéseinek Pannónia, sőt a birodalom hadtörténetében kimutatható jelentőségére Tóth E. és Vékony G. tanulmánya hívta fel a figyelmet,⁵ rámutatva arra, hogy „die Grundlage des pannonischen Limes-Systems durch Vespasian niedergelegt wurden”.⁶ Az i. sz. 73-ra keltezhető carnuntumi⁷ és aquincumi feliratok, a Vespasianus uralkodása idején érkező új csapatok,⁸ a dunai flotta átszervezése már Vespasianus-kori táborokat feltételeznek,⁹ mégpedig valószínűleg nemcsak azokon a helyeken, amelyeket már Claudius korában megszálltak,¹⁰ hanem feltehetően a Duna vonalának valamennyi stratégiai szempontból lényeges pontján. A Vespasianus-kori építési periódus meghatározása azonban nehézségbe ütközik még azokban a táborokban is, amelyek már Claudius korában megépültek,¹¹ a kutatások viszonylagos hiánya, ill. egyes már feltárt objektumok publikálatlansága pedig Vespasianus új építkezéseinek felismerését nehezíti. Hitelesen feltárt Flavius-kori tábornak csak Adonyból ismerünk (néhány metszet az aquincumi alátábor helyére nézve is támpontot szolgáltatott),¹² éppen ezért a Flavius-kori építkezések meghatározása, árnyaltabb tagolása leginkább ennek anyagától várható.

¹ Az almásfüzitői táborhoz (Azaum) ld. *Bíró, E.* Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 39. – további irodalommal; az Ács-vaspusztai táborhoz (Ad Statuas) ld. *Gabler D.*, ArchÉrt 99 (1972) 232–239; *Ua.*, MittArchInst 5 (1976) 207–209; *Ua.*, Akten des X. Internationalen Limes-Kongresses. Xanten-Nijmegen 1974. s. a.

² *Barkóczi–Bónis* 129.

³ *Szilágyi J.*, BpTört I/2 (Bp. 1942) 491.

⁴ *Alföldi A.*, BpTört I/1 (Bp. 1942) 273.

⁵ *Tóth, E.–Vékony, G.*, Acta ArchHung 22 (1970) 143.

⁶ *Uo.* 157.

⁷ CIL III 11194–11196.

⁸ A cohors I Noricorum Pannoniába érkezésének időpontjára vonatkozóan ld. *Wachtel, K.*, Historia 15 (1966) 247; *Mócsy* 80–81.

⁹ *Tóth, E.–Vékony, G.*, Acta ArchHung 22 (1970) 137.

¹⁰ A Claudius-kori dunai limestáborok felsorolását ld. *Mócsy* 49.

¹¹ Arrabona vicusának II. periódusát a Flavius-korra kelteztük, vö. *Gabler D.*, Arrabona 13 (1971) 16. Csak feltevésként kockáztathatnánk meg, hogy egyes újabb építkezések a cohors I Noricorum Arrabonába helyezésével hozhatók kapcsolatba.

¹² *Nagy T.*, Budapest története I (Bp. 1973) 113 (Vörösvári u. 2. – Kórház u. 22.); *Németh M.*, ArchÉrt 102 (1975) 297; *Ua.*, BpR 24 (1976) 61 (Harrer P. u. 20–22.).

Adony legkorábbi táborának a 88–92-re történő keltezésénél az érmei *terminus post quem* adatai és a terra sigillaták Flavius-korig tartó forgalma mellett döntően a fent vázolt történeti helyzet, a Domitianus dák háborúival kapcsolatos csapatösszevonások, majd a szarmata háborúk következtében kialakult feszültség esett latba, mindamellett a fenti keltezés óvatos feltételezés volt.¹³ Barkóczi L. szerint a tábor építését Domitianus uralkodása előtt történetileg csupán a Claudius-kori állapotok tehetnék szükségessé; ha tehát a tábor nem Claudius-kori, akkor építése csakis a Domitianus-kori történeti helyzetben képzelhető el.¹⁴ Az akkor még kevésbé méltatott Vespasianus-kori építkezések ismeretében ez az érv ma már nem látszik döntőnek, a tekintetbe vehető időpontok száma nagyobb. Pontosabb keltezés várható viszont a leletanyag-tól, amelynek időrendje – figyelembe véve az elmúlt negyedszázad kutatásainak eredményeit – szűkebb határok közé szorítható.

Az I. palánktábor anyagában viszonylag nagy számban előforduló *Pó-vidéki sigillaták* az észak-itáliai fazekasok egyik legkésőbbi csoportjához, L·MAG·VIRILIS, C·T·SVC és Q·S·P köréhez köthetők. Működésük kezdete a magdalensbergi ásatások stratigráfiai eredményeinek segítségével határozható meg legbiztosabban; ezeknek a mestereknek áruja a magdalensbergi telepen még alig található meg – noha ott az észak-itáliai sigillataanyag nagy mennyiségű¹⁵ – működésük tehát i. sz. 45 táján vagy annál alig korábban kezdődhetett. Arra a kérdésre, hogy ennek a csoportnak tevékenysége időben meddig követhető, a Locarno környéki (Tessin) temetők gyakori éremmellékletei a következő választ adják:¹⁶

L·M·V republikánus éremmel	1 Min.C 28. sír
Agrippa éremmel	1 Liv.a 10. sír
Tiberius éremmel	1 Liv.b 41. sír
Tiberius éremmel	1 Liv.b 44. sír
Germanicus éremmel	1 Liv.b 44. sír
Caligula éremmel	1 Liv.b 44. sír
Claudius éremmel	1 Liv.b 44. sír
Claudius éremmel	1 Liv.b 44. sír
Nero éremmel	1 Min.C 31. sír
Nero éremmel	1 Min.C 12. sír
Vespasianus éremmel	1 Min.C 12. sír
Vespasianus éremmel	1 Min.C 11. sír
Titus éremmel	1 Liv.a 12. sír
C·T·SVC	
Tiberius éremmel	1 Liv.b 46. sír
Tiberius éremmel	1 Liv.b 4. sír
Germanicus éremmel	1 Liv.b 4. sír

Noha a temetőkben az érem-mellékletadás a II. század végéig folyamatos, a Pó-vidéki sigillaták utoljára a Titus éremmel kezelt Liv.a 12. sírban találhatók, s a Domitianus vagy annál későbbi érmes sírokban egyszer sem. Hasonló eredményre jutunk, ha a bennünket közelebbről érdeklő Pó-vidéki fazekas csoportnak a különböző, időrendileg tagolt sírcsoportokban való előfordulását vizsgáljuk (a csoportosítást N. Lambogliától vettük át):

Késő-Augustus—kora-Tiberius-kori csoport

1 L·M·V	
Tiberius-kori csoport	Liv.a 10. sír
1 L·MAG·VI	Liv.b 41. sír
1 L·M·VIR	Liv.a 7. sír
5 L·M·V	Mur.M 2. sír
	Min.C 28. sír
	Liv.a 7. sír

Claudius-kori csoport

4 L·M·V	Liv.b 44. sír
	Liv.b 14. sír
	Min.C 14. sír
	Mur.P 33. sír
1 L·M·VI	Min.C 14. sír

Nero—Vespasianus—Titus-kori csoport

2 L·M·VIR	Min.C 11. sír
	Liv.a 12. sír
5 L·M·V	Min.C 31. sír
	Min.C 12. sír
	Min.C 11. sír
	Min.C 33. sír
	Liv.b 24. sír
8 Q·S·P	Min.C 33. sír (3)
	Liv.a 1. sír
	Liv.b 19. sír
	Liv.a 5. sír
	Liv.b 24. sír
	Min.C 19. sír

E típusok tehát – a tessini temetők tanúsága szerint – a Vespasianus-kori sírcsoportban fordulnak elő leggyakrabban, annál feltűnőbb a hiányuk a Domitianus-kori csoportnál (a magdalensbergi anyag alapján, ahol jól keltezhető Tiberius-kori rétegekben nem található ez az áru, a csak érmei által meghatározott Tiberius-kori csoportban való, viszonylag nagyszámú előfordulástól eltekinthetünk; nyilvánvaló, hogy ezekbe a sírokba már nem kurrens, hanem korábbi érmeiket tettek, s ezek kronológiai értéke minimális). A Locarno környéki temetők adatai alapján tehát a *Pó-vidéki sigillatáknak* a csoportja, amely Pannóniában a Flavius-kori li-

¹³ Barkóczi—Bónis 142–143. A Pó-vidéki sigillaták Domitianus koráig tartó forgalmára, ill. a tábor I. periódusának keltezésére eltérő álláspontot képvisel B. Vágó, E., Acta ArchHung 29 (1977) 79–95

¹⁴ Barkóczi—Bónis 143.

¹⁵ A magdalensbergi sigillaták feldolgozását M. Schindler és S. Scheffenecker végzi. Eddig a következő publikációkra támaszkodhattunk: Kenner, H., Carinthia

I. 146 (1956) 38; 47; Ua., Carinthia I. 148 (1958) 69–; 79. Schindler, M., AV 26 (1975) [1976] 127–; Scheffenecker, S.—Kaudelka-Schindler, E., Acta RCRF 17–18 (1977) 51–.

¹⁶ Ld. Simonett, Chr., Necropoli romane nelle terre dell'attuale Canton Ticino. Quadro generale della cronologia delle necropoli e dell'evoluzione delle forme a cura di N. Lamboglia. Archivio Storico Ticinese (Bellinzona 1971) 208–(306–) appendice.

mesen megtalálható, *Claudius* – *Vespasianus* (*Titus*)-kori, s gyártásuk az i. sz. 80-as évek eleje után fellelhetően megszűnik.

Kérdés, hogy ugyanez az időrendi meghatározás Pannónia esetében is érvényes-e? Ez az áru gyakori az emonai temetőben:

	Augustus	Tiberius	Gaius	Claudius	↓ Nero	Vespasian	Domit.	II. sz.
Pe 81. sír								●
Pe 34. sír		●						
Pe 548. sír		●						
Pe 653. sír								●
Pl 91. sír					←	●	→	
Pl 146. sír		●						
Pl 325. sír								●
Pl 334. sír								●
Pl 397. sír								●
Pl 511. sír								●

A fenti táblázatból azonban kiderül, hogy az érem-mellékletek adatai kronológiai szempontból nem használhatók. A Pó-vidéki sigillatáknak ez a csoportja éppen az I. század második felében (a magdalenbergi leletegyüttesek és a tessini temetők által meghatározott korszak) vert érmekkel nem található együtt; a kísérő érmek egy része korábbi (Tiberius), vagy II. századi (Hadrianus, mint Pe 653, Pe 81, sőt Antoninus Pius, mint Pl 334). Az utóbbiakal az itáliai sigillatagyártás II. század közepéig tartó folyamatosága nem bizonyítható, mert a jól keltezhető Traianus – Hadrianus-kori dunai limes-táborokban, vagy korábbi táborok megfelelő rétegében¹⁷ ez a sigillata nem fordul elő. Emona esetében számolni lehet: a) a régebbi anyagok esetében a lelőkörményekkel kapcsolatos bizonytalansági tényezővel,¹⁸ ezek közé sorolhatjuk pl. a Pl 334 sírt; b) Emonának a sigillataimportban elfoglalt speciális helyzetével. A későbbi dél-, ill. közép-galliai típusok előfordulása itt minimális;¹⁹ c) olyan gyártmányokkal, amelyeknek a forgalmi ideje a klasszikus itáliai típusokénál hosszabb.²⁰

Tanulságosnak látszanak ugyanakkor az aquinumi leletanyag elterjedéséből adódó megfigyelések. Pó-vidéki sigillaták viszonylag nagy számban találhatók az i. sz. 73. évi felirattal keltezett óbudai alátábor tágabb körzetében;²¹ a lelőhelyek nagyjából azon a területen vannak, ahová az alátábor és annak vicusa lokalizálható.²² Ugyanakkor a polgárváros területén, ahol Domitianus korában már mindenképpen településnek kellett lenni,²³ ennek a kerámiafajtának egyetlen hiteles előfordulását sem ismerjük. Ebből arra következtethetünk, hogy a tartomány keleti felében a Pó-vidéki áru Vespasianus korában még viszonylag gyakori (a Locarno-környéki temetők adataival egybehangzóan), a Domitianus-kori telepeken ugyanakkor nem található. Ezzel szemben – mint azt már korábban megfigyeltük – a reliefszemes dél-galliai sigillaták tömeges behozatala éppen Domitianus korától, nagyjából a 80-as évek második felétől kezdődően mutatható ki;²⁴ az itáliai árut tehát a korábban csak ritkán feltűnő la graufesenquei sigillaták²⁵ ekkor szorítják ki véglegesen a pannóniai piacokról.

¹⁷ Ld. ezekhez Adony-III. palántábor, *Barkóczi* – *Bónis* 145; *Intercisa* palántábor, *Barkóczi*, *L.*, *Intercisa* II. AH 36 (Bp. 1957) 504. A tábor területén az itáliai vagy dél-galliai sigillaták egyetlen hiteles előfordulását sem ismerjük. Korábbi Pó-vidéki sigillaták kerültek elő viszont a Papszigeten, ld. *B. Vágó*, *E.*, *Alba Regia* 11 (1970) [1971] XLII. t. 1.

¹⁸ *Curk*, *I.*, *Acta RCRF* 17–18 (1977) 82.

¹⁹ *Uo.*; *Plesničar*, *Lj.*, AV 17 (1966) T. III, 8.

²⁰ *Curk*, *I.*, *Acta RCRF* 17–18 (1977) 82.

²¹ Az alátábor(ok?) lokalizálására vonatkozóan ld. 12. j. A Pó-vidéki sigillaták lelőhelyeire ld. *Gabler*, *D.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 22; 77.

²² A Kiscelli u. és a Szőlő u. környékéről ismeretesek a korai, Vespasianus-kori vagy annál régebbi leletek (*L. Rasinius Pisanus*-sigillata, *L. Gellius* tál utánzata), vö. *Póczy K.*, *BpR* 24 (1976) 13–. *Parragi Gy.* 1973. évi Fényes A. u. – Kiscelli u.-i ásatása során szintén került elő Pó-vidéki sigillata (az adat felhasználásáért ezúton mondunk köszönetet *Parragi György*-nek). E korai leletek, valamint a 73. évi felirat lelőhelye már messze esik a Nagy T., ill. Németh M. által átvágott alátáborról ezért nem tartjuk kizártnak, hogy a Flavius-korban a mai Óbuda területén esetleg két – időben egymást követő – palántábor lehetett.

²³ *Póczy K.*, *ArchÉrt* 79 (1952) 104–; *Nagy T.*, *BpR* 21 (1964) 22; *Ua.*, *Acta ArchHung* 23 (1971) 59–.

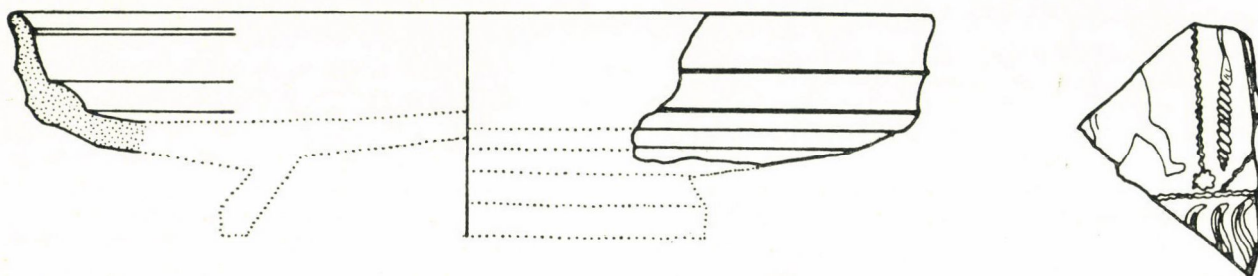
A kutatás még korábbi településsel is számolt. A magunk részéről azonban valószínűbbnek tartjuk a polgárváros késő-Flavius-kori kialakulását. Vespasianus-kori település esetén az észak-itáliai sigillatáknak vagy a Dr. 29 formájú la graufesenquei edényeknek – figyelembe véve a kutatottság fokát – már jelentkezniük kellett volna. Ugyanakkor jelentősebb Domitianus-kori leletanyag jelenléte már igazolható ezen a területen, *Póczy K.* és *Nagy T.* idézett tanulmányain kívül ld. még *Nagy T.*, *BpR* 18 (1958) 149–. A Domitianus-kori betelepülést indokolná a lakosságnak a legio Aquincumba helyezésével kapcsolatba hozható jelentős növekedése.

²⁴ *Gabler*, *D.*, *Alba Regia* 13 (1972) [1974] 51; *Ua.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 25.

²⁵ A Domitianus koránál régebbi dél-galliai sigillaták elterjedéséhez ld. *Gabler*, *D.*, AV 26 (1975) [1976] 150. Újabb Dr. 29 formájú tálakat közölt *Gorsiumból Bánki Zs.*, *Alba Regia* 13 (1972) [1974] Taf. IX. 7.; ld. még *Solva* – *Esztergom*, Vár (BBM *lsz.* 75.62.9.; 75.63.4., a leletanyagot *Soproni S.* és *Lányi V.* szíves engedélyével tekinthettem át, amiért az ásatóknak ezúton mondok köszönetet); a salla (zalalövő)-i 1976. évi feltáráson hasonló töredékek kerültek elő, ld. ezekhez *Gabler*, *D.*, *Acta ArchHung* 30 (1978) s. a.; szórványként került elő egy töredék *Baracson* (Annamatia), IM *lsz.* 74.38. (A tálát *Visy Zs.* szívességéből ismerem, amiért neki ezúton mondok köszönetet.)

Fenti megállapításunk nem terjeszthető ki a Drag. 35–36 formájú barbotindízes észak-itáliai tálakra; ezeknek jóval szélesebb körű elterjedése, feltűnése az I. század végén újonnan nyitott temetőkben, valamint az a körülmény, hogy az emonai temetőben egy síregyüttesben való előfordulásuk csak kivételes,²⁶ arra utal, hogy forgalmuk az applikált díszűeknél tovább, az I. század végéig követhető (éppen ezért ez a típus már megtalálható az aquincumi polgárvárosban). A kutatás jelenlegi állása szerint tehát úgy tűnik, hogy míg Vespasianus korában az importált sigillaták túlnyomó többsége

feltehetően a II. palánktáborral hozhatók összefüggésbe, amelynek építése a 88–92 közti időszakra keltezhető, míg az I. palánktábor, amelyben kizárólag Pó-vidéki sigillaták és Claudius-kori érmek kerültek elő, a 70-es, ill. 80-as évek fordulójánál, tehát Vespasianus uralkodásánál lényegesen későbbi időpontra nem tehető.²⁸ A fentieket még további megfigyelések is támogatják: a) Barkóczi L. hívta fel a figyelmet arra, hogy a legkorábbi palánktábor környékén Claudius – kora-Flavius-kori üvegtípus került elő;²⁹ b) az adonyi III. palánktáborhoz tartozó 3. gödörben – nyilván másodlagosan – egy Drag.

1. kép. Flavius-kori dél-galliasigillaták Adonyból (Vetus Salina). 1. Dr. 15/17 formájú tál töredéke. — 2. Domitianus-kori Dr. 37 formájú tál töredéke. M = 1 : 2
Рис. 1. Сигиллаты эпохи Флавия из д. Адонь (Ветус Салина). 1. Блюдо формы Др. 15/17. — 2. Обломок блюда эпохи Домициана формы Др. 37.
Fig. 1. Terre sigillée de la Gaule Sud de l'époque flavienne trouvée en Adony (Vetus Salina). — 1. Fragment d'un plat forme Dr. 15/17 — 2. Fragment d'une coupe forme Dr. 37 de l'époque de Domitien

sége észak-itáliai műhelyekből érkezik (csak kevés díszítetlen, ill. Drag. 29 formájú la graufesenquei áru kíséri), addig a 80-as évek közepétől fokozatosan érkező új csapatok táboraiiba már döntően a la graufesenquei műhelyből szállítanak díszedényeket, s az észak-itáliai gyárat már csak a lilium és szőlőleveles barbotinos áru képviseli.²⁷ Ez utóbbi megtalálható egy — a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött — régebbi adonyi lelőhelyű leletanyagban (1. kép 2), más Domitianus-kori dél-galliai töredékekkel együtt. Ezek a Domitianus-kori sigillaták

15/17 formájú sigillata (1. kép 1) tál (catillus) töredéke került elő³⁰ ferdén kihajló, kettősen tagolt oldallal;³¹ az aljrész és az oldalfal negyedkörív-tagban (Viertelrundstab) találkozik.³² Agyaga világosvörös, felülete erősen fényes, csillogó. Bár a Drag. 15/17 forma az észak-itáliai műhelyek anyagában nem ritka, mégis a bolsenai,³³ ostiai³⁴ vagy az emonai, poetovioi és arrabonai leletek között hasonló formavariációval nem találkozunk.³⁵ Ugyanakkor tálunk pontos analógiáját fedezhetjük fel a dél-galliai anyagban. Maga az erősen csillogó, fényes felü-

²⁶ I. század végén nyitott temető pl. a győri Kálvária utcai, ahol a felrakott díszű itáliai áru már nem található meg, ugyanakkor a barbotinos tálak, csészék még előfordulnak, ld. T. Szőnyi E., Arrabona 15 (1973) 8—.

²⁷ A la graufesenquei árunak a 80-as évek végére, ill. a 90-es évek elejére tehető jelentősebb növekedésére ld. 24. j. A barbotinos itáliai sigillaták későbbi forgalmát szélesebb körű elterjedésük is igazolja; olyan temetőkben, ill. településen való feltűnésük, amelyek a századfordulónál nem keltezhetők lényegesen korábbi időszakra.

²⁸ Az Adonyból származó Domitianus-kori leletanyag leírását az alábbiakban adjuk: MNM I. sz. 201/873.43. Sigillata oldaltöredéke. Zegzugvonalas indáról lelőgő tobozszerű dísz (tortillon), vö. Karnitsch. Ovilava Taf. 15, 6 és Paunier, D., JSGU 58 (1974/75) fig. 3, 35. A reliefmezőt strigilis-sor zárja, ld. Knorr, TuF Taf. 28, 8; Fischer, Ch., in: Fischer, U., Grabungen im römischen Steinkastell von Hedderheim 1957—1959, Abb. 71, 2; Walke, Sorviodurum Taf. 3, 7. La Graufesenque — Mercator-kör — Domitianus-kori. MNM I. sz. 201/873.43. Hasonló, csillag alakú díszekben

találkozó zezugvonalakkal tagolt töredék. Világosabb, fényes vörös színe banassaci eredetre utal. Ezt a darabot későbbi időpontra is keltezhetjük.

Feltehető, hogy a fenti darabokkal együtt őrzött, leltári szám nélküli Dr. 36 formájú, stilizált liliummal díszített csésze peremtöredéke is e lelethez tartozik. Ez esetben Domitianus-kori észak-itáliai sigillata újabb adonyi előfordulásával számolhatunk.

²⁹ Barkóczi, L., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 99.

³⁰ Barkóczi — Bónis 154.

³¹ MNM I. sz. 2/1951.200.

³² O — P pl. XLIII. 35.

³³ Goudineau, Chr., La céramique arétine lisse. Fouilles de Bolsena 4. MEFR Suppl. 6 (Paris 1968) 28. típus.

³⁴ Pucci, G., in: Carandini, A. — Panella, C., Ostia III. Parte prima. La terme del Nuotatore. Studi Miscelanei 21 (Roma 1973) 322.

³⁵ A forma pannóniai elterjedését ld. Gabler, D., Italische Sigillaten in Nordwestpannonien. Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland 51 (Eisenstadt 1973) 15; az arrabonait ld. Ua., Arrabona 13 (1971) 12—.

let is a Flavius-kori dél-galliai műhelyekre utal.³⁶ A típus Claudius korától, sőt a 30-as évektől kezdődően feltűnik,³⁷ mégis a ferde falú példányok, amelyeknél a külső részen egy szélesebb, sima felső peremsáv alatt található a tagolás, Nero – Vespasianus uralkodásának idejére tehetők.³⁸ A típus Domitianus-kori variációi (erősen kiemelkedő aljrész, egészen ferde oldalfal)³⁹ a mienkétől lényegesen eltérnek. E tálak gyártása „probable . . . ceased to be manufactured subsequently to the Flavian period”.⁴⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a dél-galliai formavariációk, hanem az itáliai megfelelőik is Claudius – Vespasianus korára tehetők;⁴¹ a műhelymeghatározás tehát a kronológiai kérdéseket nem érinti. Pannóniában a dél-galliai gyártmányú Drag. 15/17 formájú catillus rendkívül ritka, de nem egyedülálló. Megtalálható pl. Aquincumban az ún. Bem téri tábor környékén a Királyfürdőnél is.⁴² Tálunk egészen pontos analógiája egy Vespasianus-kori rottweili töredék.⁴³ A fentiek alapján a Drag. 15/17 típus jelenléte is az i. sz. 88 – 92 közti éveknél valamivel korábbi keltezés mellett szól.

c) Juhász Gy. egyik megjegyzéséből kiderül („Magyarországon a Drávától északra Dunaszekcső az utolsó hely, ahol eddig a Drag. 29-es típus jelentkezik [közben van Aquincum és Adony is]”),⁴⁴ hogy Adonyban Drag. 29 típusú sigillata is került már elő. Sajnos, további utalás hiányában a darabot eredetiben vizsgálni nem tudtuk, így a szűkebb keltezésre nincs lehetőség. A Drag. 29-es típus említése mindamellett – figyelembe véve az eddig előadottakat – nem érdektelen. Ennek az edényformának a számát már Vespasianus korában erősen csökkentik, Domitianus uralkodása idején pedig teljesen kiszorítják a Drag. 37 formájú tálak.⁴⁵ A formaváltás időpontjára és folyamatára vonatkozóan a pompeji anyag⁴⁶ mellett jó útbaigazítást adnak a neussi dél-galliai sigillaták. A Drag. 29, ill. Drag. 37 formájú tálak már a Nero – Vespasianus-kori leletcsoportban nagyjából azonos mennyiségben található, míg a Vespasianus – Domitianus-kori cso-

portban a Drag. 29 típusú tálak száma alig egy-két darab.

A Domitianusnál korábbi Drag. 29 típus a tartomány keleti felében igen ritka; aquincumi előfordulása is csak a Vespasianus-kori alátábor körzetében igazolható,⁴⁷ ugyanúgy, mint a Pó-vidéki sigillatáké. A csupán irodalmi említésből ismert adonyi lelőhelyű Drag. 29-es sigillata ismét a Domitianusnál korábbi leletcsoporthoz köthető.

A Pó-vidéki sigillaták kizárólagos előfordulása a feltárásból származó anyagban, a Domitianusnál korábbi Drag. 29 és Drag. 15/17 variánsok jelenléte, valamint korábbi üvegtípusok előfordulása alapján valószínűnek tartjuk, hogy *Vetus Salina első palánktábor* a 88 – 92 közti éveknél korábban épült; ezekre az évekre feltehetően a rövid életű tábor pusztulása keltezhető⁴⁸ (a *Vetus Salina* név is korábbi időpontra mutat). Mócsy A. *Vetus Salinában preflaviusi tábornak feltételez az első palánktábornál délre (II. palánktábor)*.⁴⁹ Claudius-kori tábor lehetőségét Barkóczi L. is felvetette, és a Pó-vidéki sigillaták alapján nem is tartható elképzelhetetlennek *Vetus Salina* térségében egy, a Dunához helyezett egység állomásozása i. sz. 50 körül, mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a leletanyagból hiányzik minden olyan típus, amely egyértelműen a Flaviusoknál korábbi idősakra utalna. A Pó-vidéki sigillaták közül a Claudius- és a Vespasianus-kori típusok nem választhatók külön; az idézett dél-galliai edények párhuzamai pedig inkább a *korai Flavius-korra* vallanak. Ugyanehhez az időponthoz jutunk a Claudius-érmek mintegy 30 évre becsült használati, ill. forgalmi idejének feltételezésével.⁵⁰ Az első palánktáborban talált vékony falú kerámiatípusok – bár e kerámiafajta kutatása az utóbbi évtizedekben igen intenzív⁵¹ – szűkebb keltezését a Flavius-koron belül nem tesznek lehetővé.⁵² A leletanyag alapján az első palánktábor építését a legnagyobb valószínűséggel az i. sz. 73 utáni évekre tehetjük; *Vetus Salina* táborának építése feltehetően az aquincumi és carnuntumi feliratokból ismert építési program része lehetett.

³⁶ Az ásatásról szóló beszámoló is ugyanezt a meghatározást adja, ld. *Barkóczi-Bónis* 154. A dél-galliai áruk felületi jellegzetességeire ld. *Planck, D.*, *Aræ Flavie I. Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil* (Stuttgart 1975) 152–, vö. Taf. 82, 11!

³⁷ *Ulbert, G.*, *Die römischen Donaukastelle Aislingen und Burghöfe. Limesforschungen I* (Berlin 1959) 37.

³⁸ *Mary, G. T.*, *Novaesium I. Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Limesforschungen 6* (Berlin 1967) 18; *Curle, Newstead* 196; *May, Th.*, *The Pottery Found at Silchester* (Reading 1916) pl. XXXII. 29.; *Simon, H. G.*, *Saalburg Jahrbuch* 18 (1959–1960) 19, Abb. 10, 3.

³⁹ *Planck, D.*, i. m. Taf., 82, 7; 82, 15; 83, 3.

⁴⁰ O–P 174.

⁴¹ *Pucci, G.*, i. m. 324.

⁴² *Kaba M.*, BpR 20 (1963) 271, 11. kép 10.

⁴³ *Planck, D.*, i. m. 138, Taf. 82, 11.

⁴⁴ *Juhász Gy.*, A brigetioi terra sigillaták. DissPann II/3 (Bp. 1936) 8.

⁴⁵ *Mary, G. T.*, i. m. 47; *Planck, D.*, i. m. 141.

⁴⁶ *Atkinson, D.*, JRS 4 (1914) 27. A 80/86-ra keltezhető Newsteadben a Dr. 37 forma már teljesen kiszorította a Dr. 29. típust, ld. O–P 96.

⁴⁷ A Bem téri tábor körzetén kívül csak a volt Majláth u.-ban került elő ez az áru, ld. *Nagy L.*, BpR 12 (1937) 266–. Megtalálható még Albertfalván is, vö. *Nagy T.*, BpR 21 (1964) 20, 8. kép 2.

⁴⁸ *Barkóczi-Bónis* 142 utal arra, hogy egy Pó-vidéki sigillata a vallum bedöngöléséből került elő, tehát amikor az I. palánktábor földsánc-palánk-, ill. árokrendszere feleslegessé vált, a Pó-vidéki áru már nem volt használatban.

⁴⁹ *Mócsy* 49.

⁵⁰ Ld. 48. j. A 41-ben vert Claudius-érem a 70-es években még használatban lehetett.

⁵¹ Csak az utóbbi évek irodalmából ld. *Plesničar, Lj.*, *Chronologische Determination der dünnwandigen Keramik aus dem nördlichen Gräberfeld von Emona. Materijali Zenica* 1970 (1971) 121–; *Maioli, G. M.*, *Acta RCRF* 14–15 (1972–1973) 106–; *Szönyei E.*, *Arrabona* 14 (1972) 6–; *Kaudelka-Schindler, E.*, *Die dünnwandige Gebrauchskeramik von Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften* 58 (Klagenfurt 1975.)

⁵² Az adonyi palánktáborban talált La Tène D-jellegű kerámia még ennél is szélesebb időhatárokon belül keltezhető.

Minthogy számos korai tábor Domitianus-kori keltezése az adonyi kronológiára épült, felmerülhet a kérdés, hogy a revidált időrend valamennyire érvényes-e; vajon valamennyi dunai limestábor – ahol Pó-vidéki sigillata található – Vespasianus-kori-e?⁵³ A kérdés csupán az észak-itáliai sigillaták elterjedése alapján nem dönthető el egyértelműen. E sigillaták egy része pl. korábbi, Claudius-kori táborok anyagához köthető (pl. Arrabona, Brigetio, Aquincum-Bem tér, Lugio). Azokon a lelőhelyeken, ahol nagyobb mennyiségű Pó-vidéki sigillata regisztrálható Drag. 29 formájú dél-galliai áruval együtt (Vindobona, Aquincum-Óbuda, Solva), az adonyival egyidős Vespasianus-kori táborok feltételezhetők. Valószínűleg erre az időpontra (vagy még korábban?) tehető pl. az első solvai castellum az esztergomi Várhegyen.⁵⁴ Bár a tábor helyének meghatározása vitatott, mégis a Pó-vidéki sigillaták nagy mennyiségéből arra következtethetünk, hogy Vespasianus korában Róma aligha hagyhatott érintetlenül egy olyan magaslati kelta telepet,⁵⁵ amely a stratégiai fontos Duna-kanyarban a limest, ill. a Crumerum – Aquincum diagonálutató, valamint a Garam menti kereskedelmi, hadiutat egyszerre ellenőrizhette; ennek a finom és ritka árucikknek vásárlói sokkal inkább egy hosszabb-rövidebb időre idehelyezett helyőrség, ill. a tábor mellett kialakult település lakói lehettek. Figyelembe kell venni Esztergom kulcsfontosságú helyzetén kívül azt a körülményt is, hogy Brigetiotól és Aquincumtól – két ismert korai tábortól – egyenlő távolságra fekszik; feltehetően egy lazább korai védelmi rendszer egyik láncszemét alkothatta (Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Solva, Aquincum, Albertfalva, Vetus Salina).⁵⁶ Korai segédcapattábort feltételez A. Neumann Vindobonában is,⁵⁷ feltevését korai sigillata-leletek támogatják.⁵⁸ A feltételezett fenti erődláncolat létrehozása Vespasianus új határpolitikájával, védelmi koncepciójával függ össze, amely-

nek célja a haderőt a Duna mentén koncentrálni, s a tartomány belsejéből, Itália közelségéből eltávolítani.⁵⁹ Vespasianus idejében ez a folyamat még csak elkezdődött, de szinte a Duna egész hosszában. Az alsó szakaszon Rubrius Gallus helytartó rendelt el építési munkákat,⁶⁰ több adat utal Vespasianus-kori építkezésekre Moesia Superiorban.⁶¹ Raetiában 78/81 között épül ki egy Duna menti erődsor (Günzburg, Kösching, Eining, Regensburg – Kumpfmühl, Straubing),⁶² amelyet Domitianus uralkodása idején a Dunától északra helyeznek át a nyugati szakaszon.⁶³ A csapatok áthelyezésével, új erődsor kiépítésével járó átszervezés hosszú időt vett igénybe, éppen ezért – annak ellenére, hogy Adony (Vetus Salina) és valószínűleg még néhány tábor esetében korábbi keltezést tartunk valószínűnek – továbbra sem vitathatjuk a Domitianus-kori építkezések jelentőségét. Elsietett megállapítás lenne egy-egy szórványosan előkerülő Pó-vidéki sigillata alapján kétségbevonni egyes táborok kora-Domitianus-kori keltezését is⁶⁴ (pl. Cirpi, Intercisa, Annamatia, Cornacum, Rittium).⁶⁵ A kérdést csak a további kutatások oldhatják meg.

II. A Traianus-kori táborok kérdése

Az eddigi kutatások eredményei szerint a dunai limestáborok kiépítésének folyamata Traianus uralkodása alatt fejeződött be, nagyjából 102 táján,⁶⁶ ekkor már a folyó mentén sűrű erődláncolat védi a tartományt.⁶⁷ A Traianus-kori táborok egyikében, Quadratan (Lébény – Barátföldpuszta) 1964–1969 között, majd 1974-ben folytattunk kutatásokat. Az ásatássorozat első két évének eredményeiről előzetes jelentésben számoltunk be,⁶⁸ majd a feltárások folytatása során tett újabb megfigyeléseket – amelyek mind az alaprajz (2. kép), mind a kronológia kérdéseit érintették – újabb tanulmányban vázoltuk⁶⁹ (az utóbbi természetesen nem tett

⁵³ Az a felismerés, hogy a Flavius-kori auxiliáris táborok ott keresendők, ahol Pó-vidéki sigillaták találhatók, Barkóczi L. nevéhez fűződik.

⁵⁴ Soproni, S., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 49.

⁵⁵ Bónis, É., Acta ArchHung 23 (1971) 35.

⁵⁶ A Vetus Salinától délre fekvő limes-szakasz Flavius-kori táborainak felsorolását ld. Mócsy 88. Pó-vidéki sigillata került elő a teutoburgiumi (Dalj) és a burgenae-i (Novi Banovci) táborokból, ld. Gabler, D., Acta Arch Hung 23 (1971) 90.

⁵⁷ Neumann, A., Vindobona (Wien 1972) 14. A korai segédcapattábort a Stallburg környékére lokalizálja, vö. még Ua., Die römischen Baureste am Hof 9 (Wien 1958) 10; Ua., Kleine Pauly 26 (1975) 1284.

⁵⁸ A Hist. Mus. d. Stadt Wien anyagában 2 darab felrakott díszű észak-itáliai sigillatát találtam (az egyik lsz. 2935, lh.: I. Habsburger 9. 7, 1914; a másik lh.: Renn-gasse, 1907). Az anyag áttekintéséért Dr. O. Harlnak ezúton mondok köszönetet.

⁵⁹ Vö. Mócsy 88.

⁶⁰ Uo. 80–.

⁶¹ Mirković, M., Römische Städte an der Donau in Obermoesien (Beograd 1968) 107; Kondić, V., Neue Forschungen auf dem obermoesischen Donau-Limes. in: Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6–13 septembre 1972 (București–Köln–Wien 1974) 42.

⁶² Vö. Ulbert, G., i. m. 87–; Kellner, H.–J., Die Römer in Bayern (München 1971) 46.

⁶³ Schleiermacher, W., JRGZ 2 (1955) 245–; a Dunától északra i. sz. 90 körül kiépített védővonallhoz ld. Baatz, D., Saalburg Jb 33 (1976) 34.

⁶⁴ Cirpi keltezéséhez vö. Soproni, S., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 69; a sigillatákhoz ld. Paulovics, S., Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero (Roma 1938) 9; Intercisa: a Papszigeten talált Pó-vidéki áruhoz ld. 17. j. – korai tábort feltételez Mócsy 88; Annamatia: keltezéséhez ld. Visy, Zs., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A/22 (Székesfehérvár 1976) 107–. Itt előkerült egy Pó-vidéki sigillata, ld. IM lsz. 74.38. Az adatért Visy Zsolt-nak tartozom köszönettel.

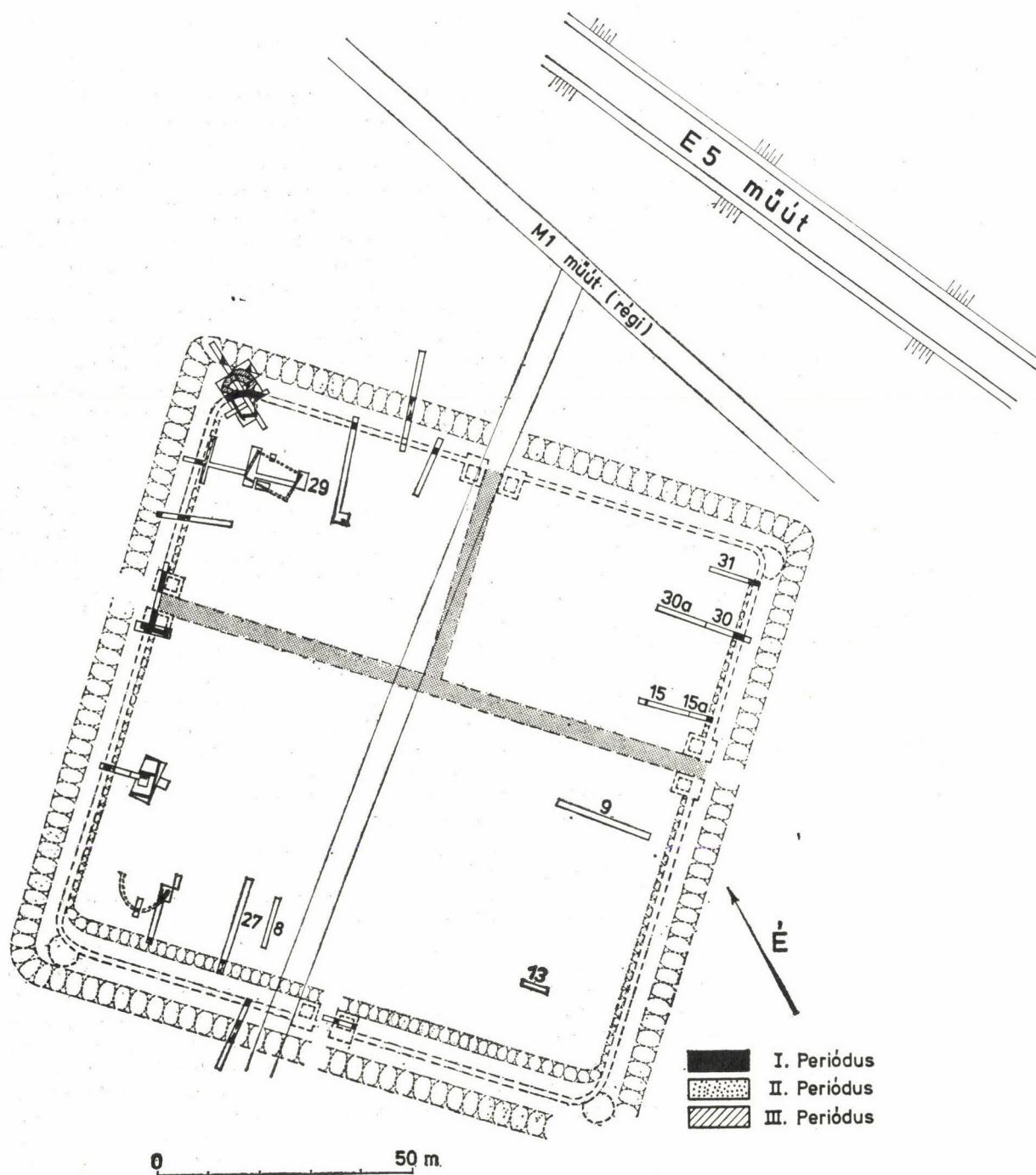
⁶⁵ A fentiekben kívül Pó-vidéki sigillatát ismerünk Klosterneuburgból, R. Egger ásatásából Ubl, H., Klosterneuburg – das westliche Auxiliarlager zu Vindobona. Vindobona – die Römer in wiener Raum. Wien 1977. 104.

⁶⁶ Ld. Mócsy 88.

⁶⁷ Nagy, T., Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. in: Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6–13 septembre 1972 (București–Köln–Wien 1974) 31.

⁶⁸ Gabler D., Arrabona 8 (1966) 67–.

⁶⁹ Ua., Akten des X. Internationalen Limeskongresses. Xanten-Nijmegen 1974. s. a.

2. kép A barátföldpusztai (Quadrata) tábor alaprajza (1974). (A periódusmegjelölések a kőtáborra vonatkoznak !)
 Рис. 2. План лагеря в Баратфельдпусте (Квадрата). (1974) (Обозначены периоды лагеря с каменными стенами!)
 Fig. 2. Plan du camp de Barátföldpuszta (Quadrata) (1974). (Les spécifications des périodes concernent au camp de pierre)

lehetővé teljes, részletes kutatási beszámolót, ill. az eredmények részletes kifejtését, ezért erre ezúttal vállalkozunk). Megmaradva azonban a címben jelzett célkitűzésünkénél, az alábbiakban csak a tábor legkorábbi periódusával kívánunk foglalkozni, mellőzve az ugyancsak jelentős Severus-kori, ill. későrómai építkezések kérdését.

Vizsgálatunk célja: a) a legkorábbi periódus kronológiájának finomítása, a Traianus-kori építkezések közelebbi időpontjának meghatározása; b) a vizsgálatok eredményeként kapott kronológiai keretekbe beilleszteni az eddig még nem keltezhető *legio XV Apollinaris* téglabélyegeinek egy csoportját.

A feltárások során — kevés kivételtől eltekintve — továbbra is az árkokkal történő szondázás metodikailag kifogásolható módszerét kellett választanunk a terület mezőgazdasági művelése és a korai rétegek mélysége miatt. A legkorábbi szintet az alábbi árkokban értük el:

a) Az 1967-ben húzott 31. árokban, amelyben a praetentura principalis dextra oldalának átvágását, a táborfal és az ahhoz tartozó rétegek tisztázását, a 30. árokban megfigyelt jelenségek⁷⁰ (palánktábor árka, kettős cölöpsora és pusztulási rétege, majd a részben a korábbi fossába alapozott kőfal és belső védőtöltés keltezése [7. kép b]) ellenőrzését szolgálta. Az árokka sikerült átvágni a mintegy 143 cm széles, lent az altalajba alapozott táborfalat (3. kép a 1), amelyet már teljesen kiszedtek, a belső töltés (Wehrgang) rézsűjét (7. kép a), amelyet sárgás, kavicsos agyaggal töltöttek fel, benne téglaozladékkal, de belekeveredett egy korábbi pusztulási szint faszenes, hamus anyaga is (3. kép a 2). A belső töltés mintegy 4,5 m széles, 30° lejtésű, ezt beásás — valószínűleg kiszedett fal (3. kép a 3) — vájja, amelyet a későrómai kerámia alapján a IV. századra keltezhetünk. A töltés alatt égésréteg zárja le a kőtábort megelőző palánktábor szintjét, majd a táborfal belső oldalán a palánktábor fossájának szürke, agyagos betöltését találjuk (3. kép a 4). A fossa teljes kibontását itt a 320 cm mélység elérése után — veszélyeztetettség miatt — abba kellett hagynunk. A palánktábor (esetleg többperiódusú?) keltezése szempontjából tehát az égési rétegben, ill. az alatta levő kavicsos szürke, helyenként iszap-szerű agyagban talált leletanyag jöhet számításba.

b) Ez az 5–6 cm vastag égésréteg, főként a tábor praetenturájában, mindenütt észlelhető volt. A 30a. árokban több, mint 8 m hosszú szakaszon követhettük (4. kép 1), a felszíntől 240–255 cm mélységben. Felette, a felszíntől 210–220 cm mélyen egy terrazzoszerű réteget figyelhetünk meg (4. kép 2), amely a belső földtöltésig követhető. Ez a szint a táborfállal, ill. annak rézsűjével egykorú, a kőtábor legkorábbi szintje (II. periódus). Téglaozladék, faszenes réteg jelzi az újabb pusztulást, felette humuszos feltöltés (a jelzett beásás esetleg egy kiszedett fal helye). Az ennél későbbi — feltehetően későrómai — periódust a jelzett ki-

szedett fal, a hozzá tartozó sárga agyagrég (110–150 cm), ill. az arra hullott téglás, égéshamos faszenes 3. pusztulási réteg jelzi (4. kép 3).

c) A fentiekkel párhuzamos 15. árok, amelyet még 1965-ben húztunk, hasonló rétegeképet mutatott, azzal a különbséggel, hogy itt a felső humuszréteg mintegy 40 cm-rel vékonyabb volt. A fentiekben említett égésréteget itt is megtaláltuk 205–210 cm mélységben, alatta csupán egy keskeny, jóformán leletnélküli feltöltés következett, amely egy helyen V alakban végződő beásást jelzett (csatorna?) a palánktáboron belül. Az előzetes jelentésben is említett két terrazzo⁷¹ közül az alsó a palánktábor egyik építménye lehetett (3. kép b 3), míg a felette levő kavicsos, helyenként szürke agyagos réteg már a kőtábor védőtöltéséhez (3. kép b 1) tartozott. A 15a. árokka ez utóbbinak ferdén futó rétegződéseit vágtuk át (az égésszint alatt itt is megfigyelhető a fossa egyik széle [3. kép b 2]). A palánktábor keltezéséhez az alsó szürke agyag, ill. a pusztulási szint leletanyaga nyújtott segítséget, de nem hagytuk figyelmen kívül azokat a korai leleteket sem, amelyek másodlagosan, későbbi rétegekből kerültek elő (pl. a kőtábor Wehrgangjába került *legio XV Apollinaris* bélyeges téglák). A metszetben látható fal, amelyet korábban a táborfalnak véltünk⁷² — kétségtelenül a kőtáborhoz tartozik —, járószintje feltehetően az a terrazzopadló, amely a korábbi terrazzo, valamint a belső földtöltés rétege felett húzódik. Ezt egy csaknem 60 cm vastag, kavicssal kevert agyagrég követi (via sagularis?), amelyen tömör égési réteg és vastag téglaozladék bizonyít egy későbbi (talán a tábor utolsó) pusztulást (3. kép b).

d) A 9. árokban (1964. évi ásátás) ismét átvágtunk egy faszenes, égett pusztulási réteget. Az alatta levő szürke agyag a palánktábor rétege (175 cm mélyen), közvetlenül az altalaj felett.

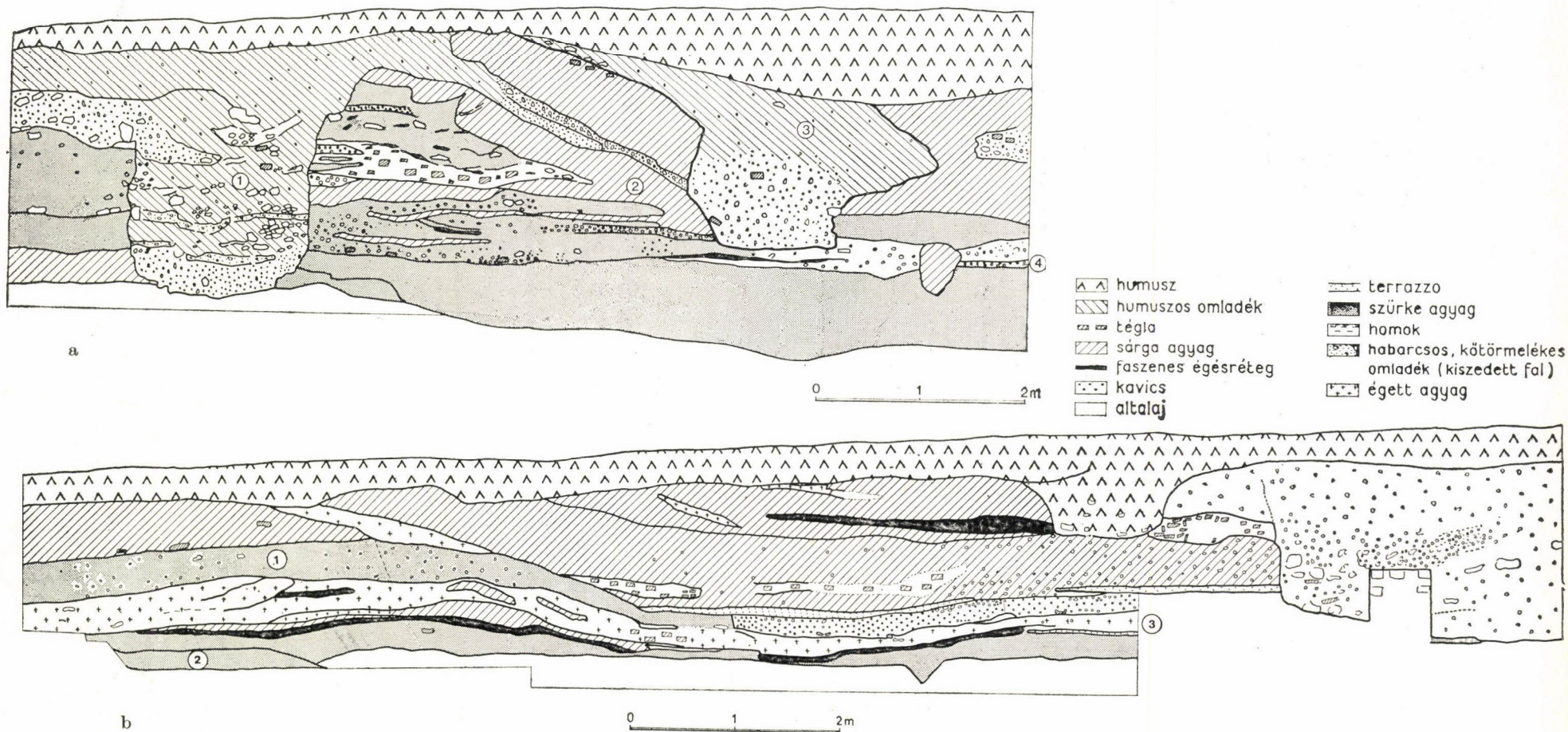
e) A palánktábor árkat vágtuk át a 27. árokka (1965. évi ásátás) a decumana oldalon. A fossa itt valamivel beljebb is volt a későbbi kőtábor falától. A kőtábor fennállása idején ezt a területet az épületektől távolabb lévén nem töltötték fel; a fossa iszapszerű, szürkésfekete agyagos betöltésén kívül csak egy habarcsos, kavicsos szintet figyelhetünk meg. A fossa betöltésében csak kevés lelet volt (5. kép).

f) A fentiekén kívül a 10., 24. árok—29. szelvény területén értük el a palánktábor szintjét egy nagyobb, osztatlan, közvetlenül a táborfal közelében emelt épület (8. a kép 1) mellett. Az *opus incertum* falazású épületnek 3 faszenes pusztulási réteget figyelhetünk meg (8. a kép 2), de lejjebb még egy negyedik is mutatkozott, amely az épületnél korábbi. A leletanyag alapján az utóbbi égésréteget a 30., 31. és a 15. árokka legkorábbi pusztulási szintjével tudtuk azonosítani. A negyedik égésréteg alatti keskeny sárga, kavicsos járószintet (150 cm a felszíntől [6. kép]) — szürke agyag felett — a palánktábor belsejének egyik szintjével azonosíthattuk. A legalsó égésréteget (IV) követő planírozás (agyagos

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Gabler D., Arrabona 8 (1966) 93—.

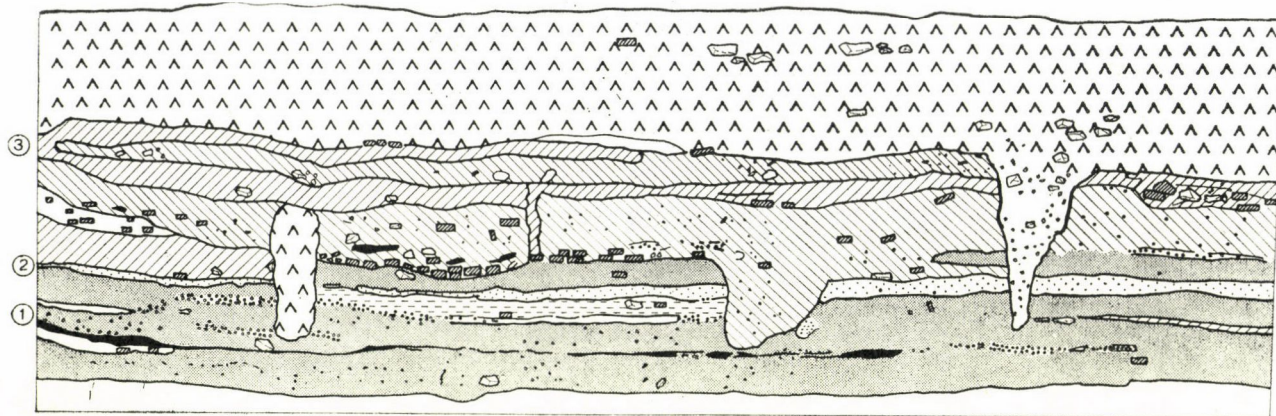
⁷² Uo.

3. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor K-i falára húzott árkok metszete. a) 31. árok D-i oldala. — 1. Kiszedett táborfal — 2. A védőtöltés — 3. Kiszedett későrómai fal — b) 15–15/a árok D-i oldalának metszete. 1. A védőtöltés. — 2. A palánktábor fossája. — 3. A palánktábor szintje.

Рис. 3. Разрез траншей через восточную стену лагеря в Баратфельдпуста (Квадрата). а) Южная стена траншеи № 31.; б) Разрез южных стен траншей №№ 15–15а

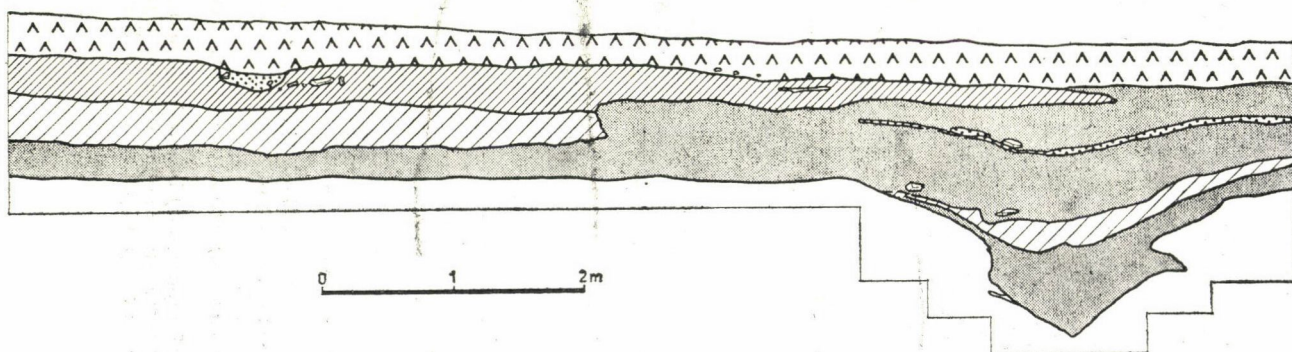
Fig. 3. Tranche des fossés tirés à travers les murs de l'est du camp de Barátföldpuszta a) la partie de sud du fossé 31. — 1. Muraille déterrée du camp. — 2. „Wehrgang”. — 3. Muraille déterrée de l'époque romaine tardive. б) Tranche de la partie de sud du fossé 15–15a, 1. „Wehrgang”. — 2. Fossa du camp de palissade — 3. Niveau du camp de palissade.

4. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor 30a árkanak metszete (D-i oldal) — 1. A palánktábor szintje. — 2. A kőtábor szintje. — 3. Későrómai szint

Рис. 4. Разрез траншеи № 30а лагеря в Баратфельдпусте (Квадрата). (Южная сторона.)

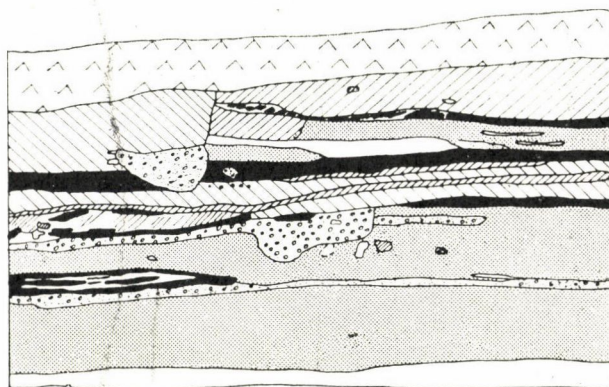
Fig. 4. Tranche du fossé 30a du camp de Barátföldpuszta (partie de sud). — 1. Niveau du camp de palissade. — 2. Niveau du camp de pierre. — 3. Niveau de l'époque romaine tardive

5. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) palánktábor fossája a 27. árokban

Рис. 5. Ров лагеря-паланки в траншее № 27 в Баратфельдпусте (Квадрата).

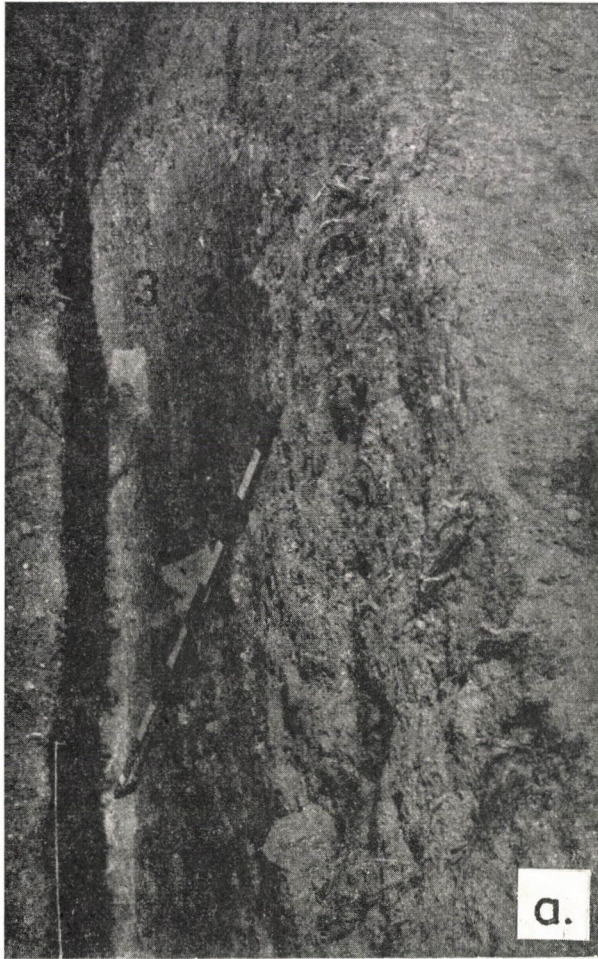
Fig. 5. Fossa du camp de Barátföldpuszta dans la fosse 27

6. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor ÉNy-i sarkában levő épületre húzott 29. szelvény K-i metszete. (A legalsó kavicsos szint a palánktábor rétege—felette a pusztulási szint)

Рис. 6. Разрез восточной стены участка № 29, где выявлено здание в северо-западном углу лагеря в Баратфельдпусте (Квадрата)

Fig. 6. Tranche de l'est du profil 29 à travers du bâtiment situé au coin nord-ouest du camp de Barátföldpuszta (le niveau le plus profond est celui du camp de palissade sur lequel se trouve le niveau détruit)

7. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor K-i falára húzott árok metszete. a) 31. árok É-i oldala. — 1. A tábor kiszédett fala. — 2. A védőtöltés (Wehrgang). — 3. A palánktábor szintje. — b) 30. árok D-i oldala. — 1. A tábor kiszédett fala. — 2. A palánktábor árka

Рис. 7. Разрезы траншей через восточную стену лагеря в Баратфельдпуста (Квадрата). а) Северная стена траншеи № 31. б) Южная стена траншеи № 30

Fig. 7. Tranches des fossés à travers de la muraille de l'est du camp de Barátföldpuszta. а) Profil septentrional du fossé 31. — 1. Muraille déterrée du camp. — 2. „Wehrgang”. — 3. Niveau du camp de palissade. — б) Partie du sud de la fosse 30. — 1. Muraille déterrée du camp. — 2. Fossé du camp de palissade

szürke feltöltés) szolgáltatta az egyik legfontosabb leletet: az épület járószintje alatt Antoninus Pius 158/159-ben vert dupondiusát találtuk; az épületet tehát mindenképpen a markomann háborúk évei után emelték.

A fentiekben leírt objektumokat a következő leletek segítségével keltezhettük:

A leletanyag

A palánktábor keltezéséhez felhasználható anyagot típusonként mutatjuk be, míg a lelőhelyenkénti, ill. rétegenkénti csoportosítás táblázatunk függőleges oszlopáról olvasható le. A táblázatban az alábbi leírásban szereplő darabok katalógusszáma (és nem darabszáma) szerepel, a csekély mennyiségű leletanyag ugyanis nem ad lehetőséget semmilyen statisztikai értékelésre. Azokat a darabokat, amelyeket már korábban közöltünk, nem vettük

fel katalógusunkba. (Kivétel: bélyeges téglák.) A leltári számok a mosonmagyaróvári Hansági Múzeumban elhelyezett anyagra vonatkoznak.

A. Érmek

1. Antoninus Pius 158/159-ben vert dupondiusa. RIC III. 1016. Lsz.: 68.2.32. Lh.: 29. szelvény, 3. égésréteg alatt, 126 cm, épületen kívül.

B.1. Terra sigillaták

2. Dr. 37 formájú töredék. Tojásfüzér (CGP pl.92,12) alatt szabad elrendezésben tritonok (<O.25 = D.20 = CGP pl.69,9; 71,27), az alsó felett hármass sima dísztag (CGP pl.92,13). Változva lefelé, ill. felfelé fordított ornamensek (CGP fig.17,10) mellett gladiátor (O.156), ill. kis madár (D.1045 = CGP pl.71,29). Kis karikák mellett (CGP pl.70,18) elmosódott elemek, levelek, ame-

		29		30		31	15			9	8	13	27
		a	b	a	b		a	b	c				
Kerámia	Import			2,7		3	5,6			3,9	4		
	Terra sigillata (reliefdíszű)												
	Terra sigillata (díszítetlen)		12		11, 14		15	10				16	13
	„Raetia” áru												
Helyi	„Firnware”					17, 18 20					19		
	Márványozott												
	„Pompei vörös” tálak			25	21	23, 24	22						
	„Leistenschale”												
	„Ringschüssel”					26, 28	27			29			
	Pannóniai sávos festésű kerámia							30 31					
	Nyers színű dörzstál							32					
	Nyers színű korsó				37b	37, 34, 35, 36							
	Szürke pannóniai áru					38 40			39				
	Hombárok												
	Fazekak					41, 42, 43							
	Fésűdíszes fazék					44, 45, 46, 47							
	Mécsesek							48					
	Téglabélyegek							49, 50 51, 52		54			
	Érmek	1			53								

Jelmagyarázat

- 29 a = 29. árok, 3. égésréteg alatt, 126 cm — épületen kívül
 29 b = 29. árok, 4. égésréteg alatt 170 cm
 30 a = 30. árok, fal mellett égett réteg alatt 196 cm
 30 b = 30. árok, szürke agyagréteg 210 cm
 31 = 31. árok, falon belül, égés alatti kavicsréteg 195–250 cm.

- 15 a = 15. árok 2. terrazzo alatti szürkés feltöltés 198 cm
 15 b = 15. árok K-i vége, két terrazzo közt 180 cm
 15 c = 15 a árok, homokos, agyagos réteg 205 cm.
 9 = 9. árok, terrazzótól keletre, égett réteg alatt 175 cm
 8 = 8. árok É-i sarka, szürke agyag az altalaj felett
 13 = 13. árok, szürke kavicsréteg az altalaj felett 210 cm
 27 = 27. árok palánktábor fossájának alja 120 cm.

lyekkel a felületet teljesen kitöltötték.⁷³ Felülete fényes, narancsvörös (Steiger-színskála 18), agyaga rózsaszínű. Lsz.: 68.2.137. Lh.: 30. árok, fal mellett, égett réteg alatt, 196 cm (9. kép 1).

Lezoux, Quintilianus és köre?,⁷⁴ Hadrianus—korai Antoninus-kor.

3. Dr. 37 formájú tál töredéke. Tojásfüzére, a tritonok és a karikák az előbbihez hasonló; ezenkívül kopott bélyegzővel pecsételt, balra lépő női alak (< D.202), maszk (O.1214 = D.675), jobbra forduló férfi (0.885?, D.751?), nyúl (D.950a = CGP pl. 69,13), ornamens (CGP pl. 70,18?), fekvő, ill. álló csavartdíszű osztótág (8. kép b). Felülete és agyaga mint az előbbiek. Lsz.: 76.1.70. Lh.: 31. árok, falon belül, égés alatti kavicsréteg, 196 cm (9. kép 2). Műhely és kor: mint az előbbinél.

4. Dr. 37 formájú tál peremtöredéke, tojásfüzér (CGP fig.17,4), mint az előbbinél, gyöngysorral kísérve. Agyag, felület, mint az előbbinél. Lsz.: 65.1.166. Lh.: 8. árok É-i sarka, szürke agyagréteg az altalaj felett. Műhely és kor: mint az előbbinél (9. kép 3).

5. Dr. 37 formájú tál peremtöredéke tojásfüzérrel (CGP fig.47,2). Agyag, felület, mint az előbbieknél. Lsz.: —. Lh.: 15. árok K-i fele, az alsó (2.) terrazzo alatti szürke feltöltés, 198 cm (9. kép 4). Lezoux, Cinnamus, Antoninus kori (140–170).⁷⁵

6. Apró sigillatöredék szarvasalakkal (O.1704). Agyag, felület, mint az előbbieknél. Lsz.: —. Lh.: 15. árok K-i fele, az alsó terrazzo alatti szürke feltöltés, 198 cm. Műhely és kor: mint az előbbinél (9. kép 5).

⁷³ Ld. Macdonald, G.—Curle, A., The Roman Fort at Mumrills near Falkirk. Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 63 (1928–1929) fig. 78, 21.

⁷⁴ Quintilianus lezouxi mester bélyeges sigillatája a szomszédos Gerulatan is előkerült, vö. Kraskovská,

L., Gerulata-Rusovce. Rimske pohrebisko I (Bratislava 1974) Abb. 77, 1.

⁷⁵ Cinnamus keltezéséhez ld. Hartley, B., R., Britannia 3 (1972) 49; Rae, A.-V., Britannia 5 (1974) 200.

7. Apró sigillatátöredék indáról leágazó hétkaréjú levéllel (D.1168, CGP fig.47,38?). Agyag, felület, mint az előbbieknél. Lsz.: 68.2.236. Lh.: 30. árok Ny-i része az égésréteg alatt, 210 cm (9. kép 6).

8. Dr. 37 formájú tál oldaltöredéke tojásfüzérrel (CGP fig.36,1) gyöngysorral. A reliefmezőt ugyan-ez a gyöngysor tagolja (CGP pl.126,20) keskenyebb és szélesebb metopékra, a szélesebbeket vízszintes osztással tovább tagolták. A bal oldali keskeny metopében álló alak (CGP pl.126,14); a keskeny, fent astragalosból kiinduló kettős körívben kecske (O.1836), az alsó mezőben hal (CGP pl.125,10), a jobb oldaliban csavart oszlopon (CGP pl.126,18; *Karnitsch*, *Ovilava* Taf.62,1) dísztag. A töredék másodlagosan égett. Lsz.: 65.1.291. Lh.: 9. árok, terrazzótól K-re, égett réteg alatt, 175 cm (9. kép 7). Lezoux, Iullinus, Antoninus-kori (160–190).

9. = *Gabler D.*, *Arrabona* 8 (1966) 92, 15. ábra 5. Tojásfüzér (Ri-Fi E.1) alatt tagolt körívben (Ri-Fi K.33) nyúl (Ri-Fi T.163) mellett levéldísz (Ri-Fi P.106), szárny alakú levél (Ri-Fi P.145). Függőleges osztás (Ri-Fi 0.242), astragalosból kiinduló girland (Lu V KB 112) felett párdúc (Ri-Fi T.231) és kratér (Ri-Fi 0.22), a girland alatt virág (Ri-Fi 0.52), majd zárófríz (Ri-Fi R.36). Lsz.: 65.1.292. Lh.: 9. árok, terrazzótól K-re, égett réteg alatt, 175 cm. Rheinzabern, *Cerialis V*, *Marcus Aurelius*–*Commodus*-kori.

Díszítetlen áru

10. Dr. 18/31 formájú tál (catillus) töredéke (≈O-P pl.XLVI.4). Felülete narancsvörös (Steiger 18). Lsz.: 67.1.6. Lh.: 15. árok K-i vége, két terrazzo között, 180 cm (9. kép 8). Lezoux, II. század első fele.

11. Dr. 18/31 töredéke, oldalán bevágott vonal. Lsz.: 68.2.270. Lh.: 30a. árok, szürke agyag, 275–295 cm (9. kép 9). Lezoux, Antoninus-kori.

12. Az előbbihez hasonló sigillata apró töredéke. Lsz.: 68.2.44. Lh.: 29. szelvény, 4. égésréteg alatt, 170 cm.

13. Előbbiekhez hasonló sigillata töredéke lilás színű, lepattogzó felülettel. Lsz.: 67.1.178. Lh.: 27. árok, paláinktábor fossájának alja, 120 cm.

14. Dr. 33 formájú sigillata (acetabulum) peremtöredéke, falán közepén bevágott vonal (O-P LI.13).⁷⁶ Átm.: kb. 9,4 cm. Lh.: 30a. árok, szürke agyag,

275–295 cm. (9. kép 10). Lezoux, Antoninus-kori.

15. Előbbihez hasonló, vastagabb falú sigillata oldaltöredéke. Lh.: 15. árok K-i fele, 2. terrazzo alatti szürke feltöltés, 198 cm. Műhely és kor: mint az előbbinél.

A legkorábbi rétegekben talált sigillataanyagban 13 a közép-galliai (főként Lezoux jöhet számításba), és 1 a rheinzaberni műhelyhez köthető. Időrendileg az anyagban két csoport különíthető el: egy Hadrianus–kora-Antoninus-kori (2–4, 10) és egy közép (ill. késő-) Antoninus-kori (5–9, 11–15). A későbbi rétegek anyagában még találtunk Antoninus-kori lezouxi árut (pl. 67.1.23.[AD]VOCISI bélyeges reliefsdízú), ill. rheinzaberni sigillatát (pl. *Ianuaris*, Lsz.: 65.1.278.), a fentieknél korábbi viszont sem másodlagosan, sem szórványként nem került elő.

2. „Raetia” áru

A N. Walke által mint „geometrisch verzierte Glanztonware”⁷⁷ említett kerámia, amelyet korábban elterjedési centrumáról konvencionálisan raetiai árunak neveztek, szintén importárúnak tekinthető, bár, mint erre Szőnyi E. figyelmeztet,⁷⁸ egy részük kétségtelenül helyi, pannóniai fazekasműhelyekben készült. Az anyagcsoport tipológiai osztályozásánál ma is mérvadó F. Drexel⁷⁹ munkája, amelynek a formára, a díszítésre és azok időrendjére vonatkozó eredményeit az újabb kutatások többszörösen igazolták.⁸⁰ A pannóniai anyagot Bónis É.,⁸¹ majd Szőnyi E. gyűjtötték össze. Munkájukból kitűnik, hogy tartományunkban ez az áru elsősorban a limes mentén terjedt el,⁸² így Vindobonában,⁸³ Carnuntumban,⁸⁴ a Vindobona–Carnuntum úton, Gerulatán,⁸⁵ Arrabonában és Ad Statuas (Ács-Vaspuszta) táborában (utóbbinál főként a II. paláinktábor árkának betöltésében, amelynek törmelékanyaga ugyanúgy a markomann háborúk pusztításaival hozható kapcsolatba, mint az aquincumi edénybolt leletegyüttese,⁸⁶ amelyben a raetiai áru is megtalálható). Barátföldpusztáról egy töredéket már közölt Szőnyi E.⁸⁷ Feltárásunk során a legkorábbi rétegek anyagában Drexel I típusú narancsvörös, fényes felületű félgömb alakú tálat,⁸⁸ ill. vékony falú poharat (Becher) találtunk.

16. Ún. rätische Becher válltöredéke⁸⁹ tűzdelt díszítéssel (Rädchenverzierung) és alig kiemelkedő, X

⁷⁶ Vö. a Pudding Pan Rock 13 formával, *Smith, R., A.*, *Proceedings of the Society of Antiquaries* 2nd Ser. 21 (1905–1907) 279.

⁷⁷ *Walke*, *Sorviodurum* 43.

⁷⁸ *Szőnyi, E.*, *Acta ArchHung* 25 (1973) 96–103, 106–107.

⁷⁹ *Drexel, F.*, *Das Kastell Faimingen*. ORL Nr. 66 c. (Bln.–Leipzig 1911) 80.

⁸⁰ *Ettlinger, E.*, *Die Keramik der Augster Thermen*. Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. 4. (Basel 1949) 83–; *Ettlinger, E.*, *Simonett, Chr.*, *Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa*. (Basel 1952) 39–40; *Müller, H.*, *Germania* 30 (1952) 268; *Fischer, U.*, *Cambodunumforschungen* 1953. II. *Keramik aus den Holzhäuser zwischen der 1. und 2. Querstraße*. Materialhefte zur BVbl 10 (1957) 25–26.

⁸¹ *Bónis É.*, *FA* 12 (1960) 100–105.

⁸² *Szőnyi i. m.* 103, Abb. 13.

⁸³ *Kenner, Fr. v.*, *JA* 5 (1911) 126, Fig. 17 (Fleischmarkt) Drexel I. típusú.

⁸⁴ *Reinfuß, G.*, *CarnJb* 6 (1962) 81.

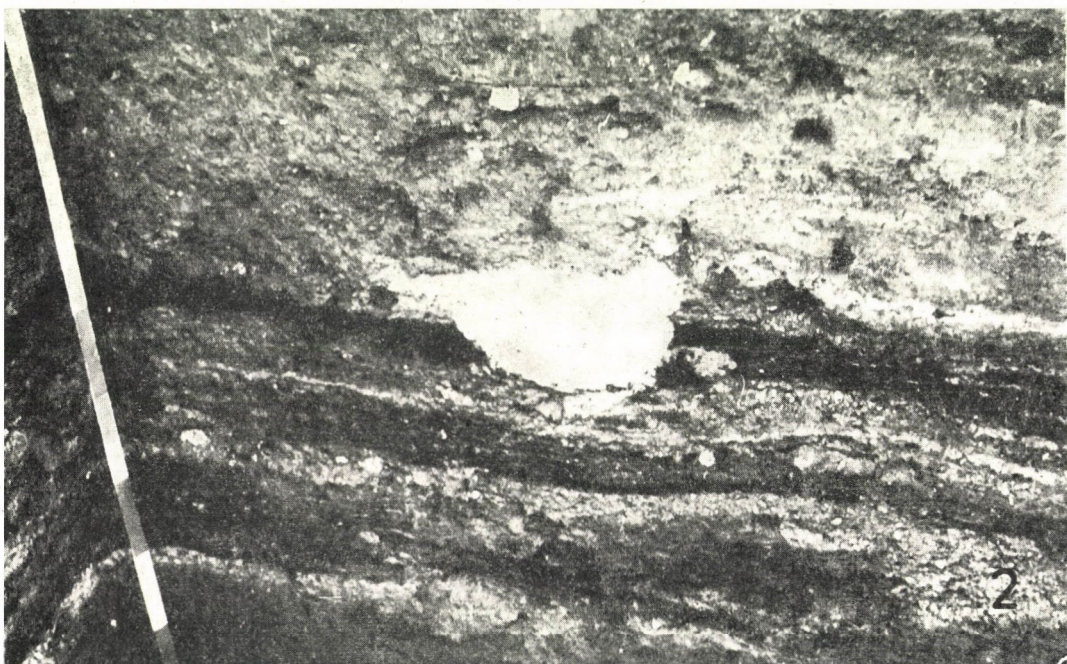
⁸⁵ *Szőnyi i. m.* 106, Abb. 2, 23.

⁸⁶ Az aquincumi edénybolt anyagát *Juhász Gy.* közölte *ArchÉrt* 49 (1936) 34. o.–n. egy raetiai táltöredéket is említ. Az edénybolt – általa Hadrianus-korinak tartott – pusztulásának időpontjára vonatkozóan ld. *Gabler D.*–*Kocztur É.*, *Ein Sigillata-Depot von Gorsium*. *Alba Regia* 15 (1976). 75–76.

⁸⁷ *Szőnyi i. m.* 105, Abb. 2, 22.

⁸⁸ *Gabler D.*, *Akten des X. Internationalen Limeskongresses Xanten-Nijmegen* 1974. Lsz.: 67.1.7.

⁸⁹ Formája nagyjából *Bónis É.*, *FA* 12 (1960) Taf. XX. 1–6-nak felel meg.

8 a. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor ÉNy-i sarkában levő épület részlete. — 1. 29. szelvényben az É-i oldal met-szetével (a legalsó szint a palánktáborhoz tartozik). — 2. A 29. szelvény K-i oldalának metszete. (A palánktábor szintje felett az épülethez tartozó pusztulási rétegek)

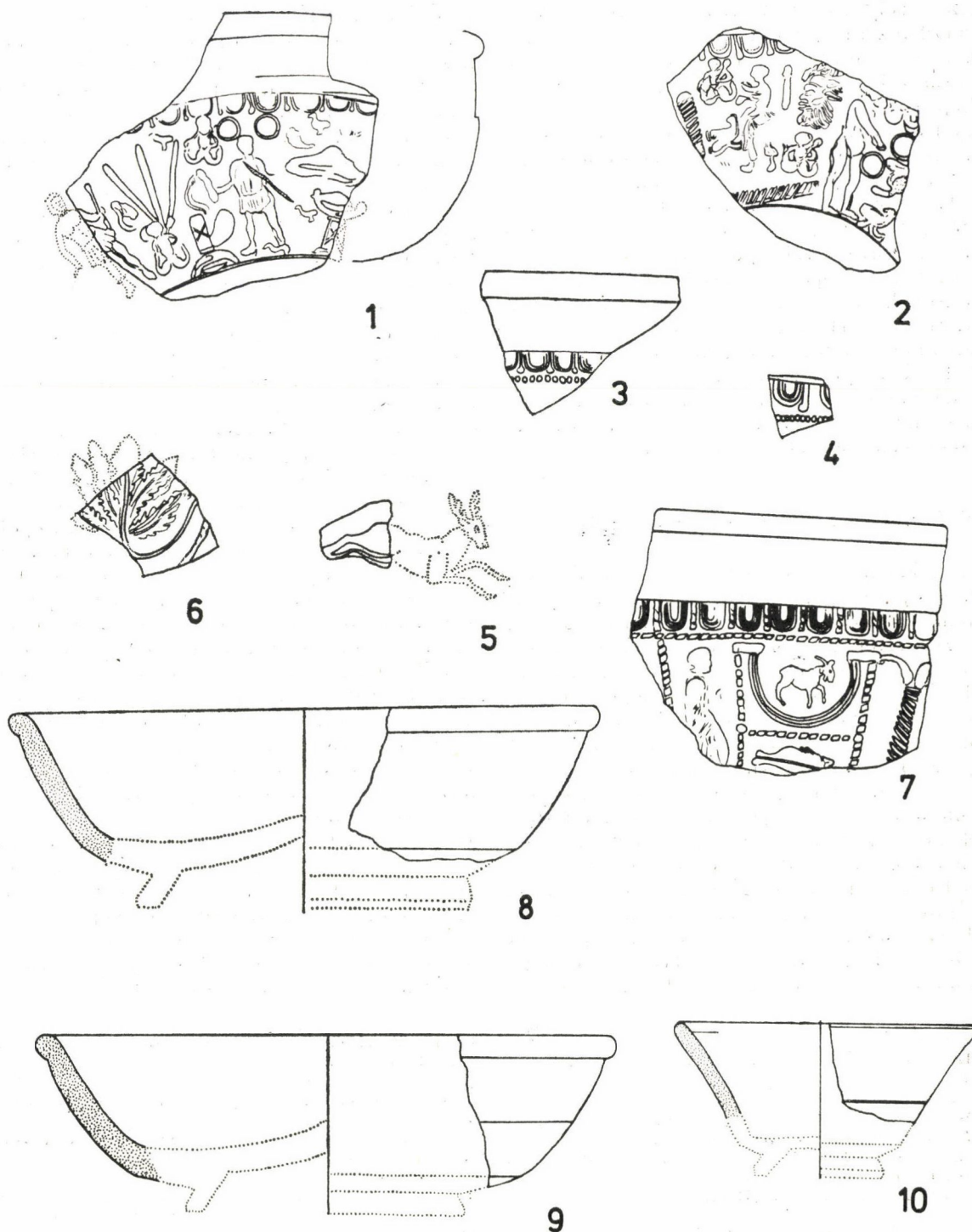
Рис. 8a. Часть здания в северо-западном углу лагеря в Баратфельдпусте (Квадрата)
Fig. 8a. Partie du bâtiment situé au coin de nord-ouest du camp de Barátföldpuszta — 1. Dans le profil 29, avec la tranche de nord (le niveau le plus profond appartient au camp de palissade). — 2. Tranche du côté de l'est du profil. (Le profil le plus profond est celui du camp de palissade sur lequel se trouve les niveaux détruits appartenant au bâtiment.)

8b. kép. Közép-galliai sigillata (3. sz.) a palánktábor rétegeiből

Рис. 8б. Сигиллата из Средней Галлии (№ 3), найденная в слое лагеря-паланки

Fig. 8b. Terre sigillée (Nr. 3.) de la Gaule centrale du niveau du camp de palissade

9. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor legkorábbi rétegében talált közép-galliai terra sigillaták. 1–3. Hadrianus – kora-Antoninus-kori sigillaták. — 4–7. Antoninus-kori sigillaták. — 8–9. Dr. 18/31 formájú tálak. — 10. Dr. 33 formájú csésze. M = 1 : 2

Рис. 9. Терра сигиллаты из самых ранних слоев лагеря в Баратфельдпусте (Квадрата). М: 1 : 2
 Fig. 9. Terre sigillée trouvées dans le plus ancien période du camp de Barátföldpuszta — 1–3. Terre sigillée de l'époque hadrienne et antoninienne. — 4–7. Terre sigillée de l'époque antoninienne. — 8–9. Plats de forme Dr. 18/31, de la Gaule centrale. — 10. Tasse de forme Dr. 33 M = 1 : 2

alakban elhelyezett geometrikus, kettős fonaldíszítéssel (Drexel I típus). Agyaga sárgászöld, felülete fényes, feketésvörös. Lsz.: 66.1.71. Lh.: 13. árok, szürke kavicsréteg az altalaj felett, 210 cm (10. kép 1).

Egy Drexel II típusba sorolható patkó és fogas karcolt díszítésű darabot a 9. árok későbbi rétegében is találtunk; jó analógiája éppen a korábban közölt barátföldpusztai töredék.⁹⁰ Ugyanígy a későbbi rétegekben megtalálható a fémes fényű, fekete „firnisű” Drexel III típusú edény is.⁹¹

A Drexel I csoportba sorolható geometrikus díszű darabok gyártása az i. sz. 100 körüli években kezdődött,⁹² és a II. század közepéig tartott. Gaetingban a kora traianusi rétegekben még nem található.⁹³ Barátföldpusztán ilyen típusú geometrikus díszű, de kopott, pattogzó, barnászöld felületű (feltehetően helyi utánzatú) „raetiai” áru került elő a kőtábor védőtöltésében (lsz.: 76.1.191.).

3. Festett tojásdad poharak (ún. „Firnissware”)

A Flavius-kortól⁹⁴ viszonylag gyakran fellépő vékonyfalú tojásdad poharaknak egy kisebb csoportja: a fémes fényű, barnászöld bevonatú edények *importárúnak* tekinthetők,⁹⁵ míg a matt, vörös festésű poharak az előbbieket helyi, pannóniai utánzatai.⁹⁶ Tojásdad homokszemdzéses (rough cast beaker, Gose 189, 190), Faltenbecher (gyakran ez is homokszemdzéses, Gose 192) és sima falú változatait ismerjük.⁹⁷ Ez a három típus nagyjából egyidős. Lényeges – időrendileg is értékelhető – azonban az a különbség, amely a peremkiképzés módjában mutatkozik.⁹⁸ Az általában erősen profilált, az edény testétől árkalással elválasztott ún. „Karnisrand” időben Domitianus uralkodásától az Antoninusok koráig követhető,⁹⁹ míg az ún. „Trichterrand”¹⁰⁰ később is előfordul. A festett tojásdad poharak használata a II. század végénél – III. század elejénél későbbre nem keltezhető.¹⁰¹ Ez az árufajta,

főként a tartomány északi részén jóformán mindenütt megtalálható.¹⁰² A pannóniai anyag keltezéséhez az alábbi támpontok állnak rendelkezésünkre: a) Azon leletegyüttesek közül, amelyekben az adonyi V. gödör párhuzamai találhatók – ezeket Bónis É. sorolja fel¹⁰³ – legfontosabb az aquincumi közfürdő laconicumának I. század végére – II. század első felére tehető anyaga.¹⁰⁴

b) Egy fényes felületű, fémes fényű – feltehetően importált – edény a gorsiumi bennszülött telep IV. házában¹⁰⁵ Antoninus-kori sigillatákkal együtt került elő; a festett helyi változatok még ennél is későbbi időpontra keltezhetők.

c) Egy poetovioi (Ljutomerska cesta) hamvasztásos sírban ez az edénytípus (homokszemdzéses, tojásdad pohár) Antoninus Pius éremmel együtt került elő.¹⁰⁶

d) Matrica (Százhalombatta) vicusának 1. gödrében¹⁰⁷ kopott Antoninus Pius érem és egy III. századi pfaffenhofeni sigillata kísért. Ennek ellenére a késői keltezés nem lenne indokolt, mivel a gödör – mint arra az ásató utalt – korábbi telepobjektumot vágott át, amely az Antoninus-korra tehető.¹⁰⁸ Barátföldpusztán a legkorábbi rétegekben 3 töredék került elő. Valamennyi helyi, pannóniai áru: Faltenbecher, ill. homokszemdzéses pohár.

17. Tojásdad pohár peremtöredéke ún. „Karnisrand”-dal, a perem alatt kettős bevágással (ld. ORL B nr.31. Taf.13,11.). Agyaga sárgászöld, felülete matt, vörös. Lsz.: 76.1.73. Lh.: 31. árok, égés alatti kavicsréteg, 200 cm (10. kép 2).

18. Előbbinél vastagabb falú, hasonló anyagú, festett homokszemdzéses edény.¹⁰⁹ Lsz.: 76.1.74. Lh.: mint az előbbinél.

19. Vékony falú, vörösre festett Faltenbecher töredéke „Trichterrand”-dal, vállán körbefutó vonallal. Lsz.: 65.1.167. Lh.: 8. árok É-i vége, szürke agyagréteg az altalaj felett (10. kép 3).

Másodlagosan került elő egy nagyobb méretű, fémes fényű homokszemdzéses edény alja¹¹⁰ és egy másik töredék – ezek importárúnak tekinthetők.

⁹⁰ Ld. 87. j.

⁹¹ Ld. Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár Lsz. 65.1.153.

⁹² Drexel i. m. 81.

⁹³ Vö. Bónis É., FA 12 (1960) 102.

⁹⁴ Koenen, K., Gefäßkunde der römischen, vorrömischen und fränkischen Zeit in dem Rheinland. (Bonn 1895) 86; U. Fischer i. m. Taf. 15.

⁹⁵ Póczy K., ArchÉrt 83 (1956) 89; Barkóczi–Bónis 167.

⁹⁶ Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 104.

⁹⁷ Simon, H. G., Saalburg Jb 22 (1965) 67.

⁹⁸ Schoppa, H., Die Funde aus dem Vicus des Steinkastells Hofheim Maintaunuskreis I. Die Keramik ausser Terra Sigillata. Veröff. d. Landesamtes für kulturgeschichtliche Bodentalertertümer 2. (Wiesbaden 1961) 24.

⁹⁹ Gillam, J. P., Types of Roman Coarse Pottery Vessels in Northern Britain. Arch Aeliana 1957. 2nd Edition 1968. 49. Pannóniai analógiáit ld. Bónis XVII. t. 19; Saria, B., Der römische Gutshof Winden am See (1951) Taf. XI. 17; Gabler D., Acta ArchHung 25 (1973) 152, Abb. 11, 12–13; Szabó K., Acta ArchHung 27 (1975) 195, Abb. 22, 45.

¹⁰⁰ Heukemes, B., Römische Keramik aus Heidelberg. Mat. z. Röm.-Germ. Keramik 8 (Bonn 1964) Taf.

12, 32; Vanderhoeven, M., De Gallo-Romainse tumulus van Riemst. (Limburg 1975) 8.

¹⁰¹ Nagy T., AntH 3 (1949) 52; Reinfuß, G., CarnJb 6 (1960) [1962] 82; Szőnyi E., Arrabona 15 (1973) 37 63. j.

¹⁰² Elterjedésére ld. Gabler D., Acta ArchHung 25 (1973) 154 64. j.

¹⁰³ Barkóczi–Bónis 167.

¹⁰⁴ Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 104.

¹⁰⁵ Kocztur É., Alba Regia 13 (1972) [1974] 87 Nr. 211 – a helyi változatokra ld. uo. VII. ház – 91.

¹⁰⁶ Šubic, Z., La nécropole romaine à Poetovio. Inv. Arch. Jug. Fasc. 14 (1972) Y. 135, 22–23.

¹⁰⁷ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 62.

¹⁰⁸ Az Antoninus-kori, ill. a pfaffenhofeni sigillatával keltezett III. sz.-i leletanyag szétválasztását kíséreljük meg a „Die Pfaffenhofen Ware in Pannonien” c. dolgozatban (megjelenik Acta ArchHung).

¹⁰⁹ Ld. 102. j. 155.

¹¹⁰ Hansági Múzeum Mosonmagyaróvár Lsz. 65.1.261. Minden bizonnyal importáru a 76.1.192 sz. töredék is, mely a kőtábor védőtöltésének (Wehrgang) rézsűjéből került elő, ill. egy vékony falú, vörös bevonatú Faltenbecher (15. árok közepe 70 cm).

4. Márványozott festésű kerámia

Ebből a kerámiafajtából mindössze egy töredék került elő a feltárások során.

20. Az apró töredék feltehetően korsóhoz tartozott, felületét barna festésű érezés díszíti. Lsz.: 76.1.139. Lh.: 31. árok, sárgásszürke agyagréteg az alattal felett, 280 cm (10. kép 4).

A sötétvörös, márványozást utánzó kerámiafajtának jó párhuzamai találhatók a Majnavidéken, a Wetterau-limes Domitianus–Traianus-kori táboraiiban. E festési technika (nagyjából Ettlinger 3. csoportnak felel meg)¹¹¹ különböző, nagy mennyiségben előforduló edénytípusokon található meg.¹¹² A rendezett sávokban festett márványozású Wetterau kerámiát K. Bettermann Domitianus–Hadrianus korára keltezte,¹¹³ az újabb kutatás ezt a kelteztést többé-kevésbé jóváhagyta.¹¹⁴ Pannónia nyugati határvidékén a márványozó festés mind a Drag. 36, mind a félgömb alakú táltípusokon és kancsókon megjelenik.¹¹⁵ Bár e technika már az I. századi pannóniai edényművességben alkalmazást nyert, általánosan csak a II. században terjedt el.¹¹⁶ Egyfelől az Intercisában talált márványozott festésű darabok,¹¹⁷ másrészt a Brigetio–Carnuntum–Savaria térségében fellelő típusok alkotnak zárt csoportot.¹¹⁸ A csoportosítás nyilván tovább finomítható mind az egyes, jobbra még ismeretlen műhelyekhez köthető formáknak és technikai eljárásoknak megfelelően. Éppen ezért csak kellő óvatossággal általánosíthatjuk azokat a kronológiai vonatkozású megfigyeléseket, amelyeket az eddigi kutatás a márványozott kerámiával kapcsolatban tett. Tartományunkban a keltezéshez az alábbi feltárások nyújtanak támpontot:

a) Az aquincumi basilica területén korai rétegből kikerült márványozott festésű korsót Nagy T. Vespasianus korára keltezte,¹¹⁹ a korsónak egyik emonai megfelelőjét kísérő leletek Rajna vidéki analógiájának kronológiai helyzete alapján.¹²⁰ Mi a basilica legkorábbi rétegének keltezésénél a helyben talált sigillaták adataira támaszkodva inkább

Domitianus-kori datálást javasolnánk, az árufajta wetterauai és vindonissai párhuzamainak időrendjével összhangban.

b) Az aquincumi Selmeci utcai fazekasműhely egyik kemencéje mellett elrejtett, 137-tel záródó pénzlelet ennél valamivel korábbi kelteztést enged meg.¹²¹

c) Arrabonában, a Széchenyi téri ásások során a vicus III. periódusának Traianus–Hadrianus-kori szintjeiben¹²² került elő egy márványozott festésű táltöredék.

d) Az adonyi (Vetus Salina) IV. palánktábor 3. gödrében talált márványozott edényt részben Vespasianus-kori sigillata (ld. fent – Dr. 15/17), részben kora-Antoninus-kori rheinzaberni (IANUF) és közép-galliai (SEVERVSF) áru keltezte.¹²³ Ugyanitt a 6. hulladék gödrében is volt egy márványozott festésű dörzstál, melyet Cobnertus sigillatája kelteztet az Antoninus-korra.¹²⁴

e) Gorsiumban a bennszülött telep VI. lakóépítményében Dr. 27 és Dr. 33 formájú sigillatákkal együtt került elő – nagyjából tehát Hadrianus–kora-Antoninus-kori anyag kísérté.¹²⁵ A VII. ház (kétrétegű lakóobjektum) anyagában Hadrianus érem, I. sz. végi la graufesenquei, Traianus–Hadrianus-kori banassaci és Antoninus-kori rheinzaberni sigillaták határozták meg ennek az árufajtának időrendjét.¹²⁶ A bennszülött telep pusztulási szintjében, melyet egy 178 körül földbe került sigillataegyüttes kelteztet, már nem volt márványozott festésű kerámia – a közvetlenül alatta levő rétegben azonban igen,¹²⁷ ami arra utal, hogy ennek a kerámiának gyártása valószínűleg már a markomann háborúk előtti időszakban megszűnt.

Bár a további kutatások bizonyára árnyaltabbban fogják a ma még kevésbé ismert műhelyek formakincsének és technikai sajátosságainak megfelelő, – egy-egy körzetre jellemző – kronológiai differenciákat meghatározni; fentiek alapján mégis az árufajta feltűnését a dunai limesen nagyjából Domitianus korára¹²⁸ tehetjük, használata a tartomány keleti felében csaknem a markomann háborúkig követhető.¹²⁹

¹¹¹ Ettlinger–Simonett i. m. 58.

¹¹² Ritterling, E., Das Kastell Wiesbaden. ORL B 31 (1909) 111.

¹¹³ Bettermann, K., Saalburg Jb 8 (1934) 110–.

¹¹⁴ Ld. Simon, H. G., Saalburg Jb 18 (1959/1960) 21; Ua., Saalburg Jb 22 (1965) 70; Schoppa i. m. 24–; Heukemes i. m. Taf. 29, 1; Walke, Sorviodurum 42; Karnitsch, P., Die Kastelle von Lentia. Linzer Arch. Forsch. IV. 2. (1972) Taf. 49, 5–6.

¹¹⁵ Bónis 22, 27; Barkóczi–Bónis 154–; Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 91.

¹¹⁶ Póczy K., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 42.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Reinfuß, G., CarnJb 5 (1959) 63–64.

¹¹⁹ Nagy T., BpR 21 (1964) 47.

¹²⁰ A korsót közli Bónis XXXIV. t. 12 és Pe Taf. XLVIII, 26 (754. sír).

¹²¹ Nagy L., Bp. tört. I. (Bp. 1942) 629; Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 90.

¹²² Gabler D., Arrabona 13 (1971) 22.

¹²³ A IANUF bélyeges sigillata keltezéséről az alábbiakban lesz szó. A SEVERVSF bélyeges Dr. 33 formájú lezouxi sigillatát a II. sz. második negyedére keltezi S. S. Frere, Verulamium Excavations. Reports of the Research Committee of the Society of the Antiquaries of London (London 1972) 251.

¹²⁴ Barkóczi–Bónis 173.

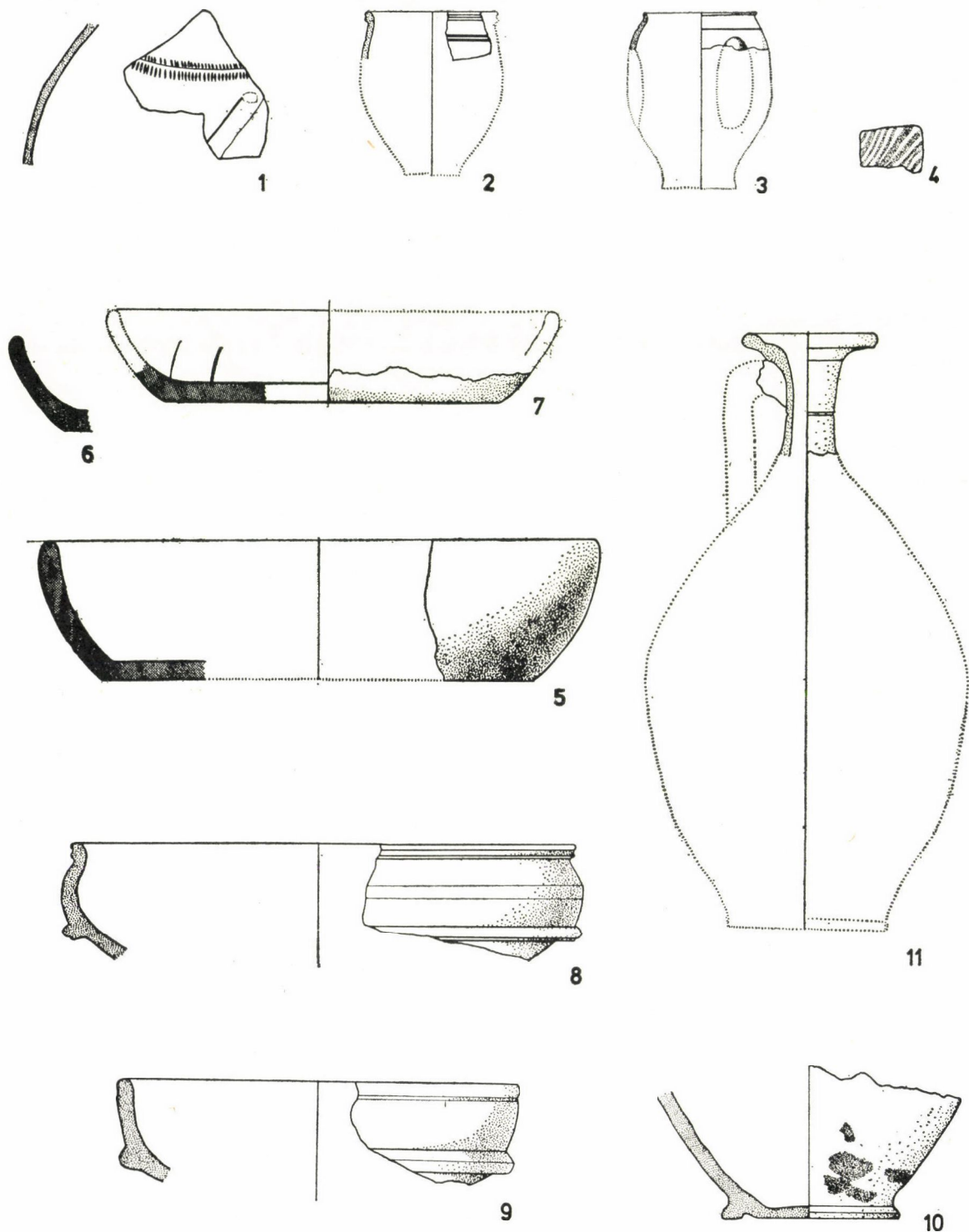
¹²⁵ Kocztur É. i. m. 89, Nr. 279.

¹²⁶ Uo. 91, Nr. 330, 335–336.

¹²⁷ A leletanyagot ld. Gabler D.–Kocztur É., Alba Regia 15 (1976) 68.

¹²⁸ I. sz.-i előfordulását ld. Bónis XXI. t. 40, XXVII. t. 7, XXXIV. t. 12.

¹²⁹ Bónis 22; Póczy K., Intercisa 42 szerint a márványozásnak ez a fajtája a II. sz. végével zárul. A későbbi márványozást utánzó festéshez ld. H. Schoppa i. m. 26.

10. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor legkorábbi rétegében, ill. annak pusztulási szintjében talált leletanyag.
1. Raetiai áru. — 2—3. Vörösre festett Faltenbecher. — 4. Márványozott festésű edény töredéke. — 5—7. Pompeji
vörös tálak utánzatai. — 8—9. „Leistenschale”. — 10. Vörös festésű korsó. — 11. Nyers színű
korsó. M = 1 : 3

Рис. 10. Вещи из самого раннего слоя и слоя разрушения лагеря в Баратфельдпусzte (Квадрата). М: 1 : 3
Fig. 10. Trouvailles du niveau le plus ancien, c'est à dire du niveau détruit du camp de Barátföldpuszta — 1. Marchandise de Raetia. — 2—3. „Faltenbecher” peint rouge. — 4. Fragment d'une vase peinte marbrée. — 5—7. Imitation des plats rouges de Pompée. — 8—9. „Leistenschale”. — 10. Cruche peinte rouge. — 11. Cruche couleur crue. M = 1 : 3

5. „Pompeji vörös tálak” utánzatai

A barátföldpusztai palánktábor rétegének, ill. pusztulási szintjének egyik leggyakoribb lelete a lapos aljú, enyhén ívelt oldalú, megvastagodó, enyhén behúzott peremű táltípus belső oldalán narancsvörös festéssel, mely a külső peremsávra is kiterjed. Laposabb, mélyebb, koncentrikus körökkel díszített vagy sima változatát ismerjük, de különbségeket fedezhetünk fel az agyag színe és minősége alapján, valamint az oldalfalak kiképzésében is. E formai jegyek nem adnak lehetőséget a keltezés finomítására.¹³⁰

Egyike a római kerámia interprovinciális típusainak — az ún. „pompeji vörös tálak” utánzata.¹³¹ Az osztrák kutatás Soldatentellernek nevezi.¹³² Eredetkérdését tekintve a kutatók különböző álláspontot foglaltak el. H. Schoppa La Tène előzményekből vezette le,¹³³ mások formája, mérete, a csak a belső oldalra szorítkozó festése miatt az Augustus—Claudius-kori pompeji vörös tálakkal hozták kapcsolatba.¹³⁴ Bizonyos fokig jogosan sorolják a sigillata utánzatok közé.¹³⁵ M. Vegas a pompeji vörös tálak legkésőbbi variánsaival való egyezésekre felfigyelve arra utalt, hogy az I. sz. harmadik negyede után ezek a tálak már nem importként kerülnek Galliába vagy Hispániába, hanem helyi, provinciális műhelyekben készülnek.¹³⁶

A pompeji vörös festésű tálak gyártása Pannóniában legkorábban az I. sz. végével kezdődhetett,¹³⁷ használatuk azonban már a II. sz.-ra tehető.¹³⁸ Adony (Vetus Salina) Hadrianus—kora-Antoninus-kori IV. palánktáborából a miénkkel csaknem teljesen megegyező típusú tálakat (catinus pedalis) ismerünk.¹³⁹ A 6. gödörben Cobnerti bélyeges reliefszízes rheinzaberni sigillata kísértette ezt a táltípust. Cobnertus működési ideje Antoninus Pius és Marcus Aurelius uralkodásának idejére tehető.¹⁴⁰ Egy példány Gorsiumban Antoninus-kori gödörlakásból került elő,¹⁴¹ és Poetovioban is Antoninus Pius éremmel keltezett sír mellékletei közt voltak pompeji vörös tálak.¹⁴² A barátföldpusztai darabok a II. sz. első és második harmadára keltezhetőek — földbe kerülésük a 21—23. sz. töredékeken látható,

másodlagos égéstől származó nyomok alapján, a rétegtani adatokkal egybehangzóan a Marcus háborúk pusztításaival függ össze. A II. sz. közepétől kezdődően¹⁴³ e tálforma szürke változatai lassanként kiszorítják a vörös festésűeket.¹⁴⁴ Rendeltetésükkel kapcsolatosan a pompeji lelet alapján feltételezték, hogy e tálak funkciója valamiképpen a kenyérsütéssel hozható kapcsolatba. Ez a lehetőség nem zárható ki, de nem magyarázza a vörös festést, melynek a kenyérsütésnél nincs szerepe.¹⁴⁵ Pannóniai elterjedése széles körű, előfordulásait legutóbb T. Szőnyi E.¹⁴⁶ és B. Vikić¹⁴⁷ vették számba.

21. Ívelt falú lapos tál (catinus) nagyobb töredéke, belső oldalán, valamint kívül a peremrészen narancsvörös festéssel. Kívül másodlagosan feketére égett! M: 6,5 cm, Szátm: kb. 25,5 cm. Lsz.: 68.2.230, Lh: 30. árok Ny-i rész, égésréteg alatt 210 cm (10. kép 5).

22. Előbbinél alacsonyabb lapos tál, fala kevésbé ívelt, behúzott pereme fent enyhén megvastagodik. Belül vörösre festett, a festés a külső peremsávra is kiterjed. Kívül másodlagosan feketére égett. M: 4,2 cm. Lh: 15. árok K-i fele 198 cm, alsó terrazzo alatti szürke feltöltés (10. kép 6).

23. Ívelt oldalú lapos tál töredéke. Kívül világossárgás, nyers színű, belül, valamint peremén vörösesbarna bevonatú. Felületén másodlagos égésnyomok. M: 4,7 cm. Lsz: 76.1.102, Lh: 31. árok, kavics alatti agyag, 234 cm.

24. Előbbihez hasonló táltöredék. Agyaga sárgászöld, quarzitszemcsés. M: 4,8 cm. Lsz: 76.1.103, Lh: mint előbbinél.

25. Lapos tál aljtöredéke — belső oldalán koncentrikus körökkel. Nyers színű, belül vörösre festett. Lsz: 68.2.138, Lh: 30. árok, fal mellett, égett réteg alatt 196 cm (10. kép 7).

6. „Leistenschale” (Ringschüssel)

A Drag.24/25 formájú Pó-vidéki sigillatákra emlékeztető típus,¹⁴⁸ annak egyszerűsített, festett változata (Gose 303). Számos La Tène hatás alatt álló műhelyben gyártották; erre vezethető vissza, hogy több variációját tarthatjuk számon (fekete vagy

¹³⁰ Dolak, E., Die römerzeitliche Gebrauchskeramik von Veldidena. Arch. Forsch. in Tirol 3 (Innsbruck 1972) 22.

¹³¹ Rütterling, E., Das Kastell Wiesbaden. ORL B 31 (Bln.—Leipzig 1909) 113.

¹³² Gerhardt, K.—Maier, R. A., BVbl 29 (1964) 143.

¹³³ H. Schoppa i. m. 58, Typ 5—7.

¹³⁴ Ennek típusait ld. Gose 234—252; E. Ettlinger—Chr. Simonett i. m. 389—392; Bruckner, A., Acta RCRF 7 (1965) 7; Goudineau, Ch., Mélanges d'Arch. et d'Hist. 82 (1970) 182—183. A pompeji vörös tálakhoz kapcsolatra feltűnésüket Bónis 23.

¹³⁵ Schörgendorfer 111; Müller, E.—Roth-Rubi, K.—Stampfli, H. R., Jb f. Solothurnische Geschichte 48 (1975) 253.

¹³⁶ Vegas, M., Madrider Mitteilungen 10 (1969) 224; Ua., Cerámica comun romana del Mediterraneo occidental. Universidad de Barcelona. Inst. d. Arch. y Prehist. Publicaciones Eventuales (1973) 22, Tipo 15 46 a.

¹³⁷ Reinfuß, G., CarnJb 7 (1961/1962) [1963] 53; Ua., CarnJb 6 (1962) 41.

¹³⁸ Póczy, Intercisa II. 44; Karnitsch, P., Die Linzer Altstadt. Linzer Arch. Forsch. 1. (Linz 1962) Taf. 20, 5; Gabler, D., Acta ArchHung 25 (1973) 156.

¹³⁹ Barkóczi—Bónis 189.

¹⁴⁰ Uo. 173.

¹⁴¹ Koczur É. i. m. 89 Taf. IV. 10.

¹⁴² Šubic i. m. Y 135, 3—7

¹⁴³ P. Karnitsch i. m. Taf. 20, 6.

¹⁴⁴ Bónis Taf. XXII. 1—2; Kellner, H.-J., BVbl 25 (1960) 158; Reinfuß, G., CarnJb 6 (1962) 80; A vörösfestésűek III. sz.-i előfordulását ld. Walke, Sorviodurum 135; Kellner, H.-J., Das bayerische Inn-Oberland 35 (1968) 63; E. Dolak i. m. 24.

¹⁴⁵ E. Dolak i. m. 23.

¹⁴⁶ Szőnyi E., Arrabona 15 (1973) 37; Ua., Arrabona 16 (1974) 13; B. Saria i. m. 43; Bónis É., FA 27 (1976) 477.

¹⁴⁷ Vikić, B., Starinar 13—14 (1962—1963) 106.

¹⁴⁸ Drack, W., Die helvetische Terra Sigillata Imitationen des I. Jahrhunderts n. Chr. (Basel 1945) Taf. VII. 1.

narancsvörös festésű, szürke és nyers színű).¹⁴⁹ A carnuntumi ún. Palastruine anyagában előforduló¹⁵⁰ típusokat U. Trink a Flaviusoktól Traianusig terjedő időszakra keltezte;¹⁵¹ Kelet-Pannóniában azonban egyik változatánál, az ún. pátkai típusú tálaknál jóval későbbi keltezés igazolható. (Gyakran tűnik fel ez az áru a provinciától északra is.)¹⁵² Ez a nagyméretű, szürke, esetenként tüzdelt díszítéssel ellátott tál megtalálható az adonyi IV. palánktábor anyagában,¹⁵³ mely Hadrianus – Antoninus Pius korára keltezhető.¹⁵⁴ Gorsiumban több pátkai típusú tál került elő a bennszülött telep X. házának anyagából Antoninus-kori közép-galliai sigillaták kíséretében.¹⁵⁵ Az aquincumi ún. Depot-Werkstätte fazekasműhely anyagában fellelhető típusokat¹⁵⁶ Vespasianustól Antoninus Piusig folyamatos éremanyag keltezi; az éremanyag zöme Traianus – Hadrianus-kori. A brigetioi Gerhát fazekasműhelyben a pátkai típusú tálakat Hadrianus korától kezdődően gyártották.¹⁵⁷ A típus elterjedését már egy korábbi munkánkban megpróbáltuk körülhatárolni.¹⁵⁸ A formára egyező tálaknak különböző típusait tarthatjuk számon: a különbség mind méretben, mind pedig kivitelben kimutatható. A festett, igényesebb kidolgozású darabok elsősorban a nyugat-pannóniai lelőhelyeken tűnnek fel – ezeket találjuk Barátföldpusztán is. A carnuntumiakkal szemben azonban feltűnő a kopott narancsvörös festés, noha formailag az erősen ívelt oldalú variánsokhoz sorolhatók.¹⁵⁹ Tagolt perem, fényezett okkerszínű felület jellemzi a 26. sz. tálakat, míg a 29. sz. szürke edény a kelet-pannóniai típusokkal vethető össze. A carnuntumi típusokkal való erős rokonság esetleg az azal magyarázható, hogy mindkét tábor finom kerámiája azonos műhelyben készült.

26. Ívelt oldalú, osztott peremű, erősen kiemelkedő bordájú tál, oldalán két bemélyített vonallal. Vöröses okkerszínű, fényezett felületű. Átm.: kb. 23,6 cm. Lsz.: 76.1.131, Lh.: 31. árok közepe, szürke agyag, égés alatt 250 cm. (10. kép 8).
27. Előbbihez hasonló típus egyszerűbb peremképzéssel. Festése kopott, narancsszínű. Lh.: 15. árok K-i fele, alsó terrazzo alatt 198 cm (10. kép 9).
28. Előbbihez hasonló töredékes tál narancsvörös festéssel. Agyaga vörös. Lsz.: 76.1.72, Lh.: 31. árok, égés alatti kavics 200 cm.
29. Előbbihez hasonló szürke „Leistenschale” töredéke. Lsz.: 65.1.307, Lh.: 9. árok, terrazzotól Nyra, 170 cm.

¹⁴⁹ Reinfuß, G., CarnJb 5 (1959) [1961] 79; Ua., CarnJb 7 (1961–1962) [1963] 53; szürke változatukhoz ld. Reinfuß G., CarnJb 7 (1961–1962) [1963] 77.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Trink, U., CarnJb 3 (1957) 73, Abb. 2, 1.

¹⁵² Lámióvá-Schmiedlová, M., SA 17 (1969) 480.

¹⁵³ Barkóczi – Bónis 155 – pannóniai elterjedésükhez ld. még Kiss Á., ArchÉrt 84 (1957) 41.

¹⁵⁴ Bónis LIX. t. 1.

¹⁵⁵ Kocztur É., i. m. 94. A ház többretegű, de nem állapítható meg, hogy a táltípus a II. sz. első évtizedeire keltezhető banassaci vagy a század közepére tehető lezouxi sigillatákkal és COMITIALIS késő Antoninus-kori táljával került-e együtt elő.

¹⁵⁶ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 96, Abb. 6, 1

7. Festett sávós kerámia

A tüzdelt díszű vörös sávós festésű kerámia legkorábbi rétegekben viszonylag ritka. A korábbi kutatás már rámutatott ennek az árunak a La Tène kerámiával való összefüggésére. Típusaival és kronológiájával Bónis É. foglalkozott.¹⁶⁰ Brigetioi műhelyén kívül nagyszámú előfordulása alapján feltételezhető, hogy egy Fertő-környéki fazekascentrumban is gyártottak festett sávós edényeket, de számításba jöhet még több műhelye. Carnuntumban ritkábban fordul elő. Használata a II. sz. folyamán végig követhető.¹⁶¹

30. Korsó alakú edény aljtöredéke – talpgyűrűjét árkolással képezték ki. Nyersszínű, agyaga sárgás; alján foltokban vörös festés nyomai. Tá.: 8,3 cm. Lsz.: 67.1.8, Lh.: 15. árok K-i vége, két terrazzo között 190 cm (10. kép 10).

31. Tüzdelt díszű, nyers színű edény oldaltöredéke. Lsz.: –. Lh.: 15. árok, két terrazzo között 170 cm.

Nyers színű kerámia

8. Dörzstálak (mortaria)

A keltezéshez úgyszólván alig nyújtanak segítséget a dörzstálak. Használati edények lévén, formájukat a célszerűség határozta meg évszázadokon át, és nem befolyásolta a divat.¹⁶² A formaváltozások ebben az esetben az étkezési szokások változásaival függtek össze. Szinte valamennyi ásatáson előkerülnek a római rétegekből, éppen ezért ma már aligha tartható az a feltevés, hogy elsősorban a csapatok állomáshelyén¹⁶³ találhatók. Nyersszínű, szürke, festett (márványozott) és (későrómai) mázas változatait ismerjük, de több variációját ismerjük a sigillaták közt is. Csak utóbbiak tekinthetők importárúnak (sőt asztali készlethez tartozó tálaknak) – a többi helyi műhelyek terméke. A dörzstálak előzményei nem vezethetők le a helyi kerámiafajtákból – ez a típus, ill. a vele kapcsolatos étkezési kultúra a római hódítással együtt terjed el¹⁶⁴ – éppen ezért látja benne D. Baatz a romanizáció egyik jelét. Rendeltetésére vonatkozóan több elmélet született. Feltételezték, hogy gabonaszemek vagy más magvak őrlésére¹⁶⁵ szolgált – mások a tej alvasztásához szolgáló tálnak tartották¹⁶⁶ – szerepet tulajdonítottak neki a sajtkészítésnél, téstagyúrásnál¹⁶⁷ –

¹⁵⁷ Póczy, Intercisa II. 45.

¹⁵⁸ Brukner, O., RVM 20 (1971) pl. VI. 8.; Gabler, D., Acta ArchHung 25 (1973) 156.

¹⁵⁹ Reinfuß, G., CarnJb 5 (1959) [1961] 79, Abb. 1, 23.

¹⁶⁰ Bónis É., FA 21 (1970) 71.

¹⁶¹ Gabler, D., Acta ArchHung 25 (1973) 158.

¹⁶² E. Dolak i. m. 22.

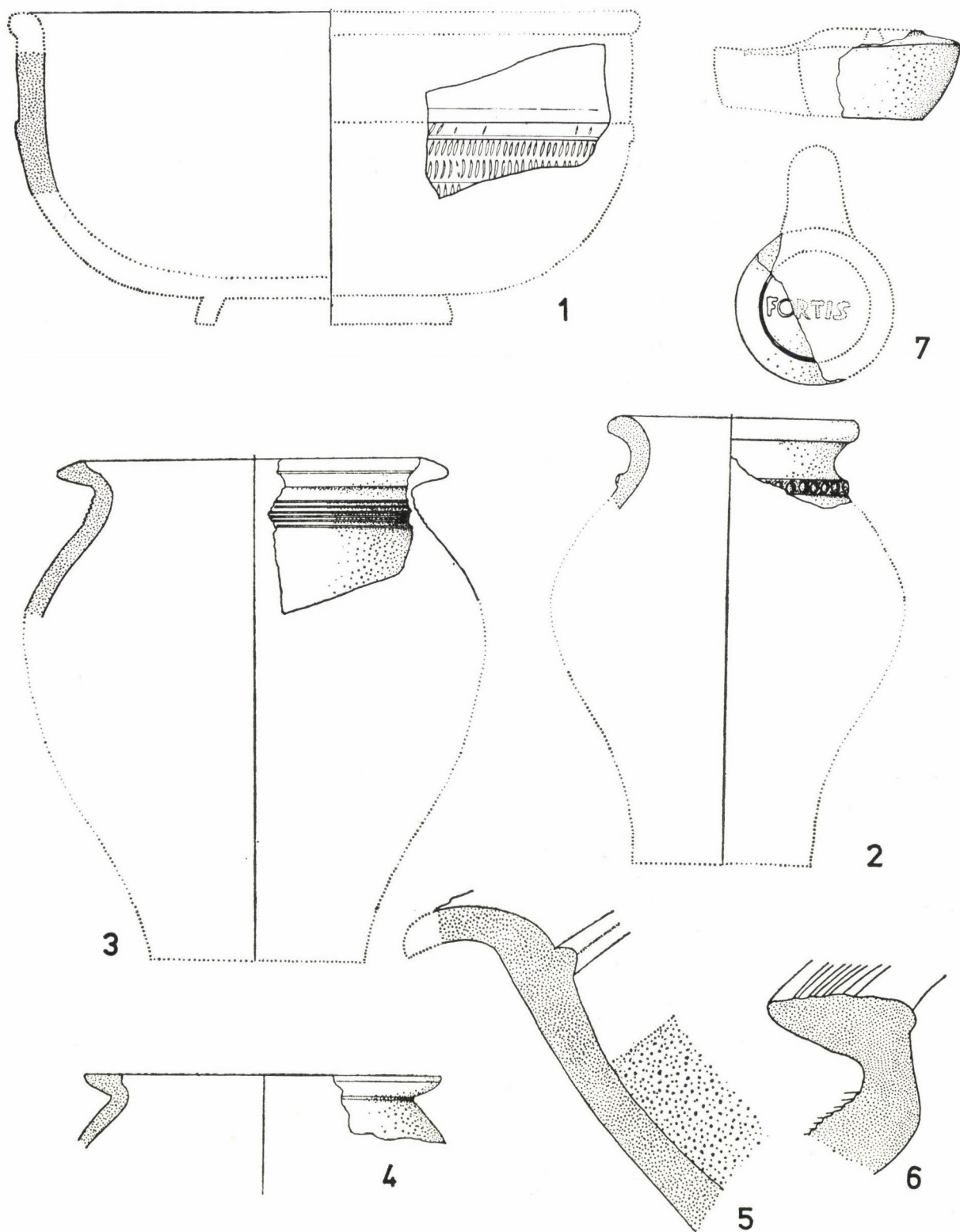
¹⁶³ Schörgendorfer 98.

¹⁶⁴ Baatz, D., Acta RCRF 17–18 (1977) 154.

¹⁶⁵ Jacobi, H., Saalburg Jb 3 (1912) 80–; U. Fischer i. m. 30–31.

¹⁶⁶ Tschumi, O., Germania 15 (1931) 179–180; Oswald, F., The Antiquaries Journal 24 (1944) 45.

¹⁶⁷ Hilgers, W., Lateinische Gefäßname. BJ Beiheft 31 (1969) 68–.

11. kép. A barátföldpusztai (Quadrata) tábor legkorábbi rétegében, ill. annak pusztulási szintjében talált leletanyag.
1. Pannóniai szürke áru. — 2. Nyers színű vázaszerű urna. — 3–4. Szürke fazék. — 5. Dörzstál. — 6. Hombár. — 7.
Mécse. M = 1 : 2

Рис. 11. Вещи из самого раннего слоя и слоя разрушения лагеря в Баратфельдпуста (Квадрата). 1. Паннонская серая керамика. — 2. Вазообразная урна желтоватого цвета. — 3–4. Серый горшок. — 5. Блюдо для терки. — 6. Сосуд для хранения. — 7. Светильник. М: 1 : 2

Fig. 11. Trouvailles du niveau le plus ancien c'est à dire du niveau détruit du Camp de Barátföldpuszta. — 1. Marchandise grise de Pannonie. — 2. Urne couleur crue ayant le caractère d'une vase. — 3–4. Pot couleur grise. — 5. Mortarium. — 6. Dolium. — 7. Lampe. M = 1 : 2

legutóbb D. Baatz főként fűszeres mártások, krémek és tésztazerű fogások előkészítésére, káposzta és fűszer törésére használható eszköznek határozta meg.¹⁶⁸ Nem zárható ki azonban, hogy fő rendeltetése mellett más irányú felhasználására is sor került a háztartásban.¹⁶⁹ A felsoroltakból kitűnik, hogy a különböző méretű és anyagú tálak rendeltetése nem lehetett azonos. Fűszertörésre és -keverésre leginkább a sigillata dörzstálakat használhatták.¹⁷⁰ A Tiberius–Claudius-kori típusok (ún. Steilrand) nem találhatók anyagunkban; a galléros peremű, nyers színű példányok általában II–III. századiak.¹⁷¹

32. Dr. 36 formájú nyers színű dörzstál. Agyaga világossárgás. Belső oldalán durva kavicsozás.¹⁷² Lsz.: 66.1.145, Lh.: 15. árok közepe, terrazzo alatt 170 cm (11. kép).

9. Nyers színű korsók

Az egyfülű nyers színű korsók különböző változatai egész Pannóniában elterjedtek. A hosszúkás, ovális testű, szűk függőleges nyakú, kihajló szájrperemű korsók¹⁷³ az Antoninus-korra keltezhetők. Nagy számuk Barátföldpusztán és környékén Schörgendorfernek¹⁷⁴ azt a feltevését erősítik meg, hogy a korsóknak ezt a változatát carnuntumi (és vindobonai) műhelyekben gyártották.

33. Jóliszapolt egyfülű korsó (lagoena) hengeres nyakkal és profilált, kihajló szájrperemmel. Fülének csak csomója maradt meg – nyakán bemélyített vonal. Szá.: 6,2 cm. Lsz.: 68.2.295, Lh.: 30. a árok. égésréteg alatt 290 cm (10. kép 11).

34. Nyers színű korsó szalagfülének töredéke. Lsz.: 76.1.136, Lh.: 31. árok Ny-i része, szürke agyag, 277 cm.

35. Nyers színű korsó alja; a talpgyűrűt árkolással képezték ki. Lsz.: 76.1.132, Lh.: 31. árok égés alatti szürke agyag, 250 cm.

36. Világos okkerszínű korsó szalagfülének töredéke (hármass tagolású). Lsz.: 76.1.140, Lh.: 31. árok sárgásszürke agyag, 280 cm.

37. Nyers színű korsó töredéke, vállán árkolással. Okkerszínű, másodlagosan barnára égett. Lsz.: 76.1.122, Lh.: 31. árok Ny-i része, szürke agyag, 250 cm.

Bár a típus Kelet-Pannóniában is fellelhető¹⁷⁵ – el-

sősorban a tartomány nyugati felében – éppen Savaria és Carnuntum körzetében gyakori.¹⁷⁶ 37b Nyers színű, vázaszerű urna < Bónis XV.t.17 – nyakán benyomásokkal tagolt borda. Közeli párhuzama: PlT. CLXXI.16-892. sír. Lsz.: 68.2.271, Lh.: 30 a árok égésréteg alatt, 290 cm (11. kép 2).

10. Szürke pannóniai áru

A Dr. 37 formát utánzó¹⁷⁷ finoman iszapolt, fényes felületű, a pecsételt szürke kerámiával rokon pannóniai áru – felületén tüzdelt díszítés (Rädchenverzierung). Nagyjából a II. sz.-ra, ill. a III. sz. elejére keltezhető.¹⁷⁸ Egykorú párhuzamai mindenütt helyi gyártmányok.¹⁷⁹ Aránylag gyakori a Pannóniával szomszédos barbaricumban is.¹⁸⁰

38. Dr.37 formájú, zöldesszürke („geschmaucht”) tál töredéke;¹⁸¹ a „reliefmező”-ben sűrű fogaskarcolt díszítés (Rädchenverzierung) – fent bemélyített vonal. Lsz.: 76.1.126, Lsz.: 31. árok, kavics alatti szürke agyagrég, 250 cm (11. kép 1).

39. Előbbihez hasonló, vékony falú szürke tál alja, a Rädchenverzierunggal díszített mezőt bemélyített vonal zárja. Lsz.: 67.1.57, Lh.: 15.a árok, agyagrég 205 cm.

Szürke, szemcsés anyagú kerámia

11. Hombárok

A nagyméretű szürke, feketésszürke horizontális peremű hombárok a leggyakoribb házikerámia-fajták közé tartoznak. Nagy L. szerint elterjedésük az I–II. sz.-ra tehető,¹⁸² de későbbi használatuk is igazolható.¹⁸³

40. Horizontálisan kihajló peremű szürke hombár, nyakán vízszintes bevágásokkal. Peremét négy körbefutó vonal tagolja. Másodlagosan égett. Lsz.: 76.1.133, Lh.: 31. árok közepe, szürke agyag, égés alatt 250 cm (11. kép 6).

12. Szürke szemcsés poharak

Az ovális testű, vékony falú szürke, kihajló peremű poharak már az I. sz.-ban feltűnnek – a rajnai provinciákban használatuk a II. sz. végéig követhető.¹⁸⁴ Egyes típusait Schörgendorfer a II. sz.

¹⁶⁸ Baatz, D., Hesselbach und andere Forschung am Odenwald Limes. Limesforschungen 12 (1973) 106.

¹⁶⁹ Baatz, D., Acta RCRF 17–18 (1977) 147.

¹⁷⁰ D. Baatz feltevésével kapcsolatos kételyeket ld. Pferdehirt, B., Die Keramik des Kastells Holzhausen. Limesforschungen 16 (1976) 102. A dörzsöléstől eredő nyomok valóban megfigyelhetők – vö. Collingwood, R. G. – Richmond, I., The Archeology of Roman Britain (London 1969) 252, 15.j.

¹⁷¹ Póczy, Intercisa II. 43.

¹⁷² Hasonló db-ot ld. Gabler D., Arrabona 13 (1971) 28.

¹⁷³ Bónis XXIX. t. 1.

¹⁷⁴ Schörgendorfer 203.

¹⁷⁵ Póczy, K., Acta ArchHung 7 (1956) 105, 111.

¹⁷⁶ Schörgendorfer 464–465; Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 7. kép 31, 3, 170; Reinfuß, G., CarnJb 6 (1960)

[1962] 86; Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 3. kép, 237; Ua., Savaria 1 (1963) 134, 147; Szőnyi E., Arrabona 15 (1973) XVIII. t. 1–3; Ua., Arrabona 16 (1974) 13, VI. t. 4; Lj. Kraskovská i.m. 109, Abb. 78, 1; Bujna, J., ARoz 28 (1976) 593, Taf. III. 6.

¹⁷⁷ Póczy, Intercisa II. 126. Taf. XII. 13.

¹⁷⁸ Bónis 13, 15–16.

¹⁷⁹ J. P. Gillam i. m. 62 Type 44, 197; Walke, Sorviodurum Taf. 146, 3.

¹⁸⁰ Kolnik, T., ŠtZ 11 (1963) 130.

¹⁸¹ Póczy, Intercisa II. 126.

¹⁸² Nagy L., BpR 13 (1943) 447–462; Barkóczi–Bónis 151.

¹⁸³ Gabler D., Acta ArchHung 25 (1973) 164.

¹⁸⁴ Póczy, Intercisa II. 46.

12. kép A legio XV Apollinaris bélyeges téglái Quadrataról.

Рис. 12. Кирпичи с клеймом легиона Аполлинара XV из Квадраты.

Fig. 12. Briques estampillées de la légion XV Apollinaris de la Quadrata.

52. = Gabler D., Arrabona 8 (1966) 91, 14. ábra 5.]EGXVAP teg. (?) V.: 2,8–3,7 cm. Lsz.: —. (12. kép 4.). Lh.: praetentura, 15. árok, szórvány (valószínűleg a két terrazzo közötti rétegből származik). A típus variánsa a legio táborhelyéről, Carnuntumból ismert.²⁰⁴

53. LEGXVAP[teg. (?) V.: 3–3,2 cm. Lsz.: 68.2. 267. (12. kép 5.). Lh.: praetentura, 30a. árok Ny-i részétől 220 cm-re, szürke agyagréteg az égés alatt, 260 cm mélyen.

A típust egyelőre máshonnan nem ismerjük.

54. = Gabler D., Arrabona 8 (1966) 91, 14. ábra 2. LEGXV[teg. (?) V.: 2,7–3 cm. Lsz.: 65.1.316. (12.

kép 6.). Lh.: retentura, 9. árok, terrazzótól K-re égett réteg alatt, 170 cm mélyen. A típus azonos a 49. darabbal, s még Arrabonából ismert.²⁰⁵

A fenti darabok egyértelműen a Quadrata-i auxiliáris tábor legalsó rétegéből kerültek elő, így bizonyosra vehető, hogy a tábor építése még a legio XV Apollinaris carnuntumi távozása előtt megkezdődött.²⁰⁶ A kérdés csak az, hogy a csapattest mikor távozott Pannonia Superiorból? Eddig a kutatás a legio távozását egységesen 114-re tette.²⁰⁷ E. Ritterling azonban a legio történetének tárgyalásakor utalt arra, hogy a csapattest cappadociai állomásozásának legkorábbi adata Hadrianus ural-

²⁰⁴ Szilágyi J., Inscriptiones . . . 81, Nr. 19. (XXI. t.).

²⁰⁵ Ld. 201. j.

²⁰⁶ Swoboda, E., CarnJb 5 (1959) 27— ugyan megkérdőjelezte ezt, mivel a legio XIII gemina és a legio XV Apollinaris téglái Carnuntumban markomann háborúk utáni rétegben kerültek elő, azonban ez csak azt jelenti, hogy a tetőzet, amely (mint az épület) a II. század elején épült, csak a markomann háborúk utáni periódus pusztulásakor omlott össze. Vö. egy zalalövői épülettel, ennek

téglaanyagához ld. Lőrincz, B., Acta ArchHung 27 (1975) 170—; Űa., Acta ArchHung 28 (1976) 170—. — A másodlagos felhasználással kapcsolatban vö. még Baatz, D., Saalburg Jb 22 (1965) 124.

²⁰⁷ Ld. Ritterling, E., Legio. PWRE XII (Stuttgart 1924—25) 1284; 1754; Hanslik, R., M. Ulpius Traianus. PWRE Suppl. X. (Stuttgart 1965) 1094—; Syme, R., AV 19 (1968) 106—; Lőrincz B., ArchÉrt 100 (1973) 64; Műford, T., B., JRS 64 (1974) 168.

kodásának végére keltezhető.²⁰⁸ Ennél korábbi adatot a legio satalai jelenlétére ma sem ismerünk.²⁰⁹ A pannóniai adatokat vizsgálva kitűnik, hogy a csapattest biztosan 130 előtt távozott, ugyanis a 130–132 közötti időszakból ismerjük a *legio X gemina* legatusát, Q. Lollius Urbicust.²¹⁰ E legio 105 körül érkezett Pannóniába,²¹¹ s első állomáshelye Aquincum volt, ahonnan több felirata és bélyeges téglája ismert.²¹² Mivel Pannóniát 106-ban két részre osztották,²¹³ s a *legio X gemina* az egy legiós Pannonia Inferior haderejéhez tartozott,²¹⁴ csak az biztos, hogy a *legio XV Apollinaris* távozása Carnuntumból (ezzel kapcsolatos ugyanis a pannóniai legiók végleges táborhelyeinek kialakulása)²¹⁵ 130 előtt történt meg.

Arra a kérdésre, hogy mikor távozott a csapattest Pannonia Superiorból, egy carnuntumi felirat ad felvilágosítást. E felirat szövege a következő:²¹⁶ *M(arcus) Vlp(ius) | Marci f(ilius) Quirina (tribu) Dasius | Sirmi mil(es) |⁵ leg(ionis) XV Apoll(inaris) | (centuria) – | optio an(norum) XL | stip(endiorum) XX h(ic) s(itus) e(st) | Statius Firmus h(eres) f(ecit)*.

A feliratot legutóbb R. Syme kommentálta,²¹⁷ aki szerint Dasius nem Traianustól mint császártól, hanem mint Moesia Superior helytartójától kapta a polgárjogát 94-ben.²¹⁸ Ez a feltételezés azon alapul, hogy a *legio XV Apollinaris* 114-ben távozott Carnuntumból, s részt vett Traianus parthus háborújában,²¹⁹ ill. hogy Traianus 94-től kezdve Moesia Superior helytartója volt.²²⁰ Fentebb láttuk azonban, hogy a legio parthus háborúban való részvételére

nincs semmilyen adat. Ezenkívül az alábbiak miatt sem lehetséges R. Syme hipotézise:

1. A negovanovci katonai diploma nem 93.,²²¹ hanem 94. szeptember 16-ra keltezhető,²²² tehát M. Ulpius Traianus legkorábban 95-től lehetett Moesia Superior helytartója.

2. Traianus parthus háborújához már 113-ban kezdődtek a haderőösszevonások;²²³ ha a *legio XV Apollinaris* részt vett volna a háborúban, akkor már ez évben távozott volna Carnuntumból.²²⁴ Viszont ez a fenti felirat miatt nem lehetséges, ugyanis az aktív katona 20 évi szolgálat után hunyt el, s ha el is fogadjuk R. Syme feltételezését, legkorábban 115-ben.

3. Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus a prosopographiai adatok alapján 92/93–95 között volt Moesia Superior helytartója,²²⁵ így M. Ulpius Traianus, amennyiben Moesia Superior helytartója volt, ez csak 95/96–97-ben lehetett.²²⁶ Ez alapján viszont M. Ulpius Dasius sírköve 116/117-re keltezhető.

4. Mivel M. Ulpius Traianus feltételezett Moesia Superior-beli helytartósága még azon alapult, hogy helytartósága idején volt *tribunus militum legionis II adiutricis* Hadrianus,²²⁷ viszont azt tudjuk, hogy Hadrianus e tisztséget 95-ben töltötte be,²²⁸ a fentiek alapján M. Ulpius Traianus helytartóságával sem számolhatunk. Így Dasius a római polgárjogot a császártól kapta meg 98/109 között, ill. ebben az időszakban sorozták be a *legio XV Apollinaris*-ba.

Ezt az időszakot tovább lehet szűkíteni. A *legio II adiutrix*, amely részt vett a parthus háborúban,²²⁹

²⁰⁸ Ritterling, E., i. m. 1754.

²⁰⁹ Vö. Hanslik, R., i. m. 1094–; Syme, R., AV 19 (1968) 106–; AEp 1967–1973; Mitford, T., B., JRS 64 (1974) 168.

²¹⁰ Ld. Fitz, J., Acta Anthung 9 (1961) 170–; PIR² L 327.

²¹¹ Ld. legutóbb Bogaers, J., E., Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Nijmegen im 2. Jahrhundert nach Christus. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland (Köln Graz 1967) 56; 61. – Nagy T. szerint legkésőbb 103 elején érkezett a legio Aquincumba (in: Budapest története I [Bp. 1973] 94; 179, 68. j.), azonban a csapattest vagy az I., vagy a II. dák háború kitörése előtt érkezhetett új állomáshelyére (101 vagy 105). Mivel az első időpontot a brohli kőanyag kizárja (keltezéséhez ld. legutóbb Saxer, R., Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien I [Köln Graz 1967] 79), csak az utóbbi jöhet számításba.

²¹² CIL III 10507; 15162; Kuzsinszky, V., Aquincum. Ausgrabungen und Funde (Bp. 1934) 204, Nr. 409.; Kaba M., BpR 21 (1964) 247–; Nagy L., Az óbudaí ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Bp. 1931) 25. ábra 10.; Szilágyi J., Inscriptiones... 51, Nr. 75.; 53, Nr. 102.; Nagy L., BpR 12 (1937) 267; Szilágyi J., BpR 13 (1943) 350; Ua., ArchÉrt 78 (1951) 124; 126; Kaba M., BpR 16 (1955) 281, 24. kép 11.; Nagy, T., ArchÉrt 96 (1969) 255–.

²¹³ Fitz, J., Acta Anthung 11 (1963) 245–; Syme, R., Danubian Papers (Bucharest 1971) 106; Nagy T., i. m. 95.

²¹⁴ Bár Nagy T., i. m. 95 a legio tábozását 106/107-re teszi, ez a CIL III 4491 felirat miatt lehetetlen. A felirat értékelését ld. lentebb.

²¹⁵ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. Antiquitas I/2 (Bonn 1956) 140; Nagy T., i. m. 95; Lőrincz B., ArchÉrt 100 (1973) 64.

²¹⁶ CIL III 4491.

²¹⁷ Syme, R., AV 19 (1968) 106–.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Ld. ehhez a 207. j.-ben idézett irodalmat.

²²⁰ Syme, R., AV 19 (1968) 106–.

²²¹ Uo. 105.

²²² CIL XVI 39+p. 215.; ld. még Eck, W., Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Prosopographische Untersuchungen mit Einschluß der Jahres- und Provinzialfasten der Statthalter. Vestigia 13 (München 1970) 143, 130. j.

²²³ Vö. Hanslik, R., i. m. 1093–.

²²⁴ Traianus már 114. január 7-én a főhadiszálláson, Antiocheiában volt, uo. 1095.

²²⁵ Ld. Eck, W. i. m. 143–.

²²⁶ Így Eck, W., i. m. 146–. – A kézirat lezárása után jelent meg a viminaciumi katonai diploma publikációja, l. Dušanić, S. – Vasić, M., R., Chiron 7 (1977) 291–. Eszerint Cn. Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus még 96. július 12-én is Moesia Superior helytartója volt, így Traianus helytartóságával biztosan nem számolhatunk.

²²⁷ Vö. Syme, R., AV 19 (1968) 101–.

²²⁸ Uo.

²²⁹ Nagy L., Aquincumi múmia-temetkezések. Diss. Pann I/4 (Bp. 1935) 24; ld. ehhez még Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 616. Másként Lőrincz B., ArchÉrt 100 (1973) 64, 57. j. – Nagy T., i. m. 95; 179; 75. és 79. j. szerint a legio csak vexillatioval vett részt a háborúban, a *legio X gemina* azonban a CIL III III 4491 felirat miatt csak 118/119-ben hagyhatta el Aquincumot.

a *legio I adiutrix*szal együtt tért vissza Pannóniába 118/119-ben.²³⁰ Ekkor kellett a *legio X geminana*nak távoznia Aquincumból, s a *legio XV Apollinaris*nak is Carnuntumból. Így Dasiust 98/99-ben sorozták be a legióba, amely e felirat alapján valószínűleg egy *vexillatio*val az I. dák háborúban is részt vett.²³¹

A fentieket összefoglalva: a *legio XV Apollinaris* 118/119-ben távozott Carnuntumból, így a pan-

nóniai téglái is ez időpont *előtt* készültek.²³² Figyelembe véve azt, hogy a Quadrata-i auxiliáris tábor terra sigillata-forgalma Hadrianus uralkodásával indul, a legio itt előkerült téglái a legkésőbbi pannóniai gyártmányai közé tartoznak, így a 110-es évek második felére keltezhetők.

Lőrincz Barnabás

A fentiekben ismertetett leletanyag kronológiai helyzetét az alábbi táblázat mutatja be:

	I. század	II. század	III. sz.
I. Importkerámia Terra sigillata		_____	
Vékony falú kerámia „Raetiai” áru „Firnware”	
II. Helyi kerámia			
a) Festett kerámia			
„Firnware” utánzat	
Márványozott festett	
„Pompeji vörös” tálak	
„Leistenschale”	
Sávos festésű kerámia		
b) Nyers színű kerámia			
Dörzstálak	
Korsók		_____	
c) Szürke pannóniai áru		
d) Szürke házikerámia			
Mély tálak	
Seprómintás fazekak	
Egyéb szürke áru		kronológiailag nem értékelhető	
III. Mécsesek		
Téglabélyegek	
Fibulák	
Érmek		

.....a típus időrendi határai

———— rétegtani adatok által adott keltezés

A legkorábbi rétegekben talált leletanyag kronológiailag két csoportot alkot:

1. A II. sz. elejére keltezhető (Traianus – Hadrianus-kori) és

2. egy Antoninus-kori csoportot.

Előbbihez sorolhatók a 2 – 4. sz. sigillaták, a 16. sz. (Drexel I típusú) raetiai áru, a *legio XV Apollinaris* bélyeges téglái, a korábban közölt észak-itáliai vékony falú edénytöredék (ezeknek pannóniai forgalma Hadrianus koráig követhető).²³³ A II. sz. elejére utal a márványozott festésű kerámia (20. sz.) és a „Leistenschale” (26 – 28). A *legio XV Apollinaris* és a *legio XIV Gemina* bélyeges tégláknak azonos rétegben való előfordulása egy – az őrsekváltás

körüli időpontra, Traianus uralkodása végén történt táborépítésre utal. Ennél korábbi keltezés a Pó-vidéki és a dél-galliai sigillaták, valamint az I. sz.-i érmek és kerámiatípusok teljes hiánya miatt nem jöhet számításba, sokkal későbbi datálásnak viszont a *legio XV Apollinaris* 118/119. évi végleges távozása, ill. a tábor helyőrségét adó cohors II Alpinorumnak a 133-ban kibocsátott diplomákon a felső-pannóniai csapattestek közti feltüntetése mond ellent. Döntőnek érezzük a késő-délgalliai, Traianus-kori banassaci sigillaták teljes hiányát is, ami a 10 éven át kutatott barátföldpusztai tábor esetében nemcsak azért feltűnő, mert Pannóniában a banassaci áru meglehetősen nagy mennyiségben

²³⁰ A keletről visszatérő legióba sorozták be P. Aelius Lucust, aki a 140-es években hunyt el (CIL III 10500. A felirat keltezéséhez ld. Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien [Wien 1923] 77, Nr. 166.; Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen [Bp. 1959] 249, Nr. 185/4). A *legio I adiutrix*hez ld. legutóbb Lőrincz, B., Acta ArchHung 27 (1975) 350.

²³¹ Azt, hogy a pannóniai legiók is részt vettek az I. dák háborúban, Q. Glitius Agricola feliratai bizonyítják (CIL V 6976–6978, 6980), akit Traianus Pannónia helytartójaként tüntetett ki az I. dák háborúban. A helytartóhoz ld. legutóbb Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Bp.–Amsterdam 1968) 39–.

²³² Vö. még 206. j.

²³³ Vö. Gabler, D., Acta ArchHung 28 (1976) 460.

található, hanem azért is, mert Carnuntumban, Gerulatán, Ad Flexumban és Arrabonában, tehát a Quadratával szomszédos erődökben mindenütt magas a késő-délgalliai sigillaták aránya (a késő-délgalliai műhelyek termékei ezen az útvonalon jutottak tartományunkba), noha a kutatottság foka – Carnuntumot kivéve – mindenütt kisebb. Mint-hogy a banassaci áru elsősorban Nerva–Traianus korában terjedt el²³⁴ – fel kell tételeznünk, hogy a barátföldpusztai tábor keltezésénél még a századforduló, ill. a korai Traianus-kor is számításra kívül hagyható. Ez utóbbi mellett szól a korai éremanyag teljes hiánya is. A Hadrianusnál (?) korábbi érmek hiányoznak és a legkorábbi kerámiatípusok sem keltezhetők az I. sz.-ra. Mindössze egy apró északi-italiai vékony falú csészetöredéket lehetne korábbi időszakra tenni, de mivel ilyen típusokat még a II. sz. első harmadában is gyártottak – ez az időpont sokkal inkább számításba jöhet – összhangban a leletanyag egészével. A wetterauai festett kerámiával rokon „Firnischecher”, a márványozott festésű kerámia gyártása még a névadó limesszakaszon is csak Domitianus korában kezdődött; pannóniai típusai – már amennyire a szorosabb keltezés lehetséges – inkább a II. sz.-ra utalnak. Felsorolhatnánk még több típust is (festett sávós, szürke pannóniai áru, a Loeschke X típusú FORTIS bélyeges helyi gyártmányú méceses), melyek kizárólag csak a II. sz.-ban jelennek meg.

Fentiek alapján a barátföldpusztai palánktábor építését a carnuntumi legiók őrsváltásának időpontjára: 118/119 előtti évekre kelteznénk. Feltételezésünket támogatják a Hadrianus–korai Antoninus-kori lezouxi sigillaták, a késő-Traianus-kortól kezdődően gyártott raetiai edények és a Hadrianusszal (?) kezdődő éremforgalom.

A markomann háborúk pusztításai

Az emlékanyag másik csoportját az Antoninus Pius érem (1), a későbbi közép-galliai sigillaták (5–9, 11–15), valamint rheinzaberni áru, a másodlagosan égett „pompeji vörös” tálak (21–23), a Bónis XXIX.1 típusú nyers színű korsók alkotják – ezek már az Antoninus-korra keltezhetők. Fenti leletek a legkorábbi rétegből, ill. az azt záró égésrétegből kerültek napvilágra (ld. 30–30 a árok, 31. árok, 15. árok, 9. árok, 29. szelvény). Ez azt jelenti, hogy az Antoninus-kori pusztulási réteg a marko-

mann háborúkkal, pontosabban a 170-es évet követő eseményekkel hozható összefüggésbe, amikor a felső-pannóniai hadsereg carnuntumi veresége után a védetlenül maradt erődöket a markomannok és szövetségeseik felgyújtották.²³⁵ Minthogy a fenti időpont történeti fordulópontnak tekinthető – a 170-es évvel zártuk azoknak a leleteknek időrendjét is, melyek egyébként, más lelőhelyen tovább is forgalomban maradhattak (l. pontozásos mezőket a kronológiai táblázatban). (Vö. 8–9. sz. sigillaták.)

Az elmondottakból az is következik, hogy a dunai limestáborok kiépítésének folyamata nem zárult le 102 táján,²³⁶ hanem folytatódott Traianus uralkodásának utolsó éveit. (Hasonló eredményre jutottunk a vaspusztai tábor feltárása során is.) Nincs kizárva azonban még ennél is későbbi táborépítés sem.²³⁷ A Duna mentén végighúzó erődláncolat kiépítése tehát – ha kezdetét Vespasianus uralkodása idejére, végét pedig a késő-Traianus–kora-hadrianusi időkkel keltezzük – csaknem fél évszázadot vett igénybe,²³⁸ csak e hosszú folyamat során realizálódott teljességében Vespasianus határvédelmi koncepciója, melynek lényege: a tartomány hadseregét egyetlen vonalon, egymástól többé-kevésbé szabályos távolságra levő erődök sorában elhelyezni. Figyelemre méltó, hogy a hosszú időt igénybevevő program megvalósítását milyen következetességgel hajtották végre olyan uralkodók akiknek mind bel- mind külpolitikai elgondolásai, politikai vonalvezetése lényeges különbségeket mutatott.²³⁹

A Flavius–Traianus-kori erődök a legióstáborokat, esetleg egy-egy kiemelkedő fontosságú auxiliáris tábort kivéve – palánktáborok, melyeket csak egy későbbi időpontban építettek át kőbe.

III. A táborok kőbe építése, a limes „véglegesítése”

A kőbe való átépítések időpontját a kutatás Hadrianus határbiztosítási politikájával hozta összefüggésbe – feltételezve, hogy az éremleletek által jelzett 117-es szarmata betörések pusztításai után már kőből épülnek az új táborok.²⁴⁰ Támogatta ezt a feltételezést egy 124-re keltezett brigetioi felirat,²⁴¹ továbbá az aquincumi legióstábor átépítésével kapcsolatos stratigráfiai megfigyelés.²⁴² Mindezek mérvadók lehetnek a legióstáborok átépítésére nézve, de az így nyert adatok az auxiliáris táborok kőbe építését még nem határozzák meg egyértelmű-

²³⁴ Gabler, D., AV 26 (1975) [1976] 151.

²³⁵ Fitz, J., Historia 15 (1966) 336; Birley, A., Provinciae Festschrift Laur-Belart. (Basel 1968) 214.

²³⁶ Ld. 66. j.

²³⁷ Vö. Nagy, T., Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines. Mamaia 6–13 septembre 1972. (Bucuresti–Köln–Wien 1974) 31.

²³⁸ A korábbi kutatás szerint e folyamat alig másfél évtized alatt játszódott le. – Vö. Mócsy 104.

²³⁹ Az építkezések központi elgondolás, utasítás alapján történt végrehajtására vö. Mócsy 109. Az elmondottak összhangban vannak A. Birley azon megállapításával, mely szerint „... there was undoubtedly con-

tinuity of frontier policy over long periods” – ld. Roman Frontier Studies. Tel Aviv 1967. (Tel Aviv 1971) 7.

²⁴⁰ Ld. Alföldi A., BpTört I. (Bp. 1942) 189; Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 40, 52; Barkóczi–Bónis 153; Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 67, 69; Mócsy A., PWRE Suppl. IX. (1962) 554; Mócsy A., Acta ArchHung 25 (1973) 387; Mócsy 107.

²⁴¹ Barkóczi L., ArchÉrt (1944–1945) 172–; Bechert, T., BJ 171 (1971) 235–237. A felirat kiegészítéséhez vö. Lőrincz, B., Acta ArchHung 27 (1975) 347 54. j. Ua., Annales AUSB Sect. Classica 2 (1974) 69 5. j.

²⁴² Barkóczi L., Intercisa II. 504–505.

en. Nem döntő a százhalombattai limes út alatt talált Hadrianus érem sem,²⁴³ mely csak annyit árul el, hogy az út kiépítése Hadrianus uralkodásának idejénél korábbi nem lehet. Minthogy sokáig úgy látszott, hogy a kérdés eldöntése a feliratos emlékeanyagtól nem várható, vizsgálatainknál elsősorban a stratigráfiai megfigyelésekre és a zárt leletegyüttesekből, rétegekből származó leletanyag elemzésére szorítkoztunk. Egyik-másik limestábornak Hadrianusnál későbbi kőbe építését először 1966–67-ben figyelhetjük meg *Quadrata* esetében. Megfigyeléseinket akkor egy rövid ásatási beszámolóban jeleztük, majd részletesebben a X. Nemzetközi Limeskongresszuson fejtettük ki.²⁴⁴ A táborban számos helyen – a praetenturában és a retenturában az ÉNy-i saroktorony közelében és a DK-i területeken egyaránt megfigyelhető pusztulási rétegeket, melyek a palánktábor szintje felett húzódnak – mindenütt Antoninus-kori leletanyag: érmek, sigillaták, raetiai tálak keltezték a markomann háborúk korára; a tábor átépítése ennek megfelelően csakis 170 után történhetett. *Quadrata* nem elszigetelt egyedi eset; 1967–1970-ben hasonló megfigyeléseket tehetünk *Ad Statuas* (Ács-Vaspuszta) castellumában, melynek II. palánktáborából, ill. ennek fossájából került elő jól keltezhető Antoninus-kori leletanyag.²⁴⁵ Ekkor azonban még úgy látszott, hogy ilyen késői időpontban csak a kőben szegény Kisalföld két jelentéktlenebb táborát építették át – mivel például az arrabonai tábor Hadrianus-kori kőbeépítésére az erődhez tartozó vicus kőalapú házai engednek következtetni.²⁴⁶ A táborok *kaputoronytípus*ainak elemzése során T. Bechert²⁴⁷ figyelt fel arra, hogy egyes alsó-pannóniai erődökre jellemző négyszögletes, erősen a táborfal síkja elé ugró kaputoronytípust (Campona, Matrica, Intercisa, Felső-Pannóniában Celamantia, de ilyenek a barátföldpusztai és a vaspusztai kapuk is) analógiái a 170 utáni időszakra kelteznek. Bár a pusztán alaprajzi sajátságokon nyugvó kelteztést a kutatás elutasította, ill. fenntartásokkal fogadta²⁴⁸ – úgy látszott, hogy az egymástól független tipológiai, ill. stratigráfiai elemzés azonos eredménye nem lehet pusztán véletlen. Szükségesnek látszott azonban a kérdés további vizsgálata, melyre ismét a módszeres alapossággal feltárt és mintaszerűen közölt *adonyi* tábor, ill. annak leletanyaga adott leginkább lehetőséget. Az átépítés időpontjára nézve a legkésőbbi (IV.) palánktábor leletanyaga nyújtott támpontot. A IV. palánktáborhoz tartozó 3. sz. négyszögletes

gödörben talált IANUF és SEVERUS bélyeges sigillatákat az ásatók is kulcsdaraboknak ítélték. Helyesen határozták meg, hogy előbbi a rheinzaberni műhelyhez köthető.²⁴⁹ (Tojásfüzér: Ri-Fi E 19 a – Ri-Fi 0.242 tag kíséri; levelek: Ri-Fi P.83, madár: Ri-Fi T.259, a névbélyeg típus: Ri-Lu VI 257. Minthogy az 0.242 „Schnurstab” Janu(arius)nak csupán rheinzaberni darabjain tűnik fel, a töredéket egyértelműen ehhez a gyárhoz köthetjük.) *Rheinzabern keltezése* viszont 1954 óta lényegesen változott. A műhely működésének kezdetét Ch. Fischer²⁵⁰ legkorábban 140 körüli időpontra keltezi, de nem tartja kizártnak, hogy pár évvel még ennél is későbbre tehető. Ugyanerre az eredményre jutott G. Müller²⁵¹ is. Mindkettőjük keltezése arra épül, hogy a saalburgi földtábor árkának betöltésében Januariusnak még a la madeleine-i működéséhez köthető K tojásfüzérés darabjai sem találhatók. A la madeleine-i, majd az azt követő heiligenbergi működésre Ch. Fischer 10 évet számol – így a rheinzaberni manufaktúra alapítását a 140 körüli időre teszi.

Ha most ehhez hozzátesszük, hogy B. R. Hartley és H. Schönberger legutóbb a saalburgi tábor átépítését 135–139 közti időszakra keltezték,²⁵² tehát 10 évvel későbbre, mint a korábbi kutatás – ugyanezen a logikai úton *Rheinzabern kezdetét 145/149-re tehetjük*.

Ez számunkra egyértelmű azzal, hogy a IV. palánktábor második cölöpsorához tartozó 3. gödör betöltése Antoninus Pius uralkodásánál nem lehet korábbi, azaz a tábornak ezt követő átépítése a 150-es éveknel korábbra nem tehető. (Antoninus Piusnál korábbi keltezés még akkor sem jöhet számításba, ha a darab Januarius heiligenbergi műhelyében készült volna, bár ennek lehetőségét már kizártuk.) További kombinációkra – jelenlegi ismereteink szerint – nincs mód; az ásatók rámutattak arra, hogy a IV. palánktábor használatának záródátumára vonatkozóan az ásatások nem adtak felvilágosítást, éppen ezért csak lehetőségként utaltak arra, hogy talán a Hadrianus által elrendelt határvédelmi rendezés keretében történhetett kőbe építése. (E feltételezésre később már konkrétan építettek.)

Nincs kizárva, hogy az átépítés a 150-es évek alatt történt. *Antoninus Pius-kori* építési feliratot ismerünk ugyanis pl. *Almásfüzitőről* (Azaum),²⁵³ a 150-es évek végére tehető C. Iulius Geminius Capellianus hidépítése,²⁵⁴ de helyesen vette észre Barkóczi L. Antoninus Pius moesia és thráciai építkezései-

²⁴³ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 60.

²⁴⁴ ArchÉrt 95 (1968) 131 – ezzel kapcsolatban ld. Mócsy A. kritikáját – Acta ArchHung 21 (1969) 354 138. j. Az ásatási beszámoló pontatlan terminológiájából eredően félreértés támadt; a „vallum” alatt a korábbi palánktábor árkat, ill. annak betöltését értettük és az abban talált Antoninus-kori leletek bizonyították, hogy a kőtábor építése Hadrianus uralkodásánál jóval későbbi.

²⁴⁵ Gabler D., Akten des X. Internationalen Limeskongresses. Xanten-Nijmegen 1974.

²⁴⁶ Gabler D., Arrabona 13 (1971) 25.

²⁴⁷ T. Bechert i. m. 250.

²⁴⁸ Baatz, D., Germania 51 (1973) 537; Alicu, D., Acta Musei Napocensis 10 (1973) 122.

²⁴⁹ Barkóczi – Bónis 185, Abb. 16, 14. A darab a MNM-ban található ls. 2 /1951.198. Januarius hasonló rheinzaberni árujához ld. Rau, H. G., Arch. Korrespondenzbl. 6 (1976) Taf. 38, 1.

²⁵⁰ Fischer, Ch., Germania 46 (1968) 323.

²⁵¹ Müller, G., Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. Limesforschungen 5 (1968) 19.

²⁵² Hartley, B. R. – Schönberger, H., Saalburg Jb 27 (1970) 21–28.

²⁵³ Bíró E., Der römische Limes in Ungarn. IKMK A. 22. (Székesfehérvár 1976) 39.

²⁵⁴ Barkóczi L., Intercisa II. 507. A felirat keltezéséhez ld. Lőrincz B., Annales AUSB Sect. Classica 2 (1974) 66.

nek a Kárpát-medence eseményeivel való közvetett összefüggését is.²⁵⁵

Fentieket támogatják az *intercisai* tábor porta principalis dextrájának 1975. évi feltárási eredményei. A castellum falán belül húzódó, a palánktáborhoz tartozó fossa betöltésében talált Cerialis II köréhez köthető rheinzaberni sigillaták alapján az intercisai tábor kőbe építése sem tehető az Antoninusoknál korábbi időszakra,²⁵⁶ sőt valószínűbbnek látszik a Marcus háborúk utáni építés.

Az elmondottakat az alábbiakban összegezhetjük:

A kőbeépítés időpontja	Antonius Pius-kori	Antonius Pius-kori vagy későbbi	Marcus-kori (170 után)
Felirattal igazolhatóan	Azaum		
Stratigráfiai megfigyelésekkel igazolhatóan		Vetus Salina	Intercisa Quadrata, Ad Statuas
Alaprajzi megfigyelések alapján			Celamantia, Campona, Matrica, Intercisa

A fentiekben felsorolt táborokkal szemben *Hadrianus-kori átépítés*, talán Arrabonát kivéve — *szinte*

egyetlen auxiliaris tábornál sem igazolható; a védelmi vonal állandósítását jelentő nagy építési munkák tehát a segédcsoport táborok esetében *Antoninus Pius uralkodása idején kezdődhetnek és a Marcus háborúk után fejeződhetnek be*.²⁵⁷ Ugyanerre az eredményre jutott korábban H.-J. Kellner a raetiai limestáborok átépítésével kapcsolatban. Rámutatott arra, hogy a nagyszámú Antoninus Pius-kori építési felirattal szemben egyetlen egy Hadrianus-kori építési tábla sem került elő a dunai limes nyugati szakaszán,²⁵⁸ sőt a felső-germániai vonalon sem,²⁵⁹ tehát az átépítések nem hozhatók kapcsolatba a Hadrianus-kori hadszervezeti reformokkal. Mind a feliratok, mind pedig a feltárásokból származó leletanyagok azt bizonyítják, hogy az átépítések Antoninus Pius nagyszabású, egységes építési programjának részét képezték. Ezek az építkezések Germania Superioron, Raetián és Pannónián kívül Noricumban,²⁶⁰ a Balkánon²⁶¹ — gyakorlatilag tehát az egész Duna-vidéken kimutathatók.

A dunai limes átépítése Pannóniában elhúzódtott, csak Marcus Aurelius uralkodása idején fejeződött be. Nincs kizárva, hogy éppen a markomann-szarmata háborúk tapasztalatai kényszerítették Rómát az expanzív törekvések²⁶² teljes feladására és a határok véglegesítésére.

Gabler Dénes

A 2., 3a., 5. kép Dévainé Wolsky M., a 3b., 4. kép Kiss I., a 6. kép G. Szelényi M., a 10. kép 5–7 Szathmáry G.-né, a 12. kép Balatoni J. munkája, s ezekért ezúton

mondunk nekik köszönetet. A 8b. kép Polinger J. felvétele, munkáját itt köszönjük meg.

Rövidítések

Bónis	= <i>Bónis É.</i> : A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. DissPann II. 20 (Bp. 1942).
Barkóczi—Bónis	= <i>Barkóczi L.</i> — <i>Bónis É.</i> : Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta ArchHung 4 (1954) 129—.
CGP	= <i>J. A. Stanfield—G. Simpson</i> : Central Gaulish Pottery. (London 1958)
Curle, Newstead	= <i>J. Curle</i> : A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose. (Glasgow 1911)
D.	= <i>J. Déchelette</i> : Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904)
Gose	= <i>E. Gose</i> : Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland. BJ Beiheft 1. (1950)

²⁵⁵ *Barkóczi L.*, Intercisa II. 507.

²⁵⁶ Ld. az intercisai tábor 1975. évi ásátásáról szóló beszámolót, mely az Alba Regia hasábjain jelenik meg Visy Zs., Lőrincz B. és más szerzők tollából.

²⁵⁷ Ugyanezt állapítja meg *Ubl, H.-J.*, Mitt. d. Öst. Arbeitsgemeinsch. f. Ur- und Frühg. 25 (1974—1975) 158 a noricum limes vizsgálata kapcsán. A traismaueri tábor átépítését 140/144-re keltezhető felirat igazolja — ld. *Swoboda, E.*, CarnJb 2 (1956) 10.

²⁵⁸ *Kellner, H.-J.*, Roman Frontier Studies. The Proceedings of the Seventh International Congress held in Tel Aviv 1967. (Tel Aviv 1971) 102—106; *Űa.*, BVbl 36 (1971) 210.

Iványi	= <i>Iványi D.</i> : Die pannonische Lampen. DissPann II. 2 (Bp. 1935)
Karnitsch, Ovilava	= <i>P. Karnitsch</i> : Die Reliefsigillata von Ovilava. (Linz 1959).
Knorr, TuF	= <i>R. Knorr</i> : Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. (Stuttgart 1919)
Loeschke	= <i>S. Loeschke</i> : Lampen aus Vindonissa. (Zürich 1919)
Mócsy	= <i>A. Mócsy</i> : Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. (London—Boston 1974)
O.	= <i>F. Oswald</i> : Index of Figure Types on Terra Sigillata (1937) (rep. London 1964)
O—P	= <i>F. Oswald—D. Pryce</i> : An Introduction to the Study of Terra Sigillata treated from a chronological Standpoint. (London 1920 rep. 1966)

²⁵⁹ *Schönberger, H.*, 53 BRGK (1972) 1973 233; *Batz, D.*, Roman Frontier Studies. Cardiff 1969, 1974 112 különösen 117.

²⁶⁰ Ld. 257. j.

²⁶¹ *Barkóczi L.*, Intercisa II. 507.; *Mihailov, G.*, La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurele. Studi Urbinati Ser. B. 35 (1961) 5—19.

²⁶² A markomann háborúk előzményének bemutatását, a provincializálási kísérletek, az expanzív törekvések kudarcát ld. *Birley, A. R.*, Roman Frontier Studies. The Proceedings of the Seventh International Congress held at Tel Aviv 1967. (Tel Aviv 1971) 7—12.

ORL	= Der obergermanische-rätische Limes des Römerreiches	Steiger	= <i>R. Steiger</i> : Tafel zur Farbbezeichnung römischer Keramik. Beil. Ausgrabungen in Augst III. Ins. XXXI. 1960–1961. (Basel 1971).
Pe	= <i>S. Petru</i> : Emonske nekropole. Katalogi in monografije 7. (Ljubljana 1972)	Walke, Sorviodurum	= <i>N. Walke</i> : Das römische Kastell Straubing-Sorviodurum. Limesforschungen 3 (Berlin 1965)
Póczy, Intercisa	= <i>K. Póczy</i> : Keramik. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957)	Lh	= lelőhely
Pl	= <i>Lj. Plesničar-Gec</i> : Severno emonsko grobišče. Katalogi in monografije 8. (Ljubljana 1972)	lsz	= leltári szám
Ri—Fi	= <i>H. Ricken—Ch. Fischer</i> : Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Mat. zur Röm-Germ. Keramik 7. Bonn 1963)	Liv a	= Muralto, Liverpool, oben
Schörgendorfer	= <i>A. Schörgendorfer</i> : Die römische Keramik der Ostalpenländer. (Wien 1942)	Liv b	= Muralto, Liverpool, unten
		Min C	= Minusio Cadra
		Mur M	= Muralto-Märki
		Mur P	= Muralto-Paselli
		IM	= Intercisa Museum, Dunaújváros
		BBM	= Balassa Bálint Múzeum, Esztergom

Id. *Chr. Simonett*: Tessiner Gräberfelder. Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. III. Basel 1941.

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF THE DANUBIAN LIMES OF THE FIRST AD SECOND CENTURY

Summary

The authors investigate the establishment and replacing by stone of the limes forts along the Danube in the first and second century A. D. Beside the stratigraphic observations of recent excavations, the analyses of ground plan and architectural characteristics, the analysis of well datable find material and the revision of dating of the already published find groups got an important role. Although there were chances only to investigate the building history of two auxiliary camps closer, there were circumstances to draw general conclusions. The Barátföldpuszta (Quadrata) fort is one of the most investigated auxiliary camps of Pannonia Superior, and the other camp of Adony (Vetus Salina) is the one on which the limes history of the early imperial times of Pannonia Inferior was based still provides us with the key to the periodization of the age.

1. According to earlier research the development of the Danubian limes camp chain is linked to the name of Domitian, whereas the full construction of the limes can be dated to the times of Trajan.³⁻⁴ Contrary to this a more recent paper⁵⁻⁶ draws the attention to the significance of Vespasian's measures which were of great importance in the military history of Pannonia and even the whole empire. At the same time the defining of the building periods⁸⁻⁹ of Vespasian is difficult since beside the epigraphic monuments no such find group is available which would lend itself to a refined dating within Flavian times. Of the usable find material mostly the analysis of the terra sigillatae might provide data to separate the groups of Vespasian and Domitian. Accordingly we surveyed the data relating to the closing date of the distribution of the latest Po-valley terra sigillatae. The products of the latest potter-group (L. M. V., Q. S. P) of the cemeteries in the Locarno area are quite frequent in graves dated by Vespasian coins, their lack in the Domitian period group is even more noticeable. (We must note here that no conclusions can be drawn concerning the closing date of the expansion of the north Italian terra sigillatae from the coin furnishings of the cemetery of Emona due to the special situation of Emona¹⁸⁻²⁰.) Along with the data of the Locarno cemeteries the investigation of their Aquincum extension seems also important. In the wider district of the ala camp of Óbuda, dated with an inscription of 73 A.D.,²¹⁻²² this ware is quite frequent, but not a single piece is known from the civilian settlement, populated by the time of Domitian already. Thus the distribution of the north Italian terra sigillatae can only be followed until the 80s of the first century A.D. (only the Dr. 35–36 shaped cups and plates with barbotine decoration were in circulation in

Pannonia until the end of the first century A.D.) and from this time on the products of south Gaulish workshops rule the Pannonian market, primarily the area of the Danubian limes. In the case of Adony the presence of early glass types²⁹ and the predominate Dr. 15/17 and Dr. 29 carinated bowls of La Graufesenque beyond the terra sigillatae of the Po-valley we suggest to date the first earth-timber fort around the second part of the 70s or early 80s instead of 88–92 A.D. (At the same time such types which could be dated to the times of Claudius are missing from the find material⁴⁹.) We presume that the construction of the camp of Vetus Salina was part of the building program known from inscriptions from Aquincum and Carnuntum. Since the dating for Domitian's time of several Pannonian forts are based on the Adony chronology the question arises whether its revised dating might be of general value. Although the answer to this question requires further research, it can be presumed that the several limes forts, primarily those which held large numbers of terra sigillatae from the Po-valley and Dr. 29 shaped south Gaulish wares might have been built during Vespasian's reign, like e.g. Solva (Esztergom)⁵⁴⁻⁵⁵ and most likely Vindobona (Vienna-Inner City)⁵⁷⁻⁵⁸ as well. The constructions, reorganizations, troop transfers beginning under Vespasian along the whole length of the Danube⁶⁰⁻⁶² took a long time, due to this, contrary to our presumption of an earlier dating in case of Adony and some other forts we do not debate the significance of the constructions under Domitian. The scattered occurrence of Po-valley terra sigillatae in itself does not indicate a chronological revision of some of camps dated to Domitian's time.

2. According to the results of earlier research the process of the construction of the Danubian limes forts was finished under Trajan's reign around 102 A. D.⁶⁶ The find material of the Barátföldpuszta fort, excavated between 1964 and 1969 and during 1974, made the investigations of the Trajanic constructions much more refined (several reports were published earlier about the excavations⁶⁸⁻⁶⁹). Following the description of objects and strata excavated since the preliminary report the authors analyze the find material coming to light from the earliest strata (that is the secondarily found early material) in great detail. See the relation between the individual strata and the material found in them on page 156. In determining the chronological situation of the different find groups we considered the occurrence of types in all well datable Pannonian find complexes. The chronology of the material (imported and coarse pottery, lamps tile stamps, brooches and coins) is

shown on page 170. For the material datable only within wider time limits (e.g. first-second century A.D.) the closing strata, thus the well datable finds (coins, terra sigillatae, imported wares, tile-stamps) connected with the destruction following the Markomani-Sarmathian wars after the 170s A.D. gave an opportunity for a chronological refinement in the case of the Quadrata. (The chronological limits of the type is marked by dots, the period by stratigraphic data is marked by lines on the table.) The material found in the earliest strata forms two chronological groups: a) Trajanic-Hadrianic Sigillatae nos. 2-4, 10, Raetian ware no. 16, stamped-bricks of the legio XV Apollinaris, thin-walled pottery, marble painted ware no. 20, Leistenschale n.s. 26-28), b) Antoninian period.

D. Gabler

The starting of the construction of the earth-timber fort happened before the departure of the legio XV Apollinaris from Carnuntum. Earlier research unanimously dated this to 114 A.D.²⁰⁷ E. Ritterling and the latest research however, know about the presence of the legion in Cappadocia earliest from the 130s.²⁰⁸⁻²⁰⁹ Since the legate of the legio X gemina is known from the period between 130 and 132 A.D., namely Q. Lollius Urbicus²¹⁰ the only thing for certain is that the legio XV Apollinaris left Carnuntum before 130 A.D. Earlier research presumed their leaving in 114 A.D. based on the ideas that the troop was taken to participate in Trajan's Parthian war. Analyzing thought inscription CIL III 4491 it becomes clear that on one hand the soldier mentioned on the inscription, M. Ulpius Dasius, did not get his citizenship from M. Ulpius Trajan, the governor of Moesia Superior (the senator, and later emperor was never governor of the province) in 94 A.D., on the other hand the troop did not participate in the Parthian war.²²³⁻²²⁴ Since the legio II adiutrix returned to headquarters in Aquincum after the Parthian war²²⁹ in 118/119 A.D., the legio X Gemina left here, and the legio XV Apollinaris left Carnuntum. Thus Dasius was drafted to the legion in 98/99 A.D. The tiles of the troop found at Quadrata belong to their latest products, and can be dated to the second half of the 110s A.D.

B. Lőrincz

The concurring stamped bricks of the legio XV Apollinaris and legio XIII gemina in the same stratum points to an occupation period at the end of Trajan's reign to a time of changing of the legions. Earlier dating cannot at all be considered because of the total lack of Po-valley and south Gaulish terra sigillatae, furthermore the lack of first century A.D. coins and pottery types, whereas a later dating is contrary to the final 118/119 A.D. departure of the legio XV Apollinaris, and the mention of cohorts II Alpinorum among the upper Pannonian troops according to a diploma issued in 133 A.D. We feel that the total lack of south Gaulish Banassac sigillatae of Trajan's time is decisive; this ware is rather frequent in the whole province, it was found in great numbers in Carnuntum, Gerulata, Ad Flexum, and Arrabona, thus in camps neighbouring Quadrata, although the rate of their research is much inferior. Based on these we must presume that the dating of the Barátföldpuszta fort even to the turn of the century, or to early Trajanic

times can be left out of consideration (coin circulation begins also only with Hadrian(?), consequently we would date the construction of the earth-timber fort to the changing of the legions in Carnuntum, to the years before 118/119 A.D.

The other group of the find material (coin no. 1, Central Gaulish sigillates nos. 5-9, 11-15, Imitations of Pompeian red plates nos. 21-23, Bónis XXIX. 1 typed cream coloured jugs) can be dated to Antoninian times. These finds came to light partially from the earliest stratum and from the burnt stratum covering this, which means that the burnt layer can be brought into connection with the destruction of the Markomann-Sarmathian wars following the year 170 A.D.²³⁵ As it is evident from the above the process of construction of the Danubian limes camps has not been finished in 102 A.D., but continued until the last years of Trajan's reign.²³⁶⁻²³⁷ Evidently the full construction of the Danubian camp chain took almost half a century putting the date of starting to the time of the reign of Vespasian and the finishing to late Trajanic of Hadrianic times. It is remarkable that the realization of the fortification concept of Vespasian was carried out consequently by such emperors whose domestic and foreign policies showed great diversity.²³⁹

3. The camps of Flavian and Trajanic times are mostly earth-timber forts replaced by stone at a later time. There are some legionary camps and some exceptionally important auxiliary forts immediately built in stone already from this period. The stone reconstruction was brought into connection with Hadrian's border security policy by researchers.²⁴⁰⁻²⁴³ Based on stratigraphic observations in the case of two upper Pannonian forts, Quadrata and Ad Statuas,²⁴⁵ we could state earlier that they had been replaced by stone only after the Markomani wars. Based on analogies T. Bechert²⁴⁷ dated some of the gate tower types of the forts of lower Pannonia to times after 170 A.D. Although research doubted any dating based solely on ground plan characteristics,²⁴⁸ it seems that the identical result of the unrelated typological and stratigraphic analysis was not a mere accident. For further investigation of the question it was the fort of Adony again which provided a possibility. The Rheinzabern sigillata with Janu(arius) f(ecit) stamp found in the fill-up of post-hole 3 of the rampart of the no. 4 earth-timber fort considering the results concerning the beginning of the Rheinzabern manufacture,²⁵⁰⁻²⁵¹ could not have been earlier than the reign of Antoninus Pius, which means that the following replacing by stone of the fort cannot be put earlier than the 150s A.D. A new inscription from Almásfüzitő (Azaum)²⁵³ also refers to a stone reconstruction at the time of Antoninus Pius but that some later dates can also be considered derive from the latest results of the recent excavations at Intercisa.²⁵⁶ Using stratigraphic observations relating to the stone reconstruction of some auxiliary forts were summarized in the table on p. 173. In the case of the investigated camps no Hadrianic stone reconstruction can be proven.

Accordingly the large scale constructions meaning the permanence of the defense line in case of the auxiliary forts commenced under Antoninus Pius and were finished after the Marcus Aurelius wars, just like in Noricum,²⁵⁷ Raetia,²⁵⁸ and Germania Superior.²⁵⁹ Relative to the Marcus Aurelian reconstruction of the Danubian limes it is not unlikely that the experiences of the Markomani wars forced Rome to give up her expansive efforts and make the borders permanent.

D. Gabler

ÚJABB RÉGÉSZETI ADATOK A SARAPIS-KULTUSZ KIALAKULÁSÁHOZ

Napjainkban megfigyelhető jelentős tudománytörténeti fordulat bontakozik ki az ókorra vonatkozó kutatások területén. Az archeológia mint az a szakma, amely a legtökéletesebb forrásanyagot hozza szüntelen felszínre, és amely az általa feltárt, illetve meghatározott és rendszerezett tárgyi hagyatékban a kultúra minden ágához és síkjához tartozó elemeket (így természetesen az írásos forrásokat tartalmazó epigráfiai, papyrológiai, numizmatikai stb. anyagot is) összefüggésében és komplex módon vizsgálja, az ókortudomány segédtudományából az ókori kutatásoknak valósággal foglalatává, vezető ágává lép elő. Az archeológia szerepe egyre növekszik még az olyan kulturális szférák vizsgálatában is, amelyek látszatra a szubtilis szellemi alakulatokhoz tartoznak, így például a vallástörténet körében. Ez nemcsak azért van így, mert újabb szövegméleket már csak az archeológia képes feltárni, hanem azért is, mert a szövegek bizonyos genetikai és fejlődésbeli kérdésekre többnyire egyáltalán nem nyújtanak hiteles felvilágosítást, vagy csak másodlagos választ adnak. Hozzájuk képest az archeológiai források csaknem mindig korábbiak. Ez egészen természetes, hiszen törvényszerűnek tekinthető, hogy az irodalmi vagy a szöveges megnyilatkozások valamely kulturális képződménynek már csak érettebb fejlődési fokán jelennek meg. Az archeológiának ezt a hézagpótló és sokszor döntő történettudományi szerepét kívánjuk az alábbi tanulmánnyal érzékeltetni, egy olyan rendkívül sokat vitatott kérdésben, amelyre az irodalmi források végletekig való analízise sem volt képes egyértelmű választ adni. A Római Birodalom, sőt tágabb értelemben a későbbi ókor vallástörténetében jelentős fordulatot hozott egy könyvsorozat megindítása, amely az utóbbi években — már a hatvanadik kötet körül járván! — valósággal forradalmasította a görög — római világban fellépett, elterjedt és fontos szerepet kapott keleti kultuszokra vonatkozó kutatásokat. Az

„Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain” sorozat, amelyet a jeles Mithras-kutató, M. J. Vermaseren szerkeszt, s a leideni E. J. Brill kiadó ad ki bámulatra méltó gyorsasággal és mennyiségben, szinte a sarkaiból fordította ki a vallástörténet e döntő korszakára vonatkozó eddigi ismereteinket. A kereszténység végső győzelmét megelőző korszak vallásos szinkretizmusát, a megváltó tanokat hirdető és az egyes ember személyes sorsával foglalkozó keleti kultuszok virágzását a megelőző egy évszázad alatt sem méltatták annyi figyelemre, mint az elmúlt egy évtizedben. A területi egységeket, az egyes kultuszokat, vagy azok bizonyos aspektusait felölelő monográfiák nemcsak új szempontokat és elméleteket, hanem — s ez a legfontosabb — közvetlen vagy rejtett források áradatát tették hozzáférhetővé. Ezen belül előkelő helyet foglalnak el az alexandriai istenek tiszteletének és elterjedésének történetére vonatkozó munkák, s nem utolsósorban a graeco-egyiptomi pantheon fejedelméről, Sarapisról szóló tanulmányok. Midőn még e sorozat megindulása előtt első Sarapis-tanulmányomat közlő tettem,¹ nem sejtettem sem azt, hogy az EPRO sorozat küszöbön álló megindulását megelőzve mennyire elharmarkodtam ezt a lépést, de azt sem, hogy immár húsz évessé öregedett írásom milyen nagy hatást fog kiváltani. Ma már egészen világos, hogy a kérdésre vonatkozó cikkek és megnyilatkozások, a téziseim mellett és ellen felhozott érvek sokasága közvetlenül annak volt köszönhető, hogy a Sarapis-kép kialakulására vonatkozó kritikai állásfoglalásommal a klasszika-archeológia egyik közhelyszámba menő alappillért, nevezetesen a Bryaxis-féle Sarapis-szoborra vonatkozó tételt ingattam meg.² Az is kétségtelen azonban, hogy itt — már a szóban forgó tanulmány eredeti szándéka szerint is — nem csupán egy művészettörténeti, pontosabban a mesterkérdés megbotlygatása kavarta fel a tudományos közvéle-

¹ Castiglione, L. La statue du culte hellénistique du Sarapieion d'Alexandrie. Bull. Mus. Hong. B.-A. 12 (1958) 17—. — A továbbiakban és a katalógusban a következő forráskiadványként használt alapvető kiadványokat az alábbiak szerint rövidítve idézzük: Hornbostel = Hornbostel, W., Sarapis. EPRO XXXII. (Leiden 1973). Kater-Sibbes = Kater-Sibbes, G. J. F., Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments. EPRO XXXVI. (Leiden 1973). Malaise = Malaise, M., Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie. EPRO XXI. (Leiden 1972). Sfameni-Gasparro = Sfa-

meni-Gasparro, G., I culti orientali in Sicilia. EPRO XXXI. (Leiden 1973). Stambaugh = Stambaugh, J. E., Sarapis under the Early Ptolemies. EPRO XXV. (Leiden 1972). Svoronos = Svoronos, J. N., Die Münzen der Ptolemäer. I—IV. (Athen 1904—1908). Tran Tam Tinh = Tran Tam Tinh, V., Essai sur le culte d'Isis a Pompéi. (Paris 1964).

² Tanulmányom tudománytörténeti méltatását és a hozzá kapcsolódó igen gazdag irodalmat lásd Hornbostel 8—.

ményt. Ha csak egészen röviden, mégis utaltam arra a vallástörténeti, s ezáltal nagyobb és általánosabb történeti összefüggésre, amely nélkül sem a Sarapis-kultusz, sem a Sarapis-ábrázolás kialakulását helyesen megérteni nem lehet, és amely már eleve feltételezi azt, hogy sem a kultusz, sem az ábrázolás nem lehetett olyan időtlenül konstans, mint amilyennek a korábbi felfogás tartotta. Habár időközben a Sarapis-tisztelet archeológiai vonatkozásainak egész sor kérdéséről tettem közze tanulmányokat, a kialakulás alapvető problémájára azóta nem tértem vissza. Ennek nem utolsó sorban éppen az volt az oka, hogy szüntelenül láttak napvilágot a különféle megnyilatkozások, amelyek egyúttal újabb leleteket, ábrázolásokat és véleményeket tartalmaztak. Az EPRO sorozat megindulásával pedig olyan áradata indult meg az adatgyűjteményeknek, amelyek szinte lehetetlenné tették azt, hogy az új ismeretek növekvő folyamát újabb elmélettel lehessen szilárd partok közé terelni. Ez a tudománytörténeti folyamat korántsem zárult le, végét és letisztulását megjósolni sem lehet. Ami azonban Sarapis kérdéséről illeti, ebben mégiscsak kialakult bizonyos fordulópont. A Sarapis-kultusz kialakulását egyfelől *Stambaugh* minden szempontra ügyelő monográfiája,³ másfelől *P. M. Fraser* monumentális Alexandria-könyvének idevágó szakasza,⁴ a Sarapis-ábrázolás kérdéséről pedig *Hornbostel* minden korábbi e tárgyra vonatkozó szakirodalmat értékesítő és elavulttá tévő könyve⁵ olyan modern szintézishez segítette, amely gyökeresen megváltoztatta a további kutatás feltételeit. Nem beszélve itt az EPRO sorozat számos más kötetéről, főként az alapos területi monográfiákról, valamint a kifejezetten az alexandriai istenek kultuszát tárgyaló kötetekről, csupán az említett munkákban is rendelkezésünkre áll és egybefoglalva áttekinthető az ismeretes forrásanyag, az írott és az archeológiai adatok és emlékek teljessége, vagy legalábbis a ma elérhető maximuma, mindenestre leglényegesebb része. Ezt húsz esztendővel ezelőtt aligha lehetett elmondani. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között nemcsak könnyebb a Sarapis-kérdéshez hozzászólni, hanem kötelességünk a korábbi nézetek revideálása.

Sietek mindehhez hozzátenni, hogy a jelen szerény kontribúció sem részemről, sem általában nem lesz az utolsó szó. Sőt, még azt a látszatot is el kell kerülni, mintha itt a nagyjában készen álló történeti rekonstrukciónak csupán kiegészítéséről vagy részlet-módosításáról lehetne beszélni. Bármilyen paradoxnak tűnik ugyanis, az említett rendkívül alapos és jelentékeny munkák, az adatok megsokszorozódása és a szakirodalom soha nem tapasztalt megnövekedése ellenére a Sarapis-kul-

tusz és -ábrázolás kialakulásának alapkérdéseiben kis túlzással szólva még mindig teljes bizonytalanság uralkodik. Kiküszöbölődött természetesen néhány abszurd elmélet, s kijegecesedett néhány evidens kontúr, ami azonban a vallástörténeti folyamat lényegét és kifejlését, valamint az archeológiai-művészeti kifejlődés módját illeti, a kérdések ma is nyitottak. *Hornbostel* például, akinek könyve az emlékek teljességére épít, s rendkívüli alapossággal vizsgálja meg a rendelkezésre álló ikonográfiai forrásokat, továbbra is ragaszkodik ahhoz a *Bryaxis*-elmélethez, amely – az én véleményem szerint ma is ugyanúgy, mint 20 évvel ezelőtt – az egyik fő akadály a kérdés archeológiai megoldásának. *Stambaugh* pedig, akinek figyelmét egyetlen írásos adat sem kerülte el – nem beszélve itt a felülmúlhatatlan *Fraserről* –, végül is csak alternatívákat tudott felsorakoztatni anélkül, hogy egyértelmű történelmi magyarázatot és folyamatot alakított volna ki. Mindez arra a beismerésre kényszeríti a modern kutatást, hogy a Sarapis-kultusz és ábrázolás kialakulásáról és egész történetéről az igazi nagy összefoglalás (ha ugyan egyetlen munkával ez egyáltalán megoldható) még hátra van, s következésképpen újra és újra elő kell venni azokat a fontos részletkérdéseket, amelyeknek tisztázásától a döntő kérdések megoldása függ. Amennyire meg tudom ítélni, a nagy erudícióval felépített szintézisek gyenge oldala abban áll, hogy a vallástörténeti, illetve történeti munkák túlságosan csak a filológiai forrásokra és módszerekre, az archeológiai vizsgálatok pedig ezzel szemben a képi forrásokra támaszkodtak, s így szükségképpen belesodródtak abba a hibába, hogy nem vették észre a tőlük távolabb álló forráscsoportban és szakmában rejlő és az ő számukra döntő fontosságú bizonyítékokat. A jelen sorokkal nem is kívánunk többet elérni, mint annak szemléltetését, hogy az archeológiai források a vallástörténet látszatra elvonnak tűnő kérdéseire milyen perdöntő bizonyítékokkal szolgálhatnak.

Az archeológiai és a vallástörténeti problematika összefonódását egyetlen kérdés előtérbe állításával kívánjuk érzékeltetni. E kérdés felvetésénél és tárgyalásánál szükségképpen mellőznünk kell a modern szakirodalomra való hivatkozásokat, mert ezt a modern összefoglalásokban az olvasó kényelmesen elérheti, a jelen rövid gondolatmenetet viszont minden fölösleges konfrontáció feltartóztatná. Ha a késői (az i. sz. 1. sz. végénél egyetlen esetben sem korábbi) irodalmi forrásokban található legendás hagyomány bizonyos elemeire támaszkodó azt a modern tézist fogadjuk el, miszerint a görög Sarapis-kultusz alapításával vagy legalábbis végleges kifejlődésével egybeesett

³ *Stambaugh*.

⁴ *Fraser, P. M., Ptolemaic Alexandria*. (Oxford 1972). Főként I. köt. 246.— — Továbbra is használni kell *Fraser* két korábbi cikkét, amelyeknek részleteit a könyv nem tartalmazza: *Op. Ath.* 3 (1960) 1—., és *Op. Ath.* 7 (1967) 23—.

⁵ *Hornbostel*. Szükséges hivatkozni emellett *Kater-Sibbes*-re is, mert *Hornbostel* a Sarapis-ikonográfia tárgyalásához nem kapcsolt külön katalógust. *Kater-Sibbes* katalógusát azonban azok, akik a könyvet kritikailag nem dolgozták át, csak a legnagyobb óvatossággal használhatják, mert sajnálatos módon egész sor téves adatot tartalmaz.

és attól elválaszthatatlan volt az isten kolosszális és normatív hatású kultusz-szobrának felállítása — lett légyen ez akár importált, akár korábbi, akár egykorú mű, Bryaxistól vagy bármely más mester kezétől —, akkor ezzel egy meghatározott vallástörténeti elmélethez csatlakozunk. Ha az egykorú írásos források (feliratok, papíruszok és irodalmi töredékek), valamint a kronográfusok kétkedésre okot nem adó adatait figyelembe vesszük, akkor egészen nyilvánvalóvá válik, hogy Sarapis görög tisztelete Egyiptomban, majd azon kívül is a korahellenisztikus korszakban kimutatható. A görög Sarapis-kultusz feltételének tekintendő alexandriai Sarapis-szentély alapítását I. Ptolemaios uralkodásának végére vagy II. Ptolemaios uralkodásának elejére datálhatjuk, s kétséget kizáró bizonyítékaink vannak arra, hogy III. Ptolemaios Alexandriában, a későbbi híres rhakotisi Sarapieion helyén egy görög stílusú templomot építtetett az istennek.⁶ Elkerülhetetlen, hogy ha a császárkorban uralkodóvá vált (általunk korábban kánoninak nevezett) és kétségtelenül az akkori alexandriai Sarapieion kultusz-szobrára visszavezethető Sarapis-típus mintaképét i. e. 4. sz. végi alexandriai alkotásnak tekintjük, mint ezt Hornbostel, a legújabb és jelenleg mértékadó monográfia szerzője a legnagyobb határozottsággal kimondotta,⁷ akkor ezzel igen jelentős vallástörténeti következtetésekre kényszerülünk. Ez az elmélet nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Ptolemaios Sótér idejében, sőt uralkodásának korábbi szakaszában (nem említve itt a Sarapis-kultuszt Nagy Sándorral összekapcsoló kissé kalandos elméleteket), Egyiptom uralkodója, az Egyiptomban élő görögök számára az egyiptomi eredetű és nevű istenséget olyan karakterisztikus görög formájú és görög attribútumokkal ellátott szoborral ábrázoltatta, amely kereken 700 esztendőn át változatlan formában érvényes maradt, s kifejezte az istennek mindazon vonásait, amelyeket kultuszának virágkorában, tehát a császárkor első két évszázadában az ókori világ emberei a legfontosabbaknak tartottak. Más szóval, a Sarapis-ábrázolás egycsapásra való megteremtésére, a kánoni Sarapis-kép korahellenisztikus,

sőt későklasszikus eredetére vonatkozó hagyományos elmélet nem kevesebbet jelent, mint egy olyan vallástörténeti esemény feltételezését, amely az egyiptomi istennek egyetlen aktuálisan végrehajtott hellenizálásából, karakterének és külsejének évszázadokra érvényes és megmásíthatatlan meghatározásából állt volna. Az ilyen feltételezés a vallástörténet általános tanulságainak fényében nemcsak túlságosan merésznek, hanem egyenesen abszurdnak tűnik. Ezt a meg gondolást figyelembe véve tettem javaslatot 20 esztendővel ezelőtt arra, hogy a Sarapis-ábrázolás kialakulását ne egyszeri eseményként, hanem folyamatként képzeljük el, és bizonyítékokat soroltam fel, amelyek a kánoni Sarapis-képtől eltérő vonások korai voltát, egy olyan Sarapis-ábrázolás létét tehetnék valószínűvé, amely jobban megfelelhetett a hellenisztikus görög vallás istenképének és valószínű fogalmainak. Ezt a javaslatot sokan egyszerűen a művészettörténeten belüli kérdésnek fogták fel, s érveket hoztak fel arra, hogy a kánoni kép létezhetett a mondott korai időben még akkor is, ha hűséges másolatai és utánzatai csak jóval később keletkeztek és foghatók meg általunk. Továbbmenően azt is bizonygatták, hogy az általam kimutatott korai elemek, mindenekelőtt az *anastolé*, csupán a hellenisztikus művészet szabad variációs készségéből fakadó eltérések voltak az akkor is álló nagy mintaképtől.⁸

Az igazi probléma nyilvánvalóan nem korlátozódik a művészettörténet területére, s a kópia-kritika sikamlós talajára. A vizsgálat módszere és a kérdés megközelítésének módja alapján véve a történelem-szemlélet függvénye. A Sarapis-kérdés unalomig való vitatása, s a mesterkélt álproblémákhoz való ragaszkodás mögött az ahistorikus szemléletmód húzódik meg. Ilyen állásponttól sem ezt, sem más történeti problémát megközelíteni nem lehet és nem érdemes. Apriorisztikus módon természetesen semmiféle állásponttól nem szabad elméleteket kiépíteni. Midőn azt állítjuk, hogy az egyiptomi istenből az egyiptomi-görög, a hellenisztikus, majd a római birodalmi kozmopolita istenalak kifejlődése hosszú folyamat eredménye volt,

⁶Ehhez lásd *Stambaugh és Fraser, P.M.* idézett munkáit.

⁷*Hornbostel* 130, *passim*.

⁸Mint extrém példát idézzük *Hornbostel* néhány mondatát 139: „Auf den hellenistischen Gemmen und Kameen wird der Gott abwechselnd mit Atefrone und Kalathos dargestellt, da in der Frühphase des Sarapisbildes das alexandrinische Vorbild den Reproduktionen nicht verbindlich zugrunde gelegt wurde (sic!). Die tieferen Intentionen des Ptolemaios I. Soter sollten unter dem neuen Gott ägyptische und griechische Bevölkerungsteile zusammengefügt werden (ez már régóta megcáfolt elmélet!). Dabei muss das Aussehen des Sarapis zunächst also so ungewöhnlich empfunden worden sein, daß Anpassungshilfen in Form wechselnder ikonographischer Konzeptionen gegeben werden mußten.” Ezek szerint Ptolemaios Soter — állítólagos — ethnikai nivellálásra törekvésének eszközéül alkotott Sarapis-kép éppen az ő korában teljesen alkalmatlan lett volna a neki szánt szerepre. Mellesleg amúgy sem volt mértékadó a repro-

dukciók számára, amelyek ezek szerint valami nem létezőt 'reprodukáltak'. — Az *anastolé* illetően *Hornbostel* és előtte sokan mások ugyanilyen erőltetetten agyafűrt érveléssel kísérelték meg az egykorú emlékek tanúságát kétségbe vonni. Szerintük a hajviseletnek ez a karakterisztikus és éppen Nagy Sándor korára s a közvetlenül azt követő időre jellemző formája, amely tehát pontosan a kánoni Sarapis szobor keletkezésének általuk feltételezett idejében bírt aktualitással, a Sarapis-ikonográfiában csupán a hellenisztikus mesterek egyénieskedő alkotói módszeréből következő kivételt jelentett. Ez az érvelés módszertanilag valósággal gyanús. Ha az *anastolé* Nagy Sándor jellegzetes képmásáról került a hellenisztikus művészetbe, s ha a Sarapis-képet a korahellenisztikus időben alakították ki, s ha az *anastolé*-frizurás Sarapis ábrázolások a biztosan korai Sarapis-képeken kizárólagosak (habár tovább is élnek), akkor ebből eo ipso az következik, hogy éppen ezt a motívumot kell a legkorábbi Sarapis-ikonográfiához kapcsolni.

amelynek tükröződése az ábrázolásokban és az archeológiai forrásokban is feltételezhető,⁹ akkor semmi esetre sem kívánunk egy elméletileg előregyártott fejlődésrajzhoz utólag vagy kellő megalapozás nélkül ikonográfiai vonásokat hozzákötni. Az egész fejlődés, mint említettük, még nyitott kérdésnek tekintendő. Ha azonban a kérdést a helyes válaszok számára valóban nyitva akarjuk tartani, akkor egyelőre valóban mellőznünk kell minden axiómát, s szembe kell nézni az adott tényekkel, mindenekelőtt az egykorú, illetve a korai források, a szövegelemek és az archeológiai emlékek adataival.

Minden eddigi hozzászólás, kritika és ellentmondás figyelembevételével továbbra is érvényesnek tekinthető az az állítás, hogy az anastolés Sarapis-ábrázolás korai, s ilyenformán egyik jele és fogódzópontja a Sarapis-kép történeti formálódásának a hellenizmus időszakában. Az egyetlen hiba, amely idézett korábbi cikkemben olvasható, az az elhamarkodott állítás volt, miszerint az anastolé mellőzése és a „rojtos”-frizura bevezetése a kultusz-szobor Hadrianus-kori megújításához kapcsolható. Bizonyos, hogy a „rojtos”-frizura ennél korábban, sőt részben az anastolével párhuzamosan is létezett, a kánoni Sarapis-kép pedig ugyancsak korábban jött létre Hadrianus idejénél. A hajviselet e részlete azonban semmi esetre sem az egyetlen, s bizonyosan nem a legjelentősebb motívuma a Sarapis-kép formálódásának. Vallástörténeti és tárgyi szempontból feltétlenül nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az istenkép attribútumainak, elsősorban is azon jelvényeinek, amelyek az isten személyiségének és nevének meghatározásában perdöntőek voltak és maradtak mind a mai napig. Ezeknek a sorában most csak egyet kívánunk előtérbe állítani, hogy ennek révén tehessünk előre egy újabb lépést a vizsgálat hosszúnak tűnő útján. Ez a motívum az isten fejdísz. Mint tudjuk, a kánoni Sarapis-kép egyik legfontosabb alkotóeleme a kalathos,¹⁰ amely még abban az esetben is az isten azonosításának perdöntő tanújele lehet, midőn a szokástól eltérő ábrázolásról van szó. A kalathos mármost tartalmilag is meglehetősen fontos motívum, mert Egyiptom gabonatermesének bőségére és fontosságára utalt. Mint ilyen, a legerősebb aktualitást a római császárkorban kapta, amikor Alexandria lett Róma gabonaellátásának egyik legfontosabb forrása. A kalathos természetesen tisztán görög attribútum, az óegyiptomi kép- és jelrendszerből levezetni nem lehet. Eléggyé lényeges jele lehet tehát – többek között – a Sarapis-kép és az alapjául szolgáló istenfogalom kialakulásának. Éppen ezért érdemes külön szemügyre venni azokat a Sarapis-ábrázolásokat, legfőképpen azokat a korai Sarapis-képeket, amelyek nem kalathossal, sőt egy egészen másfajta fejdísz-

szel mutatják be az istenséget. Előrebocsátjuk, hogy kalathoszos Sarapis-képet aránylag korai, sőt az általunk korainak bizonyított anastolés Sarapis-ábrázolások között is találunk, tehát a következő gondolatmenet egyáltalán nem azt célozza, hogy a kalathost kiiktassuk az isten hellenisztikus attribútumai közül. Azért volt szükséges erre felhívni a figyelmet, mert sokan hajlamosak arra, hogy egy aspektus kiemelése esetében a többi létező aspektusokat valamilyen szimplifikáló hajlamtól vezettetve kiiktassák.

A Sarapis-emlékek áttekintése során, amelyre az újabb kiadványok adtak ismételten lehetőséget, felfigyeltünk azokra a Sarapis-képekre, amelyeken az isten nem kalathost, hanem Atef-koronát¹¹ visel. Az ilyen Sarapis-ábrázolásokra nemrégén kiváló kollégánk V. Tran Tam Tinh hívta fel a figyelmet egy jellegzetes egyiptomi relieves kerámiacsoport elemzése alkalmával.¹² Bár jóval ezelőtt sem volt ismeretlen ez a kivételesnek tekintett attribútum a Sarapis-ikonográfiában, mégsem aknázták ki azt a vallástörténeti forrásértéket, amely benne rejlik. E kiaknázás érdekében állítottuk össze és közöljük lejjebb az általunk ismert Atef-koronás Sarapis-ábrázolások listáját. A képjegyzék, amely a jövőben minden bizonyosan növekedni fog, felment attól, hogy az egyes darabok ikonográfiai meghatározásával ehelyütt részleteiben foglalkozzunk, mert egészében bizonyítja a benne felsorolt darabok Sarapissal való azonosíthatóságát. Az említett darabok egymást segítik értelmezni. Lehet közöttük vitatható darab, de aligha vitatható maga az a tény, amely e gyűjteményből adódik, nevezetesen Sarapisnak kalathos nélkül és Atef-koronával történő ábrázolásának lehetősége, mégpedig a Sarapis-kultusz történetének korábbi szakaszában. E tényben semmi rendkívülit nem találhatunk, hiszen az Atef-korona főleg a hellenisztikus korszakot megelőző időszakban kifejezetten Osiris jelvényévé vált, Osiris maga az egyiptomi pantheon élére került, s köztudottan Sarapis egyiptomi prototípusának, Osiris-Apisnak domináló összetevője volt.¹³

Az Atef-koronát vagy jelvényt viselő Sarapis-képeknek a Sarapis-ábrázolások összességéből történő kiemelése és különálló vizsgálata néhány fontos megfigyelésre ad lehetőséget. A legfontosabbnak az emlékek tanúságát, az arra alapozható kronológiai-fejlődésbeli és az ebből következő vallástörténeti következtetéseket tartjuk. A numizmatikai anyag aprólékos összeállítása és speciális elemzése még hátralevő feladat. Szempontunkból elegendő az általunk felsorolt legfontosabb, s a hellenisztikus Sarapis-képpel ellátott pénzek állagát valószínűleg kimerítő veretek áttekintése (Kat. 1–7.). A legfeltűnőbb megfigyelés, hogy a hellenisztikus pénzek között található Sarapis-ábrázó-

⁹ Érdekes különben, hogy Hornbostel ingeniózus módon rajzolja meg Sarapis alakjának és képének történeti változásait a császárkor idejében, csupán a kialakulás esetében ragaszkodik az ahistorikus állásponthoz.

¹⁰ Hornbostel 83–.

¹¹ Ehhez Bonnet, H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. (Berlin 1952) 57–.

¹² Tran Tam Tinh, V., RA 1972. 321–.

¹³ Stambaugh 36–, 60–.

lásokra nemcsak az anastolé kizárólagossága jellemző, amire már korábban felhívtuk a figyelmet, hanem a kalathos hiánya és az Atef-korona kizárólagos, helyesebben döntő attributumként való megjelenése. Ez semmi esetre sem lehet véletlen. Szeretnénk az óvatosság kedvéért újra hangsúlyozni, hogy ebből a tényből nem kívánjuk *ex silentio* a kalathoszos (és a „rojtos” hajviseletű) Sarapis-ábrázolás hellenisztikus kori létét tagadásba venni. Mégis a tények arra kényszerítenek, hogy a hellenizmus korának éremverésében, amely az alexandriai királyi éremverésből indult ki és Egyiptomon kívül nyilvánvalóan annak utánzataként jelent meg, a hivatalos, illetve állami óhaj szerinti ábrázolásmódot lássuk. Márpedig ez igen nyomósan szól az ellen, hogy Sarapis *kánoni képe* a hellenizmus (legalábbis a korai hellenizmus) idejében az egyedüli, a kizárólagos, az alexandriai fő-szentély kultusz-szobra által reprezentált isten-ábrázolás lett volna. Sokkal inkább következtethetnénk arra, hogy az érmek által körülírt időszakban a hivatalosan elfogadott Sarapis-ábrázolás a kánonitól eltért, s az istent kalathos nélkül, anastolával és Atef-koronával mutatta be. Megerősítik az éremképek tanúságát mindenekelőtt a vésett gyűrűk és gemmák, amelyek mind műfajilag, mind stílusban a legszorosabban csatlakoznak azokhoz. Az a csoportjuk, amely bizonyosan korahellenisztikusnak mondható (Kat. 8–13, 15–18), az istent többnyire Isis társaságában, ugyancsak anastolával és Atef-koronával ábrázolja. Természetesen nem feledkezünk meg a szintén hellenisztikus gemmákról, amelyek Sarapist anastolával, de kalathossal ábrázolják.¹⁴ Különös figyelmet kell szentelnünk mégis annak a körülménynek, hogy az Atef-koronás ábrázolások úgyszólván kivétel nélkül az anastolé-frizurával párosulnak. Ha a kánoni típus korai datálásának legkésőbbi és leghatározottabb védelmezője, W. Hornbostel azt írja, hogy „Das früheste Erscheinen des Fränsentypus fällt etwa in augusteische Zeit” (H, 209.), akkor az Atef-koronás ábrázolások túlnyomó többségének kétségtelenül hellenisztikus korát ezzel összevetve óhatatlanul arra a következtetésre kell jutnunk, hogy itt két egymást támogató motívum szól a kánonitól eltérő Sarapis-kép koraisága mellett.

Nézzük meg mármost az Atef-koronás Sarapis-ábrázolások tartalmi és vallástörténeti jelentőségét. Itt is az éremképek adják a gondolatmenet döntő impulzusát. A ptolemaiói bronzpénzek, amelyek az országon belüli használatra, és pedig kezdetben elsősorban a bevándorolt görög és hellenizált lakosság számára készültek, legelőször egy pángörög, de ugyanakkor tipikusan Lagidává vált képárt mutattak be: az előoldalon méltóságteljes, dús hajzatú Zeus-fej, a hátoldalon az isten szent állata és jelvénye: egy villámot tartó sas.¹⁵ Ez a sztereotip bronzpénz típus minden jel szerint II. Ptolemaiós alatt (avagy I. Ptolemaiós uralkodásá-

nak vége felé?), tehát pontosabban abban az időben, midőn egykorú és hiteles írásos forrásaink a görög Sarapis-kultuszról és Sarapisnak Alexandriába való bevezetéséről kezdenek beszélni, átadta a helyét egy másik sztereotíp, s csak apró részletekben változó típusnak, amely azután a dinasztia uralkodásának végéig tartotta magát (Kat. 1, 1. kép). Ezen a látszatra változatlan Zeus-fejet néha alig észrevehető, többnyire azonban világosan felismerhető attributumok módosítják: felfedezhetjük rajta a halántékon levő Ammon-szarvat és a koszorú vagy ténia felső részén, a fej tetején elhelyezett kis Atef-koronát, illetve Osiris-jelvényt. Ez a nem túlságosan feltűnő változtatás nagyon jelentős vallástörténeti fejlemény tanúja. Nem kevesebbet bizonyít, mint azt, hogy az Egyiptomon uralkodó dinasztia az i. e. 3. sz. elejétől kezdve szükségesnek látta a belső használatra veretett bronzpénzeken isteni védnökét nem egyszerűen Zeus-ként, hanem Zeus-Ammon-Osiris-ként, ha úgy tetszik Zeus-Ammon-Sarapisként ábrázoltatni. A következő lépés IV. Ptolemaiós alatt történt (Kat. 2, 2. kép). Ekkor a már külső használatra is vert ezüstpénzen osztatív módon jelent meg egy jelentékeny mennyiségben kibocsátott szérián az előoldalon egy istenpár, akiket egyértelműen Sarapisnak és Isisnek kell tartanunk, minthogy a férfiisten Ammon-szarv nélkül, s karakterisztikus Osiris-jelvényvel került bemutatásra Isis társaságában, aki pedig a hellenisztikus világban kivétel nélkül mindig és mindenütt Sarapis (bizonyos esetekben az óegyiptomi hagyománynak megfelelően Osiris) paredrosának számított.¹⁶ Ezt az éremképet a görög világ több pontján utánozták. Ismeretes a III., s főleg IV. Ptolemaiós uralkodásának idejéhez kapcsolódó nagy fordulat Egyiptom történetében, külön belpolitikai helyzetében. A külső birtokok csaknem teljes elvesztése és a belső felkelések a Ptolemaiós-dinasztia politikájának és helyzetének gyökeres megváltozásához vezettek. Előtérbe került a belső erőforrások, a bennszülött egyiptomiak szerepe, növekedett a hagyományos állami és vallási intézmények jelentősége. III. Ptolemaiós új templomot épített Rhakotisban Sarapis számára, IV. Ptolemaiós pedig ezüstpénzen ábrázoltatta az egyiptomi eredetű, de görög külsőben bemutatott istent. Sarapis ezzel mintegy állami istenséggé lépett elő, s abban a körülményben, hogy az ezüstpénzen Ammon attribútuma nélkül látható, a felső-egyiptomi felkelések következményét láthatjuk: a dinasztia a rebellis Felső-Egyiptom főistenének kirekesztésével a memphisi Osiris-Apis görög megfelelőjét, Sarapist állította főistenként az ország görög lakossága elé. Az éremképekből tehát a hellenisztikus Egyiptom vallástörténetére nézve igen fontos és jellemző tendencia olvasható ki. A dinasztia először nem törődött azzal, hogy a fő támaszát képező makedon-görög lakosság hogyan vélekedik a helyi istenségekről. Egyip-

¹⁴ Ezekhez lásd Hornbostel 133—.

¹⁵ Svoronos X, 1—23 t.

¹⁶ E pénz jelentőségéről a Sarapis ikonográfiában Hornbostel mellett lásd még újabban Stambaugh 22—.

tom régi isteneit a bennszülöttek isteneiként kezelte és kultuszukat ennek értelmében államérdekből tartotta fenn. Később előtérbe lépett az a törekvés, hogy az ország hellén és hellenizált lakóinak a helyi istenekhez való gyorsan szorosra fűződő kapcsolataiba a dinasztia is bizonyos fokig beavatkozzék. Zeus-Ammon-Sarapis képében olyan szinkretisztikus istenséget jelölt ki, aki magában egyesítette a görög és az egyiptomi pantheon uralkodó alakjait. Még később a hivatalos valláspolitikája tovább konkretizálta az általa is elismert egyiptomi istenek görög interpretációját, mindezekelőtt a fő férfiisten tekintetében: határozottan a memphisi és az Alexandriába is áttelepített Osiris-Apis-Sarapis mellett foglalt állást, s ezzel az Egyiptomban élő görögök már kialakult felfogását tette magáévá, s beletörődött abba, hogy ez a görögök számára kialakult hellenizált egyiptomi istenalak idegen az ország nyakas és konzervatív népének, főleg a felső-egyiptomiaknak vallásos elképzeléseitől. Szempontunkból a döntő tanulság, hogy ez – az írásos forrásokból pontosan a fentiek értelmében kiolvasható – folyamat¹⁷ a művészetben is világosan tükröződik: a kezdeti kísérletezés után, amely egyébként tartósan is nyomot hagyott Sarapisnak gyakorta Ammonnal ötvöződő ikonográfiájában, a görög Zeus-képét Osiris jelvényével Sarapisá alakító megoldás alakult ki, s ez vált a Sarapis-ikonográfia alapjává.

Ennek a megfigyelésnek a fényében a kánoni Sarapis-kép létrejöveteléről és szerepéről kialakult elképzelés további módosításra szorul. Bármikor is keletkezett ez a később normatívvá vált ábrázolás, mindenképpen másodlagos és kronológiailag későbbi a kezdeti, Atef-koronás és anastolés képeknél. Későbbi benne nemcsak a motívumok együttese, hanem a kifejezésre jutó tartalom is. Későbbi az a koncepció, amely Alexandria főistenét egyfelől mint a gabonatermő ország reprezentánsát, másfelől mint az egyiptomi Osiris tisztán görög formai elemekkel és szimbolumokkal körülírt chthonikus megfelelőjét jelenítette meg. Későbbi az is, amely a „rojtos” frizurában Sarapisnak tengeri istenként történő jellemzését is hangsúlyozta. Mindent összevéve, határozottan hajlunk ama feltevés felé, hogy ha a kánoni Sarapis-kép az emléktárgyban kétségtelen bizonyossággal Augustus kora előtt nem mutatható ki, akkor ezt a képet az alexandriai fő-szentélyben meglehetősen későn állíthatták fel. A lehetséges alkalmak közül megemlíthetjük Caesar alexandriai háborúját, amely tudvalévően nagy károkat okozott a városban, s ezt követően Antonius és Kleopatra uralmát, amely alatt elvben még

az is elképzelhető lenne, hogy Sinopéból egy már meglevő istenszobrot vittek volna Alexandriába, ha ugyan ezt a történetet nem kell színtiszta legendának tartanunk. De nem kívánunk az előbbi mondatokban érintett kérdések további taglalásába bocsátkozni, mert alapos dokumentálás nélkül ez ismét a tiszta spekuláció talajára vinne, amire a Sarapis-kutatásban most már semmi szükség. Megmaradva kitűzött célunknál, az Atef-koronás Sarapis-ábrázolások fő tanulságát ismételten abban foglalhatjuk össze, hogy ezek tanúbizonyságai az isten fokozatos kiformalódásának és hivatalos elismerésének. Bizonyítják, hogy Sarapis alapjában véve spontán folyamat eredményeként, de idővel a dinasztia által is elismert és felkarolt módon a Memphisben tisztelt sajátos Osiris-forma görög interpretációjaként jött létre, s ábrázolása is ennek megfelelően alakult ki.

Messze nem merítve ki mindazokat a lehetőségeket, amelyek az Atef-koronás Sarapis-ábrázolás elemzéséből adódhatnak, befejezésül még egy szükségképpen felvetődő kérdést kívánunk röviden érinteni. Felmerül a kérdés, hogy az Atef-koronás Sarapis-ábrázolást egyszerűen egy ikonográfiai szükséglet termékének, ad hoc, majd konvencionálissá vált ábrázolásbeli megoldásnak, avagy valamely jelentékeny mű, mondjuk kultusz-szobor utánzatának tekintsük-e? Erre a kérdésre határozott választ adni forrásaink alapján és az eddigi vizsgálatok szerint nem lehetséges. Mégis, a kánoni típussal kapcsolatos vitákra való tekintettel, felhívjuk a figyelmet a következő lehetőségekre. Semmi sem zárja ki azt, hogy a görög formájú Sarapis kultusz-szobor kérdését pluralisztikus módon fogjuk fel. Tudjuk, hogy magában Alexandriában is, már a hellenizmus korában több Sarapieion, illetve Sarapis-Isis szentély létezett.¹⁸ Ezekben a templomokban más-más Sarapis-szobornak kellett állnia, s különösen a hellenizmus korában teljesen elképzelhetetlen, hogy valamennyi alexandriai és másutt levő Sarapieionban ugyanannak a szobortípusnak a replikái lettek volna láthatók. Egyiptomban Alexandrián kívül még több helyen, főként a göröglakta területeken tudunk Sarapis-szentélyekről, s ezekben is különböző istenszobrokkal számolhatunk. Az is nyilvánvaló, hogy a különböző Sarapis-szobrok bizonyos időbeli – mind stílári, mind ikonográfiai – fejlődésvonalat is reprezentáltak. Így tehát minden amellettszól, hogy egészen a római császárkorig a Sarapis-ikonográfia uniformizálását kizárjuk a lehetőségek köréből. Ilyen módon fölöslegessé válnak azok a viták, amelyeknek a célja az volt,

¹⁷ Ezen a helyen nincs mód az erről tudottakat elismételni. Jelenleg sok újat *Fraser* és *Stambaugh* idézett munkáiban foglaltaknál aligha lehet mondani. A források – legalábbis a hellenizmus idejére nézve – gyakorlatilag teljes egészükben ismertek. Az egykorú források tanúsága eszerint teljesen egyértelmű. A vita tárgyát és okát a késői forrásokban található legendás elemek értelmezése képezi. Ezeket a mi véleményünk szerint módszertanilag a kutatás első fázisában teljesen figyelmen kívül kell hagyni, és miután megbízható alapot építet-

tünk ki a primér források tanúságának felhasználásával, csak akkor szabad a késői legendákat elővenni, és mint legendákat (tehát nem mint történeti, hanem mint vallástörténeti forrásokat) elemezni arra az időre nézve, amelyben ezek a legendák kialakulhattak.

¹⁸ Ezekhez *Adriani*, *A.*, *Repertorio d'arte dell'Egitto Greco-Romano*. Ser. C. Vol. I. Palermo (1966). 240–., *passim* és *Fraser*, *P. M.*, *Ptolemaic Alexandria*. (Oxford 1972). III, index.

hogy ennek vagy annak a Sarapis-típusnak a kezdetől fogva monopolisztikus voltát minden eszközzel bebizonyítsák. Nyugodtan beletörődhetünk abba, hogy a hellenizmus idejében egyszerre és egymás után többféle Sarapis-képtípus és kultuszszobor létezett Egyiptomban és másutt. Ezek között azonban minden esetre időbeli elsőbbséget kell adnunk egyfelől az Atef-koronás, másfelől az anastolés megoldásoknak. Ha a kalathosz és a kánoni Sarapis-kép valamely – egyelőre megfoghatatlan – időben és helyen már a hellenizmus idejében létezett is volna, ez akkor sem vált a római császárkor előtt az isten normatív ábrázolásává. Más szóval, Sarapisnak mint a görögök számára és a görögök által kialakított egyiptomi

eredetű istenségnek az ikonográfiájára ugyanaz érvényes, mint ami minden más görög isten ikonográfiájára: a bemutatás módja, az attributumok alkalmazása a lehető legteltesebb szabadsággal és változatossággal történt mindaddig, amíg – rendszerint a római császárkor idején – némely esetben valamely vallási fejlemény, intézményes motívum és uniformizáló tendencia egy bizonyos típus általános felülkerekedését nem idézte elő. A Sarapis-ábrázolás „ősalakjáról” folytatott minden eddigi vita tehát bizonyos értelemben álproblémáról folyt, s inkább elhomályosította, mintsem kiemelte a kérdés lényegét: a vallástörténeti és művészettörténeti folyamatok mozgásukban való megragadását és értelmezését.

Castiglione László

SARAPIS ATEF-KORONÁVAL

Provizorikus katalógus

I. Hellenisztikus pénzek

1. Ptolemaios nagybronzok, amelyeknek előoldalán a teljes mezőt kitöltő, jobbra néző Zeus-fej látható, babérkoszorúval vagy diadémval, a dús hajzatban gyakorta alig észrevehetően, máskor feltűnőbben helyet foglaló kos-szarvval és fent egészen kis Atef-koronával.
 - a) II. Ptolemaios. *Svoronos* III. köt., XVII, 1–t., IV. köt. 91–. *Macdonald, G.*, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection III. (Glasgow 1905) 364–, Nr. 15–17, 28, 48–51, 59–60, 62, 64–66; LXXXI, 10, LXXXII, 2–3 t.
 - b) III. Ptolemaios. *Svoronos* III. köt. XXXVI, 13–t., IV. köt. 212. *Macdonald, G.*, i. m. 373–, Nr. 1–3, 10–14, 18–21., LXXXII, 6, 9 t. *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára* lelt. sz. 41.345 = 1. kép.
 - c) III. Ptolemaios – VII. Kleopatra. Ugyanaz a

- képtípus ismétlődik a ptolemaios állam egész fennállása alatt csaknem valamennyi uralkodó bronzpénzein, lásd a fentebb idézett munkákat.
2. IV. Ptolemaios tetradrachmonja. R) Jobbra néző Sarapis és Isis büszt; Sarapis chitonban és himationban, babérkoszorúval, kis Atef-koronával. V) Sas villámon és bőségszaru. A gazdag irodalomból lásd legújabban *Franke, P. R.*–*Hirmer, M.*, Die griechische Münze. (München 1964) 220. kép = 2. kép. *Hornbostel* 141–, 177, 327; 68. kép.
3. IV. Antiochos egyiptomi mintára vert bronzpénze. R) Jobbra néző Zeus-Sarapis fej babérkoszorúval és kis Atef-koronával. V) Sas villámon és felirat. *Nock, A. D.*, JHS 48 (1928) 43., VIII, 7 t. *Seltman, Ch.*, Greek Coins, (London 1965) 231, 244; LIII, 8. t.
4. Szirakusai bronzpénzek i. e. 200 körül. R) Jobbra néző Sarapis-fej diadémval és Atef-koronával. V) Álló Isis és felirat. *Malaise* 321, 5. sz. *Sfameni-Gasparro* 170, 8. sz., 4. kép.

1. kép. III. Ptolemaios bronzpénze. Budapest, MNM Éremtára, lelt. sz. M VI, 41.345

Рис. 1. Бронзовая монета Птолемея III. Будапешт, Отдел нумизматики Венгерского Национального музея, инв. № M VI, 41. 345

Fig. 1. Monnaie de bronze de Ptolémée III. Mus. Nat. Hong. Cab. des Méd. № inv.: M VI, 41.345

2. kép. IV. Ptolemaios tetradrachmonja, magángyűjteményből

Рис. 2. Тетрадрахмон Птолемея IV из частной коллекции

Fig. 2. Tetrachmon de Ptolémée IV., d'une collection privée

5. Katané bronzpénzei i. e. 200 körül. R) Jobbra néző Sarapis-fej babérkoszorúval és Atef-koronával, illetve jobbra néző Sarapis és Isis büszt Atef- és Isis-koronákkal. V) Isis vagy Apollon vagy kalászos és felirat. *Holm, A.—Libertini, G.*, Catania antica. (Catania 1925) 94—, 38, 36, 47. sz., XIII, 8, 13, 14 t. *Malaise* 316.
6. Menaeum bronzpénzei i. e. 200 körül. R) Jobbra néző Sarapis-fej babérkoszorúval és Atef koronával. V) Victoria bigán és felirat. *Malaise* 319. *Sfameni-Gasparro* 204, Nr. 123.
7. Perinthosi bronzpénzek az i. e. 3. sz. végéről. R) Jobbra néző Sarapis és Isis büsztök, Sarapis babérkoszorúval és Atef-koronával. V) Anubis vagy Apis bika. *Schönert, E.*, Die Münzprägung von Perinthos. (Berlin 1965) 31—58. sz. *Hornbostel* 143.

II. Gemmák és kávéák

8. Aranygyűrű pecsételő lapjának vésett ábrázolása: jobbra néző Sarapis és Isis büszt, mindkettő babérkoszorúval, Sarapis Atef-koronával, Isis a szokásos jelvénnel. London, British Museum, lelt. sz. 65.7—12.55. Alexandriai munka, i. e. 3. sz. *Marshall, F. H.*, BMC Finger Rings. (London 1907) 19, 95. sz. IV. t. *Boardman, J.*, Greek Gems and Finger Rings. (London 1970) 372, 1011. kép. *Hornbostel* 135, 61. kép. 3. kép.

3. kép. Aranygyűrű vésete Sarapis és Isis büsztökkel (a lenyomatban jobbra néznek). London, British Museum
Рис. 3. Резба золотого перстня с бюстами Сарапа и Изиса (в отпечатке они смотрят в правую сторону). Лондон, Британский музей
Fig. 3. Gravure d'une bague d'or avec les bustes de Sarapis et Isis (il regardent à droite sur l'empreinte). London, British Museum

9. Ametiszt intaglio: jobbra néző Sarapis és Isis büszt mint fent. A készítés helye és ideje minden valószínűség szerint az előzővel azonos. London, British Museum, lelt.sz. 72.6.—4.1273. *Richter, G. M. A.*, Engraved Gems of the Greeks and Etruscans. (London 1968) 640. sz. *McCann, A. M.*, Mem. Am. Ac. 30 (1968) 53, 91, 1. t.
10. Gránát intaglio: aranygyűrűben: jobbra néző Sarapis és Isis büszt, mint fent. Chicago, Oriental Institute, lelt.sz. A 29790. Egyiptomból, i. e. 3. sz. *Richter, G. M. A.*, i. m. 639. sz. *Grimm, G.*, JdI 85 (1970) 166—*Hornbostel* 83, 136. 62. kép.
11. Kávéa a Magdalensberggről: jobbra néző Sarapis és Isis büszt, mint fent. Hellenisztikus. Klagenfurt, Landesmuseum, lelt. sz. 1436. *Kater-Sibbes* 870. sz. *Hornbostel* 140. 67. kép.
12. Gránát intaglio- Sarapis és Isis fej jobbra, koszorú, Atef-korona és Isis jelvény. München, Staatliche Münzsammlung, lelt. sz. A 1529. I. e. 3.—2. sz. *Brandt, E.*, AGDS. München 1968. 73. 376. sz. 43. t. *Hornbostel* 136. 64. kép.

13. Karneol intaglio Keresből: jobbra néző Sarapis és Isis fej, mint fent. Leningrád, Ermitázs, lelt. sz. G 377. I. e. 3.—2. sz. *Kobylyina, M. M.—Névérov, O. J.*, Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire. (Leiden 1976) 57. 8. sz. 48. t. 4. kép.

4. Kép. Karneol intaglio Keresből. Leningrád, Ermitázs
Рис. 4. Сердоликовое интаглио из Керчи. Ленинград, Эрмитаж
Fig. 4. Cornaline intaglio de Kertch. Leningrade, Ermitage

14. Onyx kávéa: jobbra néző Sarapis és Isis büszt Atef-koronával és Isis jelvénnel. Wien, Kunsthistorisches Museum, lelt. sz. IX A 8. *Eichler, F.—Kris, E.* Die Kameen im Kunsthistorischen Museum. (Wien 1927) 32. sz. 12. t. *Hornbostel* 136—, 402. 66. kép. 5. kép.

5. kép. Onyx kávéa Sarapis és Isis büszttel. Wien, Kunsthistorisches Museum
Рис. 5. Ониксовая камя с бюстами Сарапа и Изиса. Вена, Музей истории искусств.
Fig. 5. Camée d'onyx avec les bustes de Sarapis et Isis. Wien, Kunsthistorisches Museum

6. kép. Reliefes váza Egyiptomból, Berlin, W., Ägyptisches Museum
Рис. 6. Рельефная ваза из Египта. Берлин, Египетский музей
Fig. 6. Vase en relief d'Égypte. Berlin. W. Ägyptisches Museum

15. Intaglio Atef-koronás Sarapis-fejjel. Centuripe, magángyűjtemény. *Sfameni-Gasparro* 222. 190. sz.
- 16–18. Hellenisztikus pecsét-lenyomatok Egyiptomból, Atef-koronás Sarapis fejjel. *Milne, J. G.*, JHS 36 (1916) 87. 38–40. sz. IV. t. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 333. 1. j.
19. Intaglio jobbra néző Atef-koronás Sarapis fejjel. *Lafaye, G.*, Histoire du culte des divinités d'Alexandrie (Paris 1884) 307. 141. sz.

III. Hellenisztikus relief-kerámia Egyiptomból

20. Reliefes vázatöredék Egyiptomból Isis és Sarapis büszttel, az utóbbi Atef-koronával. Alexandria, Benaki gyűjtemény. *Reynolds, N. G.*, New archaeological evidence on the iconography of Sarapis. (South Hadley, Mass., 1948) 180. sz. *Kater-Sibbes* 31. 180. sz.
21. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, díszítésén Isis, Harpokratés és Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 1277a. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329. 16. sz.
22. Sarapis fej Atef-koronával, reliefes edénytöredék. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 1524. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329. 13. sz.
23. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, díszítésén Isis, Harpokratés és Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 1524a. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329. 9. sz.
24. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, díszén Isis, Harpokrates, Bes és Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 1525. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329. 10. sz.
25. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, díszén Bes, Harpokrates és Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 1527. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329. 11. sz.
26. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, kis áloszlopocskákkal tagolt fríz mezőiben Bes, Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 12773. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 329 kk. 17. sz. 11. kép.
27. Reliefes vázatöredék Egyiptomból, oszlopocskákkal tagolt fríz mezőiben Bes és Atef-koronás Sarapis büszt. Athén, Benaki Múzeum, lelt. sz. 12774. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 331. 18. sz. 11. kép.
28. Reliefes váza Egyiptomból, az edény válla alatt húzódó frízen Bes, Isis és Atef-koronás Sarapis büszt. Berlin W., Ägyptisches Museum, lelt. sz. 222829. *Kaiser, W.*, Ägyptisches Museum. (Berlin 1967) 106. 1015. sz. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 327. 1. sz. 6–8. kép. 6. kép.
29. Reliefes váza Egyiptomból, díszén Bes-figurák, Isis és Atef-koronás Sarapis büszt. Berlin, W., Ägyptisches Museum, lelt. sz. 22830.
30. Egyiptomi reliefes vázatöredék Atef-koronás Sarapis fejjel. Faenza, Museo Ceramico, lelt. sz. AB 333. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 328. 2. sz.
31. Reliefes váza töredéke Egyiptomból: Bes, Atef-koronás Sarapis büszt. Faenza, Museo Ceramico, lelt. sz.

AB 344. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 328. 3. sz. 9. kép.

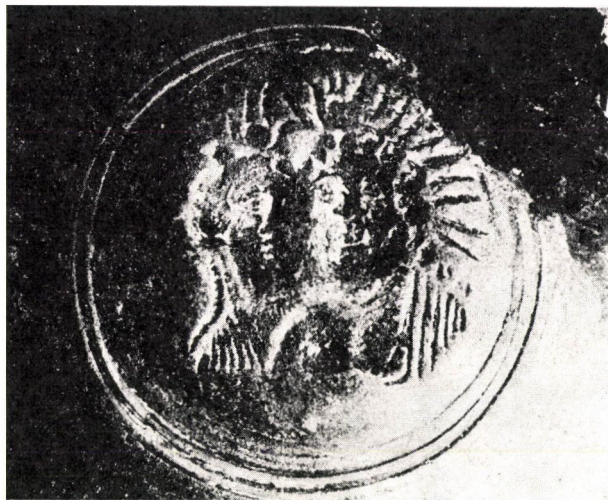
32. Relieves vázatöredék Egyiptomból, díszítésén Harpokrates, Isis és Atef-koronás Sarapis büszt. Memphistől. Kairo, Egyiptomi Múzeum. *Edgar, C. C.*, Cat. Gén. Greek Vases. (Cairo 1911) 32379. sz. XXI. t. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 331. 22. sz.
33. Relieves vázatöredék Egyiptomból, díszítésén Bes, Harpokrates, Isis és Atef-koronás Sarapis büszt. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum. *Weber, W.*, Die ägyptisch-griechischen Terrakotten. (Berlin 1914) 108. 71. kép. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 332. 25. sz.
34. Relieves vázatöredék Egyiptomból. Atef-koronás Sarapis büszt. Korábban a Sieglin gyűjteményben. *Pagenstecher, R.*, Expedition E.v. Sieglin. II, 3. (Leipzig 1913) 71—83, 1—3. kép. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 332. 23. sz. 15—16. kép.
35. Relieves vázatöredék Egyiptomból: Isis, Harpokrates, Atef-koronás Sarapis büsztök. Toronto, Royal Ontario Museum, lelt. sz. 965×9.1. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 321—1—5. kép.

IV. Hellenisztikus reliefkerámia Sziciliából

36. Medaillon egy csésze belsejéből: Isis és Sarapis büszt Atef-koronával. Syrakusából. Siracusa, Museo Archeologico, lelt. sz. 35094. *Sfameni-Gasparro* 177 k. 37. sz. 14. kép.
37. Isis és Atef-koronás Sarapis büszt egy reliefes csésze medaillonjában. Siracusa, Museo Archeologico, lelt. sz. 7240. *Sfameni-Gasparro* 178. 38. sz.
38. Mint fent, syrakusai sírból. Siracusa, Museo Archeologico, lelt. sz. 25235. *Sfameni-Gasparro* 178. 39. sz.
39. Vsz. Syrakusában talált reliefmedaillon csészéről. Isis és Sarapis büszt, Sarapis sugárkoszorúval és Atefkoronával. Siracusa, Museo Archeologico, lelt.sz. 4464. *Sfameni-Gasparro* 178. 40. sz.
40. Isis és Atef-koronás Sarapis büszt csészéhez tartozó relief-medallionon. Siracusa, Museo Archeologico, lelt. sz. nélkül. *Sfameni-Gasparro* 178 k. 41. sz.
41. Mint fent. *Sfameni-Gasparro* 179. 42. sz.
42. Csészét díszítő relief Isis és Sarapis büszttel. Sarapis Atef-koronával. Akraiból. Siracusa, Museo Archeologico, lelt.sz. 36517. *Sfameni-Gasparro* 193. 87. sz.
43. Mint fent. Acrae, Judica-gyűjtemény. *Sfameni-Gasparro* 193. 88. sz.
44. Csésze belsejének domborműve: Isis és Sarapis büsztök, Sarapis Atef-koronával és sugárkoszorúval. Licodia Eubea. Siracusa, Museo Archeologico, lelt., sz. 24299. *Sfameni-Gasparro* 200—, 117. sz.
45. Mint fent. Morgantinából (Serra Orlando). Siracusa, Museo Archeologico, lelt. sz. 18695. *Sfameni-Gasparro* 201. 118. sz.
46. Csészét díszítő relief-medallion: Isis és Sarapis büsztök, Sarapis Atef-koronával. Catania, Castello Ursino, Collezione Biscari, lelt., sz. M. B. 5335. *Sfameni-Gasparro* 217. 172. sz.
47. Relief-medallion csészéről, Isis és Sarapis büsztök, Sarapis Atef-koronával. Lelőhely Centuripe. Adrano, Museo Archeologico. *Sfameni-Gasparro* 222. 189. sz. 43. kép. 7. kép.
- 33—45-höz lásd még *Kater-Sibbes* 205 k. 586 b. sz.

V. Pompeji falfestmények

48. Pompeii VI, 2, 14 (Amazonok háza), a belső kis kert keleti falán volt, időközben elpusztult falfestmény: kertben álló aediculában Isis és Sarapis, Isis jelvényével, illetve Atef-koronával. *Boyce, G. K.*, Corpus of the Lararia of Pompeii. (Roma 1937) 141. sz. *Grimal, P.*, Les jardins romains. (Paris 1943) 485 k. III, 2. t. *Tran Tam Tinh* 127. 13. sz. XIX, 1. t. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 335. 1. j. *Kater-Sibbes* 512. sz.
49. Pompeii, Isis templom, „Sacrarium” nyugati fala. Isis társaságában ülő Sarapis stilizált Atef-koronával. Nápoly, Nemzeti Múzeum, lelt. sz. 8927. *Tran Tam Tinh* 68. 51. sz. VIII, 1. t. *Kater-Sibbes* 514. sz. 8. kép.

7. kép. Reliefes csésze Sarapis és Isis büszttel Centuripeből, Adrano, Museo Archeologico
Рис. 7. Рельефная чаша с бюстами Сарапа и Изиса из Сентурипе. Адрано, Археологический музей
Fig. 7. Tasse en relief avec les bustes de Sarapis et Isis de Centuripe. Adrano, Museo Archeologico

50. Pompeii, Isis templom, „Sacrarium” észak—nyugati faláról. A bárkában álló Isis képét két Sarapis-büszt szegélyezi, ezeken stilizált Atef-korona látható. Nápoly, Nemzeti Múzeum, lelt. sz. 8929. *Tran Tam Tinh* 65, 143—47. sz. X, 1. t. *Malaise* 280. 44. t.

VI. Különböző műfajok

51. Fogadalmi márványsztlé: Isis és Sarapis büsztök szemben, Sarapis leegyszerűsített Atef-koronával. Prusából (Bithynia). Brussa, Múzeum, lelt. sz. 1679. sz. Korai császárkor. *Jucker, H.*, Das Bildnis im Blätterkelch. (Olten 1961) 185. LXXVII. t. *Vidman, L.*, SIRIS (Berlin 1962) 167. 326. sz. *Dunand, F.*, Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée. III. (Leiden 1973) 106, 2. j. *Kater-Sibbes* 378. sz.
52. Bronzlemez domborművel: álló Isis, Harpokrates és Sarapis. Sarapis Atef-koronával. Pompeii környékén levő villa rusticából. Pompeii, Antiquarium, lelt. sz. 1090/4. *Tran Tam Tinh* 172. 136. sz. IX, 1. t. *Tran Tam Tinh, V.*, RA 1972. 335. *Malaise* 273, 398. 48. t. *Kater-Sibbes* 510. sz. 9. kép.
53. Elefántesont kisplasztika Egyiptomból. Két keresztbe tett bőségszarun elhelyezkedő Sarapis és Isis büszt. Sarapis fején (megrongálódott) Atef-korona. Paris, Louvre, lelt. sz. MND 2083. *Charbonneaux, J.*, Hommage à W. Deonna. (Paris 1957) 131 kk. XXV. t. *Kater-Sibbes* 248. sz. *Hornbostel* 344—, 347—361. kép.
54. Vasgyűrű Egyiptomból Sarapis és Isis plasztikus büsztjeivel. London, University College, Petrie gyűjtemény. *Flinders Petrie, W. M.*, Objects of Daily Use. (London 1927) 15. XI, 17. t.
55. Bronzgyűrű Sarapis büszttel Egyiptomból. A gyűrűn plasztikusan kiemelkedő Sarapis-mellkép Atef-koronát visel. London, British Museum. *Walters, H. B.*, BMC Bronzes. (London 1899) 2262. sz. *Marshall, F. H.*, BMC Finger Rings. (London 1907) 1299. sz. XXXI. t.
56. Bronzgyűrű, plasztikus, Atef-koronás Sarapis—Ammon büszttel. London, British Museum. *Walters, H. B.*, BMC Bronzes. (London 1899) 2263. sz. *Marshall, F. H.*, BMC Finger Rings. (London 1907) 1301. sz. XXXI. t.
57. Publikálatlan bronzszobrocska Egyiptomból: trónoló Sarapis Atef-koronával és felemelt jobbkarral. München, Antikensammlung, lelt. sz. 718. 10. kép.

8. kép. Falfestmény a pompeii Isis szentélyből. Nápoly, Nemzeti Múzeum
Рис. 8. Фреска в храме Изиса в Помпее. Неаполь, Национальный музей
Fig. 8. Fresque du sanctuaire de Isis de Pompéi. Naples, Musée National

9. kép. Bronzlemez Pompeiből az alexandriai triász képével. Pompei, Antiquarium
Рис. 9. Бронзовая бляха из Помпеи с изображением александрийской троицы. Помпеи, Антикварий
Fig. 9. Plaque de bronze de Pompée avec l'image du trias d'Alexandrie. Pompéi, Antiquarium

10. kép. Trónoló Sarapis bronzszobrocskája. München, Antikensammlungen
Рис. 10. Бронзовая статуэтка Сарапа на троне. Мюнхен, Музей античности
Fig. 10. Statuette de bronze de Sarapis asseyant sur le trone. München, Antikensammlungen

11. kép. Álló Sarapis—Ammon bronzszobrocskája. Michigan, Kelsey Museum
Рис. 11. Бронзовая статуэтка стоящего Сарапа-Аммона. Мичиген, Музей Келси
Fig. 11. Statuette de Sarapis-Ammon. Michigan., Musée Kelsey

58. Trónoló Sarapis bronzszobrocskája, fején Atef-korona, jobb kezében patera, bal keze sceptrumot tartott. Egykor a római műkereskedelemben. *Reinach, S.*, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. IV (Paris 1910) 8, 1. sz.
59. Bronzszobrocska Karanisból: álló Sarapis—Ammon Atef-koronával. Michigan, Kelsey Museum of Archaeology, lelt. sz. 10881. *Mitten, D. G.* — *Doerig, S. F.*, Master Bronzes from the Classical World. Los Angeles 1968. 280. 273. sz. *Kater—Sibbes* 69. sz. 11. kép.
60. Bronzszobrocska alexandriai magángyűjteményből: álló Sarapis felemelt jobb kézzel, fején Atef-koronával. Paris, Louvre, lelt. sz. MND 1968 (Br. 4283). *Kater—Sibbes* 998. sz.

VII. Sarapis-képek, amelyeken a kalathost Atef-korona díszíti

61. Egyiptomból származó elefántesont Sarapis-fejecske, a kalathoson elől Atef-koronával. Hellenisztikus. Perlie Dyar Chase gyűjtemény. *Ancient Art in American Private Collections.* (Cambridge, Mass., 1954) 39. 332. sz. XCIV. t. *Kater—Sibbes* 1075. sz. *Hornbostel* 73, 84, 170. 101. kép.
62. Relief porphyrmecencén: Sarapis maszk, stilizált Atef-koronával díszített kis kalathossal. A római Caracalla-thermák. Vicenza, Museo Civico, lelt. sz. T. 82. *Delbrueck, R.*, Antike Porphywerke. (Berlin—Leipzig 1932) 191. *Kater—Sibbes* 656. sz.

12. kép. Trónoló Sarapis Harpokratésszal, terrakotta szobrocska a Fouquet-gyűjteményből
Рис. 12. Сарapis Гарпократом на троне. Терракотовая статуэтка из собрания Фоке
Fig. 12. Sarapis asseyant sur le trone, avec Harpocrate, statuette de terre cuite de la collection Fouquet

13. kép. Trónoló Sarapis Harpokratésszal, terrakotta szobrocska. Leningrád, Ermitázs
Рис. 13. Сарapis с Гарпократом на троне. Терракотовая статуэтка. Ленинград, Эрмитаж
Fig. 13. Sarapis asseyant sur le trone avec Harpocrate, statuette de terre cuite. Leningrad, Ermitage

63. Terrakotta Sarapis-Ammon fej Alexandriából, a kalathoson reliefben Atef-korona. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 9816. *Kater—Sibbes* 26. sz.

VIII. Atef-koronás Sarapis terrakotta szobrocskák

Az alább felsorolt terrakotta szobrocskák ugyanannak az archetípusnak a derivátumai vagy változatai, ezért előrebocsátjuk a típus tömör leírását. A dús hajú, szakállas isten magas támlájú trónuson ül, felsőteste ruhátlan, csak deréktól takarja köpeny. Bal kezében bőségszarut (néha még más járulékos istenjelvényt is) tart, jobb kezét a trón mellett álló kis Harpokrates fejére teszi. A fejét ékesítő és a korábban felsoroltaknál nagyobb Atef-korona, a bőség jelvénye és Harpokrates egyaránt azt bizonyítják, hogy itt Sarapis egyik korai, éspedig a kánontól igen erősen különböző szobrának utánzatairól van szó. A mintakép az egyik alexandriai vagy más egyiptomi Sarapieionban állhatott.

64. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 22007. *Kater—Sibbes* 179. sz.
65. Berlin, Staatliche Museen, Ägyptisches Museum, lelt. sz. 11885. *Weber, W.*, Die Ägyptisch-griechischen Terrakotten. (Berlin 1914) 152. sz.
66. Fouquet gyűjtemény. *Kater—Sibbes* 260. sz. *Hornbostel* 343. 359. kép. 12. kép.
67. Frankfurt, Liebighaus. A szobrocska alsó része a kánoni Sarapis-típus egyik példányának töredéke, melyet a pasticciohoz ragasztottak. *Kaufmann, C. M.*, Graeco-ägyptische Koroplastik. (Leipzig 1915) 41. 66. sz. XIII. t.

68. Frankfurt, Liebighaus. *Kater-Sibbes* 78. sz.
69. Leipzig, Ägyptologisches Institut der Universität, lelt. sz. 1944.
70. Leningrád, Ermitázs. Publikálatlan. 13. kép.
71. London, British Museum, Department of Egyptian Antiquities, lelt. sz. 37562.
72. Paris, Louvre, lelt. sz. E. 2062. *Weber, W.*, i. m. 107. 68. kép.
73. Roma, Musei Vaticani, Museo Egizio, lelt. sz. 10810 *Facenna, G.*: Rend. Pont. Acc. Arch. 29 (1956—57) 189. 11. sz. II. t.
74. Rostock, Archäologische Sammlung der Universität, lelt. sz. 541. *Kater-Sibbes* 326. sz.
75. Tübingen, Archäologisches Institut der Universität, lelt. sz. 4885/25.

NEW DATA TO THE DEVELOPMENT OF THE SARAPIS CULT

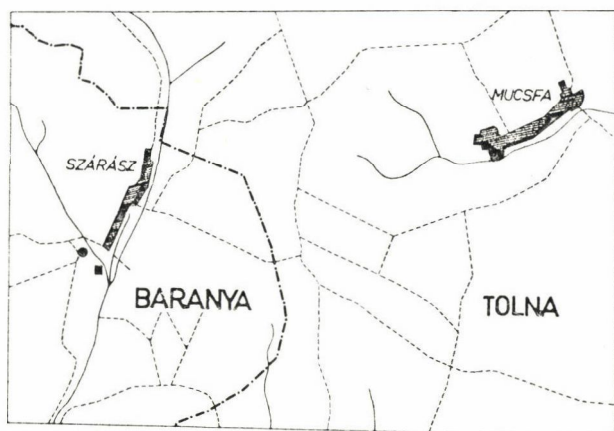
One of the most important and most discussed questions in the literature of the religious history and art history of Hellenism are the Sarapis cult, and the development of the Sarapis representations. The traditional idea at the turn of the century was that Ptolemaios I created the god as if to bridge the gap between the Greek and Egyptian inhabitants of his empire with the gods syncretistic being. Accordingly the Sarapis statue was created at once employing one of the works of Bryaxis. This commonplace was thoroughly revised by the author of this paper twenty years ago, proving that the major features of the early Sarapis representations, especially the hair around the forehead, differs

from the later canonic representations. Based on this he denied the sudden creation of the cult and iconography of Sarapis, instead suggested that a gradual development was more likely. These theses had made a great impact upon the literature and resulted in heated debates. It was not unanimously accepted, more so, his statements concerning the early Sarapis statue were strongly opposed. In the present paper he uses some further motifs, considered unimportant until now, to prove that the early Sarapis representations definitely differed from the later canonic picture. Furthermore it can be presumed that the Sarapis iconography was not at all unified during Hellenistic times.

L. Castiglione

KÉSŐRÓMAI SÍROK MUCSFA-SZÁRÁSZPUSZTÁN

1938 őszén a Baranya megyei Szárászpusztától Ny-ra, a dombtető szélén vezető dűlőúttól 65 m-re, Erdmann János egykori szántóföldjén római kori téglasírra bukkantak Mikor aznap délután Csalog József a helyszínre érkezett, a sírt már kibontva találta. A sír teteje szántáskor a ló súlya alatt szakadt be, az épségben maradt mellékleteket a gazda fia vitte magával. Csalog a leleteket részben összeszedte, részben megvásárolta és a sírnek „A” jelzést adott.

1. kép. Lelőhely
Рис. 1. Место находки
Fig. 1. Site

Az „A” sír közelében Csalog hitelesítő ásatást végzett, ennek során feltárta az „1” és „2” sírokat.¹

A sírok a szakirodalomban eddig tévesen a Tolna megyei Mucsfa község területéhez köthetően váltak ismertté. Csalog publikációját gondosan tanulmányozva most kiderült, hogy a valódi lelőhely a Baranya megyei Szárászpusztához rögzíthető, Mucsfától igen messze esik (1. kép). Feldolgozásom címéül és a sírok lelőhelyéül azért választottam a Mucsfa–Szárászpusztá megoldást, mert érzékel-

tetni kívántam az eddig ismert és az újonnan azonosított lelőhely azonosságát.

Lelőhelyünk pontosabb, új meghatározásán túl a korábbi szakirodalomból ismert sírok újbóli feldolgozása azért is vált időszerűvé, mert a második világháborúban elveszett tárgyak rekonstruálásával, a leletegyüttesek korszerűbb közreadásával, a temetkezés módjának vizsgálatával, új anyagvizsgálatokkal stb. kívántam e számban csekély, jelentőségében annál nagyobb temetőtöredéket a későrómai pannóniai kutatás szolgálatába állítani.²

„A” sír (2. kép–3. kép 1).

A Csalog metszete nyomán készített ábrán jól kivehető a homokkőből és téglából épített sír falazása. A falazótéglák méretei: $45 \times 30 \times 6$ cm. Az ívesen hajló két oldal tetejét két sor peremes tetőfedő téglá zárta, méreteik: 44×36 cm. A sír H: 230, Sz: (alul) 110, (felül) 62 cm. A falazott oldalak teljes Mag: 106 cm. A sír mélységéről közlebbi adatom nincs.

Csalog leírása alapján „Az „A” sír irányítása ÉK–DNy volt, s benne lelt két csontváz lábvégekkel DNy-nak fordítva feküdt. A csontvázat a megtalálók kidobálták és összetörték. Így csak annyit állapíthattam meg, hogy az egyik felnőtt egyén volt, a másik 10 év körüli gyermek. Az egy nappal előttem ott járt lengyeli orvos szerint a felnőtt férfi volt, a gyermek leány”.³

Mellékletek:

1. *Favödör* (a sír végében állott, a lábaknál). Sötétbarna színű, bronzdíszítéssel. Hordóalakú. M: 31,5, Szá: $12 \times 10,7$, Tá: 11,5 cm. Fa vastagsága: 0,9 cm. ltsz.: R. 2.938.1 (4. kép 1.–7–9. képek).⁴
2. *Üvegpalack*. Zöldes színű, hengeres testű. Pere-me kettősen gyűrűt, két lapos bordázott szalagfüllel. Egykori M: 40 (?) cm. Teljesen összetört. ltsz.: R. 2. 938. 2 (4. kép 2).

¹ Csalog J., Későrómai téglasírok Mucsán (Spät-römische Gräber in Mucsfa, Kom. Tolna). ArchÉrt 1941. 98. — a továbbiakban: Csalog.

² A lelőhely azonosításánál ezúton is megköszönöm Patay Pál segítségét, a tárgyak újraazonosításánál Mészáros Gyula, Rosner Gyula (Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum) voltak segítségemre. — A megmaradt leletek a szekszárdi múzeumban találhatók. A feldolgozásban előforduló rövidítések: sírleírásnál H: a sír hossza, Sz:

sír szélessége, Mag: sír magassága. Tárgyleírásnál: M: magasság, Szá: szájméret, Tá: talpméret, H: hosszúság, Sz: szélesség. ltsz.: leltári szám.

³ A sírok antropológiai anyagát nem őrizték meg.

⁴ Kérésre Horváth Ernő (Savaria Múzeum — Szombathely) elkészítette a favödörxytometriai vizsgálatát, lásd 205–208 lapokon. Fáradozását ezúton is megköszönöm.

3. *Üveg pohár*. Sárgászöld színű, kúpos formájú. Csak pereme és talptöredéke maradt meg. Eredeti M: 13 cm. ltsz.: R. 2. 938. 4 (4. kép 3).
4. *Agyagmécses* (a törmelék között találták). Henger alakú, testén két mély barázdával díszítve. Füle hiányzik. Kívül zöldesbarna mázzal, kopott. M: 3,5, Szá: 2, Tá: 5,7 cm. ltsz.: R. 2. 938. 3 (4. kép 4. – 10. kép 3).
5. *Aranyozott bronzfibula*. Háromgombos hagymafejes. Lábán 5 pár áttört peltadísszel, kengyelén és lábán ezüstberakással. H: 9,4 cm. ltsz.: R. 2. 938. 5 (4. kép 5. – leletkörülményei ismeretlenek, elveszett).
6. *Bronz csat*. D-átmetszetű huzalból, mozgó, kígyófejben végződő tuskével. Legn. átm: 3,3 cm. ltsz.: R. 2. 938. 20 (4. kép 6. – 6. kép 4).
7. *Ezüst szívívég*. Alsó része szív alakban végződik, felső része letörött. Sz: 2,1 cm. ltsz.: R. 2. 938. 21 (4. kép 7. – 6. kép 5).
8. *Érmek*. Constans (14 db Pb), I. Constantinus (2 db Pb), II. Constantinus (1 db Pb), 1 db (?). ltsz.: R. 2. 938. 22–39 (valamennyi elveszett).
9. *Bronz nyaklánc*. A kerek átmetszetű bronzhuzalból készített kis karikák spirálmenetben kétszer tekercselve. Bilincsszerűen egymásba kapcsolt kiképzés, hurkos-kampós záródással. H: 33 cm. ltsz.: R. 2. 938. 9. (5. kép 9. – 6. kép 3).
10. *Bronz nyaklánc*. 5 db kettős csontakárpban kiképzett, bronzfonatokból álló, végükön hurokban végződő tagokba kapcsolódnak az 1–1 karikával ellátott sötétkék kubooktaéder alakú gyöngyszemek. Hurkos-kampós záródású kapocspárral. H: 29,5 cm. ltsz.: R. 2. 938. 6 (5. kép 10. – 6. kép 2).
11. *Bronz karperec*. D-átmetszetű huzalból, laposra kalapált, stilizált kígyófejekkel. Nyitott, átm: 3,9 cm. ltsz.: R. 2. 938. 7 (5. kép 11).
12. *Bronz karperec*. Kiképzése uaz. A laposra kalapált kígyófejek motívuma eltér. Átm: 3,1 cm. ltsz.: R. 2. 938. 8 (5. kép 12).
13. *Bronz karperec*. Zárt, külső oldala rovátkolt díszítéssel. Belső átm: 5 cm. ltsz.: R. 2. 938. 15 (5. kép 13).
14. *Bronz karperec*. Zárt, kiképzése uaz. Belső átm: 4,3 cm. ltsz.: R. 2. 938. 16 (5. kép 14).
15. *Bronz karperec*. 4 szálból sodrott, végei hurkos-kampós záródásúak. Törött. Átm: 4,3 cm. ltsz.: R. 2. 938. 18 (5. kép 15).
16. *Bronz karperec*. 4 szálból sodrott, kiképzése uaz. Átm: 4 cm. ltsz.: R. 2. 938. 19 (5. kép 16).
- 17–21. *Aranyozott bronzgyűrű*, 5 db. Lapos, bordázott, szalagszerű kiképzéssel, zárt. ltsz.: R. 2. 938. 10–14 (5. kép 17–21).
22. *Bronzgyűrű*. Kerek lapkáján állatalak (hal?) vésett. 3 db-ra törve. ltsz.: R. 2. 938. 17 (5. kép 22. – 6. kép 1).

„I” sír

Csalog J. leírása szerint „Feldúlt sír. Oldalai és feneke eredetileg falitégglából és homokkőből voltak rakva, teteje peremes téglákból készült. A téglák mérete és díszítése teljesen megfelelt az „A” sírban találtakkal. A széjjelhányt téglatörmelék és emberi csontanyag között az egykori mellékleteknek csak törött darabjait találtam.”⁵ Téglasír, Mélys: 170 cm, ÉK—DNy (?)

Mellékletek:

1. *Üveg pohár*. (A törmelék között.) Zöldesszínű, vékony falú, gyűrűs talpon álló, felfelé szélesedő, magas típus. Felső része letörött. Tá: 7,1 cm. ltsz.: R. 2. 938. 40 (10. kép 1/1).
2. *Üvegpalack*. (A törmelék között.) „Alakja és kivitele olyan lehetett, mint az „A” sírban találté.”⁶ ltsz.: R. 2. 938. 41 (10. kép 1/2, elveszett).
3. *Agyagmécses*. „Barnászöld mázzal bevont cserépmécses egyetlen töredéke. Méretei és alakja után ítélve ikerpárja volt az „A” sírban talált példánynak.”⁷ ltsz.: Ø (10. kép 1/3, elveszett).

„2” sír (2. kép 2. – 3. kép 2).

A Csalog J. metszete nyomán készített ábrán jól látható, hogy a sír oldalfalai lapjára fektetett téglákból készültek. Lefedésük nyeregvetőszerű nagyméretű téglákból készült; a leírás alapján valószínűleg csapolt tégláról van szó. A tetőfedő téglák mérete: 49,6 × 31,5 × 6,3 cm. Az egyik téglán figurális „rajz” látható.⁸ Mélység: 180 cm, sír H: 240, Szél: 70, Mag: 72 cm. „A sír irányítása északkelet – délnyugati volt, a benne nyugvó (női) csontváz lábvéggel délnyugatnak fordítva feküdt.”⁹

Mellékletek:

1. *Üvegpalack*. Zöldes színű, áttetsző. Hengeres testű, gyúrt szájpereccel, két lapos szalagfüllel. Testén vízszintes irányú repedéssel. Mag: 40,3, Tá: 15, Szá: 9,8 cm. Fül M: 10, Szél. (fent): 4,5 – (lent): 8 cm. Perem Vast.: 1,8 cm., ltsz.: R. 2. 938. 42 (11. kép 1. – 12. kép 2.).
2. *Üveg pohár*. Kékesfehér színű. Kúpos forma, pereme behúzott, testén 4 sávban hurkolt hullámvonaladísszel. Repedt. M: 11, Szá: 7,8, Tá: 3,5 cm. ltsz.: R. 2. 938. 43 (11. kép 2. – 12. kép 1).
3. *Ezüst hajtű*, 2 db. „Koponya homloki részén farostszerű anyag (esetleg kéregből készült fejké) tartozéka.”¹⁰ Mindkettő feje dekaeder alakú, rajtuk koncentrikus kördíszítéssel. H: 5,6, 5,0 cm., ltsz.: R. 2. 938. 46–47 (11. kép 3. – 10. kép 1–2).

⁵ Csalog, 100.

⁶ Csalog, 100.

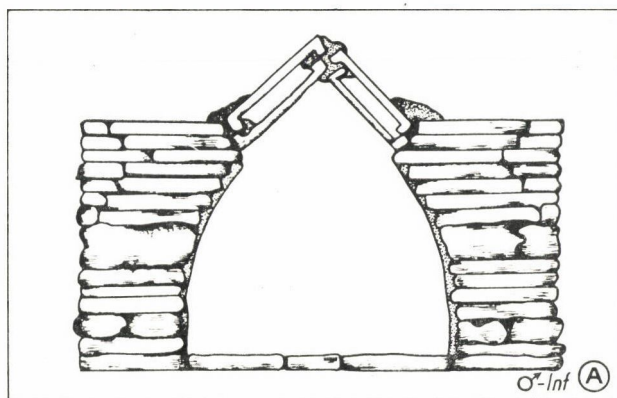
⁷ Csalog, 100.

⁸ Csalog, 101. Feldolgozásra B. Thomas Editnek átengedtem.

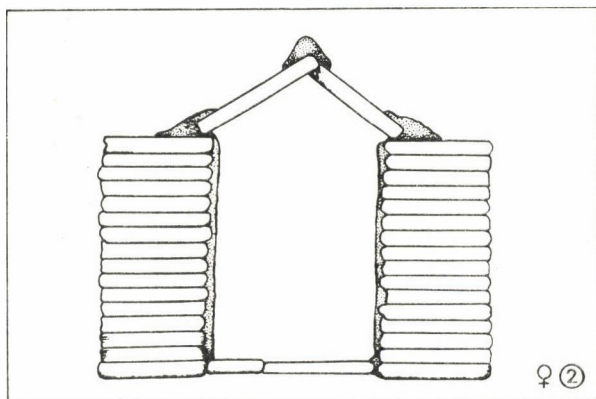
⁹ Csalog, 101.

¹⁰ Csalog, 101.

4. 25 db üveggyöngy. ltsz.: R. 2. 938. 48. (11. kép 4., elveszett).
5. Bronz karperec. 2 szálból sodorva, hurkos-kampos záródással. Átm.: 6,4 cm., ltsz.: R. 2. 938. 49 (11. kép 5).
6. Bronz karperec. 2 szálból sodorva, hurkos-kampos záródással. Kettétörött. Átm.: 6,6 cm. ltsz.: R. 2. 938. 50 (11. kép 6).
7. Bronz karperec. 2 szálból sodrott, hurkos-kampos záródással. Ép. Átm.: 6,8 cm. ltsz.: R. 2. 938. 51 (11. kép 7).
- 8–14. Csontkarperec, 7 db. ltsz.: R. 2. 938. 52–57 (11. kép 8–14., elvesztek).
15. Bronz „sodrony” gyűrű. ltsz.: R. 2. 938. 58 (elvesztett).
16. Bronz karperec. Két szélén behajtott, nyitott. Kívül rovátkolt dísszel, stilizált kígyófejekben végződik. Átm.: 6,2 cm. ltsz.: Ø (11. kép 16.) (5–14. sz. alatti karperecek a bal karon, a 16. sz. karperec a jobb alkaron).
17. Vastárgy. (A jobb lábszár külső oldalán.) Hengeres átmetszetű, lefelé keskenyedő. H: 23 cm. ltsz.: Ø (11. kép 17).
18. Vaskés. (A jobb lábszár mellett kívül.) Kétélű, babérlevél alakú, fanyélhez szükséges vas nyelnyújtvánnyal. H.: 15 cm. ltsz.: Ø (11. kép 18).

1

2

2. kép. Mucsfa-Szárászpusztá. 1. „A” sír keresztmetszete. — 2. „2” sír keresztmetszete
Рис. 2. Мучфа-Сзараспуста. 1. Разрез погребения «А». — 2. Разрез погребения «2»
Fig. 2. Mucsfa-Szárászpusztá. — 1. Profil de la tombe „A”. — 2. Profil de la tombe „2”

A „mucsfai sírok 750 m² területen kerültek elő. Rendes temetőről tehát nem lehet szó, legfeljebb egy család temetkezési helyéről”, írja Csalog.¹¹ Sajnos a sírok egymástól való távolsága nem ismeretes, temetőterkép annak idején nem készült. Szerencsére ránk maradtak a sírok irányítására vonatkozó adatok. Mindhárom sír ÉK–DNY (fej ÉK)

tájolású volt. Bár egyes kutatók szerint a tájolás nyújtotta információk nem jelentenek semmit a kutatás számára,¹² mégis az alábbiakban összevetném sírjainkat néhány hasonló tájolású sírral.

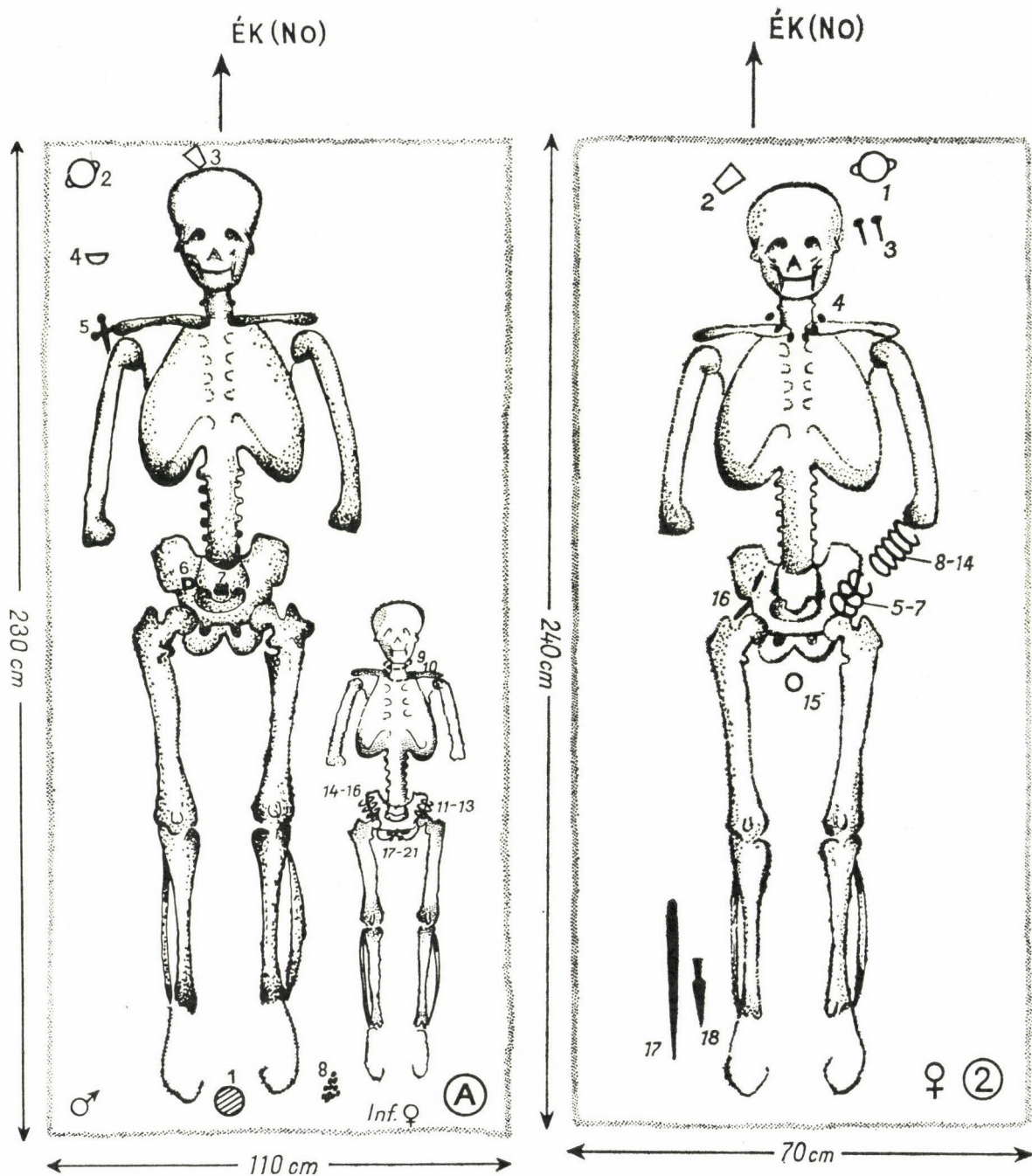
Férfisírok ÉK–DNY irányítással: Fazekasboda: 4., 5. sír;¹³ Gödrekeresztúr: 3., 4. sír;¹⁴ Majs: 6.,

¹¹ Csalog, 100.

¹² V. Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Panonien, Acta ArchHung 24 (1972) 63–.; — E. B. Vágó–I. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa. I. (Budapest 1976) 175–. Feldolgozását v. ö. 34. j.

¹³ Dombay J., Későrómai temetők Baranyában. JPMÉ (1957), 222–.

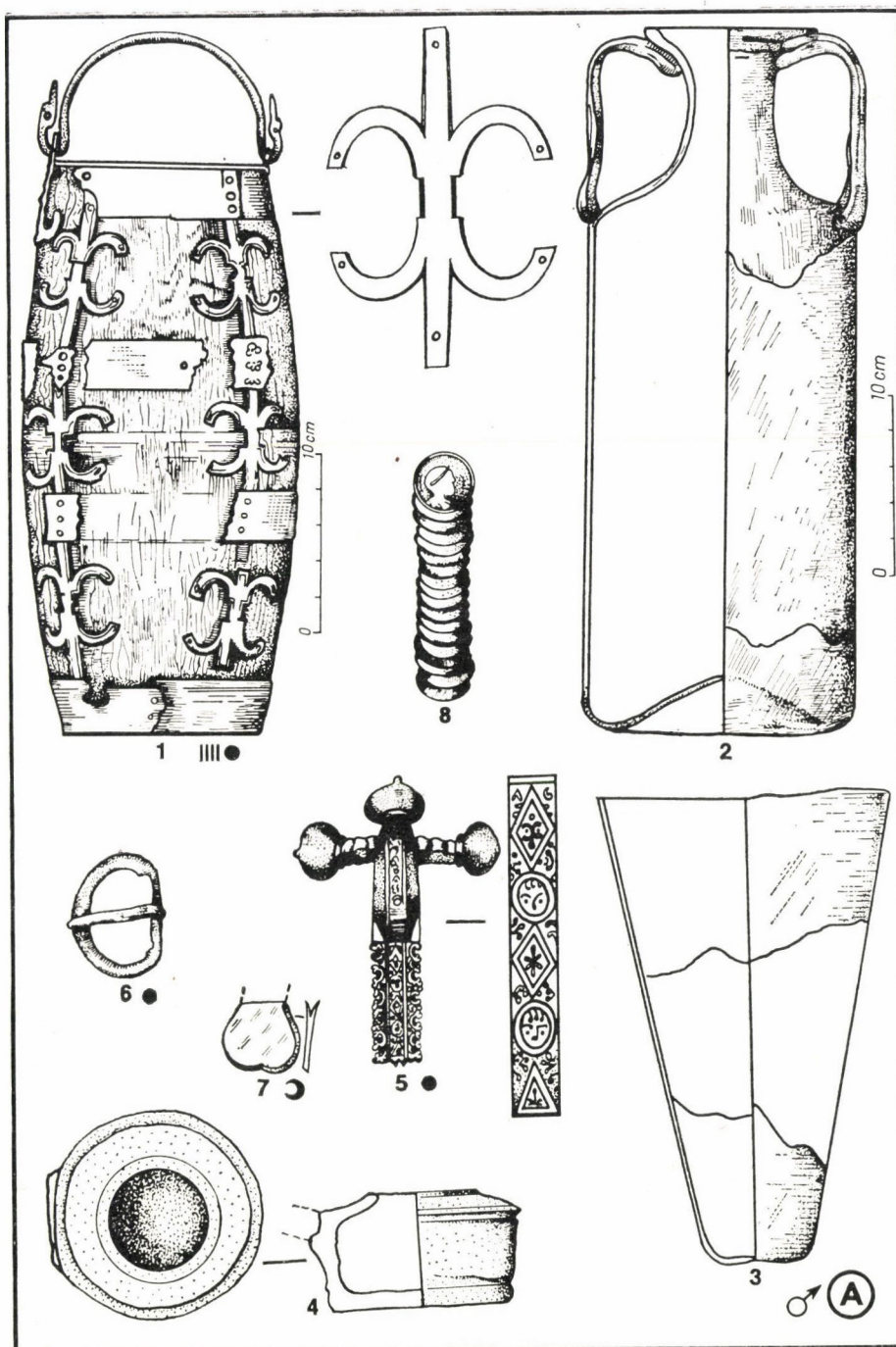
¹⁴ Feldolgozás alatt, e sorok írója készíti el.

1

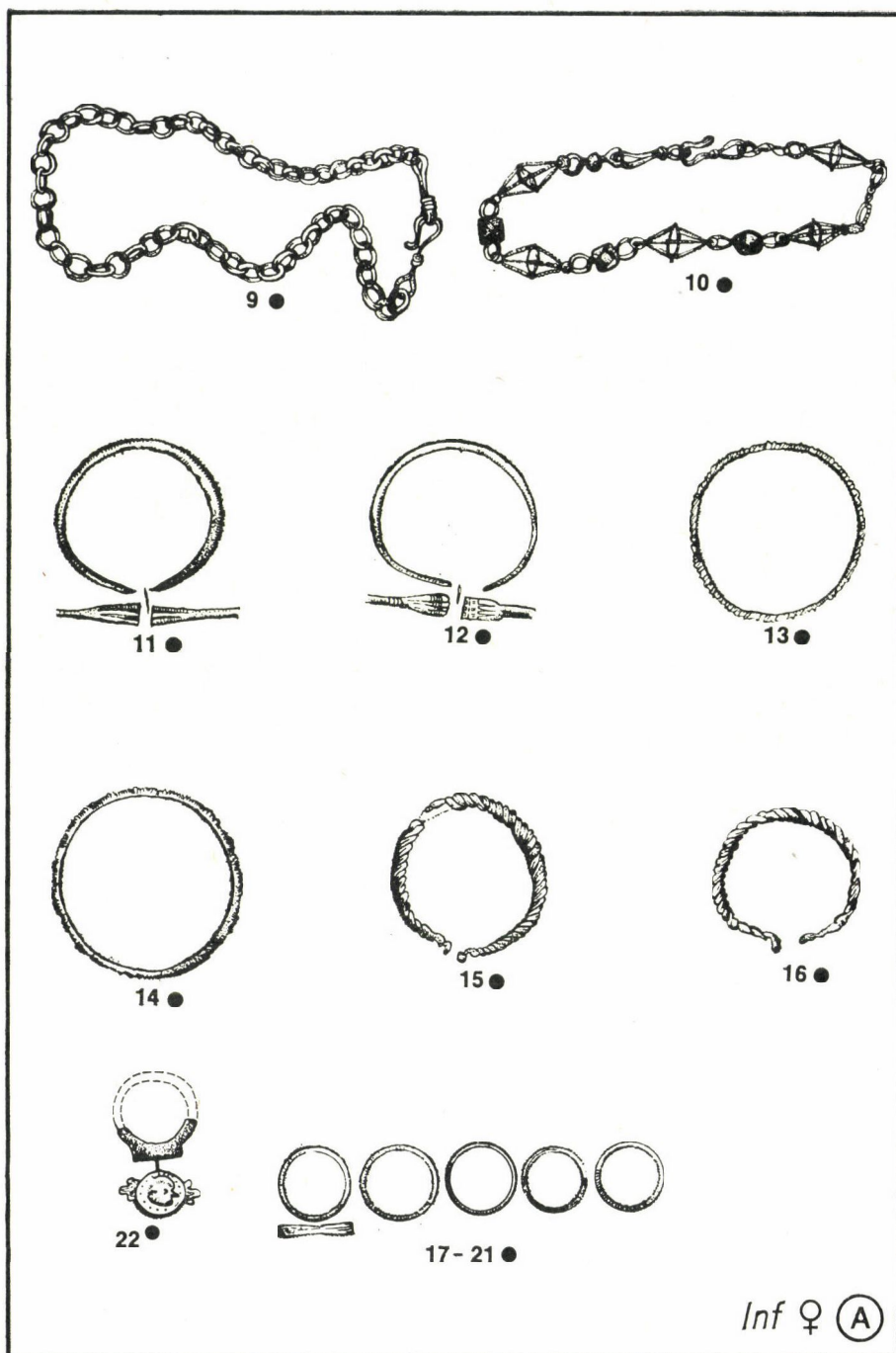
2

3. kép. Muesfa-Száráspuszta. 1. „A” sír rekonstruált sírrajz. — 2. „2” sír rekonstruált sírrajz
 Рис. 3. Мучфа-Сараспуста. 1. Реконструкция погребения «А». — 2. Реконструкция погребения «2»
 Fig. 3. Muesfa-Száráspuszta. — 1. Dessin de la tombe „A”, reconstruée. — 2. Dessin de la tombe „2”, reconstruée

- bronz — Bronze — bronze — bronze — бронза
- ◐ ezüst — Silber — silver — argent — серебро
- |||| fa — Holz — wood — bois — дерево
- ⌘ csont — Knochen — bone — os — кость
- ▼ vas — Eisen — iron — fer — железо

4. kép. Mucsfa-Szárászpuszt. „A” sír mellékletei. 1 : 2
 Рис. 4. Мучфа-Сараспуста. Инвентарь погребения «А». М: 1 : 2
 Fig. 4. Mucsfa-Szárászpuszt. Objets de la tombe „A”. 1 : 2

5. kép. Mucsfa-Szárászpuszta. „A” sír mellékletei. 1 : 2
 Рис. 5. Мучфа-Сараспуста. Инвентарь погребения «А». М: 1 : 2
 Fig. 5. Mucsfa-Szárászpuszta. Objets de la tombe „A”. 1 : 2

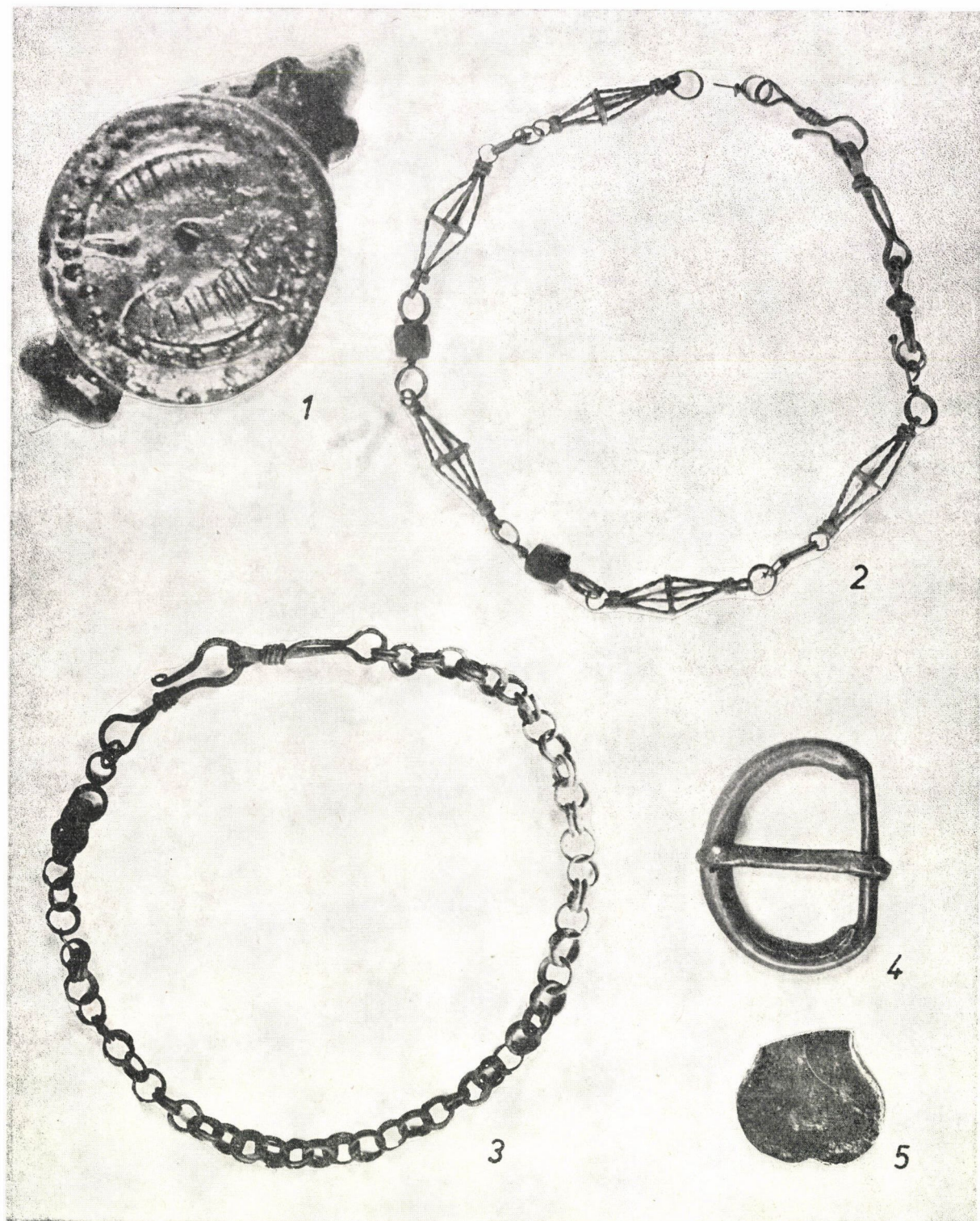
20., 23., 24., 52. sírok;¹⁵ továbbá Altenstadt: 7. sír;¹⁶ Lauriacum-Espelmayrfeld: 27/b., 59/a., 62/f., 75., 83. sírok.¹⁷ Ezek a férfisírok, főleg hagymafejes fibulával (sokszor övvel is), a tipikus katonaviselet

egyéb jellemző mellékleteivel és sok éremmel ellátott sírok. Az ezekben előforduló érmek (Pannóniában) a 346/361 évek közé helyezhetők. A Pannónián kívüli sírokban érem nem fordult elő.

¹⁵ Sz. Burger A., Rómaikori temető Majson. Arch Ért 99 (1972), 64. skk. — Ide tartozik még a Szekszárdon előkerült férfisír is: Mészáros Gy., Későrómai téglasír Szekszárd-Szőlőhegyen. ArchÉrt 89 (1962), 84—.

¹⁶ E. Keller, Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern, (München 1971), 255. 32. t. a továbbiakban: Keller.

¹⁷ Ae. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum, Das Espelmayrfeld. (Linz 1962), passim.

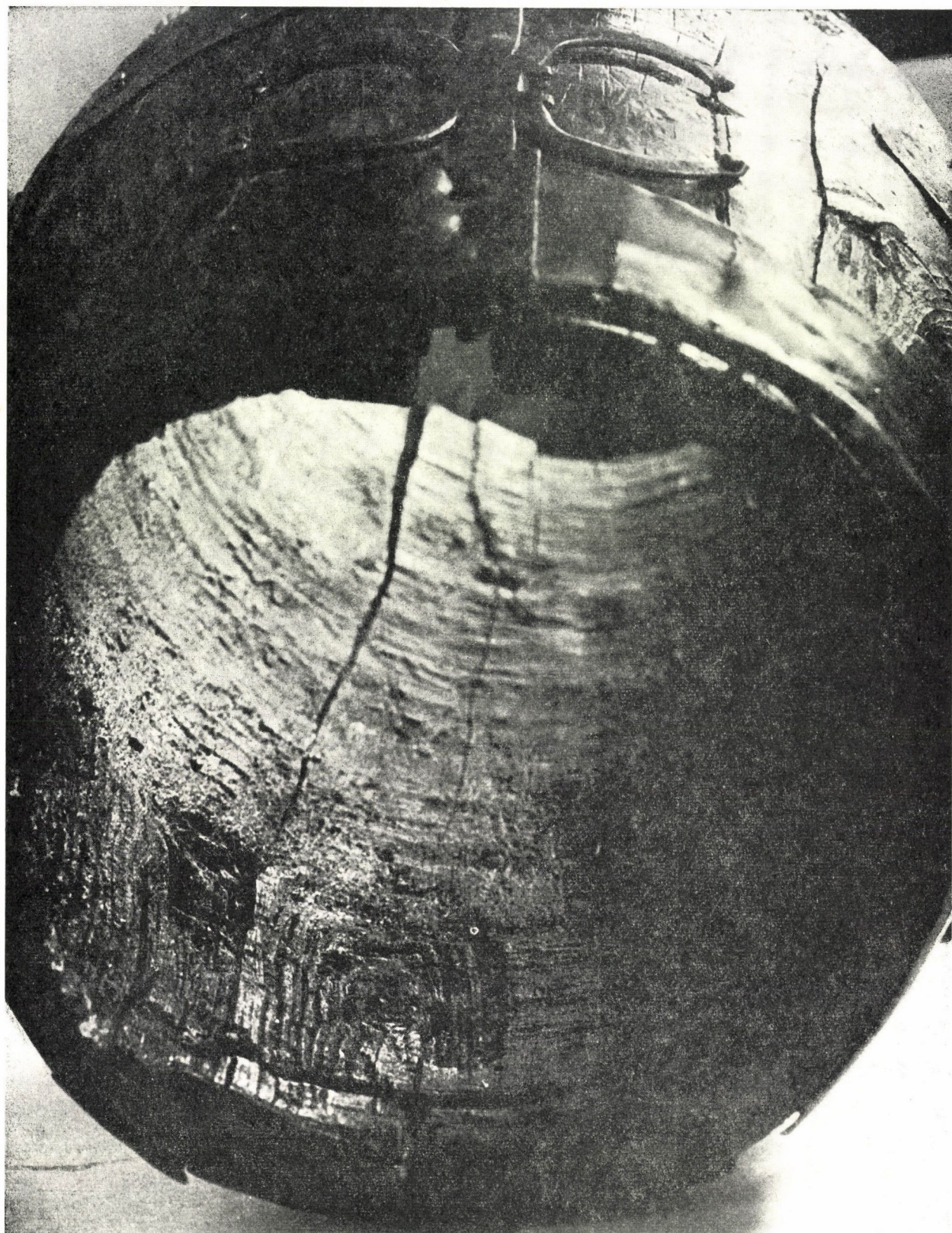
6. kép. Mucsfa-Szárászpusztá. Mellékletek az „A” sírból (2–5: 1 : 1) 1: többszörös nagyítás
 Рис. 6. Мучфа-Сараспуста. Вещи из погр. «А». (2–5, М: 1 : 1.) 1: многократное увеличение
 Fig. 6. Mucsfa-Szárászpusztá. Objets de la tombe „A” (2–5: 1 : 1) grossissement multiple

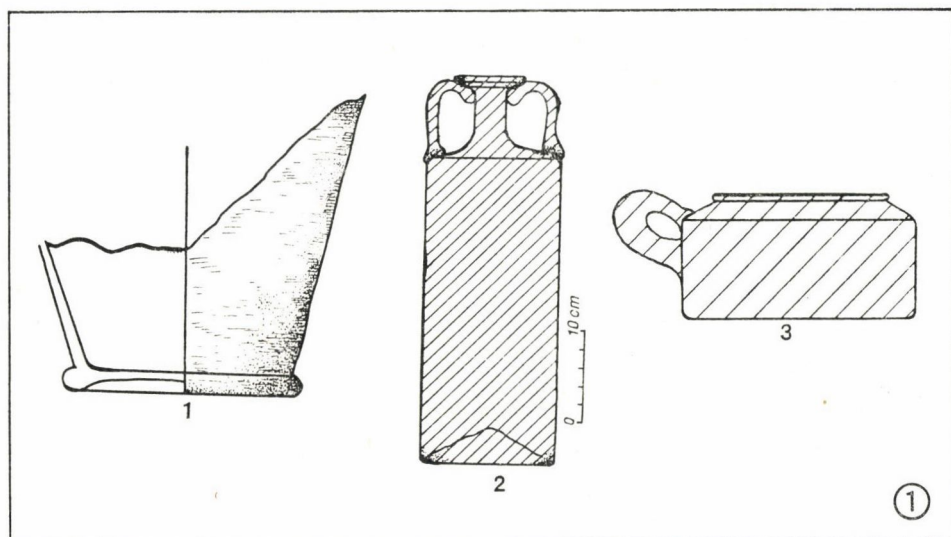
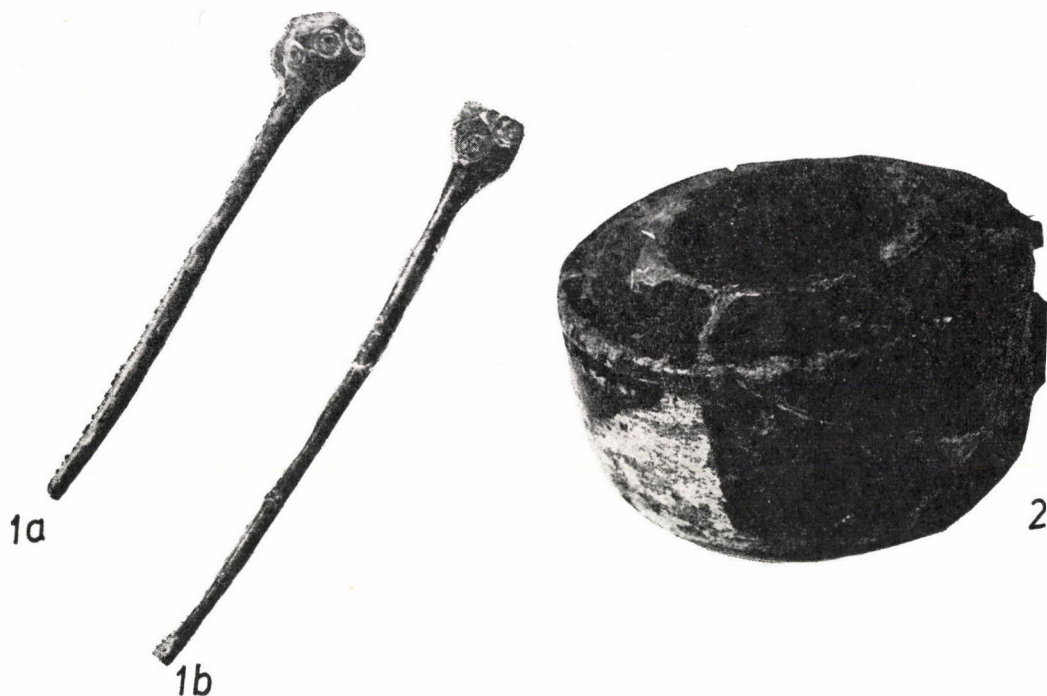
7. kép. Mucsfa-Szárászpusztá. Bronzveretes favödör az „A” sírból 1 : 2
Рис. 7. Мучфа-Сараспуста. Деревянное ведро с бронзовыми накладками из погр. «А». 1 : 2
Fig. 7. Mucsfa-Szárászpusztá. Seau de bois avec ferrure de bronze de la tombe „A”. 1 : 2

8. kép. Mucsfa-Szárászpuszta. Bronzveretes favödör az „A” sírból 1 : 2
 Рис. 8. Мучфа-Сараспуста. Деревянное ведро с бронзовыми накладками из погр. «А». 1 : 2
 Fig. 8. Mucsfa-Szárászpuszta. Côté intérieur d'un seau de bois avec ferrure de bronze de la tombe „A”. 1 : 2

9. kép. Mucsfa-Szárászpuzta. Bronzveretes favödör belseje („A” sírból) 1 : 1
 Рис. 9. Мучфа-Сараспушта. Внутренняя сторона деревянного ведра с бронзовыми накладками из погр. «А». 1 : 1
 Fig. 9. Mucsfa-Szárászpuzta. Côté intérieur d'un seau de bois de la tombe „A”. 1 : 1

10. kép. Mucsfa-Szárászpuszta. 1. Ezüst hajtűk a „2” sírból — 1 : 1. — 2. Mázas mécses az „A” sírból — 1 : 1. — 3. Az „1” sír leletei 1 : 2

Рис. 10. Мучфа-Сараспуста. 1. Серебряные фибулы из погр. «2». — 1 : 1. — 2. Поливной светильник из погр. «А». — 1 : 1. — 3. Инвентарь погребения «1». 1 : 2

Fig. 10. Mucsfa-Szárászpuszta. — 1. Épingle à cheveux d'argent de la tombe „2” — 1 : 1. — 2. Lampe glazurée de la tombe „A”. — 1 : 1. — 3. Trouvailles de la tombe „1”. 1 : 2

Női sírok ÉK – DNY irányítással: Karmacs: 1. sír;¹⁸ Gödrekeresztúr: 1., 2., 7. sírok;¹⁹ Majs: 5., 13., 22., 30., 34. sírok;²⁰ továbbá Altenstadt: 28. sír;²¹ Göggingen: 6. sír;²² Valley: 5. sír;²³ és Lauriacum-Espelmayrfeld: 21/b., 62/neu., 63., 76. sírok.²⁴ E női sírok mellékletei, a gazdag ékszer- és viseleti tárgyak sírokban való elhelyezése teljesen megegyezik

a Szárászpusztai sírok női vázainak eltemetési módjával. E fentiekben jelzett sírok éremanyaga (Pannóniában) a 330 – 375. évek közé helyezhető. A Pannónián kívüli sírokban éremanyag nem fordult elő.

A Szárászpusztai téglasírok kiképzése sokkal masszívabb, erősebb konstrukciót mutat, mint az átlag téglasírok a IV. sz. folyamán. Kiképzését

¹⁸ K. Sági, Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta ArchHung 12 (1960), 218.

¹⁹ Feldolgozás alatt, lásd 34. j. — 2. sírhoz vö. A. Sz. Burger, Terracotta ex-voto aus einem pannonischen Frauengrab. RCRF Acta 9 (Tongeren 1967), 13—továbbá Ua. ArchÉrt 95 (1968), 13—.

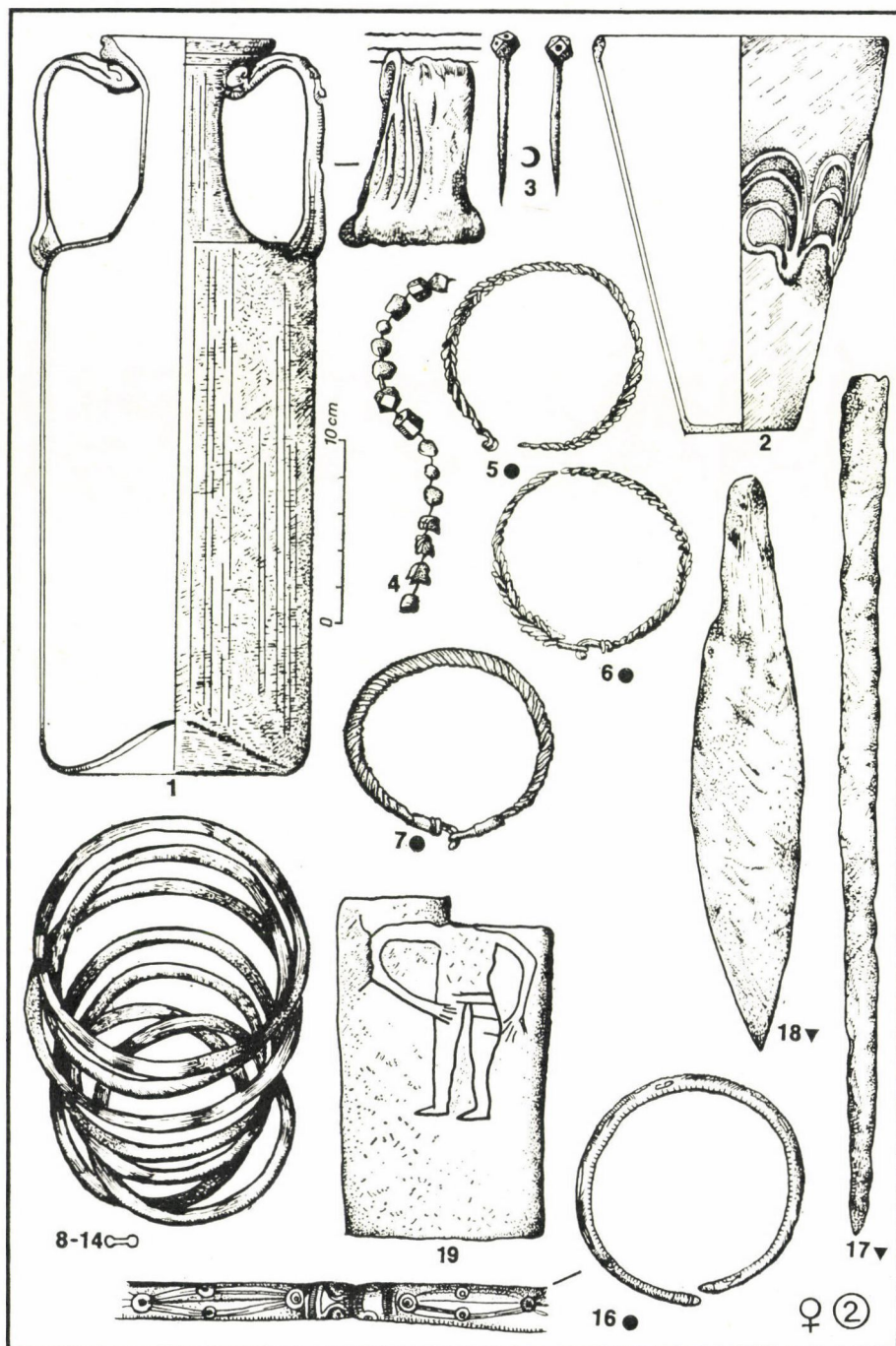
²⁰ Vö. 15. j.

²¹ Keller, 254. skk. 33. t.

²² Keller, 231. 9. t.

²³ Keller, 246. 23. t.

²⁴ Kloiber passim.

11. kép. Mucsfa-Szárászpuzsta. A „2” sír leletei 1 : 2
 Рис. 11. Мучфа-Сараспушта. Инвентарь погребения «2». 1 : 2
 Fig. 11. Mucsfa-Szárászpuzsta. Trouvailles de la tombe „2”. 1 : 2

vizsgálva, legközelebbi analógiája a baranyai Birjában talált magányos téglasír.²⁵

A mellékletek közül kiemelném elsősorban az „A” sírban talált bronzveretes favödört. A sötétbarna

színű, tiszafából készült rönköt²⁶ valószínűleg úgy vájták ki kanalas vésővel, hogy a fent és lent kissé beszőkülő hordó alakjára nyerjék (7–8. képek). A 0,9 cm vastagságban meghagyott vödörtest fene-

²⁵ Dombay összevetette a birjáni és mucsfaí sírokat: JPMÉ (1957), 257. sk. — A birjáni sír körül várható temető feltárása céljából 1963-ban a területen ásátásokat végeztem, azonban csak középkori kemencék kerültek elő: M M A c a t t á r XV. 385/1963.

²⁶ A favödör részletes leírását lásd 200–201. lapokon. Anyagára vonatkozóan vö. Horváth Ernő feldolgozását 205–208. lapokon.

ke hiányzik. Belsejében (9. kép) talpától felfelé 1,5 cm távolságban megfigyelhető egy 0,8 cm szélességű vájat. Feltehetően ebbe helyezték el az időközben elveszett külön talpat. A vödör talpa felett kívül kettősen vésett, kis csatorna fut körbe (8. kép b), majd a talptól felfelé 15 cm magasságban 3 bevájt sáv veszi körül a vödörtestet, egymástól 0,8–0,8 cm távolságban. Ugyanez a mintasor ismétlődik a fenti peremnél is (7–8. képek). A favödör peremét és talpát, továbbá testét összesen 4 db, 2,8 cm széles bronzpánt fogja körül. A fentebb leírt felső és alsó bevájt hornyolatokat e pántok eltakarták. A megmaradt pánttöredékekből arra következtek, hogy e pántokat a széleknél félig visszahajtották. A favödör testét átfogó, szegecsekkel megerősített lapos pántokat egymással 1–1 félkörívben kihajlító, díszes, függőleges bronzékítmény köti össze (7–8. képek). A vödör füle hengeres átmetszetű bronzpálca, amely félkörívben kihajlítva 8 cm magasságig állítható fel (4. kép 1–7. kép), két vége stilizált madárfejben visszahajlítva végződik.

A visszahajló tag M.: 5,0 cm. A szokatlanul jó állapotban megmaradt tiszafa vödör teste néhány helyen sérült, oldalán 1 lyuk is van (7, 9. képek). A bronzdíszítmények vizsgálata arra mutat, hogy sokáig használták, többször javították.

Vödrünket feltehetően az alábbi munkafolyamatok alapján készítették el:

- a) egy rönkből kivájták a kívánt formát (vödörtest);
- b) külön elkészítették a beilleszthető talpat;
- c) fent és lent kisebb vésővel bevájták a sávokat;
- d) ráhelyezték a 4 függőleges bronzdíszítményt;
- e) e függőleges bronzdíszítményeket fent és lent körülpántolták (középső pánt Sz.: 2,8 mm);
- f) a bronzpántokat a függőleges díszekre 3–3 egymás alatti szegeccsel rászzegecselték;
- g) elhelyezték a fiültartókat és fogantyúkat.

Favödröket pannóniai sírokban alig találunk, eddig csak a Baranya megyei Márok községből ismernek római kori favödörre utaló nyomot.²⁷ A Pannónián kívüli analógiákkal kapcsolatban hivatkozom H. W. Böhme most megjelent munkájára,²⁸ amelyben foglalkozott a favödrök előfordulásának kérdésével és megállapította, hogy: favödrök bronz- vagy vaspántolással (díszítéssel) kétséget kizáróan olyan felsőbb társadalmi réteg temetkezésénél figyelhetők meg, amelynek étkezési (ivási) szokásai és magas életstílusa a mellékletek alapján dokumentálható. Szerinte a korai és kései császárkorban gazdag germán hamvasztásos és csontvázas temetkezések esetében fordul elő favödör melléklet Norvégia, Dánia,

Közép- és Kelet-Németország, Szlovákia területén, csak a késői IV. sz. folyamán terjedt el a mellékletadás e szokása az Elba és Loire közti területen is. Favödör elhelyezése a sírokban — Böhme szerint — a gallo-belga területeken is fontos bizonyítéka a germán etnikum jelenlétének. — Ezzel kapcsolatban fontos számunkra az is, hogy a Böhme által gondosan összegyűjtött analógiákat vizsgálva, feltűnik: valamennyi eddig ismert favödör formája eltér a miénktől. A Szárászpusztai favödör hordó alakú formája teljesen egyedül áll, az eddig ismert favödrök lefelé kissé szélesedőek, szegletesek, valóban vödör formájúak. Nagyon érdekes viszont az, hogy vödrünk bronzdíszítése hasonlatos a formájukban eltérő favödrökhöz.

Tisztáznunk kell még a favödör készítésének korát és helyét. Az eddig ismert analógiák mind sokkal későbbi, főleg Merowing típusú temetőkben fordulnak elő. A mároki, vaspántokkal ellátott (formáját, méretét tekintve nem rekonstruálható) favödör esetünkben csak a mellékletadás szokásához nyújt támpontot. Horváth Ernő feldolgozásában (lásd 205–208 l.) megállapította, hogy vödrünk Pannóniában is készülhetett, véleménye szerint feltehetően kultikus célokat szolgált. Ha ezt a nyersanyagra vonatkozó megfigyelést figyelembe vesszük, akkor megkockáztatható az a feltevés, hogy a Szárászpusztán előkerült, tiszafából készült, díszes bronzveretekkel ellátott vödör helyben is készülhetett. A bronzdíszítmények esetleg Siscia vagy Sirmium pénzverő műhelyei körére utalnak, csakúgy mint a későrómai gazdag ládikaveretek.²⁹ A készítés, használat ideje nem egyezik meg a lelet földbe kerülésének időpontjával. A vödör sokáig volt használatban, többször javították. Véleményem szerint sok évi használat után helyezhették el a sírban. Miután a külön behelyezhető talp nem áll rendelkezésünkre, két feltevés kockáztatható meg: a) Valóban kultikus célból (az addig használt) kiemelhető vödör talpat tudatosan eltávolítva tették eltemetéskor a halott lábaihoz; b) a nem szakszerű feltárás során elkallódott, nem került elő, esetleg a földdel (téglapadlóval) érintkező faanyag elpusztult, megsemmisült. — Ezt a kérdést megnyugtatóan ma már nem lehet megoldani.

A Böhme által felvetett társadalmi kérdésekkel kapcsolatban szükséges, hogy az egyéb mellékleteket is figyelembe vegyük.

Mindhárom sírban gazdag üveg mellékletek kerültek elő: 2 kúpos üvegpohár („A” és „2” sír), 1 gyűrűs talpú magas testű üvegpohár („1” sír), 3 majdnem egyforma felépítésű, magas, kétfülű üvegpalack („A”, „1”, „2” sírok). Mind az üvegpoharak, mind az üvegpalackok igen késői, IV. sz. végi üveg-

²⁷ Lakatos Pál leletmentése, JPMÉ (1956), 167. sk. Újra feldolgoztam, lásd 34. jz. — Márok község területén 1971-ben 3504 db-ból álló későrómai éremlelet került napvilágra, amelyet feldolgoztam. Először említve: Fülep F. — Sz. Burger A., Baranya megye története a római korban, Kat. 112. Megjelenés alatt. — Részletes feldolgozása 34. j.-ben feltüntetve.

²⁸ H. W. Böhme, Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts. (München 1974), 132—, tov. irod.

²⁹ Sirmiumban 367-ig, Sisciaiban egészen 423-ig működik a verde: R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Late Roman Bronze Coinage A. D. 324—498. (London 1972), 75., 77.

12. kép. Mucsfa-Szárászpuszt. Üvegkanesó és üvegpo-
hár a „2” sírból

Рис. 12. Мучфа-Сараспуста. Стеклоные кувшин и стакан
из погр. «2»;

Fig. 12. Mucsfa-Szárászpuszt. Cruche et tasse de verre
de la tombe „2”

árúk.³⁰ — Az „A” sír üvegpalack — üveg pohár — favödör leletösszefüggése alátámasztani látszik Böhme megfigyeléseit. Ugyancsak üvegpalack — üveg pohár leletegyüttes fordult elő mind az „1”, mind a „2” sírokban is. Ilyen gazdag üveggarnitúra csak a IV. sz. legvégén került a gazdag sírokba.³¹

Érdekes és értékes adatokat kaptunk mind az „A” sír férfi + Inf., mind a „2” sír női vázának viseleti mellékleteiből. Az „A” sírban felnőtt férfi feküdt. Aranyozott bronzfibulája, sajnos, elveszett,

azonban így is besorolható a főleg Pannóniában nagy számban előforduló, IV–V. sz. fordulójára helyezhető niellódíszes, aranyozott fibulák csoportjába.³² Fibulájához tartozó övgarnitúrája azért érdekes, mert ritkán fordul elő bronz öveset — ezüst szíjvég kombináció (6. kép 4–5).³³ Csalog leírása alapján rekonstruálható volt, hogy mind a fibula, mind az öv egykori ruházatát kiegészítve került a sírba (3. kép 1). Az „A” sír leánygyermekét igen gazdagon felékszerezve temették el. Hogy az apjával (?) egyszerre, vagy később került a sírba, azt hiteles feltárás hiányában ma már nem lehet eldönteni. A kislány bronz nyakláncai (6. kép 2–3), bronz karperecei (5. kép 11–16), bronzgyűrűi (5. kép 17–21, 6. kép 1/a) későrómai sírok jellemző mellékletei.³⁴ A díszes, lapkáján vésett (hal?) díszű bronzgyűrű a legtöbb esetben felnőtt mellékleteként került elő, főleg Délkelet-Pannóniában.³⁵ A sírrajz Csalog leírása nyomán készült, tehát rögzíti az 1941. évi publikációban foglaltakat. Ennek alapján feltehető, hogy a rendkívül jól megépített téglasírban állítva (esetleg italmaradványokkal) helyezték el a favödört és üvegpalackot. A kúpostestű üveg pohár — felépítésénél fogva — eleve fektetve került a sírba.

A „2”. női sírból került napvilágra egy, a pannóniai emléanyagban egyedülálló kúpostestű, rátét díszes üveg pohár (11. kép 2 — 12. kép 1), szintén magas felépítésű, kétfülű üvegpalack társaságában (12. kép 2). E ritka és igen késői üveg pohár mellett ritka melléklet a 2 db ezüst hajtű (10. kép 1–2). A dekaeder alakú, bevert koncentrikus körökkel díszített példányok Csalog leírása szerint „a koponya homloki részén farost szerű anyag — esetleg kéregből készült fejék — tartozéka”.³⁶ Hajpántok eddig főleg bronzdíszekkel fordultak elő, bőr- vagy textiltápra rögzítve.³⁷ E meglehetősen ritkán található mellékletekkel kapcsolatban felmerült az a következtetés, hogy a hajpántokkal eltemetettek valószínűleg a „vezető réteg”-hez tartoztak.³⁸ Ugyane sírban talált nagyszámú csont- és bronzkarperec (11. kép 5–7., 8–14), továbbá a láb mellett kívülről elhelyezett vasnyárs és vaskés a délkelet-pannóniai későrómai temetők ismert mellékletei.³⁹ Az e korban rendkívül nagy számban előfor-

³⁰ A kúpos formájú üveg pohárhoz: *G. Isings*, Roman Glass from Dated Finds (Groningen 1957), 127—. Form 106/b. A „2”. sír díszes üveg pohárához vö. *Benkő A.*, Üvegcorpus. RégFüz Ser. II. Nr. 11 (Budapest 1962), 160, 32. — Díszítéséhez: *Vanderhoeven, M.* Verres Romains tardifs et Mérovingiens du Musée Curtius. (Liège 1958), Pl. X. No 45. 43. sk. tov. irod. IV. sz. vége—V. sz. — A kétfülű magastestű üvegpalackok főleg vésett díszítéssel ismeretesek, ilyenek fordulnak elő a budaújlaki sírokban, *Benkő, i. m.* XXIII. T. 6c/6. — Sírajaink üvegleleteit feldolgozásra átengedtem *Barkóczy László*-nak, a fentiekben csak jelezni kívántam az időhatárokat.

³¹ A budaújlaki későrómai sírok anyagát újra feldolgoztam. Hasonló kiemelkedő üvegmellékletek találhatók *Sopianae* (Pécs) későrómai-ókeresztény temetőjében: *Fülep F.*, *Sopianae c. monográfiában*, megjelenés alatt.

³² Keller, Typ. 5. 217—. — *W. Jobst*, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. (Linz 1975) 104—. Kat. Nr. 296—

299. — „Későrómai fibulák portré ábrázolással” c. munkában dolgozom fel a témakört.

³³ Keller, 56—. fejezetben nem is fordul elő. A csatkeret méretei alapján az öv 2,4 cm széles lehetett, sajnos, a szíjvég felső része hiányzik. Minden esetre a Keller Typ. 5-höz tartozó niellódíszes, aranyozott bronzfibula és e keskeny öv együtt új kombinációt eredményez.

³⁴ „IV. századi temetők Délkelet-Pannóniában” c. munkában dolgozom fel.

³⁵ Lásd 34. j. — Legutóbb erről: *Fülep F.*, *Sopianae* (Pécs) története a római korban és a későrómai lakosság továbbélésének problémája (Doktori értekezés, Bp. 1971, Kézirat), 671 (288. j. tov. irod.).

³⁶ Vö. 10. j.

³⁷ *Fülep F.*, i. m. 669, (271., 272. j. tov. irod.). — *A. Sz. Burger*, Das spätrömische Gräberfeld von Somogy-szil (96. gyermeksír), *Fontes ArchHung* megjelenés alatt.

³⁸ Keller, 82.

³⁹ Pl. Majs, Gödrekeresztúr, Bogád, Feked, továbbá Somogy-szil stb., vö. 34. j.

duló kígyófejes bronzkarperecek közül kiválik, egyedi példányt képez a kívül teljes felületén díszített karperec (11. kép 16). Szólni kell még a sírban talált figurális csapolt tégláról is (11. kép 19), amelynek feldolgozása más összefüggésben folyamatban van.⁴⁰

A „2”. sír női vázának rekonstrukciós sírrajzát elkészítve önként kínálkozik az összehasonlítás a már ismert későrómai, hasonló típusú női sírokkal. Sírunk mellékletei, a díszes üvegpoharat és ezüsthajtűket kivéve, megegyeznek a fentebb már felsorolt női sírokéval,⁴¹ az eltemetett ékszerek viselésének módja is hasonló volt.⁴²

Két téglasírban találtak 1–1 mázas mécesest is (lásd „A” sírból származó, épen maradt példányt, 10. kép 3). A pannóniai későrómai temetőkben általában ritka melléklet az agyagméceses, mázas példányok pedig csak igen késői, IV. sz. legvégére helyezhető sírokban figyelhetők meg.⁴³

Végül néhány gondolat a temetőtöredék érmeiről. Egyedül az „A” sír férfivázának lábánál egy kupacban elhelyezett 18 db kisbronzról van tudomásunk. A leltárkönyvi adatok és publikáció alapján azonosítható, hogy a sírban I. Constantinus, II. Constantinus, Constans érmei feküdtek.⁴⁴ Valamennyi, sajnos elveszett, így csak annyi biztos, hogy az éremanyag a 307–350. évek közé helyezhető. Esetünkben az érme pontos meghatározása sem segítene a temetkezés valódi időpontjának rögzítésében,

ugyanis amint a fent megvizsgált favödör, díszes üvegpohár, ezüsthajtűk, a niellódíszes bronzfibula, mázas mécesesek bizonyítják, sírjaink mellékletei a IV. sz. legvégén – az V. sz. első évtizedeiben kerülhettek földbe.

Lelőhelyünk a Baranya megyei Szárászpuszta, az egykori római kori útrendszerek közül kettőre is felfűzhető: a) Gödrekeresztúr – Sásd – Kisvaszar – Alsómocsolád – Egyházaskozár – Szárászpuszta – Lengyel – Závod – Tevel – Csurgó,⁴⁵ b) Hosszúhetény – Magyaregregy – Szalatnak – Alsómocsolád – Egyházaskozár – Szárászpuszta.⁴⁶

Csalog már idézett megállapítását figyelembe véve, mely szerint „rendes temetőről nem lehet szó, legfeljebb egy család temetkezési helyéről”,⁴⁷ a fenti feldolgozás nyomán kialakult kép ezt megerősíti. Családi temetkezőhelyre valló nyomokat jelenleg Gödrekeresztúr és Birján esetében merem megkockáztatni,⁴⁸ hasonló típusú temetkezési formáról lehet szó Szárászpusztán is. Feltételezhető, hogy a sírok közelében elő fognak kerülni annak a villagazdaságnak romjai, amelynek családi temetkezési helyéhez tartoztak sírjaink. A sírok tanúbizonysága szerint az itt eltemetettek feltétlenül akésőrómai társadalom „vezető” rétegét alkották. Eltemetésük időpontja a IV. sz. utolsó éveire – az V. sz. első évtizedeire tehető.⁴⁹

Sz. Burger Alice

SPÄTRÖMISCHE GRÄBER IN MUCSFA-SZÁRÁSZPUSZTA

Auszug

In der archäologischen Fachliteratur sind bereits seit 1941 die von J. Csalog publizierten spätrömischen Ziegelgräber aus Mucsfa (Kom. Tolna) bekannt.¹ Bei Untersuchung der von neuem bearbeiteten Gräber stellte es sich heraus, daß die 3 Ziegelgräber in Wirklichkeit in Szárászpuszta (Kom. Baranya) zum Vorschein gekommen sind (Abb. 1).

Über die Revision unseres Fundortes hinaus, ist auch eine modernere Bearbeitung der Beigaben, die Rekonstruktion der im II. Weltkrieg verlorenen Gegenstände, die Festlegung der Bestattungsformen (Abb. 3) und auch die xylotomische Untersuchung der erhalten gebliebenen Holzleimer aktuell geworden (s. S. 205–208).

Seinerzeit sind die NO–SW-orientierten Ziegelgräber von einer 750 m² großen Fläche zum Vorschein gekommen. In den Gräbern wurden die Toten mit dem Kopf nach NO gelegt bestattet. Im außerordentlich massiv angelegten Grab „A” waren ein Mann und ein Mädchen bestattet, in Grab „2” lag ein Frauenskelett und in Grab „1” ein Skelett von unbestimmbarem Geschlecht. Das anthropologische Material wurde nicht aufbewahrt, die archäologischen Funde wurden im Balogh-Ádám-Museum zu Szekszárd untergebracht.

Hervortretende Beigaben sind: der in Grab „A”

gefundene, aus Eichenholz – wahrscheinlich örtlich – angefertigte Holzeimer mit verzierten Bronzereifen, Bronzebeschlägen und in Vogelkopf ausgehendem geschweiftem Bronzegriff (Abb. 7–9). Obwohl der Eimer die Jahrhunderte in auffallender Unversehrtheit überstanden hat, scheint er dennoch eine lange Zeit in Gebrauch gestanden zu haben und wurde öfters ausgebessert. Der extra einlegbare Eimerboden blieb nicht erhalten.

Im selben Grab fand man an der rechten Schulter des Mannerskelettes jene nielloverzierte, vergoldete Bronzefibel, die seitdem leider verlorengegangen ist; an der Hüfte lag ein 2,4 cm breiter Gürtel mit der Kombination von Bronzeschnalle und silbernem Riemen-schluß (Abb. 6 4–5). Beim Kopf des Skelettes wurde ein kegelförmiger Glasbecher und eine zweihenklige Glasflasche mit hohem Körper gefunden (Abb. 4 2–3). Bei den Füßen lagen in einem Haufen Münzen von Constantinus I (2 St.), Constantinus II (1 St.) und Constans (14 St.). Sämtliche Kleinbronzen sind seitdem abhanden gekommen.

Das Mädchenskelett des Grabes wurde neben ihren Vater (?) reich geschmückt ins Grab gelegt. Die Beigaben sind charakteristische Stücke der panno-

⁴⁰ Vö. 8. j. Szintén elveszett melléklet, véletlenül megmaradt fénykép alapján dolgozza fel B. Thomas Edit.

⁴¹ Vö. 18–24. j.

⁴² Uo. továbbá 34. j.

⁴³ Fülep F., i. m. 613., (64. j.), 632.

⁴⁴ Csalog, 100., 102.

⁴⁵ Fülep F. – Sz. Burger A., Baranya megye története a római korban. Megjelenés alatt, továbbá 34. j.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Vö. 11. j.

⁴⁸ Lásd 19., 25., 34. j.

⁴⁹ A fentiekben feldolgozott sírok egyéb gazdasági, társadalmi, etnikai stb. kérdései Baranya–Tolna–Somogy megyék későrómai temetőinek anyagából kiragadva nem oldhatók meg. 34. j.-ben jelzett munkám megjelenéséig kívántam a szárászpusztai sírokat forrásanyagként közreadni.

nischen spätrömischen Gräber (Abb. 5–6). Aus Grab „A“ stammt noch eine sehr späte, auf den Ausgang des 4. Jhs setzbare glasierte Tonlampe.

Die Funde des Grabes „1“ konnten nur rekonstruiert werden (Abb. 10 3), Grab „2“ faßte ein reich geschmücktes Skelett in sich. Von hier kam der kegelförmige Glasbecher mit verzierter Wandung zum Vorschein, der bisher im pannonischen Glasmaterial einzig in seiner Art ist (Abb. 12 1). In der Nähe des Schädels lagen 2 St. dekaederförmige, in einen Kopf ausgehende silberne Haarnadeln. Nicht nur die Form der Endungen der Haarnadeln, sondern auch ihre Verzierung kommt nur sehr selten vor, sie waren nämlich von eingeschlagenen konzentrischen Kreisen verziert (Abb. 10 1a–b). Nach J. Csalog gehörten sie zu „die holzfaserartigen Reste in der Stirnregion des Schädels — eventuell zu einem aus Baumrinde gefertigten — Kopfschmuck“.¹⁰ Am linken Arm des Skelettes waren zahlreiche Armringe aus Knochen und Bronze (Abb. 11 5–7., 8–14), bei den Füßen lagen ein Eisenspieß und ein Eisenmesser. Ein Einzelstück stellt der an seiner ganzen Oberfläche verzierte Bronze-armring dar (Abb. 11 16). In diesem Grab wurde auch der zum Giebel des Ziegelgrabes gehörende, an den Kanten abgeschlagene Ziegel gefunden, dessen figurale Darstellung anderswo beschrieben wird, jedoch seitdem verschollen, uns nicht mehr zur Verfügung steht.⁸ Sowohl die Beigaben des Mädchenskelettes in Grab „A“ und ihre Tracht, wie auch die Bestattung des Frauenskelettes des Grabes „2“ und ihre Beigaben zeigen viele Ähnlichkeiten mit den reichen NO–SW-orientierten Frauengräbern der spätrömischen Gräberfelder Südostpannoniens auf.³⁴

Die seitdem verlorenen Münzen lassen sich zwischen die Jahre 307–350 u. Z. setzen und ihre Zeitgrenzen geben nicht die eigentliche Zeit der Bestattungen an, denn — aufgrund der Funde — dürften die Gräber viel später, im ausgehenden 4. Jh. bzw. in den ersten Jahrzehnten des 5. Jhs entstanden sein.

H. B. Böhme hat in seiner Arbeit²⁸ all diejenigen Gräber bearbeitet, aus welchen Holzeimer zutage gefördert wurden. Im Zuge dieser Arbeit hat er festgestellt,

daß diese Beigaben zweifellos bei den Bestattungen der römerzeitlichen vornehmsten gesellschaftlichen Schicht beobachtet werden können, bei einer solchen „führenden“ Schicht, deren Speise- (bzw. Trink-) Bräuche und höher Lebensstil aufgrund der Beigaben sich dokumentieren lassen. Die von Böhme zusammengestellten Analogien liegen weit westlich von unserem Gebiet und können vor allem mit einer germanischen Population in Zusammenhang gebracht werden. Die Formen der Analogien weichen vom Aufbau unseres faßförmigen Eimers ab, obwohl im Kreise der Bronzeverzierungen einige gleiche Züge entdeckt werden können. Die Folgerung von Böhme im Zusammenhang mit der Hinzugehörigkeit zur „führenden“ gesellschaftlichen Schicht wird durch die oben bekanntgegebenen Gräber durch ihre Funde (Holzeimer, reiche Glasgarnituren, besondere silberne Haarnadeln, Kopfreifen, nielloverzierte Fibel, Gürtelgarnitur, glasierte Öllampen, ausgezeichnet gut angelegte Gräber) in vollem Maße unterstützt.

Die in Szárászpuszta gefundenen Ziegelgräber sprechen für eine Familienbegräbnisstätte. Unser Fundort kann sogar mit zwei römischen Strassen in Zusammenhang gebracht werden. Es ist nicht ausgeschlossen, daß man in der Nähe dieser Gräber die Gebäude jener großen Villenwirtschaft finden wird, deren einstige Bewohner mit den Toten dieser reichen Gräber identifiziert werden können. Die hier Bestatteten gehörten unbedingt zur „führenden“ Schicht der spätrömischen Gesellschaft, der Zeitpunkt ihrer Bestattung sind die letzten Jahre des 4. bzw. die ersten Jahrzehnte des 5. Jhs.

Die ausführlichen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen ethnischen usw. Fragen im Zusammenhang mit den Gräbern können von dem auf das Gebiet der Komitate Baranya–Tolna–Somogy fallenden spätrömischen Gräberfeldmaterial nicht abgesondert werden. All diese aufgearbeitet, trachtete Verfasserin bis zum Erscheinen der Arbeit auf diesem Wege dieses wichtige Gräberfeldfragment als Quellenmaterial der pannonischen Forschung zu veröffentlichen.³⁴

A. Sz. Burger

A MUCSFAI KÉSŐRÓMAI FAVÖDÖR XYLOTOMIÁJA

A mucsfai későrómai sírok revíziós munkái kapcsán Sz. Burger Alice-től famintát kaptam szövettani vizsgálatra. A faanyag a Csalog József által 1938-ban megmentett és „A” jelzettel ellátott sírban napvilágot látott, bronzveretes favödörből származik. E vödört leletmentője (Csalog, 1941.) cikkének XXIII. tábláján ábrázolta. A kérdés az, hogy a nevezett edényt milyen fából készítették, a meghatározott faj faj honos-e nálunk, vagy ha nem, akkor honnan származhatott?

A vizsgálat céljaira biztosított néhány darab faszilánkot először *makroszkópos*, illetve stereomikroszkópos vizsgálatnak vetettük alá. Már ezzel a módszerrel is megállapíthattuk, hogy egy barna színű, sűrű és tracheákat nem tartalmazó szövetű fával állunk szemben, melynek alapján azonnal egy fenyőféle fájára gondolhattunk. A faszilánkok azon részein, melyek egykor az edény felületét képezték, fénylő, áttetsző, homogén anyag bevonata látható, mely vagy a használat során, vagy pedig a restaurálás során került az edény felületére, sőt bevődött a felületi sejtrétegekbe is, megkötve és fenyőlővé téve azokat.

A faminták a vödörtest alsó pereméről valók, ahol az egyik szegnek a helye is látható. E szeg az alsó fémpántot rögzítette a fatesthez, melynek helyén vörös színű fénoxid bevonat keletkezett. A bevonat vagy ferrioxid (Fe_2O_3) és akkor vasszegtől, vagy pedig kuprooxid (Cu_2O) és ekkor rézszegettől származik. A kérdést kémiai elemzéssel, vagy ha a szeg megvan, annak vizsgálatával lehet eldönteni.

A vizsgálat céljaira biztosított famintákat (szilánkokat) néhány napos desztillált vízben történő áztatással puhítottuk fel, majd kézi metszéssel elkészítettük belőlük a meghatározáshoz szükséges három irányú (kereszt-, érintő- és sugárirányú) metszeteket. A preparátumokat Ehrlich-féle savanyú hematoxin oldattal megfestettük, hogy a sejtfalak jellemző bélyegei jobban érvényesüljenek. A festés után kanadabalzsamba ágyazott, tartósított preparátummá dolgoztuk fel, majd ezeken végeztük el a szükséges vizsgálatokat.

Fánkunk a szöveti szerkezetét vizsgálva, a háromféle síkú metszetről az alábbi jellemző bélyegeket ismerhetjük fel:

A *keresztmetszetben* egy meglehetősen homogén felépítésű szöveti szerkezet tárul elénk. Az évgyűrűhatárt csupán a kései pásztában 2–3 sorban elhelyezkedő és kissé szögletesre lapított tracheida sejtek sora jelzi (1. kép 2.). Ez azért jól elkülöníti egy-

mástól az évgyűrűket, melyek 1,5–2 mm átmérőjűek. A tracheidák radiális sorokba rendeződve helyezkednek el és négyszögletesek, vagy sugárirányban megnyúlt elliptikusak. Faluk aránylag vastag. A tracheida sorok között egysoros bélsugarak helyezkednek el, melyeket 5–15 tracheida sejtsor választ el egymástól. A keresztmetszetben gyantajáratokat nem találtunk (1. kép 1).

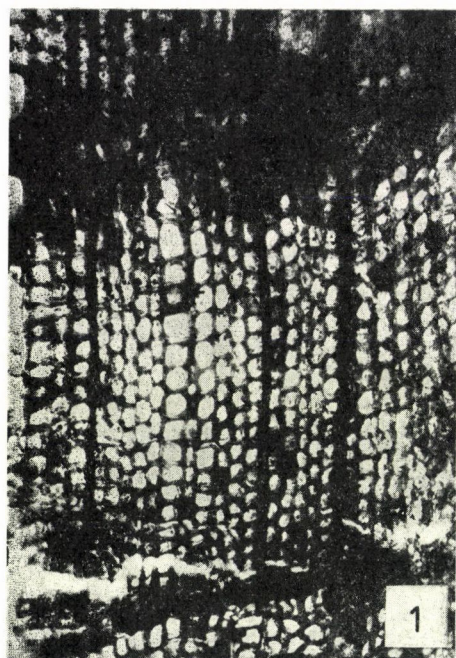
A *tangenciális hosszsmetszetben* (1. kép 3–4, 2. kép 1) az egysoros bélsugarak tűnnek fel, melyek 1–25 sejtsor magasak és harántgyantajáratokat ugyancsak nem tartalmaznak. Az egyes bélsugar-sejtek alakja álló ellipszis. Az alapszövetet alkotó tracheidák falán spirális vastagodás jelentkezik párosával, vagy sokszor 3–4-szeres spirálban. A tracheidák tangenciális falán egy, ritkábban két sorban udvaros gödörké helyezkednek el.

A *radiális hosszsmetszetben* a tracheidák falán nagyméretű udvaros gödörké uralkodnak (2. kép 2) míg a bélsugarakkal alkotott keresztmezőjében csak 1–2 kisebb méretű gödörke található (2. kép 3–4).

A fenti leírásból a homogén szerkezet, a tracheidák alakja és elhelyezkedése, az egysoros bélsugarak, a hosszanti és haránt gyantajáratok hiánya, továbbá a tracheidák falán található spirális vastagodás és a keresztmezők 1–2 kisméretű gödörkéje mint nemzetségre és fajra is jellemző bélyegek alapján fánkunk tiszafának, *Taxus baccata* L. fenyő fajnak határozzuk meg.

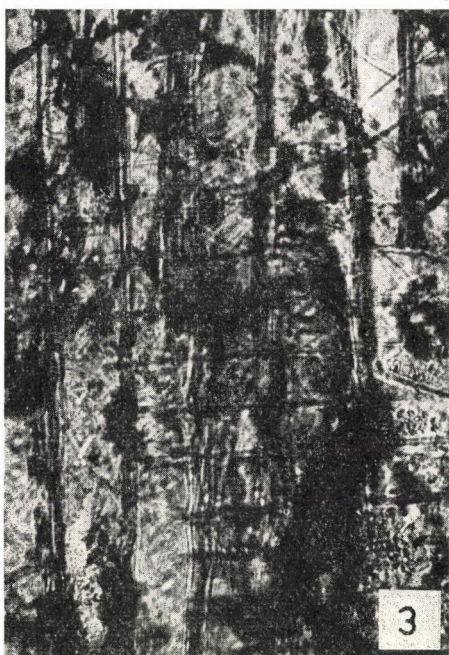
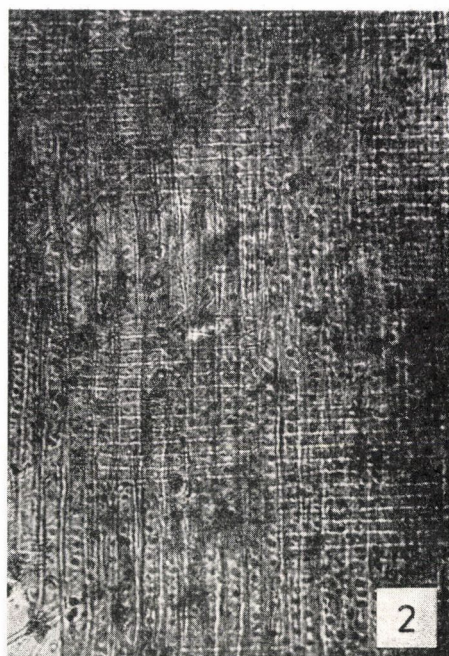
Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Csalog József idézett cikkében a vödör fájának anyagát *vörösfenyőnek* említi. A növény latin nevét nem közli, így nem tudjuk, hogy ezt a megnevezést csupán a fa vöröses-barna színére értelmezi-e, vagy konkrétan a *Larix decidua* Mill.-re gondol. Ha erre gondolt, közölnie kellett volna, hogy kinek a megállapítása ez és milyen szövettani bélyegek alapján sorolta e fajhoz. Tény az, hogy a vörösfenyőtől famaradványunkat a fentiekben leírt bélyegek határozottan megkülönböztetik. A *Larix decidua* Mill. ugyanis dominánsabb évgyűrűhatárával, hosszanti és haránt gyantajárateival, a tracheidák faláról hiányzó spirális vastagodásával stb. a *Taxus baccata* L.-től jól és biztosan megkülönböztethető.

A tiszafa, *Taxus baccata* L. hazánkban egyik őshonos fenyőféléje, mely Eurázsia kiegyenlített éghajlatú területeire egykor jellemző volt. Általában a hűvös, árnyas, üde termőhelyeket kedveli. Főleg a tölgy- és bükkrégió meszes talajú területein érzi jól magát.

1. kép. 1. A vödör fájának (*Taxus baccata* L.) keresztmetszeti képe. — 2. Az évgűrűhatár a lapított tracheida sorokkal.
— 3. Érintőirányú hosszmetset egysoros bélsugarakkal. — 4. Bélsugarak és tracheidák
Рис. 1. Ксилитомические изображения ведра из д. Мучфа-Сараспуста
Fig. 1. Tranches xylotomiques du seau de Mucsfa-Szárászpusztá

Abb. 1. 1. Xylotomischer Querschnitt des Holzes des Eimers (*Taxus baccata* L.). — 2. Jahringgrenze mit den abgeflachten Tracheidenreihen. — 3. Tangentialer Längsschnitt mit einreihigen Markstrahlen. — 4. Markstrahlen und Tracheiden

2. kép. 1. Tracheidák spirális vastagodással. — 2. Sugárirányú hosszmetset a keresztmezőkkel, és a tracheidákon udvaros gödörkéssel. — 3. A keresztmező apró udvaros gödörkéssel. — 4. kép. Tracheidák és bélsugársejtek udvaros gödörkéssel
 Рис. 2. Ксилотомические изображения ведра из д. Мучфа-Сараспуста
 Fig. 2. Tranches xylotomiques du seau de Mucsfa-Szárászpusta

Abb. 2. 1. Tracheiden mit Spiralverdickungen. — 2. Tangentialer Längsschnitt mit den Kreuzungsfeldern und auf den Tracheniden mit Hoftüpfeln. — 3. Das Kreuzungsfeld mit kleinen Hoftüpfeln. — 4. Tracheiden und Markstrahlzellen mit Hoftüpfeln

Fája rendkívül lassan növekszik. Évgyűrűi évente 1–2 mm-rel gyarapodnak, ezért az évszázados fák is aránylag csekély átmérőjűek. Fája pirosasbarna színű, nehezen száradó, kemény, szívós, rugalmas, súlyos, vízben alámerülő, nehezen hasítható, ellenálló, finomrétegű. Ez utóbbi tulajdonságának köszönheti, hogy fájának mutatós sötétbarna csíkjai vannak. E technikailag kedvező tulajdonságai következtében az őskortól kezdve, ahol adva volt, szívesen használták szerszámok, eszközök (kés, fésű, íj stb.) készítésére. Ennek köszönhető, hogy száma napjainkig erősen megfogyatkozott. Így ma csupán néhány hazai előfordulását ismerjük, mint amilyen a Bakonyban a szentgáli tiszafás.

A tiszafa minden része – termésének ehető piros magburkát kivéve – egy taxin nevű alkaloida mérget tartalmaz. Ezért azt tartották, hogy tiszafából készült edényből inni biztos halált jelent. E tulajdonságát már az ókorban is ismerték és Plinius, valamint Dioscorides is a *halál fájának* nevezte. Rettegett démoni méregfának gondolták s ezért

a halál nőistenének szentelték. Feltehető, hogy tárgyalt sírunkban elfoglalt helye is ezzel a szerepével lehet kapcsolatos. Tehát nem használati eszközként, hanem kultikus tárgyként kell jelenlétét értelmeznünk.

Ami növényünk helybeli előfordulását illeti, arról a következőket mondhatjuk: körzetünk, de főleg a Mucsfától Ny-ra eső területek klimazonálisan a tölgyerdők övébe tartoznak, ugyanakkor ez a terület a bükknek (*Fagus silvatica* L.) is elterjedési területe. Mivel az előzőekben már megállapítottuk, hogy a tölgy és főleg a bükk régióiban érzi jól magát, arra következtethetünk, hogy az ókorban körzetünkben élhettek még kisebb-nagyobb tiszafa állományok, ahonnan a vödör fáját is beszerezhették.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a tiszafa, Taxus baccata L. fájából készült vödör helyi anyagból, helyi műhelyben is készülhetett és feltehetően kultikus célokat szolgált.

Horváth Ernő

FELHASZNÁLT IRODALOM

Borbás, V. 1895: A vénhedő tiszafa. — TtK XXVII. 57–77.
Csalog, J. 1941: Későrómai téglasírok Mucsfán. — Arch Ert III. 98–102.
Greguss, P. 1955: Xylotomische Bestimmung der heute lebenden Gymnospermen. — Bp.

Jávorka, S. 1929: A bakonyi vénhedő tiszafa. — TtK LXI. 264–268.
Rédl, R. 1931: A bakonyi tiszafa előfordulása. — TtK LXIII. 291–293.

XYLOTOMIE DES SPÄTRÖMISCHEN HOLZEIMERS VON MUCSFA

Auszug

Im Laufe der Revisionsarbeiten der spätrömischen Gräber von Mucsfa erhielt Verfasser Holzmuster zur histologischen Untersuchung. Der bronzeschlagene Holzeimer kam 1938 im Laufe der Rettungsgrabung von J. Csalog ans Tageslicht. Laut des Ausgräbers stammt das Holz des Eimers von der europäischen Lärche her, doch gibt er nicht den lateinischen Namen an, weshalb seine Feststellung der Art nach nicht identifiziert werden kann. In seiner Behauptung stützte er sich vermutlich bloß auf die rötlichbraune Farbe des Holzes.

Verfasser des vorliegenden Berichtes machte zu den mikroskopischen Untersuchungen aus den erhaltenen Holzmustern histologische Schnitte, um die Aufgabe: die Bestimmung der Baumart entsprechend durchführen bzw. um aufgrund der Untersuchungsergebnisse auch den Ursprung bestimmen zu können. Das Holz ist von homogener Struktur, die Form und der Verlauf der Tracheiden, die einreihigen Markstrahlen, das Fehlen der Längs- und quergerichteten Harzgänge, ferner der an der Tracheidenwand sichtbaren Spiralverdickung und der 1–2 kleinen Hoftüpfel der Kreuzungsfelder sowie der für die Gattung und Art gleichermaßen charakteristischen Merkmale kann das Holz als Eibe, *Taxus baccata* L. bestimmt werden. Die aufgezählten Merkmale trennen

diese Art von der von J. Csalog erwähnten europäischen Lärche, insofern er darunter *Larix decidua* verstanden hat, gut ab.

Taxus baccata L. ist eine der autochthonen Nadelhölzer Ungarns, die in der Römerzeit wahrscheinlich viel häufiger anzutreffen war als heutzutage. Wegen seines widerstandsfähigen Holzes hat man diesen Baum schon von der Urzeit an – wo sie vorhanden war – gerne zur Herstellung von Werkzeugen, Geräten gebraucht. Der Baum enthält ein Alkaloid namens Taxin, das schon als Giftstoff von den Römern bekannt war und deshalb Plinius und auch Dioscorides ihn Baum des Todes nannten. Als dämonischen Giftbaum weihte man ihn auf diese Weise der Göttin des Todes. Die Unterbringung des Gegenstandes im Grab kann auch mit dieser Funktion zusammengehangen sein. Das Fundstück soll demnach nicht als Gebrauchs-, sondern als kultischer Gegenstand betrachtet werden.

Zusammenfassend läßt es sich feststellen, daß der aus dem Holz der Eibe, *Taxus baccata* L. angefertigte, bronzeschlagene Holzeimer aus örtlichem Material, in einer hiesigen Werkstatt hergestellt worden ist und vermutlich kultischen Zwecken gedient hat.

Ernő Horváth

A KORAI MAGYAR MEGYESZÉKHELYEK RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK VITÁS KÉRDÉSEI*

A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának igénye a millenáris idők táján merült fel, s több helyen — így AbaúJVárott, Biharban, Borsodban és Szabolcsban került sor kisebb-nagyobb feltárásokra.¹ Az e munkákról szóló beszámolók zömmel még az ásatás helyszínrajzát is nélkülözik, méginkább az előkerült leletanyag — ami legtöbbször csak cseréptöredékekből állt — rajzos bemutatását, vagy netán a sáncátvágások metszetét. Az észlelt jelenségek leírása, a látottak megfogalmazásbeli gyengeségeit is leszámítva, sajnos igen ritka esetekben elégíthetik ki a mai kutatót; legtöbbször csak új feltárások fényében deríthető világosság az egykori beszámoló helytálló részeire. Jól értékelhető dolgozatok hiányában, a két világháború között pedig újabb régészeti ásatások elmaradása miatt, a korai magyar megyeszékhelyeken található földvárak kormeghatározása különféle történeti nézőpontok függvénye lett, s maradt szinte napjainkig.

A magyar történelem millenniumra készült összefoglalása a honfoglalás utáni idők és a magyar államalapítás erősségeinek tekinti a földvárakat, némelyekről, Nyitráról, Pestről és Esztergomról tételezve fel, „a magyar honfoglalásnál régibb időben is szolgált már katonai és közigazgatási célra”, hogy Marczali Henrik megfogalmazásával éljek.² Hóman Bálint tárgította szélesebbre a 30-as évek elején e gondolatot. Szerinte „ahol akadt alkalmas fekvésű régi föld- vagy mocsárvár, ezeket használták fel”. E logikusnak tűnő megállapítás után azonban határozottan kijelenti: „alapítású vármegyék székhelyei közül Nyitra, Komárom, Esztergom, Visegrád, Kolon (Zalavár mellett) és Baranyavár szlovén, Bács, Csongrád, Pest, Nógrád, Gömör, Zemplén, Ungvár, Bihar bolgár vagy bolgárszláv, Győr avar, Moson, Sopron és Pozsony német alapítású váraknak látszanak”. Hóman csak ott számol magyarok által épített várakkal, „ahol alkalmas régi vár nem volt”.³ E mindenféle régészeti kutatási eredményt nélkülöző, csak a Kárpát-medence IX. századirekonstruált népességi viszonyaira építő megállapítás gyökerei Pauler Gyuláig nyúlnak vissza.

Pauler könyvének egyik jegyzetében bújta meg az a mondat, amelyre nemcsak Hóman, de méginkább Molnár Erik, majd nyomában Lederer Emma alapozta korai megyeszékhelyeink földvárainak keletkezését. Pauler úgy vélekedett, hogy „a sok szláv nevű vár, mellyel már a magyar királyság első két századában találkozunk, p.o. Visegrád, már Szent István alatt, bizonyára nem a pusztázó magyarság építménye volt, hanem már régebből maradt fenn”. Szerinte a honfoglaló magyar az itt talált szláv várakba „nem igen szállt, zárkózott”, mert „nem is védelemre, hanem támadásra gondolt”.⁴ Amíg Pauler csak egyes várak szláv neve, s a magyarságnak tiszta nomád népként való elképzelése miatt vélte e várak szláv eredetét, addig a kiváló történésznél, Molnár Eriknél e várak nagyszabású politikai tabló hangsúlyos részei. „Azok a várak, amelyekben a szláv központi vezetők székeltek, a magyar főnökök székhelyévé váltak: (Székes-) Fehérvár a Dunántúlon a vezér székhelyévé lett; (Gyula-) Fehérvár Erdélyben . . . a gyula székhelye, aki itt a korábbi szláv vajda helyét foglalta el. Egyéb várak, a hozzájuk tartozó népekkel együtt más főnököknek jutottak.” Ezek után természetes, hogy „a magyar főnökök a szlávoktól átvett váraikban részben szláv környezetben éltek”.⁵

Ez az elképzelés kapott helyet Lederer Emmának a feudalizmus kialakulását vizsgáló munkájában is. Szerinte „szláv területeken találkozunk (mégpedig nem elsősorban Dunántúlon!) egy kialakult várrendszerral, a szláv »gród«-ok behálózák a honfoglalók által megszállt terület javarészt . . . Hogy ezek jelentős részükben föld- és nem kővárak, voltak, ma már eldöntöttnek tekinthető. E várak körül nyilvánvalóan szláv földműves lakosság élt . . .”⁶ Az a lehetőség, hogy korai magyar megyeszékhelyeink földvárainak legalább egy része mégis magyar eredetű lenne, Lederernél már fel sem merül.

Az elmondottak alapján kitűnik, hogy a magyar történeti irodalom egy — éppen a századfordulón keletkezett — tudományos hipotézis szüntelen bővítésével jutott jó félszázad alatt olyan eredményekhez, melyeket valójában semmi sem támasztott alá. Ez az eljárás az Árpád-kori magyar megye-

* Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett tudományos ülésen, 1974. november 25-én.

¹ Nováki Gy., A magyarországi földvárak kutatás története. RégFüz. Ser. II. 12. (Bp. 1963) 29—31.

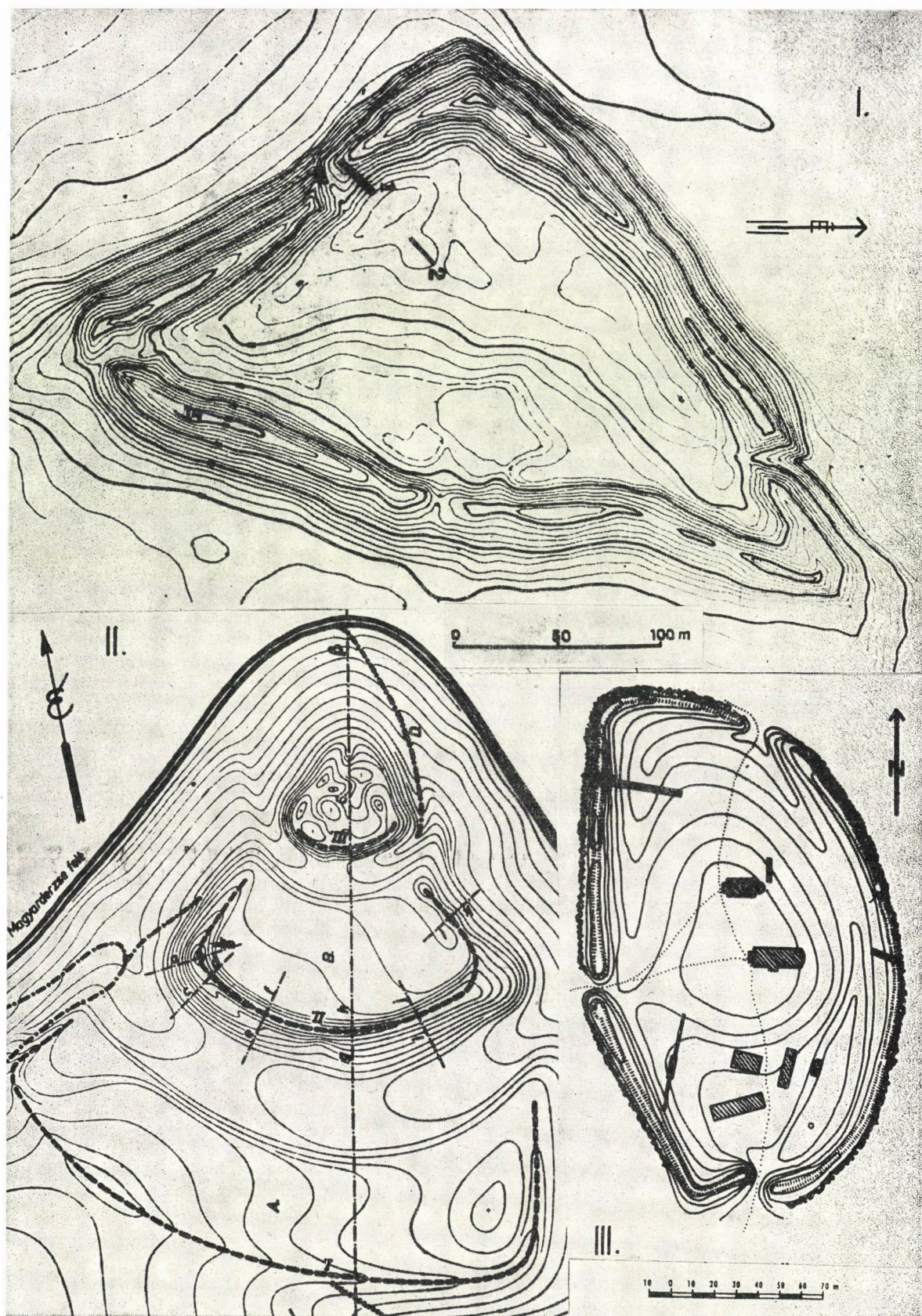
² A magyar nemzet története. I. Szerk.: Szilágyi S. (Bp. 1895) 271—272.

³ Hóman B.—Szekfű Gy., Magyar történet. I. (Bp. é.n.) 211.

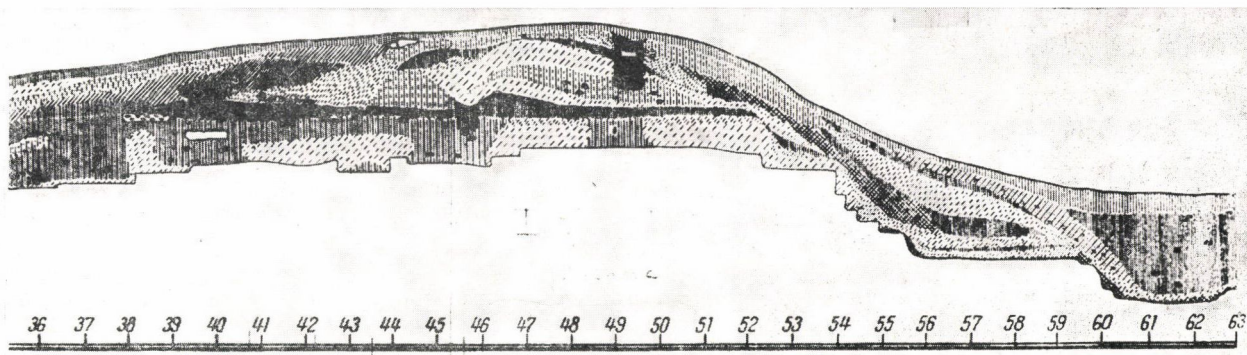
⁴ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szent Istvánig. (Bp. 1900) 74. jegyz. és 42.

⁵ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. (Bp. 1949²) 110.

⁶ Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon. (Bp. 1958) 99.

I. kép. A szabolcsi (I), a dobokai (II) és a zempléni (III) földvárak azonos léptékű alaprajza (Németh P., Crettier K., és Benadik, B. után)
 Рис. 1. Разрезы рвов в Сабольче (I), Добоке (II) и Земплене (III) одинаковом масштабе. (По П. Немет, К. Кретьер и Б. Бенадик)
 Fig. 1. Plan de la même échelle des fortins de terre de Szabolcs (I), de Doboka (II) et de Zemplén (III) (après Németh, P., Crettier, K., et Benadik, B.)

2. kép. A dobokai földvár I–II. periódusának metszete a belső sáncban (Pascu, Șt.—Rusu, M. után)
 Рис. 2. Разрез внутреннего рва периодов I–II. Добокского городища. (По С. Паску и М. Русу)
 Fig. 2. Profil des périodes I–II du fortin de terre de Doboka dans le rempart intérieur (après Pascu, Șt. et Rusu, M.)

székhelyek földvárainak eredetét illetően nem társaltan. Ennek illusztrálására két Árpád-kori magyar megyeszékhely régészeti kutatásainak eredményeit mutatom be.

*

Az Erdélyben fekvő Doboka vármegye egykori székhelyén, Dobokán 1964–1967 között történt meg az ott található földvár régészeti feltárása. Az a munkaközösség, amely a régészeti kutatásban részt vett, illetve eredményeit feldolgozta,⁷ a vár használatát a IX–XV. századokra teszi, s ez négy építési korszakban mutatkozik meg. A bennünket különösen érdeklő első korszakban épült ki az I., III., és a IV. védelmi vonal a háromszögletű hegy-csúcson, a védőárkokkal együtt. (Ez a számozás nem azonos az alaprajzon látható római számokkal!) Sajnos, az I. védelmi vonal erősen kicsinyített, s a nyomdatechnika hibájából élvezhetetlen metszetráján még a leírás ismeretében sem lehet biztonsággal eligazodni. Ennek ellenére úgy hiszszük, hogy az első építési korszak rétegekben történő és időben való kettéválasztása nem bizonyítható.

Ugyanis az 52–54 m között feltűnő humuszcscik semmiképp sem utal szétrombolt árokra, ez utóbbit maguk a méretek is cáfolják. Tehát az első építési korszakban a tulajdonképpeni sáncot (42,2–54 m) s az előtte húzódó árkot építették volna meg. A sánc belső oldalán (40,8–42,2 m) kövekből kirakott utat találtak, melynek járósíntjén két tűzhely, körülötte kerámiatöredékek, 4 aranyozott ezüst harang alakú csüngő, nyílhegyek, gyöngyök, orsókarika stb. került feltárára. E tárgyakat a szerzők – helyesen – a vár első pusztulása körüli időkből származtatják.

A III. és IV. védelmi vonal, kisebb eltéréseket nem számítva, hasonló módon épült ki az I.-vel egyidőben.

A földvár kormeghatározásánál a román kutatás felretéve a régészeti leletek tanúbizonyságát, egy történelmi fikcióból indult ki. Ezt legutóbb Șt. Pascu „Az erdélyi vajdaság” című munkájában így foglalta össze: „Erdély népessége akkor, mint korábban és később, többségében románokból állt. A románok mellett szlávok is éltek (ők az idők folyamán asszimilálódtak); magyarok, akik törzseik hadjárata után a 10. század elején és a 11. században visszamaradtak; északnyugaton a székelyek, és végül a besenyők, akik az egész területen szétszórva éltek.”⁸

A magyar honfoglalás idején – mint Pascu véli – a románokból és szlávokból ötvöződött alaplakosság mellett a steppei lovasnépek maradékai (kazárok vagy kabarok), székelyek, bolgárok és az akkor betelepedett besenyők szervezett keretek között, ún. „vorstaatlichen Formationen”-ben éltek. Anonymus alapján három központjukat határozta meg: az Al-Dunától a Marosig, a bánáti vajdaságban Orsova székhellyel Glad herceg (utóda Ahtum = Ajtony), a bihari vajdaságban Ménmarót herceg Bihar központtal, míg az erdélyi fennsík vajdaságában Gelu = Gyalu = Gyula herceg volt a IX–X. század fordulóján az államiság reprezentánsa.⁹ Ez utóbbi személy sokfelé keresett székhelyét a román kutatás a dobokai földvárban vélte megtalálni.¹⁰

A vázolt történelmi kép alapján a földvár emelését természetesen a IX–X. századra helyezik, s ezzel összefüggésben a korhatározó értékű régészeti leleteket is visszakeltezik. Ennek lehetetlenségét Bóna István is kifejtette a Darufalva-Doboka típusú harang alakú csüngőkkel kapcsolatban.¹¹ Ugyanígy nem tekinthetők a X. századnál fiatalabbnak a jellegzetes darabok közül a nyílhegyek, még kevésbé egy üst vas fogókarjának töredéke, favödör abroncsa. Az ásatási közleményben csak említett, s Pascunál bemutatott gyöngyök¹² a honfoglaló köz-

⁷ Pascu, Șt.—Rusu, M.—Iambor, P.—Endroiu, N.—Gyulai, P.—Wollmann, V.—Matei, Șt., Cetatea Dabica. AMN 5 (1968) 153–198.

⁸ Pascu, Șt., Voievodatul Transilvaniei. I. (Cluj, 1972²) 505.

⁹ Pascu, Șt., i. m. 503.

¹⁰ Pascu, Șt.—Rusu, M., AMN 5 (1968) 180.; Pascu, Șt., i. m. 45–47.

¹¹ Györffy Gy., ArchÉrt 97 (1970) 232–233., 315. jegyzet.

¹² Pascu, Șt., i. m. 44.

nép és a kora Árpád-kori magyarság jellegzetes viseleti tartozékai, így a X. századnál semmiképp sem korábbiak.¹³

Az első építési korszakkal összefüggésbe hozott településnyomok leletei közül a bizánci importárúnak nevezett, ferde bevagdosásokkal díszített töredékek Árpád-kori telepásatásainkon lépten-nyomon előkerülnek,¹⁴ s amellet, hogy Bizánchoz nincs közük, kormeghatározó értékük sincs önmagukban. Ugyanitt egy favödör vas fogókarja, késnyél, egy aranyozott, Karoling-korinak kikiáltott sarkantyú, kard ellenzője, s egy szintén bizáncinak vélt kereszt töredéke¹⁵ legfeljebb a XI. századra, semmint a IX–X-re keltezhető!

De maradjunk a legbiztosabb fogodzonál, a Darufalva-Doboka típusú harang alakú csüngőknél. Bóna újabb kutatásai alapján is leszögezhetjük, hogy az itt előkerült 4 darabnak „*tényleges koruk a X/XI. század fordulójára*”.¹⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy a sánc első építési korszaka az ezredfordulónál korábbra tehető, kezdetére azonban semmiféle dokumentum nincs.¹⁷ A második építési korszakban – erről még nem beszéltünk – készült az ásatók szerint az ún. vörössánc, amelynek 4 m széles és 0,5–1 m vastag rétegét, a gerendák lenyomataival együtt a már meglevő sánc belső és részben felső oldalához építve találták meg. Ugyanekkor akorábit megszüntetve, mélyebb árkot alakítottak ki a sánc előtt. A második építési korszakot a X. század második felére helyezik az ásatók. Azonban az ezzel a korszakkal összefüggésbe hozott lakóházak és rétegek leletei: nyílhegy, szögletes átmetszetű gyűrű és karperec töredéke, félhold alakú csüngő, sarkantyú darabja mellett I. Péter (1041–1044) pénze mindenképpen a XI. századra utal. Ezzel a korszakkal egyidejű ugyanis két, többször átépített kőtemplom is; egyikük a „Boldiga” nevű dűlőrészben állott, a másikat Alexander Tamas kertjében tárták fel.¹⁸

A magyar történeti irodalom – legfőképp Györffy György kutatásai nyomán – a régészeti leletekkel összhangban a következőképpen látom a dobokai központ kialakulását: A magyar honfoglalás után az egykori Doboka megye területét a Zsombor nemzetség szállta meg, és építette fel Dobokán nagy kiterjedésű földvárát. Amikor „*1003-~~i~~ meghódolásuk után Csanád apja Doboka nyerte el*”,¹⁹ történt a sánc megerősítése mégpedig az ún. vörössánc létesítésével.

*

¹³ Točík, A., Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SA XIX-1 (1971) XXXIII. t. 22., XXXVIII. t. 23., LV. t. 10.

¹⁴ Pl. Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi Sz. – Torma I., Veszprém megye régészeti topográfiája. IV. (Bp. 1972) 16. t. 18.; 17. t. 4., 6., 7.; 18. t. 3., 16., 25.

¹⁵ Pascu, Șt. – Rusu, M., i. m. fig. 5.

¹⁶ Györffy Gy., ArchÉrt 97 (1970) 233., 315. jegyzet.

¹⁷ Pascu, Șt. – Rusu, M., i. m. III–V. t., 3–8. kép.

¹⁸ Pascu, Șt. – Rusu, M., i. m. 169–171.

¹⁹ Györffy Gy., ArchÉrt 97 (1970) 225–226.

²⁰ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. praep. Marsina, R. (Bratislavae 1971) 176., 188., 187., 306.

A másik földvár, amelyet szeretnénk bemutatni, az Árpád-kori Zemplén vármegye székhelyén, Zemplénben áll. A történeti adatok 1217-ben a várhoz tartozó földről, 1220-ban a vár udvarispánjáról és idevaló várjobbágyokról, 1233-ban ugyancsak várjobbágyok földjéről tesznek említést.²⁰ Anonymus szerint a honfoglaláskor Labore „*Zemplén vára felé sietett*”, s Salán vezér küldöttei is „*Zemplén várán menve*” jutottak el Árpád vezérhez;²¹ mindez természetesen csak azt jelenti, hogy a zempléni vár a XII–XIII. század fordulóján jelentős hely lehetett.

Az Ondava és Latorica összefolyásából eredő Bodrog jobb partján kb. 20 m-re emelkedett magaslaton elterülő 240 × 150 m-es átmérőjű, ovális alakú földvár sáncai a 10 m-t is meghaladják. Régészeti kutatására 1962–63-ban került sor, amikor is először a földvár ÉNy-i, majd K-i felében B. Benadík irányításával átvágták a sáncot. Az ásató három építési korszakot különböztetett meg, ezt a közölt metszetrajzok messzemenően alátámasztják.²²

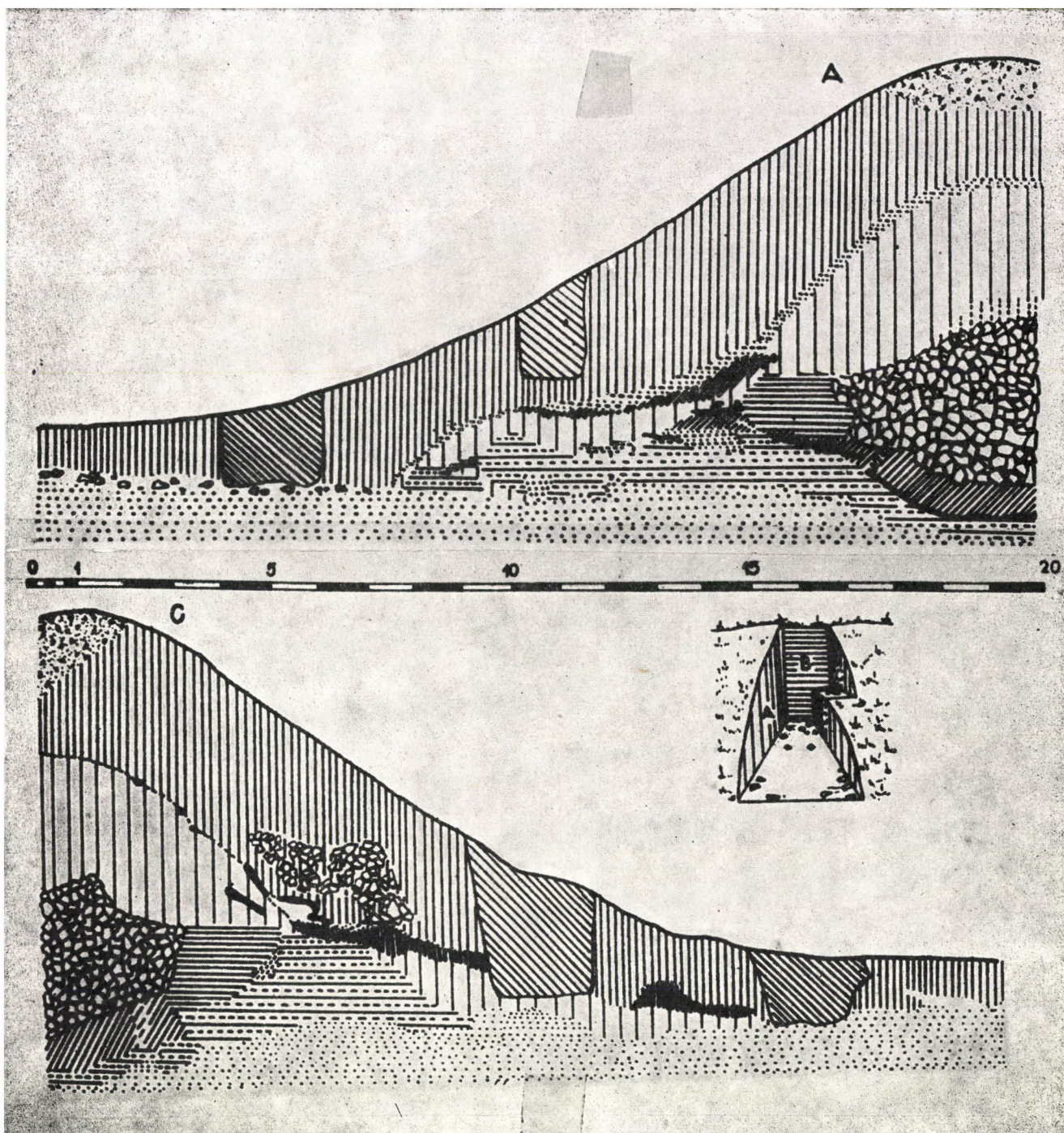
A magasparton először a késő-hallstattkor embe-re települt meg, erre a rétegre épült a keltakori (későlaténkori) erődítés. Ezt pusztította el részben az a fával megszilárdított földsánc, melynek emelését a szláv korszakra, pontosabban a IX/X. század fordulójára, a magyarok bejövételének idejére kelteznek. Végül a korai középkorban vastagították meg a sáncot egy agyagtöltéssel, talán a földvár közepén állt történeti vár (kővár) építésével egyidőben.

A sáncátvágás mindkét esetben csak a sánc belső oldalát érintette, így teljes profillal, s szerkezeti rajzzal nem rendelkezünk. A legfelső, időben legutolsó réteg korára kitűnő adatot szolgáltatott az a két középkorinak keltezett sír, amelyet ebbe a rétegbe ástak. Így a várat akkor már nem használták. Másrészt ugyancsak ebből a rétegből, kb. 1 m mélységből került elő egy honfoglaláskori aranyozott ezüst gomb,²³ tehát az agyagtöltés mindenképpen a X. században, vagy azután készült. Azonban ez a gomb furcsa gondolatmenetre készítette V. Budinský-Kričká és nyomában Fettich Nándort. Tudvalevő, hogy a földvár közelében, 1959-ben egy igen előkelő honfoglaló magyar sírja látott napvilágot. Kabátját (kaftánját) 172 aranyozott ezüstveret, a sáncban talált példánnyal teljesen azonos méretű és kivitelű gomb díszítette. Nos, Budinský-Krička úgy véli, hogy ez az azonosság csak egyféleképp magyarázható: „*dass bei der Eroberung des*

²¹ Anonymus [1200 k.] 896 utánra: ... *fuga lapsus ad castrum Zemlum properabat*, ...; *Missi vero Salani ducis venientes ad castrum Zemlin*... Scriptores rerum Hungaricarum I. Szerk.: Szentpétery E., (Bp. 1937–1938) 52–53.

²² Benadík, B., Slovánské nálezy z vyskumu valu na hradisku v Zempline. ŠtZ 14 (1964) 152–155., obr. 1; *Ua.*, Die spätlatènezeitliche Siedlung vom Zemplin in der Ostslowakei. Germ 43 (1965) 75.; *Ua.*, Die Besiedlung von Zemplin an der Wende der Zeitrechnung. (Nitra 1966) 5., 8–9.

²³ Benadík, B., ŠtZ 14 (1964) obr. 3/1; Budinský-Krička, V. – Fettich N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplin (Bratislava 1973) Abb. 25.

3. kép. A zempléni földvárban végzett sáncátvágás metszete (Benadik, B. után)
 Рис. 3. Разрез рва земпленьского городища. (По Б. Бенадик)
 Fig. 3. Profil de la coupe du rempart au fortin de Zemplén (après Benadik, B.)

*Burgwalles von den Altmagyaren einer von den kegel-
 förmigen vergoldeten Silberknöpfen vom Festgewand
 des Hauptlings abgerissen wurde.*²⁴

Az elképzelés háttérében az áll, hogy a földvár
 II. periódusa ekkor már megépült, sőt ezt éppen
 maga a gomb bizonyítja. Azonban az ehhez a kor-

szakhoz tartozó „szláv kerámia” néven illetett
 edénytöredékek között van egy többszörösen bor-
 dázott nyakú edény töredéke is, amely a sánc építé-
 sét mindenképpen a X. századra keltezi.²⁵ Ugyanis
 ennek az edénytípusnak ép példányai eddig csak
 honfoglaló magyar sírokból kerültek elő, sőt a

²⁴ Budinský-Krička, V.—Fettich N., i. m. 47—48.,
 116., 14—17. kép.

²⁵ Benadik, B., ŠtZ 14 (1964) obr. 2/6.

magyar kutatás kazár eredetűnek véli őket, melyek a honfoglaló magyarsággal jelennek meg a Kárpát-medencében.²⁶

A keltezés alapjául szolgáló történeti kép leglényegesebb vonásait legutóbb P. Ratkoš foglalta össze a morva fejedelemség keleti határaitól írott dolgozatában. Ratkoš úgy véli, hogy Ratislav idejében (846–870) a határ Kalocsa–Szolnok között húzódott, majd a Tisza mentén a beregi erdőig. Szvatopluk ezt a vonalat tágítaná egészen az erdélyi sóbányáig, ahonnan majd a magyarok honfoglalása szorítja ki.²⁷ E felfogás alapján Zemplén is „ősi szláv centrum”-má lépett elő. Anélkül, hogy kétségbe vonnánk a környék szláv lakosságának létét a IX. század végén, a földvár építését mind a tárgyi emlékek, mind pedig a szerkezeti megoldása a X. századra keltezi.

A zempléni sír és a földvár között mi is okozati összefüggést látunk, csak nem abban az értelemben, mint azt Budinský-Krička véli. Honfoglalás kori vezér sírja és honfoglalás kori (X. századi) földvár közötti kapcsolatra gondoltam pár évvel korábban a geszterédi leletek kapcsán,²⁸ s ennek helyességét támasztotta alá döntően a szabolcsi földvár közelében, Rakamazon 1974-ben napvilágot látott előkelő magyar sírja is.

Györffy György vetette fel egy dolgozatában, hogy a zempléni sír Ónd honfoglalás kori vezér családjához kapcsolható.²⁹ Ezt a gondolatot azzal toldhatjuk meg, hogy a zempléni földvár építését is az ő személyével, illetve családjával kell összefüggésbe hozni. A rakamazi sír előkerülése – úgy tűnik – sok más jelentősége mellett megvilágítja eddig legrangosabb honfoglalás kori sírjaink társadalmi hovatartozását, illetve a hozzájuk kapcsolódó földvárak keletkezési idejét. A geszterédi sír esetében felállított összefüggést ma is helyesnek tartva, csupán a személyre tett javaslatomat kívánom módosítani. Az okleveles anyag alaposabb áttanulmányozása és az Árpád-kori birtokviszonyok ismeretében ma már úgy látom, hogy a geszterédi sír halottja a Balogsemjén-nemzetség egykor (Kálló-) Semjénben lakozó őst rejtegette magában. Életében annak a vezéri udvartartásnak az élén állt, melynek székhelyét Bogát helynevünk, s a hozzájuk kapcsolható földvár, Pócspetri-Ercsi vár jelzi.³⁰

Rakamaz korai birtokviszonyai nehezebben rekonstruálhatók. Amikor az 1067-es említést leszámítva oklevelekben feltűnik, azaz 1310-ben, a Gutkeled-nembeliek kezén találjuk, de mivel ez a nem-

zetség jövevény, legkorábban csak a XI. században juthatott e birtokhoz. Ellenben az Aba-nemzetség volt itt nagyobb birtoktest ura, a százdi apátság 1067 körüli oklevelében említett Vencse nevű birtokot – amely e tájon, Timár közelében feküdt – Aba Sámuel fia Péter ispán atyafiaira hagyta. Talán ez utóbbiak leszármazottja az az Amadé nevű rakamazi nemes, aki 1321-ben *homo noster*ként járt el.³¹ Az Aba-nemzetség itteni ágának egykori központjaként két hely is számításba jöhet. Rakamaztól nyugatra, Újfalu határjárásában tűnik fel 1347-ben egy romlott várhely (*locum rupti castris exist.*), a Tisza partján.³² Pár évvel később, Timár 1354. évi említésekor a településhez tartozó várhelyről (*loco castris*) beszél egy oklevél.³³ Csak terepbejárás és régészeti ásatás döntheti el, vajon melyik tekinthető a nemzetségi ág egykori székhelyének. Nos, a rakamazi sír halottját úgy kapcsolhatjuk a szabolcsi földvárhoz, ahogy ezt Dienes István a leletmentésről adott nyilatkozatában feltételezte: a rakamazi sírban nyugvó előkelő (hozzátehetem: nemzetségtő) a földvárat építtető Szabolcs vezér (herceg) közvetlen kíséretének volt tagja, talán éppen e kíséret (druzsina) vezetője.

Amennyiben az okleveles anyagra és birtokviszonyokra, valamint a helynevekre épülő feltételezéseket figyelmen kívül hagyjuk, fel kell tűnnie annak a hasonlóságnak, amely a szabolcsi,³⁴ zempléni³⁵ és dobokai³⁶ földvárak sáncátvágásainak rétegrajzait jellemzi. Az első építési korszakban mindhárom helyen földből és gerendákból (fából) épült a kisebb-nagyobb magasságú sánc. Ezt az építési korszakot Szabolcsban egy honfoglaláskori sír leletei, Zemplénben egy hasonló korú veret és egy jellegzetes khorezmi eredetű edény töredéke a magyar honfoglalás utánra keltezik.³⁷ A dobokai vörössánc keletkezését a harang alakú csüngők a X/XI. század fordulójára utalnak, a magyar államalapítás évtizedeire teszik. Ezzel összhangban áll az ismert vörössáncok (Abaúj, Borsova, Locsmánd, Sopron stb.) építésének eddigi időrendje.³⁸ Tekintve, hogy a Dobokán megtalált vörössánc Szabolcsban és Zemplénben egyaránt hiányzik, viszont a dobokai harmadik építési korszak I. László–Kálmán királyok idejére tehető,³⁹ úgy vélem, hogy a szabolcsi-zempléni megerősítést is ekkor végezheték. Márpedig erre a munkára az 1068-as, az 1085-ös vagy az 1091-es kun betörések után volt szükség.⁴⁰

Végezetül még egy körülményre kell felhívnom a figyelmet. A közelmúltban jelent meg E. Damb-

²⁶ Mesterházy K., FA XXVI (1975) 103.

²⁷ Ratkoš, P., ŠtZ 16 (1968) 200.

²⁸ Németh P., Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban? A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. (Veszprém 1973) 23–24. (rotaprint)

²⁹ Györffy Gy., ArchÉrt 97 (1970) 227.

³⁰ Németh P., i. m. 27. (térkép)

³¹ Mező A.–Németh P., Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (Nyíregyháza 1972) 106., ill. 119.

³² Anjou-kori okmánytár. – Codex dip. Andegavensis V. (Bp. 1887) 52.

³³ Uo. VI. 161.

³⁴ Németh P., ArchÉrt 100 (1973) 173, 6. kép.

³⁵ Benadik, B., ŠtZ 14 (1964) 1. kép.

³⁶ Pascu, Št.–Rusu, M., i. m. melléklet.

³⁷ Németh P., ArchÉrt 100 (1973) 175, 6. kép 1–6; 177, 10. kép; Benadik, B., ŠtZ 14 (1964) 155, obr. 3/1, 2/6.

³⁸ Nováki Gy., Váráépítészetünk kezdete. Váráépítészetünk. Szerk.: Gerő L., (Bp. 1975) 54–56; Németh P., Borsova határvármegye kialakulása (h. n. 1975) 10.; Gádor J.–Nováki Gy., RégFüz Ser. I. 28 (Bp. 1975) 91.

³⁹ Pascu, Št.–Rusu M., i. m. 164–165.

⁴⁰ A betörésekre ld. Scriptores rerum Hungaricarum I. Szerk.: Szentpétery E., (Bp. 1937–1938) 367, 408, 412; időpontjukra: Pauler Gy., A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. (Bp. 1899²) I. 115–116, 151, 158–160.

rowska összefoglalása a Felső-Visztula vidékének koraközépkori földvárairól. E munkában Dambrowska megemlíti, hogy a nagyméretű földvárak (Grossburgen) az ország, ti. a korai lengyel állam területének közepéről hiányzanak.⁴¹ Ez a megállapítás azonban nemcsak ott, de nálunk is érvényes! Összefüggésben állhat ez az országot a XI. század végéig kelet felől állandóan fenyegető nomád népek betöréseivel, míg nyugaton a német-római császárság megalakulásával létrejött új helyzettel, majd a XI. századi hódítási kísérletekkel. Ez a szituáció megmagyarázza azt is, miért állíthatunk fel azonos időrendet e földvárak építését, illetve megerősítését vizsgálva.

Másrészt figyelemmel a fejlődésben sok hasonlóságot mutató lengyel állam kialakulására, a kora középkori földvárakat az első állami szervezeteknek tekinthetjük. Márpedig a Kárpát-medence keleti és nyugati felét egységbe foglaló néppel és állami szervezettel az avar kaganátus bukásától és magyar honfoglalásig nem találkozunk a forrásokban. A korai magyar megyeszékhelyek földvárainak a X. század elejétől I. Istvánig, az államalapító király koráig tartó feltűnése így arra figyelmeztet, hogy a magyar államszervezés is hosszú, közel egy évszázados belső fejlődés eredménye volt.

Németh Péter

СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДРЕВНИХ КОМИТАТСКИХ ЦЕНТРОВ ВЕНГРИИ

Резюме

Археологические раскопки венгерских комитатских центров XI—XIII вв. были начаты в конце прошлого столетия, когда отмечалось тысячелетие Венгрии (1896 г.). Однако из-за отсутствия хороших публикаций и приостановления работ между двумя мировыми войнами, датировка земляных крепостей (городищ) комитатских центров до настоящего времени зависит от различных исторических предубеждений. Некоторые историки считали их довенгерскими (до 895 г.) (Х. Марцали), другие словенскими, болгарскими, славяно-болгарскими, аварскими или немецкими (Б. Хоман), и наконец, за Дь. Паулером распространилось мнение о их славянской принадлежности (Э. Мольнар, Э. Ледерер).

В 60-ых годах были прорезаны рвы городищ XI—XIII вв. в Добоке (Дабыка — Румыния, Трансильвания), Земплене (Земплин — Словакия) и в Сабольче (Венгрия) с целью определения их датировки. Однако при оценке разрезов румынские и словацкие археологи установили более ранние даты, чем следовало бы: типичные вещи

X—XI вв. они датировали IX-ым веком. Только таким образом они могли сопоставить датировку со взглядом румынской и словацкой исторической литературы, судя по которому Добока была центром «румынского князя» Гелю, фигурирующего в произведении венгерского Анонима, а Земплень был «древним славянским центром» и входил в моравское княжество.

В данной статье подвергаются критике результаты археологических исследований земляных крепостей в Добоке и Земплене и также их историческая интерпретация. При сопоставлении этих данных с археологическими наблюдениями и материалом Сабольчского городища (см. Arch. Ért. 100 [1973] 167 —.) оказывается, что земпленьский и добокский городища были также построены в X-ом или на рубеже X—XI вв. Их постройка связана с созданием венгерского государства. Таким образом лишены основания и соображения, выдвинутые раньше в венгерской исторической литературе.

П. Немет

DIE UMSTRITTENEN FRAGEN DER ARCHÄOLOGISCHEN ERFORSCHUNG DER FRÜHUNGARISCHEN KOMITATSSITZE

Auszug

Mit der archäologischen Erforschung der ungarischen Komitatssitze des 11.—13. Jhs hat man zur Zeit des Millenniums des Landes (1896) begonnen. In Ermangelung gut auswertbarer Publikationen und zwischen den beiden Weltkriegen infolge dessen, daß die archäologischen Forschungen stillgestanden haben, wurde jedoch die Altersbestimmung der auf den frühungarischen Komitatssitzen auffindbaren Burgwälle von verschiedenen historischen Gesichtspunkten bedingt und so blieb es auch bis heute. Einige Historiker (Henrik Marczali) reichten diese Burgwälle in die Zeiten vor der ungarischen Landnahme (895), andere (Bálint Hóman) vermuteten wiederum ihren slowenischen, bulgarischen, bulgarslawischen, awarischen oder deutschen Ursprung, schließlich verbreitete sich allgemeinen die Auffassung von Gyula Pauler, laut der sie slawischer Gründung sind (Erik Molnár, Emma Lederer).

In der 60er Jahren wurden zur Zeitbestimmung der Burgwälle auf den einstigen Komitatssitzen des 11.—13. Jhs in Doboka (Dabica) in Rumänien (Transsilvanien), in Zemplén (Zemplin) in der Slowakei und in Szabolcs in Ungarn Durchschnitte der Wälle vorgenommen. In Laufe der Auswertung der mitgeteilten Profilzeichnungen und archäologischen Funde haben die

rumänischen und slowakischen Forscher — nach der Meinung des Verfassers — mit einer Rückdatierung gearbeitet: typische Funde des 10.—11. Jhs wurden durch sie als solche aus dem 9. Jh. bestimmt. Auf diese Weise konnten jene Ansichten der rumänischen und slowakischen historischen Literatur in Einklang gebracht werden, daß nämlich vor der ungarischen Landnahme Doboka der Sitz des bei Anonymus erwähnten „rumänischen Fürsten“ Gelu, Zemplén hingegen als „uralt slawisches Zentrum“ Teil des mährischen Fürstentums war.

Vorliegende Abhandlung bietet die Kritik der Ergebnisse der Burgwallforschungen von Doboka und Zemplén sowie der aus diesen gezogenen historischen Schlüsse. Mit den Grabungsbeobachtungen und dem archäologischen Material des Burgwalls von Szabolcs verglichen (s. Arch.Ért. 100 (1973) 167 ff.) geht hervor, daß auch die Burgwälle von Doboka und Zemplén im 10. Jh. bzw. zur Wende des 10.—11. Jhs erbaut worden und. Ihre Errichtung hängt mit der Organisierung des ungarischen Staates zusammen und so entbehrt auch der bisherige Standpunkt der ungarischen historischen Literatur jeder Grundlage.

P. Németh

⁴¹ Dambrowska, E., Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły. (Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973) 328—329.

A SZAKÁLHÁTI CSOPORT IDOLTÖREDÉKE BATTONYÁRÓL

Battonyától északnyugatra, a Száraz-ér egyik meanderének belső ívében, a magas parton fekszik a nagy kiterjedésű Battonya-Parázs tanya nevű lelőhely. A tell mintegy 3,5 m-es rétegsorát a kialakult szakálhái csoporttól a tiszai kultúra legkorábbi szakaszáig tartó fejlődés objektumai, leletei adják, köztük a Vinča-kultúra megfelelő szakaszainak számos importlelete került elő. Az ásatás során az a meggyőződésünk alakult ki, hogy a lelőhely különlegesen fontos helyet foglal el a Dél-Alföld középső neolitikumának ismerete szempontjából. Valószínű ugyanis, hogy a szakálhái csoport és a Vinča-kultúra között meghúzható határvonal nagyjából a Száraz-ér, a neolitikus Maros lehetett. E feltételezésünket más battonyai leletek is megerősítik.¹ A feltárt gazdag leletanyag, amely sűrű, gyakran megújított padlósorokhoz és járósíntekhez köthető, remélhetőleg újabb adatokkal szolgálhat a szakálhái csoport belső periodizációjához és a tiszai kultúrába való átmenete kidolgozásához. Négy emberábrázolós töredék közlése a lelőhelyről már sajtó alatt van,² most az ásatás és természetszerűleg a teljes feldolgozás befejezése előtt az 1976. év egyik különleges leletét ismertetjük (1–2. kép).

Az *idoltöredék* 252 cm mélységben, egy 10–12 cm vastag vörös, paticsos összefüggő omladékrétegben került elő, környezetében a szakálhái csoport jellemző kerámiáját találtuk (3. kép). Az omladék egy szelvényen kívül eső ház déli falának kidőltkor alakult ki. Amikor a ház elpusztult, az idol darabokra tört, eredeti helyéről leesett és szétgurult, majd az omladék maga alá temette. A szelvényben három különböző része feküdt, nem tartjuk kizártnak, hogy egy nagyobb arányú feltárás során további töredékei kerülhetnek elő.

Leírása: téglavörös, törésvonalán fekete, tömör, nő alakú agyagfigura. Teste lapos, elől két kis dudor jelzi a mellét, fara a díszítetlen, lapos hát alatt steatopyg, függőleges bekarcolt vonallal kettéosztott, naturalista ábrázolású. Karjai a test mellett zártak, keze kinyújtott ujjakkal az ölben nyugszik. Az ujjakat bekarcolások jelzik. A váll alatt, a karokon egy-egy széles kiemelkedés található. Feje és lábai hiányoznak. Ragasztott. Magassága: 9,8 cm.

Jobb karja, azaz válla kissé a nyak törésvonala fölé nyúlik, úgy tűnik, hogy korábban tört le, mint a feje. Arra vonatkozóan, hogy milyen lehetett a lába, illetve milyen testhelyzetet foglalt el, egyetlen támpontunk az elől is kiszélesedő test, amely azt sugallja, hogy ülő helyzetben lehetett. Ugyancsak emellett szól az ölben nyugvó kar helyzete.

Eddigi ismereteink szerint a szakálhái csoportban — ellentétben a belőle szervesen kifejlődő tiszai kultúrával — igen kevés idol került elő. Banner János a névadó lelőhelyről négy idoltöredéket ismertet.³ Közülük O. Höckmann összefoglaló munkájában csak hármat említ,⁴ a különböző feldolgozásokban általában a legépebb példányra hivatkoznak.⁵

A battonyai idol sajnos torzó; fejének ábrázolásmódja ismeretében lényegesen könnyebb helyzetben volnánk, pontosabban határozhatnánk meg helyét a kor idolplasztikájában. Annyit viszont töredékes volta ellenére is megállapíthatunk, hogy a Hódmezővásárhely-Szakálhátan előkerült darabokhoz alig hasonlít. Ugyanez a helyzet a kortárs bükki kultúra, valamint közös előzményük, az alföldi vonaldiszes kerámia kultúrájának vonatkozásában is. A Tiszadada-kálvinházi,⁶ a Polgártikos,⁷ a lastovcei,⁸ a šarovcei,⁹ a Miskolc-fűtőházi,¹⁰ a Szeghalom-kovácsalmi és körösladányi¹¹ idol mind lapos, téglalakú, a test és a kar kidolgozása, melyet gyakran csak jeleznek, kezdetlegesebb, miként az a vonaldiszes kerámia körének idoljainál általában megfigyelhető. Ugyancsak durva kivitelű az a Wechlitz-Scheuditz-¹² előkerült idoltöredék, melynek kartartása a Parázs tanyaihoz meglehetősen hasonlít. A törzs mellé zárt karok ábrázolását szintén egyszerű formában, a tordosi leletek egyik darabján találjuk meg.¹³

A szakálhái csoport sok más jellegzettségével együtt a battonyai idol eredetét is sokkal inkább délen, nevezetesen a balkáni neolitikumban kell keresnünk. A kykladikus hegedűnyak-idolok és a Hamangia kultúra hasonló szobrocskáira a test mellé zárt karok a jellemzőek, amely megformálásban minden bizonnyal döntő szerepet játszott az anyag, a kő nehezen alakíthatósága. A Vinča-kultúra rendkívül gazdag idolplasztikájában lényegében véve számos hasonló darabot találunk, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a battonyaiak tökéletesen megfelelő kartartást az általunk áttekintett leletanyagban nem leltünk. Azok egy része vízszintesen elálló csonkban végződik, végén igen gyakran átfúrva, más részük könyökben behajlított, a testtől elálló karját ölben tartja. Ez utóbbi helyzet O. Höckmann szerint a Vinča C időszakra jellemző,¹⁴ ámbar korábban is megtalálható. Vinčán 8 m mélységben került elő egy, a battonyaihoz hasonló töredék.¹⁵ Ugyancsak a Vinča C időszakra jellemző a trónuson ülő szobrok megjelenése, amely motívum a késői neolitikumban Görögországból kiindulva terjedt el a Balkánon.¹⁶ Éppen ezért a java szakálhái csoport időszakából származó plasztikának a korábbiakban feltételezett ülő

¹ *Gazdapusztai Gy.* jelentése: MNM Adattár 343 B 5 és VI. 106/1965., *Szénászy J.*, BMMK 5 (1977) sajtó alatt.

² *Goldman Gy.*, BMMK 5 (1977) sajtó alatt.

³ *Banner J.*, *Dolg* 11 (1935) 4. kép, V. t. 5, 8, 11.

⁴ *Höckmann, O.*, JRGZ 13 (1966) 25.

⁵ *Banner J.*, *Hódmezővásárhely története...* 1940. 42., *UA. Germ.* 37 (1959) 15., *Quitta, H.*, PZ 38 (1960) Abb. 10/a., *Höckmann, O.*, JRGZ 12 (1965) Abb. 2/4., *Bognár-Kutzián I.*, AAU 40 (1966) 257.

⁶ *Kalicz N.*, *Agyagistenek.* (Bp. 1970) 74., 16–17. kép.

⁷ *Korek J.*, FA 11 (1959) I. t. 2.

⁸ *Vizdal, J.*, AR 16 (1964) 427.

⁹ *Novotny, B.*, *Slovensko v mladšej dobe kamennej.* (Bratislava 1958) 25. t. 2.

¹⁰ *Korek J.*, FA 11 (1959) 13.

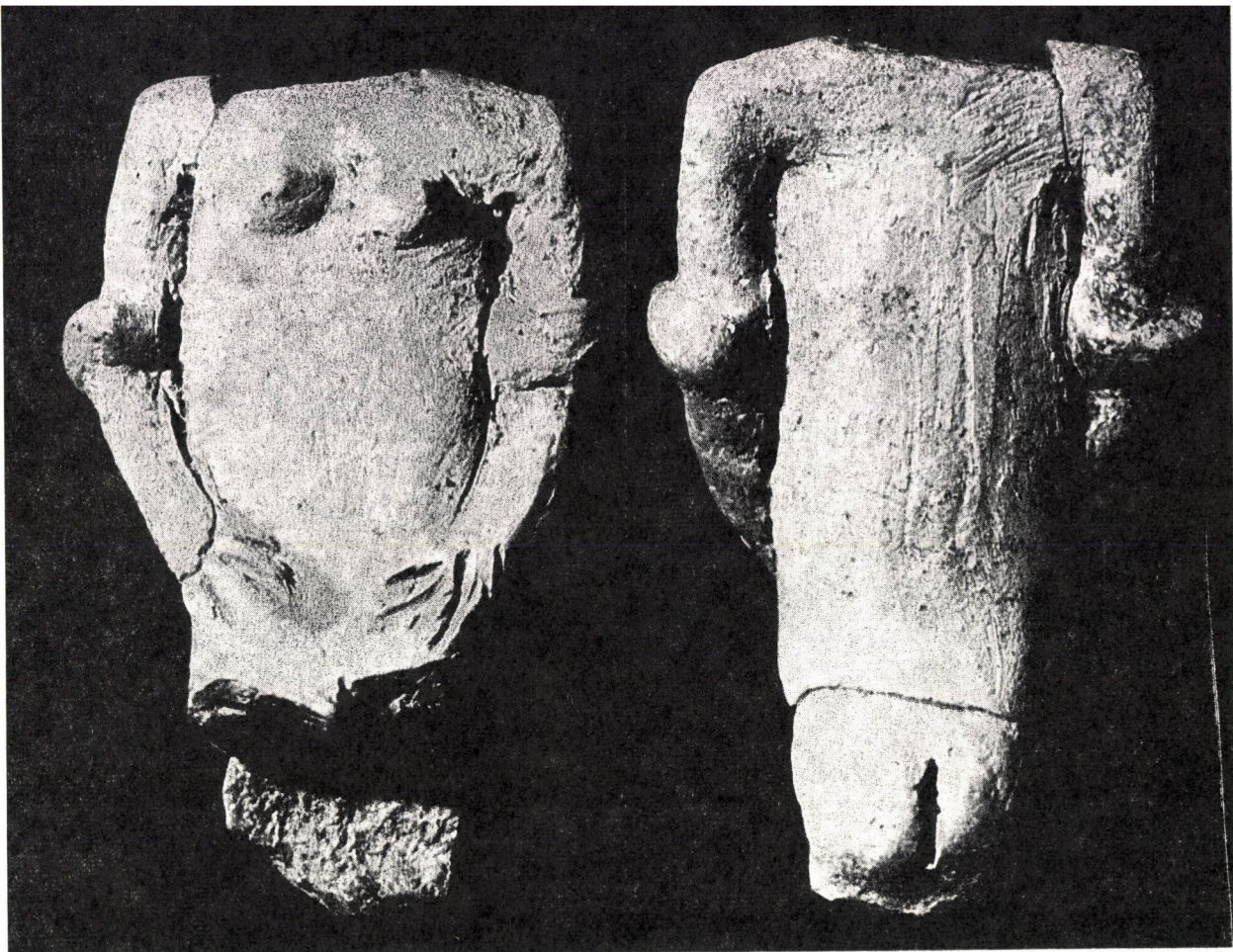
¹¹ *Ecsedy I.*, FA 27 (1976) 41.

¹² *Höckmann, O.*, JRGZ 12 (1965) 4/3. kép.

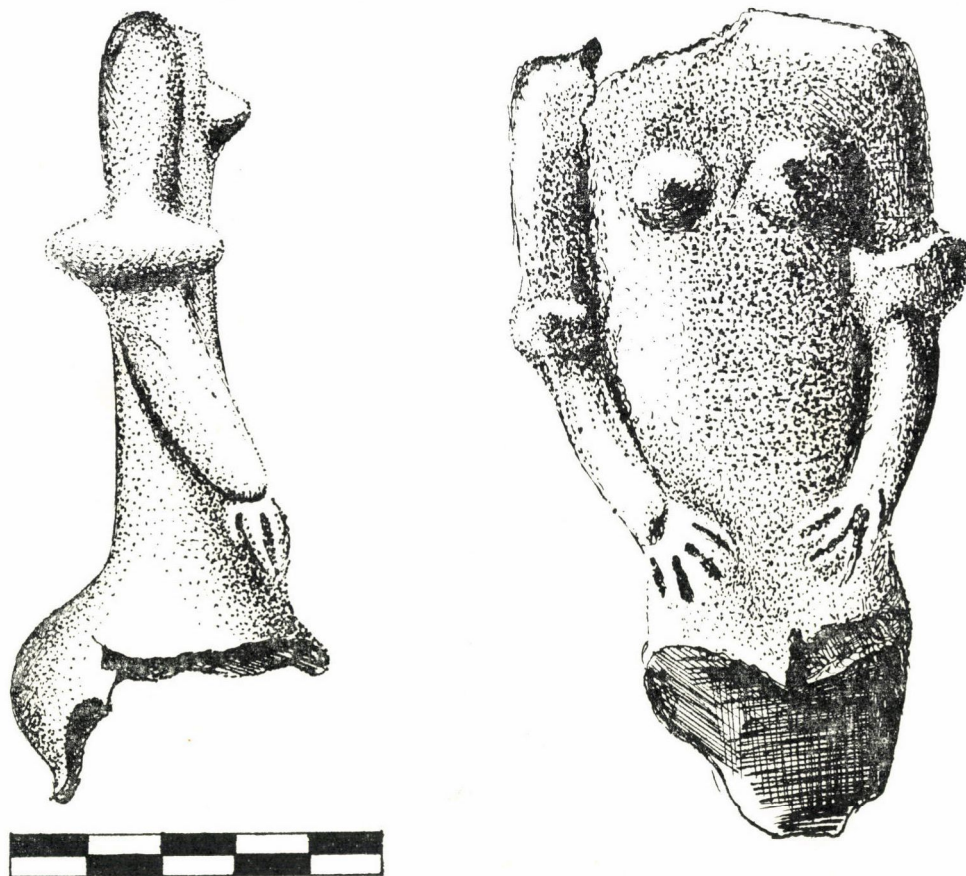
¹³ *Roska M.*, *A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában.* Kolozsvár, 1941. CXXXVIII. t. 1.

¹⁴ *Höckmann, O.*, JRGZ 12 (1965) 7.

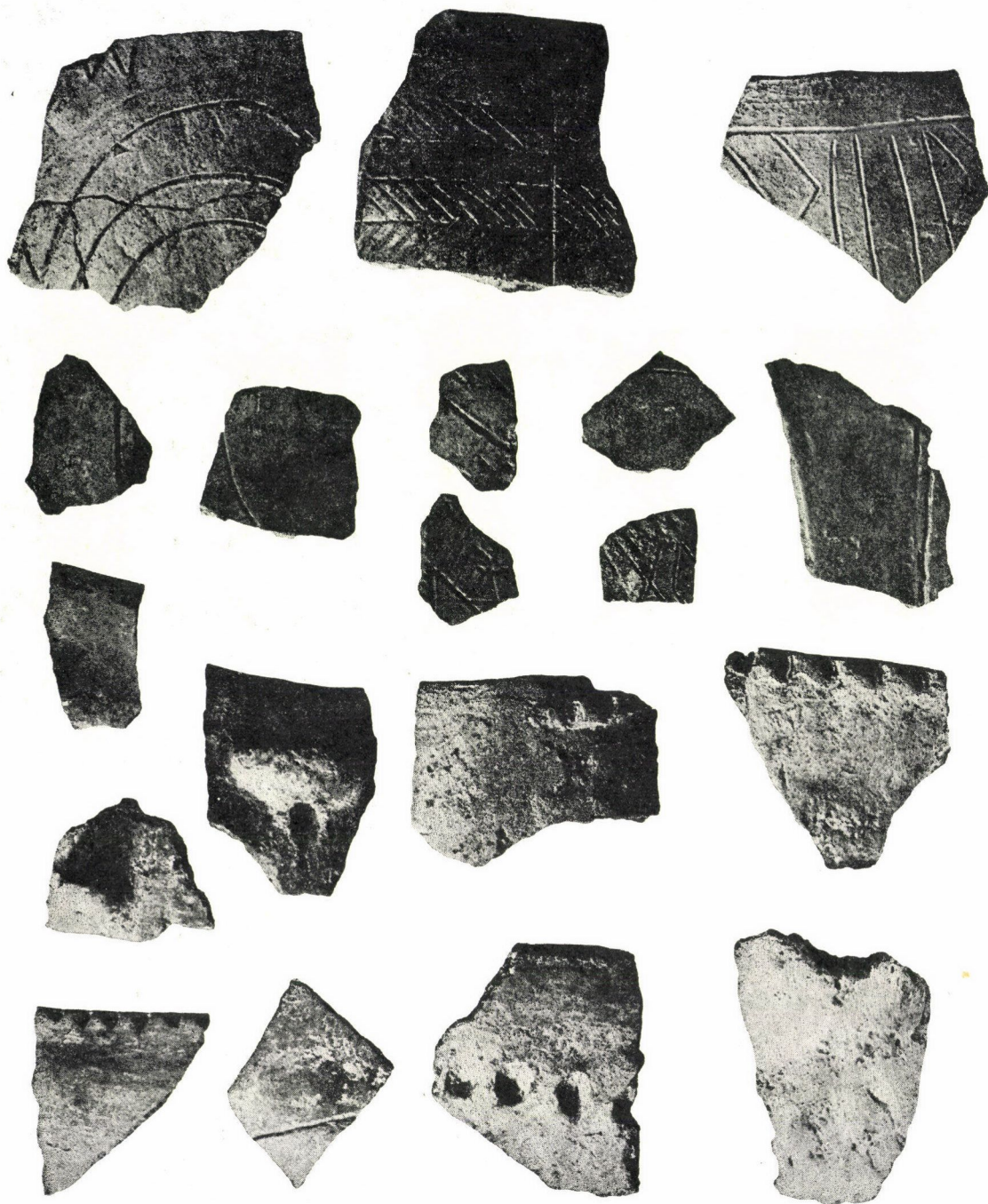
¹⁵ *Vasić, M.*, *Preistoriska Vinča III.* Beograd, 1936. 114.

1. kép. Battonya-Parázs tanya. Idoltöredék
 Рис. 1. Баттоня-хут. Параж. Обломок идола
 Fig. 1. Battonya-Ferme Parázs. Fragment d'une idôle

2. kép. Battonya-Parázs tanya. Idoltöredék
 Рис. 2. Баттоня-хут. Параж. Обломок идола
 Fig. 2. Battonya-Ferme Parázs. Fragment d'une idôle

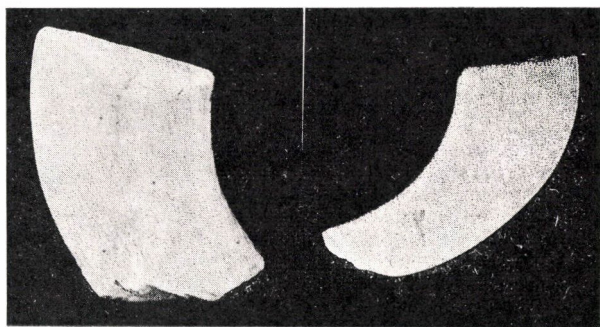
3. kép. Battonya-Parázs tanya. Válogatás az idol környezetében talált kerámiából
 Рис. 3. Баттоня-хут. Параж. Керамика, найденная в близости идола
 Fig. 3. Battonya-Ferme Parázs. Sélection des céramiques trouvées autour de l'idôle

helyzete szokatlannak tűnik. Mégis mellette szól az, hogy a testtartásában talán legközelebb álló banjicai idoltörödek¹⁷ trónuson ül. A battonyaihoz hasonlóan törzse alján kiszélesedik a Bicske-Galagonyáson előkerült szobrocska is, amelynél ugyancsak valószínű az ülő helyzet.¹⁸

Ami a karok ábrázolását illeti, a Hódmezővásárhely-Szakálhátról származó darabon is csak karcsontkot láthatunk, az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának említett idolkai pedig a kar megformálása teljességgel hiányzik. A Parázs tanyai szobrocska részletesen ábrázolt karja hazai középső neolitikumunkban meglehetősen szokatlan. A szakálhái csoport időszakában a lapos, egyszerű, kezdetleges megmunkálási idolkok mellett, azokkal párhuzamosan, különlegesen szép kivitelű edény alakú istenségeket is készítettek, sőt már ekkor használatban voltak az antropomorf edények.¹⁹ A felsőbbrendű lénynek e változatos megformálása, az antropomorf plastika sokrétűsége a késői neolitikumban is megfigyelhető, hiszen több lelőhelyről edény alakú és tömör figurákat is ismerünk. Az agyagból készített példányok eltéréseinél minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak a kő és a fa előzmények,²⁰ ugyanakkor, amint erre már több szerző is rámutatott, a különbözőséget az egyes darabok funkciójának különbözőségével is magyarázhatjuk, az egyes típusoknak más és más rendeltetésük volt.

Amilyen kis számban fordulnak elő masszív idolkok a szakálhái csoport kerámiájában, olyan sok az arcos edény, amelyek felépítése néhány hasonló vonást mutat a battonyai idoltörödekkel. Szentes-Ilonaparton²¹ 11, Battonya-Gödrösökben,²² lelőhelyüinktől alig nyolc km-re 34, magán Battonya-Parázs tanyán is eddig már két töredékes példány ismeretes, hogy csak az ebből a szempontból legfontosabb lelőhelyeket említsük. Az már bizonyított, hogy az arcos edényeken nem csupán arcábrázolás jelenti az antropomorf jellegzet, az emberi test több más részlete is megfigyelhető rajtuk. A mi szempontunkból most az a fontos, hogy a két ún. „oszlopos fogantyú” a test mellé szorított karokat jelenti.²³ A Parázs tanyán előkerült tömör testű szobrocska kartartását ugyanis éppen a Gödrösökből származó arcos edények között találjuk meg, szinte azonos módon. Az egyik darabon az „oszlopos fogantyú” félreérthetetlenül egy könyökben kissé behajlított, a test mellé zárt kart jelenti,²⁴ egy másik töredék, amely viszont inkább a tiszai kultúra antropomorf edényeihez hasonlít, karja ugyancsak könyökben behajlított, a testhez simul.²⁵ Ez utóbbi már átvett bennünket a késői neolitikum trónoló antropomorf edényeinek körébe, ahol minden esetben ez a kartartás figyelhető meg.²⁶ Ugyanígy tartja karját a tiszai kultúra egyik legszebb, trónuson ülő istenszobra is.²⁷ A karok ilyen elhelyezésében újabb bizonyítékot láthatunk tehát a szakálhái csoport és a tiszai kultúra szoros genetikai összefüggéséhez.

A Parázs tanyai idoltörödek felkarján látható széles dudor és az arcos edények karján levő azonos ábrázolás közötti hasonlóság már az első ránézésre észrevehető. Feltételezzük, hogy az mindkét esetben karkötő, az idolon és az arcos edényeken is ugyanazt, a szakálhát

4. kép. Battonya-Parázs tanya. Spondylus kagylóból készült karperec töredéke

Рис. 4. Баттонья-хут. Параж. Обломок браслета из раковины Спондила

Fig. 4. Battonya-Ferme Parázs. Fragment d'un bracelet de coquille de spondyle

csoportban elterjedt ékszertípust ábrázolják. Az istenszobrocskákon és az antropomorf edények applikált karján, legtöbbször az alkaron, a karkötők jelzése rendkívül gyakori. A magyarországi leletek között legkorábban a szakálhái csoport késői szakaszában jelenik meg,²⁸ később a tiszai kultúra közismert antropomorf edényein, továbbá a Szegvár-tüzkövesi férfiszobron. Ezek többnyire vékony, többszörösen tekercselt, talán fémkarperec ábrázolásainak tűnnek, amely rézkarperecek a késői neolitikum néhány lelőhelyén elő is kerültek.²⁹ E karkötők gyöngyből való készítésére Tápé-Lebőn találmunk példát.³⁰ Az alkaron viselt karkötők ábrázolására bőségesen akad példa a Vinča-kultúra területéről is, számunkra viszont fontosabb, hogy a szokásos bekarcolással a felkaron is jelölik néhány esetben.³¹

A battonyai szobrocska és az arcos edények oly szembevető, széles karperecének nyilvánvalóan léteznie kellett a valóságban is, az őskori művész csak azt ábrázolhatta, ami a viseletnek is tartozéka volt. Ezt támasztják alá azok a spondylus kagylóból, vagy csontból készült karkötők,³² melyek sírokban, felkaron kerültek elő. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Parázs tanyai telepen is előkerült egy ilyen karkötő töredéke (4. kép). Fehér spondylus kagylóból készült, csaknem háromszög keresztmetszetű. Az I. szelvényben, a késői szakálhái rétegből mélyedő 8. gödörben találtuk 189 cm mélységben, az 1975-ös ásás során. Méretei: h: 5,42 cm, belső szélessége 3,62 cm.

A spondylus kagylóból készült tárgyak a Kárpát-medence területére délről, a Mediterraneumból kerültek a középső neolitikum folyamán.³³ A karkötők elterjedésének egyes állomásait számos lelet demonstrálja egészen Közép-Európáig. Útvonalukat néhány fontosabb lelőhellyel jelezzük. Görögországból Sitagroiból ismerünk

¹⁶ Höckmann, O., JRGZ 13 (1966) 5.

¹⁷ Todorović, I.—Čermanović, A., Banjica, naselje vinčanske kulture. (Beograd 1961) VII. t. 5.

¹⁸ Makay J., Eingritzte und plastische Menschen-darstellungen der transdanubischen Linienbandkeramik. In: Idole... Wien, 1972. 16.

¹⁹ Goldman Gy., BMMK 5 (1977) sajtó alatt.

²⁰ Csalog J., ArchÉrt 84 (1957) 208., Ua. Thronendes Frauenidol von Szegvár-Tüzköves. in: Idole... Wien, 1972. 20.

²¹ Csalog J., Acta Ant et Arch 10 (1966) 49—.

²² Goldman Gy., BMMK 5 (1977) sajtó alatt.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 28. sz. antropomorf töredék.

²⁵ Uo. 13. sz. antropomorf töredék.

²⁶ Banner J., ArchÉrt 76 (1949) III. t. 1—4.

²⁷ Csalog J., Thronendes Frauenidol... 1972. 20—.

²⁸ Goldman Gy., BMMK 5 (1977) sajtó alatt.

²⁹ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 152., Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Arch Hung 37 (1960) 229., Gazdapusztai Gy., MFMÉ 1963. 27., Horedt, K., Jschr. mitteldt. Vorgesch. 60 (1976) 176—.

³⁰ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 152.

³¹ Vasić, M., Preistoriska Vinča III. (Beograd 1936). 280., Brukner, B., RVM 14 (1965) 13 t. 1a-b, 16. t. 2a-b, Neolit Centralnog Balkana. Kat. Nr. 105, 128, 129, Srejšević, D., Neolitska plastika centralnobalkanskog područja. in: Neolit centralnog Balkana, Beograd, 1968. 30. kép., Tasić, N., Neolitska plastika. (Beograd 1973) 15/51, 21/73, 22/74, 38/141, 47/179. kép.

³² Kalicz N., MittArchInst 1 (1971) 20., Gazdapusztai Gy., MFMÉ 1963. 30, IV. t. 5., Dombay J., Die Siedlung... 1960. LXVI. t. 4.

³³ Rodden, R. J., The Spondylus-shell Trade and the Beginnings of the Vinča Culture. in: Actes du VIIe Congrès International, Praha, 1970. 411—.

néhányat,³⁴ Olténiában a Hamangia-kultúra területén több darab került elő,³⁵ közülük a mangaliai³⁶ különösen közel áll a battonyaihoz. Erdélyben a Vinča-Tordos korszak leletei között találjuk meg az alsótatárlaki kultikus gödörben.³⁷ A Vajdaságban, a Vinča-kultúra szállásterületén több példányuk ismert, a zrenjanini múzeum kiállítása Aradacról mutat be hat darabot, Törökkanizsáról pedig egy szörványos karperecet ismertet F. Milleker.³⁸ Banner János a csókai telepről két hasonlóan megmunkált kagylót közöl.³⁹ A Kárpát-medencétől északra is eljutott, a linienbandkeramikus erfurti lelőhelyről származik egy példány.⁴⁰

A spondylus ékszerek mintájára, hasonló formában kőből is készültek karkötők, Törökkanizsáról,⁴¹ továbbá Cernavodáról⁴² ismerjük, ez utóbbi fehér márvány. A késői neolitikum termékei az Erdélyben előkerült széles, talán a zengővárkonyi csontkoronghoz leginkább hasonló réz karperecek Kacáról és Tordosról.⁴³ Feltételezhetően ezek lehetnek a Várnán valamivel későbbi időszakból származó arany karkötők előképei.⁴⁴ Talán érdemes megemlítenünk a Lengyelország területéről származó széles,

gazdagon díszített karkötőket, amelyek csontból készültek.⁴⁵

A bemutatott karkötők zömmel sírokból származnak. Ez a viszonylag ritka tárgy a szakálhái csoport népességének is viseleti tartozéka lehetett, számos sír feltárása esetén in situ helyzetben is előkerülhet. Éppen ritkaságánál fogva feltételezhetjük, hogy a közösségből gazdaságilag kiemelkedő személyek ékszere volt, amely nagy távolságból származó, nehezen hozzáférhető darab másával ruházták fel a szoborban ábrázolt istennőt.

A felkaron viselt karkötő megformálása a tiszai kultúrában, a szakálhái csoport szerves folytatásában is előfordul, például az 1. sz. kőkénydombi Venus mindkét karján, a battonyaihoz hasonló formában.

A Parázs tanyán előkerült szobrocska mindenképpen a tiszai kultúra idolosztikájának előképei közé illeszkedik, azokhoz rendkívül hasonló formát mutat, holott a szakálhái csoport jellegzetes környezetében került elő. Ez is azt bizonyítja, hogy a szakálhái csoportnak térben és időben, a vinčai és a tiszai kultúrák között jelentős közvetítő szerepe volt.⁴⁶

G. Szénásky Júlia

DAS IDOLFRAGMENT DER SZAKÁLHÁT-GRUPPE AUS BATTONYA (KOM. BÉKÉS)

Auszug

NW von Battonya, am inneren Bogen des einen Mäanders des Száraz-ér liegt der weitausgedehnte Fundort namens Battonya-Parázs tanya. Die etwa 3,5 m dicke Schichtenreihe des Tell bilden Objekte und Funde der von der ausgebildeten Szakálhát-Gruppe bis zur ältesten Phase der Theißkultur anhaltenden Entwicklung. Unter diesen kamen zahlreiche Importwaren der entsprechenden Abschnitte der Vinča-Kultur zum Vorschein. In der vorliegenden Abhandlung wird ein besonderer Fund der Ausgrabungen des Jahres 1976, ein Idolfragment beschrieben (Abb. 1–2).

Das Fragment, in dessen Umgebung Verfasserin eine für die Szakálhát-Gruppe charakteristische Keramik fand, kam aus einer Tiefe von 252 cm ans Tageslicht (Abb. 3). Die eine Frauengestalt darstellende Statuette war wahrscheinlich eine sitzende Figur. Hierfür spricht auch die Tatsache, daß die Gestalt des in der Körperhaltung des Fragments am nächsten stehenden Idolfragments von Banjica auf einem Thron sitzt.¹⁷ Auch die in Bicske-Galagonyás gefundene Statue erweitert sich dem Fundstück von Battonya ähnlich am unteren Teil ihres Rumpfes, woraus gleichfalls eine sitzende Haltung als wahrscheinlich angenommen werden kann.¹⁸

Die Armhaltung des in Parázs-tanya zum Vorschein gekommenen Idols finden wir nahezu in der gleichen Weise unter den aus Battonya-Gödrösök stammenden

Gesichtsgefäßen.²³ Die schönste, thronende Götterstatue der Theißkultur sowie die anthropomorphen Gefäße dieser Periode halten ebenso ihre Arme.^{26–27}

Die am Oberarm des Idolfragmentes sowie die am Arm der Gesichtsgefäße sichtbare Wulst ist die Darstellung eines Armbandes. Dies untermauern auch jene aus Spondylus-Muscheln oder aus Knochen gefertigten Armbänder, die aus Gräbern, auf Oberarmen zum Vorschein gekommen sind. Verfasserin war in der erfreulichen Lage auch in Parázs-tanya das Fragment eines solchen aus Spondylus-Muschel hergestellten Armbandes zu finden (Abb. 4). Das am Oberarm getragene Armband kommt auch in der direkten Fortsetzung der Szakálhát-Gruppe, in der Theißkultur, an der Venus Nr. 1. von Kőkénydomb in einer dem Stück von Battonya ähnlichen Form vor.

Die in Parázs-tanya gefundene Statuette paßt sich durchaus den Vorbildern der Idolplastik der Theißkultur an, zu denen sie ihrer Form nach, obwohl sie in einem typischen Szakálhát-Milieu zum Vorschein gekommen sind, eine außerordentliche Ähnlichkeit zeigt. Auch dies beweist, daß der Szakálhát-Gruppe in der Vermittlung zwischen den Vinča- und Theißkulturen sowohl räumlich als auch zeitlich eine beträchtliche Rolle zugefallen ist.⁴⁶

J. Szénásky

³⁴ Teocharis, I., Neolithic Greece. (Athen 1972) 117, 243. t.

³⁵ Berciu, D., Cultura Hamangia I. (Bucureşti 1966) 80/39, 81/2, 4, 5. kép.

³⁶ Uo. 80/40. kép.

³⁷ Vlása, N., Dacia 7 (1963) 489. 6/4. kép.

³⁸ Milleker, F., Starinar 13 (1938) 104. 3. kép.

³⁹ Banner J., Acta ArchHung 12 (1960) 30. t. 27, 45. t. 50.

⁴⁰ Behrens, H., Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. (Halle 1973) 40. 12. kép.

⁴¹ Milleker, F., Starinar 13 (1938) 104. 3. kép.

⁴² Berciu, D., Cultura Hamangia I. Bucureşti, 1966. 79.

⁴³ Roska M., A Torma Zsófia gyűjtemény... 1941. CXLV. t. 10., Horedt, K., Jschr. mitteldt. Vorgesch. 60 (1976) 179.

⁴⁴ Ivanov, I. Sz., Bull. du Mus. Nat. Varna 11 (1975) 5. t.

⁴⁵ Jazdzewski, K., WiadArch 15 (1938) 1—.

⁴⁶ Höckmann, O., JRGZ 13 (1966) 2—, Kalicz N., Acta ArchHung 10 (1966) 41.

A TISZAPOLGÁRI KULTÚRA TELEPÜLÉSE BÉLMEGYEREN

A tiszapolgári kultúra kutatásában kezdettől fogva a temetők játszották az elsődleges szerepet, az ismert sokszáz sír mellett alig találunk említést jelentősebb telepfeltárásról. A meglévők sorában — időrendileg is — Crna Barát kell említenünk először, ahol a kultúra több települési szintjét sikerült elkülöníteni.¹ Az északi, szlovákiai határterületen történtek az utóbbi két évtizedben a legfontosabb események a korai rézkor — ottani szóhasználatnál aeneolithikum — településtörténetének megismerését illetően. Három, a tiszapolgári kultúra területén valaha is végrehajtott legnagyobb telepátással számos gödört, házat és más objektumokat tártak fel.²

Hazánk területén telep kutatás mindaddig alig folyt, a kultúra építési tevékenységének ismeretét mindössze a Kenderesen talált két cölöpszerkezetes ház jelenti számunkra,³ hiszen más ásatásokon, temetők területén, egy-egy gödör, árok került csak feltárára, a közöletlen, tehát pillanatnyilag hozzáférhetetlen régebbi kisebb leletmentésektől eltekintve.⁴ Végül tudomásunk van a legutóbbi évek eredményeként a Vésztő-Mágori dombon kutatott korarézkori telepészletről, ahol a mintegy 80 cm vastag rézkori teleprétegben egy döngölt agyagpadlójú, sövényfalú ház sarokrészletét sikerült feltárni, a padlón két tűzhely foltjával. A tiszapolgári telepréteghez egy sír is tartozott.⁵ Ez utóbbi ásatással már topográfiai-
lag is közel jutottunk a mágori telltől alig hat km-re fekvő Bélmegyer-Mondoki dombhoz, ahol 1975 őszén korarézkori telep és temető kis részletét tártuk fel.

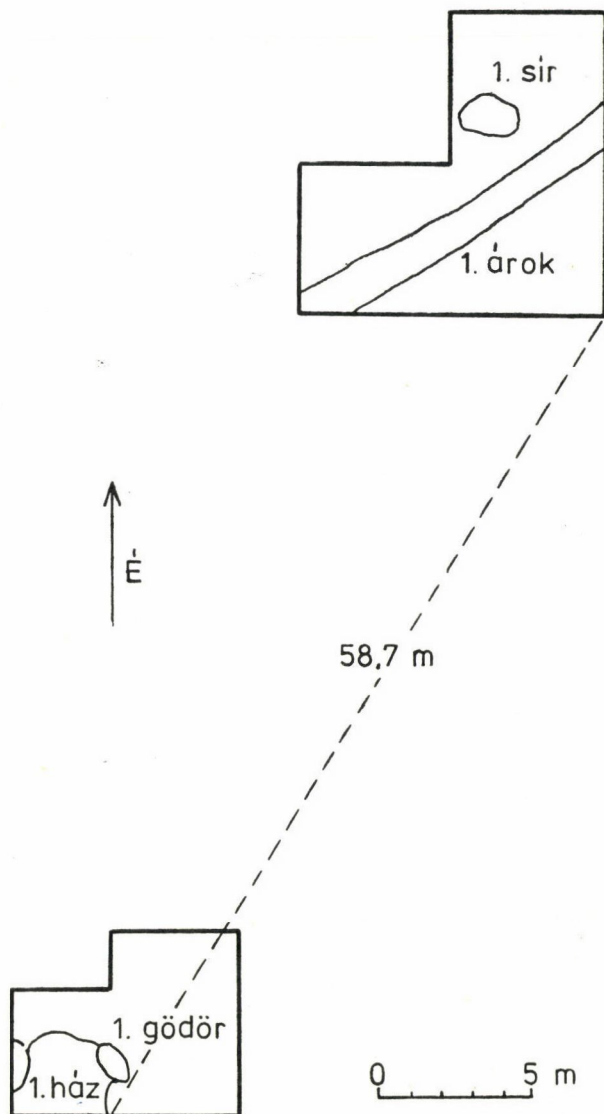
A domb magasan kiemelkedik a környező területből, egy ma is élő ér három oldalról övezi. A munkát az északi és a déli peremen folytattuk, a két terület közti távolság mintegy 60 m (1. kép). Az északi munkahelyen egy árok és három sír került elő, amely utóbbiak közül egy a tiszapolgári kultúrához tartozott, kettő népvándorláskori volt. Az árokban kizárólag rézkori leletek voltak.

1. sír: Ovális sírgödörben jobb oldalán fekvő, közepesen zsugorított váz, valószínűleg férfi. Csontjai igen rossz állapotban voltak. Zsugorított hossza 111 cm, teljes hossza 171 cm. Tájolása ÉNy—DK. A temetés előtt a sírgödört vastagon beborították folyami kagylókkal (Köztük *Unio pictorum* L., *Unio crassus* R., *Unio tumidus* R., *Limnaea stagnalis* L. fajok voltak), amelyekből a temetés után is szórtak be néhányat. Két melléklete volt, az arc előtt szürke, fényezett, bütykös pohár (6. kép 7), a medence előtt pedig finom anyagú, téglavörös, gömb alakú edény (6. kép 8). A sír földjéből szórványosan kerültek elő cserepek.

1. árok: Az I—III. szelvényeken húzódott végig ÉK—DNy irányban (3. kép) Északi fala rézsűsebb képzésű, mint a déli. V keresztmetszetű, alján egészen elkeskenyedő volt. Átlagos mélysége a mai járósintztől 160 cm (9—10. kép).

A feltárt kis terület véleményünk szerint nem engedi meg, hogy funkciójára nézve bármiféle elméletet közzétegyünk meg. Egyedül az merülhet fel, hogy a telep

és a temető közötti választóvonalként húzódott, de így a domb északi, a környező térszintből hirtelen és magasan kiemelkedő peremén olyan kis területet zárhat csak le,

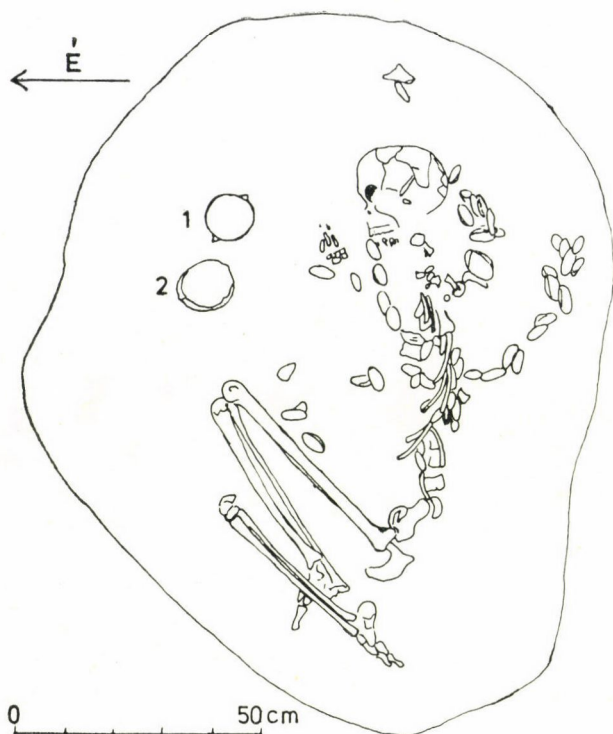
1. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Helyszínrajz
Рис. 1. Белмедер-холм Мондок. План поселения
Fig. 1. Colline de Bélmegyer-Mondok. Levé de plan

¹ Garašanin, D.—Garašanin, M., RVM 5 (1956) 216—.
² Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 69—.,
Šiška, J., SA 16 (1968) 61—., Vizdal, J., SA 18 (1970) 227—.

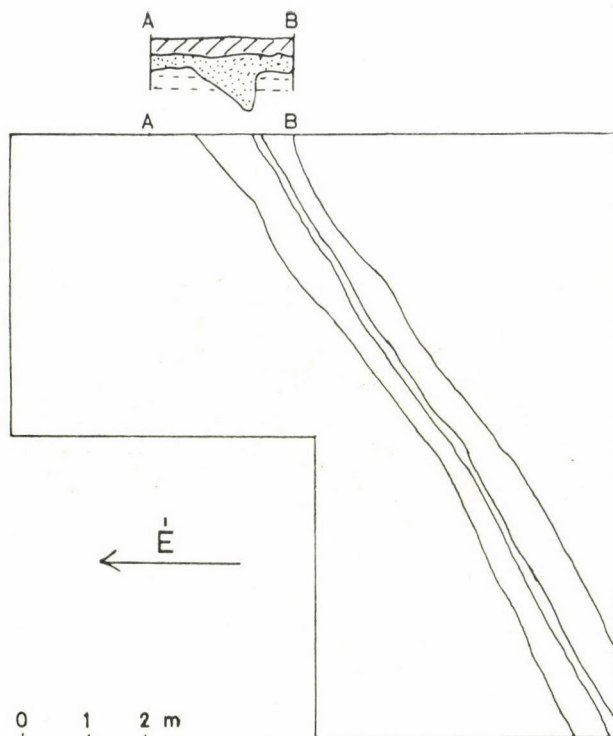
³ Bognár-Kutzián I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin AH XLVIII (1972) (a továbbiakban: Kutzián 1972) 51—52., 165—166.

⁴ Uo. 168.

⁵ Hegedüs K., RégFüz I/28 (1975) 32.

2. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. 1. sír
Рис. 2. Белмедер-холм Мондок. Погр. 1.
Fig. 2. Colline de Bélmegyer-Mondok. Tomb 1.

3. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. 1. árok
Рис. 3. Белмедер-холм Мондок. Траншея № 1.
Fig. 3. Colline de Bélmegyer-Mondok. Fosse 1.

amekkora a domb többi részét ez esetben magában foglaló telep lakosságának temetkezési célokra feltétlenül szűk lenne.

A déli munkahelyen egy gödröt és egy ház részletét tártuk fel.

1. ház: Négyszögletes alaprajzú, szelvénybe eső méretei: 250 × 285 cm. A rövidebbik oldal feltételezhetően a ház szélességét adja. Kerületén, vagy benne cölöplyukakat nem tudtunk megfigyelni. A ház fala valószínűleg ÉNy-ról dőlt DK-re, amire a nagy, féloszlop formájú patienstőredékek helyzetéből következtethetünk. A padló döngölt, fekete volt (4–5. kép). Az épület omladékában számos edénytöredéket, állatesontot találtunk (11–12. kép).

1. gödör: Oválishoz közelálló forma, aránylag sekély. Mélysége a mai járószinttől 146 cm. Leletekben aránylag szegény volt (13. kép).

Az 1. háznál fiatalabb semmiképpen sem lehet, hiszen az 1. ház omladékát alkotó paticusokat felszínén is megtaláltuk. Feltételezésünk szerint nagy időbeli különbség nem állhatott fenn közöttük, a gödör csak egészen rövid idővel idősebb, leletanyaga éppen egykorú is lehet a házéval.

A leletanyag véleményünk szerint mind a telepen, mind a temetőben, mind pedig a kétséges hovatarozású árokban egy korszakra utal, bennük sok közös vonás figyelhető meg. A kerámia többségében vörösesbarna és szürkésbarna színű, mellette gyakran találkozunk hűsvörös és fekete fényezett áruval. A világosabb színű edények egy részénél a peremet gyakran feketére fényezték (7. kép 5, 10. kép 5).

A tiszapolgári kultúra jellegzetes, tölcésesedő szájnnyílású, magas csőtálpas táljai lelőhelyünkön nem túl nagy százalékban fordulnak elő (7. kép 10, 11. kép 7, 13. kép 1). Ugyanezt a típust a darvasi leletek között

találjuk meg.⁶ Ehhez közelálló formájú tálakhoz tartozhattak az ugyancsak kis számban előkerült magas csőtálpak (6. kép 6, 8. kép 3, 9. kép 3, 7, 11, 11. kép 14, 13. kép 3). A nagy, alacsony falú lapos tálaknak egy töredéke került elő (8. kép 1), amelyhez alakban hasonlót Szentpéterszegen találunk.⁷ Szinte egyedülálló kis tálkát leltünk az I. szelvényben, ami leginkább a bronzkor halásztő táljaira emlékeztet, kivéve persze kis méretét (6. kép 5).

A különleges leletek közé tartozik két fordított csónakakúp alakú tál. Az egyiknél ott, ahol a perem felmagasodik, az edény falára belülről kis ívet építettek, a tálát kívülről bütyök díszíti (6. kép 2). A másiknál ez a belső ív öblösebb, az edény fala pedig a külső oldalon utólag átfúrt (6. kép 1a-b). Ez utóbbi mását az Örvénytemető dombi ásatás anyagában ismerhetjük fel.⁸

A nagyjából gömb alakú edényeket egy téglavörös példány képviseli (6. kép 8), amelynek legjobb megfelelőjét Hódmezővásárhely-Szakálháton találjuk meg.⁹ Hasonló típusúak, kissé íveltebb nyakkal is vannak (6. kép 4, 10. kép 2).

A tiszapolgári kultúra tipikus, csaknem hengeres formájú, magas poharai mind a telepről, mind a temetőből előkerültek (6. kép 7, 9. kép 10, 12. kép 5, 7), jó analógiájuk ugyancsak Szakálháton ismerhető fel. E típus variánsának tarthatjuk a formájában hasonló, de ívelten kihajló peremű poharat, amelynek egy kiegészített darabját mutatjuk be (6. kép 10).

A leletanyagban a kis bögrék fordulnak elő talán a legnagyobb számban (6. kép 3, 4, 7. kép 1, 2, 3, 5, 7, 8. kép 2, 4, 6, 8, 10., 10. kép 7, 11. kép 3), ezeket a későbbiekben más szempontból említjük majd meg.

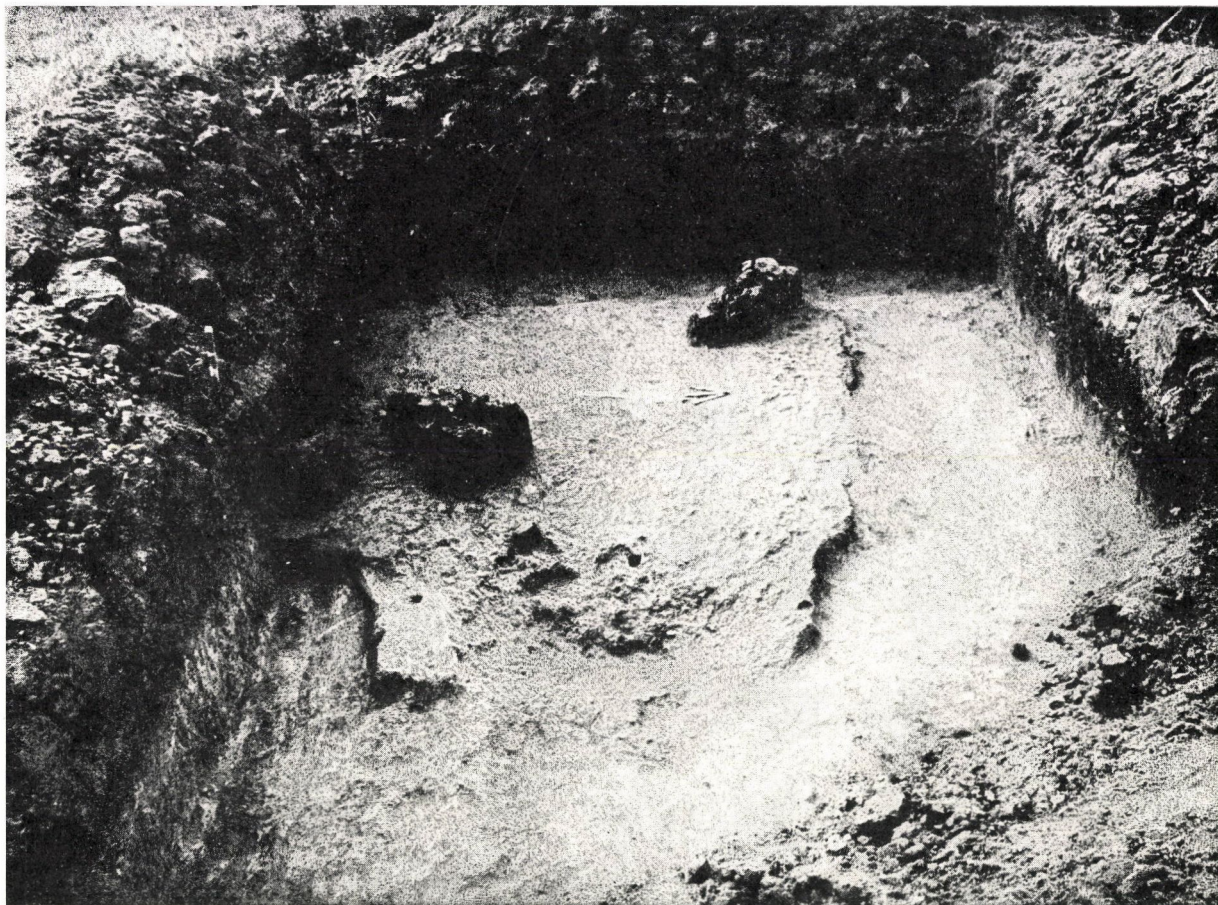
A nagy tárolóedények töredékei általában díszítenek, itt egy bütykös darabot tartunk csak említésre méltónak (9. kép).

⁶ Kutzián 1972. VI. t. 1, 5.

⁷ Uo. LXX. t. 11.

⁸ Uo. LVI. t. 6.

⁹ Uo. XLIII. t. 3.

4. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. 1. ház és 1. gödör
Рис. 4. Белмедер-холм Мондок. Жилище 1 и яма 1.
Fig. 4. Colline de Bélmegyer-Mondok. Maison 1. Fosse 1.

A plasztikus díszek között első helyen kell felsorolnunk a hegyes, kétoldalt benyomott, vagy átfúrt bütyköket, a tiszapolgári kultúra talán legjellegzetesebb ismervét. E tipikusan rézkori bütykök mellett viszont előkerültek a korábban feltehetően ugyanezen a területen elterjedt gorzsa csoportra jellemző kerek, az előbb említettekénél laposabb bütykök is (9. kép 4., 11. kép 1, 10). Ugyancsak neolitikus reminiscenciák tükröződnek az imént leírt nagy tárolóedény ujjbenyomásokkal tagolt „fogóbütykében” is. A korai rézkor, ill. a tiszapolgári kultúra beszürkált pontsorokból álló díszített motívumát Bélmegyer-Mondoki dombon mindössze három töredéken találtuk meg (8. kép 7, 13. kép 2).

A feltáráson két karcolt díszű töredék került elő (12. kép 6), pontos megfelelőit az áttekintett irodalomban nem leltük, annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy a kultúra késői fázisában virágzó Tiszaug-kisrétparti kerámia bemélyített díszait más módon állították elő.

Merőben szokatlan dolog, hogy a korai rézkori leletanyagban festett kerámia forduljon elő, ami itt megtörtént. Egy biztosan festett töredéket találtunk, a középső neolitikum óta szokásos perem alatti kívül-belül fekete sáv formájában (7. kép 11).

Összességében tekintve a leletanyagot megállapíthatjuk, hogy a jellemző formák (széles, kihajló tálperek, ívelt peremű bögrék, alacsony csótalpak, a díszítésben a bütykök formája, kidolgozása stb.) legfőképpen a tiszapolgári kultúra legkorábbi szakaszát jelentő lelőhe-

lyeken találhatók meg, elsősorban Darvason, Derecske-Bikásdülön és Szentpéterszezen,¹⁰ ami azt jelenti, hogy a Bélmegyer-Mondoki domb leletanyaga a legkorábbi rézkort képviseli.

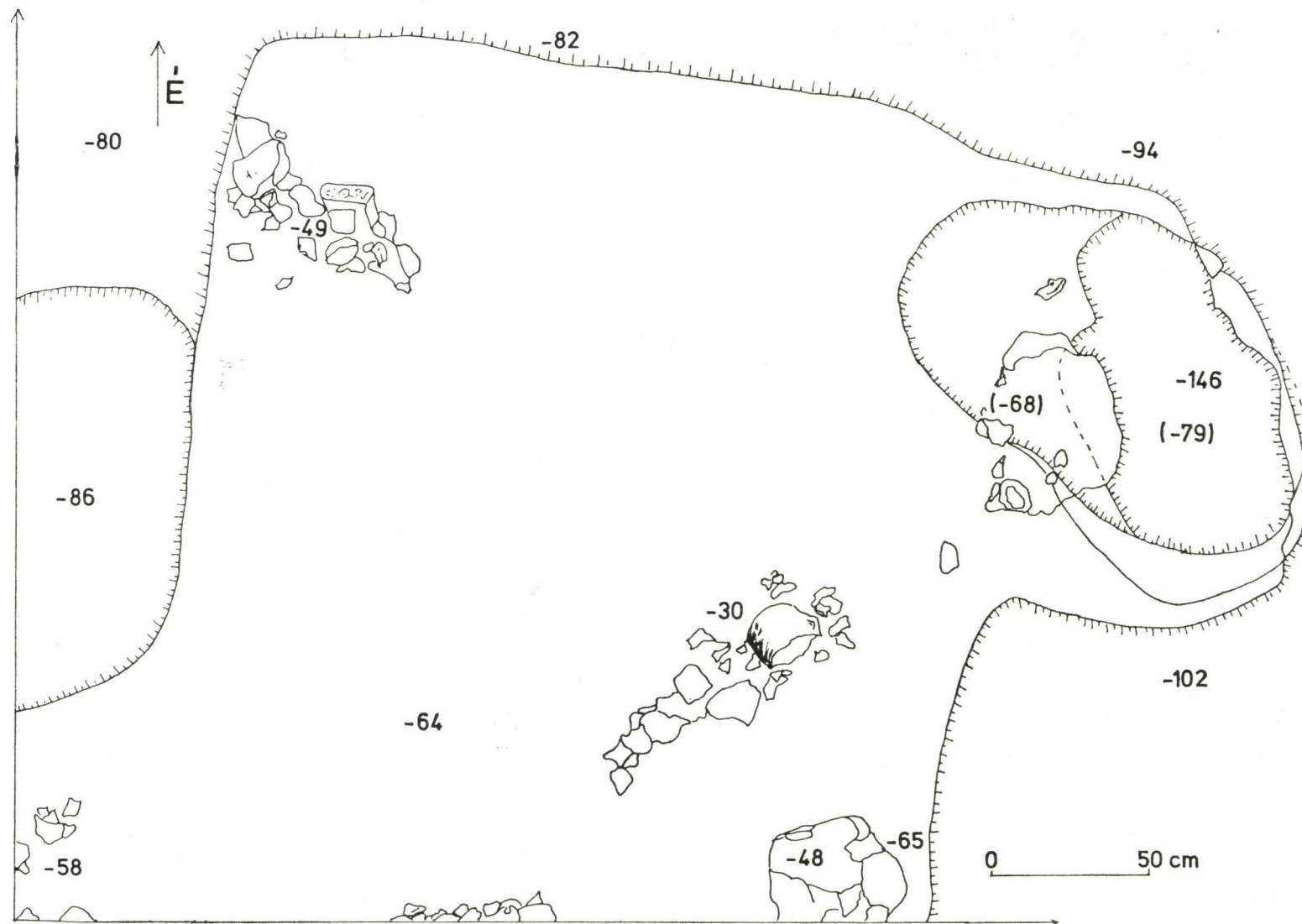
Feltárásumk eredményének elsősorban azt tarthatjuk, hogy a domb településre alkalmasabb, védettebb déli oldalán a tiszapolgári kultúra házrészletét, az északi oldalon pedig a hozzá tartozó temetőt is sikerült megtalálnunk, bár a szondázó ásatás rendkívül kis alapterülete révén településtörténeti ismereteink nem bővültek lényegesen. Emellett viszont a leletanyag más irányú összefüggések vizsgálatára is alkalmasnak tűnik. A meglévő magas, átfúrt csótalpak, továbbá a nagy mennyiségben megtalálható hegyes, benyomott, vagy átfúrt bütykök kétségtelenné teszik, hogy a lelőhely teljes egészében a tiszapolgári kultúrához köthető, néhány jellegzetessége viszont még a késői neolitikumra mutat. A már említett kerek, kissé laposabb, továbbá a vízszintesen elhelyezett bütykökön kívül itt bizonyos edényformákra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Gorzsa-Çukor majorból ismerünk egy kis táltípust feltehetően feketén fényezett, erősen kihajló peremmel, ami alatt kis bütyök ül,¹¹ amely forma Bélmegyeren is megvan (7. kép 5). Lágyan ívelt, csak kissé kihajló peremű talak mind Gorzsán,¹² mind pedig a mondoki domb leletei között megtalálhatók, sőt, a tipikus, a gorzsa csoportra jellemző kis bögrék sem tűnnek teljesen idegennek lelőhelyünkön (9. kép 6, 10. kép 4, 8), amelyekhez

¹⁰ Uo. 15., 21., 84., III., XV., LXX. t.

¹¹ *Gazdapusztai Gy.*, MFME 1963. X. t. 2.

¹² Uo. X. t. 1.

5. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. 1. ház és 1. gödör
 Рис. 5. Белмедер-холм Мондок. Жилище 1 и яма 1.
 Fig. 5. Colline de Bélmegyer-Mondok. Maison 1. Fosse 1.

6. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. 1a-b, 3, 4, 6: 1. ház; 2, 5, 9: 3. szelvény; 7, 8: 1. sír

Рис. 6. Белмедер-холм Мондок. 1a-b, 3, 4, 6: жилище 1; 2, 5, 9: участок 3; 7, 8: пог. 1.

Fig. 6. Colline de Bélmegyer-Mondok. 1a-b, 3, 4, 6: Maison 1; 2, 5, 9; Tranche 3. 7, 8: tombe 1.

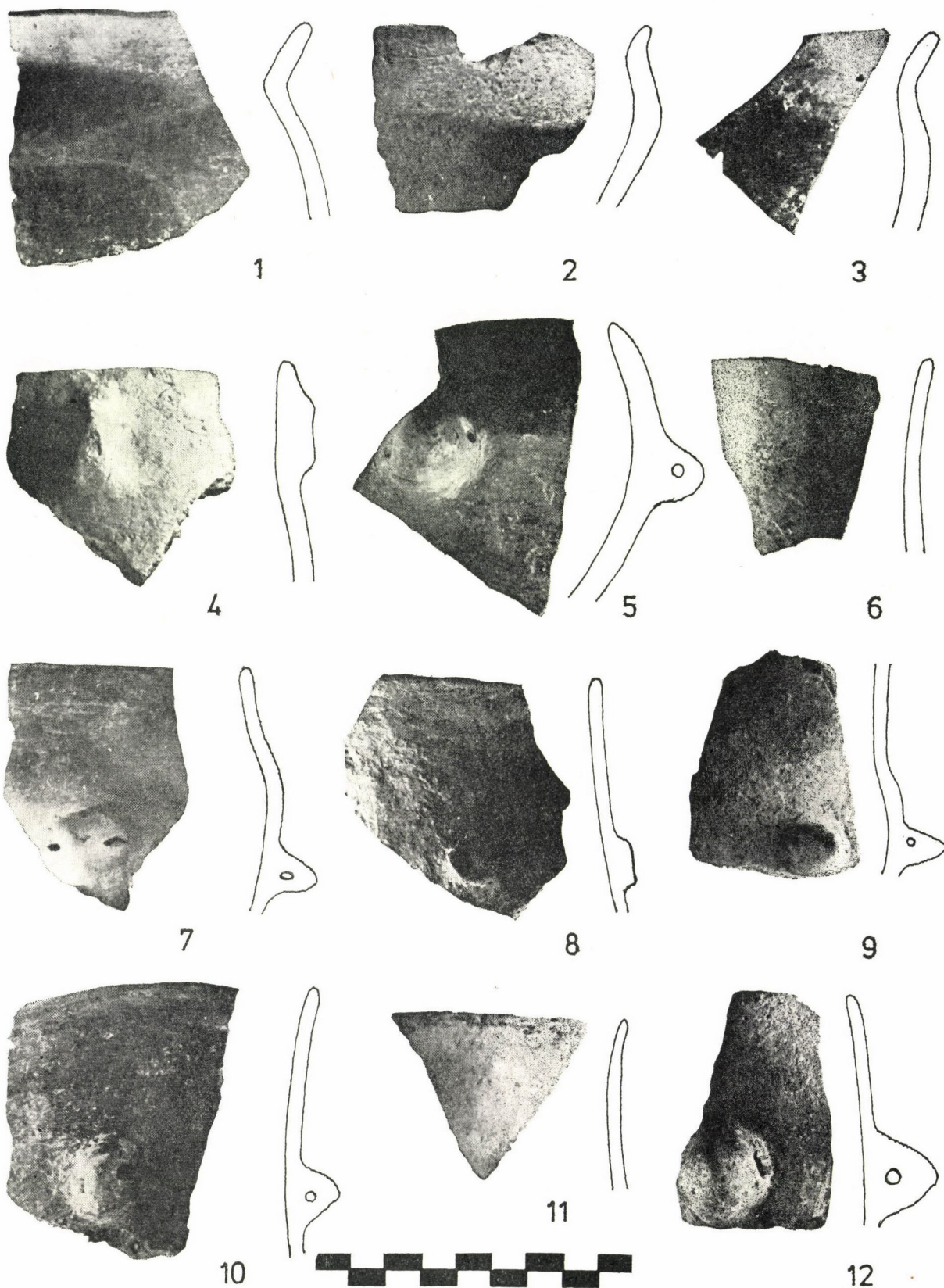
hasonlókat akár a Cukor-majori,¹³ akár a Tápé-lebői¹⁴ anyagban találunk. A finom iszapolású, vékony falú edények peremén és közvetlenül alatta fellépő fekete

¹³ Uo. VI. t. 1, 3, 4, 6.

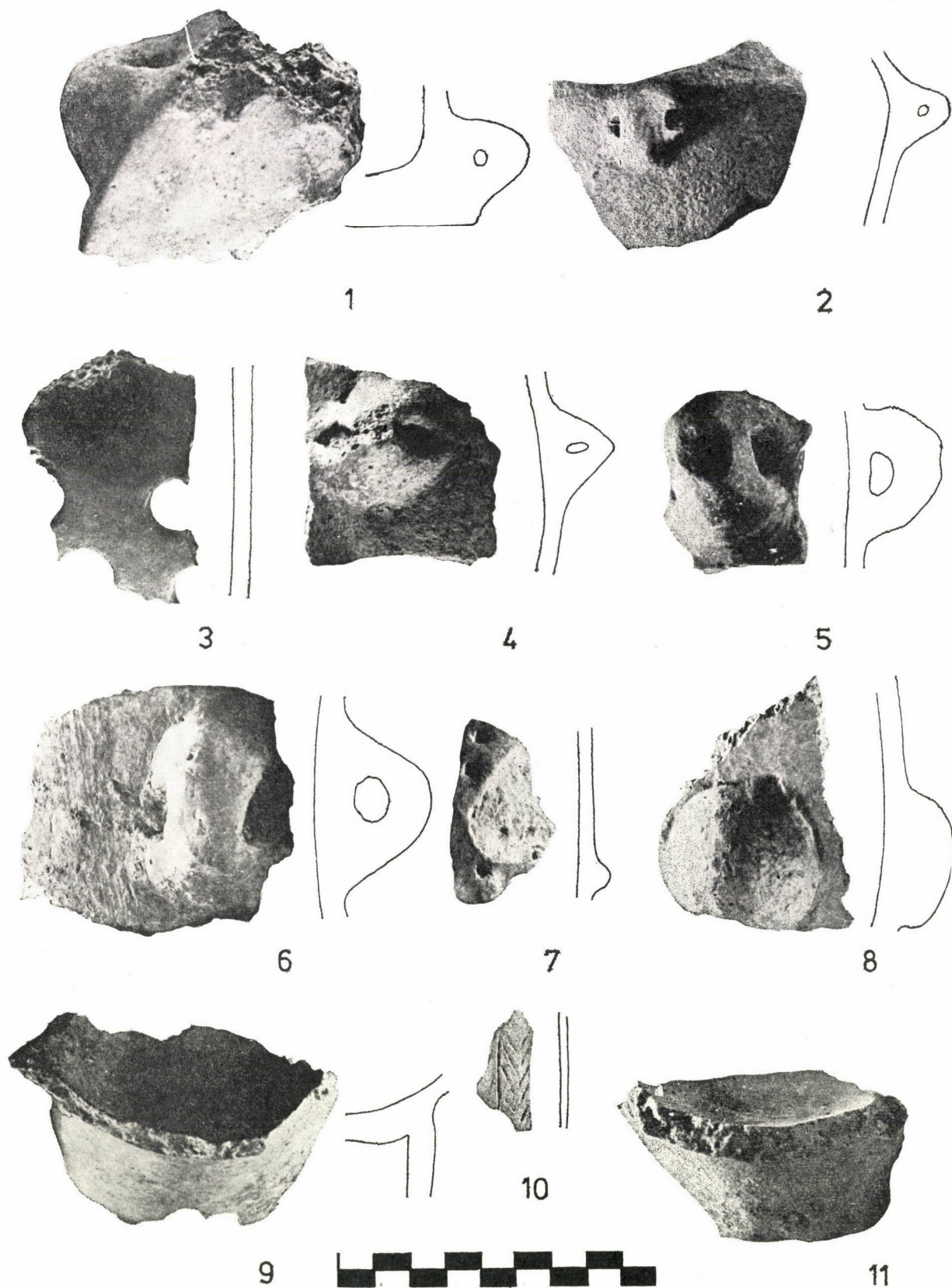
¹⁴ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) XXXII. t. 3., XXXIV. t. 19, 20., XLII. t. 13.

fényezés már a középső neolitikum óta használatos az Alföldön, alkalmazása talán technikai okokra vezethető vissza.¹⁵

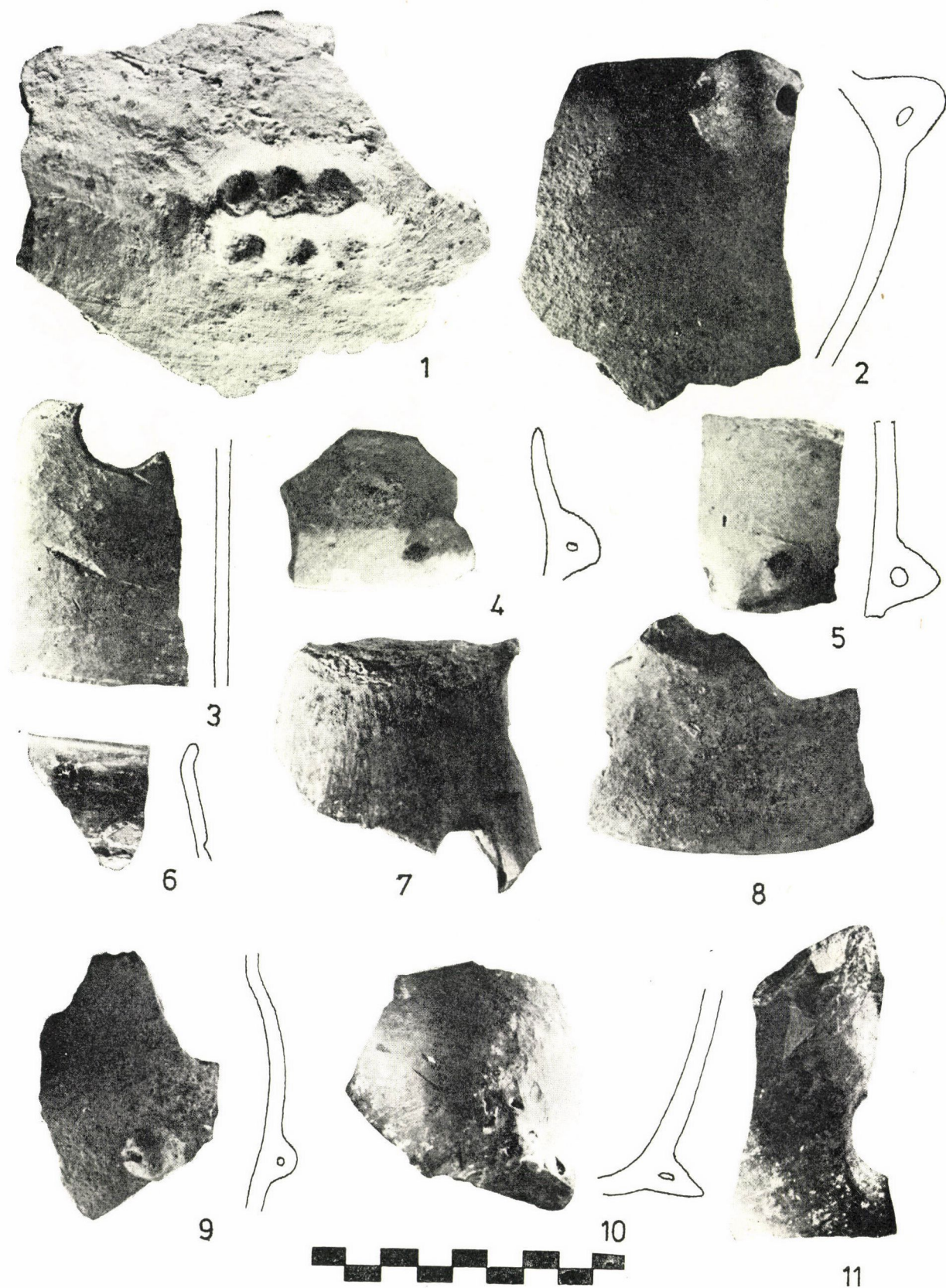
¹⁵ Lazarovici, G., Über das Neolithikum im Banat in: Actes du symposium VIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques II. Beograd, 1973. 463.

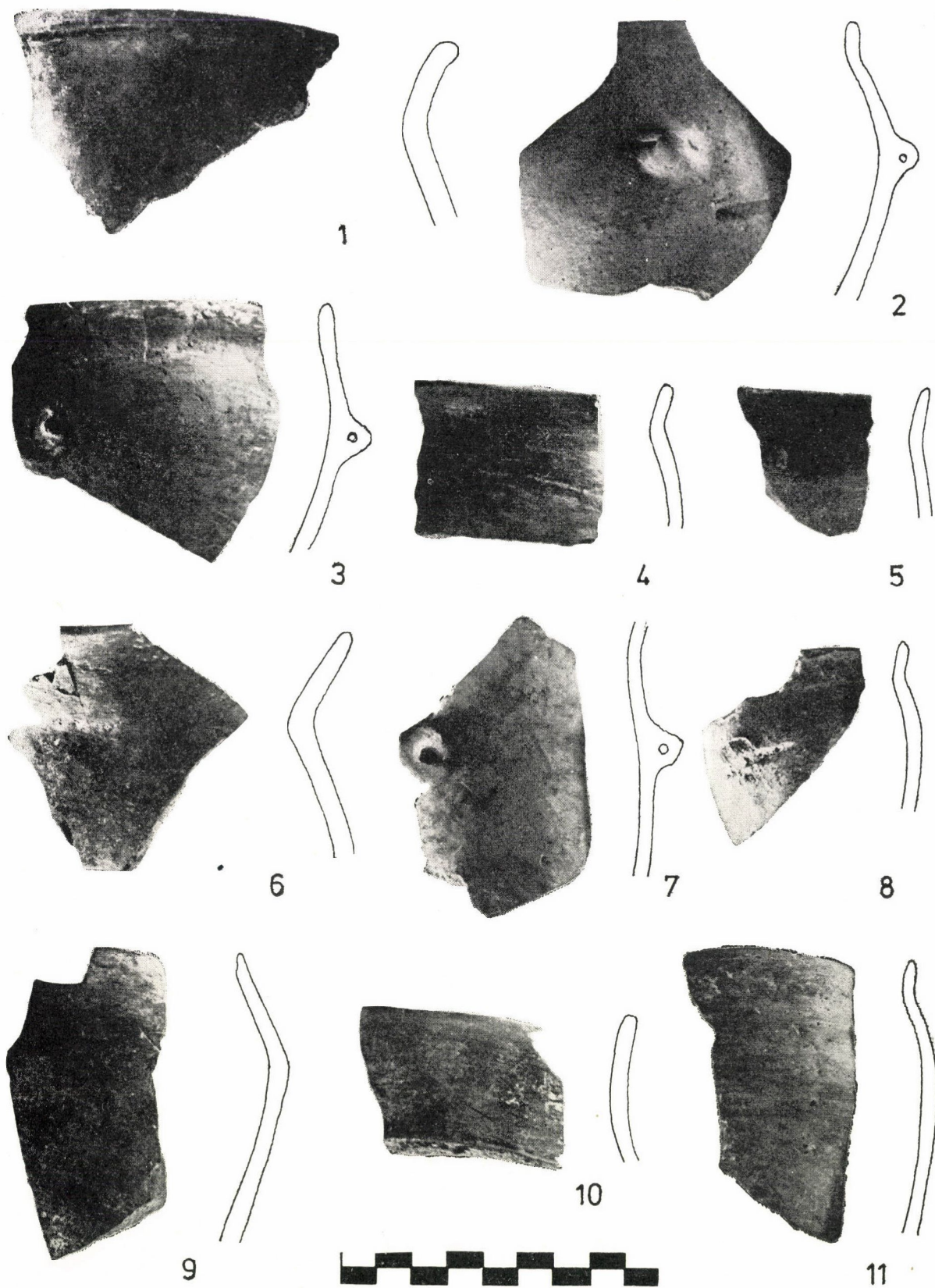
7. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Az 1–3. szelvény leletei
 Рис. 7. Белмедер-холм Мондок. Находки из участков 1–3.
 Fig. 7. Colline de Bélmegyer-Mondok. Trouvailles de la tranche 1–3

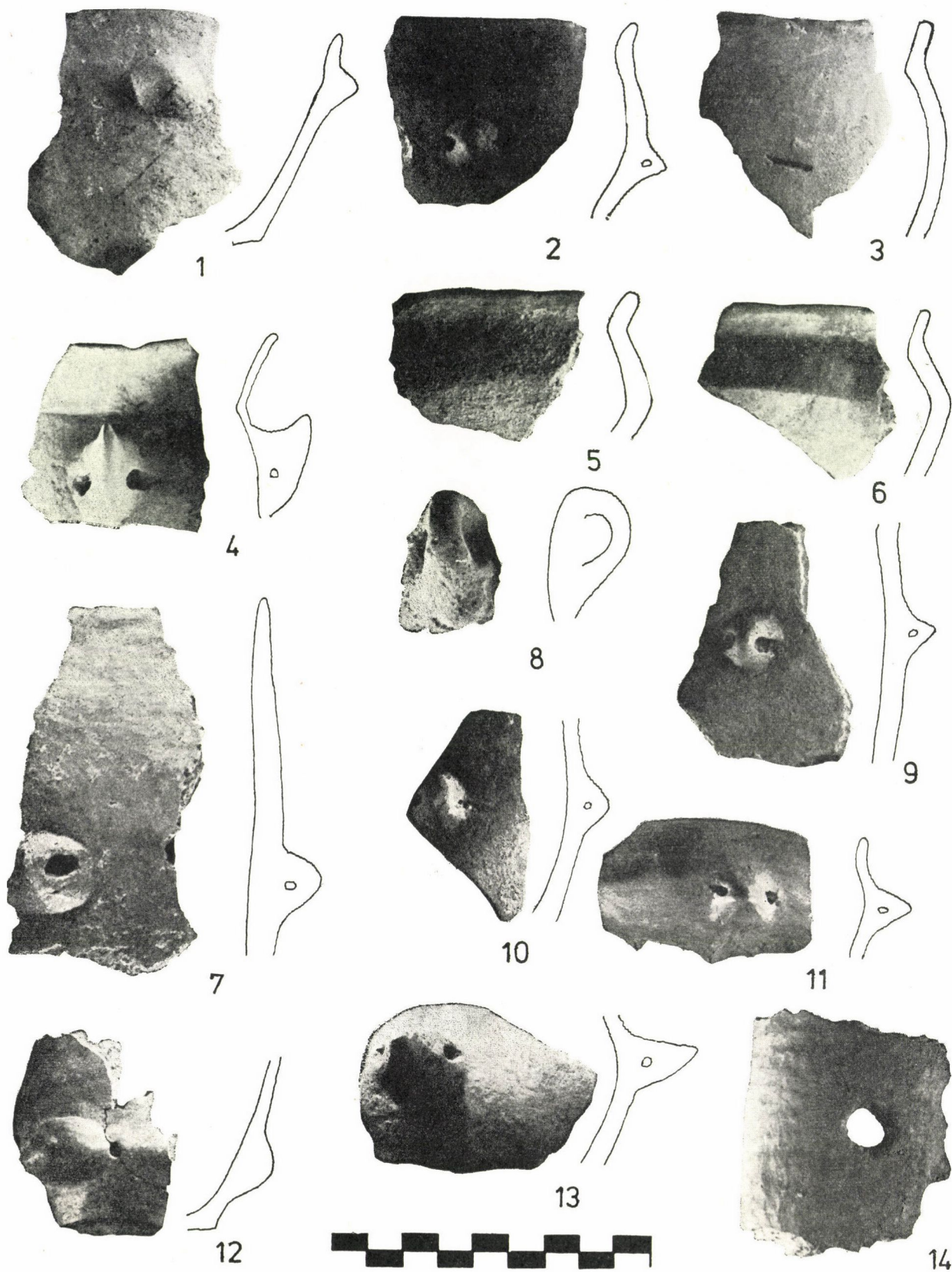
8. kép. Bálmegeyer-Mondoki domb. Az 1–3. szelvény leletei
 Рис. 8. Белмедер-холм Мондок. Находки из участков 1–3.
 Fig. 8. Colline de Bálmegeyer-Mondok. Trouvailles de la tranche 1–3

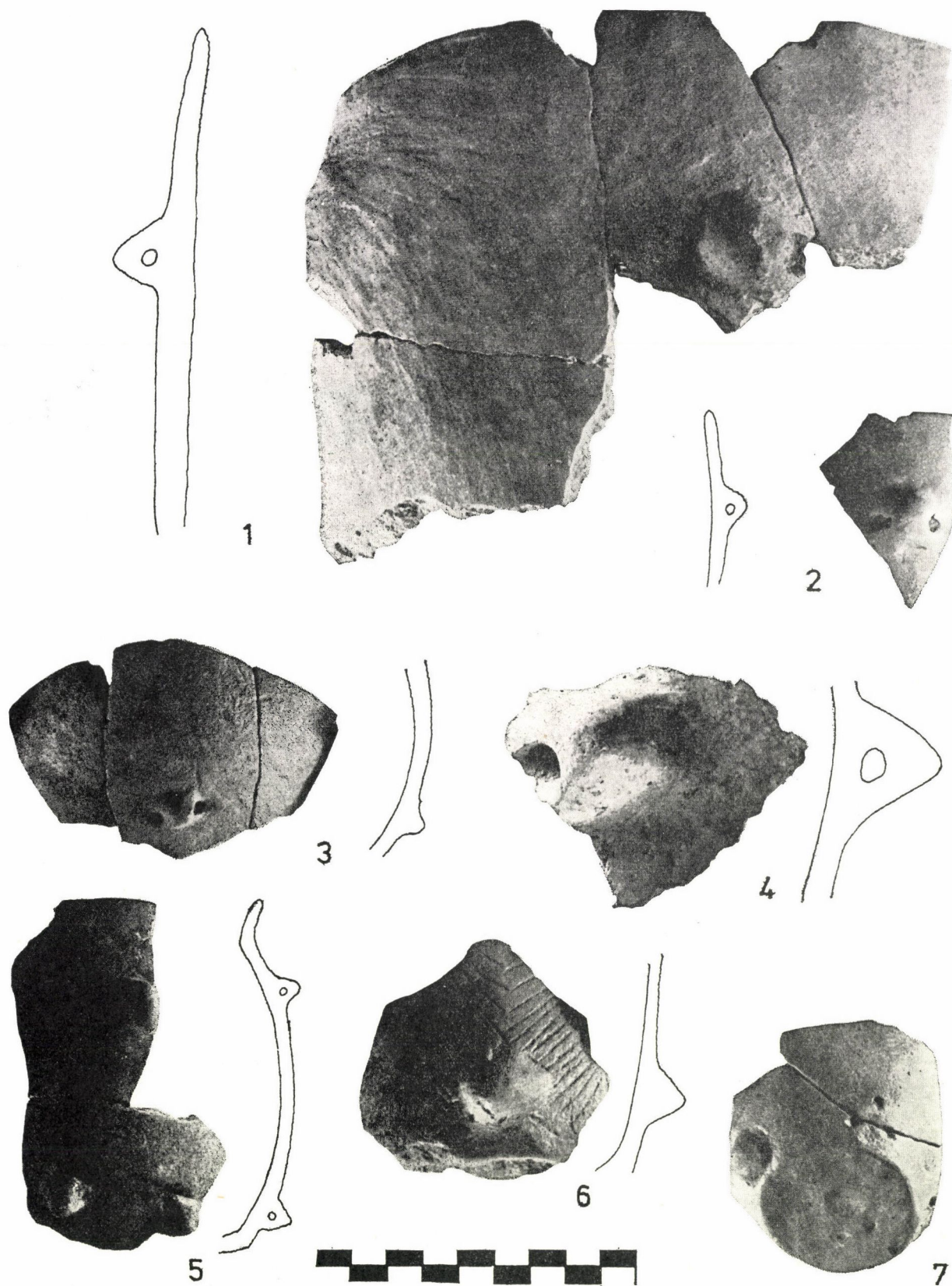
9. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Az 1. árok leletei
 Рис. 9. Белмедер-холм Мондок. Находки из траншеи 1.
 Fig. 9. Colline de Bélmegyer-Mondok. Trouvailles de la fosse 1

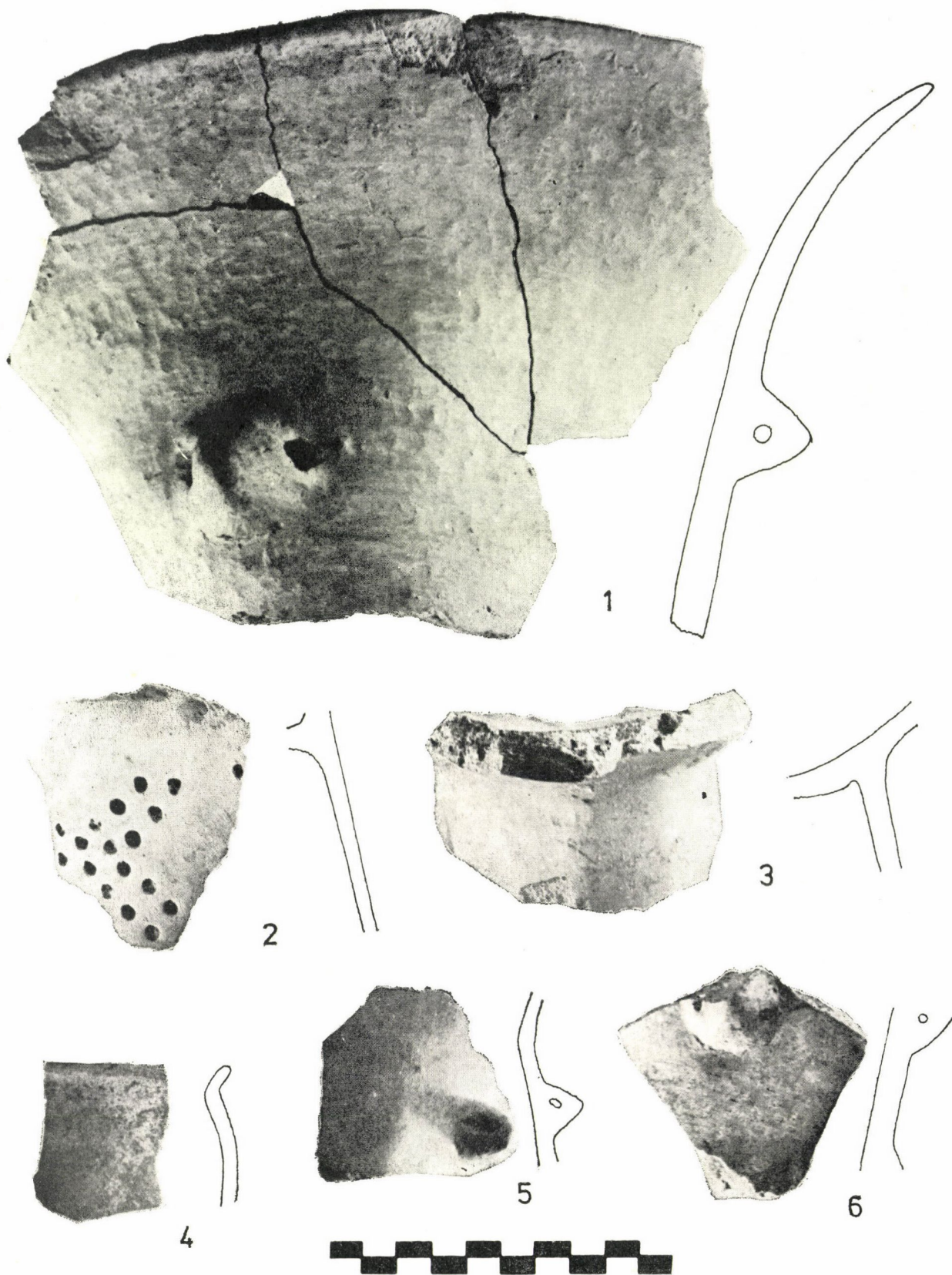
10. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Az 1. árok leletei
 Рис. 10. Белмедер-холм Мондок. Находки из траншеи 1.
 Fig. 10. Colline de Bélmegyer-Mondok. Trouvailles de la fosse 1

11. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Az 1. ház leletei
 Рис. 11. Белмедер-холм Мондок. Находки из жилища 1.
 Fig. 11. Colline de Bélmegyer-Mondok. Trouvaille de la maison 1

12. kép. Bélmegyer-Mondoki domb. Az 1. ház leletei
 Рис. 12. Белмедер-холм Мондок. Находки из жилища 1.
 Fig. 12. Colline de Bélmegyer-Mondok. Trouvailles de la maison 1

13. kép. Balmegyer-Mondoki domb. Az 1. gödör leletei
 Рис. 13. Белмедер-холм Мондок. Находки из ямы 1.
 Fig. 13. Colline de Balmegyer-Mondok. Trouvailles Fosse 1

Láttuk, hogy a gorzσαι csoport sajátosságait Bélme-
gyer-Mondoki dombon a tiszapolgári kultúrában még fel-
ismerhetjük, de a jelenség fordítva is megfigyelhető, a
majdani tiszapolgári kultúrára jellemző hegyes, oldalról
benyomott, vagy átfúrt bütykök már a legkésőbbi neoli-
tikumban is megvannak Gorzsa¹⁶ és Lebón¹⁷ is, amivel
természetesen nem akarunk a gorzσαι csoport és a tisz-
apolgári kultúra közötti kölesönös kapcsolatokat feltételez-
ni, csak azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a késői neoli-
tikumban megvannak már bizonyos rézkori sajátosságok.

A bélme gyeri lelőhely korarézkori telepén és teme-
tőjében nem csupán a gorzσαι csoportra jellemző kerá-
mia fordul elő. Úgy véljük, hogy egyes formákban, dí-
szítésekben kimutatható a herpályi csoport hatása is.
A tiszai-herpályi-csöszhalmi kultúra egyes alkotó elemei
közötti választóvonal nem sokkal húzódhatott kele-
tebbre Bélme gyernél, hiszen a legközelebbi tiszai lelő-
hely Vésztő-Mágori domb, de igen közel fekszik távolság-
ban az első herpályi tell, Körösújfalú-Jákódomb is, így
a herpályi elemek feltűnése a Bélme gyer-Mondoki domb
leletei között a rézkor megelőző fejlődés törvényszerű
következményeként értékelhető. Különös, hogy a herpá-
lyi-csöszhalmi csoport aránylag távolabbi területéről
ismert bodrogsadányi típus¹⁸ egy töredéke is előkerült
lelőhelyükön (8. kép 8). Természetesen sokkal több ha-
sonlóság figyelhető meg a közelebbi lelőhelyekkel, első-
sorban a közölt herpályi halom leletanyagával. A bélme-
gyeri leletekkel mutat rokonságot egy éles törésvonalú,
kettős csónakakúpos tál, törésvonalán kis bütyökkel,¹⁹
amelyet innen több példányban is be tudunk mutatni
(8. kép 2, 9. kép 4, 10. kép 2). A kialakult, bár legkorábbi
tiszapolgári kultúrában is előfordul az alacsony, gyakran
átfúrt csótálp (Szentpéterszegről ismerjük),²⁰ de Herpá-
lyon²¹ is tipikus leletnek számít. Hasonló a helyzet a
hengeres peremek alatt ült, függőlegesen feltett apró
dudorral is, mind Herpályon,²² mind a gorzσαι csoport-
ban,²³ mind pedig a kialakult tiszapolgári kultúrában meg-
található.²⁴ Talán a herpályi csoportban kell keresnünk
a tiszapolgári kultúra hegyes, kétoldalt átfúrt, vagy
benyomott bütykeinek eredetét, azok ui. viszonylag
gyakran fordulnak elő a herpályi típusú tellek felső réte-
geiben.²⁵

A neolitikum és a rézkor közötti nagy népmozgások-
tól mentes átfejlődés régóta bizonyított tény,²⁶ oly-
annyira, hogy a határainkon túli kutatás egyáltalán nem
tétélezi fel alapvetően korszakos különállásukat, aeneo-
lithikumról beszél. A tiszai és a tiszapolgári kultúrák
közötti hiátus kitöltésének igen fontos mozzanata volt
a gorzσαι csoport leleteinek a neolitikus tiszai kultúra
irányából történt elkülönítése,²⁷ annak kidolgozása, hogy
a fonatolt mintákkal és festéssel gazdagon díszített
tiszai kerámia e két sajátosságát elvesztve hogyan ala-
kult át a neolitikum legvégső szakaszát jelentő gorzσαι
csoportba.

A mondoki domb leleteivel az ellenkező irányból,
a tiszapolgári kultúra felől közelíthetjük meg az e kor-
szakban lejátszódó folyamatot. A lelőhely rézkori, de
számos edényformája, díszítése a neolitikus gorzσαι, ill.

herpályi csoportok sajátja, Bélme gyeren tehát a neoli-
tikumot követő fejlődés talán legkorábbi leletei kerültek
elő. E kialakuló tiszapolgári korszak több lelőhelyről
ismert, éppen azokról, ahonnan a leletanyag elemzésekor
a legtöbb hasonló típust tudtuk felsorakoztatni, így
Darvasról, Derecske-Bikásdűlőről és Szentpéterszegről.²⁸
Feltételezhetjük ezt a korszakot Hódmezővásárhely-
Szakálhát leleteinek egy része alapján is.

A szlovákiai kutatás már régóta bizonyít egy köz-
bülső szakaszt a legkésőbbi neolitikum és a kifejlett tisz-
apolgári kultúra között. Előbb J. Lichardus és J. Vladár
dolgozták ki egy ilyen fejlődés lehetőségét,²⁹ majd J.
Šiška gyűjtötte össze leleteit néhány lelőhely megfelelő
rétegeiből,³⁰ közöttük Tibaváról, ahol az általa bemuta-
tott gazdag leletanyag számos összefüggést mutat a
mondoki domb leleteivel.³¹ Ha a proto-tiszapolgári elne-
vezés találó voltát J. Vizdal később meg is kérdőjelezte,³²
az átmeneti korszak kerámiaja szerinte is önálló egységet
képez. Bognár-Kutzián Ida, aki több alkalommal is
foglalkozott a tiszapolgári kultúra eredetével,³³ amellet
foglal állást, hogy külön átmeneti fázis elkülönítése nem
szükséges. A rézkor új kultúrájának egyes sajátosságai
ugyanis már a neolitikumban kialakultak, majd egy
adott pillanatban a tiszapolgári kultúra átvette a domi-
nans szerepet.³⁴ Rámutatott arra is, hogy az életmódban
való változás a leglényegesebb megkülönböztető krité-
rium a korai rézkor és a késői neolitikum között.³⁵ Úgy
véltük, hogy az életmódban bekövetkezett változás nem
mehetett végbe a legrövidebb időn belül, az átfejlődés
viszonylag hosszú szakaszt jelentett, amit az újabban
 egyre gyakrabban előkerülő átmeneti lelőhelyek, ill.
rétegek is bizonyítanak.³⁶ Valóban kiválasztható viszont
az az „adott pillanat”, amellyől kezdve már rézkorról
beszélhetünk, s ezt valószínűleg közvetlenül a mondoki
dombon megtelepülő embercsoport megjelenése elé kell
helyeznünk. Az életmód — és függvényeképpen az anyagi
kultúra — megváltozik, a népesség elhagyja korábbi
tell-telepeit, ami konkrét esetünkben azt jelenti, hogy
a Bélme gyertől légvonalban mintegy 6 km-re fekvő
Vésztő-mágori domb lakosai kirajzhattak, új telepeket
hozhattak létre. A sajnos teljesen közöletlen Vésztőről
csak annyit hozhatunk fel állításunk alátámasztására,
hogy a kagylókkal gazdagon „ágyazott” sírhoz szinte
kizárólag onnan tudunk analógiát hozni.³⁷

Leleteink a rézkornak ezt, a legkorábbi szakaszát,
a fokozatosan kialakuló tiszapolgári kultúrát képviselik,
amit néhány kutató proto-tiszapolgári kultúrának nevez.
Fokozatosan kialakuló, hiszen néhány, a klasszikus sza-
kaszra jellemző típus még alig, vagy egyáltalán nem
fordul elő. A magas csótálpak, beszürkált pontsoros
díszek számarányának jelentős megnövekedése zárja le
majd a kultúra leletanyagában azt a folyamatot, mely-
nek során a főképpen mezőgazdasági termelést folytató
neolitikum átfejlődik a főképpen állattenyésztő rézkor-
ba. E fejlődés részleteinek és okainak tanulmányozása a
Bélme gyer-Mondoki domb leleteinek közzétételénél lénye-
gesen tovább mutat.

Goldman György

¹⁶ *Gazdapusztai Gy.*, MFMÉ 1963. XI. t. 5., X t. 2, 9.
¹⁷ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) XXXII. t. 17.,
XXXIV. t. 16, 20.

¹⁸ Kutzián I., AAu 40 (1966) 268, Abb. 5/2.

¹⁹ Korek J.—Patay P., FA 8 (1956) VI. t. 9.

²⁰ Kutzián 1972. LXX. t. 11—.

²¹ Korek J.—Patay P., FA 8 (1956) VI. t. 12.

²² Uo. IV. t. 5—6.

²³ Korek J., ArchÉrt 85 (1958) XXXII. t. 21.,
XXXIV. t. 16., XXXV. t. 8.

²⁴ Kutzián 1972. LVII. t. 16.

²⁵ Korek J.—Patay P., FA 8 (1956) VI. t. 8, 16.

²⁶ Kutzián 1972. 185—.

²⁷ Kutzián I., AAu 40 (1966) 266—, *Gazdapusztai Gy.*, ŠtZ 17 (1969) 125—.

²⁸ Kutzián 1972. 15, 21, 84.

²⁹ Lichardus, J.—Vladár, J., SA 12 (1964) 69—.

³⁰ Šiška, J., SA 16 (1968) 61—.

³¹ Csak példaképpen vetjük össze Šiška, J., SA 16
(1968) tanulmányának VIII. t. 10., VII. t. 2., VI. t. 11.
képeit a Mondoki domb leleteivel, az előző sorrendjében
10. kép 3., 10. kép 4., 10. kép 11.

³² Vizdal, J., SA 18 (1970) 227—.

³³ Bognár-Kutzián I., The Beginnings and Position of
the Copper Age, in: VIIIe Congres, Beograd, 1973. 300.

³⁴ Kutzián 1972. 185.

³⁵ Uo. 185—186.

³⁶ 1. 2. j.

³⁷ Hegedüs K., ArchÉrt 101 (1974) 310.

Auszug

Auf dem Fundort Bélmegyer-Mondoki Hügel hat Verfasser im Herbst 1975 den kleinen Abschnitt einer Siedlung und eines Gräberfeldes der Frühkupferzeit erschlossen. Die Arbeit wurde im nördlichen und südlichen Randgebiet fortgesetzt (Abb. 1). An der nördlichen Arbeitsstätte sind ein Graben und drei Gräber zum Vorschein gekommen. Von den letzteren gehörte ein Grab zur Tiszapolgár-Kultur, zwei stammten aus der Völkerwanderungszeit (Abb. 6, 7, 8). Der Graben enthielt nur kupferzeitliche Funde (Abb. 9–10). Auf der südlichen Arbeitsstätte wurden Reste eines Hauses mit einer dazugehörenden Grube erschlossen (Abb. 3–4). Das Fundmaterial stammt gleichfalls aus der Kupferzeit (Abb. 11–13). Es wird angenommen, daß sowohl die Siedlung wie auch das Gräberfeld die Nachlassenschaften einer ethnischen Gruppe sind.

Im Laufe der Analyse des Fundmaterials scheint es als bewiesen zu sein, daß die charakteristischen Formen (breite, ausladende Schüsselfränder, Schalen mit geschweiftem Rand, niedrige Röhrenfüße, Form und Ausarbeitung der Warzen in der Verzierung usw.) auf den die früheste Phase der Tiszapolgár-Kultur vertretenden Fundorten anzutreffen sind.

Als Ergebnis unserer Ausgrabung ist vor allem zu betrachten, daß es im Laufe der Ausgrabung gelang an der zur Ansiedlung geeigneteren, geschützteren südlichen Seite des Hügels Reste eines Hauses der Tiszapolgár-Kultur zu finden. Außerdem ist das Fundmaterial auch zur Untersuchung anderweitiger Beziehungen geeignet. Der Fundort kann nämlich in seiner vollen Ausdehnung an die Tiszapolgár-Kultur geknüpft werden, hingegen zeigen einige Charakteristika noch auf das Spätneolithikum hin. Es lassen sich zahlreiche Zusammenhänge mit der früher in diesem Gebiet gelebten Gorzsa-Gruppe aufdecken.^{11–17} Verwandte Typen ähnlicher Art können mit der Herpály-Csószhalom-Gruppe vorgefunden werden.^{18–25}

Die von den großen Volksbewegungen freie Umbildung zwischen Neolithikum und Kupferzeit ist schon seit

langem eine bewiesene Tatsache.²⁶ Ein wichtiges Moment zur Ausfüllung der Lücke zwischen den Theiß- und den Tiszapolgár-Kulturen war die Absonderung der Funde der Gorzsa-Gruppe aus der Richtung der neolithischen Theiß-Kultur.²⁷ Mit den Funden des Mondoki Hügels können wir den sich in dieser Periode abspielenden Prozeß aus der entgegengesetzten Richtung, von der Seite der Tiszapolgár-Kultur her annähern. Der Fundort ist schon kupferzeitlich, jedoch viele seiner Gefäßformen und Verzierungen sind für die neolithischen Gorzsa-bzw. Herpály-Gruppen typisch.

Die untersuchte Phase ist die Gestaltung der Kupferzeit, deren grundlegendes Kriterium die in der Lebensweise eingetretenen Änderungen, die auf Kosten des Ackerbaues in den Vordergrund tretende Viehzucht und das Verlassen der Tell-Siedlungen bildet. Diese Veränderung der Lebensweise konnte sich unserer Meinung nach nicht innerhalb einer geschichtlich kürzesten Zeit vollzogen haben. Die Umgestaltung nahm eine verhältnismäßig lange Phase in Anspruch, was auch die neuerdings immer häufiger zum Vorschein kommenden Übergangsschichten und -fundorte beweisen.³⁶ Es ist hingegen möglich einen gegebenen Zeitpunkt auszuwählen, von dem ausgehend man schon von einer Kupferzeit sprechen kann und diese Zeit müssen wir wahrscheinlich unmittelbar vor das Erscheinen der sich auf dem Mondoki Hügel niederlassenden Menschengruppe setzen. Es verändert sich die Lebensweise — und von ihr bedingt — die materielle Kultur. Annehmbar haben die ausgeschwärmten Bewohner der von unserem Fundort kaum 6 km entfernt liegenden Tell-Siedlung am Vésztő-Mágori Hügel neue Siedlungen, darunter auch die Siedlung von Bélmegyer-Mondoki Hügel zustande gebracht.

Unsere Funde vertreten demnach diese älteste, in Entwicklung begriffene Phase der Kupferzeit, die an mehreren anderen Fundorten, auch in der unmittelbaren Umgebung anzutreffen ist.

Gy. Goldman

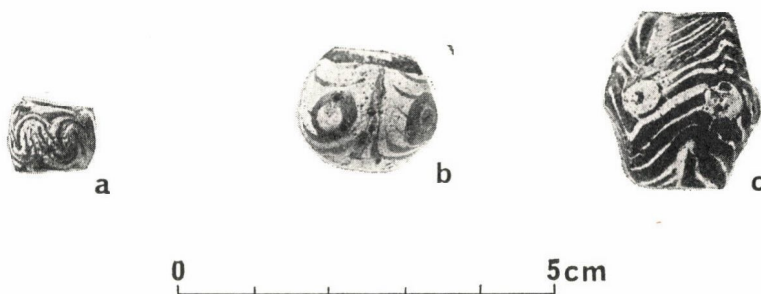
ADATOK A KÉSŐANTIK SZÍNESGYÖNGYÖK KÉSZÍTÉSÉHEZ (Sűrű hullámvonallal díszített felületű gyöngyök üvegszerű olvadékból)

I.

Római és népvándorlás kori temetőinkben a női sírok leggyakoribb ékszere a gyöngysor.¹ Rendszerint egy- vagy kétsoros, de gyakran három- sőt négysorosán fűzött gyöngysort is találunk a sírokban.

A gyöngyökkel, illetve gyöngysorokkal hazánkban eddig keveset foglalkoztak.² Egy régészeti korszak vagy periódus jellemző gyöngytypusai (gyöngyegyüttese) kialakultak ugyan — leginkább a gyöngyök gyakorisága alapján,³ de sem egy régészeti korszak gyöngyeinek önálló feldolgozása, sem egy-egy gyöngytypus önálló elemzése nem történt meg. A téma háttérbe szorulásának több oka is van. Egyik oka abban keresendő, hogy a gyöngyök elemzése rendkívül időigényes feladat. A nagyszámú gyöngyből nem elég csupán a fő csoportokat elkülöníteni, hanem azon belül is ki kell dolgozni a típusokat és azok változatait. További nehézséget jelent az is, hogy a publikációk nem nyújtanak biztos kiindulási alapot a kutatáshoz: a leírás gyakran bizonytalan, félreérthető sőt, hiányos. A fekete-fehér fénykép és a felére kicsinyített rajz a gyöngyök mérete és a színek jelentősége miatt nem nyújt kiegészít-

tést a leíráshoz, mint más régészeti tárgy esetében.⁴ Nincs kialakulva a gyöngy leírásának normája, hiányzik az egyes gyöngyfajtákra vonatkozó egységes elnevezés is.⁵ Végezetül, szemléletbeli okok is közrejátszottak abban, hogy a gyöngyök tanulmányozása nem tartott lépést a többi régészeti tárgy elemző feldolgozásával. A sírokban talált gyöngyöket leginkább a viselet rekonstruálásánál vették figyelembe; kronológiai kérdéseknél — talán éppen az önálló feldolgozások hiányában — nem volt jelentős szerepük. Pedig az egyes gyöngytypusok gyakorisága vagy éppen ritkasága nem csak egy temető belső kronológiájának kidolgozásában szolgáltat hasznos adatokat, hanem több temető összehasonlítása, éppen a gyöngyök alapján új eredményeket hozhat. Az egyfajta gyöngyökből álló gyöngysor meglehetősen ritka, általában többféle gyöngyből állítják össze. A gyöngysorok összetételének vizsgálata, a gyöngysort alkotó gyöngyök állandósága vagy változásuk, egy-egy új típus megjelenése vagy éppen eltűnése, a kereskedelem szempontjából szolgáltat értékes adatokat.⁶

1. kép. A vizsgált gyöngyök: a—b: Környe 83 sír. — c: Környe szórvány
Рис. 1. Бусы, подвергнутые анализу: а—б: Корне, погр. 83. — с: Корне, случайная находка
Fig. 1. Perles examinées: a—b: Környe, tombe n° 83. — c: Környe — Trouvailles sporadiques

¹ Előadás és hozzászólás az MTA Régészeti Intézetének 1975. évi tudományos ülésén.

² Külföldi viszonylatban Th. E. Haevernicks több évtizedes eredményes munkásságát kell itt említenünk. Cikkei, tanulmányai metodikai szempontból is igen hasznosak. Monográfiája: Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland. Bonn 1960. különösen irányt mutató. Szerző a témát sok oldalról közelíti meg, és különös hangsúlyt helyez a készítés kérdésére.

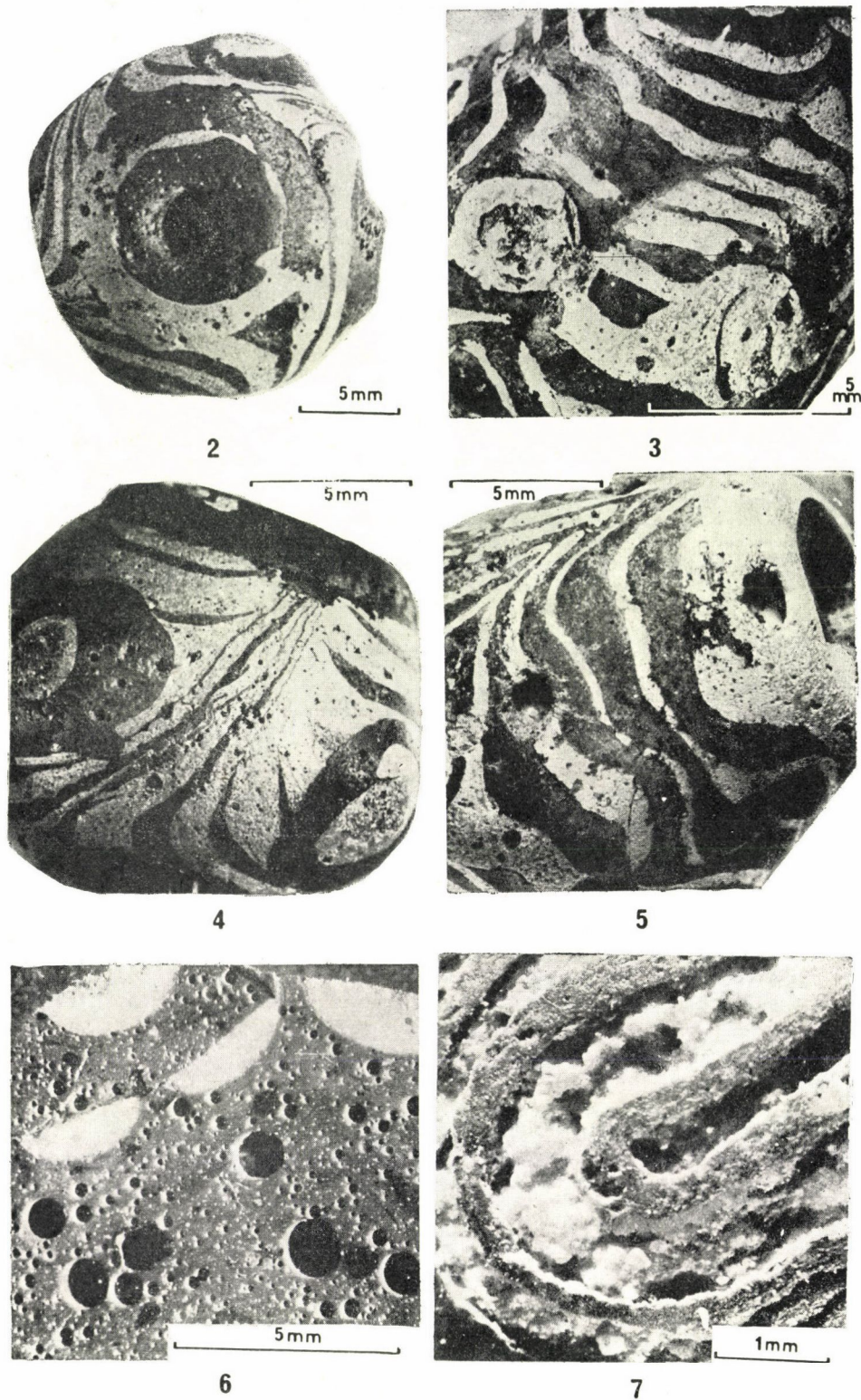
³ Az avarkori gyöngyökre Kovrig, I. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 (1963) 112... és Čilinska, Zl., Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. SA Fontes 7 (1966) 158—161.

⁴ Sokszor már a gyöngy anyagának meghatározása is bizonytalan: üveg, üvegpasza, üvegyöngy, pasztagyöngy váltakozik a leírásokban ua. a gyöngyre vonatkozóan. De az is előfordul, hogy a sírleírásban a gyöngysort annak egy fajta gyöngyről nevezik meg: pl. szemesgyöngysor, holott a gyöngysorban a színes gyöngyöknek szinte az összes variációja szerepel. Az sem szokatlan, ha a gyöngy színeinek megnevezése hiányzik a leírásból. Elengethetetlen a gyöngyök éppoly pontos leírása, mint más

tárgy esetében természetes. Az is helyesnek látszana, ha a gyöngyökről 1 : 1 méretű rajzok készülének. Követendő példának tartanánk a színszimbolika alkalmazását: Koch, U., Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal und Regensburg. GDV Ser.A. 10 (1968) 138.

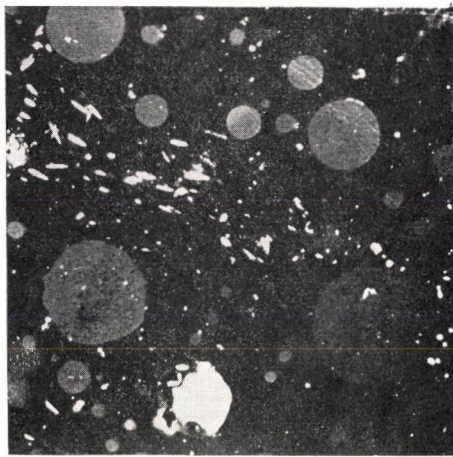
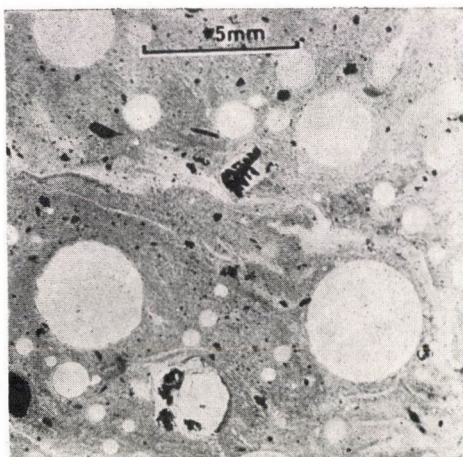
⁵ Ma is alapvető munka Beck, H. C., Classification and nomenclature of beads and pendants. Archaeologia 27 (1928) 1—76; a legújabb főleg keleti gyöngyök rendszerezésével foglalkozó cikkeket I. Dekówna, M., Remarques sur les méthodes d'examen de perles de verre du haut moyen âge trouvées en Pologne. Ann. du 4° Congr. des „Journées Intern. du Verre” Ravenna—Venise 1967. 147... A gyöngyök leírására jó példa: Ament, H., Die fränkischen Grabfunde aus Mayen und Pellenz. GDV Ser.B. 9 (1976) 293—300.

⁶ Koch, U., Mediterrane und fränkische Glasperlen des 6. und 7. Jahrhunderts aus Finnland. Münchener Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Ergänzungsband I/II. 1974. 495—520 és Andrae, R. mintaszerű tanulmánya: Mosaikaugenperlen — Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. Acta Praehist. et Arch. 4 (1973) 101—198.

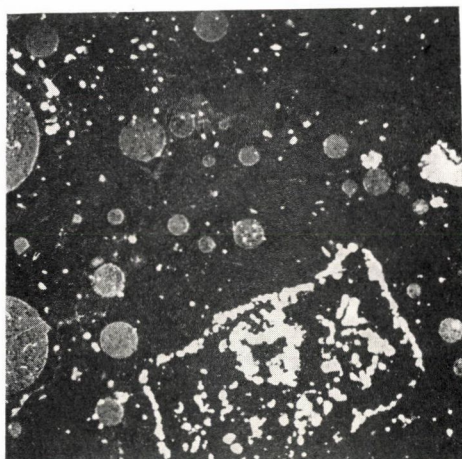
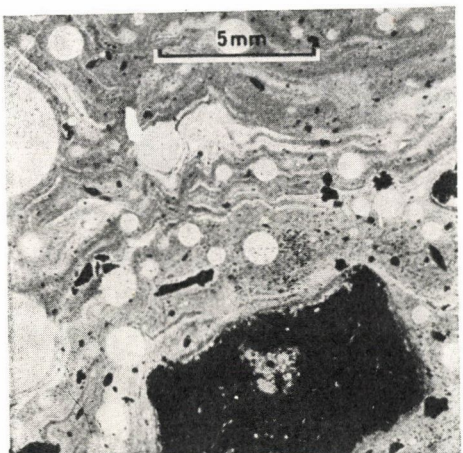

2. kép. 2. Az anyag képlékeny megmunkálásával létrejött jellegzetes gyöngyalak (2. gyöngy). 3. Formáláskor keletkezett felületi gyűrődés (3. sz. gyöngy). 4. Engobehatású vonaldíszítés (2. sz. gyöngy). 5. A gyöngyök felületén gyakori kerek mélyedések (3. sz. gyöngy). 6. Az alapanyagban megfigyelhető kerek üregek — gázzárványok — és a készítéskor belekeveredett színes üvegrészek. Mikroszkópi felvétel rácsó fényben (2. sz. gyöngy). 7. Korróziós hatásokra részben kioldódott fehér színű vonaldíszítés (1. sz. gyöngy)

Рис. 2. Технология изготовления бус. (2, 3. бусы.)
Fig. 2. Technologie de la préparation des perles (perles 2, 3)

8

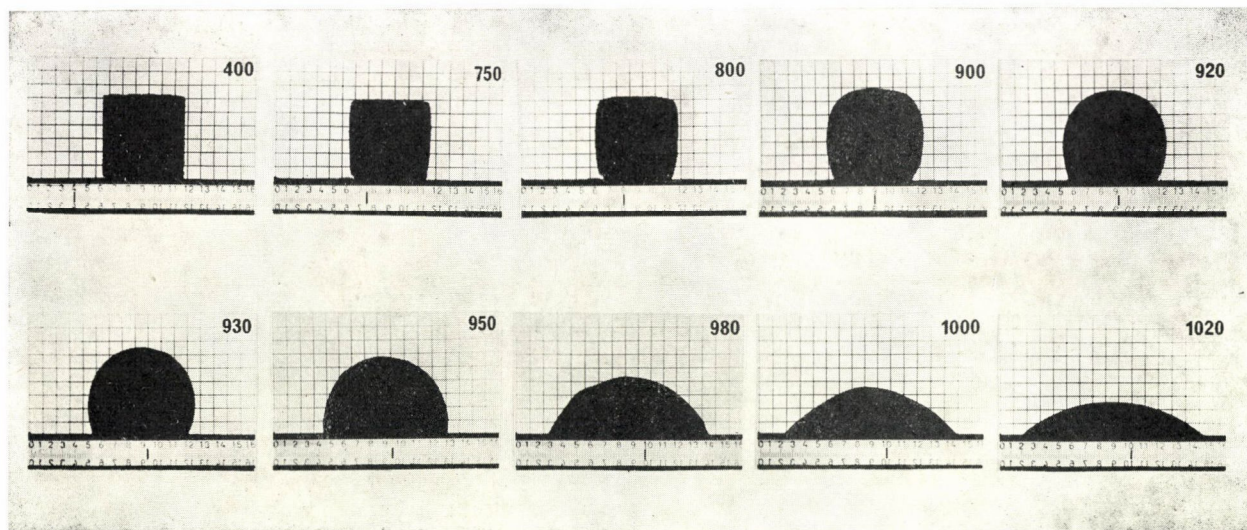

9

3. kép. 8. Az üvegből kivált jellegzetes mullitkristályok. Csiszolatról készült mikroszkópi felvétel és ugyanaz kereszttezett nikolok között (3. sz. gyöngy). 9. Az alapanyagra jellegzetes folyásos szerkezet, átkristályosodott törmelékkel. Csiszolatról készült mikroszkópi felvétel és ugyanaz kereszttezett nikolok között (2. sz. gyöngy)

Рис. 3. Микросъемки разрезов. (3,2. бусы)

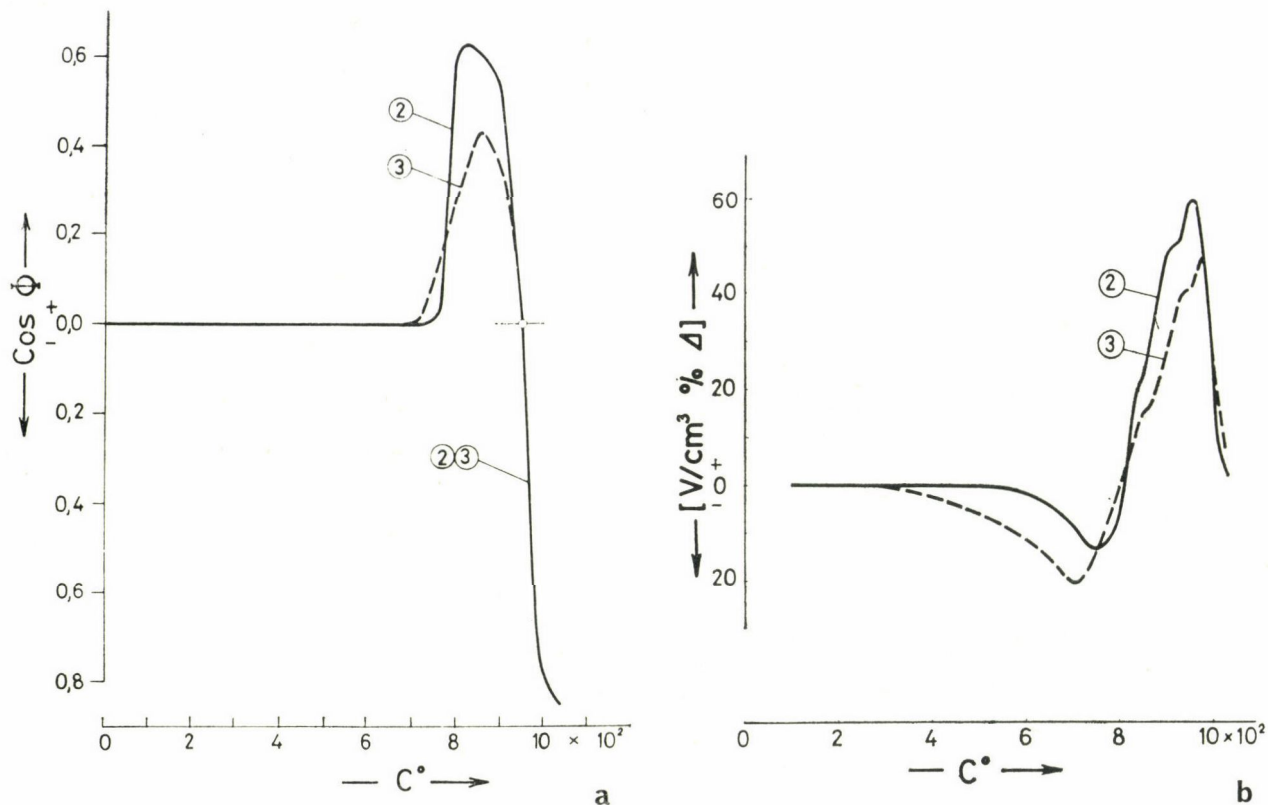
Fig. 3. Photos microscopiques des tranches (perles 3, 2)

4. kép. A gyöngyök anyagából készített próbatest alakváltozása idő és hőmérséklet függvényében. Hevítőmikroszkóppal készült felvételek 10 C°/perc hőmérsékletemelkedés mellett (3. sz. gyöngy)

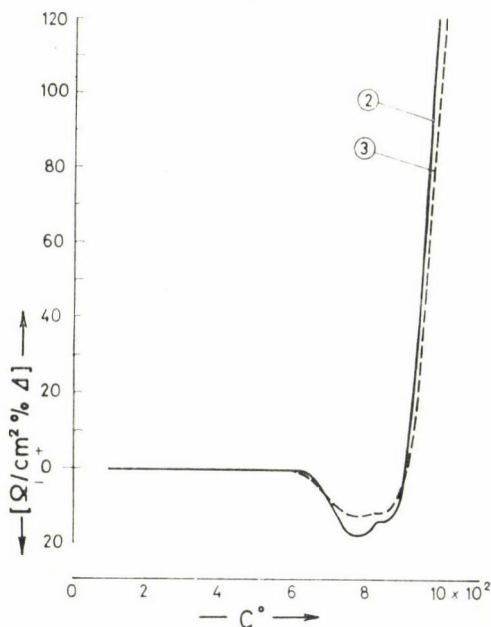
Рис. 4. Изменение формы материала бус. (бус 3.)

Fig. 4. Changement de la forme des échantillons préparés de la matière des perles (perle 3)

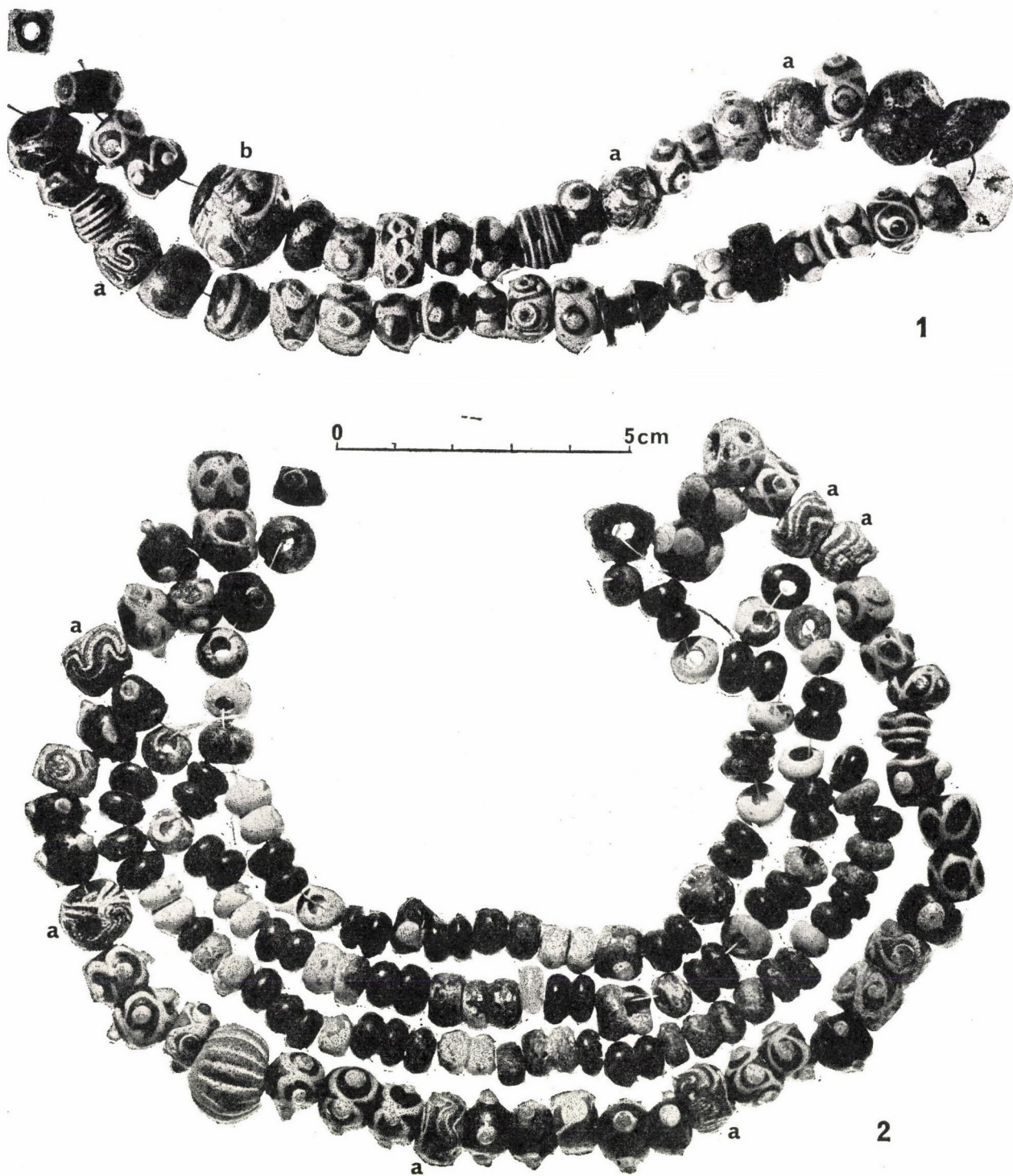

5. kép. (a) A gyöngyök anyagából készített próbatetek olvadási folyamata peremszögeik (Φ) változásával, hőmérséklet függvényében ábrázolva. (b) A gyöngyök üvegszerű anyagának hőmérséklet függvényében meghatározott jellegzetes térfogatváltozása

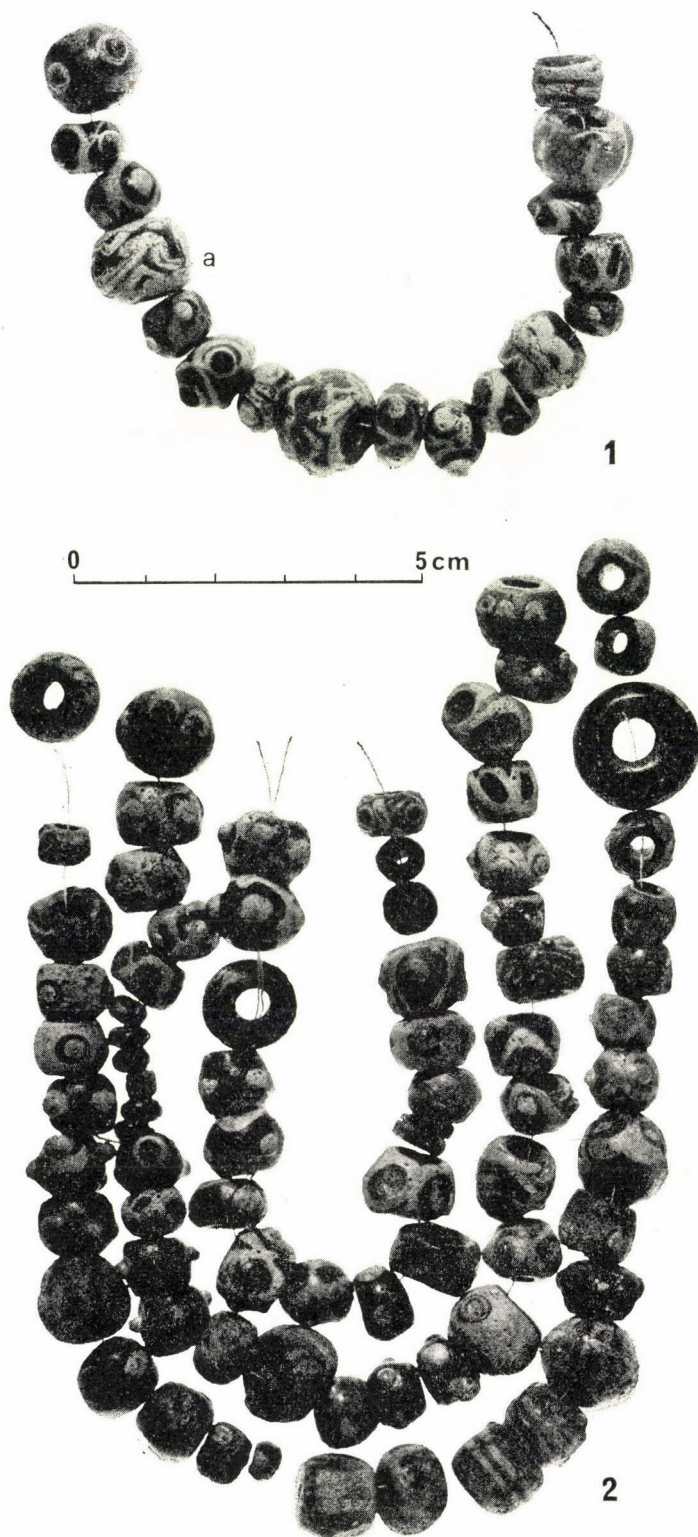
Рис. 5. (a) Процесс плавления материала бус. — (b) Изменения объема бус в зависимости от температуры
 Fig. 5. (a) Procès de la fonte des échantillons préparés de la matière des perles. — (b) Modification de volume des perles dans la fonction de la température

6. kép. A gyöngyök olvadékának hőmérséklet függvényében megfigyelhető elterülése
 Рис. 4. Изменения расплавленного материала бус в зависимости от температуры
 Fig. 6. Diffusion de la fonte des perles observée dans la fonction de la température

7. kép. Környe: 1: 83. és 2: 117. sír gyöngysora
 Рис. 7. Қорне, бусы из погр. 83 (1.) и 117 (2)
 Fig. 7. Környe: Rang de perles des tombes 83 (1) et 117 (2)

8. kép. Környe: 1: 89. és 2: 138. sír gyöngysora
 Рис. 8. Корне, бусы из погр. 89 (1) и 138 (2).
 Fig. 8. Környe: Rang de perles des tombes 89 (1) et 138 (2)

A gyöngyök feldolgozásának azonban vannak más aspektusai is. Bár a gyöngykészítés egyszerűnek tűnő mesterség, elsajátításához generációkon át gyakorolt készségre van szükség. A néprajzi párhuzamok azt mutatják, hogy a gyöngykészítés magas fokú munkaszervezést és intenzív összmunkát kíván. A nyersanyag beszerzése (ha üvegtörmelékéből újraolvasztással készül a gyöngy), vagy az üveg előállítás (ha az üveget helyben állítják elő) éppúgy hozzátartozik a gyöngykészítők munkájához, mint az áru eladása.⁸ Így, ha ismerjük a gyöngy anyagát, technológiáját, jelentős adatokat nyerhetünk a korabeli ipar fejlettségére, szervezeti fokára, de közvetve még az üvegművességre is.

A gyöngy anyagának (összetételének) és a készítés technológiájának megismerése komplex kutatást igényel: kémiai, ásványtani analízis és technológiai kísérletek. Számbavéve az ezirányú külföldi kutatások eredményeit⁹ és a hazai lehetőségeket, olyan vizsgálati módszerek kialakítására törekedtünk, amelyek az alapkérdésre adnak választ: *miből és hogyan* készítették a vizsgált gyöngyöket.¹⁰

Két különböző típusú gyöngyöt választottunk vizsgálatra. A két gyöngy már külsőleg is eltér egymástól. Az egyik az ún. többtagú vagy botgyöngy,¹¹ a másik, egy színes, hullámvonalakkal díszített. Jelen dolgozat az utóbbi gyöngytípusra vonatkozik.

A hullámvonalakkal díszített gyöngy a színesgyöngyök nagy családjába tartozik. Előzményei az időszámításunk előtti időkre nyúlnak vissza.¹² A Kárpát-medencében a változatos formájú és díszítésű színesgyöngyök a későrómai korban jelennek meg;¹³ és az ugyancsak ebbe a gyöngycsaládba tartozó millefiori gyöngyök késői fajtája X–XI. századi temetőinkben is megtalálható. A színesgyöngyök virágkora a Kárpát-medencében a VI. századra tehető. Ekkor jelenik meg az ún. „avar szemesgyöngy”, és hosszú ideig szinte egyeduralgodik.¹⁴ A szemesgyöngyökből fűzött gyöngysorokban mint „kísérőgyöngyök” másfajta színesgyöngyök is megtalálhatók. A csíkos, az egy- és keresztező hullámvonallal díszített, a többtagú, dinnye alakú vagy gerezdelt gyöngyök állandó összetevői ezeknek a gyöngysoroknak, de nem maradnak ki belőlük a közepes nagyságú, kerek, egyszínű (sárga, barna) gyöngyök sem.

A sűrű hullámvonalakkal díszített gyöngy is egyik kedvelt változata a színes gyöngyöknek. Az általunk vizsgált darabok a környei VI. századi temetőből származnak.¹⁵ Az „a” jelzésű (1. kép a) kis hengeres formájú hat

gyöngysorban található meg: a 32, 83, [7. kép 1] 89, [8. kép 1] 91, 117 [7. kép 2] és 138-as [8. kép 2] sírokból. A „b”-vel jelzett darab (1. kép b) a 83. sírből származik, (7. kép 1), míg a „c” szórványként került elő a temető területéről (1. kép c). A gyöngyök alapszíne rozsdabarna, díztésük fehér, az egész felületet beborító, szabályos hullámvonalakból áll. Az „a”-val és „b”-vel jelzett darabokon a nyílást sárga sáv veszi körül. A „b” és „c”-vel jelzett darabokat még a kereszttengetyűkre helyezett „szemek” is díszítik. Hasonló formájú és díztésű gyöngyöket ismerünk Andocs, Bóly, Fenékpusztá, Háros, Mohács, Pókaszepetk, és Várpalota, a környeihez hasonló korú temetőiből.¹⁶ A környei temető leletanyagának összegezésekor a színes szemesgyöngyöket helyi készítményeknek határoztuk meg abból a megfontolásból, hogy nagy számban fordulnak elő és hosszú ideig vannak divatban a Kárpát-medencében.¹⁷ A környei és a fenékpusztai temetők együttes értékelése kapcsán tett megfigyeléseink ezt a meghatározást alátámasztották, hiszen ez alkalommal még jobban kidomborodott a helyi római tradíciók továbbélése és a leletanyag folyamatos kapcsolata a későantik kultúrával.¹⁸ Bár kétségtelen, hogy az ún. „avar szemesgyöngyök” nem azonosak a Meroving-kori és az észak-itáliai langobard temetők szemesgyöngyeivel, mégsem lehet elválasztani azoktól. Az ottani szemesgyöngysorokban ugyanis a színes gyöngyöknek a mieinkhez hasonló típusait és variációit találjuk meg; s a színesgyöngyökből készült nyakékeknek a többtagú- és gerezdelt gyöngyök éppúgy alkotói, mint nálunk. A VI. századi színesgyöngyök előzményei a Kárpát-medencében csakúgy, mint Nyugat-Európában vagy Észak-Itáliában az antik üvegműhelyekben és az azokkal szoros kapcsolatban lévő helyi üveg- és gyöngykészítő műhelyekben keresendő.¹⁹ A VI–VII. századi színesgyöngyök az általános divatot tükrözik, így joggal merül fel a kérdés, helyese-e az „avar szemesgyöngyök” kárpát-medencei megjelenését az avarokhoz kötni; és még inkább: a sírokat, amelyekben színesgyöngysorok vannak (köztük szemesgyöngyök is) etnikailag avarnak minősíteni.

A pannóniai későrómai üvegműhelyek VI. századi továbbélésére még nincsenek bizonyítékaink, de a színesgyöngykészítés formái és technológiai tradícióinak továbbélése a VI. századi gyöngykészítésben — amelyet a változó divatnak megfelelően formáltak, színben és mintázatban gazdagítottak — nyomon követhető.²⁰

Salamon Ágnes

⁷ László, Gy., Steppenvölker und Germanen. Budapest 1970. 100. leegyszerűsíti a technológiát.

⁸ Nadel, S. F., A Black Byzantium. 1951 247–278 (Glass-workers); Göbel, P., Nupegas im Museum für Völkerkunde zu Berlin. Jb. des Museums für Völkerkunde zu Leipzig 36 (1969) 229–246.

⁹ A kutatási módszerekről összefoglalóan Bezborodov, M. A., Chemie und Technologie der antiken und mittelalterlichen Gläser. Mainz 1975. 33–45 teljes irodalommal. Hasonló gyöngy vizsgálatát közli Denninger, E., Physikalisch-Chemische Untersuchungen an Glasperlen der Merowingerzeit. Fundber. Schwaben 15 (1959) 80... Csak kvalitatív vizsgálatokat végeztek néhány alkotón, és lángban való lágyulást állapítottak meg. Technológiai kísérletek nem történtek, bár szerző szerint kívánatos lett volna.

¹⁰ A vizsgálatokat 1967-ben kezdtük meg az MTA Régészeti Intézet Természettudományi Laboratóriumában. A metodika kidolgozásában a szerzőkön kívül részt vett Nyári Istvánné vegyésztechnikus.

¹¹ A botgyöngyökön a korrózió okozta változást vizsgáltuk: Duma, Gy.—Sauter, F., Korrodált üvegek vizsgálata. Építőanyag 22 (1970) 348–354.

¹² Koch, U., a korai millefiori gyöngyökről im. 500.

¹³ Salamon, Á.—Barkóczi, L., Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1970/57, 65 Taf. XIX

¹⁴ Kovrig, I., im.

¹⁵ Salamon, Á.—Erdélyi, I., Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. StudArch 5 (1971) a gyöngyökről 38–40.

¹⁶ Andocs, Újhalastói temető 6. sír (Garam, É., FA 23 (1972) 133); Bóly, Sziebert pusztá B. temető 30. sír (Papp, L., Pécsi MÉ 1962. 20. tábla 9), Keszthely, Fenékpusztá, Horreum 11. sír (Barkóczi, L.: Das Gräberfeld von Keszthely—Fenékpusztá aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. Jb. des Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 18 (1971) Taf. 80. 4.); Szigetszentmiklós, Háros 8. sír. (Sós, Cs. Á., ArchÉrt 88 (1961) 7. kép); Mohács 2. sír (Kiss, A., Pécsi MÉ 1964. 5. kép 45); Pókaszepetk Sós Á. ásátása, publikálatlan. Az anyag tanulmányozásáért ezúton mondok köszönetet. Várpalota 4/b sír (Bóna, I., Die Langobarden in Ungarn. Acta ArchHung 7 (1966) 33. t. 5).

¹⁷ Salamon, Á.—Erdélyi, I., im. 70, Koch, U.: im. 509.

¹⁸ Barkóczi, L.—Salamon, Á., Remarks on the 6th Century History of „Pannonia”. Acta ArchHung 23 (1971) 139–154.

¹⁹ Koch, U. im. 509, 511; Salamon, Á., Spätromische Perlen aus Ungarn. Manuscript.

²⁰ Andrae, R., im. 156.

Három, külső jegyeik alapján sok hasonlóságot mutató gyöngy anyagi sajátosságainak megismerésére természettudományos vizsgálatokat végeztünk. Ezek mennyiségi kémiai elemzésből, mikroszkópi, ásvány- és kőzettani meghatározásokból, valamint hevítőmikroszkópi vizsgálatokból tevődtek össze. Ez utóbbi vizsgálatok kiértékeléséhez — a gyöngyök anyagi sajátosságainak megfelelő — új módszert dolgoztunk ki. Végül a természettudományos vizsgálatokat technológiai kísérletekkel egészítettük ki.

1.

A vizsgált gyöngyök alakja közel szabályos forgástest (2. kép 2.), melyet jól látható módon képlékeny megmunkálással alakítottak ki (2. kép 3.). Minden gyöngynél — a fazekasok cserépedényeinek engobedíztetésére emlékeztető — fehér, ritkábban sárga vagy zöldes színű hullámos vonalakkal álló mintát alkalmaztak (2. kép 4.).

Anyaguk első megítélésre zsugorodásig égetett, magas vastartalmú anyagnak látszik. Gyengén zsírfényű felületükön számos kerek üreg látható, ezek a vonaldíszítéseken is gyakoriak (2. kép 5.). Törésük kagylós, az egyik gyöngy törésfelülete sötét barna (1. kép c: 3. sz. gyöngy), a többi világos barna színű (1. kép a-b: 1, 2. sz. gyöngy). A törésfelületeken lévő kerek mélyedések jól mutatják, hogy a gyöngyök anyaga számos gömb alakú üreget, — gázzárványt tartalmaz.

Két gyöngy anyagának átlagából teljes mennyiségi kémiai elemzést végeztünk. Az elemzési adatokból már első megítélésre megállapítható, hogy külső jegyeivel ellentétben a gyöngyök anyagát aligha lehet égetett agyagnak — vagy annak az olvadékának — tekinteni, azokat inkább a többalkotós mészkő-alkáli-szilikát csoportjába lehet sorolni. Az ezekre az üvegekre jellemző főösszetevők ($\text{CaO}-\text{Na}_2\text{O}-\text{K}_2\text{O}-\text{SiO}_2$), viszonylagos mennyiségei alapján a gyöngyök anyaga messzemenően hasonló. 1. táblázat.

	2. gyöngy (1. kép b) %	3. gyöngy (1. kép c) %
SiO_2	60,24	58,32
Al_2O_3	3,39	2,66
Fe_2O_3	9,33	10,72
TiO_2	0,16	0,10
CaO	8,04	10,26
MgO	1,56	0,88
K_2O	1,49	0,96
Na_2O	14,70	13,08
MnO_2	0,66	2,70
Izz. v.	0,32	—

A vonaldíszítések anyagát csak kivételesen és kis mennyiségben lehetett az alapanyagtól elkülöníteni, s így csak néhány főalkotót tudtunk mennyiségileg meghatározni. Mivel e vizsgálatok azt mutatták, hogy a díszítések és az alapanyag egyes összetevői elsősorban alkáli-tartalmuk mennyisége közel egyező, ezért joggal feltehető, hogy a díszítésekhez az alapanyaggal azonos üveget dolgoztak fel. A minőségi kémiai vizsgálatok a zöldes színű díszítésekénél réz, a sárga színűeknél ólom jelenlétét mutatták ki, meglepő módon sem a fehér, sem a sárga fedőhatású vonaldíszek anyaga ónt vagy antimont nem tartalmaz.

A gyöngyökből készített metszetek csiszolt felületei a ráeső fényben végzett mikroszkópi vizsgálatoknál lilás árnyalatú barna színűek. Jól láthatók az anyag egyenlőtlen elkeveredésére utaló jelentős árnyalati különbségeket mutató hullámos, köteges, helyenként foltos elszíneződések. Megfigyelhetők az alapanyagban levő fel nem tárt színes ásványszemcsék és a megnyílt gömbüregek, a gáz-

zárványok. A díszítésekhez felhasznált színes üvegek elvétele a gyöngyök belsejében is megtalálhatók (2. kép 6). Ahol a fehér színű díszítés anyaga — feltehetően korróziós hatásra — részben elpusztult, ott a gyöngyök felszínénél mélyebben fekszik és ezért ma már bekarcolt mélyedések kitöltőanyagának látszik (2. kép 7.). A ráeső fényben végzett mikroszkópi vizsgálatoknál megállapítható volt, hogy a színes díszítések fedőhatását az átlátszó szintelen vagy színes üvegbe zárt fehér színű szemcsék okozzák. Kétségtelen, hogy ezen túlmenően az üvegben levő számos apró gázzárvány is fokozza a fedőhatásukat. A vékonyecsiszolatokon végzett ásvány- és kőzettani meghatározásoknál határozottan felismerhető, hogy a gyöngyök anyaga folyásos szerkezetű — számos buborékot és ásványszemcsét magabazárú —, üveges olvadékból áll. A gyöngyök térfogatának egyötöd részét a különböző méretű, gömb alakú üregek, gázzárványok képezik. Hasonló mennyiségben tartalmazza a fel nem tárdott ásványi törmelékanyag szabálytalan alakú szemcséit is.

Az alapanyagban levő kristályok nagyobb tömege az olvadékban fel nem tárdott törmelékhez tartozik. Minden mintánál megfigyelhetők a beagyazó üvegnél nagyobb törésmutatójú, szintelen megnyúlt alakú aluminumszilikátok, mullitkristályok is. Mivel ezek ebben az esetben csak olvadékból — az alapanyagot képező üvegből — keletkezhetek, azért a kristályos rész jellegzetes külön csoportját képezik (3. kép 8).

A fel nem tárdott törmelékanyag jelentős részét a vasoxid-hematit szemcsék alkotják, melyek mellett számos szélein megolvadt kvarc, kálföldpát, kivételesen plagioklász szemcsé is található. Az ásványszemcsék belsejében a magas hőmérséklet hatására történt átkristályosodás — kontaktásványok képződése — figyelhető meg. A vasas törmelékanyag nagyobb szemcséinek belsejében monticellit (vagy wollastonit), diopszid, ritkábban aktinolit kristályok megjelenése arra mutat, hogy a gyöngyök készítésénél a hőkezelés ideje és hőmérséklete már lehetővé tette a kontakt ásványok képződését, de az ásványos törmelékanyag teljes feltáródásához — az üvegszerkezetbe való beépüléshez — a körülmények nem voltak megfelelőek (3. kép 9). A gyöngyök vékonyecsiszolatain jó megfigyelhető, hogy a vonaldíszítések anyaga az alapanyaggal ellentétben sehol sem folyásos szerkezetű. Az üvegbe zárt — már előzőleg említett — fehér színű szemcsék diopszidos halmazoknak ($\text{CaO}.\text{MgO}.\text{SiO}_2$) bizonyultak, melyek az üvegben levő karbonátos anyagok átkristályosodásával keletkezhetek. E megállapítás értetetővé teszi a kémiai vizsgálatok eredményét, mely szerint a fedőhatású üvegekben ón vagy antimon jelenlétét nem lehetett kimutatni.

Az ásvány- és kőzettani vizsgálatok alapján feltehető, hogy a gyöngyökhöz valamely már meglevő szintelen üveget dolgoztak fel, melyhez a színező anyagokat — az üveg lágyulásához elegendő viszonylag alacsony hőmérsékleten — képlékeny alakításuk alkalmával utólag adták. Kétségtelen, hogy e technológia sem a hematitos ásványok örleménye alakjában bevitt vas és mangánvegyületek egyenletes elkeveredését, sem pedig tökéletes feltáródásukat nem tette lehetővé. Mivel az említett módon előállított gyöngyök anyagát mind a fel nem tárt és részben átkristályosodott ásványos törmelékanyag jelentős mennyisége, mind az olvadékból történt kristálykiválás miatt már aligha lehet üvegnek tekinteni, azért megfelelőbbnek tartjuk az „üvegszerű” megnevezést alkalmazni. Ez annál inkább indokolt, mivel a ma elfogadott meghatározás szerint az „üvegek olyan olvasztás útján nyert szervesetlen termékek, melyek kristályosodás nélkül jutottak szilárd állapotba”,²¹ s így tökéletesen izotróp tulajdonságuk van.

Az üvegszerű anyagból álló gyöngyök olvadási viszonyait — hőmérséklet és idő függvényében — általunk e célra átalakított Zeiss-hevítőmikroszkóppal vizsgáltuk, melynél az egyenletes (10 C°/perc) hőmérsékletemelkedést

²¹ Naray-Szabó, I., A szilikátok fizikai tulajdonságai 1962 (Budapest) 14.

messzemenően biztosítani lehetett. E vizsgálatoknál minden esetben azt tapasztaltuk hogy a gyöngyök anyaga az olvadásuk meghatározott szakaszában jelentősen megduzzad. Ez rendszerint akkor következik be, amikor az olvadék még fel nem táródott részeket tartalmaz, és ezért a hőkezelés hatására gáznemű termékek felszabadulásával járó átalakulások történnek. A buborékok képződése mindenkor jellegzetes az olvadási folyamatnak arra a szakaszára, mely az üveges állapot teljes kialakulását megelőzi. A gyöngyöknél e jelenséget jól értelmezi az előzőekben ismertetett mikroszkópi vizsgálatok alkalmával megfigyelt jelentős mennyiségű fel nem táródott ásványos törmelékanyag jelenléte (4. kép). Megkíséreltük az üvegszerű anyagok hőmérséklet hatására bekövetkező alakváltozását számszerű értékekkel is kifejezni, hogy az olvadás folyamata összehasonlításra alkalmas grafikus ábrázolásban is megadható legyen. A hevítómikroszkópi vizsgálatok kiértékelésére általánosan alkalmazták a próbatest középpontján áthaladó alakra merőleges képzett síkmetszetében meghatározott magassági és arra merőleges irányú méretváltozásait, melyeket — hőmérséklet függvényében ábrázolva —, az olvadás folyamatára jellemzőnek tartanak.²² E mérések esetünkben nem nyújtottak jól kiértékelhető eredményeket. Több alkalommal az olvadó anyagok fizikai tulajdonságainak jellemzésére a hőmérséklet hatására alakváltozást szenvedő próbatest előbb leírt metszési idomához húzott érintő és az alappal bezárt szögnek — a peremszögnek — változását, melyet cosinus értékben adnak meg.²³ Ezeknek az értékeknek hőmérséklet függvényében történő ábrázolásával olyan görbéket nyerünk melyeknek a vízszintes tengellyel alkotott metszéspontjai $\cos 90^\circ = 0$ értékeknek felelnek meg és ezért a kísérleti körülmények között a még változatlan próbatest és a félgömb alakú olvadéokra jellemző hőmérsékleteket határozzák meg. Mivel e két hőmérséklet határ közötti szakasz az anyag lágyulására jellemző változásokat mutatja, azért ez az ábrázolás igen alkalmas a különböző anyagok olvadási folyamatának összehasonlítására. Az olvadás említett szakaszában a hőmérséklet emelkedésével — a felületi feszültség hatására — az olvadék alakja mindinkább gömbalakhoz közelít, ezzel párhuzamosan a peremszög $\cos 90^\circ = 0$ kezdeti értéktől $\cos 0^\circ = +1$ érték irányában növekszik. Ezért ebben az ábrázolásban a peremszögek változását mutató görbék csúcsértékei azonos körülmények között a különböző olvadékok felületi feszültségei összehasonlítását is lehetővé teszik. A vizsgált üvegszerű anyagoknál e görbék 800–850 °C hőmérséklet határokon belül jelentkező legmagasabb pontjai között jelentős eltérés van (5. kép a). Ha ugyanabban a hőmérséklettartományban a két gyöngy olvadáskor felületi feszültségére a kémiai összetevőik alapján végzett számítás útján²⁴ következtetünk, akkor az előbbiektől eltérő 342,30 Dyn/cm — 2. sz. gyöngy — és 350, 24 Dyn/cm — 3. sz. gyöngy — értékeket nyerünk. A hevítómikroszkópi vizsgálatok alapján meghatározott és számítással nyert értékek nem azonos jellegű eltérése jól mutatja, hogy a hasonló kémiai összetételű gyöngyök megolvasztásával kezdetben még közel sem egyező fizikai sajátosságú olvadékok képződnek. E megfigyelés alapján joggal feltehető, hogy a gyöngyök készítésénél az azonos összetételű alapüveghez hasonló kémiai

összetevőkből álló és közelegyező mennyiségű, de eltérő minőségű, szemcsészetű, ásványos törmelékanyagot dolgoztak fel. Érthető hogy az adalékanyag feltáródásának mértéke azonos körülmények között kezdetben különbözött volt.

A görbékben megfigyelhető, hogy a mindenkor jellegzetesnek számító félgömb alakot mind a két anyag olvadáka már gyakorlatilag azonos hőmérsékleten éri el, e ponttól kezdődően — a hevítómikroszkóppal követhető peremszögváltozás alapján — olvadásuk azonosan folytatódik.

A peremszögek meghatározásával a gyöngyök olvadási folyamatára jellegzetes duzzadás nem követhető. E jelenség hőmérséklet függvényében történő meghatározására a hevítómikroszkópi vizsgálatoknál eddig nem alkalmazott eljárást vezettünk be, melynél a folyamatot az olvadó anyag térfogatának és felületének a próbatest kezdeti állapothoz viszonyított százalékos változásaival jellemeztük. Számításainkat a ma kevésbé ismert Guldin-féle baricentrikus szabály alapján végeztük, mely a hasonló számítási eljárások között a legmegfelelőbbnek bizonyult. Az olvadó próbatestról készített felvételek felnagyított képein e számítást kielégítő pontossággal lehetett elvégezni. Az így nyert értékek grafikus ábrázolásával, hőmérséklet függvényében térfogat (V/cm^3 % Δ) és felületváltozást (Ω/cm^2 % Δ) szemléltető görbéket nyertünk (5. kép b). Ebben az ábrázolásban a görbék alapján jól látható a gyöngyök hasonlósága, melyen belül kifejezésre juthatnak jellegzetes eltérések is. Az ismertetett térfogat- és felületváltozás meghatározásával párhuzamosan vizsgáltuk a gyöngyök anyagából készített próbatestek alapterületének olvadásor bekövetkező változását is, melyet az alappal érintkező felületük eredeti területéhez viszonyított százalékos eltéréssel jellemeztünk (Ωcm^2 % Δ) és hőmérséklet függvényében ábrázoltunk (6. kép.). Azt tapasztaltuk, hogy a gyöngyök üvegszerű anyagának olvadáka kezdetben eltérő mértékben, később a törmelékanyag feltáródásával, üveggé alakulásuk után már azonosan nedvesítik az alapterületet.

A gyöngyöket a földben való fekvésük alatt ért korróziós hatások tanulmányozására kísérleteket végeztünk magasnyomású és hőmérsékletű gőztérben. Azt tapasztaltuk, hogy 220 °C hőmérsékleten 96 óráig tartó autoklávus kezelés hatására a fehér színű díszítés üveganyaga jelentős mértékben kioldódott, ugyanakkor az alapanyag csak kisebb, alig követhető felületi elváltozást szenvedett. Az autoklávus kezelés hatására a fehér színű üvegsíkok helyén mélyedések keletkeztek, hasonlóak ahhoz, amit az egyes gyöngyök felületén észleltünk, és amit a mikroszkópos vizsgálatok alapján már korróziós hatásoknak tulajdonítottunk. Mint ismeretes, a $\text{CaO}-\text{Na}_2\text{O}-\text{SiO}_2$ rendszerben minden üveg bizonyos fokok vízzoldható²⁵ s így a korróziós hatásoknak kevésbé ellenállóak. Megfigyelték, hogy a mész-alkáli-szilikátüvegeknél az alkáliák kioldhatóságát az Al_2O_3 tartalmuk növekedése jelentősen csökkenti.²⁶ Hasonló hatást tapasztaltunk korábbi kísérleteink során az üvegek Fe_2O_3 tartalmával kapcsolatban is. Ez utóbbi különösen jól magyarázza az üvegszerű gyöngyök magas vastartalmú anyagának korróziós hatásokkal szemben mutatott kedvező ellenállását.

²² Harktor, H. J., Dilatometer und Erhitzungsmikroskop in ihrer Anwendung zur Charakterisierung von Kaolinen und Tonen. *Keramische Zeitschrift* 6 (1954) 215–320., 381–388; Kociszewski, L., Metody laboratoryjne badania przedmiotow zabytkowych ze szkla. *Studia z dziejow przemiosla i przemioslu* 6 (1966) 49–75.

²³ Metz, A., Physikalische Untersuchungen bei hohen Temperaturen von Brennstoffen, Schlacken und keramischen Werkstoffen mit dem Erhitzungsmikroskop. *Radex Rundschau* (1950) 12–16.; Comeforo, J. E.—Hirsch, R. K., Wetting of $\text{Al}_2\text{O}_3-\text{SiO}_2$ Refractories by Molten Glass. *Journal of the American Ceramic Society* 35 (1952) 130–142.; Rasch, R., Beitrag zur Durchführung von Messungen im Erhitzungsmikroskop. Glas—Email—

Keramo Technik 4 (1957) 212–214.; Lehman, H.—Singh, U. S., Der Einfluss der Oberflächenspannung schmelzender Silikate auf den Angriff feuerfester Baustoffe. *Berichte der Deutschen Keramischen Gesellschaft* 75 (1957) 353–362.

²⁴ Dietzel, A., Praktische Bedeutung und Berechnung der Oberflächenspannung von Gläsern, Glasuren und Emails. *Sprechsaal* 75 (1942) 82–85.

²⁵ Keppeler, G.—Ipach, H., Die Haltbarkeit von Gläsern im Natron—Kalk—Kieselsäure System. *Sprechsaal* 60 (1927) 300.

²⁶ Eitel, W., Physikalische Chemie der Silikate. Leipzig (1929) 467–470.

A gyöngyök előállítására — laboratóriumi körülmények között — technológiai kísérleteket végeztünk. Ezek során azokkal teljesen azonos üvegszerű anyagot nem tudtunk előállítani. Ennek oka a jelentős mennyiségű, igen változatos ásványos törmelékanyag volt, melyet a kísérleti körülmények között aligha lehetett helyettesíteni. A feltételezett mésznátron-szilikátüvegből álló alapanyagot jól megközelítő sajátosságú üvegekkel végzett kísérleteink azonban így is alátámaszthatták a gyöngyök előállításával kapcsolatban alkotott alapvető feltevéseinket. Beigazolódott, hogy az elemzési adatoknak megfelelő kémiai összetételű magas vasoxidtartalmú keverékek olvadási is mindaddig erősen vízdoldhatók, míg anyaguk szivacsos. Mivel mint ismert, a gyöngyök alapanyagai a korróziós hatásoknak jól ellenálltak azért bizonyos, hogy a szivacsos gömbüreges szövetszerkezetük, csak valamely már lekötött alkáliakat tartalmazó anyag olvadáskor — tehát már korábban előállított üveg ismételt olvasztásakor — alakulhatott ki. A gyöngykészítés alapanyagául szolgáló üveghez adagolt hematitos törmelékanyag már alacsony hőmérsékleten bekövetkezett részbeni feltáródása megváltoztatta az üveg eredeti sajátosságait, színét, izotróp jellegét és kialakította gömbüreges szövetszerkezetét. Az üveg alacsony hőmérsékleten történt újabb nem tökéletes megolvastásakor feltáródott vasoxid elegendő volt ahhoz, hogy jelentősen növelje az alapanyagul alkalmazott mésznátron-szilikátüveg korróziós hatásokkal szembeni ellenállóképességét.

Kísérleteink során sikerült a vonaldíszítésekhez alkalmazott fehér színű üveggel azonos üveget előállítani, melynek fedőhatását ugyancsak diopszidos (CMS_2) halmazok okozták. Elő lehetett állítani a gyöngyök színes üveganyagait, közöttük olyan fedőhatású üveget is, melynek élénk sárga színét az eredetivel egyező módon a fel nem tárodott ólomoxid (PbO) okozta.

A gyöngyök alakítását ismert módon vasdrót magon végeztük, melyre előzőleg mésznátron és agyag keverékéből álló elválasztó réteget vittünk fel. Az izzó állapotban képlékenyen formált gyöngyöket a drótmagról levéve meleg homokágyban fokozatosan hűtöttük le.

Önként merül fel a gyöngyökkel kapcsolatban a helyi gyártás lehetőségének kérdése is. Ehhez ebben az esetben a technológiai folyamatok és az üvegyártás nyersanyagaival összefüggő kérdések vizsgálata alapján lehet vi-

szonylag jó támpontokat kapni. Az előállításukra irányuló technológiai kísérleteink azt mutatták, hogy képlékeny alakításuk viszonylag egyszerű eszközökkel kivitelezhető, de nagy gyakorlatot igénylő tevékenység, mely ezért erősebben kapcsolódik a termelőerőkhöz, mint a termelőeszközökhöz és a készítésük helyéhez. A gyöngyök alapanyagának, a mésznátron-szilikátüvegnek előállítása már sokkal több feltételhez van kötve. Ismert, hogy a $\text{CaO}-\text{Na}_2\text{O}-\text{SiO}_2$ háromszázevű rendszerben az 5,2 $\text{CaO}\%$, 21,3 $\text{Na}_2\text{O}\%$ és 73,5 $\text{SiO}_2\%$ összetételű üvegnek 725°C hőmérsékleten eutektikus olvadása van. A fenti összetételnek megfelelő keverékből ezért viszonylag alacsony hőmérsékleten — gyakorlatilag 85–900°C hőmérséklet határok között — már üveg nyerhető. Az adott körülmények között még nehezen folyó — nagy viszkozitású — rendszerint kissé zavaros és csak gyengén áttetsző üvegolvadék a gyöngykészítés alapanyagának már megfelelő lehet. Ilyen minőségű üveget kisebb mennyiségben könnyen elő lehet állítani, ha a megfelelő nyersanyagok rendelkezésre állnak. Tudjuk, hogy a kezdetleges üvegyártás erősen kötődött a nyersanyagokhoz, melyek közül a kvarehomok és a mészkő számos helyen megtalálhatók, ugyanakkor a nátriumsók csak kevés előfordulással ismertek. E tevékenység alapfeltételét ezért döntően a nátriumsók, elsősorban a szódá előfordulása határozta meg. Irodalmi adatokból ismert, hogy az üvegyártáshoz szükséges természetes szódá Európában egyedül a Kárpát-medencén belül fordult elő jelentős mennyiségben. A Nagyalföldön — Debrecen környékén — a múlt században még számos olyan nagyobb kiterjedésű 3–5 láb mély (1 m = 3,163 láb), tiszta vízü, időszakos tavak ismertek, melyek a nyári időben kiszáradtak, ilyenkor helyükön a megrepedezett talaj felszínét kristályos szódából álló fehér színű palás réteg borította. Ebben az időben a természetes szódát még rendszeresen gyűjtötték, és iparilag hasznosították. Az előfordulás jelentőségét jól mutatja, hogy a múlt század közepén évi 4–4500 mázsa nyersanyagot termeltek ki ezen a területen.²⁷ Több helyen — különösen a települések környékén — a szennyvizek nitrifikáló hatására salétromtelepek alakultak, melyekből a múlt század közepén egyedül Ausztria évente 1500 mázsát dolgozott fel.²⁸ Az említett előfordulások ma már nem ismertek, mivel a szódaképződés természetes feltételei megszűntek. Bizonyos azonban, hogy e területen a természetes szódá képződésének feltételei korábban sokkal kedvezőbbek lehettek és így aligha képzelhető, hogy e gazdag előfordulást az üvegekészítés nyersanyagaként ne hasznosították volna.

Úgy gondoljuk, hogy e könnyen kitermelhető természetes szódaelőfordulással joggal lehet kapcsolatba hozni a kora középkori nátronüvegek előállítását is.

Duma György

III.

A gyöngyök ásvány- és közettani meghatározása

A 3. sz. gyöngy anyaga vékonycsiszolatban szürkés-zöld színű, hólyagos szövetű, folyásos szerkezetű, a kanadabalszamnál nagyobb törésmutatójú üveges olvadék, melyben 20 térfogat százalék körüli mennyiségben 0,04–0,8 mm méretű szabálytalan alakú és elrendezésű törmelék észlelhető. Az üveganyagban számos 10 mikronnál kisebb, főleg szubmikroszkopikus gázzárvány figyelhető meg. Az alapanyag durva hólyagos szövetszerkezetét — mintegy 20 térfogat százalékban — 20–350 mikron

nagyságú gömbüreges alkotják. Az üveges olvadékban gyakoriak a 10–100 mikron hosszú szálas tűs kifejlődésű — a beágyazó üvegnél nagyobb törésmutatójú — szintelen kristályok, melyek csak a megolvadt üvegből válhattak ki. Biztos meghatározásuk optikai úton nem volt lehetséges, a rendelkezésünkre álló optikai adatok alapján azonban határozottan alumínium-szilikát változatoknak tekinthetők, legvalószínűbb, hogy mullitkristályok.

Az üveges olvadékban észlelhető törmelék túlnyomó többsége vasoxid-hematit szemcsékből áll. Némelyikben — főleg a nagyobb méretű törmelékes vasas szemcsék

²⁷ Leomhard, K. C., Natron—Seen, über die in Ungarn. Mineralogisches Taschenbuch für das Jahr 1824. 18 (1824) S. 916–917. Irinyi J., A konyári tó. Athenaeum tudományok és szépművészetek tára. Pest 1839.; Ua., Die Soda—Seen—in Ungarn. Annalen der Erd-, Völker- und Staatenkunde 10 (1840) 573–576. Balogh, J., A magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetében. (Buda, 1840); Arany, S.—Babarczy, J., Alföldi sókivirágzások és talajvizek. Mezőgazdasági Kutatások. 10 (1937) 89–95.

²⁸ Moser, I., Bericht über die Reise nach den Salpeter—Districten in Ungarn. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt I. (1850) 562–563; ua., Ueber die Salpeterdistricten in Ungarn. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt. I (1850) 453–472; Szabó, J., Vorkommen und Gewinnung des Salpeters in Ungarn. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt. I (1850) 324–342; Ragsky, Fr., Untersuchung der Salpetererden aus Ungarn. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt II (1851) 166.

belső részén — 0,05–0,2 mm méretű megnyúlt vagy zömök alakú magas hőmérsékleten képződött kontakt ásványok, wollastonit, vagy monticellit kristálykák figyelhetők meg. A kontakt ásványok a gyöngyök színéhez használt vasas-karbonátos anyagnak hő hatására keletkezett származékai. A fent leírt vasas törmelék mellett kevés 0,1–0,8 mm méretű, szegélyén megolvadt barna színű üvegtörmelék is megfigyelhető, melyekben 0,02–1 mm nagyságú szilánkos kvarctörmelék is észlelhető.

A 2. sz. gyöngy anyaga vékonyesíszolatban palackzöld színű. A hólyagos szövettű, folyásos szerkezetű, kanadabalzamnál nagyobb törésmutatójú üveges olvadékban 0,02–1,2 mm méretű — 15–20 térfogat százalékot alkotó — szabálytalan alakú és elrendezésű, főleg vasoxidos összetételű szemcsék és számtalan 10 mikronnál kisebb, szubmikroszkopikus légzárvány észlelhető. Az alapanyag durva hólyagos szövetszerkezetét számos gömbüreg képezi, melyek 0,02–1,7 mm közötti méreteken fordulnak elő. Az olvadék színét döntően a feltárodott, esetleg finom disperz eloszlású, optikai úton nem észlelhető vas adja. Az olvadat anyagból kikristályosodott 20–100 mikron méretű szintelen szálak — valószínűleg mullitkristályok a 3. sz. mintához hasonlóan itt is gyakoriak.

A túlnyomóan vasoxidos anyagú törmelékesszemcsék mellett kevés 0,1–0,5 mm méretű megolvadt szegélyű

kvarc és káliföldpát szemese, valamint szórványosan 0,2 mm méretű ikerlemezes plagioklász is megfigyelhető. A gyakoribb vasas törmelékanyag nagyobb szemcséiben 0,05–0,3 mm méretű egyirányban megnyúlt vagy zömök alakú kontakt ásványok: diopszid, wollastonit vagy monticellit, ritkábban aktinolit kristályok figyelhetők meg. Ez az ásványtársulás az egykori vasas-karbonátos-agyagos összetételű törmelékes szemcsékre utal, melyek az üvegolvadékban hőhatásra kontakt ásványokká kristályosodtak át. Ezeknek az anyagoknak a teljes feltárodásához — beolvadására — a szilikátolvadék hőmérséklete és a hőkezelés ideje nem volt elegendő. Egyes szemcséknél a finomszemcsés karbonát — erős diopsziddá történő átkristályosodás mellett — még nyomon követhető.

A gyöngy külső részén helyenként jól megfigyelhető a fehér színű vonaldíszítés anyaga. A gyöngy főtömegével ellentétben anyaga szintelen, nem folyásos szerkezetű, de azzal egyezően hólyagos szerkezetű üvegből áll. A szintelen üvegben számos 10–100 mikron nagyságú — mintegy 20 térfogat százalékot alkotó —, egykor karbonátos összetételű szemcsék átkristályosodásával keletkezett fehér színű diopszidos halmaz látszik, melyektől az üvegnek fedőhatása van.

Ravasz Csaba

Összefoglalás

A cikk I. része összegezi a gyöngy kutatás jelenlegi helyzetét és felsorolja, milyen kérdésekre várható válasz a gyöngyök, illetve gyöngy sorok elemzéséből. Ismerteti a vizsgált gyöngy típust, felsorolja az eddig publikált magyarországi darabokat. Végül felveti azt a kérdést, helyes-e az ún. „avar szemesgyöngyök” Kárpát-medencei megjelenését az avarokhoz kötni, és még inkább: a sírokat, amelyekben színesgyöngy sorok vannak — közöttük szemesgyöngyök is — etnikailag avarnak minősíteni.

A II. részben leírt vizsgálatok alapján bizonyos, hogy a gyöngyök alapanyaga mésznátron-szilikátüvegből, fel nem tárodott, részben átkristályosodott árványos törmelékanyagból és az olvadékból képződött kristályokból áll. Ennek alapján a szerzők indokoltan tartják az üvegyöngyöktől való megkülönböztetés céljából a gyöngyökre az „üvegszerű” megnevezést alkalmazni.

A technológiai kísérletek is igazolták, hogy a gyöngyökhöz valamely meglevő üveget dolgoztak fel, melyhez utólag túlnyomóan hematitos ásványokból álló törmelék-

anyagot adtak. A gyöngyök képlékeny alakítással készültek, az egyedi előállításuknál ma is követett módon fémrúdra felvitt olvadékból. A fémre felvitt agyagos elválasztórég nyoma a középtengelyüket képező üregben jól felismerhető. A díszítés a gyöngyök felületére képlékeny állapotban felrakott — behengerelt — színes üvegszálakból készült.

A vizsgált gyöngyök készítésénél tehát az alábbi munkafázisok valószínűsíthetők:

1. a nyersanyag beszerzése (üvegtörmelék)
2. olvadékkészítés
3. a gyöngy magjának elkészítése
4. a díszítés anyagának elkészítése
5. a díszítés felrakása és behengerlése.

A gyöngyök alapanyagául szolgáló mésznátron-szilikátüveg előállításának helyét a magyarországi természetes szódaelőfordulásokkal hoztuk kapcsolatba.

Az ásvány- és közettani vizsgálatok eredményét a cikk III. része tartalmazza.

CONTRIBUTION TO HOW THE LATE ANTIQUE COLOURED BEADS WERE MADE

(Beads of a glass-like material decorated with close wavy lines)

Summary

The first part of the article covers the present stage of bead-research and analyses the causes of the obvious neglect of this field. It points out which questions might be answered in the course of the analysis of beads and strings of beads. The authors introduce the beads in question and enumerate the individual ones already written about in Hungary. Finally they raise the question, whether it is proper to attribute the appearance of the so-called „Avar eyed beads” in the Carpathian basin to the Avar tribes, and what is still more important, whether it is correct to determine the graves from which coloured strings of beads have been brought to light (with eyed beads among them) as belonging to the Avar ethnic group.^{1–20}

The second part of the article deals with the results of various experiments aiming to discover the characteristics of the basic material used for the making of the beads, e. g. quantitative chemical analyses, thermal microscopical and technological examinations.

According to our results, it has become evident that the beads were made of calc-natrium-silicate glass. On

the basis of these results we find it justified to distinguish this material from glass proper and call it only „glass-like”. The beads were made of a figurable melt wound around a metal stick. The decoration was made in a way that white fibrous glass was rolled into the soft surface of the bead.

We suppose that the basic material of the beads might have been prepared in the territory of Hungary as well, as natural sodium carbonate occurs here, too.^{21–28}

We could thus reconstruct the stages of the preparation of the beads as follows:

1. buying of raw material (i. e. broken glass)
2. preparation of melted glass
3. making of the so-called „bead-core”
4. making of the basic material of the applied ornament
5. application and rolling in of the ornament.

The results of the mineralogical and petrographical analyses are dealt with in the third part of the article.

Gy. Duma—Cs. Ravasz—A. Salamon

A PÉCSI ÓKERESZTÉNY MAUZÓLEUM ÁSATÁSA

(Előzetes jelentés)

Délkelet-Pannónia egyik, a múlt századtól kezdve meglehetősen sokat kutatott városa a Duna–Dráva szögletében fekvő Sopianae, amely az Itin. Antonini¹ szerint fontos útvonalak metszéspontjában feküdt. A magyar kutatás² már a múlt században az Itin. Antonini-ben említett Sopianae városát azonosította a Pécs közepén megtalált római településsel.

Az elmúlt közel 25 évben ásatásaink kiterjedtek a pécsi belváros délnyugati részén elterülő római város területére,³ és rendszeres feltáró munkát folytattunk a római kori temető területén.⁴ Eltekintve a kisebb temetőcsoportoktól, síroktól és sírkamráktól, a későrómai–ókeresztény temető új, eddig ismeretlen részeit sikerült feltárnunk, így 1958–1961 között a Geisler Eta u. 8. sz. alatt,⁵ majd 1968–1971 között az István tér 12–Geisler Eta u. 14. sz. alatt.⁶ Ezek a temetőrészek is világosan bizonyították, hogy a múlt században, ill. a század első felében a pécsi székesegyház környékén megtalált sírok és sírkamrák egy nagyobb temetői komplexus részei voltak, és a római várostól É-ra, ÉNy-ra fekvő temetők a városnak többé-kevésbé összefüggő temetkezési helyét képezték. Ezeket az utóbb említett temetőcsoportokat már korábban közzétettük, illetve megjelenés alatt állnak a Sopianae-ről írott monográfiában.⁷

Tudomásunk szerint rendszeres régészeti kutatások soha nem folytak az István tér középső, a székesegyháztól D-re eső, parkosított részein és minden remény megvolt arra, hogy – adott alkalommal – ezen a területen is sikerül megtalálni a későrómai temetők nyomait, annál is inkább, mivel a terület ősidők óta beépítetlen volt és a belváros többi részétől eltérően, ez a terület nem volt kitéve az utolsó 8–10 évszázad egymást követő és rendszeres építőtevékenységének. Éppen ezért üdvözlöttük nagy örömmel azt a lehetőséget, amikor Pécs Város Tanácsa Építési Osztálya⁸ felajánlotta, hogy a tér középső tengelyében fekvő vízmedencék helyén ásatásokat kezdhettünk, mivel ezek a sekély mélységű vízmedencék átépítésre kerülnek. Így került sor arra, hogy 1975-ben a tér közepén a két északi vízmedence közepén É–D irányú kutatóárkot vághattunk, és ezzel megkezdjük a tér közepének régóta dhajtott feltárását. Ebben az É–D irányú kutatóárkokban öt, a pécsi későrómai temetőből már jól ismert, vegyesfalazással épült, téglával nyeregtetőformában lefedett, későrómai sír bukkant elő. Ezek tájolása Ny–K-i volt, a sírban fekvő vázak fejjel Ny felé feküdtek. A sírok a szokásos későrómai mellékleteket tartalmazták: bronzékszereket és számos üvegedényt. Ez a körülmény kétségtelenül bizonyítja tehát, hogy a tér közepén folytatódott a római temető, a legszorosabb összefüggésben az István tér 12. sz. alatt feltárt temetőrészrel.

Az ásatások az 1975. évben 4 hónapig folytak, 1976-ban pedig közel két hónapig.⁹ Hat hónapi kutatómunkával sikerült feltárni egy hazánkban eddig páratlan nagyságú és jelentőségű, későrómai–ókeresztény épületet (1. kép).

A kétszintes épület felső része K–Ny-i irányú, egyhajós. Az épület falai (1. kép É, D, Ny falak) mentén kívülről északon és délen, valamint nyugaton kb. azonos méretű 3–3 pillér helyezkedik el (1. kép; 2. kép 4; 3. kép 1, 3), amelyek a fal síkjából 90–100 cm-re ugranak ki (1. kép É/1, É/2, É/5; D/1, D/3, D/5; Ny/1, 2, 3). Az épület külső hosszúsága, a pillérekkel együtt 18,10 m, belső hosszúsága hozzávetőlegesen 13,80 m; külső szélessége ugyancsak a pillérekkel együtt 9,50 m, belső szélessége 4,80 m. Az épület belsejébe, közepe táján egymással szemben 1–1 pillér ugrik be (1. kép É/4, D/4). Szél: 95, ill. 125 cm. A hajó K-i végén ugyancsak egymással szemben 100 cm szélességű, beugró pilléreket találunk (1. kép É/3, D/2), amelyek a diadalív tartó pillérei lehetnek.

Az épület K-i végéhez 1975-ben nem tudtunk hozzáférfni, mivel úttest alatt fekszik. Már akkor meg lehetett azonban állapítani, hogy apszissal fog záródni K felé (1. kép K fal). 1976-ban az épület K-i végén, a forgalom zavarása nélkül, az úttest alatt föld alatti járatot ástunk ki (2. kép 2) bányászok segítségével,¹⁰ és a fal külső íve mentén haladva előbb egy, majd egy második, nagyjából középpont fekvő széles pillért találtunk meg (1. kép K/1, K/2). Ebből K felé hatalmas fal ágazik ki. Így tehát az épület pontos mérete meghatározható volt, de éppen az apszis belseje, ahol az oltár várható, 1976-ban nem került feltárásra; ennek felderítése még további feladatunk.

Pontosan meghatároztuk az épület falainak alapozási mélységét (3. kép 3), és elsősorban az északi falon teljes pontossággal kirajzolódott a felső épület padlószintje, amelyik Ny felé lejt. Az ÉNy-i sarokban ennek a padlónak egy kis töredékét „in situ” megtaláltuk. A felső épület padlója alatt három részből álló sírkamra, azt is mondhatnánk „altéplom” helyezkedik el (1. kép 1., 2., 3., 4., 5. falak). Amint az alaprajzból világosan látható, a sírkamra nem pontosan középpont fekszik, hanem kissé északra eltolódik. A sírkamra tulajdonképpen három részre tagolódik: az „A” és „B” helyiségek szolgálták a temetkezés céljára, a „C” helyiség (1. kép 6., 8., 9. falak) – véleményünk szerint – a sírkamra előtere volt, amelyen keresztül a lejárás történt. Az „A” és „B” helyiségek együttes hosszúsága 680 cm, szélessége 330–340 cm. Az „A” és „B” helyiséget az északi fal mentén a beugró „X” pillér (Mag: 75 cm), a déli falon az „Y” pillér (Mag: 90 cm) választja el egymástól (1. kép). Ezekre téglából épült heveder támaszkodott. Ezek elpusztultak, de helyük a

¹ Itin. Antonini (232,8).

² Fülep, F., Sopianae c. monográfia kiadás alatt, részletes irodalommal.

³ Fülep, F., Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). RégFüz Ser. II. No 16 (Budapest 1974).

⁴ Lásd 2. j.

⁵ Fülep, F., Későrómai temető Pécs, Geisler Eta u. 8. sz. alatt. ArchÉrt 96 (1966) 3–41.

⁶ Lásd 2. j.

⁷ Lásd 2. j.

⁸ Az ásatási munkák anyagi és erkölcsi támogatásáért ezúton is köszönetet fejezem ki Pécs Város Tanácsának és a pécsi Janus Pannonius Múzeum vezetőségének.

⁹ A feltárások munkatársa Sz. Burger Alice; a felméréseket Farkas Pál mérnök végezte. Munkájukért ezúton is köszönetet mondok. — A régészeti anyag a pécsi Janus Pannonius Múzeumba került.

¹⁰ A munkálatokat a pécsi Aknamélyítő Vállalat végezte.

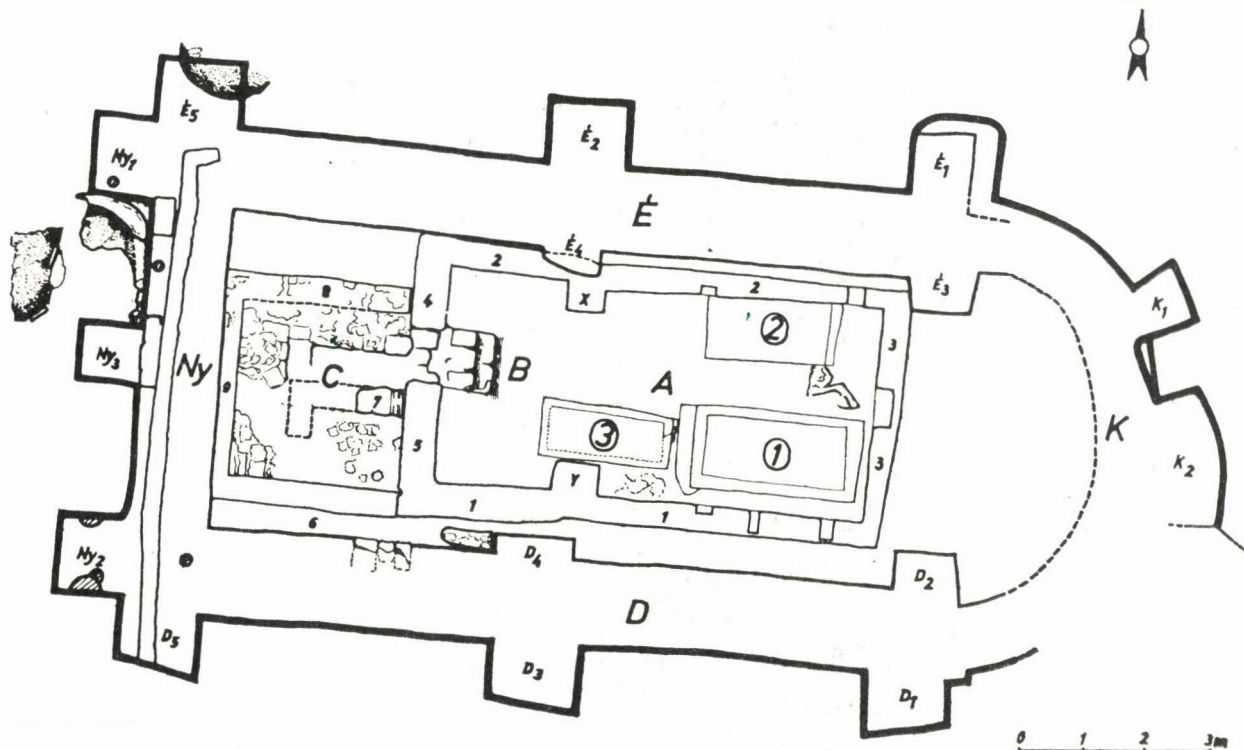
falon pontosan kirajzolódik (3. kép 4). A tető hordásában volt szerepük. A sírkamra K-i fala (4. és 6. kép) fent ívesen zárult, mag: 250 cm. Ezen nyugodott a boltozatos tető, amely itt mindkét oldalon megmaradt, a középső része azonban kb. 260 cm szélességben beszakadt. A falban ívesen záródó fülke található, amely nem középtűt fekszik, hanem kissé É felé eltolódik (4. és 6. kép).

A sírkamra déli fala („1.” fal) és északi fala („2.” fal) átlagban 180–200 cm magas. A déli falban két, téglával körülvett lyuk található, egymástól 100 cm távolságban. Az északi falban kb. 100 cm magasságban 20×20 cm méretű lyukat vágtak utólag a falba (4. kép). A sírkamra

ide két fal csatlakozott (1. kép 7. és 8. falak), amelyek között a téglából épült lépcső Ny felé folytatódott.

A „C” helyiségben a „8.” falat szinte teljesen kiszélték, csak K-i vége van meg nyomokban. A nyugati zárófal („9.” fal) kb. 30 cm magasan áll, a déli zárófal („6.” fal) 80–120 cm magasan maradt fenn, és mindkét fal teljesen téglából épült. A „6.” és „9.” falak össze vannak építve, a „6.” fal hozzá van építve az „1.” falhoz. A helyiségben még a „7.” fal csonkjai található, amely feltevésünk szerint délről határolta a lépcsőket (1. kép). A „8.” és „9.” fal mellett habarcsba rakott, hatalmas téglák borítják a helyiség padlóját.

PÉCS, ISTVÁN-TÉR 1975-76

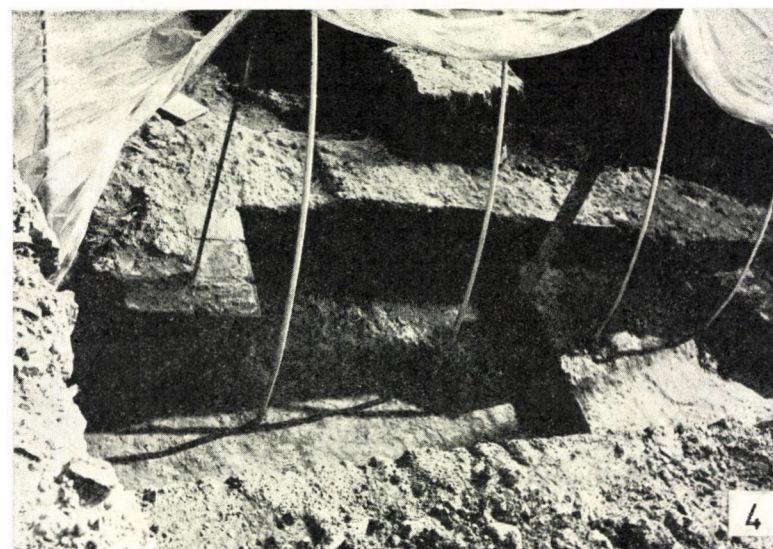

1. kép. A pécsi mauzóleum alaprajza
Рис. 1. План мавзолея в г. Печ
Fig. 1. Plan du mausolée de Pécs

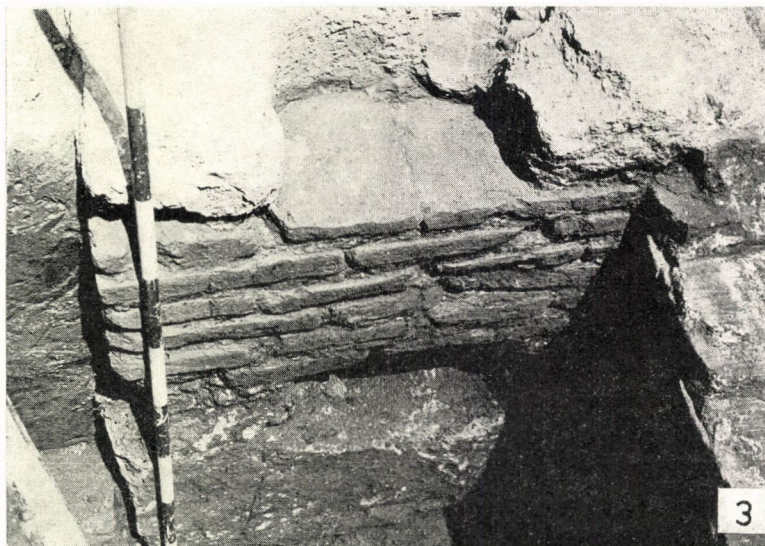
falai kőből készültek, felső részük, a boltváltól felfelé téglából.

Az „A” helyiség hossza: 425–430 cm. Az „A” helyiség falait teljesen simára levakolták, és ezeket szép falfestmények borítják (1. kép 1. és 2. falak K-i része az „X” és „Y” pillérig és 3. fal). Mind az „A”, mind a „B” helyiség falainak alsó része 15–20 cm magasságban nem kőből készült, a sírkamra itt csak a földbe van mélyítve (3. kép 2). A „B” helyiség falainak (1. és 2. falak Ny-i része és 4., 5. falak) belső struktúrája erősen elüt az „A” helyiség falaitól, amennyiben az előbbi sárgás, durva felületű habarcs borítja (3. kép 2). A sírkamra bejárata a „B” helyiség Ny-i falán található (1. kép és 3. kép 2). Ez a bejárat szintén nem tengelyben fekszik, hanem kissé É felé van eltolva. Szél: 80–85 cm. Az ajtó fent boltívesen zárult. Az ajtó előtt a „B” helyiségben két lépcsőfok található, amelyek téglából készültek (3. kép 2). Mag: 20, ill. 26 cm. Az ajtó Ny-i oldalán világosan látható, hogy

Az „A” sírkamra északi (1. kép 2), keleti (1. kép 3 és déli falát (1. kép 1. fal) festmények borítják (4. kép). Az „X” pilléren márványinkrusztációt utánzó, fehér-rózsaszínes falfestmény látható. Ehhez csatlakozik K felé keretelt, álló téglalap alakú mezőben a bűnbeesés (4., 5. kép) jelenete: bal oldalt Ádám, jobbról Éva áll, szemérmüket zöld falevéllel takarják el. Középtűt emelkedik az almafa, törzsén többszörösen megcsavarodva a kígyó, fejével egészen közel Éva könyökéhez. Az alakok magassága 80–86 cm. Ehhez a mezőhöz K-ről márványinkrusztációs tábla (4. kép) csatlakozik, közepén bordó színű koronggal. Ez a mező ugyancsak színes keretben van elhelyezve. Ettől K-re újabb téglalap alakú mező, benne álló férfialak, karjait orans tartásban magasra emelve, mindkét kezében koszorút tart, amelyről piros szalagok csüngenek le. Rövid tunicát visel, amelyet a derekán öv köt át. Lábainál jobbról és balról egy-egy oroszlán. Ez tehát egy Pannóniában jelenleg falfestményen egyedül-

2. kép. 1. A felső rétegek eltávolítása gépi erővel, jobbra a mauzóleum fölötti védőépület. — 2. A keleti apszis feltárása bányászati módszerrel. —
 3. Alumíniumvázaz fóliasátor a mauzóleum épülete fölött. — 4. A mauzóleum ÉK-i sarka É felől nézve
 Рис. 2. 1. Снятие верхних слоев машиной, в правой стороне: охранное сооружение над мавзолеем. — 2. Открытие восточной апсиды шахтой.
 — 3. Фольговый шатер с алюминиевым каркасом над зданием мавзолея. — 4. Северо-восточный угол мавзолея с севера
 Fig. 2. 1. Éloignement avec la machine des couches supérieures, à droite un bâtiment protégeant au dessus du mausolée. — 2. Exploration de l'absi-
 de de l'est d'une manière d'extraction. — 3. Tente de matière plastique avec un cadre en aluminium au dessus du bâtiment du mausolée. —
 4. Coin de nord l'est du mausolée, regardé de nord

3. kép. 1. A mauzóleum Ny-i zárófala, mellette Ny-ról kemencékkal. — 2. A sírkamra Ny-i fala a bejárati ajtóval. — 3. A mauzóleum DNy-i sarká. — 4. A sírkamra D-i fala, festett pillérrel
 Рис. 3. 1. Западная стена мавзолея, рядом с запада печи. — 2. Западная стена гробницы с входной дверью. — 3. Югозападный угол мавзолея. — 4. Южная стена гробницы с расписанным столбом
 Fig. 3. 1. Mur de l'ouest du mausolée avec des fours. — 2. Mur de l'ouest de la chambre sépulcrale avec la porte d'entrée. — 3. Coin de sud-ouest du mausolée. — 4. Mur de sud du mausolée avec un pilier peint

4. kép. A sírkamra É-i és K-i zárófala falfestményekkel
 Рис. 4. Северная и восточная стены гробницы с фресками
 Fig. 4. Mur de nord et de l'est de la chambre sépulcrale avec des fresques

5. kép. Északi fal: a Bűnbeesés jelenete
Рис. 5. Северная стена со сценой Грехопадения
Fig. 5. Mur de nord: la scène de la chute

6. kép. A sírkamra K-i zárófala, előtte a fehér márványszarkofággal
Рис. 6. Восточная стена гробницы, перед ней белый мраморный саркофаг
Fig. 6. Mur termant devant lequel se trouve un sarcophage en marbre

álló ábrázolás: Dániel az oroszlánok vermében^{10/a} (4. kép). Az alak mag: 95 cm. Ettől K-re, keskeny mezőben, a földből kinövő, húsos levelű növény, piros-kék és zöld levelekkel (4. kép). Ezt a mintát üti át a már említett, később bevésített lyuk (4., 6. kép).

A keleti falon a fülke fölött keretben Krisztus-monogram található; jelenleg eléggé megrongált állapotban van. Ettől jobbra és balra a fal felső részén koszorúkat festett a festő, amelyről piros szalagok csüngenek le (4., 6. kép). A fülke bal oldalán, valamint alatta levelek, közöttük szép pálmalevelek és virágok találhatók: a paradicsomkert. A fülkétől balra középtűt ülő alak, bő ruhában, amelynek öble két térdén nyugszik (6. kép). A pontos lerajzolásnál kitűnt, hogy az illető széken ül. A K-i fal déli oldala erősen megrongált állapotban van (6. kép), itt eredetileg sem lehetett falfestmény.

A déli falon az „Y” pillért széles, pompeji-vörös csíkok keretezik; a pillér törzsét a másikhoz hasonló márványinkrusztációs minta borítja. Ehhez csatlakozva ugyanolyan márványinkrusztációs táblát találunk, közepén bordó színű koronggal (3. kép 4), mint amelyet már az északi falon is észleltünk. A déli fal, amelyet az alább említendő márványszarkofág takart, eléggé megrongált állapotban van. A malter csak addig van elsimítva, amíg a készítő keze be tudott nyúlni a szarkofág mögé. Itt falfestmény — véleményünk szerint — eleve nem volt. A sírkamra ívelt mennyezetén a DK-i sarokban falfestmény nyomok, az „Y” pillér fölött pedig saruba bújtatott láb rajzolódott ki, ami azt bizonyítja, hogy a sírkamra boltozatos teteje is figurális falfestményekkel volt díszítve.

A sírkamra keleti felében három szarkofág talapzatára (1. kép, 6. kép), illetve töredékére bukkantunk. A déli fal mellett nagyméretű (H: 260—266, Szél: 130—132 cm) fehér márványszarkofág alsó része került elő. Csak alja maradt meg, amelynek mag: 40—45 cm. Oldalfalait leverték. A szarkofág töredékeit: több métermázsza fehér márványt, megtaláltuk a sírkamra belsejében. A szarkofág Ny-i végén (6. kép) kétoldalt egy-egy fülkében álló mez-telen alak lábszárai láthatók, térdig lecsüngő, redős

köpenyben. A bal oldali mellett vesszőből font kis kosár van kifaragva, tetején virágokkal. A jobb oldali alak jobb kezéből görbe szőlőmetsző kés csüng lefelé. Feltehetően évszak ábrázolások. A középső mezőt húsos indák, levelek töltik ki. A szarkofág K-i végén csak az egyik alakot faragták ki (az északit), hasonló a már említettekhez, míg a déli fülke kidolgozatlan. Középtűt az előzőhöz hasonló indadísz. A szarkofág előlapja hármas tagolású. Két szélén hasonló fülke található, középtűt sima mező, bizonyára felirat számára. Felirata azonban nem volt. A két fülke közül a nyugatiban álló alak alsó lábszárai félig vannak kimunkálva, a keleti fülke alakjának kifaragását el sem kezdték. A fentiekből kiderül, hogy a szarkofág nem volt teljesen kész, amikor felhasználták.

A szarkofág töredékeiből sikerült a tetejét is meghatározni, amennyiben a töredékek között két maszk is előkerült, amelyek a sarok-akroterionok darabjai lehetnek. Szarkofágunk tehát ahhoz a típushoz tartozik, amelynek a teteje a sarkain maszkokkal volt díszítve.

Ezzel a szarkofággal szemben-feküdt a 2. szarkofág (6. kép), amelynek csupán téglából és habarcsból megépített 204—212 cm hosszú, 96 cm széles talapzata fekszik a helyén. A szürke mészkőből készült szarkofágból, illetve fedeléből két darab található a sírkamrában. Ezt a szarkofágot tehát csaknem teljesen elpusztították.

Az 1. szarkofágtól Ny-ra ugyancsak megépített talapzaton fekszik a 3. szarkofág (1. kép). Ez sárgás homokkőből készült, oldalai elég töredékesen maradtak meg. Ez a szarkofág átnyúlik az „Y” pilléren túl a „B” helyiségbe.

A szarkofágokban csontváz, ill. leletanyag „in situ” nem feküdt. A leleteket és a csontvázakat a szarkofágok mellett a földre dobálva találtuk meg, jelölül annak, hogy a sírokat kirabolták. Eddig összesen 14 vázat lehetett elkülöníteni,¹¹ ezek között 11 férfi, 2 nő és 1 közelebből nem volt meghatározható. Közülük 1 szeműl 20—22 éves, a többi adultus, matus sőt senilis korú.

A sírkamra padlóján, ill. annak közvetlen közelében a szarkofágok környékén a következő érmek feküdtek:¹²

				A. D.		
1.	AE 3 ?			350 után	LRBC	p. 41.
	FEL TEMP REPARATIO	?				
				361—363		
2.	AE 1 DN FL CL IVLI-ANVS PF AVG			Arelate	LRBC	468—469?
	SECVRITAS REIPVB	PCON ..				(kopott)
3.	AE 3 Constantinus din. kopott, nem határozható meg					
4.	AE 3 DN VALEN-S PF AVG	B.		364—367		
	GLORIA RO-MANORVM	SMAQP		Aquileia	RIC	7b
		*				
5.	AE 3 DN VALENTINI-ANVS PF AVG	A		364—367		
	SECVRITAS-REI PVBLICAE	.ASISC		Siscia	RIC	7a
6.	AE 3 DN VALEN-S PF AVG			364—367		
	SECVRITAS-REI PVBLICAE	.ASISC		Siscia	RIC	7b
		*				
7.	AE 3 DN VALEN-S PF AVG	A		364—367		
	SECVRITAS-REI PVBLICAE	ASISC		Siscia	RIC	7b
8.	AE 3 DN VALENTINI-ANVS PF AVG			367—375		
	GLORIA RO-MANORVM	SMAQP		Aquileia	RIC	11a
9.	AE 3 DN VALEN-S PF AVG			367—375		
	GLORIA RO-MANORVM	*SMAQ?		Aquileia	RIC	11b
	(körülnyírt)					

^{10/a} Kádár Z., Pannónia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája. (Budapest 1939) 26—29.

¹¹ Ez a szám még nem végleges, mivel újabb csontvázak töredékei kerültek elő, amelyeknek feldolgozása még folyamatban van. Az embertani anyag feldolgozását K. Zoffmann Zsuzsanna végzi.

¹² Az érmek feldolgozásánál előforduló rövidítések: RIC = *Mattingly, H.—Sydenham, M. A., The Roman Imperial Coinage*. London. — LRBC = *Garson, R. A.,—Kent, J. P. C., Late Roman Bronze Coinage*. (London 1972).

10.	AE 3	DN VALEN-S PF AVG GLORIA RO-MANORVM	<u>.SMAQS</u>	367—375 Aquilaia	RIC	12b
11.	AE 3	DN GRATIANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM	<u>.TESA</u>	367—375 Thessal.	RIC	26c
12.	AE 3	DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM	<u>?</u>			kopott, hiányos
13.	AE 3	DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM	<u>?</u>			kopott, hiányos
14.	AE 3	DN VALEN-S PF AVG GLORIA RO-MANORVM	<u>?</u>			kopott, hiányos
15—16.	AE 3	<u>?</u> SECVRITAS tip.	<u>?</u>			körülnyírt, hiányos, nem határozható meg
17.	AE 3	<u>?</u> SECVRITAS tip.	<u>RPRIMA</u>			körülnyírt, hiányos, nem határozható meg

Egyéb leletanyag: 1 db sötétkék-pettyes üveg pohár oldaltöredéke és a fülkénél téglából kifaragott gyertyatartó, közepén a gyertya elhelyezésére szolgáló kormos, bemélyített kerek lyukkal.

A leírás után foglaljuk össze röviden az ókeresztény temetői épület kronológiai és építéstörténeti kérdéseit. Szeretném azonban előrebocsátani, hogy az épület keleti vége még teljesen nincs feltárva, a munka tehát tulajdonképpen folyamatban van, így az eredmények még nem tekinthetők véglegesnek, s amelyeket a további ásatások, illetve a részleges feldolgozás még módosíthat.

A pécsi épület legközelebbi közép-európai párhuzamát a dalmáciai Salonában találjuk meg. A két épület méretei, a pillérekkel övezett külső falak, a felső és az alsó épület beosztása nagyjából és egészében megegyeznek. Ezt az épületípust Dyggve Salonában mauzóleumnak nevezte el¹⁴ és analógiáit is összeállította. Ennek alapján neveztük el mi is épületünket mauzóleumnak. A pécsi mauzóleumot bizonyára a fehér márvány szarkofágban eltemetett kiemelkedő személyiség tiszteletére építették.

A dalmáciai-adriai kultúrkörön kívül megemlíthjük még a hispániai La Alberca-i martyriumot¹⁵ mint építészetileg a pécsihez közel álló példát.

Ami a pécsi épületnél elsősorban szembetűnik, és ebben különbözik is mind a salonaitól, mind a La Alberca-itól, hogy az alsó sírkamra építészeti alig van összefüggésben a felsővel és a két épület látszatra teljesen különálló. Erre egyébként Pécsen a székesegyház előtti II. festett sírkamra¹⁶ is példálul szolgál. Az épületnek ilyen szerkezete összefüggésben van az egész épületegység kialakulásával. Feltevésünk szerint ugyanis először a fehér márványszarkofágot helyezték el itt. Ezután kerülhetett sor az „A” helyiség megépítésére. Ezt alátámasztja az a körülmény, hogy a márványszarkofág mögött a fal nem volt festve. A sírkamra ekkor még az „X” és „Y” pillérekig terjedt (1. kép). Hogy ennek bejárata milyen volt, nem tudjuk.

Mikor kerülhettek ide a szarkofágok és mikor épült a sírkamra keleti része? A maszkos szarkofágok keletkezési ideje Ostiában a IV. sz. 30—40-es éveire tehető.¹⁷ Ezt a datálást a helyszínen talált korábbi érmek (III. sz. vége, Constantinus dinasztia) is alátámasztják. Utalunk itt továbbá a közvetlen közelben fekvő XIII. sírkamrára¹⁸ (István tér 12.—Geisler Eta u. 14.), ahol a temetkezés kezdetét 320 körüli időpontra tettük, míg a Geisler Eta u. 8.

sz. alatti temetőrészen¹⁹ a temetkezés megindulását a IV. sz. közepére határoztuk meg.

Mindezek alapján a mauzóleum alatt fekvő sírkamrában a temetkezés megkezdését, ill. a sírkamra keleti részének létesítését a IV. sz. 50—60-as éveire határoztuk meg. Ezt követően kerülhetett sor a sírkamra kifestésére. A következő periódusban helyezték el a márványszarkofággal szemben fekvő 2. szarkofágot, mivel tetejének a pereme vízszintes vonalat vágott be a már elkészült falfestményekbe (Dániel jelenet). Véleményünk szerint azonban elég hosszú időnek kellett eltelnie a falfestmények megfestése és a 2. szarkofág felállítása között, mivel nem tartható valószínűnek, hogy a díszes falfestményt csak azért festették volna a falra, hogy röviddel utána eltakarják egy szarkofággal. A következő fázisban a sírkamrát Ny felé kibővítik („B” helyiség), mivel a 3. szarkofág túlnyúlik az „X” és „Y” pillérekre, tehát a sírkamra már kicsinek bizonyult. A falakat Ny felé megnyújtják, hozzáépítenek. Ezt jelzi az a néhány fokos törés, ami éppen az „X” és „Y” pillér vonalán látható a sírkamra „1” és „2.” falán (1. kép). Ekkor épülnek meg a sírkamrába vezető lépcsők is. Feltehetően ekkor épül a sírkamra elé a „C” helyiség is, amely a lépcsők, a lejárát elhelyezésére szolgál. A „B” helyiségből felvezető lépcső (1. kép) a „7.” és „8.” falak között épült meg, s K—Ny-i irányú; majd itt a „9.” falnál derékszögben megtört, É—D-i irányba fordult és így vezetett a mauzóleum Ny-i részében elhelyezett csapóajtóhoz. Tulajdonképpen a két épület csak ezen a ponton érintkezett egymással, illetve a sírkamra földeme a felső épület padozataként szolgált.

A felső épület, a mauzóleum vagy közvetlenül az I. periódus, tehát az „A” sírkamra megépítése után épült a sírkamra fölé, vagy inkább a 2. periódusban, amikor már a „B” helyiség is elkészült, de mindenesetre akkor, amikor a sírkamrával már mint meglévő adottsággal számolhatunk. A sírkamrában a temetkezés hosszú ideig folyt, erre mutat az előkerült csontvázak száma is. A sírkamra padlóján talált későrómai érmek (a legutolsó veret kibocsátása 367—375), amelyek eléggé kopottak, feljogosítanak bennünket arra a feltevésre, hogy a temetkezések a IV. sz. végéig, V. sz. elejéig folytak a sírkamrában.

A mauzóleum keleti részét még nem ismerjük pontosan; annyi mindenesetre a K-i profil vizsgálatáról kiderült, hogy az apszisban (1. kép K fal) a padlót sokszor megújították. Bizonyára az É/3 és D/2 pillérekre támaszkodó diadalíven belül kell keresni az oltár alapozását, és

¹³ Dyggve, E.—Egger, R., Der altchristliche Friedhof Marusinas. Forschungen in Salona III. (Wien 1939), 10—13, 82—88.

¹⁴ i. h.

¹⁵ Schlunk, H., El arte de la Epoca Paleocristiana en el Sudeste Espanol. In: Cronica del III Congreso Arqueologico del Sudeste Espanol. Murcia 1947 (Cartegna 1948), 335—379, Lam. CVII, CVIII.

¹⁶ Fülep, F.—Fetter, A., Neuere Forschungen in der ausgemalten frühchristlichen Grabkammer No II von Pécs. JPMÉ (1969—70) 91—, 4, 5, 6. kép.

¹⁷ Deichmann, F. W., Repertorium der Christlich-Antiken Sarkophage Bd. I. (Wiesbaden 1967) Nr. 350, 364, 441, 625, 648, 665, 792/b, 901, 905.

¹⁸ Lásd 2. j.

¹⁹ Vö. 5. j. 40.

esetleg itt fogjuk megtalálni az apszison belül a papi ülőpad, a subsellium maradványait.²⁰

A sírkamra falfestményeinek legközelebbi pannóniai párhuzama éppen Pécsen található az I. számú festett sírkamrában,²¹ ahol a bűnbeesés, Jónás, Noé és a három babyloni ifjú²² ótestamentumi jelenetei fordulnak elő. A falfestmények eredetét természetesen a Róma-városi katakombák festészetben kell keresnünk. Hivatkozhatunk itt — csak példaképpen — a Róma-városi katakombák bűnbeesési jeleneteire.²³ A trieri Agricius-szarkofágon²⁴ a bűnbeesés és a három babyloni ifjú ábrázolásával találkozunk. A bűnbeesés jelenete ládikákon,²⁵ fondo d'oro-on²⁶ egyaránt előfordul. A bűnbeesés és az oroszlánok ketrecébe vetett Dániel ótestamentumi jeleneteinek összekapcsolására F. Gerke²⁷ mutatott rá a Iunius Bassus szarkofág tárgyalása során. De ugyanez ismétlődik a Mas d'Aire-i frizszarkofágon,²⁸ vagy a Lateráni Múzeum egyik *loculus*-előlapján.²⁹ A keleti fal (4., 6. kép), amint feljebb már említettük, dús levélmintás díszítésével, pálmalevélével a paradicsomkert ábrázolásai sorát gyarapítja, a pécsi sírkamrában ugyanis ismételtelen előfordul.³⁰ A fülke fölött főhelyet elfoglaló Krisztus-monogram, a két oldalán megfestett mártírkoszorúkkal, az alatta elhelyezett márvány szarkofággal, a hozzá közel eső két ótestamentumi jelenettel (Bűnbeesés, Dániel az oroszlánok vermében) zárt ikonográfiai egységet képez.

Amint korábban már rámutattunk,³¹ a falfestmények feltehetően mintakönyvek alapján dolgozó itáliai vándorfestők művei lehetnek. (Ismeretes két ókeresztény savariai vándorfestő síremlék Pannóniából.)³²

A fehér márványszarkofág márványanyagának vizsgálata J. B. Ward-Perkins és F. Braemer³³ szerint noricum-i lelőhelyre mutat, közelebről a Dráva völgyébe, tehát szarkofágunk feltehetően vízi úton került Sopianae-ba. Ennek alapján tehát a készítő műhelyt is bizonyára Noricum-ban kell keresnünk, esetleg a virunumi³⁴ nagy műhelyek egyikében.

Ami az épület külső megjelenését illeti, a saloni analógia alapján³⁵ a pécsi mauzóleumot is magas, keskeny, kívülről támpillérekkel ellátott, egyhajós épületnek képzeljük el, amely alatt feltűnően nagyméretű az altemplomként elhelyezkedő sírkamra. Azt reméltük, hogy — amint Salóban³⁶ — az épület bejáratát itt is a Ny-i végén fogjuk megtalálni. Itt azonban bejárat nyoma nem mutatkozott. Feltételezzük, hogy bejárata az eléggé lepusztult déli falon lehetett (1. kép).

Amint már más helyen leszögeztük — a város a váltakozó hun—germán—avar uralom alatt is tovább ten-

gette életét az V—VI. században.³⁷ Érdekes az a megfigyelés, hogy a római kori sírkamrákba, a romok közé a lakosság behúzódik és több sírkamrában tűzhelyeket, kemencéket találunk. A sírkamrában megtaláltuk azt a szekercét is, amellyel a fehér márványszarkofágot szétverték. Kirablás céljából egy szarkofágot feltörnek, de nem verik le ilyen szisztematikusan a szarkofág oldalait (6. kép). Véleményem szerint a romos sírkamrába betelepültek, a nagy szarkofág útban volt, ezért oldalait leverték. Azt sem lehet kizárni, hogy a falba mélyített lyukakba gerendát húztak és ezen deszkapadlót fektettek le a sírkamrában.

A mauzóleum Ny-i oldalán, illetve ÉNy-i sarkánál három kis kemencét találtunk a falakhoz kívülről hozzáépítve (1. kép É/5, Ny/1 és Ny/3 pilléreknel). A lerombolt Ny-i fal tetején cölöplyukakat, illetve a Ny-i falon hosszanti vályút vágtak ki. Mindezek arra mutatnak, hogy itt a romok fölé cölöpépítményeket állítottak fel, amelyekben kemencéket építettek. A vízszintes vályú vagy vízvezetési céljából készült, vagy vízszintes gerendákat fektettek bele. A kemencék közelében u.o. IX—X. századi kerámiatöredékek kerültek elő, amelyeket 1958-ban egy ugyancsak lakott római sírkamrában találtunk,³⁸ s amelyek bizonyára az avar—szláv lakossághoz köthetők. Ezek között kell talán keresnünk a szekerce tulajdonosát, a szarkofágok elpusztítóit. A romos mauzóleum bizonyára ebben az állapotban érte meg a magyar honfoglalást, és tőle É-ra a vele teljesen azonosan keletelt székesegyház megépítését.

Befejezésül néhány technikai kérdést szeretnék érinteni. Az elég nagy méretű és igen mélyen fekvő épület (a sírkamra padlószintje a mai úttest alatt 7 m mélyen fekszik) ásatását azért sikerült viszonylag gyorsan megoldani, mivel a felső rétegeket gépekkel tudtuk leszedni (2. kép 1). Ennek természetesen az volt az előfeltétele, hogy előzetesen kézi erővel egy hosszanti metszetben pontosan meghatároztuk a rétegvizonyokat. — Az időjárás viszonyosságai ellen, már az ásatás ideje alatt alumínium vázra kifeszített nagyméretű fóliasátorral védtük meg az épületet (2. kép 3—4; 3. kép 1), amely alatt esős időben is zavartalanul tudunk dolgozni. Említetük már azt, hogy a mauzóleum K-i részét föld alatti vágattal, bányászok segítségével ástuk ki (2. kép 2), majd a ferde irányú vágatban bányamérnökök mérték be az előkerült épületrészeket és helyezték be alaprajzukba. 1975—1976 telén nagy problémát jelentett volna — még a fóliasátor alatt is — a félig kiásott épület átteleltetése. Ekkor ismét Pécs Város Tanácsa sietett segítségünkre

²⁰ Hasonló látható Pécsen, a közelben feltárt és rekonstruált XIII. sírkamrában (Geisler Eta u. 14), amelynek részletes feldolgozása, további irodalommal, nyomdában van; lásd 2. j.

²¹ Gerke, F., Die Wandmalereien der Petrus-Paulus Katakomben in Pécs (Südungarn). Forsch. z. Kunstgesch. und Christl. Arch. Frühmittelalterliche Kunst. (Baden-Baden 1954) 147—.

²² Lásd 2. j.

²³ Ferrua, S., Le pitture della nuova catacomba di Via Latina. (Citta del Vaticano 1960), 43.V.t. 51. XXIX.t. 56. XXXIX.t.74. LXVIII.t.2. — Testini, P., Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma. (Bologna 1966), 294., 168. kép.

²⁴ Gerke, F., Der Trierer Agricius-Sarkophag. TrZ 18 (1949) Beiheft, 6—22. I. t. — A szarkofág kiegészítője: Schindler, R., Landesmuseum Trier. Führer durch die vorgeschichtliche und römische Abteilung. (Trier 1970), Raum 24, 257.

²⁵ A trieri Paulinus-szarkofágon ezüstveret: Gerke, F., TrZ 18 (1949), VI.t.12. — Buschhausen, H., Die spät-römischen Metallserien und frühchristliche Reliquiare. Wiener Byzantinische Studien Bd. IX (Wien 1971), A 58, 116, 69.t.6.; Uo. B 6, 208. 20.t. „Sündenfall” jelenet üvegdobozkán Kölnből. — Dániel az oroszlánok között: Uo. Nr. A 52, 54, 60, 61, 62, 69, 76., B 12., C 37.

²⁶ Roppo, F. Z., Vetri paleocristiani a figure d'oro con-

servati in Italia. Studi di Antichita Cristiane 5. (Bologna 1969), Nr. 140 (?), 173. — TrZ 4 (1929), 209. sk. tov.írod. 8., 16.

²⁷ Gerke, F., Der Sarkophag des Iunius Bassus. (Berlin 1936), 16—17., 2, 3, 11. t.

²⁸ Gerke, F., TrZ 18 (1949), 16—20, IV. t. 9.

²⁹ Uo. II. t. 4.

³⁰ Gerke, F., Die Wandmalereien der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen). Ihre Stellung in der spät-römischen Kunstgeschichte. Spätantike und Byzanz. (Baden-Baden 1952) 115—.

³¹ Fülep, F., Művészet XIV, 9 (1973) 16—.

³² CIL III 4222 = RIU 83. — Nagy L., Pannonia Sacra. (Budapest 1938) 95, 59. kép.

³³ J. B. Ward-Perkins és F. Braemer professzorokkal történt konzultáció alapján, amelynek levélbeli közlését ezúton köszönöm meg.

³⁴ Piccottini, G., Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Virunum. Corpus Signorum Imperii Romani. (Wien 1968).

³⁵ Lásd 13. j. 16, 108, 109a—b kép.

³⁶ i. h.

³⁷ Fülep, F., Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs (Sopianae-Quinque Basilicae-Fünfkirchen). Acta ArchHung 25 (1973) 307—326.

³⁸ Fülep, F., Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. ArchÉrt 89 (1962) 23—46.

és igen nagy költséggel védőépületet emelt a helyszínen, belefoglalva az akkor kiásott teljes épületet (2. kép 1). A villanyvilágítással és fűtéssel ellátott védőépület lehetővé tette, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség³⁹ még a tél folyamán megkezdte az értékes falfestmények restaurálását.⁴⁰ Okulva a korábban feltárt pécsi sírkamrák falfestményeinek jelenlegi szomorú helyzetén, igyekeztünk a falfestményeket előkerülésük pillanatában megörökíteni. Éppen ezért a falfestmények elé feszített, teljesen átlátszó fólián 1 : 1 méretben a falfestményeket színesben lerajzoltattuk.⁴¹ Így minden egyes apró részlet

felkerült a fólia-lapra. Bár ez a másolat nem teljesen színhű, meg fogja őrizni a falfestmények legapróbb részleteit is, s így akár évtizedek múlva is pontosan megfigyelhető lesz az előkerüléskor észlelt állapot. Ezt a fóliáról készített színes diapozitívek is rögzítik. Ezen kívül a lerajzolás nagy segítséget nyújtott a megrongált részletek rekonstruálásában is (pl. a Christogram esetében).

A falfestmények konzerválva és a restaurálás első fázisán túlesve várják az épület teljes feltárását és a végleges védőépület megépítését.

Fülep Ferenc

EXCAVATIONS OF THE EARLY CHRISTIAN MAUSOLEUM OF PÉCS

Extract

The town of Sopianae, which, according to the Itinerarium Antonini (232,8) was situated at the corner of the rivers Danube and Dráva, at the crossing point of important roads, was established during the late first, early second centuries. According to a reference by Ammianus Marcellinus (281,5) it was the capital of the praeses of Valeria after 295 A. D. The excavations offer glimpses of the life of the town until the end of the seventies of the 4th century. The last new coin on the territory of the town and the cemetery is from the year 378. The major spread of Christianity north of the river Dráva, consequently in Sopianae as well, can be dated to the period after 313 A. D. A greater frequency of early Christian burials in Sopianae can be dated to the years 340–350 and the large scale early Christian burial structures of the late Roman cemetery of the town, which were at first discovered in 1780, were constructed during the second half of that century.

In 1975 we had the opportunity of conducting excavations in the centre of the early Christian cemetery, a territory without modern buildings and not exposed to the construction of the past 8–10 centuries. On the northern part of our trench a huge structure of E-W orientation appeared. Within six months in 1975–1976 we succeeded in hitherto unprecedented size and significance in the country (Fig. 1).⁹

The upper part of the two-storeyed building is of E-W orientation and has one nave. Outside the building, along the walls there are three pillars, each roughly the same size on the north, south and west (Fig. 1). The outer length of the building, together with the pillars is 18.1 m, the inner length is about 13.8 m, outer width with the pillars is 9.5 m, the inner one is 4.8 m.

We had no access to the eastern end of the building in 1975, as it is below a road. In 1976 a subterranean passage was cut with the help of miners (Fig. 2/2) and, without disturbing the traffic, we could trace at first one, and later on a second wide pillar approximately at the centre of the outer arch of the wall.

Below the floor of the upper building there is a tomb chamber (Fig. 1). The tomb chamber essentially consists of three parts: chambers „A” and „B” served for burials, whereas in our view chamber „C” was the narthex of the whole, through which people could descend to the others below. The total length of chambers „A” and „B” is 6.8 m, width is 3.3 m. Chambers „A” and „B” are separated by pillar „X”, set-back along the northern wall, and pillar „Y” along the southern wall.

The length of chamber „A” is 4.3 m, its walls were entirely covered with smooth mortar and are decorated with beautiful paintings. The entrance to the tomb chamber can be found in the western wall of room „B” (Figs 1.,

3/2). Inside room „B”, in front of the door, there are two steps built of brick (Fig. 3/2). Remains of wall „7” can be found in narthex „C”, which presumably bordered the stairs from the south.

The northern, eastern and southern walls of tomb chamber „A” are covered with wall paintings in the style of the catacomb paintings in the city of Rome. In an oblong field in frame the scene of the Fall can be seen (Figs 4–5): to the left there is Adam, to the right there is Eve, covering their pudency with green leaves. A plate, ornamented with marble incrustation joins the field from the east (Fig. 4) with a claret-coloured disc in the middle. East of it there is another oblong field with a standing male figure lifting his hands and holding a wreath decorated with red ribbons. At his feet there are two lions. This is so far a unique representation on a wall painting in Pannonia: he is Daniel in the pit of lions.^{10/a} The height of the figure is 95 cm (Fig. 4). East of this painting a plant with fat leaves can be seen in a narrow field, growing from the earth, its leaves are red, blue and green. On the eastern wall there is the monogram of Christ above a niche, but at present it is in a rather damaged condition. Right and left of it the upper part of the wall is decorated with wreaths. On the left side of the niche and below it there are leaves, among them beautiful palm leaves and flowers; this is the Paradise. Left of the niche there is a seated figure in the middle in a loose garment the tucks of which are on the knees. The figure is seated on a chair (Fig. 6).

The trunk of pillar „Y” on the southern wall is also decorated with paintings imitating marble incrustation. Joining it there is yet another plate with marble incrustation with a claret-coloured disc in the middle (Fig. 3/4). On the vaulted ceiling of the tomb chamber traces of wall paintings can be seen.

The socles and remains of three sarcophagi were found in the eastern part of the tomb chamber (Figs 1., 6). Along the southern wall the lower portion of a large (L: 2.6 m, W: 1.3 m) white marble sarcophagus was found. Only its bottom remains the thickness of which is 40–45 cm, its side walls were completely destroyed. At the western end of the sarcophagus there is a niche at each side inside which the legs of a naked (Fig. 6), standing figure can be seen. Beside the figure, to the left, there is a small carved wicker basket with flowers on the top. From the right hand of the figure to the right a grape cutting knife hangs down. At the eastern end of the sarcophagus only one of the figures was carved. The frontal side of the sarcophagus is divided into three parts but the inscription in the central field is missing. Thus the sarcophagus had not been completed when it was used. Opposite to this sarcophagus the second one was situated which was almost completely ruined (Fig. 6).

³⁹ Az Országos Műemléki Felügyelőség támogatásáért ezúton mondok köszönetet.

⁴⁰ Illés János művész restaurátor és munkatársai végezték a falfestmények restaurálását.

⁴¹ Jakabos Györgynének, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársának munkájáért ezúton mondok köszönetet.

West of the first sarcophagus there is the third one (Fig. 1). This one extends beyond pillar „Y” into chamber „B”.

In the sarcophagi neither skeletons nor other finds were traced in their original place, all the objects were found beside the sarcophagi scattered on the ground. Hitherto only 14 skeletons could be identified.¹¹

On the floor of the tomb chamber there were several Roman coins.¹²

The nearest Central European parallel of the building at Pécs can be found in the Dalmatian Salona.¹³ This type of building was called mausoleum by E. Dyggve.¹⁴ On this basis we also regard our structure a mausoleum. The mausoleum of Pécs was presumably built in honour of the eminent personality buried in the white marble sarcophagus.

Outside the Dalmatian-Adriatic cultural circle we may mention the martyrion in Hispania at La Alberca¹⁵ as an architectural example closely related to the Pécs one.

The beginnings of the burials and the construction of the eastern part of the tomb chamber can be dated to the 50s and 60s of the 4th century. The painting of the tomb chamber had already taken place at that time. The second sarcophagus, opposite to the marble one could only be placed there later as its edge had cut a horizontal line into the wall paintings. During the next phase the tomb chamber was extended to the west (chamber „B”) as sarcophagus 3 extends beyond pillars „X” and „Y”, consequently the tomb chamber had already proved to be small. Therefore the walls were extended to the west. The steps, leading to the tomb chamber, were built also at that time. Presumably chamber „C” was also built at that time in front of the tomb chamber containing the steps and the descending passage. The staircase leading from chamber „B” was built between walls „7” and „8” and have an E-W orientation, at wall „9” it breaks in a rectangular direction, turns to N-S and thus leads to the descending door which was situated in the western part of the mausoleum or perhaps to a trap-door sunk into the floor.

The upper building, i. e. the mausoleum proper was erected above the tomb chamber either during the first period, right after the construction of tomb chamber „A”, or more probably in the second period when chamber „B” was already completed. The late Roman coins (the last issue is in the years 367—375) found on the floor of the tomb chamber are rather worn, thus they entitle us to presume that burials into the tomb chamber continued until the end of the 4th, and the beginning of the 5th century.

The nearest Pannonian parallel of the frescoes of the tomb chamber can be found just in Pécs in the painted tomb chamber No. I.²¹ The origin of the wall paintings should naturally be sought in the catacomb painting of Rome. The linking of the two scenes from the Old Testament, i. e. the Fall and Daniel thrown into the pit of lions was pointed out by F. Gerke at the discussion of the Iunius Bassus sarcophagus.²⁷

The examination of the marble of the white marble sarcophagus indicates an occurrence in Noricum, i. e. the valley of the Dráva according to Professors J. B. Ward-Perkins and F. Braemer.³³

As regards the outer appearance of the building, on the basis of the analogy of Salona³⁵ we imagine the mausoleum in Pécs to be a high, narrow building with one nave, supported by buttresses outside, below which there is a remarkably large tomb chamber.

At the western side of the mausoleum and at its north-western corner three small ovens were found, all built to the walls from outside (Fig. 1). Post-holes were cut into the western wall, i. e. there is a horizontal fluting along the western wall. All this indicates that primitive pile-dwellings were built here inside which there were ovens. Here similar types of pottery fragments from the 9th—10th centuries were found which came to light in 1958 nearby in a Roman tomb chamber³⁸ which was also inhabited and which can be related to the Avar-Slavonian population.

F. Fülep

MÉRI ISTVÁN

1911—1976

A tavalyi esztendő végén kelt szárnyra a hír, hogy Méri István hosszas betegeskedése után elhunyt és hogy végső akarata szerint — az őt halálba önként követő feleségével — temetése magányosan történjék. Méri István a magyar régészet egyik nagy alkotója volt, falu-ásatásaink módszertanát ő dolgozta ki, a terepbejárásokban és a templom körüli temetőásatásokban éppen úgy példamutató volt, mint váraink építési szakaszainak kutatásában és sok másban. Szegényparaszti sorból emelkedett példaképünk és mintegy a jobbágyösök örökségeként élete végéig megőrizte gyanakvását az ügyeskedőkkel szemben: ő maga keserves munkával, az igazságért való nehéz küzdelemben alakította ki eredményeit. Lassan, kínos lelkiismeretességgel dolgozott.

Életpályája is keservesen alakult. Az abonyi érettségizett fiatalembert — ronsolt keze miatt paraszti munkára alkalmatlant — az egykori abonyi földesúr, Márton Lajos vette maga mellé a Nemzeti Múzeumba. Itt a restaurátori műhelyben kapott munkát. A restaurálást rövid idő alatt valószínűsítő művészetté tette. Éles megfigyelésekkel állapította meg az őskori edények készítésének módját, díszítésének munkamenetét. Közben hallatlanul pontos elemző, helyreállító rajzokat készített keszthelyi karperecekről, hun törveretekről. Meg-

ható volt figyelni, hogy hogyan ragadott meg minden alkalmat, hogy tudását gyarapíthassa. Seemayer Vilmostól, a nagy polihisztortól megtanulta — a legmagasabb matematikai fokon is — a hegedűkészítést. Egyetlen, remekbe készített, zengő hangú mesterhegedűje egykori főnökéhez került. Még fiatalemberként vitte ásatásra magával Tompa Ferenc és a „föld fia” olyan pontos megfigyelő volt, olyan metszeteket, alaprajzokat csinált, hogy Tompa dolgozataiban mindenütt az ő ásatási rajzai szerepelnek. Élete végéig szinte olvasott a földben, a legkiválóbb magyar ásató volt.

1941-ben végre olyan lehetőségek nyíltak előtte, hogy nem csak mellékesen foglalkozhatott régészettel és kutatómunkával, hanem végleg ez lett a hivatása: kinevezték az Erdélyi Tudományos Intézet tanárává. Roska Mártonnal szerezte meg bölcsészdoktori oklevelét és az Intézet őt bízta meg annak a komplex módszerrel felépített kutatásnak régészeti munkálataival, amely egy mezősegi község — Kide — minden szempontú feldolgozását tűzte ki célul. Itt dolgozta ki — az azóta is irányt adó — módszerét a középkori templom körüli temetők feltárására (később a Régészeti Kézikönyvben — többek közt — ezt a fejezetet is ő írta). Az Erdélyi Tudományos Intézet megszűntével a Teleki Pál Intézetben folytatta munkáját Pesten. Itt kiválóan felkészült történészek és néprajzkutatók, településtörténészek, helynévkutatók társaságában tervezte meg a középkori falukutatók „menetrendjét”. Az intézet felbomlása után a Nemzeti Múzeumba került s ott dolgozott élete végéig, egy ideig mint a Középkori Osztály vezetője. Két nagy ásatásával alapozta meg koraközépkori és későközépkori falvaink feltárásának munkamódját: a Tiszalök-rázomi és a Túrkeve-móriczi ásatásaival, majd ezt követték a visegrádi és kardoskúti ásatások. Közben jónéhány más területen is irányt adó munkát végzett, így a nagykanizsai törökkori vár feltárásában, a gyulai vár ásatásában, a klastrompusztai rommező tisztázásával és főként Feldebrő hitelesítésével.

Nagy szeretettel foglalkozott középkori falusi kályhás-mestereink munkamódjával és áruik keltezésével (nadabi dolgozata). E munkák javarészét még életében tanítványai folytatták.

Kiváló nevelő volt: szigorú és részletekbe menő. Egyetemünk hosszú időn keresztül — míg egészsége engedte — őt kérte fel a középkori anyagismeret vezetésére, és akik itt vagy ásatáson keze alatt nőttek fel, mind a legnagyobb hálával és szeretettel gondolnak rá. Hálával, mert megtanította őket a tárgyak megbecsülésére és szeretettel, mert mindannyian láthatták, hogy egyre gyengülő egészségén micsoda emberfeletti erővel lett úrrá, kényszerítve magát, hogy a munkát folytassa valóban: mindhalálig! Szervezte a fiatalemberek sok nélkülözésében, éhezésében tönkrement, egész életében állandóan betegségekkel küszködött s ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyre magányosabbá vált. Elmagányosodására halálával tett pontot, mintegy felidézve a régmúlt „titokban való eltemetésének” szertartását, ami régente is csak a kiválók kiváltsága volt.

Tiszta lelkű embert, kiváló kutatót veszítettünk halálával. Munkája beleépült a magyar szegénysor kutatásába. Emléke legyen áldott!

László Gyula

A nyíregyházi Jósza András Múzeum harmadik kinevezett igazgatóját vesztette el 1977. március 28-án dr. Csallány Dezső kandidátus halálával. Élete a magyar múzeumok történetével forrt össze, mert édesapjában, Csallány Gáborban a Csongrád Vármegyei Múzeum alapítóját és igazgatóját tisztelhetjük. A kilenc testvér közül Csallány Dezső választotta a változatos életútú szülő legkedvesebb foglalatosságát, a régészet mesteriségét. A szentesi gimnáziumi évek után a katonáskodás, majd a szentesi Járásbíróságon kisegítő díjnoki beosztásban a közhivatali működés (1926/29) hátráltatta az egyetemi tanulmányokat. Előbb államtudományi doktorátus a szegedi, majd a régészet tárgyköréből a filozófiai doktorátus a budapesti egyetemen (1932/33), végül ingyenes múzeumi szolgálat a Magyar Nemzeti Múzeumban, az Országos Néprajzi Múzeumban és a bécsi Naturhistorisches Museumban alapozták meg a régész elméleti felkészültségét.

A világválság éveiben az elhelyezkedés reménye nélkül mint tiszteletbeli múzeumi segédőrt Csongrád vármegye Törvényhatósága alkalmazta tiszteletdíjas vármegyei közigazgatási gyakornokként. Am a nappal végzett közigazgatási teendők után az éjszaka csendes óráiban régészeti cikkein dolgozott Csallány Dezső, s ezt a szorgalmat honorálta a Szegedi Városi Kisgyűlés 1936-ban, amikor a szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum öréneke, majd igazgatójának választotta meg.

1944-ben katonai szolgálatra vonult be, majd a hadifogságból hazakerülve rövid időre állhatott ismét a szegedi múzeum élére. A MOK mint városi alkalmazottat nem vette át állami szolgálatba, s ezért nyugdíjazták. Alkalmi munkákból élt s tartotta el népes családját 1954-ig, amikor sohasem szünetelő publikációs tevékenységét is látva, a nyíregyházi Jósza András Múzeum vezetőjévé nevezték ki. Szívós munkával szerzi meg a vidéken dolgozó régészek közül elsőként a történettudományok kandidátusa címet (1960), s a múzeumok tanácsi kezelésbe történő átadása után 1962-ben a Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok igazgatósága vezetője lett. Megyei múzeumigazgatóként 1972-ben vonult nyugdíjba, ám haláláig dolgozott: előbb a beregsurányi ásatások eredményeit foglalta össze, utóbb a hun–avar–székely rovásírások összehasonlításán dolgozott. Utolsó dolgozata is e kedvelt témakörben jelent meg 1976-ban a Pittoni-Emlékkönyvben.

Csallány Dezső, a régész a népvándorláskor kutatásának Európa-szerte ismert képviselője volt. Első dolgozata, doktori disszertációja a kunszentmártoni avar kori ötvössírról ma is mintaszerű leírásában, értékelésében. Hasonlóképp a koraa var kori edények összefoglalása a Dolgozatokban, tanulmánycsokra pedig a Szegedi Városi Múzeum Kiadványai 1943-ban megjelent kötetében a Dél-Alföld gepida lelőhelyeiről már előrevetítették a későbbi nagy összefoglalások lehetőségét. A Folia-Archaeologica-ban, a Dolgozatokban, az Archaeologiai Értesítőben, majd a világháború után az Antik Tanulmányokban, az Acta Antiqua-ban közzétett cikkek voltak az Akadémiai Kiadónál megjelent összegezés (*Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Bp. 1956) előzményei. S bár a korabeli magyar kritika a több mint ezer tételt összegező leletkatasztort a vártnál hűvösebben fogadta, sikerét mégis az bizonyítja, hogy tucatnyi európai folyóirat recenzálta. Ez a fogadtatás tette lehetővé, hogy kandidátusi disszertációja is hamarosan megjelenjenek [*Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. (454—568 u. Z.) Archaeologica Hungarica 38 Bp. 1961]. A hatvanadik életéhez közeli kutatóknak korábbi munkáira, illetve a szegedi, szentesi múzeumokban őrzött leletanyagra támaszkodó összefoglalása hozta meg az igazi tudományos sikert.

E könyvet több mint húsz helyen ismertették, köztük a szakma legrangosabb folyóirataiban, s Csallány Dezsőt több európai tudományos társaság is tagjává választotta. Igaz, ez a mű szerkezetében nem éri el korábbi, kisebb dolgozatainak színvonalát, ám nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy abban az időben a vidéki múzeumok anyagi dotációja nem tette lehetővé a kor színvonalához méltó (fénykép, rajz stb.) munkák elkészítését. Mégis, a leletanyag közzététele nagyban elősegítette germán kutatásunk továbbvitelét.

Csallány Dezső a nyíregyházi múzeumban nem vonhatta ki magát a nagy elődök, Jósza András és Kiss Lajos munkásságának folytatásától. Ez nagyszerű honfoglalás kori leletgyűttesek, a honfoglaló nők hajfonatkorongjainak és veretes lábbelijeinek mintaszerű kölése mellett abban is megmutatkozott, hogy a Jósza András Múzeum Kiadványai sorozatban megjelentette a múzeumlapító régészeti vonatkozású hírlapi cikkeit, a Kiss Lajostól összeállított irodalmi munkásság jegyzékét. Igazgatósága alatt indította el a Jósza András Múzeum Évkönyve köteteit, a Szabolcs-Szatmári Füzeteket. A megyei múzeumi szervezetek létrehozásával helyes mederbe térvén a múzeumlapítási szándékokat, a tájmúzeumi hálózat kiépítésén fáradozott sikerrel. 1972-ben utódjának az átalakítás alatt álló új központi múzeumépület mellett öt tájmúzeum és négy emlékház-emlékszoba gondját, továbbfejlesztési elképzeléseit adhatta át.

Szabolcs-Szatmár megyében igazi otthonra lelt Csallány Dezső. Ez megmutatkozott magas állami, társadalmi kitüntetésekben: a Szocialista Kultúráért, a Munka Érdemrend ezüst fokozata, a Móra Ferenc-díj, a Rómer Flóris-érem birtokosa volt. Elhunytáért nemcsak a magyar régészetnek veszteség, de nehezen pótolható úr Szabolcs-Szatmár megye tudományos életében is.

Németh Péter

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1976. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat legutóbbi közgyűlését 1976. május 18-án tartotta, melyen az 1975. évi működésről szóló főtítkári beszámoló, a pénztárosi és számvizsgáló bizottsági jelentésen kívül sor került a Társulat emlékérméinek kiosztására. A választmányi ülés korábbi határozatának értelmében az elnökség Gerevich László akademikust Rómer-éremmel, Aradi Nórát Ipolyi-éremmel, Kralovánszky Alánt Kuzsinszky-éremmel, Urbach Zsuzsát és Mucsi Andrást Pasteiner-éremmel tüntette ki. A közgyűlésen Soproni Sándor „Caracalla caesar” címen tartott előadást.

A Társulat elmúlt évi munkássága a hagyományos keretek között zajlott: felolvasó ülések, az évi vándorgyűlés és az immár jól bevált tudományos ülésszakok képezik tevékenységének főbb momentumait. Az év folyamán 11 különböző rendezvényünkön 22 régészeti és 11 művészettörténeti témájú tudományos előadás, beszámoló hangzott el. Közülük külön kiemelhetjük a tudományos ülésszak programját, melynek keretében kutatóink az ókori Savaria kutatásának újabb eredményeiről számoltak be. Tudományos ülésszakaink egyre inkább a szakterület vitaforumává is válnak, a kutatási problémák megvitatására rendkívül alkalmasnak tartjuk ezeket az üléseket. A jövőben is nagy szerepet kívánunk biztosítani ezeknek az ülésszakoknak s szeretnénk elérni, hogy a szakterületeinken elhalóban levő vitaszellemet újra felélesszük.

Havi felolvasó üléseinken, melyeket hét alkalommal rendeztünk, tagtársaink az egyre inkább kiteljesedő új művészettörténeti és régészeti kutatásaik eredményeiről számoltak be. Ezeket a felolvasó üléseket többek közt a rendkívül változatos tematika és a legújabb, legfrissebb eredmények közreadása jellemzi. A régészeti szakosztály ülésén az 1975. év hat jelentősebb ásatását ismertették a feltárást vezető régészeink.

A Társulat elmúlt évi vándorgyűlését a Szolnok megyei tanács és a megyei múzeumi szervezet meghívására Szolnokon rendeztük meg. Az 1974. évi árvíz miatt annakidején elmaradt vándorgyűlés ezúttal zökkenőmentesen bonyolódott le. A két szekcióban tartott ülések tematikája a művésztelepek, illetve a szolnoki művészet kérdése, valamint a legújabb Szolnok megyei régészeti kutatások összefoglalása volt. Az előadásokat

követően a megye szerényszámú műemlékeivel és a megye múzeumaival, kiállításával ismerkedhettek meg a kirándulás résztvevői. A Társulat vezetősége és tagsága nevében ezúton mondunk ismételten köszönetet a vendéglátó házigazdának, a megyei tanács és múzeumi szervezet vezetőinek a vándorgyűlés sikeres lebonyolításához nyújtott értékes segítségért és a szíves vendéglátásért.

A választmány egy, a vezetőség három ülést tartott, melyeken a társulat munkatervét és működési kérdéseit, valamint az 1978-ban megrendezésre kerülő centenáriumi ünnepségek programját készítettük elő. A jövő évben ünnepeljük ugyanis társulatunk alapításának 100 éves évfordulóját, s ez alkalommal tudományos ülésszak keretében ünnepi rendezvénysorozattal kívánunk megemlékezni az évfordulóról.

A Társulat egyéb munkái között kell megemlítenünk a kelta corpus előkészítését, mely a felmerült akadályok és problémák ellenére lényegében tervszerűen halad tovább. A közelmúltban sikerült rendeznünk helyiségproblémánkat is, a Társulat rendezvényei számára továbbra is biztosítani tudjuk a Kossuth Klub helyiségeit. Felvettük a kapcsolatot a TIT Régészeti szakosztályával s remélhetően gyümölcsöző kapcsolatot sikerül kiépítenünk a két Társulat, illetve szakosztály között.

Szomorú kötelességemnek teszek eleget, amikor a Társulat elmúlt évben elhunyt régi tagjáról, Wertheimer Kláráról emlékezem meg, akinek emlékét kegyelettel őrizzük.

Beszámolóim végén röviden meg kívánok emlékezni 1977. évi terveinkről. A havi felolvasóülések, ásatási beszámolók a szokásos keretek között folynak az idei évben is. Vándorgyűlésünket június hó elején a Csongrád megyei tanács és múzeumi szervezet meghívására Szegeden rendezzük meg. Terveink között többek közt újabb tudományos ülésszak és az 1978. évi ünnepség előkészítő munkálatait említhetem meg.

Befejezésül szeretném megköszönni felügyeleti szerveinknek, a Magyar Tudományos Akadémiának a Társulat munkájához nyújtott mindenkor értékes elvi és gyakorlati segítségét.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1976. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti szakosztályának 1976. évi munkáját a folyamatos, az előadások rendszeres szervezése és bonyolítása jellemezte. A program két súlypontja ebben az évben is a tavaszi ásatási beszámoló és az őszi tudományos vitaülés volt, amelyet a közös előadói ülések régészeti tárgyú előadásai kötöttek össze.

Az 1975. évi ásatások beszámolóján hat előadás hangzott el, két őskori, egy római, egy honfoglalás kori és két műemléki feltárással bemutatásával.

Az őszi tudományos ülésszak programján másodikban szerepelt egy jelentősebb római kori lelőhely, Aquincum után ez alkalommal Savaria kutatásának átfogó bemutatása. Az eredetileg hat előadásra tervezett programból öt előadás hangzott el. Sajnálatos kell megállapítanunk, hogy az eredeti elgondolástól eltérően az előző év aquincumi, s előre láthatóan ennek az évnek savariai beszámolóit sem jelennek meg a korábbi ülésszakok anyagához hasonlóan az Acta Archeologicaiban, szervezési, személyi és egyéb szempontok miatt. Határozottan meg kell mondanunk, hogy a tudományos ülésszakok — amelyek korábban egy-egy korszak kutatásának pillanatnyi állását, sokszor további kutatási irányát

vázolták — tudományos súlyát éppen az egy helyen, idegen nyelven közzétett publikációk adták. Az erről való lemondás, ennek elmaradása — bármilyen okból — egy már elért tudományos szervezési eredményről való lemondást, visszalépést jelent. A jövőben arra fogunk törekedni, hogy csak olyan tudományos vitaülést rendezzünk, amelynek anyaga megjelenik, még abban az esetben is ha ennek érdekében esetleg a két évenkénti rendezésre kell áttérni, a színvonal megtartása és a kutatás ütemének megfelelően.

Ebben az évben a közgyűlés programján ókortörténeti előadás szerepelt. A vándorgyűlés, amelynek 1976-ban Szolnok adott helyet, két szekcióban végezte munkáját. A régészeti szekció témái a terület egész történetét felölelték, a neolitik korszaktól a XVI. századig terjedő régészeti, történeti, település történeti kutatását vázolták fel öt előadás keretében.

Havi felolvasó ülések

Január 23. Gerevich László, A pesti vár és temploma
Február 20. Kalicz Nándor, A magyarországi fémművesség kezdetei

Június 24. Nagy Árpád, Az al-dunai bizánci városok pusztulása 567—626 között
 Október 14. Mesterházy Károly, A honfoglaló magyar törzsek és régészeti hagyatékuk
 November 30. László Gyula, A Szent László legenda

Szakosztály ülések

Beszámoló az 1975. év fontosabb ásatásairól — április 27.

Károlyi Mária, Sé (Vas m.), késő neolitikus telep
 Kalicz Nándor, Tököl, péceli telep
 Bánki Zsuzsanna, Adony — Vetus Salina, Juppiter Dolichenus szentély
 H. Tóth Elvira, Izsák-Balázspusztá, honfoglalás kori temető
 Dankó Katalin, Sárospatak, ferences kolostor
 Gerő Győző, Siklós, Majkocs bej dzsámija

1975. évi közgyűlés — május 18.

Soproni Sándor, Caracalla Caesar

Szolnoki vándorgyűlés — június 14—16.

A régészeti szekció előadásai

Raczky Pál, A Körös kultúra újabb leletei Szolnok megyében

Stanczik Ilona, Bronzkori településtörténeti adatok (Jászdózsa-Kápolnahalom)
 Vaday Andrea, Régészeti adatok Szolnok megye római korához
 Fodor István, A tiszafüredi honfoglalás kori temető
 Selmeczi László, Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14—16. sz. település ásatásának eredményei)

Tudományos ülésszak

Savaria kutatásának újabb eredményei — december 13.
 Elnöki megnyitó: Entz Géza

Vitavezető: Mócsy András

Tóth Endre, Savaria alapításkori történetéről

Balla Lajos, A savariai feliratok és a város társadalma
 Buocz Terézia, Savaria topográfiájához

Medgyes Magdolna, Településtörténeti adatok Savaria déli részéről

Szentlélek Tihamér, A keleti szentélyek útja a város szerkezetében

A Társulat keretében folyó kelta corpus munka területén a Hajdú-Bihar megyei anyag rajzoltatása készült el és megkezdődött a Pest, Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék anyagának felvétele.

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1976

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1—14)

Árpás — Dombföld, Malomdomb (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 15.

Bakonycsérnye — Kun Béla u. (Kom. Fejér) S. Nr. 33.

1. Battonya — Basarága, Laposéri csatorna (Kom. Békés) (III.) Als Fortsetzung der Rettungsgrabung des vorigen Jahres haben wir bei der Mündung des Kanals eine zur Körös-Kultur gehörende Grube und zwei frühbronzezeitliche Gruben freigelegt.

An der Ausgrabung nahm János Makkay teil.

József J. Szabó

Battonya — Basarága, Vidpart (Kom. Békés) (III.) Der Fundort liegt am linken Ufer des Százazér, südöstlich von Battonya. Im Laufe der Rettungsgrabung wurde hier der abgebrannte Teil eines Hauses mit Lehm-bewurfskonstruktion aus dem mittleren Neolithikum (klassische Phase der Szakálhát-Gruppe) erschlossen.

Mitarbeiter: György Goldman.

Júlia G. Szénászkzy

Battonya — Gödrösök (Kom. Békés) (III.) Unsere Ausgrabung aus dem vorigen Jahr wurde fortgesetzt und eine neuere Grube mit der Keramik der Spät-Szakálhát Gruppe erschlossen.

Mitarbeiterin: Júlia G. Szénászkzy.

György Goldman

Battonya — Parázs tanya (Kom. Békés) (III.) Die Freilegung der Tell-Siedlung auf dem hohen Ufer des Százazér wurde fortgesetzt. Das aufgehende Mauerwerk des zur Szakálhát-Gruppe gehörenden Hauses blieb etwa bis 50 cm-Höhe erhalten; es gelang seine dünne Verschmierung zu bewahren. Das Mauerwerk war O—W orientiert, seine breite innere Teilungsmauer wurde an beiden Flächen dünn verschmiert. Unter den Fußbodenbelag des Hauses wurde eine tiefe Grube gegraben, in dem wir außer Gefäßfragmenten auch den Schädel eines Auerochsen gefunden haben (Bauopfer?).

Im Laufe der Erschließung erhielten wir viele Angaben bezüglich der Lebensweise der Szakálhát-Gruppe. Es soll neben den vielen bemalten Keramikfragmenten ein Idol hervorgehoben werden, das unter einem Haus zum Vorschein gekommen war. Aus der geographischen Lage des Fundortes gefolgert, wurden viele Importgegenstände von Vinca-Tordos-Gruppe gefunden.

Mitarbeiter: György Goldman.

Júlia G. Szénászkzy

„A”

Budapest, XXII. Növény u. 2. (V). Beim Tiefpflügen ist auf dem Gelände des Forschungsinstitutes für Gartenbau eine archäologische Erschließung in der unmittelbaren Nachbarschaft des im Ausgrabungsstadium befindlichen bronzezeitlichen Gräberfeldes und der römischen Siedlung nötig geworden. Die Rettungsgrabung im Jahre 1976 stellte 63 Gräber sicher, von welchen in größerer Anzahl Gräber mit Urnenritus des Vata-Kultur, in geringerer Zahl hingegen Brandschüttungsgräber der Nagyrév-Kultur vertreten sind.

Frigyes Kőszegi

Doboz — Hajdúirtás (Kom. Békés) S. Nr. 51.

Farmos — Kása dűlő, Sandgrube (Kom. Pest) S.Nr. 29.

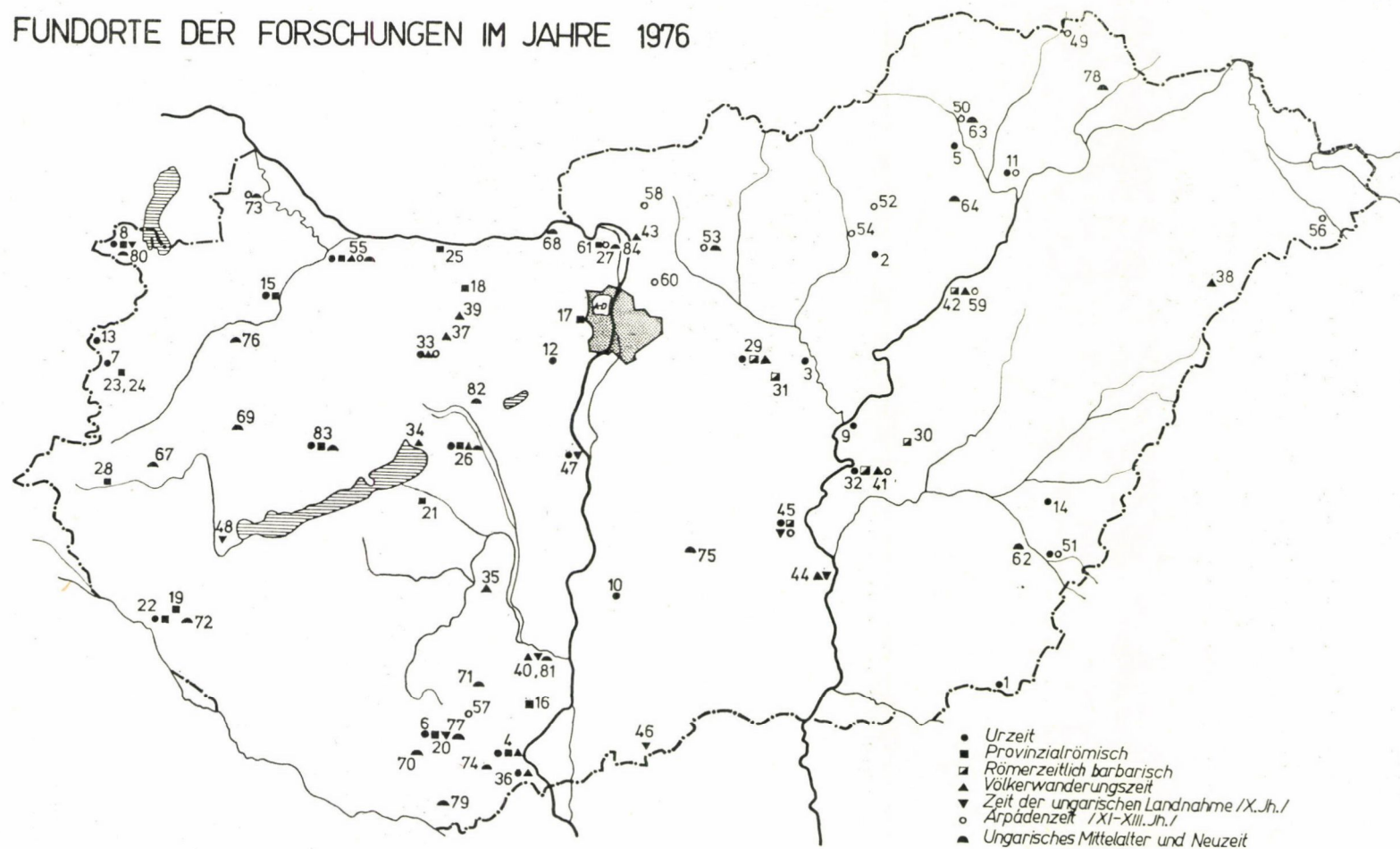
2. Füzesabony — Öregdomb (Kom. Heves) (IV). Beim Straßenbau wurde mit Arbeitmaschinen die bronzezeitliche Tell-Siedlung zerstört.¹ An der Störungsgrenze haben wir einen 49 m langen, NW—SO-orientierten Schnitt gemacht, wo bei den ersten 20 Metern, in SO-Richtung bloß die in der Kulturschicht gelegene erste Bauschicht, im weiteren die stark beschädigten Fußbodenschichten der zweiten und dritten Siedlungsschicht zum Vorschein gekommen sind. Einen ungestörten Teil haben wir nur in dem 5×10 m großen Block gefunden.

Die Stärke der Tell-Siedlungsschicht beträgt 240 cm. Innerhalb dieser konnten fünf Siedlungsniveaus abgesondert werden. Das Fundmaterial gehört einheitlich in die Füzesabony-Kultur.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen und Studenten Márta Galántha, Ferenc Losits, Gábor Nagy, Ildikó Poroszlai, Ildikó Szathmári und Judit Tárnoki teil.

Ilona Stanczik

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1976

Les sites des fouilles de 1976. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbares», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête» hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois, marqués par un demi-cercle

3. *Jánoshida — Berek, Gehöft von Béla Fekete, Erdőkalja* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Die Ausgrabungen wurden 1976 in NW-, NO- und SO-Richtung fortgesetzt. Als Ergebnis stieg die Zahl der spätbronzezeitlichen Gräber (der Hügelgräberkultur) auf 124 an. In den des jährigen 61 Gräbern des Gräberfeldes mit gemischtem Ritus waren die Brand- und Skelettgräber etwa je zur Hälfte vertreten. Die entscheidende Mehrheit der Brandgräber bestand aus Urnengräbern. Die Skelettgräber waren meist ausgeplündert. Die ungestörten Skelette waren im allgemeinen in Hochkerlage (NO—SW- bzw. SW—NO-orientiert). Aus den Gräbern kamen für die Hügelgräber charakteristische Keramik- bzw. Bronzebeigaben hervor. Im NW-Streifen des erschlossenen Gebietes im Zentrum der nebeneinander gelegenen drei, 50 cm breiten, an der einen Seite kreisförmigen Gräben von etwa 8 m-Durchmesser befand sich je ein Grab. Von diesen soll das Grab Nr. 113 hervorgehoben werden, das (trotz des ausgeplünderten Zustandes) ein außerordentlich reiches Fundmaterial enthielt, uzw. viele hufeisenförmige Anhänger, zahlreiche Bernsteinperlen, Bronze-tutuli, an sämtlichen Zehen des Toten Spirallringe).

Mitarbeiter: Pál Raczky. — An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Anna Gönyei, Szilvia Honti, Ildikó Antalóczi und Judit Tárnoki, ferner die Restauratorin Györgyi Katona teil.

Marietta R. Csányi

Karakó (Kom. Vas) S. Nr. 69.

Kölked — Feketekapu (Kom. Baranya) S. Nr. 36.

4. *Lánycsók — Égetthalom dűlő* (Kom. Baranya) (XXVI). Der höchste Teil des sich am N-Rand der Ebene von Mohács erhebenden Hügels wurde in Herbst 1973 mit Maschinen abgetragen. Im Laufe unserer 1976 durchgeführten Kontrollausgrabung kamen ein Fundmaterial der Starčevo- und der Lengyel-Kultur, der Balaton- und Boleráz-Gruppe, der Zóker und Kisapostag-Kultur, die Kultur der Inkrustierten Keramik Transdanubiens und der Urnenfelderkultur, ferner römische und keltische Objekte, wie auch Reste eines spätawarischen Gräberfeldes zum Vorschein. Die derart starke Benutzung des Hügelrückens kann wahrscheinlich seiner außerordentlich günstigen Lage zugeschrieben werden.

István Ecsedy—Nándor Kalicz

Lászlófalva — Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) S. Nr. 45)

5. *Miskolc — Avas* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén. (XVII). Wie im Jahre 1975, haben wir auch 1976 vor der Errichtung des Kulturparkes der Jugend in der Alsó-szentgyörgy-Flur, oberhalb der Avas-Süd-Wohnsiedlung Freilegungen durchgeführt. In den 140—160 cm tief gegrabenen Blöcken haben wir den Andesitschutt erreicht ohne daß wir inzwischen auf intakte Quartärschicht gestossen wären. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial besteht vor allem aus Abschlägen und einigen grob bearbeiteten Schabern, Klingenfragmenten und stimmt mit dem Material der Rettungsgrabung des Jahres 1975 überein.

Zur Konsultation einbezogen: Veronika G. Csánk und Miklós Gábori.

Mitarbeiterin: Studentin Katalin Simán. An der Ausgrabung nahmen noch die Studenten Katalin Bíró und Árpád Ringer teil.

Magdolna Hellebrandt

6. *Pécs — Jakabhegy* (Kom. Baranya) (XXVI). Der höchste Gipfel des westlichen Teils des Mecsekgebirges ist der Jakabhegy (602 ü. d. M.), dessen Mittelpunkt die eisenzeitliche Erdbefestigung und das Hügelgräberfeld einnimmt, wo es schon früher zu Ausgrabungen gekommen ist.²

Im Jahre 1976 gingen wir an die völlige Vermessung und die Vorbereitungen der systematischen Freilegung

heran. Es wurden insgesamt fünf Hügelgräber erschlossen (von 0,6—1,5 m relativer Höhe), unter ihnen waren 3 Brandschüttungs- und 2 Urnengräber. Innerhalb der Hügel fanden wir einen aus Steinringen und Steinen gebaute Grabkammer oder aus Steinhäufen bestehenden Bau. Die charakteristischen Beigaben waren: Pferdegeschirbeschläge aus Bronze, Fußschüssel, geglättete und graphitierte kleine Schalen (mit hohem omphalos), Henkelnäpfe, Schüsseln mit turbanartig facettiertem Rand und große Urnen. Die Hügelgräber können auf die Periode Ha/C gesetzt werden.

Unter den Tumuli legten wir auch einen solchen Herd und eine solche Abfallgrube frei, die zur Siedlung der Urnenfelderkultur gehörten. Außerhalb des Walles der Erdbefestigung kam auch ein Bronzeschatz aus der Periode Ha/B zum Vorschein.

Mitarbeiter waren István Ecsedy und László Horváth.

Zur Konsultation wurde Éva F. Petres einbezogen.

Borbála Maráz

Rácalmás — Göböljárás (Kom. Fejér) S. Nr. 47.

7. *Sé — Malomi dűlő* (Kom. Vas) (XXXIX). 1976 wurde eine weitere große Fläche der spätneolithischen Siedlung (etwa in 310 m²-Größe) freigelegt. — Bauspuren wurden auch jetzt nicht gefunden, jedoch konnten wir in 70 m-Abstand einen weiteren Teil des 1975 entdeckten, sich in Kreisbogen dahinziehenden Spitzgraben verfolgen. Parallel dazu fand sich ein schmaler Graben. Es wurden ferner drei kleinere Gruben und auch ein großer Grubenkomplex freigelegt. Diese Siedlungerscheinungen enthielten alle das Fundmaterial der ältesten Phase der Lengyel-Kultur. Sehr bedeutend sind die 49 St. Idole und die bemalte Keramik. — Außerdem haben wir auch eine Grube aus der frühesten Linienbandkeramik, eine frühbronzezeitliche und eine früheisenzeitliche Grube freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Pál Raczky, ferner der Student Ferenc Losits teil.

Nándor Kalicz—Mária Károlyi

8. *Sopron — Iboljarét* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Sich den Arbeiten der im Bau begriffenen Wohnsiedlung anschließend, kam das Gräberfeld der „Urnfelderkultur“ zum Vorschein (HA—AB). Die Asche wurde in Urnen mit Bronzebeigaben (Messer, Armring, Nadeln) untergebracht.

Rezső Pusztai

Sopron — Krautacker (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Auf dem Gelände eines geplanten Kindergartens der neuer Wohnsiedlung haben wir eine Fläche von 1760 m² durchforscht. Als Ergebnis dieser Arbeiten kamen 21 urzeitliche Wohngruben und sonstige Gruben, größtenteils aus den Perioden HA und LT zum Vorschein. Auch ein im Freien gestandener Ofen aus dem 10. Jahrhundert wurde freigelegt. — Die Freilegung schloß sich unmittelbar an die früheren Ausgrabungen von Erzsébet Jerem an.

János Gömöri

Sormás — Hosszúföldek (Kom. Zala) S. Nr. 22.

9. *Szajol — Felsőföld* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im Laufe der Rettungsgrabung kam am einstigen Theißufer auf einem etwa 500×200 m großen Gelände eine in die Körös-Kultur gehörende Siedlung ans Tageslicht. Hüttenlehmbröcken, zahlreiche Beigefäße und ein Hockerskelett sind hier zum Vorschein gekommen. Aus dem Müllhaufen neben dem Wohnhaus konnte das Fragment eines feinbearbeiteten Idols sichergestellt werden.

Mitarbeiterin: Marietta Csányi. An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Judit Tárnoki und Györgyi Katona teil.

Pál Raczky

10. *Szalmár* — *Kisülés* (Kom. Bács-Kiskun) (XLVIII). Es wurde die 1975 begonnene Erschließung der in die Körös-Kultur gehörenden Siedlung fortgesetzt. Im laufenden Jahr versuchten wir solche Siedlungsabschnitte zu entdecken, die weniger gestört waren, als die bisherigen. Nach Freilegung einer Fläche von ungefähr 250 m² konnten wir einen weniger gestörten — obwohl größtenteils nicht intakten — Abschnitt der Siedlung kennenlernen. — Die Zahl der Gräber nahm um 4 zu, es wurden bisher 8 Gräber erschlossen. Von den verwandten Wissenschaften haben Vertreter der Geologie, Geochemie, Bodenkunde, Mineral-Gesteinskunde und der Palinologie die Ausgrabungen aufgesucht. Zwecks Sedimentuntersuchungen haben wir unter Mitwirkung der Fachforscher Proben entnommen.

Mitarbeiter: Attila Horváth. Bei der Ausgrabung haben der Physiker J. Tóth, der Zoologe I. Vörös, der Paläozoologe S. Bökönyi, der Anthropologe I. Kiszely und der Botaniker J. Stieber mitgewirkt.

Ida Bognár-Kutzián

Taliándörög — *Szt. András tpl.* (Kom. Veszprém) S. Nr. 83.

Tác (Kom. Fejér) S. Nr. 26.

Tiszaöldvár — *Érhalom* (Kom. Szolnok) S. Nr. 41.

Tiszaöldvár — *Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok) S. Nr. 32.

11. *Tiszaluc* — *Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Die Ausgrabungen der vorangehenden Jahre fortgesetzt, kam mit der neueren Fläche insgesamt ein Gebiet von 562 m² zur Erschließung. Vom früher freigelegten kupferzeitlichen Gebäude mit Balkenkonstruktion (Hunyadi halom-Gruppe) ging hervor, daß dies die eine Hälfte eines — die Gesamtmaße betrachtet — 12 × 6 m großen, zweiteiligen Hauses war. Wir stießen auch auf einen kleineren Teil eines anderen Gebäudes mit Balkenkonstruktion. Außer einer kupferzeitlichen Grube wurden noch ein bronzezeitliches Grab, 2 Gruben und 29 Gräber (insgesamt 43) aus dem 11. Jahrhundert freigelegt. Von den árpádenzeitlichen Gräbern sind 9 münzdatiert.

An der Ausgrabung nahm László Kovács teil.

Pál Patay

12. *Tordas* — *Münnich Ferenc u. 38.* (Kom. Fejér) (XXXVI). Beim Kellerbau stieß man auf ein Grab. Durch die Rettungsgrabung wurde ein SO—NW-orientiertes keltisches Grab zutage gefördert. Beigaben waren: Eisenfibel mit Silberbelag, roter Tonkrug, graue Schüssel mit Hühnerknochen, bei der linken Hand ein Eisenfragment.

Gyula Fülöp

13. *Velem* — *Szentvid* (Kom. Vas) (XXXIX). Die Freilegung der spätbronze-eisenzeitlichen terrassenförmigen Siedlung fortgesetzt, haben wir im Jahre 1976 im südöstlichen Abschnitt des Fundortes gearbeitet. Durch die Freilegung von zusammenhängenden Grabungsflächen, etwa je 100 m voneinander, wurden an mehreren Terrassen spätbronzezeitliche Gebäudegruppen erschlossen. In diesem Abschnitt waren die HA- und LT-Schichten stark verwittert, während unter ihnen drei spätbronzezeitliche Niveaus festgestellt werden konnten. — Wir haben über die Terrassen die Linie der zur Befestigung führenden lehmig-steinigen Straße weiter verfolgt. In dem sich der SO-Seite der Straße anschließenden Teil sind mehrere größere, rechteckförmige Häuser zum Vorschein gekommen. In der SO-Ecke der Gebäude waren halbkreisförmige, geschmierte Herde.

Mitarbeiter: Mária Fekete. An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen: Magdolna Kiss, Katalin Kurucz, Judit Regénye, Ágnes Somogyvári und Katalin Wollák teil.

Gábor Bándi

14. *Vésztő* — *Mágori halom* (Kom. Békés) (III). Anlässlich der Erschließung im Jahre 1976 haben wir an SW-Hang des nördlichen Hügels an zwei Flächen gearbeitet. Es wurden hier nur neolithische Schichten gefunden, die frühkupferzeitlichen und bronzezeitlichen Siedlungsniveaus waren von der Erosion vernichtet. — In der NO-Ecke des Blockes IX. wurden zwei, in Matten gewickelte Leichen gefunden (Gräber 43–44). In den Blöcken IX–X sind die Reste eines Hauses ans Tageslicht gekommen. Die äußere Fläche der Hausmauer wurde mit Birkenbretterbekleidung bedeckt, in den Fußboden waren ovale und viereckige Eingrabungen, viele Pfahl- und Pfostenlöcher eingetieft. — In den Blöcken IV–V konnten in dem auf die Periode der Szakálhát-Gruppe datierbaren Bauniveau Nr. 1 (in 670 cm-Tiefe) zwei Hausteile und ein ganzes Haus freigelegt werden. Die drei SO—NW-orientierten Häuser lagen parallel zueinander, zwischen ihnen fanden sich 80 bzw. 120 cm breite Gassen. Alle drei Häuser hatten einen mit gelbem Lehm geschmierten Stampfboden. Die Hausmauern wurden durch ein senkrecht eingetriebenes Pfosten-system gehalten. Die in größeren Abständen eingegrabenen Pfosten waren einst miteinander wahrscheinlich von einem Flechtwerk verbunden, das außen und innen von einer dünnen Lehmschicht beschmiert war. — In dem Bauniveau Nr. 2 (in 640 cm-Tiefe) haben wir ein großes, zweiteiliges Haus und die abschließende Längsmauer eines anderen Gebäudes erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Katalin Vályi, Edit Matuz und Elisabeth Bosshard, Elisabeth Bleuer (Bern), ferner die Studentinnen und Studenten C. Catherine Atkinson, Charles A. Schwartz (London), M. Szukula, M. Trzcinski, J. Moszczynski (Lodz) teil.

Katalin Hegedűs

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 15–28)

15. *Árpás* — *Dombföld, Malomdomb* (Győr-Sopron Kom.) (XI). Die 1975 begonnene Ausgrabung in NW-Abschnitt von Mursella wurde fortgesetzt. Eine Fläche von etwa 200 m² durchforscht, haben wir ein etwa 2 × 15 m großes Gebäude freigelegt. Die Fußbodenniveaus waren stark verwittert, Heizungsspuren konnten nicht beobachtet werden. Aufgrund des Begleitmaterials sind außer dem auf das 2.–3. Jh. datierbaren Gebäude auch noch keltische Funde zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter T. Szőnyi

16. *Bátaszék* — *Kövesd* (Kom. Tolna) (XXXIII). In der Lehmgrube der Keramikfabrik wurde die Erschließung des spätrömischen Gräberfeldes fortgesetzt. Es wurden römische Öfen freigelegt. An zwei Öfen konnte man von einem Heizraum herankommen, bei dessen Erschließung etwa 150 kg Scherbenfragmente zum Vorschein gekommen sind. Die Benutzungszeit der Öfen stimmt mit der Belegzeit des Gräberfeldes überein und kann auf die Wende des 3.–4. Jhs gesetzt werden.

Gyula Rosner

Budapest, XXII. Növény u. 2. S. Nr. „A”

17. *Budakeszi* (Kom. Pest) (IV). Beim Bau einer Senkgrube wurden Bronzebeigaben (verzierte Wagenleiste, Krug, Patera, Statuetten) einer römischen Wagenbestattung gestört.

Attila Kiss—Endre Tóth

„B”

Budapest, III. — Óbuda (V).

Uns an die Bauarbeiten der neuen Wohnsiedlung von Óbuda anschließend, haben wir die seit 1973 ohne Unterbrechung fortgesetzten archäologischen Forschungen an der Stelle des Aquincumer Legionslagers und der canabae fortgesetzt.

Auf dem Gelände des *castrum* wurden die die Mauern des Legionslagers vom 2.—3. Jh. von außen her begleitenden drei Wassergräben erschlossen (Tavaszi u.) und es konnte beobachtet werden, daß es in der Spätkaiserzeit bei der Auffüllung des letzten Grabens auch an der Außenseite der Lagermauer bereits gebaut wurde. Im Zentrum des Legionslagers haben wir auf dem Gelände des Lagerforums den Grundriß der *principia* und ihre Chronologie (Kórház u.—Vörösvári út—Flórián tér) sowie die Struktur der von hier ausgehenden *via praetoria* geklärt. Auf dem Gelände der *praetentura* hat ein System von Suchgräben alle einzelne Straßen (Szentendrei út—Miklós u.) durchschnitten. Heute läßt es sich schon die Einteilung des Aquincumer Legionslagers den Umständen des 3. Jhs entsprechend genau rekonstruieren. — Gleichzeitig wurde durch unsere Erschließungen auch die Bauzeit der spätrömischen Befestigung geklärt (Lajos u.—Templom u.—Névtelen u.); im Bereich der einen Bastei war unter der Festungsmauer das Horreum einer früheren Periode, außerhalb der Festung zog sich hingegen ein Gräberfeldabschnitt, der älter war als die Mauer, dahin.

Der Schwerpunkt der Ausgrabungen im Jahre 1976 versetzte sich vom *castrum* auf das Gebiet der *canabae*. Der Westrand der Militärstadt und die eine aus dem Wohnviertel ausführende Straßenlinie (Vörösvári út—Bécsi út) konnten festgelegt werden. Auch den nördlichen Rand der Militärstadt, an der in die Zivilstadt führenden Straße, wo ein mit Graben umnommenes Gebäude aus mehreren Perioden gestanden hat, haben wir bestimmen können (Ladik u.). — In der südlichen Gemarkung der Militärstadt, an der aus dem Lager in NS-Richtung auslaufende Hauptstraße kam es zur Freilegung der letzten Häusergruppen in der südlichen Region des Wohnviertels. Diese Gebäude wurden noch zum ausgehenden 4. Jh. umgebaut (Perc u.—Fényes A. u.).

Von den Gräberfeldern der Aquincumer Militärstadt wurden auf dem Gelände des an der W-Seite der *canabae* dahinziehenden Gräberfeldes (Várady u.) sowie an der Stelle der an der S-Seite gelegenen Grabgruppen (Lajos u., Perc u., Fényes A. u.) Ausgrabungen durchgeführt, die zu Ergebnissen von wertvoller chronologischer Beziehung geführt haben.³

Klára Póczy
Leiterin des römischen
Arbeitskollektivs

„B”-1.

Flórián tér — *Kórház utca* (Pz.: 18134—18207). Im Laufe unserer Forschungsarbeit stießen wir auf die frühe Periode eines wahrscheinlich O—W-orientierten Straßenkörpers, der ursprünglich auf eine intakte, schwarze Bodenschicht angelegt wurde. Die auf eine spätere Periode verweisenden archäologischen Funde wurden im Laufe des Anlegens von Wasserleitung und Kanalisation verrichtet. — Die topographische Lage des Straßenkörpers betrachtet, dürfte die Straße im 2.—3. Jahrhundert, als Teil der *via praetoria* gedient haben. Auch ein neuerer Teil des O-Abschnittes eines vierarmigen, mit Steinplatten ausgelegten Kanals, der sich zwischen den Grundmauern des severuszeitlichen Tores der 1973 freigelegten *principia* des 2.—3. Jhs dahinzog, ist zum Vorschein gekommen.

Krisztina Szirmai

„B”-2.

Kórház utca, *Spielplatz* (Pz.: 18081). In der Nachbarschaft des Spielplatzes haben wir einen neueren Abschnitt der O-Schlußmauer der hinteren Räume der *principia* des Legionslagers aus dem 2.—3. Jh. geklärt. Auch ein Teil der S-Mauer des mit Hypocaustum versehenen Fahnenheiligtums ist ans Tageslicht gekommen.

Krisztina Szirmai

„B”-3.

Nördlich von der *Ladik utca* kamen aus den an der östlichen Seite der Szentendrei út freigelegten Blöcken die NW- und SW-Ecke eines Gebäudes, 14 m weit vonein-

ander zum Vorschein. — Das Gebäude war westlich von einem 70—80 cm tiefen Graben begleitet. In seinem S-Abschnitt wurde ein Sestertius des Antoninus Pius gefunden. Nördlich von diesem Gebäude treten die Umrisse eines anderen Gebäudes hervor.

Paula Zsidi

„B”-4.

Ecke Perc u. — *Fényes Adolf u.* Unsere in der südliche Region der Aquincumer Militärstadt durchgeführten Forschungen schlossen sich an die Ausgrabungen des aus dem 13. Jh. stammenden Klarissenklosters an. Hier zeigten sich nämlich sowohl unter dem Kloster als auch unter der Kirche zusammenhängende römische Gebäudereste. — Im Laufe unserer diesjährigen Erschließungen traten Gebäudereste von zwei miteinander benachbarten *insulae* hervor. Die Hauptzugänge beider öffneten sich von der NS-gerichteten, 11 m breiten Hauptstraße der *canabae*. Die zwei Gebäude waren von dieser Hauptstraße von einer nach O zu rechtwinklig abzweigenden, 6 m breiten Straße voneinander getrennt. Beide Straßen standen vom 2. Jh. an bis in die Jahrhunderte Gebrauch. Die östliche Abzweigung wurde im Mittelalter vom Verkehr nicht benutzt, an der Stelle der breiteren Hauptstraße wird aber — wie im Mittelalter — auch heute noch unverändert verkehrt (Magyar Lajos utca).

Die römischen Gebäude wurden im Laufe des 2.—4. Jhs öfters umgebaut. Beide Gebäude waren durch Hypocaustum geheizt und dem Kanalnetz angeschlossen. In den Großsaal des südlichen Gebäudes wurde im 4. Jh. eine Apsis mit zwei Säulenreihen eingebaut.

Klára Póczy

„B”-5.

Kreuzung Szentendrei út — *Römerstraße*. Es gelang uns die aus dem Tor der Aquincumer Zivilstadt zur Quellengruppe des Römerbades und von dort weiter nach Ulcisia Castra führende Verkehrsstraße an einer längeren Strecke freizulegen. Die Straße ist 7 m breit, mehrschichtig und es sind an ihrer Oberfläche eingehauene Spuren zu sehen, die als Wagenradlenker gedient haben. Der westliche Straßenrand war vom Aquädukt begleitet, dessen weitere vier, und weiter entfernt sieben Pfeiler wir nördlich der Stadt freigelegt haben.

Klára Póczy

„B”-6.

Ecke Szentendrei út — *Pók utca*. Auf dem Gelände westlich von dem Fahrgeleise der Vorortsbahn HÉV, an der südlichen Mauer des Amphitheaters der Aquincumer Zivilstadt, südlich davon, haben wir in 50 m-Länge die Struktur der Stadtmauer geklärt. Es wurden die Fundamentierung der Stadtmauer, die an der Innenseite der Mauer entlangziehende Straße, das die Stadtmauer von außen her begleitende Doppelwassergraben und die diese begleitende Straße erschlossen.

Klára Póczy

„B”-7.

Wohnsiedlung bei der Gasfabrik. Im Laufe der vor der südlichen Häuserreihe der aus des Sajtás u. in den Park der Wohnsiedlung führenden unbenannten Gasse unternommenen Freilegung sind aus einem zur Aquincumer Zivilstadt gehörenden Gebäude in großer Menge figuralverzierte Wandgemäldefragmente zum Vorschein gekommen. Das Freskenmaterial aus dem 4. Jh. schließt sich der im Jahre 1973 auf diesem Gelände durchgeführten Freilegung an.

Margit Németh

„B”-8.

Gasfabrik von Óbuda. Im Laufe der Bauarbeiten sind auf dem Fabriksgelände Gräber zum Vorschein gekommen. Aus den freigelegten sieben Gräbern waren zwei aus Steinplatten zusammengestellte Grabkisten, mit sekundär verwendeten inschriftlichen Grabsteinen aus dem 2. Jh., fünf hingegen Ziegelgräber. Alle Gräber waren gestört und enthielten keine Beigaben. In dem einen Steinplat-

†engrab war die Doppelbestattung durch auf ihre Kanten gestellte Ziegel voneinander getrennt.

Margit Németh

Győr — Martinovics tér (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 55.

18. Környe — vor der Pfarre (Kom. Komárom) (XLI). Beim Legen der Wasserleitung kamen römische Ziegelgräber zum Vorschein. Die Freilegung hatte 2 mit Steinplatten bedeckte und 6 Ziegelgräber zur Folge. Die Gräber der auf die Wende des 4.—5. Jhs setzbaren Gräberfeldreste waren gestört. Das Steingrab Nr. 8 enthielt eine Doppelbestattung (Mann-Frau), mit typischen spät-römischen Beigaben (Ohrgehänge, Glasbecher, Zwiebelkopffibel).

Endre Bíró

Lánycsók — Égetthalom dűlő (Kom. Baranya) S. Nr. 4.

19. Nagykanizsa — Umgebung der Inkey-Grabkapelle (Kom. Zala) (XX). Im Laufe der im N-Stadtrand durchgeführten Geländebegehung konnte eine römische Siedlung aus dem 3.—4. Jh. beobachtet werden. Bei der Rettungsgrabung wurde der östliche Teil einer großen römischen Villa erschlossen. Im Bereich des Baderaumes fanden wir bordeauxfarbene Freskenfragmente. Nahe der Villa haben wir ein zur Hälfte in den Erdboden eingetieftes, ursprünglich mit 80 cm hoher Steinmauer befestigtes, kleines Wohnhaus aus dem 3. Jh. freigelegt, aus dem viele Keramikfragmente, gestempelte Glasbruchstücke, ärztliche Instrumente und Eisenwerkzeuge ans Tageslicht gekommen sind.

László Horváth

Pécs — Munkácsy Mihály u. 8. (Kom. Baranya) S. Nr. 77.

20/a Pécs — István tér (Kom. Baranya) (XXVI). An der Stelle des einstigen Wasserfalles haben wir im laufenden Jahr das westliche Ende des 1975 freigelegten frühchristlichen Mausoleums und der bemalten Grabkammer zutage gefördert. Der obere Teil des zweigeschoßigen Baues ist ein O—W-orientiertes, einschiffiges Gebäude. Äußere Gesamtlänge (mit den Pfeilern): 18,10 m, innere Länge: 13,80 m, Außenrand (mit den Pfeilern): 9,50 m, innere Rand (in der Mitte): 4,80 m. Unter dem gegenwärtigen Straßenkörper gelang es mit Hilfe von Grubenarbeitern den größten Teil der östlichen Apsis zu erschließen.

Nach der Restaurierung der Wände der im vorigen Jahr freigelegten Grabkammer kamen folgende alttestamentliche Szenen zum Vorschein: an der N-Mauer Adam und Eva im Paradies mit der Schlange (Sündenfall); Daniel zwischen zwei Löwen, mit Marmorinkrustationen und Pflanzenornamentik verzierte Wandflächen. Über der an der östlichen Wand sichtbaren kleinen Nische ein Christogramm, darunter nördlich von der Nische eine auf einem Stuhl sitzende, bekleidete Gestalt (die verstorbene Person im Paradies?). — An der südlichen Wand wiederum ein Feld mit Marmorinkrustationen, darüber mit dem Freskenfragment eines schreitenden Fusses mit Sandale. Beide Pfeiler der Grabkammer waren gleichfalls mit Marmorinkrustationsmotiven bemalt und es konnte sogar aufgrund der auf den Rändern der eingestürzten Decke gefundenen Spuren festgestellt werden, daß auch die Decke bemalt war.

Die Erschließung im Jahre 1976 hat dem W-Abschluß des Gebäudes, den Raum vor der Grabkammer der Unterkirche und den Treppenabstieg geklärt. Die an der W-Hauptmauer des Mausoleums verlaufende rinnenartige Eintiefung, ferner die Pfostenlöcher und Öfen können auf das 9.—11. Jh. gesetzt werden.

Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger. — Die Fresken wurden von János Illés und Mitarbeitern konserviert.

Ferenc Fülepi

20/b Pécs — Posta (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem bekannten Fundort in der Stadtmitte von Sopianae kam sekundär überhalb der römischen Schicht eine Pferde-

statuette aus Bronze, von mehreren römischen Münzen, Bleigüssen und Blechfragmenten begleitet, zum Vorschein.

István Ecsedy

21. Ságvár (Kom. Somogy) (IV). Die Freilegung der römischen Befestigung fortsetzend, haben wir im NO-Viertel ein großes Gebäude ausgegraben. Das über dicke Mauern und um einen zentralen Hof gruppierte Räume verfügende Gebäude, mit fallweise erneutem Fußbodenbelag war ein mit der landwirtschaftlichen Produktion zusammenhängendes Objekt (Mühlsteine, Hacken kamen hier zum Vorschein). Die Toreinfahrt war fast zu einer Festigung ausgebildet. Die großen Säle bedeckt ein Mörtelfußboden schwacher Qualität, die Mauern wurden mit weißem Mörtel beworfen. Die Säle hat man ihrer Größe entsprechend mit kleinen Heizkanälen angeheizt. Es kamen ein großer, aus Bronzeblech gefertigter Kessel, ein Bronzekrug mit kleeförmiger Mündung und eine Bronzetrense ans Tageslicht.

Endre Tóth

Sopron — Fórumátjáró (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 80.

22. Sormás — Hosszú földek (Kom. Zala) (XLVII). Bei der Geländebegehung ist ein gestörtes Ziegelgrab aus dem 4. Jh. zum Vorschein gekommen. Durch die Kontrollausgrabung konnten aus dem Kindergrab ein Goldring, zwei Glasbecherfragmente und Beschläge eines Holzsarges sichergestellt werden. Auch vier prähistorische Abfallgruben wurden durch die Rettungsgrabung freigelegt (3 gehörten zur Balaton-Gruppe der Frühbronzezeit, eine Grube stammte hingegen aus der Frühbronzezeit).

László Horváth

23. Szombathely (Kom. Vas) — Die Erforschung der nach Sárvár führenden Straße. Die auch zur Zeit gut wahrnehmbare Linie der aus Savaria nach O führenden römischen Straße untersuchend, konnten wir feststellen, daß sie vom O-Tor der Stadt Savaria bis zur Raab eine Länge von 26,45 km hatte. Die pfeilgerade Straßenspurlinie zeigt der 10—14 m breit zerpfügte Schotterstreifen gut an. Die Richtung weicht vor der Überquerung des Flusses Raab wegen den Krümmungen des in diesen Fluß mündenden Gyöngyös-Baches öfters von der Gerade ab. Die Straßenlinie in der westlichen Gemarkung des Dorfes Vép durchschnitten, stellte sich heraus, daß die Grundierung der Straße eine 720 cm breite, schichtenweise aufgetragene Schotterauffüllung war.

Endre Tóth

24. Szombathely — Járdányi Paulovics István Romkert (Kom. Vas). Die im Rahmen des Denkmalschutzes durchzuführenden Herstellungsarbeiten vorangehende Ausgrabungstätigkeit wurde im Jahre 1976 fortgesetzt und zur Bestimmung des Niveaus und der Perioden das Gelände nordwestlich von der Apsis der Domkirche durchforstet. Im Laufe der Bestimmung der südlichen Mauerflucht der hexagonförmigen Räumlichkeit kamen an der südlichen Außenfläche der Mauer auf weißem Grund rotgestreifte Wandgemäldereste zum Vorschein. Die Gebäudegruppe aus dem 4. Jh., zu der auch die hexagonförmige Räumlichkeit gehörte, stand auf früher verfallenden römischen Niveaus. — Der Mosaikfußboden des 1974 zum Teil freigelegten, rhombusförmigen Raumes wurde völlig erschlossen. Mehr als die Hälfte der aus dem 4. Jh. stammenden Mosaikfläche ist intakt erhalten geblieben.

An der Ausgrabung nahm Erika Hajmási teil.

Tihamér Szentlélek

25. Szöny — Ásványolajipari Vállalat (Kom. Komárom) (XLI). Bei der dem Bau einer Garage vorangehenden Ausschneidung von Bäumen kamen römische Gräber zum Vorschein, von welchen viele gestört waren. Die Rettungsgrabung ergab 77 Gräber, die nur wenige Bei-

gaben (Münzen, Bronze- und Knochenarmringe, Zwiebelkopffibel) enthielten. In Grab Nr. 36 wurde eine Zwiebelkopffibel und Reste eines Gürtels mit Bronzebeschlag gefunden. Aufgrund der Münzen und des Fundmaterials können wir dieses späteste Gräberfeld der Militärbevölkerung von Brigetio auf die Wende des 4.—5. Jhs setzen.

Sarolta B. Szatmári

Taliándörög — Szt. András tpl. (Kom. Veszprém). S. Nr. 83.

26. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im 19. Jahr der Freilegung von Gorsium konzentrierte sich die Erschließung auf zwei Gebiete. Im Siedlungszentrum wurde die Freilegung des östlichen Gebietes der tabernae fortgesetzt und beendet. Die römischen Schichten wurden von den späteren Bestattungen überall aufgewühlt. Die der Römerzeit folgenden jüngsten Gräber stammen aus der Awarenzeit. Diese gehören den an der O-Seite der frühchristlichen Basilika gefundenen Gräbern des 7. Jhs an, wahrscheinlich mit jenen beigabenlosen Gräbern, die in die W—O-orientierte Hauptstraße eingeschnitten zum Vorschein gekommen sind. Die beigabenlosen Gräber können im Gebiet des mittelalterlichen Friedhofes chronologisch nicht getrennt werden. Der mittelalterliche Friedhof war eingefriedet.

Ein anderer Abschnitt unserer Ausgrabungen wurde südlich von Margittelep, auf dem Gelände des zweiten Militärlagers durchgeführt. Mit der Feststellung der NO-Ecke wurde die nördliche Ausdehnung des Lagers (150 m) geklärt. Es wurde mit der Erschließung der porta praetoria begonnen. Im Gebiet des Lagers sind im allgemeinen nur urzeitliche Gruben zum Vorschein gekommen, während der Römerzeit hat man im 4. Jh. allein westlich von der porta praetoria gebaut. Es traten die Reste eines, infolge der Bodenbearbeitung stark vernichteten Wohnhauses hervor. Südlich vom Lager kamen neolithische Gruben ans Tageslicht.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Gyula Fülöp, Julia Chinchilla (Spanien), ferner die Studenten G. Bublitz, S. Lehmann, E. Rohr (DDR), Irén Bilkei, Éva Maróti, Ildikó Bellér und Ágnes B. Kovács teil.

Jenő Fitz

27. *Visegrád — Sibrik domb* (Kom. Pest) (XLVI). Ein weiteres Gebäude an der praetoria-Front des spät-römischen Lagers, an der Innenseite des im Jahre 1971 erforschten Torturmes kam zur Erschließung. Unter dem Fußbodenbelag des rechteckförmigen, mit einer Diele versehenen Gebäudes kam ein mit Steinen ausgelegter Kanal zum Vorschein. An der praetoria-Front haben wir zwei weitere hufeisenförmige Türme geklärt bzw. freigelegt.

Über den römischen, zugrunde gegangenen Schichten waren früharpádenzeitliche (10.—11. Jh.) Siedlungserscheinungen (Herde, Öfen, Gruben) wahrzunehmen. Von den früharpádenzeitlichen Funden sind die landwirtschaftlichen Geräte sowie ein herzförmiger Anhänger die Parierstange eines Säbels erwähnenswert.

Mitarbeiterin: Ibolya Gereles.

Sándor Soproni—Mátyás Szőke

28. *Zalalövő — Kossuth Lajos utca* (Kom. Zala) (XLVII). Unsere nördlich von der Kossuth L.-u., im vorausgesetzten NO-Teil der römischen Stadt durchgeführten Erschließungen haben keine römerzeitlichen Schichten hervorgebracht. An der S-Seite der Straße, auf dem Grundstück Nr. 17 kamen an mehreren Flächen von der Frühkaiserzeit an beginnende, starke Auffüllungsschichten, reiche Keramik- und Sigillatafunde zum Vorschein. Die wahrscheinliche Fortsetzung der auf dem der Straße am nächsten gelegenen Teil früher aufgefundenen „Bernsteinstraße“ läßt sich in ONO-Richtung verfolgen. — Als Fortsetzung der in der W-Hälfte der römischen Stadt begonnenen Freilegungen haben wir die mit grö-

ßeren Basaltsteinen bedeckte Fläche der „Bernsteinstraße“, südlich davon mehrere Fachwerkhäuser aus dem 1.—2. Jh., deren Zerstörungsschicht vermutlich aus der Marcus-Zeit stammt, freigelegt. Zwischen den Fachwerkhäusern führte ein Schotterweg senkrecht auf die „Bernsteinstraße“ zu. — Nördlich von der Straße haben wir die Freilegung des großen spät-römischen Gebäudes fortgesetzt. Von grundsätzlichem Gesichtspunkt aus hat die Freilegung nichts neues erbracht, unter dem Gebäude haben wir aber sich mit dicken Auffüllungen trennende und wahrscheinlich mit der ersten Hälfte des 1. Jhs beginnende Schichten mit Holzbauspuren gefunden. Die Orientierung der I. Periode weicht etwas von der späteren Perioden ab, die schon der Orientierung der „Bernsteinstraße“ folgen. Die Fortsetzung der „Bernsteinstraße“ nach S läßt sich auf dem Gelände gut verfolgen: sie überquert das Zala-Tal an der Stelle der heutigen Brücke und geht genau in S-Richtung abbiegend weiter.

An der Freilegung haben Ferenc Redő, Vera Lányi, Gyula Fülöp, Vajk Cserményi, ferner Univesitätshörer teilgenommen.

András Mócsy

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 29—32)

29. *Farmos — Kása dűlő*, Sandgrube (Kom. Pest) (XLII). Es wurde die Erschließung der Sarmatensiedlung fortgesetzt und wir haben insgesamt 16 Gruben und ein zur Hälfte in die Erde eingetieftes Haus mit rechteckförmigem Grundriß freigelegt. Das von D. Gabler bestimmte Terra sigillata-Material läßt sich auf das 2.—3. Jh. u. Z. datieren. — Die Erschließung des awarenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Die Mehrheit der 16 Gräber widerspiegelt das Material der mittelawarischen Periode (blechbeschlagene Gürtelgarnituren, Perlen usw.). Das Frauengrab Nr. 73 kann auf das 8. Jh. gesetzt werden. Im Männergrab Nr. 65 wurde eine Stabkopfverzierung aus Bein gefunden.

Auf dem Fundort sind als Streufunde prähistorische Scherben zum Vorschein gekommen (Zóker Kultur, Gruppe von Makó).

István Dinnyés

30. *Kuncsorba — Gehöft des J. Herceg* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Beim Bau des östlichen Armes des Hauptkanals in der Nagykunság, nördlich von Kuncsorba, am Flurweg Nr. 14 hat der Bulldozer beim Brückenkopf Gräber zerstört. Südlich von diesen wurden in Kanalprofil kleine Abfallgruben sichtbar. Das von Objekten stammende Streufundmaterial läßt auf Siedlung und Gräberfeld der Sarmaten schließen.

Pál Raczky

Lászlófalva — Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) S. Nr. 45.

31. *Tápiószele — Pedagógus földek* (Kom. Pest) (XLII). Die Freilegungen der früheren Jahre wurden fortgesetzt. Durch Einstellung von Arbeitsmaschinen gelang es die Ausdehnung des Gräberfeldes in N—NW-Richtung festzustellen. Im SW-Abschnitt des Gräberfeldes kam ein einziges Grab zum Vorschein, dessen charakteristische Funde (Bronzehalsring, Scheibenfibel, Armring, axtförmige Anhänger, Keramik, Perlen) das Frauengrab Nr. 14 in die ersten Jahre der III. Periode der Sarmatenzeit reihen.

István Dinnyés

32. *Tiszaföldvár — Ziegelfabrik* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Anlässlich der in der Lehmgrube der Ziegelfabrik durchgeführten Rettungsgrabung wurden drei mit Gräben umnommene Gräber eines ausgeraubten sarmatischen Gräberfeldes sowie auf dem NW vom Gräberfeld gelegenen hohen Ufer der eine Teil einer Siedlung kamen arpádenzeitliche Keramik, je zwei

Gruben mit sarmatischen Funden bzw. mit dem Fundmaterial der Szakálhát-Kultur, der eine Eckteil eines Hauses der Szakálhát-Kultur, ein stark beschmierter und durchgebrannter keltischer Ofen zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Szilvia Honti, Virág Soós und István Gaál teil.

Andrea H. Vaday

Tiszafüred — Majoros (Kom. Szolnok) S. Nr. 59.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 33–43)

33. *Bakonycsérnye, Kun Béla u.* (Kom. Fejér) (XXXVI). In dem aus Geländebegehungen her bekannten awarenzeitlichen Gräberfeld haben wir Rettungsgrabungen durchgeführt. Es wurden insbesondere in dem zur späteren Periode gehörenden Gräberfeldabschnitt insgesamt 104 Gräber freigelegt. Die Gräber können in das Zeitalter von Ende des 7. Jhs bis zum Anfang des 9. Jhs datiert werden.

Im Gebiet des awarenzeitlichen Gräberfeldes haben wir auch noch eisenzeitliche Urnengräber und über einem awarenzeitlichen Grab Fundamente eines árpádenzeitlichen Hauses mit Öfen erschlossen.

Judit F. Antoni

34. *Balatonfűzfő — Szalmássy telep* (Kom. Veszprém) (XLV). Durch die in der Sandgrube der Unternehmung Nitrokémia neu begonnene Sandförderung wurden die neueren Gräber des zum Teil freigelegten Awarengräberfeldes bedroht. Das Fundmaterial der erschlossenen 20 Gräber besteht aus folgenden Gegenständen: silberne, gepreßte Silberriemenzunge und Beschläge, Eisenringe, Eisenschnallen, Eisenmesser in Holzscheide, Bruchstücke von 8 Eierschalen, Spinnwirtel, Bronzefibel, zylindrischer Knochennadelhalter und eine Doppelflöte mit 5 Löchern aus Knochen. Der größere Teil der Gräber war ausgeraubt.

Margit Cs. Dax

„C“

Budapest, XVII. Rákosszába, Péceli út (Pz.: 138598) (V). Die Freilegung des aus dem 3.–4. Jh. stammenden Gräberfeldes mit ostgermanischer Population belegt, wurde fortgesetzt. Im laufenden Jahr kamen 23 Skelettgräber an einer Fläche von 1144 m² zur Erschließung und so stieg die Zahl der bisher freigelegten Gräber auf 97 an. Die Gräber sind S–O-orientiert und ausnahmslos gestört. Aus ihrem Fundmaterial sind die Silber- und Bronzefibeln verschiedenen Typs, die Bernstein-Glas-pasta-Karneolperlen, Eisengeräte, Silberanhänger mit Filigranverzierungen, Knochenkamm mit rundem Rücken sowie die mannigfaltige Keramik zu erwähnen.

Margit Nagy

Farmos — Kása dűlő (Kom. Pest) S. Nr. 29.

Felgyő (Kom. Csongrád) S. Nr. 44.

35. *Gyöngy — Vásártér út* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes, dessen Erschließung bereits früher begonnen wurde, haben wir fortgesetzt. Die Zahl der bisher erschlossenen Gräber beträgt insgesamt: 439. Mit der gänzlichen Erschließung des Gräberfeldes wurden die Ausgrabungen beendet.

Gyula Rosner

Győr — Martinovics tér (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 55.

36. *Kölked — Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI). Die seit 1972 anhaltende Siedlungsforschung haben wir

fortgesetzt. Im laufenden Jahr wurden in einem Block von 2400 m² die Häuser Nr. 57–80, die Öfen Nr. XLVI–LXII, die Gruben Nr. LX–LXXXIII, ferner die Gräber Nr. 69–96 erschlossen. — Die Forschung der HA- und LT-zeitlichen Erscheinungen in diesem Gelände wurde fortgesetzt. Die freigelegten Gräber enthielten ein wichtiges frühawarenzeitliches Fundmaterial und ihre Position innerhalb des Fundortes trug mit neueren Daten zur Bestimmung der inneren Chronologie und Struktur der Siedlung bei.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

Lánycsók — Égetthalom dűlő (Kom. Baranya) S. Nr. 4.

37. *Mór — Kecskehegy, Weingarten von G. Kócsa* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Laufe unserer Rettungsgrabung haben wir drei frühawarenzeitliche Gräber erschlossen: von ihnen waren zwei gestört. Aus dem einen intakt gebliebenen Grab kam ein granuliert verziertes, goldenes Ohrgehängeschmuckpaar zum Vorschein. In den gestörten Gräbern wurden eine Bronzepinzette und Beschlagfragmente aus Bronzeblech gefunden.

Judit F. Antoni

38. *Nyírácsád* (Kom. Hajdú-Bihar) (IV.) Beim N-Rand der Gemeinde, an der Straße nach Nyírlugos, an der rechten Seite der zur Meierei der LPG Dózsa führenden Zufahrtsstraße wurde in den 60er Jahren ein Ölbunker gebaut. Bei diesen Arbeiten wurden Gräber gestört. Im Laufe der Kontrollausgrabungen in diesem Jahre haben wir 17 spätawarische Gräber freigelegt, von welchen mehrere ausgeraubt waren. Aus den Gräbern kamen ein Gürtelbeschlag, Riemeneschluß und ein Gefäß zum Vorschein. (Von den Gräbern war das eine ein Reitergrab.)

Mitarbeiter: Károly Mesterházy. An der Ausgrabung nahmen die Studentin Zsuzsa Korkes und der Grafiker József Király teil.

István Fodor

39. *Oroszlány — Borbála telep* (Kom. Komárom) (XLI). Die im Jahre 1973 begonnene Rettungsgrabung wurde im laufenden Jahr beendet. Die Zahl der erschlossenen Gräber des Gräberfeldes beträgt 47. Die Gräber sind NW–SO-orientiert. Im Frauengrab Nr. 47 waren Bronzeohrgehänge, vergoldete Bronzerosette, Glaspastanhänger, ferner Eisenmesser und Tierknochen beigelegt. Alter des Gräberfeldes: erste Hälfte des 6. Jhs.

Sarolta B. Szatmári

40. *Szekszárd — Bogyszlói út* (Kom. Tolna) (XXXIII). Wir haben die Freilegung der awarenzeitlichen Siedlung fortgesetzt und es kam an einer weiteren 450 m² großen Fläche, südlich vom ersten awarenzeitlichen Haus der zweite ähnliche Bau zum Vorschein, dem sich in O-Richtung ein großes Grubensystem angeschlossen hatte. Aus der 2,8 m tiefen Grube von 5 m-Durchmesser kamen in drei Richtungen drei Töpferöfen ans Tageslicht. Der Zustand der Öfen ist gut, die erhalten gebliebene Höhe des Brennraumes liegt zwischen 60–90 cm und war durch einen von einer Stütze getragenen 20 cm dicken, durchlöchernten Rost vom Heizraum getrennt. Die Öfen waren von der zweiten Hälfte des 7. Jhs benutzt, waren sogar eventuell selbst in den ersten Jahrzehnten des 9. Jhs in Betrieb.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen und Studenten Edit Nikola, Dóra Mojzis, László Horváth, József Szentpéteri und László Költő teil.

Gyula Rosner

Tác (Kom. Fejér) S. Nr. 26.

41. *Tiszaföldvár — Értalom* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Östlich von der Gemeinde, an der Értalom genannten Erhebung, in der Nähe der Theiß wurden beim Anlegen einer großen Senkgrube mehrere Gräber gestört. Auf-

grund des eingeholten Fundmaterials dürften hier etwa 4–5 Gepidengräber zugrunde gegangen sein. Ein fragmentiertes Gefäß gehörte zur Hügelgräberkultur.

Pál Raczky

42. *Tiszafüred — Nagykenyerföldek* (Kom. Szolnok) (IV). Wir haben die begonnene Freilegung des Gepidengräberfeldes fortgesetzt. Neben der Trockenscheune der LPG konnten die Gepidengräber Nr. 9–20 erschlossen werden. Mit Ausnahme eines einzigen waren sie alle ausgeraubte-gestörte Bestattungen. Trotz dessen war der Gräberfeldabschnitt an Keramik reich und auch für weitere Untersuchungen (Särge, Grabformen, Bestattungsritus) geeignet.

Mitarbeiter: Student László Kocsis.

István Bóna

43. *Vác — Schottergrube* (Kom. Pest) (XLIV). Im Rahmen der seit 1969 anhaltenden Ausgrabungen des Gräberfeldes des aus dem 7. Jh. wurde die Freilegung beendet. Mit einer Fläche von 550 m² haben wir den W–SW-Rand des awarischen Gräberfeldes in 68 m-Länge abgegrenzt. Die Gesamtzahl der freigelegten Gräber beträgt 515. Aus dem einem Grab der in laufenden Jahr gefundenen 15 Gräber haben wir eine bronzene Gürtelgarnitur gefunden. Von den Gräbern des Gräberfeldes sind etwa 100 unzugänglich, nicht erschließbar.

Mitarbeiter: Ágnes Holport und Klára Kővári.

Sarolta Tettamanti

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME (10. Jh.)

(Auf der Karte: Nr. 44–48)

44. *Felgyő* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Gebiet SW vom Úrmös-Gehöft haben wir die im Jahre 1974 aufgelassene Freilegung fortgesetzt. Es wurde der mittlere Abschnitt eines ringsumlaufenden Grabens freigelegt. Dieser war stellenweise ein Doppelgraben und bestand aus einem tieferen und weniger tiefen Teil, war wahrscheinlich erneuert. Der steile Profil des Grabens befindet sich an der Innenseite.

Aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld in diesem Gebiet wurden weitere 20 Gräber erschlossen, unter diesen waren auch zwei Männergräber mit verzierten Gürteln. Eigens interessant sind diejenigen Hockergräber, die in den Humus eingegraben waren. Das eine Skelett war mit aufgezogenen Beinen, zusammengepreßten Armen auf das Gesicht gelegt, wahrscheinlich in zusammengebundenem Zustand. Das Grab befand sich unmittelbar neben dem árpádenzeitlichen Graben, jedoch wurde es vom letzteren nicht durchschnitten.

Ausgrabungsleiter waren: Csanád Bálint, Gábor Vékony.

Mitarbeiter waren: Restauratorin Ágnes Szőke, Anthropologin Antonia Marcsik. An der Ausgrabung nahm die Studentin Judit Kvassay teil.

Gyula László

45. *Lászlófalva — Sandgrube* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Im früheren Grabungsareal des András Pálóczi-Horváth haben wir wegen der mit Bulldozer durchgeführten Terrainregelung im Laufe einer Rettungsgrabung 7 Gräber erschlossen. Von diesen gehörten 5 Gräber aufgrund ihrer Orientierung und stratigraphischen Verhältnisse zu dem bereits bekannten landnahmezeitlichen Gräberfeld des gemeinen Volkes, 1 Grab ist neuzeitlich, 1 weiteres von unbestimmtem Alter. Die Gräber waren beigabenlos. — Es wurden ferner 2 árpádenzeitliche Häuser, mit Lehmöfen in den Ecken, mehrere árpádenzeitliche und spätmittelalterliche Gräben und Gruben freigelegt. Aus der einen Grube kam der Denar des Königs István II. (CNH 51) zum Vorschein. Außerdem haben wir eine bronzezeitliche Kulturschicht und sarmatische Scherben beobachtet.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen und Studenten Elek Benkő, Zsuzsa Benkő, László Kocsis, Sarolta Lázár und György Székely teil.

Piroska Biczó

46. *Madaras — Árvai dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (I). Bei Sandgewinnung wurden landnahmezeitliche Männergräber gestört. Ihr Fundmaterial: Köcherbeschlag, Steigbügel, zwei Pfeilspitzen, Pferdegeschirr. Im Laufe der Rettungsgrabung kamen weitere drei Gräber zur Erschließung, unter diesen befand sich ein reiches Frauengrab (Silberohrgehänge, beschlagene Stiefel, gegossener Anhänger mit Hirschdarstellung, Eisensteigbügel mit dem Hochkesselskelett waren beigabenlos).

An der Ausgrabung nahm Studentin Edit Matuz teil.

Mihály Kőhegyi

Pécs — István tér (Kom. Baranya) S. Nr. 20/a.

47. *Rácalmás — Göböljárás* (Kom. Fejér) (XXXVI). Auf dem Gelände der LPG Március 21 in Adony wurde aus der Rácalmás mit Kulcs verbindenden Straße ausgehend eine Zufahrtsstraße zum neuen Rundfunk-Relaisurm gebaut. Im Laufe der mit Hilfe von Arbeitsmaschinen durchgeführten Erdarbeit stieß man an bronze- und landnahmezeitliche Gräber. Anlässlich der Rettungsgrabung wurden von uns 118 landnahmezeitliche Gräber (10. Jh.) erschlossen. Mehr als die Hälfte der Bestattungen wiesen Spuren von Plünderungen aus derselben Zeit auf. Die intakten Frauen- und Kindergräber waren reich an Beigaben. Es wurden 5 Bronzehalsringe, Silberlunula, Anhängerschmuck, Silberknöpfe, Perlen, Ohrgehänge, glatte und S-Haarringe, Armringe und Ringe gefunden. In Grab Nr. 72 ist aus einem Grab zum ersten Mal eine stark abgewetzte, mehrfach durchlöcherter, als aufgenähter Kleiderschmuck dienende Münze von LANCEA REGIS-Typ zum Vorschein gekommen. Im Grab waren noch ein Bronzehalsring, Blechscheibe, Ösenkopf und eine Bronzeschelle vorhanden.

Mitarbeiter: István Bóna.

Mit der obigen Rettungsgrabung haben wir gleichzeitig auch noch in diesem Gebiet 80 Gräber aus der mittleren Bronzezeit (75 Urnengräber, 5 Hockerbestattungen) freigelegt. Die Urnen und die sie bedeckenden Schüsseln von mannigfaltiger Form waren ausnahmslos Typen der 3. Phase der Vátya-Kultur. Aus den als Beigabe der Urnen und der Hockerskelettgräber dienenden Schalen stehen uns 58 unversehrte Exemplare zur Verfügung. Sonstige Beigaben kamen nur in geringer Menge vor: eine Bronzeprachtnadel von Spät-Aunjetitz-Typ, eine Knochenadel und ein Spinnwirtel.

Mitarbeiter: István Bóna.

Jolán B. Horváth

Sopron-Krautacker (NW-Wohnsiedlung) (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 8.

Szekszárd — Bogyiszlói út (Kom. Tolna) S. Nr. 40.

48. *Zalavár* (Kom. Veszprém) (IV).

1. *Vársziget* (Burginsel). — Im nördlichen Teil — etwa an einer 150.000 m² großen Fläche — wurde die Freilegung fortgesetzt. Im laufenden Jahr haben wir die nordöstliche Wendung des aus mehreren Perioden (9.–11. Jh.) stammenden Festungssystems untersucht. Im NW-Teil des Grabungsgeländes erscheint das große Objekt mit Balkenkonstruktion, als ein zur allerersten Kulturschicht gehörender Rest. Sowohl im W- als auch im O-Abschnitt des Grabungsgeländes konnten wir solche Erscheinungen beobachten, die auf die Zerstörung des vorárpádenzeitlichen Objekts durch Feuersbrunst hinweisen. Im NO-Abschnitt der Grabungsfläche erschienen hingegen solche Siedlungsreste, die der „Präbina-Zeit“ vorangehen. Das im N-Teil von Vársziget angelegte Gräberfeld hat das 11. Jh. nicht erlebt bzw. seine Belegzeit reicht nicht in die Árpádenzeit hinüber.

2. Auf der einen „Insel“ nördlich vom Fundort Vársziget, die aufgrund des Vergleiches mit den Katasterkarten des 19. Jhs. wahrscheinlich mit der „Kevecses“-Insel identisch ist, mußten infolge des Straßenbaues großangelegte Rettungsgrabungen durchgeführt werden. Als Ergebnis der Rettungsgrabung konnten 1976 der Grundriß einer kleinen einschiffigen Kirche geklärt und 44 Gräber des zu dieser Kirche gehörenden Friedhofes erschlossen werden. Die Haarringe von drei Gräbern des mehrschichtigen Friedhofes weisen auf die Benutzung der Kirche und des Friedhofes im 11. Jh. hin.

Mitarbeiter: Katalin Dávid, Irén Juhász, Emese Nagy, Ágnes Salamon.

Ágnes Cs. Sós

ÁRPÁDENZEIT (11–13. Jh.)

(Auf der Karte: Nr. 49–61)

49. *Abaújvár* — *Vár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auf einer 720 m² großen Fläche auf dem inneren Gelände des Erdwalles haben wir den halbbogenförmigen Chorabschnitt einer árpádenzeitlichen Kirche und 586 Gräber des um die Kirche angelegten Friedhofes freigelegt. Die Mehrheit der Gräber hatte keine Beigaben. Die bisher zum Vorschein gekommenen Münzen, Haarringe, Ohrgehänge usw. weisen auf die mehrere Jahrhunderte andauernde Benutzung des Friedhofes hin.

Beim N-Rand des Friedhofes und am östlichen flacheren Teil des Erdwalles haben wir mehrere Abfallgruben bzw. ihre Reste erschlossen. Gebranntes Korn, Scherbenfragmente, Tierknochen und landwirtschaftliche Eisengeräte sind aus der Auffüllung zum Vorschein gekommen.

Mitarbeiter: Gyula Nováki. An der Ausgrabung nahmen die Studentin Emese Lovász und die Restauratorin Frau T. Fidirám teil.

Judit Gádor

Bakonycsérnye — *Kun Béla u.* (Kom. Fejér) S. Nr. 33.

50. *Boldva* — *Reformierte Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Nach der im Jahre 1975 vorgenommenen Erforschung der Mauern gingen wir an die Erschließung einer der bedeutendsten, aus Ziegel gebauten romanzeitlichen Abteikirche des Benediktinerordens heran. — In der Mitte des Hauptschiffes stießen wir auf das Fundament des Hl. Kreuz-Altars, das als Volksaltar diente. Im östlichen Ende des N- und S-Schiffes fanden wir das Fundament je eines mittelalterlichen Altars. — Zu Ende des 13. Jhs anlässlich des Einfalles der Tataren im Jahre 1285 wurde das Kloster zerstört und auch die Kirche beschädigt. Die ganze nördliche Mauer des Kirchenschiffes und ein Teil der W-Mauer wurde neu aufgebaut, ferner durch die Nivellierung des inneren Fußbodenniveaus das gotische Giehniveau ausgebildet. In der zweiten Hälfte des 16. Jhs kam es zu einem größeren Umbau. Zu dieser Zeit gelangte das Objekt in die Hand der Reformierten Kirche. — Im Kircheninneren wurden insgesamt 44 mittelalterliche Gräber erschlossen. Hervorzuheben ist das Grab Nr. 21, in dem ein junges Mädchen in Prachtkleid, mit einer von ihrem Gürtel herunterhängenden Münze des Maximilian aus dem Jahre 1563, auf dem Kopf mit einem aus goldenen Agraffen bestehenden Haarreifen und aus vergoldeten Silbermünzen bestehenden Kopfschmuckband bestattet war.

Mitarbeiter: István Feld. Die Erforschung der Mauer führte im Jahre 1975 Ágnes H. Vladár durch.

Ilona Valter

Budapest, III. Óbuda, S. Nr. „D“.

51. *Doboz* (Kom. Békés) (IV). An der Arbeitsstätte I der im Gelände Hajdúirtás seit 1962 anhaltenden Ausgrabungen haben wir im inneren, geschlossenen Gebiet der frühmittelalterlichen Siedlung gearbeitet. In den Blöcken

wurden weitere Abschnitte, verschiedene Gruben der bereits früher erschlossenen Grabensysteme freigelegt. Auch die Objekte der mit dem mittelalterlichen Dorf am selben Platz befindlichen, früheisenzeitlichen Siedlung sind zum Vorschein gekommen. Neben dem Fundort des im Jahre 1975 entdeckten Bronzeschatzfundes stießen wir auf neuere Bronzegegenstände.

Auf dem Fundort „Faluhegy“ haben wir das Fundament einer aus Ziegel gebauten, einschiffigen árpádenzeitlichen Kirche mit eckigem Chorabschluß gefunden. Innenlänge der Kirche: 11 m, Breite: 5 m. Die Kirche wurde fast in ihrer ganzen Länge auf eine spätbronzezeitliche Siedlung gebaut.

An der Ausgrabung nahmen György Goldman, Júlia G. Szénászkzy und János Szabó teil.

Júlia Kovalovszki

52. *Eger* — *Almárvölgy, Paulinerkloster* (Kom. Heves) (X). Außerhalb des 15 m breiten Eisenbahndammes der Industriebahn wurden sämtliche Reste des Klosters erforscht und nach Möglichkeit auch die Richtung und der Zusammenhang der sich in der Böschung des Eisenbahndammes dahinziehenden Mauerreste geklärt. Als Ergebnis dieser Arbeiten ist die Voraussetzung als bewiesen zu betrachten, wonach der Damm außer dem Chor, der Kirche auch noch einen beträchtlichen Teil des O-Abschnittes des Klostergebäudes bedeckt. Es wurde Teile von Räumen mit gut erhaltener Mauerkonstruktion und Ziegelfußboden gefunden, deren völlige Freilegung jedoch nur nach dem Abtragen des Dammes möglich sein wird. Es wurden die W-, N- und S-Grenzen des Klosters bestimmt.

László Fodor

53. *Egyházasdengeleg* — *Röm.-kath. Kirche* (Kom. Nógrád) (II). Die im Jahre 1974 in Gang gesetzte Erschließung der romanzeitlichen Kirche wurde beendet. Als bedeutendstes Ergebnis kann die Freilegung des bisher unbekannten, einem Chor ähnlichen Teiles der Kirche angesehen werden. Eine Dorfkirche mit ähnlicher innerer Einteilung ist uns bisher weder aus Ungarn, noch aus den Nachbarländern bekannt.

Im westlichen Teil des Schiffes der gotischen Erweiterung sind Estrichreste zum Vorschein gekommen. Auch gotische, einst zu drei verschiedenen Altaren gehörende Spolien wurden gefunden. Im Schiff und in der Nähe der N-Seite der Kirche haben wir Gräber erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Juan Cabello, István Feld und Csaba László teil. Pläne für den Gartenbau von János Gödény und Márta Eszinger.

Károly Kozák

54. *Feldebrő* (Kom. Heves) (IV). Unsere Freilegung bezweckte vor der Restauration: 1. Die Erschließung der Kirchhofmauer aus dem 11. Jh. im Interesse der authentischen Vorführung des Kirchenmilieus, 2. die völlige Freilegung der Unterkirche.

Zur Erforschung der Umfriedungsmauer des Friedhofes bot sich nur südlich von der Kirche eine Möglichkeit. In der etwa 55 m langen, zusammenhängenden Blockreihe haben wir die mit Stützpfeilern befestigte Steinmauer bzw. die Stelle der einstigen Mauer gefunden. Die Mauer wurde an den inneren Rand des die Kirche früher umnommenen großen Grabens gebaut. Aus dem Kirchhof konnten weitere 50 Gräber freigelegt werden. Es befand sich unter ihnen auch ein Grab mit Steineinfassung. Der größte Teil der Bestattungen führte keine Beigaben, jedoch fanden wir auch „S“-Haarreifen und verzierte Zopfnadeln, ferner Münzen aus dem 16. Jh. vor. Außer dem Kirchhof stießen wir auch auf einen großen árpádenzeitlichen Graben, der mit dem Graben um die Kirche in Zusammenhang gewesen sein dürfte.

Im Schiff und Chor der Unterkirche haben wir den modernen Ziegelboden aufgerissen, um die Fundamente der Mauern, der Pfeilerbündel usw. zu untersuchen. In der Unterkirche waren weder frühere, noch andere geordnete Baureste oder Bestattungen vorhanden.

An der Ausgrabung nahm Attila Michnai und als Gast István Méri teil.

Júlia Kovalovszki

55. *Győr — Martinovics tér 1–2.* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Freilegungen wurden im historischen Stadtkern von Győr, im Inneren der „Gespanburg“ parallel mit den Restaurationsarbeiten durchgeführt.

Die nach der ungarischen Landnahmezeit im 10.–13. Jh. entstandenen Niveaus sprechen dafür, daß das Gebiet ständig bewohnt war. Im 13. Jh. wurden in diesem Bereich bedeutende Bauarbeiten durchgeführt. Es konnten die Grenzmauer eines aus dem 14. Jh. stammenden Gebäudes mit mehreren Perioden (mit Pfostenlöchern, Sohlenbalken und Flechtwand) sowie der dazugehörige Ofen freigelegt werden. Durch die Erschließung einer sich dem Gebäude anschließenden Grubenreihe hat sich die einstige Funktion des aus dem 15. Jh. stammenden Baudenkmals als Kornspeicher bestätigt. Aus der Zeit der Erweiterungen und des Umbaus im 16. Jh. haben wir Grundmauern und sonstige Siedlungsspuren mit reichem archäologischem Material erschlossen.

Mitarbeiter: Béla Szőke, Eszter T. Szőnyi. Bauschichtliche Erforschung: András Gergelyffy (OMF)*.

Péter Tomka

Lászlófalva — Sandgrube (Kom. Bács-Kiskun) S. Nr. 45.

Mosonmagyaróvár — Lenin út 103. (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 73.

56. *Nagyecsed — Sárvarmonostora* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV). Es wurde der Chorabschnitt der Steinkirche aus dem 11. Jh. freigelegt. Die Steinkirche mit dem bogenförmigen Chor hat eine Grundfläche von etwa 20 × 9 m². Parallel mit dieser Erschließung wurde auch der nördliche Schiff der größeren (in der zweiten Hälfte des 11. Jhs erbauten) dreischiffigen Ziegelbasilika (36 m lang) geklärt. Es wurde die SW-Ecke sowie der sich von der Seite her anschließende Turm mit viereckigem Fundament erschlossen.

Die Basilika war von allen Richtungen her von einem mehrschichtigen, gestörten, ausgeraubten Friedhof umnommen. Aus den inneren und äußeren Bestattungen haben wir 220 Gräber freigelegt, die W-orientiert und mangelhaft waren. In den Ziegelgräbern sind meist Bronzeabdrücke des verzierten Kopfschmuckes oder die grüne Patina der Schläfenringe erhalten geblieben. — Der interessanteste Fund der Freilegung ist die goldene Bekleidungsschmuckbeigabe des auf das Fundament der bei dem Mongolensturm zerstörten Turmes errichteten Grabes. Vom Beginn des 11. Jhs liegen uns mit Palmetten und Bandgeflecht verzierte Steinmeißelungen vor.

Kálmán Magyar

57. *Pécsvárad — Abtei* (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem Gelände zwischen der NO-Ecke des Barockgebäudes und dem abgerissenen Treppenhaus haben wir weitere Mauerreste erschlossen. Von diesen erreicht die N–S gerichtete Mauer die 2 m-Stärke. Im Keller unter dem W-Flügel des Hauptgebäudes stießen wir ebenfalls auf bisher unbekannte Mauerreste. — Im Gebiet zwischen der N-Mauer der romanzeitlichen Kirche und dem Torbau haben wir einen Friedhofsabschnitt und einen kreisrunden Wassersammler erschlossen, dessen Grundboden von Balken bedeckt war. Aufgrund des hier bestimmten romanzeitlichen Geländeneiveaus gingen wir an die Geländeregelung heran.

Mitarbeiter: István Feld, Anna Gyuricza. An der Ausgrabung nahmen Juan Cabello und Csaba László teil.

Károly Kozák

58. *Romhány* (Kom. Nógrád) (II). Der vom sog. Rákóczi-Baum etwa 1 km weit, an der nach Bánk führenden Eisenbahnlinie stehende Hügel wurde abgetragen. Aufgrund der bei diesen Erdbarbeiten zum Vorschein gekommenen Funde wurde eine Rettungsgrabung durchgeführt. Es wurde ein kleines árpádenzeitliches Haus mit Flechtwand und eine Arbeitsgrube freigelegt. Es konnten auf dem Gelände Spuren eines árpádenzeitlichen Dorfes festgelegt werden.

Csaba Héjj

Tiszaöldvár — Ziegelfabrik (Kom. Szolnok) S. Nr. 32.

59. *Tiszafüred — Majoros* (Kom. Szolnok) (IV). Gegenüber vom LPG-Gehöft, and der linken Seite der Straße nach Debrecen sind an der Erdoberfläche schon früher sehr viele árpádenzeitliche Gefäßfragmente zum Vorschein gekommen. Im Zuge unserer Freilegungen haben wir zwei árpádenzeitliche, in den Erdboden eingetiefte Häuser, vier Gruben, einen Ofen im Freien und einen Grabenabschnitt erschlossen. Das Haus Nr. 2 ist 4 × 3 m groß, in seiner NO-Ecke stand der Ofen, in der SO-Ecke wurde der gleichmäßig abfallende Eingang gefunden. Die Dachkonstruktion war die übliche: die Pfette des Satteldaches war von zwei gabelförmigen Stützbalken gehalten, deren Löcher bei der Mitte der kürzeren Mauern zum Vorschein gekommen sind. Die in großer Zahl vorgefundenen árpádenzeitlichen Gefäßfragmente sowie die Kontrollausgrabung haben erwiesen, daß die árpádenzeitliche Siedlung von Tiszafüred außer dem Gelände des heutigen LPG-Gehöftes auch noch den einstigen Uferstreifen an der Theiß an der anderen Seite der heutigen Landstraße in sich gefaßt hat.⁵

Von unserem Fundort etwa 500 m weit entfernt, neben dem sog. „Átvágás“ haben wir ein Sarmatengrab erschlossen (Fibel, Messer, Feuerzeug, Armring, Spinnwirtel, Gefäß).

An der Ausgrabung nahm der Graphiker József Király teil.

István Fodor

Tiszaöldvár — Ziegelfabrik (Kom. Szolnok) S. Nr. 32.

60. *Veresegyház — Ivacs* (Kom. Pest) (IV). Im SW-Teil der Gemeinde wurde in der Ivacs-Flur eine Erholungssiedlung ausgebildet. Im Laufe der von dem Einbau vorgenommenen Rettungsgrabung sind Reste einer Kirche mit geradem Chorabschluß ans Tageslicht gekommen. Die Grund- und aufgehenden Mauern wurden aus Stein gelegt. An der Stelle und in der Umgebung der Kirche wurden an der Oberfläche frühárpádenzeitliche Siedlungsreste wahrgenommen. Östlich von der Apsis der Kirche, einige Meter nach O haben wir 6 teilweise in den Erdboden eingetiefte Wohnhäuser erschlossen. In der SO-Ecke der Häuser waren aus Stein oder Lehm gebaute Öfen. Die Siedlung kann aufgrund der Keramik auf das 11.–12. Jh. gesetzt werden, die Kirche wurde wahrscheinlich nach dem Mongolensturm erbaut.

Károly Mesterházy

Visegrád — Sibirik domb (Kom. Pest) S. Nr. 27.

61. *Visegrád — Várkert* (Kom. Pest) (XLVI). In der unmittelbaren Nachbarschaft der auf dem Baugelände des neuen Erholungsheimes der Ungarischen Nationalbank (in den 50er Jahren von S. Soproni) zum Teil erforschten Villa aus dem 3. Jh. wurden weitere 7 Gräber des gemeinen Volkes des einstigen Gespanschaftszentrums aus dem 11.–12. Jh. durch Ausheben eines Grabens gestört. Von den sichergestellten Gräbern enthielt bloß das eine als Beigabe ein Eisenmesser mit Beingriff. Die Zahl der bisher freigelegten Gräber beträgt 142.

Mátyás Szőke

62. *Békés — Kastélyzug* (Kom. Békés) (IV). Es wurden zwei Abschnitte des äußeren Verteidigungssystems der türkischen Palisadenfestung aus dem 16. Jh. freigelegt. An der N-Seite haben wir die doppelte Pfahlreihe der Palisadenfestung, die Reste der Palisaden, im SW-Teil des Gebietes den die Burg umnehmenden doppelten bzw. um die Burg in N–S-Richtung verlaufenden innersten Wassergraben des an dieser Seite dreifachen Wassergrabensystems gefunden. — Im Laufe der Erschließung, wurden in große Menge ungarische bzw. türkische Keramikreste aus dem 16.–17. Jh. zutage gefördert . . .

Ibolya Gerelyes

63. *Boldva — Kossuth Lajos u. 13.* Grundstück des Andráš Lakatos (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Beim Anlegen der Wasserleitung ist ein aus Talern und vor allem aus polnischen Polturen bestehender Münzfund (78 St.) des 17. Jhs. zum Vorschein gekommen. Die Münzen waren in einem Gefäß verborgen.

Judit Gádor

„D“

BUDAPEST — III. Óbuda (V). Die mit dem Bau Wohnviertels von Óbuda zusammenhängenden archäologische Freilegung wurde im Gebiet der Stadt bzw. des Bezirkes der Königin, ferner des Kapitels fortgesetzt. Innerhalb der mittelalterlichen Stadt haben wir zur Bestimmung der frühen Stadt planmäßige Forschungen durchgeführt. Im III. Bautakt der Wohnsiedlung von Óbuda, in der Umgebung der Bécsi-Straße wurden die den Bauarbeiten und dem Anlegen von Wasserleitung und Kanalisation vorangehenden Rettungsgrabungen begonnen.

Wir haben innerhalb der Stadt der Königin die Ausdehnung der Burg, die Ausbildung der östlichen bzw. nördlichen und westlichen Flügel des mittelalterlichen Klarissenklosters, den Grundriß der mittelalterlichen Kapelle und ihre Bauzeit geklärt. In der Richtung der Templom- und Lajos-Gassen wurden mehrere mittelalterliche Gebäude bestimmt bzw. erschlossen. Aufgrund mehrerer Teilforschungen hat es sich erwiesen, daß das heute bekannte Gassensystem nicht überall mit dem mittelalterlichen bzw. römischen Zustand identifiziert werden kann, so zeigte sich z. B. unter der heutigen Mókus-Gasse ein mittelalterlicher Bau.

Im Gebiet der Stadt des Kapitels haben wir im Laufe einer Rettungsgrabung die westliche Fassade eines bedeutenden mittelalterlichen Gebäudes, vier spätmittelalterliche Gräber bzw. einen mittelalterlichen gepflasterten Platz oder eine Straßenkreuzung im Bereich der Harrer Pál-Gasse bestimmt. Im Zusammenhang mit der Modernisierung der Bécsi-Straße versuchten wir aufgrund der urkundlichen und bereits bekannten archäologischen Daten den Abschnitt der nach Fehéregyháza führenden mittelalterlichen Straße zu bestimmen.⁶

Herta Bertalan

Leiterin des mittelalterlichen
Arbeitskollektivs

„D“—1.

Fényes Adolf u. (Perc u.—Mókus u.). Im Laufe unserer Ausgrabungen gelang es uns die Stützpfeiler der W- und O-Mauern der Kapelle des Klarissenklosters zu finden. Bei der Erweiterung der Kapelle wurde der nördliche Wandelgang und der W-Trakt zum Teil umbaut. In der Kapelle selbst hat man im 18. Jh. einen Keller ausgebildet. An der erschlossenen Fläche konnten wir auch einen Umbau aus dem 16.–17. Jh. bestimmen, unter dessen Fußbodenniveau — unter der Abrißschicht — türkische Keramik gefunden wurde. (Zum römischen Objekt s. „B“—4.)

Herta Bertalan

„D“—2.

Lajos u. — Ecke Templom u. Am O-Rand des Platzes vor der Kirche in 1 m-Tiefe von heutigen Gehniveau kam ein Pflasterabschnitt der mittelalterlichen Straße zum Vorschein. An der gleichen Stelle haben wir auch Teile von zwei Häusern (der durch die Keramik auf das 13.–15. Jh. datierten) mittelalterlichen Häuserreihe freigelegt.

Csaba Csorba

„D“—3.

Harrer Pál u. 4–8. Die in diesem Bereich begonnene Erschließung wurde fortgesetzt und wir haben am W- und O-Rand des Grundstückes Reste eines spätmittelalterlichen Steingebäudes bzw. Feuerstellen freigelegt. In die Schicht aus dem 13. Jh. eingeschnitten, wurde ein spätmittelalterliches, beigabenloses Skelett gefunden. Unter den mittelalterlichen Objekten haben wir einen neueren Abschnitt der O–W verlaufenden römischen Straße erschlossen.

Herta Bertalan

„D“—4.

Harrer Pál u. 1. (Fő tér 3.) Im Laufe der beim Anlegen von Wasserröhren durchgeführten Rettungsgrabung haben wir die W-Fassade eines mit großen Quadersteinen bedeckten Gebäudes freigelegt. An der Seite des mittelalterlichen Gebäudes wurden Reste einer mit Keramik datierbaren Schotterstraße beobachtet. Die spätmittelalterliche Mauer geht auf die N–S-Mauer des spätrömischen Gebäudes über.

Herta Bertalan

64. *Budapest — I. Szent György tér* (V). Im Laufe der Ausgrabungen vor der Restauration des Palastes haben wir Reste der Schotterstraße freigelegt, die einst — im 13.–14. Jh. — die Siedlung im Bereich des Burgviertels mit dem nördlichen Vorhof des später erbauten Königspalastes verbunden hat. Auf diese aus Kleinschotter gebaute Straße des 12.–13. Jhs kam eine auf die Wende des 14.–15. Jhs datierbare Straße, die zum großen, gleichfalls im 14.–15. Jhs gebauten nördlichen Torturm führte.

Im Laufe der an der oberen westlichen Burgseite durchgeführten Forschung hat es sich geklärt, daß diese Burgmauer vierfach zusammengebaut war. Es ist anzunehmen, daß man diese westliche Schlußmauer des nördlichen Vorhofes bereits zur Zeit der Anjous — Ende des 14. Jhs — gebaut, im wesentlichen jedoch ihre endgültige Form zur Zeit des Königs Sigismund erhalten hat. (Zwei weitere Perioden können auf die Türken- bzw. Barockzeit gesetzt werden.)

Es wurde die Freilegung des den gotischen Palast vom nördlichen Vorhof — vom dem großen Burgmarkt — trennenden Százarárok (Trockener Graben) bzw. den wesentlichen Teil dieses Grabens begonnen. Nach dem Abriß der massiven Grundmauern der Hoflagerwache (19. Jh.) und des Stöckelgebäudes (18. Jh.) haben wir den einen Abschnitt der Burgmauer aus der Anjou-Zeit und drei Steinpfeiler einer auf die Zeit des Königs Sigismund gesetzten Steinbrücke freigelegt.

László Zolnay

65. *Budapest, V. Kálvin tér* (V). Im Zusammenhang mit dem Bau der METRO-Unterführung haben wir die 1974 begonnene Freilegung der Reste des mittelalterlichen Stadttors fortgesetzt, vor allem in der SO-Hälfte des Torturmes. An den Darstellungen des Keckskeméter Tores aus dem 17.–18. Jh. war der Turm von einer Rondelle umnommen. Die Reste dieser Rondelle oder Spuren ihrer Abtragung konnten wir bei den gegenwärtigen mächtigen Erdarbeiten nicht wahrnehmen. Hingegen haben wir südöstlich vom Torturm die Grundmauern eines älteren, größeren, aus mehreren Trakten bestehenden Gebäudes vermessen, dessen genaue Grundrißzeichnung und Funktion vorläufig noch unbestimmt ist.

Katalin I. Melis

66. *Bükkábrány* — *Béke u. 60.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII).

67. *Egervár* — *Halsont major* (Kom. Zala) (XLVII). Die Freilegung der zu Ende des 15. Jhs erbauten Kapelle des vernichteten Dorfes Fancsika wurde beendet. Aus der Ziegelkapelle kamen Formziegel und Maßwerkfragmente zum Vorschein. — Es wurde die Erschließung der Burg in Gang gesetzt. Zum Bau der Burg hat König Sigismund im Jahre 1402 die Genehmigung erteilt. Die Pfahlfundamente der im Sumpfgebiet erbauten Burg wurden unter der NW-Bastei erschlossen.

László Vándor

Egyházásdengeleg — *Röm.-kath. Kirche.* (Kom. Nógrád) S. Nr. 53.

68. *Esztergom* — *Budai Nagy Antal u. 7.* (Kom. Komárom) (XLIX). Uns an die im vorigen Jahr zutage gefördert 21 mittelalterlichen Gräber anschließend, haben wir weitere 51 Gräber aus der Zeit zwischen dem 11.—16. Jh. freigelegt. Den bedeutendsten Fund bildeten in einem Grab 32 St. Denare aus dem 11. Jh. (Andreas I., Béla dux, Béla rex). — Neben dem Garten haben wir noch weitere 30 Gräber erschlossen. Die Untersuchung des benachbarten Gräberfeldes zeigte, daß diese Gräber nicht zu einem anderen Gräberfeld, sondern zu dem an der W-Seite der Bahnstation liegenden Kirchhof gehören.

Mitarbeiterin: Márta H. Kelemen. An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen und Studenten Eszter Bánffy, Elek Benkő, Zsuzsanna Benkő, László Kocsis, Judit Kvassay, Sarolta Lázár, Árpád Nagy und Erzsébet Molnár teil.

István Horváth

Győr — *Martinovics tér* (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 55r

69. *Karakó* (Kom. Vas) (XXXIX). Im Rahmen der „Erforschung der Stammeshäuptlingszentren und Gespanschaftssitze“ haben wir am Fluß Marcal, in der Gemarkung von Karakó die Erschließung des Burgwalls begonnen. Als Ergebnis der Ausgrabungen sind auf dem zentral gelegenen Hügel Keramik, Sichel, Türbeschlag, Messer, Pfeilspitzen aus dem 10.—14. Jh. zum Vorschein gekommen. Unter der mittelalterlichen Schicht ist in den Abfallgruben, die in den gelben Sand eingegraben waren spätbronzezeitliche Keramik zum Vorschein gekommen. Die Ausbildung der steilen Wälle in ihrer endgültigen Form zeigt an einigen Stellen Befestigungsspuren der Kurutzen aus dem Beginn des 18. Jhs.

János Gömöri—Erika Hajmási

70. *Málom* — *Röm.-kath. Kirche* (Kom. Baranya) (XXVI). Im Zuge der inneren Niveauforschung in der Pfarrkirche des — heute zu Pécs gehörenden — Dorfes Málom kamen Reste einer romanischen Ziegelkirche sowie 11 Gräber zum Vorschein. Wie festzustellen war, hatte man einst nach einer Erweiterung in gotischem Stil die romanische Abschlußmauer anlässlich der Grabaushebungen ganz abgetragen.

István Feld

Máriakálnok — *Országúti dűlő* (Kom. Győr-Sopron) Nr. 18.

71. *Mecsek nádásd* — *Schloßberg* (Kom. Baranya) (XXVI). Die Forschungen erfaßten vor allem das Hauptschiff und die beiden Nebenschiffe der Kirche. Von der das nördliche Nebenschiff vom Hauptschiff trennenden Pfeilerreihe fanden wir drei Pfeiler aus Sandsteinquadern. Im Zuge des von den Türken vorgenommenen Umbaus wurden die Pfeilerzwischenräume mit einer in Lehm gesetzten Steinmauer von Kirchenschiff abgetrennt. Anlässlich der im Hauptschiff geführten Erschließungsarbeiten kamen unter dem Fußbodenniveau aus dem

14. Jh. Reste von Fundamentmauern zum Vorschein, die ebenfalls aus einer früheren Zeit stammen.

Im südlichen Nebenschiff konnten wir das ursprüngliche Fußbodenniveau auffinden, wobei wir auch auf Reste des Ziegelgewölbes der schon ursprünglich teilweise unterirdischen Räumlichkeit stießen. Die das Hauptschiff abtrennende Pfeilerreihe ist auf dem erforchten Abschnitt der baulichen Umgestaltung während der Türkenherrschaft zum Opfer gefallen. — Die Grabungen brachten in großer Menge türkische und türkenzeitliche Keramiken sowie einige gotische Rippenfragmente zum Vorschein.

Mária G. Sándor—Győző Gerő

72. *Miklósfa* — *Romlott vár* (Kom. Zala) (XLVII). Wir begannen die Erschließungsarbeiten des gegen Ende des 15. Jahrhunderts erbauten Schlosses Botszentgyörgy. In der ersten Etappe der auf 5 Jahre bemessenen Arbeiten wurde auf einer Fläche von etwa 200 m² der westliche Flügel (mit der Küche) des Schlosses aufgedeckt. In diesem, räumlich dreigeteilten Westflügel fanden wir fünf Öfen, von welchen der eine — ein aus Ziegeln gesetzter — noch den Ansatz eines Kamins zeigte. Unter den zu Tage geförderten Fundstücken sind die spätgotischen Ofenkacheln mit Maßwerk, und der Seitenteil eines eisernen Helms hervorzuheben.

László Horváth—László Vándor

73. *Mosonmagyaróvár* — *Lenin út 103.* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Untersuchungen der Mauern des unter Denkmalschutz stehenden Wohnhauses führten zum Ergebnis, daß die ursprüngliche Bauzeit auf die zweite Hälfte des 14. Jhs gefallen sein dürfte. Die im Straßenflügel durchgeführte archäologische Erschließung brachte die Überreste eines auf die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts datierbaren Backofens zum Vorschein. Der erste Bau war noch bloß eine Art Lehmfachwerk; eine Holzkonstruktion mit Lehmbewurf, was erst später durch einen Lehmziegelbau ersetzt wurde. Nach der Einebnung dieses Lehmziegelbaues hatte man die Fundamente jenes turmartigen Eckzimmers ausgehoben, das noch vor der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts (vermutlich im 14. Jh.) gebaut worden sein dürfte.

Rezső Pusztai

Mosonmagyaróvár — *Burgtor.* Die Forschung im Zusammenhang mit dem geplanten Wiederaufbau der Toreinfahrt ergab, daß auf der höchsten Stelle des Erdwalls ein 3 m starkes, gut verbundenes gemischtes Mauerwerk aus Naturstein und Ziegeln wahrzunehmen ist, mit einem tiefen, in stumpfem Winkel verlaufenden Bruch. Der Graben, entlang der Nordseite der Mauer, beherbergte bis zu Tiefe von einem Meter Scherbenmaterial aus dem 15. bis 17. Jahrhundert. Es ist naheliegend, daß diese Mauer, die jedenfalls älter als das gegenwärtige Burgtor ist, möglicherweise zu einem sechseckigen Turm (Wohnturm) gehört hatte.

Rezső Pusztai

74. *Nagynyárád* — *Sátorhely* (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem Anbaufeld S₇ der zum Bólyer Staatsgut gehörenden Betriebseinheit Sátorhely hat schon i. J. 1960 László Papp zwei Massengräber der Gefallenen in der Schlacht von Mohács aufgedeckt.⁷ In der nächsten Nähe dieser zwei Bestattungsstellen konnten wir 1975 im Zuge großangelegter Erdarbeiten noch ein Massengrab erschließen. Im Jahre 1976 wurden weitere zwei Massengräber gefunden; die Erschließung der drei letzteren (Nr. III—V) ergab insgesamt etwa 600 Skelette. Die Abmessungen der einzelnen Gräber: Nr. III: 4,5 × 3,2 m, Nr. IV: 4,2 × 1,6 m, Nr. V: 12 × 3 m. Außer den Gebeinen fanden sich in den Gräbern nur einige Gewandspangen aus Messing, sowie Gürtelschnallen und Säbelringe aus Eisen.

Anthropologische Mitarbeiterin:

Zsuzsanna K. Zoffmann.

Borbála Maráz

75. *Orgovány — Kargala, Pockodi tanya II. ker. 56.* (Kom. Bács-Kiskun) (XVI). In der Nähe des Gehöftes kamen beim Pflügen Denare Ludwigs des Zweiten, aus den Jahren 1521–1526 zum Vorschein. Spuren irgendeiner mittelalterlichen Siedlung waren nicht wahrzunehmen.

Piroska Biczó—Ádám Nagy

76. *Pápóc* (Kom. Vas) (XXXIX). Neben der vierpaßvörmige Kapelle setzten wir die von Magdolna Medgyes begonnenen Fundrettungsgrabungen weiter fort. Hierbei stießen wir auf die Spuren einer einschiffigen Kirche aus dem 14. Jh., die den Augustinermönchen gehörte. Stellenweise kamen sogar Reste des Ziegelfußbodens zum Vorschein. Rund um die Kirche fanden wir einige Gräber (ohne Beigaben).

Erika Hajmási

77. *Pécs — Káptalan u. 4.* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Mauerforschungen, im Vereine mit den archäologischen Erschließungsarbeiten, wurden fortgesetzt. Im Obergeschoß sind — nach teilweiser Freilegung der vermauerten Frontfensteröffnung des südlichen Raumes im Obergeschoß — Fragmente der gotischen Fensterleibung zum Vorschein gekommen; im Innern waren Reste einer aus der Renaissance stammenden Bemalung festzustellen. An der Ostfront des Gebäudes (im Obergeschoß) konnten wir die Reste einer Sitznische mit doppelter Fensteröffnung freilegen. Als Endergebnis der Forschungen ließ sich feststellen, daß dieses Objekt — sowohl im Mittelalter wie in der Barockzeit — mehrere Bauperioden durchgemacht hat.

Mária G. Sándor

Pécs — Püspökvár (Bischofsburg), Aradi vértanúk útja Anlässlich der Erforschung der nördlichen Stadtmauer wurde auch die Nordmauer der Bischofsburg sowie deren nordöstliche Eckbastei in die Arbeiten einbezogen. In dieser Eckbastei haben wir die halbkreisförmige mittelalterliche Bastei mit dem Eckanschluß der Festungsmauern freigelegt. Zugleich konnten wir dort auch die zerstörten Reste der Rundbastei aus der Türkenzeit auffinden.

Von der Kontreskarpe des nördlichen Wehrgrabenabschnitts gelang es bedeutende Überreste zu erschließen. Die türkenzeitliche Mauer folgt hier nur bis zur Linie der NO-Eckbastei der Trasse der mittelalterlichen Kontreskarpe. — Bei dem längeren Abschnitt der von der NO-Eckbastei ausgehenden nördlichen Stadtmauer konnten wir feststellen, daß die heute bestehende Mauer in ihrer Hauptmasse neuzeitlichen Ursprungs ist, lediglich die Fundierung geht auf das Mittelalter zurück. In diesem Mauerabschnitt — nördlich davon, und teilweise unter die Mauer streichend — fanden sich Mauerreste eines Gebäudes aus der Römerzeit.

Mária G. Sándor

Pécs — Munkácsi Mihály u. 8. Das im Hof des Hauses erschlossene Objekt konnte als das Dominikanerkloster zum Hl. Thomas identifiziert werden. Die Fundbearbeitung bereicherte uns mit Teilen der Apsis und des östlichen Klosterflügels. Als bedeutendere Fundstücke sind zu erwähnen: Bruchstücke von Skulpturen und — aus den Gräbern — Textilreste. In der Apsis ließen sich drei Bauperioden unterscheiden. Das Kloster samt der Kirche dürfte bis zum 16. Jahrhundert intakt gewesen sein, erst dann wurde es niedergerissen.

Unter dem mittelalterlichen Gemäuer des Klosters kamen römische Baureste, Terra-sigillata-Gefäße und zwei Münzen des Hadrian zum Vorschein.

Gábor Kárpáti

Pécs — Széchenyi tér. Dreifaltigkeitssäule. Auf dem Plan von Haüy ist ein Gebäude verzeichnet, das aus dem Mittelalter stammend, Ende des 16. Jahrhunderts einem Brand zu Opfer fiel. Ein Teil dieses Gebäudes ist jetzt zum Vorschein gekommen. Das Fundmaterial umfaßt behauene, arg verbrannte Steinfragmente aus der Gotik,

Keramikern aus dem Mittelalter und besonders aus der Türkenzeit, türkische Gürtelbeschläge, Bruchteile von Waffen und Werkzeugen.

Gábor Kárpáti

78. *Sárospatak — Franziskanerkirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Die seit mehreren Jahren geführten Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Das im Hof des Hauses Kossuth u. 3. aufgedeckte, in Richtung N–S verlaufende Mauerwerk bildete vermutlich einen Abschnitt des Westmauer des einstigen Kreuzganges. Ebendort wurde in sekundärer Versetztheit ein auf die erste Hälfte des 17. Jahrhunderts datierbarer Grabstein (behauener Kalkstein) mit einer Inschrift in Majuskeln gefunden. — Über die unter dem Haus Kossuth u. 5. entdeckte, in Richtung O–W verlaufende Mauer haben wir festgestellt, daß die Wohnhäuser Kossuth u. 3 und 5 auf den westlichen Teil der Kirche draufgebaut worden sind. Das mittelalterliche Gelniveau konnte in einer Tiefe von 110 cm unter dem gegenwärtigen ermittelt werden.

Katalin J. Dankó

Sárospatak — Vár, Olaszbástya (Burg, „Italienische Bastei“). Im Zusammenhang mit Vorarbeiten der denkmalpflegerischen Restaurierung kam es zu einer Geländeregulierung innerhalb der Bastei; wobei an der Ostseite flankierende Schießscharte und eine mit Ziegeln versetzte Mauernische freigelegt wurde.

Gleichzeitig mit der Rekonstruktion des zum 16. Jh. gehörenden Niveaus wurde die Restaurierung der Perényischen Basteimauer sowie die Anlage einer Promenade zwischen den Basteimauern durchgeführt. Architekt: Mihály Détsky (OMF)

Katalin J. Dankó

79. *Siklós — Malkocs bei dzsámi* (Kom. Baranya) (XXVI). Nach Abriß der sich an die NO-Mauer der Dschami anschließenden Abbruchhäuser wurde diese Frontmauer des Gebäudes erforscht. Es wurden Fensteröffnungen der Dschami erschlossen, so im Erdgeschoß wie auch im zweiten Geschoß. Die blinden Eselsrückenbogen an diesem Fenster zeigten noch an mehreren Stellen ihren einstigen, abwechselnd rot und weiß bemalten Mörtelputz.

Zur Erforschung der Stützmauer vom Vorraum der Dschami führten wir Sondierungsgrabungen durch; wir fanden schließlich auch einen größeren NO–Abschnitt dieser Mauerreste.

Architekt: Ferenc Mende (OMF)

Győző Gerő

80. *Sopron — Forum átjáró, Szt. György u. 3.* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Der vermauerte Teil der Passage zwischen der Grubenrunde (Várkerület, Lenin körút) und der inneren Stadt wurde wieder freigemacht. Als Ergebnis unseres prospektiven Mitwirkens, das dieser städtebaulichen Arbeit vorausging, haben wir Reste der römischen Stadtmauer aus dem 4. Jh. erschlossen, außerdem unter dem mittelalterlichen Basteiturm einen um Teil abgetragenen Abschnitt der Römerbastei.

Architekt: Judit Nagypál (OMF)

János Gömöri

81. *Szekszárd — Palánk* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die Ausgrabungen im Bereich der Palisaden- o. Pfahlburg aus der Türkenzeit wurden fortgesetzt, wobei der innere Flächenraum der SW-Bastei, samt der dazugehörenden Pfahlwand und einem Lagersystem von Vorratsgruben. Während ihres etwa 80 jährigen Bestehens brannte die Burg einmal ganz nieder; anlässlich des Wiederaufbaues wurden sowohl am Grundriß wie an der Mauerkonstruktion Änderungen vorgenommen. Die Erschließung brachte ein reiches Fundmaterial — sehr viel Keramik, Glaswaren, Waffen usw. — zu Tage.

Attila Gaál

82. *Székesfehérvár — Jókai u. 10.* (Kom. Fejér) (XXXVI). Vor Beginn der Restaurierung dieses Wohnhauses nahmen wir Erschließungsarbeiten vor, u.zw. im Hof des Hauses und in den Zimmern. Es gelang uns einen Teil der Stadtmauern, die Mauern und die Bodenniveau eines Gebäudes aus dem Mittelalter freizulegen. Aus dem Niveau des Gehsteigs kam ein goldener Ring aus dem 15–16. Jh. zum Vorschein; er trägt ein Löwenhaupt und die Inschrift „AVE MARIA GRATIA PLENA DOM“.

Judit F. Antoni—Gyula Fülöp

83. *Taliándörög — Szt. András tpl.* (Andreaskirche) (Kom. Veszprém) (XLV). Die 1975 begonnenen Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Auf dem Gelände der gotischen Kirche stießen wir auf ein sporadisches bronzezeitliches Urnengrab. Auf dem Standort des Kirchenschiffes haben wir einen größeren römischen Steinbau erschlossen. Die (äußeren) Abmessungen der romanischen Kirche betragen: 13,5×8,5 m, bei einer durchschnittlichen Mauerdicke von 1 m. Dieser — romanische — Kirchenbau ist mit 250° genauso orientiert, wie die spätere, gotische Kirche, deren äußere Länge 33 m, Breite 12,6 m beträgt. Die Apsis hat einen geradlinigen Abschluß; ihr Innenraum mißt 6,5×6,5 m. In diesem Quadrat befindet sich das 1,7×2,1 m große Altarfundament. Das Schiff der Kirche ist 17,5 m lang und 10,3 m breit. Am NO-Ende steht der — urkundlich seit dem J. 1347 bekannte — Marienaltar, am SO-Ende der Dominikaltar; die betreffenden Fundamentmaße sind 2×1,9 m bzw. 2,2 m. Die entsprechenden Innenmaße des Chors (d. h. der Empore) sind 4,5×10,3 m. An die Südseite der Apsis schließt sich als Sakristei in der NW-Ecke eine 6,7 m messende Seitenkapelle an, mit einer 2,5×2,5 m großen Wendeltreppe. An der Westseite ist ein in Negativform erhaltenegebliebenes Lavabo bzw. eine in Stein gehauene Ausflußrinne, soweit an der Ostseite ebenfalls ein Fenster und darunter ein mit der Mensa zusammen erhaltenegebliebenes Altarfundament zum Vorschein gekommen.

In der Kirche wurden Gebeine von insgesamt 100 Toten bloßgelegt (dazu noch 30 zerstreute Schädel). Ein Teil von diesen Toten ist den Bestattungen außerhalb der romanischen Kirche zuzuordnen, ein anderer Teil hängt mit der Bestattung in gotischen Kircheninnern zusammen. Unter den Beigaben sind u. a. ein Obolus des Königs Géza II, ein mit Goldfäden durchflochtener Gürtel, Silberknöpfe, ein Denar Ludwigs des Großen hervorzuheben. Außerdem kamen auch mit reicher Verzierung gemeißelte Steine zum Vorschein.

An den Forschungsarbeiten nahmen noch teil: Bernard Golden und Prof. A. Tomaszewski (Warschau).

Kinga Éry—Alán Kralovánszky

Tác (Kom. Fejér) S. Nr. 26.

84. *Visegrád — Fellegvár* (Höhenburg) (Kom. Pest) (XLVI). Wir arbeiteten in der inneren Burg (im Burgfrieden) und im dazugehörenden Zwinger. In der Innenburg wurde ein Abschnitt des nördlichen Palastflügels, der Bergfried (sog. „Kronhütterturm“) und der östliche Palastflügel freigelegt bzw. von Schutt und Erdreich befreit. Wir erschlossen auch das ganze Vorgeld des inneren Torturms und die Ostseite des inneren Zwingers, wo nebstbei ein Mauerrest von derzeit noch unbekannter Bestimmung ans Tageslicht kam. — Die Erschließung des NW-Endabschnitts des äußeren großen Felsengrabens wurde auch in Angriff genommen, und in Zuge der Erforschung der Mauer des aus dem 14. Jh. stammenden Teiles der westlichen Palastflügels konnten wir die Frage der Bauperioden bereinigen.

An den Arbeiten nahmen noch teil: die Studentinnen Sarolta Lázár, Erika Wicker und Ildikó Nagy,

Mátyás Szóke

Visegrád — Fő u. 23–25. Als Vorbereitungsarbeit für den Bau eines auf dem Ruinenfeld des Königsschlusses zu errichtenden neuen Museums haben wir die Nordseite des auf dem gleichen Gelände liegenden Gebäudeflügels aus dem 14. Jh. sowie die westliche Abschlußmauer des anschließenden Schloßhofes erschlossen. Wir begannen mit der Erschließung einer Stiege aus dem 14. Jh., die vom Empfangshof ausgeht.

Miklós Héjj

Visegrád — Széchenyi u. 4. Bei den Gründungsarbeiten für das Haus des Baumeisters Márton Zeller erschlossen wir einen Teil der (mit drei Seiten eines Achtecks begrenzten) Apsis der Stadtkirche aus dem 14. Jh. (Wahrscheinlich handelt es sich um die Kirche zum Hl. Ladislaus). In der Apsis selbst fanden wir 12 Gräber, und außerhalb der Mauern noch eines.

Mitarbeiter: Mátyás Szóke, Dániel Groh.

Miklós Héjj

Herausgegeben von *Alice Sz. Burger*

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Diósgyőr, Metallurgie-Museum
- X. Eger, Dobó István-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajduság-Museum
- XIV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halaser Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsai Dorottya-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum

- XXIII. Nyírbátor, Báthory István-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXV. Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
- XXVI. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum
- XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XXXII. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
- XXXV. Szentes, Koszta József-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich János-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros, Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny Domokos-Museum
- XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
- XLIII. Túrkeve, Ortsmuseum
- XLIV. Vác, Vak Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum

- XLVI. Visegrád, Mátyás király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi Bálint-Museum
 - L. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
 - LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
 - LII. Szob, Börzsöny-Museum (Heimatmuseum)

- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kaposvár, Lokalhistorisches Museum
- LV. Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- LIX. Kisvárd, Burgmuseum
- LX. Diósgyőr, Burgmuseum
- LXI. Cegléd, Kossuth-Museum

Anmerkungen

- ¹ Die bronzezeitliche Tell-Siedlung wurde bereits in den 1930er Jahren infolge der Verlegung des Bettes vom Laskó-Bach stark gestört. Vor und während den Arbeiten unternahm Ferenc Tompa an Ort und Stelle weit ausgedehnte Erschließungen.
- ² Gyula Török unternahm hier Ausgrabungen; 1947/48 hat er 9 Tumuli erschlossen.
- ³ Einen nach Fundorten detaillierten Bericht vgl. in Budapest Régiségei XXIV, Bd. 1—2 (Budapest 1976), ferner in Régészeti Füzetek Ser. I. No. 29 (1976).

- ⁴ OMF Országos Műemléki Felügyelőség (Landesinspektorat für Denkmalpflege).
- ⁵ Auf dem Gelände der LPG bzw. dieser Wirtschaft hatten bereits früher Éva Sz. Garam und Tibor Kovács Objekte aus der Arpadenzeit erschlossen (TSZ svw. Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft).
- ⁶ S. Anm. 3.
- ⁷ L. Papp, JPMÉ 1960, 197—253.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXVII. kötet. Bóna I., Dienes I., Entz G., Gerevich L., Kovács T., Mócsy A. és Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Akadémiai Kiadó. Budapest 1975. 528 lap, 8 tábla, számos szövegközi kép, rajz, térkép és táblázat.

Az előzőnél (458 oldal és 52 tábla) valamivel nagyobb terjedelemben megjelent kötetnél tovább folytatódni látszik egy már jelzett (és alighanem egészségtelen) tendencia: a tanulmányok (= cikkek) száma csökken, de párhuzamosan nő a terjedelmük. A kötetben most megjelent egységek száma 78, megoszlásuk a következő: 15 tanulmány, 2 közlemény, 2 vitacikk, a Chronica 2 címszáva, és végül 58 könyvismertetés (45 külföldi kötetéről, 13 hazairól; 4 őskori munkáról, 28 ókoriról, 7 népvándorlás koriról, 7 magyar és általános középkoriról, 2 egyébről, 10 rövid említés folyóirat-számokról). Ha a Chronica 2 címszavát és a bronzkori ülésszak vitaanyagát (mint elsődleges tudományos információkat nem közlő címet) leszámítjuk, összesen tehát 18 munkát kell vizsgálat alá vennünk. A 15 tanulmány 370 oldalon jelent meg, megoszlásuk korszakonként a következő: 6 őskori, 7 ókori (és provinciálrómai), 1 magyar középkori és 1 általános (vallástörténeti). A 7 ókoriból 5 az Abdallah Nirqi-i magyar expedíció eredményeit közli, a tanulmányok terjedelmének (370 oldal) több mint felén (198 oldal). Lassan feledésbe merül az a pár éve megállapított (feltétlenül helyes) alapelv, amely a tanulmányok méreteit bizonyos keretek közé igyekezett szorítani? Más kérdés, hogy ennek ellenére feltétlenül egyet kell értenünk abban a szerkesztéssel, hogy az eddig egyetlen külföldi magyar expedíció eredményeinek gyors és részletes közlését ilyen, lényegében véve apró elvi engedménnyel biztosította. Így azonban az a helyzet alakult ki, hogy a folyóirat belső szerkezeti felépítése (tanulmányok – közlemények – discussio hármassága) lassan-lassan merő formassággá lesz, sőt megszűnik. Hiszen e kötetben gyakorlatilag minden munka a tanulmányok sorában jelent meg.

Bőséges a kötet illusztrációs anyaga. Leletanyagot közöl 80 fotó, 97 rajz és 4 grafikon, ásatási jelenséget, látványt 8 fotós tábla, 15 rajz, 12 térkép és 16 más rajz. Egyéb rajz, típuselterjedés és térkép szerepel 38 térképen és 21 más ábrán (táblázaton). Utóbbi térképek közül néhányánál nehéz az eligazodás: Bíró V. tanulmányában a Map I,2 és II,4 térképeket helyesen a kötet végén újranyomva lehet megtalálni. Az illusztrációk arányát illetően ismét azt hangsúlyozhatjuk, amit korábban: kevésnek érezzük az elsődleges információt adó ábraanyagot (leletek „ősközlését”), túlzottnak tartjuk a semmitmondó ásatási felvételek, látványok és teljességtől minden bizonnyal rettenetesen távol álló elterjedési térképek közlését. Ezzel a kérdéssel különösen az elkövetkezendő kötetek esetében érdemes foglalkozni, amikor az egész kötet (szöveg és ábra együtt) műnyomó papíron fog megjelenni.

A 17 cikk korok szerinti belső megoszlása örvendetes és kevésbé örvendetes jeleket egyaránt mutat. Örvendetes, hogy végre fontos ősrégészeti munkák jelentek meg. Kétségtelen, hogy ez a Régészeti és Művészettörténeti Társulat ősrégészeti szakosztályának, közelebbről a szakosztály két vezetője, F. Petres Éva és Kovács Tibor kitaró és áldozatos munkájának az eredménye. Egészen biztosan az sem rajtuk múlt, hogy az 1973. december 17-én tar-

tott ülésszak egyik előadása nem jelent meg e kötetben (Időközben másutt napvilágot látott: A. Mozsolics: Beiräge . . . , Acta Antiqua 21, 1973, 3–20.) Kár a teljesség ilyen csorbulatáért, és azért is, hogy sem e kötetben, sem Mozsolics cikkében nincs hivatkozás arra, hogy munkája ugyancsak az ülésszakon hangzott először el. További kérdés azonban, hogy az őskor ilyen téynyerése (valójában csupán egy normálisnak mondható arány elérése) csupán erre a kötetre korlátozódó egyszeri esemény-e, vagy egy tovább érvényesülő tendencia első eredménye. Félő, hogy az előbbi magyarázat a helyes, és csupán arról van szó, hogy a társulati ülések keretében ezúttal a bronzkor volt napirenden. A korok szerinti cikk-arányok megcsontosodását bizonyítja az is, hogy az Acta e kötetében tovább folytatódik az, amire már korábban is többször utaltunk: mintha népvándorlás korunk, honfoglalás-, Árpád- és középkorunk kutatói nem is tudnának arról, hogy az Acta az egyetemes magyar régészeti kutatást képviseli. Tekintettel arra, hogy éppen ezek a korok azok, ahol a külföldi kutatás a legtöbb tévhittel, előítéllettel, tévedéssel, sőt sajnós nem ritkán még mindig nacionalista elfogultsággal rendelkezik és ír leleteinkről és eredményeinkről, itt az ideje, hogy a kutatók az idegen nyelven való viszonylag gyors és megfelelő terjedelmű, gyakorlatilag az egész világra eljutó publikáció hazánkban egyedülálló lehetőségét minél hamarabb megragadják.

Áttérve a részletekre, talán megengedhető ebben az esetben, ha különös figyelmet fordítunk a bronzkori ülésszak munkáira. Ecsedy István rövid tanulmányában, számtalan, Magyarországon alighanem csak általa felderített publikációs adat alapján inkább kérdéseket vet fel (főleg az eddigi kutatás által kellőképpen figyelembe nem vett tényeket és ellentmondásokat) és megoldási lehetőségeket javasol (sőt inkább sugall). Cikkének (és más, ezzel a kérdéssel foglalkozó munkáinak) mégis nagy a jelentősége. A gödörsíros kultúra, és tágabb értelemben véve, korabronzkori, illetve későbronzkori és korabronzkori kurgánjaink kutatásában a hatvanas évek elején elért viszonylagos eredmények után szinte teljes csend következett. Mint most Ecsedy munkáinak alapos elemzéséből kiderülhet, ez a csend nem azt jelentette, hogy az akkor elért eredményeket alapul véve és tovább fejlesztve lehet megközelíteni e bonyolult kérdéses csoport megoldását. Egyáltalában nem! Itt feltétlenül a rendelkezésre álló hazai információk új szempontok szerinti újrendezésére volt szükség. Ezt a munkát kezdte el Ecsedy. Érvélsét alighanem az jellemzi a legjobban, hogy egy olyan művelődéscsoport esetében, amely nem magyarországi, sőt nem is Kárpát-medencei eredetű, a származási terület kronológiai konzekvenciáit még akkor is alkalmazni kell a mi leleteinkre (sajnos, mindmáig leginkább csak emlékeinkre, hiszen ásatások híján e korból leleteink alig vannak!), ha a hazai leletekből, emlékekből, megfigyelésekből ezek a kronológiai konzekvenciák nem is állapíthatók meg egyelőre, sőt velük a mi adataink, megfigyeléseink esetleg ellentmondásban is állni látszanak. Mi például egyáltalában nem tartanánk meglepetésnek, ha kiderülne, hogy a bodrogkeresztúri kultúra második felétől egészen a korai bronzkor első fázisáig a végéig folyamatosan (vagy egymást követő több hullámban) érkeztek keleti (steppei) hatások a Kárpát-medence keleti részére, meghonosítva az ott éppen akkor szokásos temetkezési formát. Egy kérdésben Ecsedy csak nagyon visszafogottan foglal állást, pedig szerintünk

éppen ez az ő munkáinak egyik fő tanulsága. Tétélezzük fel ugyanis (és minden jel szerint teljes joggal), hogy a bodrogkeresztúri kultúra időszakát egészen a korai bronzkorig az Alföld kulturális fejlődését már ismerjük addig a fokig, hogy jelentős, egész periódusra kiterjedő fehér folttal nem kell számolnunk. Ebben az esetben azonban teljesen világos, hogy akárhány hulláma, típusa, időrendi szakasza is jelent meg nálunk a gödörsíros és kurgántemetkezéseknek, azok önállóan soha nem alkothattak egy régészetileg körvonalazható, korábbi és későbbi helyitől élesen megkülönböztethető horizontot. A bejövők minden esetben társultak egy itt élő művelődéshez, akármilyen is volt közöttük a társadalmi, hatalmi, mondhatnánk katonai viszony. Magyarul: egy-egy gödörsíros- azaz kurgánhorizonthoz egy-egy olyan Kárpát-medencei anyagi kultúra társul, amelyet nyilvánvalóan jól ismerünk már ma is. Itt elsősorban a boleráz-badeni művelődésre kell gondolni, hiszen mint Ecsedy is rámutat, éppen ennek az időszaknak a leletei jelentkeznek eltérő módon éppen a keleti jellegű temetkezések Kárpát-medencei elterjedési területén, főleg az Alföldön.

Bóna István a cikkgyűjtemény nagy kárára csak olyan téziseket közölt, amelyek kizárólag a specialisták számára mondanak — nyilvánvalóan fontos — dolgokat. Kalicz-Schreiber R. tanulmányából (és az ülésszak vitanyagából) viszont részletesen értesülhetünk Bónának a hazai, elsősorban a dunántúli korai bronzkor kérdéseiben elfoglalt álláspontjáról. K. Schreiber R. eredményeinek köszönhető, hogy korai bronzkorunk kronológiai fejlődését ma a legjobban talán éppen a főváros és közvetlen környéke területén ismerjük. A somogyvári csoport kérdéseiben nemcsak azért nem tudunk állást foglalni, mert nem értünk a korai bronzkor speciális kérdéseire. Azért sem, mert úgy látjuk, hogy itt a vita lényegében egy misztikus csoport származásáról és időrendjéről folyik. Hiteles lelőhelyei gyakorlatilag nincsenek. Ha pedig valaki csak egy pillantást vet a csoport tipustáblájára (Abb. 4, b és Abb. 5, b a 292—293. oldalakon), azonnal és világosan láthatja, hogy a „csoport” edénytípusai tökéletesen megegyeznek (egyetlen talpas edénykét kivéve) a többi egykorú csoport, sőt a Makó-csoport edénytípusaival. Genetikailag önálló csoportról tehát szó sem lehet, legfeljebb arról, hogy egy nagyobb kora bronzkori egység leleteit egy adott (?) területen jelenleg akár somogyvári csoportnak is nevezheti a kutató.

A középső bronzkor kérdései az ülésszakon nem szerepeltek. Ennek oka nyilván az volt, hogy a korszakot tárgyaló monográfia (Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns . . . , Bp. 1975) közvetlenül a megjelenés előtt állott. Jelentős eredmények születtek viszont a középső bronzkort lezáró és a késői bronzkort kezdő időszak, az ún. Koszideri periódus ügyében.

Ezzel a kérdéssel Kovács Tibor alapvető fontosságú tanulmánya foglalkozik. Bevezetésében olyan elméleti kérdéseket tárgyal, amelyeket minden korszak kutatásában érdemes figyelembe venni. Majd röviden ismerteti (erősen sarkosítva) azokat az egymással gyakran merőben ellentétes, többször valóban zavaros nézeteket, amelyek hosszú ideig megakadályozták az ún. koszideri kérdés megoldását. Végül felvázolja saját elgondolását, amely ebben a cikkben nem elsősorban a tipológiai, hanem a történeti és etnikai kérdések megoldását adja. Véleménye röviden a következő: a középső bronzkor (a szóban forgó területen a vatyai kultúra önálló fejlődése, I—II szakasza) végén határozottan körvonalazható egy olyan önálló időszak (nevezhetjük akár a középső bronzkor záró szakaszának, akár koszideri időszaknak, akár a vatyai kultúra rákospalotai fázisának), amelyben határozottan fellépnek azok a fémtípusok, amelyek ennek az időszaknak a végén a koszideri kincsletekben elrejtésre kerülnek. A Kárpát-medence legközepebbi levő telltelepülések legfelső szintjében ugyanakkor ebben az időszakban semmi nyoma a kiemelt halomsíros művelődés megtelepülésének. Vannak viszont telepek, amelyek legfelső rétegében világosan látható ennek az átmeneti időszaknak a leletanyaga (Százhalombatta, Dunatúrváros, Igar). Kovács Tibor megoldása pofon egyszerű: ahhoz, hogy bizonyos fémtípusok egy adott időpontban elrejtődtek legyenek, többek mellett (pl.

ellenséges támadás bekövetkezte) elsősorban az szükséges, hogy az elrejtő nép rendelkezzen az adott típusokkal. Az elrejtés időpontját tehát meg kellett hogy előzze egy olyan (rövidebb vagy hosszabb) időszak, amikor a koszideri fémtípusok már használatban voltak. (Valószínű, hogy ennek a kérdésnek ilyen világos felismerését egyebek között az is nehezítette, hogy a nagy középső bronzkori lakótelepek legfelső rétege általában erősen bolygatott, vagy meg is semmisült.) Hogy a koszideri típusú fémleletek határozottan különböznek a vatyai kultúra típusaitól, az annak tudható be, hogy az önálló vatyai fejlődést lezáró, követő koszideri időszakban a Kárpát-medence viszonylag egyenesvonalú (de a földvárak nagy számából ítélve harci cselekményektől, ellentététől egyáltalában nem mentes) fejlődése megszakad, láthatóan a Dunántúlon egy rövid időszakkal korábban. A lelettípusok alapján itélve jelentős népmozgások indulnak meg, amelyek a legkorábbi időszakban minden valószínűség szerint még függetlenek a halomsíros népek kelet felé tartó előnyomulásától. Bár kiváltásukban már lehet bizonyos szerepük. A magunk részéről Kovács Tibor megoldását az egyetlen lehetséges útnak tartjuk a koszideri probléma megértésében és megoldásában. Kár, hogy tanulmányának német fordítása nehézkes és többször nehezen érthető. A fontos cikk megérdemelné, hogy perfekt német szaknyelvre átültetett formában ismét megjelenjen.

Minden bizonnyal Kovács eredményeinek megbízhatóságával kapcsolatos, hogy Kemenczei Tibor már adott-nak veszi őket. Rövid cikke lényegében véve kandidátusi értekezésének, Észak-Magyarország későbronzkori fejlődésének vázlata — éppen a koszideri időszakról (amelynek itt a bodrogszerdahelyi horizont vagy a felsőszőcsi csoport korai szakasza, vagy az egészen késői füzesabonyi művelődés felel meg) egészen a preszkíták érkezéséig (mezőcsáti típus). A terület fejlődése annyiban bonyolultabb a Dunántúlnál, hogy bár itt a halomsíros és később az urnasíros művelődés hatásai viszonylag gyengébben és nem mindenütt jelentkeznek, viszont ugyanakkor egyre erősebbek a keleti hatások (a Szrubnaja és Szabatinovka kultúrák szerepe a Noa kultúra és közvetve a felsőszőcsi csoport kialakulásában). Sőt dél felől érkező mozgások is fontos szerepet játszottak (Pécska — késő-Versec hatások a Gáva kultúra kialakulásában). Érdekes módon ezekből a sokirányú hatásokból a későbronzkor 2. szakaszában mégis egy igen egységes jellegű kulturális kör alakul ki, Kemenczei szerint nem kisebb területen, mint a Tiszától a középső Dnyeszterig. Ennek az egységnek vet véget a preszkíta törzsek behatolása. (Ez természetesen azt kell hogy jelentse, hogy a preszkíta törzsek a Dnyeszteren túlról jönnek.) Jelentős felismerése Kemenczeinek, hogy ez a behatolás az Al-Duna és a Tisza völgyén keresztül történt, és Erdélyt így csak az Alföldön át érte el. A tanulmány (tehát a disszertáció) fontos eredménye még, hogy reális abszolút időpontokat és időhatárokat tud megállapítani az egyes késő bronzkori periódusok számára. Elsősorban műkenéi, de itáliai párhuzamosítások alapján.

Kőszegi Frigyes tanulmánya a Kárpát-medencei késő bronzkor etnikai kérdéseit (pannónok — illírek — venétek, sőt a brygi is) tárgyalja, de részletesen foglalkozik az urnasíros művelődéshez kötött vagy köthető, a kelet-mediteraneumban itt-ott megtalálható elemekkel (ún. Buckelkeramik). Alapos, minden lényeges adatot ismerő összefoglalás. Nem Kőszegi hibája, hogy ezekben a bonyolult kérdésekben ő sem tud sikerrel kecsegtető eredményt elérni. Ennek igazai okát abban lehet keresni, hogy a kutatás immár fél évszázada kitartóan mindig ugyanazt a pár, unos-unotalan hivatkozott edénytöredéket vizsgálta. A kibontakozás útja nyilván minden részletre kiterjedő anyaggyűjtés a Dél-Balkán és Görögország, sőt Nyugat-Anatólia területén, mégpedig ottani szempontok alapján (ott idegennek tartható és észak felé mutató típusok alapos tárgyalása). Úgy tűnik, hogy a legutóbbi években már történtek ilyen lépések (M. Stefanovich: The possible origins of the knobbed ware in Troy VIIb2. *Thracia* 3, 1974, 101—104. — J. R. Rutter: Ceramic evidence for northern intruders in Southern Greece at the beginning of the Late Helladic IIIC period. *AJA* 79, 1975, 17—32. Ezzel kapcsolatban lásd még G. Walberg: Northern intrud-

rs in Myc. IIIC? AJA 80, 1976, 186—187 és Rutter válszát: „Non-Mycenaean” pottery: a reply to G. Walberg. AJA 80, 1976, 187—188). Ebből is látható, hogy a tipológiai párhuzamosítás önmagában is nehézségekbe ütközik, nem is beszélve a történeti interpretációról. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni egy érdekes adatot (H. W. Catling: Archaeology in Greece, 1973—1974. Arch. Rep. for 1973—1974. No. 20. London 1974, 10:), „Excavation at the Oikonomou plot (Argos) . . . revealed a very important Middle Helladic tumulus containing graves of several type . . . and distinguished by the presence of Tumulus culture vases (Fig. 13), examples of which are already known from Lerna.” A rossz minőségű képek alapján sajnos nem dönthető el, hogy valóban a „tumulus kultúra” importjairól van-e szó, vagy az ún. lernai típusú kis palackokról, amelyeknek viszont aligha volt közülük a közép-európai későbronzkor művelődéséhez. Fontos eredményekkel járhat B. R. Barton előkészületben levő disszertációja, amelyben a Kárpát-medencei, illetve közép-európai eredetűnek tartható égei fémtárgyakat fogja tárgyalni egészen a submükénéi időszakig.

Abdallah Nirqi leleteinek a közzétételében a fő terhet ezúttal is Török László vállalta magára, aki három cikkben tette közzé különösen gazdag ábrákkal a kerámiát a középkori núbiai település feltárása során előkerült kis leletek sorában. Az egyik cikk (119—133) az építészeti funkciójú leleteket, továbbá a köedényeket tárgyalja. Utóbbiak jelentőségét másodlagos felhasználásuk (keresztelő medence) adja meg. Egy másik cikkben (135—153) az ékszerket, gyöngyöket, csontból, bőrből és egyéb anyagokból készült vegyes rendeltetésű, zömmel 8—11. századi leleteket közli.

A település jelentékeny kerámia-anyagának részletes elemzése szolgált alapul (353—949) Abdallah Nirqi relatív és abszolút kronológiájának vázlatához. A mintegy 450 edény, illetve töredék a még későmeroitikus hagyományokat őrző 4. századi festett és relief-díszes núbiai típusoktól egészen a 12. századi eléggé silány tömegkerámiáig terjedő folyamatos sorozatot képvisel. Így tehát alkalmat adott arra, hogy a főképpen W. Y. Adams által kidolgozott núbiai kerámia-történet jó néhány kérdésében a kutatás jóval árnyaltabb képet kapjon. Az előző közleményekkel való egyeztetést szolgálják a 365—374. oldalakon található táblázatok.

Biró Mária ezúttal britanniai témával jelentkezett. A földhözragadt terepmunkával foglalkozó régész némi irigységével csodáljuk kitartását, amellyel az egyik provincia fővárosából egy távoli másik köemlékeit vizsgálja. Talán annyi megjegyzésünk lenne ezúttal, hogy tanulmányának a címválasztása nem egészen sikeres. Hiszen inkább a feliratokat hordozó köemlékek formai jegyeit vizsgálja, és kevésbé magukat a feliratokat.

Castiglione László az augustusi Róma egy egyedülálló emléket, M. Vergilius Eurysaces-nek, egy kenyérgyárosnak a síremlékét értelmezi. Rövid és logikus következtetései megoldják a kérdést, és csupán annyi rejtély marad, hogy az 1838 óta a síremlék elemző tengerinyi kiváló kutató hogyan nem jött rá erre a nyilvánvaló megoldásra.

Moskovszky Éva tanulmánya bizonyos szempontokból előző cikkéhez (Acta 25, 1973, 241—264) kapcsolódik, és egy ma ismét divatos témát tárgyal. Kár, hogy a rá jellemző rendkívül alapos forrásismeret szinte megakadályozza abban, hogy neves és kevésbé neves kutatók véleményeitől kissé megszabadulva saját interpretációkat is adjon. A használt néprajzi irodalom kissé elavultnak tűnik. Annak ellenére, hogy a mocsárba hozott áldozatokkal kapcsolatos háttér az idők folyamán alighanem többször is változhatott, mégis utalunk itt a legősibb előzményekre (A. Rust: Urreligiöse Verhalten und Opferbrauch um des eiszeitlichen Homo sapiens. Neumünster, 1974 és Ua. Die sakrale Ausdeutung der eiszeitlichen Kulturreste aus dem Ahrensburger Tunnel. Stormarner Hefte 3, 1976, 1—58, de már J. Maringer is: Vorgeschichtliche Religion, 1956, 138—142, 210, illetve Die Opfer der paläolithischen Menschen. Anthropica, Gedenkschrift P. W. Schmidt, 1968, 266—270. etc.).

Több, mint 5 éves tanulmányt jelent az 1973. évi zalaivői (municipium aelium Sala) ásatások leletanyagának

előzetes közlése az ásatásvezető Mócsy András és további 12 cikkíró tollából. A beszámoló jelentőségét a közreadott leletanyag tudományos értéke mellett elsősorban abban látjuk, hogy hazai tudományos életünkben eddig teljesen ismeretlen módon következetesen közli és rövid időközön belül az eredményeket és leleteket. Emlékeztünk szerint Mócsy A. ezt — az ásatásokkal szembeni — jogos követelményt a 60-as években a Régészeti Intézet elméleti és módszertani munkaközösségének egyik előadásán fejtette ki.

A provinciál-római kutatásokról még két kisebb munka szól. Nagy Tibor cikké terebélyesedett recenzióban Thomas Edit néhány munkájában tapasztalt pontatlanságokat és elkerülhető tévedéseket tisztáz. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk egy hasonló terjedelmes recenzióra (Acta 23, 1971, 231—245). Lőrincz Barnabás sok adattal dolgozó cikkében egy régóta ismert, de ilyen részletesen talán még nem adatolt időpontot, mégpedig a brigetioi légiós tábor építésének kezdetét vizsgálja. Melléktermékként kiderül, hogy szerinte 3 tábor helyett csak egy állott itt. Ennek végleges eldöntése azonban alighanem további ásatások kérdése.

Müller Róbert tanulmánya — azon kívül, hogy a kötet egyetlen, a középkorral foglalkozó fejezete — egy teljesen elhanyagolt szakterület, a középkori vaseszközök kérdéseit, elsősorban kronológiáját, az egyes típusok keletkezését vizsgálja. Amennyiben meg tudjuk ítélni eredményeit, egy sor típus esetében kellett módosítania az eddig alighanem csak becsléseken alapuló, „ránézésre” adott keletzéseket.

A kötet technikai kivételét illetően meg kell mondani, hogy két, korábban már szóvá tett kérdésben nincs változás: továbbra is ésszerűtlen és gazdaságtalan a rajzos illusztrációk elhelyezése, és továbbra is a sérült klisé alapján készül a kötet borítója. Nincs változás a tartalomjegyzék lehetetlen helyen való elhelyezésében sem.

Makkay János

I. Bóna, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 317 lap, 281 tábla, 27 szövegtábla, 42 térkép.

Bóna István munkája — bizonyos értelemben — törlésztés. Realizálása egynek azokból a tudományos feladatokból, amelyek megoldására a több mint évszázados magyarországi őskorkutatást múltbeli eredményei és a Kárpát-medencében élt bronzkori népek gazdag hagyatéka predesztinálja. Ezért mondhatjuk: a monográfiában a múlt és a jelen ötvöződik, hiszen a bemutatott forrásanyag jelentős százaléka a közeli-távoli évtizedek kutatói által feltárt leleteket foglalja magában. Ugyanakkor a mű szerkezeti felépítése, a tudományos kérdések felvetésének formája és a feldolgozás módszere a jelenben gyökerezik. A történeti szemlélet érvényre juttatásával pedig mintegy csatlakozik a szerző a hazai és a nemzetközi őskorkutatás elméleti fejlődését is jelző haladó irányzathoz. Talán ez utóbbi magyarázza, hogy Bóna a korábbi eredmények közül biztos kézzel emelte ki az időtálló és továbbfejleszthető megállapításokat, és olyan metodikai vázlat, ill. terminológiai rendszert alakított ki, amely nemcsak saját maga számára képez vezérfonalat, hanem támpontokat ad mindazoknak, akik munkáját felhasználják.

És itt meg kell állni két kérdés és néhány tényezőre adat erejéig. Vajon a közelmúltat vagy a jelent reprezentálja és a jövő kutatását miként befolyásolja az a munka, amelynek forrásanyagát a szerző 1953—1957 között gyűjtötte, eredményeit 1958-ban összegezte, s 1969-ben — a sajtó alá rendezés idején — az eredeti mű néhány fejezetét elhagyta, a szöveget több helyen korrigálta? S vajon mennyiben tekinthető novumnak a végül 1975-ben megjelent monográfia, ha szövegét bármely hazai kutató megfelelő hivatkozással a hatvanas évek elejétől felhasználhatta, a legfontosabb eredmények vázlata pedig 1960-ban magyar, 1961-ben idegen nyelven nyomtatásban megje-

lent [Rég. Dolg. 2 (1960) 45–66., *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis – Sectio Historica* – 3 (1961) 3–22.], és így a szerző egyes megállapításai – pozitív vagy negatív előjellel – szerves részévé váltak a hazai, részben a nemzetközi bronzkor kutatásnak?

Mindebből következők: a tudatosan exponált kérdésekre nem lehet, s talán nem is szükséges egyértelmű választ adni. El kell tekinteni – márcsak a recenzió kötött terjedelme miatt is – a munka szakmai súlyával arányos kritikai ismertetéstől, hiszen azt csak nagy irodalmi apparátus felhasználásával, több ív terjedelemben lehetne objektíven elvégezni. Nem is beszélve arról, hogy Bóna eredményeihez már eddig fűzött, hazai és külföldi szakmunkákban fellelhető megállapítások önmagukban is többirányú reflexiókat igényelnének. A továbbiakban ezért elsősorban a munka metodikájából fakadó kérdések felé fordítjuk figyelmünket, s megkíséréljük körüljárni, milyen szerepet tölthet be a könyv a jelen, még inkább a jövő bronzkor kutatásában.

Az imént érintett idő-tényezők alapján „több dimenziós” nevezhető munkát a magyar őskorkutatásban sajnálatosan ritka, a feldolgozás módszertani-terminológiai-kronológiai kulcsát adó fejezet vezeti be (15–27. o.). Hasonló igényű indítással csak Vértés László monográfiájában találkozunk [Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965.], és ez már csak azért is említést érdemel, mert jelenleg a hazai őskorkutatás nem fordít kellő figyelmet a kutatásmódot fejlesztésére, sőt úgy tűnik, még a nemzetközi, azon belül a különösen jelentős angolszász eredmények adaptációjától is elzárkózik.

A monográfia első hét fejezetéből négy az Alföld (I. Die Vátya-Kultur, II. Die Perjámos-Kultur, III. Die Kultur der Spiralbuckelgefäße), ill. a Dunántúl (Die Kultur der inkrustierten Keramik) jelentősebb bronzkori népeivel foglalkozik, kettő a hazánkkal szomszédos területek egykorú leleteit taglalja (IV. Die mittlere Bronzezeit Siebenbürgens, V. Die Kultur der Kantharos-Keramik), egy pedig a közép-európai régióhoz kapcsolódó etnikumot elemzi (VII. Die Gruppen der mitteleuropäischen Region im mittleren Donaubecken). E fejezetek tagolása többé-kevésbé azonos: a rendelkezésre álló adatok alapján a szerző meghatározza az adott nép földrajzilag körvonalazható törzsterületét (a munka II elterjedési térképét foglalja magában), részletesen elemzi településeinek formáját, szerkezetét és a temetkezési szokásokat. Ezt követően a tárgyalt kultúra emlékeinek, ill. a más népekkel kialakított kereskedelmi, etnikai kapcsolatainak nyomán vázolja a kultúra belső kronológiáját, amely vezérfonalként segíti a kerámia- és fémműveltség, a csont- és kőipar emlékeinek részletes feldolgozásánál. Végül a szóban forgó nép gazdasági-társadalmi életéről, annak változásairól ad képet a szerző, majd a történeti összefoglalásban összegezi vizsgálatainak eredményeit. Ezekben a színes alkotó fantáziával megírt – bár éppen ezért helyenként erős kritika alá vonható – záró részekben találjuk meg azt, ami feloldja az ismétlődően azonos tagolású fejezeteknek, a változatos leletanyag ellenére is kitűnő sablonosságát. S tulajdonképpen azt, ami a szó valódi értelmében történeti szelleművé teszi a monográfiát, mintegy kiemelve a szigorúan kötött követelményeket kielégítő corpus-szerű feldolgozások sorából.

A kötet két zárófejezete (VIII. Bemerkungen zur materiellen Kultur der mittleren Bronzezeit, IX. Bronze-Gold-Hortfunde) az agyagból, csontból készített használati tárgyak, ill. a bronz eszközök, fegyverek, ékszerek típusonkénti elemzését és a kincsletek értékelését foglalja magában. Ezekhez kapcsolódnak a III–XI. számú elterjedési térképek, amelyek lelőhelybontásban adnak áttekintést a típusok előfordulásának területi szóródásáról.

Bár a szerző előszavában elhárítja, hogy a magyarországi bronzkor új kronológiáját dolgozta volna ki, valójában több változtatást eszközölt a régin. A monográfia egyik érdeme, hogy szakított a felfogással, amely a P. Reinecke által a közép-európai őskorra kidolgozott, elsősorban itáliai támpontokra épített kronológiai sémához igazította a Kárpát-medence bronzkori történetét. A múlttal való szakítás nem apriori volt, hanem eredmény. Eredménye a forrásanyag komplex felhasználásának, sok eset-

ben aprólékos, máskor elnagyolt analízisének. A megközelítés szemléleti frissessége segítette a szerzőt abban, hogy a korábbi eredmények közül (20–23. o.) csak a megalapozottakra építsen. Ennyiben régi, s ennyiben új a Bóna által használt abszolút és relatív időrend.

A szerző kétségtelen érdeme, hogy a balkáni–égekumi–kisázsiai analóg leleteken keresztül a Kelet-Mediterraneumban az i. e. II. évezred kezdetén végbement népmozgásokhoz kapcsolta a hazai bronzkor kialakulását. Azon túl, hogy ilymódon a megközelítő valóságnak megfelelően kiterjesztette a magyarországi bronzkor addig használt kronológiájának felső határát (27. o.), lehetőséget teremtett annak a szerepnek a felismerésére, amelyet a Kárpát-medence népessége játszott a közép-európai korai bronzkor történetének alakulásában. Ennek ellenére a déli kapcsolatok részletekbe menő felderítése, s korai bronzkorunk belső tagolása még ma is kérdőjelektől terhes. Ennek objektív és szubjektív okai vannak, hiszen éppen nem a legkorábbiak meghatározott bronzkori nép (zöldi kultúra) emlékegyében mutathatók ki „tisztán” a balkáni etnikai összetevőre utaló formai ismertetőjegyek, hanem az időben azt követő somogyvári és pitvarosi csoport hagyatékában [Bóna I., Alba Regia 4/5 1963–64, 17–63.]. Az is igaz, a szerző – s ezt jelen munkájában több helyen fellelhetjük – gyakran konkrét területi és időbeli elkülönítés nélkül idézi a bizonyító erejű vagy annak vélt déli analógiáit. Bár az ebből fakadó kronológiai tévedés, legalábbis a somogyvári típusú leletekre vonatkozóan, ő maga, majd Schreiber Rózsa korrigálta [BAMÉ 1971–1972. 3–16., *Acta ArchHung* 27 (1975) 287–296.], megfelelő leletanyag hiányában ma sem rendelkezünk olyan korai bronzkori kronológiával, amelyre biztosan építhető a középső bronzkor időrendje.

Ez utóbbitól is elsősorban a szomszédos, ill. a távolabbi területek fogódzópontjaira építette abszolút s ennek nyomán bizonyos fokig relatív kronológiáját is Bóna István. Miután a könyv sajnos nem tartalmaz összefoglaló időrendi táblázatot, az egyes kultúrákra kidolgozott, ill. a tell-telepek rétegeire épített szinkrontáblázatokból (pl. 105. oldalon) bontakozik ki az az időrendi váz, amely 1958-ban talán viszonylag biztosan állt a lábán, a hatvanas évek monográfiái (pl. Kalicz N., Mozsolics A., B. Hänsel munkái) és tanulmányai helyenként megroppantották, az újabban felhalmozódott nagy mennyiségű autentikus forrásanyag potenciálisan, a hetvenes évek több feldolgozása pedig a valóságban is léket vágott a megszületés pillanatában jól kimunkált rendszeren. A szerző ezek nyomán hagyott el fejezeteket, bővítette a legújabb eredmények ismertetésével a munka egyes részeit, és számunkra elfogadhatatlanul, alá nem támasztott érvek alapján, a leírt formában nem létező szakaszt (koszideri periódus) iktatott a középső és a késő bronzkor közé (25–27. o.). Miután idevonatkozó munkánk a közelmúltban megjelent [*Acta ArchHung* 27 (1975) 297–317.], itt csak arra utalunk, hogy a Bóna által a középső bronzkor 3. periódusába sorolt leletanyag többsége abba a koszideri időszakra tartozik, amelynek végét – s egyidejűleg középső bronzkorunk záródását – a koszideri kincsletek földbekerülése jelez. Ezeket viszont nem tartalmazza a munka!

Megítélésünk szerint az utólagos korrekciók egészében inkább megzavarták mint jobbá tették a monográfiát, de feltétlen „időtlenne”, holott tisztább és egyértelműbb képet adott volna – akkori erőnyeivel és hibáival – eredeti változatában. Ez a bizonytalanság, vagy legalábbis vitatható felfogás annál is inkább szembevetőd, mert pl. amíg a középső bronzkor kezdetét legjobb esetben is csak tájegységekre bontva, több megoldatlan kérdéssel lehet körvonalazni [vö. Kalicz N., *Die Frühbronzezeit Nordostungarn*. Bp. 1968. 184–185. – a hatvani kultúra záródást, Bónánál a füzesabonyi kultúra kezdetét rögzítő megállapításokat a 120–121., 144–145. oldalon], addig a korszakzárás a Kárpát-medence lakosságának nagy részét érintő történeti eseményhez köthető.

A könyv egy-egy értékelő fejezete az adott kultúra teljességre törekvő kismonográfiájának is felfogható. Nem véletlenül használtuk ezt a kifejezést, hiszen így a szerző a hazai középső bronzkor szinte minden kultúrájának első, modern igényű feldolgozójává lett. Azzal pedig, hogy az

addigi kutatások részletes kritikai összefoglalását adja és a teljes forrásanyagot újra értékeli, feldolgozása határo-
 natat jelent a múlt és a jelen bronzkor kutatásában. Amikor megállapítjuk, hogy a kultúrák komplex értékelése, a résztémák kibontásának folyamata (pl. temetőelemzések, a relatív kronológia elemző-spekulatív meghatározása) egyszerre invenciózus és precíz, joggal elmarasztalhatjuk a szerzőt a forrásanyag közreadásának hiányosságaiért. Ezek közül is első helyen azért, mert a rajzban, fényképen közölt leletanyagot nem látta el leírással, még az olyan jelentős és hitelesnek tekinthetőket sem, mint pl. a her-
 nádkaki, fűzesabonyi, szebényi, királyszentistváni temetők, vagy az akkor alig néhány esztendeje feltárt dunai-
 városi telep és temető leletek. A fémek egy részét feltétlenül rajzban kellett volna közölni, a fényképeken a díszítés sokszor felismerhetetlen. Röviden: a forrásközlés alapvető szabályainak nem tett eleget a szerző, s így megállapításainak egy része nem kontrollálható, s a leletgyűjtemsek többsége a mai igényeknek megfelelő további vizsgálatokra nem alkalmas!

A kultúrák belső tagolásánál a szerző a hármas felosztás elvét alkalmazta. Mennyire analízisekre épülő és mennyire preconcepcionális ez az eredmény? Tény, hogy bármely őskori nép életének kialakulása, fejlődése és záró szakaszát lehet a legkönnyebben elkülöníteni, s az elfajta tagolás már önmagában is dialektikusabb megközelítési módot feltételez, mit a „lelethorizontokhoz” igazított felosztás. De fennáll az a veszély is, hogy egy nagy korszak, több kultúráját belső fejlődésében, s egymással alkotott kapcsolatrendszerükben értékelő feldolgozásban a vezérelv következetes alkalmazása öncélúvá is válhat. Gondolunk itt bizonyos értelemben a vatyai és a fűzesabonyi kultúra belső időrendjére, ahol a nagy területekre kiható délkelet-európai, égeikumai események nyomán létrejött etnikai és szokásbeli változások, a kereskedelem irányának és hatóerejének átalakulásioldottabb, vagy legalábbis differenciáltabb belső tagolás lehetőségét hordják magukban.

A régészetben nehéz megvonni a határt a tényekre épülő és a teljességükben ugyan nem igazolható, de alkotó fantáziával kibontott, a történések folyamatát rekonstruáló feltételezések optimális viszonyában. Előbbiek képezik a kutatás biztos bázisát, utóbbiak viszont azt a mozgatórugót, amely eddig ismeretlen utak és célok lehetőségét is felvillantják. Ez utóbbiakra is elengedhetetlenül szükség van a kutatásnak, még akkor is — amint erre Bóna munkájában számos példát találunk — a bizonyítható tények és a hozzájuk kapcsolt feltételezések egyensúlya helyenként megbomlik. Gondolunk itt elsősorban a Történet, ill. a Gazdaság és társadalom c. alfejezetek néhány megállapítására, azok között is különösen a kis területeket érintő migrációk nem egyszer már kibogozhatatlan szálaira.

Egy-egy értékelő fejezet belső felosztása tulajdonképpen a monográfikus feldolgozások klasszikus típusát képviseli. Annak előnyeivel, mint pl. a teljesség igénye, a gyors áttekinthetőség, és a leletanyagok — a német szerzők munkáira jellemző — részletező tipológiai tagolása. A teljességre törekvés viszont sok esetben nem párosult megfelelő szelekcióval, s így történt, hogy a különböző forrásértékű leletgyűjtemsek, leletek azonos bizonyító erővel rendelkezőnek tűnnek. A csupán táblaköltő, ill. egyszer már közölt anyagok mellőzése, szelektálása (pl. 49—51. t., 133—135. t.), s helyettük időrendi különbségeket is jelző típusablák beiktatása (pl. 24. kép) célravezetőbb lett volna. És ami fontosabb: talán helyet lehetett volna találni a monográfiában a gazdasági-társadalmi változások, a viselet-fegyverzet, a kereskedelem és a művészet jellemzőinek az egész korszakot átfogó összefoglalására. Sajnálatos módon ezzel a lehetőséggel csak a fémművesség esetében élt a szerző (292—294. o.). Ezekre utalva véljük: Bóna István monográfiája mindazt magában foglalja, amelyből középső bronzkorunk története kirajzolódik, de az mégis a maga teljességében megírva.

Végül meg kell kísérelni arra választ adni, milyen szerepet tölthet be a tárgyalt munka bronzkor-kutatásunkban. Visszatekintéssel kell kezdeni, hiszen a monográfia a kézirat elkészültétől hatékony szerepet töltött be szakmai

életünkben. Tény, hogy ismerete alapot és impulzust adott a felnövekvő „bronzkoros” generációnak, a történeti szempontokat előtérbe helyezők, komplex kutatási szemlélet kialakítására. Ennek eredményei — úgy véljük, törvényszerűen — a tárgyalt munka egyes részeinek kritikai továbbfejlesztésében már évek óta nyomtatásban is jelentkeznek. Más oldalról nézve — és ez is idetartozik — a könyv száználmasan hosszú időt igénybe vevő megjelentetése erősen visszafogta a magyarországi középső bronzkort érintő publikációs tevékenységet. Mindezek bizonyítják, hogy távolabbi mutatói eredményei mellett, ellentmondásokat hordozó Bóna István munkája, úgy és akkor, amint kézbe kaptuk. Helyenkénti anakronizmusai ellenére a legfontosabb talán mégis az: „végre megjelent”, bár tábla-képanyagának színvonala sem a szerző, sem az Akadémiai Kiadó dicséretére nem válik.

Kovács Tibor

A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur. (Römisch-Germanische Forschungen 36. kötet) Berlin 1976. Walter De Gruyter & Co. Szövegkötet: 418 lap, 164 szövegközi illusztráció, 10 melléklet. Táblakötet: 179 rajzos, ill. fényképes tábla.

A. Haffner monográfiájának címe a Hallstatt- és La Tène-kultúra etnikailag különböző fogalmaiban gondolkodó Kárpát-medencei kutatók számára idegenül hangzik. Pedig már századunk második évtizedében K. Schumacher meghonosította a német szakirodalomban a Hunsrück-Eifel-kultúra (ezentúl HEK) elnevezést. Nem sokkal ezután az is világossá vált, hogy a La Tène műveltség kialakulásának területén éppen a HEK mutatja a legjobban az átmenet megszakítatlan folyamatát: régebbi fázisa még a Hallstatt-korba, a fiatalabb pedig már a La Tène-be tartozik. A kultúra időrendjének, típus-történetének és csoportjainak kutatásában 1934 és 1951 között vitathatatlanul W. Dehn-e volt a vezetés szerepe. Ő határozta meg a HEK „életkorát” az i. e. 600—100 közötti időszakban, megállapítva ezen belül a korszakváltás hozzávetőleges időpontját (i. e. 450—400 között). Tőle származik a fiatalabb fázis két csoportjának (Rajna—Mosel-i, ill. Hochwald—Nahe-i csoport) elkülönítése.

Az azóta sem lankadó kutatás — feltétlenül érdemes megemlíteni H. E. Joachim erőfeszítéseit a kultúra keleti területe és R. Schindlerét a településtörténet vizsgálatában — a trieri Rheinisches Landesmuseum neves vaskor specialistájának, A. Haffnernek itt ismertető munkájával minőségileg új fázisba lépett. A szerző egy világosan körülhatárolható terület, az ún. Trierer Land teljes régészeti anyagának feldolgozását végezte el. Ez a földrajzi egység lényegében a HEK nyugati csoportjának elterjedési területével azonos (a még idetartozó Luxemburgot Haffner ugyancsak bevonta vizsgálatába), amely a késő Hallstatt-korban és a kora La Tène „fejedelmi” sírok periódusában rendkívül homogén képet mutat. Ez az összkép igen szerencsés módon az előkelők sírjaiból (a német szakirodalom a korábban szokásos Fürstengräber helyett Kimmig nyomán egyre inkább az Adelsgräber elnevezést használja) és a „köznép” (einfache Gräber) temetkezéseiből levonható következtetések mozaikszemecskéiből tevődik össze. Vagyis a feldolgozás legfontosabb forrásanyagát a sírleletek jelentették; a települések kutatása — a La Tène-kultúra elterjedési területének többi részéhez hasonlóan — itt is a kezdet kezdetén áll. A temetkezések értékelésének objektív nehézsége abból, az ugyancsak általánosnak mondható szituációból adódik, hogy a „fejedelmi” sírok többségét a 19. század folyamán vagy a 20. század elején laikusok ásták ki, s így a leletösszefüggések gyakran csak a hiteles feltárásokból ismert adatok alapján rekonstruálhatók több-kevesebb valószínűséggel. (A Trierer Land területén például olyan híres lelőhelyekre áll ez, mint: Weiskirchen, Schwarzenbach, Hopptädten, Besse-
 ringen stb.) Végeredményben azonban Haffner vizsgálata 31 „fejedelmi” és mintegy 850 „egyszerű” sírra épült.

A munka a célkitűzések, a kutatástörténet és a forrásanyag jellegének, hitelességének ismertetésével kezdődik. Ezután a sírleletek tipológiájának és az egyes típusok elterjedésének vizsgálata következik. Haffner a tárgycsoportokon belül (ékszerek, a viselet kellékei, fegyverek, eszközök, kerámia, bronzedények stb.) kronológiai szempontból itt csak a Hallstatt- és a La Tène-kor szerint osztályozta a darabokat. A tipológia után az „egyszerű” sírok relatív időrendjének megállapítására kerül sor. Az egyes temetőkön belül elvégzett analízis végül ahhoz a következtetéshez teremt alapot, hogy a nyugati HEK hét időszakra bontható fel, amelyből az első három (HEK I. A, 1–2 és I. B) a Hallstatt-kor végével (Ha D, 1–2 és D, 3), a további négy pedig (HEK II. A, 1–2–3 és II. B) a La Tène elejével (LT A, 1–2 és B, 1–2) egyidejű. Haffner a nyugati HEK tipológiai és relatív kronológiai jellemző vonásait szembeesíti a kultúra keleti csoportjának megfelelő sajátosságaiával, és ezután világosan leszögezi az eltérő jegyeket.

A „fejedelmi” temetkezések viszonylagos időrendjének vizsgálatából szervesen nő ki az abszolút kronológia problémaköre. Bár az együttesek nem szűkölködnek etruszk és görög importtárgyakban, ezek „értékesítése” a keltezések számára egyáltalán nem könnyű. Haffner az utóbbi években újra kiéleződött időrendi viták keretében igyekezett kialakítani a vizsgált területre érvényes szkémát, amely végül is a következő:

HEK I. A.	i. e. 600–510
HEK I. B.	i. e. 510–470
HEK II. A, 1–2	i. e. 470–370
HEK II. A, 3	i. e. 370–300
HEK II. B.	i. e. 300–250

A táblázatból kitűnik, hogy a szerző felfogása szerint a La Tène-kor kezdete i. e. 470 körül, a LT B periódusé pedig i. e. 370 k. lehetett. Minthogy ez az időrend szükség szerint a nyugati HEK elterjedési területén kívül eső leletekre is tekintettel van, érdemes lesz a vaskori kelta kultúra többi tartományában is figyelembe venni, ill. ellenőrizni érvényességét.

A kronológiai vizsgálatok után ismét a nyugati HEK regionális sajátosságait feltáró fejezetek következnek. A nagyszámú hiteles sírlelet lehetővé teszi a mellékletek alapján az ékszer- és ruhaviselet, a fegyverzet és a harcmodor helyi sajátosságainak megállapítását. Ez a rész módszertanilag a modern német kutatás úttörő kezdeményezéseivel kapcsolódik, ahhoz az irányzathoz, amelyet mindenekelőtt L. Pauli, H. Polenz és U. Schaaff neve fémjel. De nem kevésbé figyelemreméltó eredményeket hozott a temetkezési szokások hagyományosnak mondható elemzése. (Követésre méltó pl. a „fejedelmi” sírok import és helyi edényformáit összevető táblázat.)

A már fentebb említett kutatási situáció miatt a szerző lényegesen kevesebbet mondhat a települési formákról, mint a temetkezési szokásokról. Az pedig a par excellence régészeti anyag természetéből fakad, hogy a társadalmi és a gazdasági struktúrára, továbbá a politikai szervezetre vonatkozóan csak igen korlátozott, áttételes következtetéseket tesz lehetővé. Haffner mindenesetre az utóbbiakról is a lehető legtöbbet igyekszik anyagából kiolvasni.

A szövegkötet további részét (kb. 250 lap) a sírleletek mintaszerű katalógusa foglalja el. (Előbb a „fejedelmi” sírokra, majd az „egyszerű” temetkezésekre kerül sor.) A katalógushoz három lista kapcsolódik: késő Hallstatt „fejedelmi” sírok a Rajna középső folyása és a Maas között; kora La Tène „fejedelmi” sírok az előbbi területen; a nyugati HEK települései. Végül bőséges irodalomjegyzék, indexek, tipológiai táblázatok és térképek zárják a szövegkötetet.

Az önálló táblakötet lényegében a feldolgozott terület teljes anyagát tartalmazza rajzos táblákon, s mintegy fél-száz fényképes tábla dokumentálja a kiemelkedő jelentőségű darabokat. (Az utóbbiakat külön örömmel forgathatják a kelta művészet és — a gazdag importanyag miatt — a mediterrán régészet specialistái.)

1958-ban J. Moreau kitűnő összefoglalásában (*Die Welt der Kelten*) a kelta kutatás egyik legfontosabb feladataként jelölte meg az egyes kulturális „provinciák” elkülönítését és anyaguk teljes feldolgozását. Haffner könyve ennek a programnak a megvalósításában az egyik első lépést jelenti. Olyan feldolgozás született, amely minden tekintetben mintája lehet a hasonló típusú munkáknak. A sikeres vállalkozás tükrében még sürgetőbbnek látszik a további lépések megtétele: csak ezek után remélhető, hogy a La Tène-kultúrának a korábbiánál sokkal differenciáltabb összképe bontakozzon ki.

Szabó Miklós

H.-J. Kellner, *Die Römer in Bayern*. München 1971. Süddeutscher Verlag. 219 lap, 179 kép táblákon, 29 ábra, 36 térkép és alaprajz.

Már a harmadik kiadás előtt áll Kellner „*Die Römer in Bayern*” című nagysikerű könyve. A szerző kettős feladatot vállalt, a szakemberek számára az Alpok előterepének római kori történetét és régészetét frissen foglalta össze, egyúttal az érdeklődő laikusok kezébe is élvezhető olvasmányt adott. A szakemberek számára a sok új kutatás és megállapítás kívül számokkal jelzett bő jegyzetanyaggal is alátámasztotta mondanivalóját. A könyv rendkívül gazdag és változatos, nagyon világos és vonzó stílusú. A változatosságot biztosítja a szerző többirányú kutatási területe, ókortörténész, régész és numizmatikus egy személyben. Utóbbi szakmai oldalának köszönhetjük a történeti eseményeket jól illusztráló éremképeket és azokat a térképeket, amelyeken a III. századi nagy germán betörésekkel kapcsolatos elrejtett emlékeket vetíti elénk (140, 143, 149. o.). Az általános eseménytörténetet, amely a tárgyalás fonala, rendkívül világosan foglalja össze, kiemelve minden korszaknak azt a települését, táborát vagy erődítményét, amely az adott periódusra nézve a legjellemzőbb. A bemutatott helyekről térképek, légi-fényképek, alaprajzok, rekonstrukciós rajzok adnak életteljes képet.

A kutatástörténeti bevezető után a terület szabad kelta népeit mutatja be, a vindelikus törzs központja, Manching ismertetésével. Manching lakóinak fejlett társadalmi rendszere volt, ennek jelentős szerepe volt a római katonai foglalás utáni gyors romanizáció előkészítésében.

Drusus i. e. 15. évben kezdődő hadjárata eredményeképpen az Alpok római kézbe kerültek, megkezdődött a terület katonai biztosítása. A Vespasianus és Titus alatti határkiigazítások zárják az első periódust. Ezt követte egy viszonylag egységes korszak, amely majdnem kétszáz évig tartott, az alemannok első betöréséig 213-ig. Ezt a korszakot a szerző a virágzás kora címe alatt foglalja össze s itt mutatja be a régészeti jellegű anyagot, határvédelmet, utakat, településeket, városokat, villagazdaságokat, közeledést, kereskedelmet, pénzforgalmat, művészetet, vallást, sírritusokat, egészségügyet és a magánélet emlékeit. Ezeket a fejezetrészeket Kellner gazdagon illusztrálja, több esetben igen szép színes képekkel.

A harmadik fejezet a harmadik század megrázkódtatásait tárgyalja, az első alemann betöréstől kezdve Raetia többszörös feldúlásáig és Aurelianus császár felszabadító küzdelméig.

A negyedik fejezetben Kellner a Diocletianus-kori reformokat és a Constantinus-kori utóvirágzás korszakát ismerteti. A külső ellenséges nyomást I. Valentinianus új védőrendszere sem tartóztathatta fel, Raetia északi részének feladása elkerülhetetlenné vált. A jutongok IV. századi betörésével kezdődik a germánok feltartóztatlan beözönlése. Három csatlakozó fejezetben foglalkozik Kellner az átmeneti korszak kérdésével, Szent Severinus életének adatai és a vonatkozó egykorú források alapján a kontinuitással, majd a bajvárók beköltözésének problémájával.

Pannóniai vonatkozások meglehetősen ritkán merülnek fel a kötetben. Mivel Raetia is határprovincia volt,

gyakori a Rajna-Duna-i limest közösen érintő történeti esemény. Analóg a hódítás előtti helyzet, a késői kelta alapkultúra, a megerősített kelta magaslati telepeken élt őslakosság helyzete. A Regnum Noricum korai romanizációja (36. o.) megelőzte és egyúttal előkészítette mind Raetia, mind Pannonia római foglалását. Az i. sz. 5/6-ban a vindelikus területről a szabad germánok és Maroboduus ellen induló római seregek gyors békekötésre kényszerültek a nagyméretű és váratlanul kitört pannon-dalmata lázadás miatt (29. o.). A markomann háborúk idején Raetia a chattusok betörésétől szenvedett, Marcus Aurelius és utódai a felső-dunai limesen állandó átesoportosításokkal küzdöttek a meg-megújuló támadásokkal szemben (71–73. o.).

Pannónia és Raetia békés időkben való kereskedelmi kapcsolatait legjobban a kerámia import jellemzi. Az ún. raetiai edények (122. o.), a westerndorfi (145. o.) és a Pfaffenhofeni (96. o.) terra sigillaták a II. században és a III. század elején érkeztek Pannóniába.

A nagy alemann betöréskor 213-ban Caracalla ellen-hadjáratot indít, ebben az aquincumi legio II adiutrix egységei is részt vettek (131–132. o.). Külön fejezetet szentel a szerző I. Valentinianusnak, az „erődítmény építő császárr”-nak. Idezi is Kellner, hogy a raetiai limes új kiépítésével párhuzamosan két szakaszban a pannóniai erődrendszert is megerősítette (180. o.). Raetiában a hivatalos római kormányzat feladása valamivel később következett be, mint Pannóniában, az új római pénz Raetiába még 400 körül is eljutott (188. o.).

Kellner művét névmutató és a múzeumok, gyűjtemények jegyzéke zárja le. Fel kell hívunk a figyelmet a nagyon jellemző és szellemesen összeállított térképekre. Ilyen pl. a raetiai limes pusztulását bemutató térkép (75. o.) és a Septimius Severus-kori mérföldkövek térképe (79. o.), amelyen az utak vonalai mellett a mérföldkövek évszámmal jelölve kerültek bemutatásra.

B. Bónis Éva

Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Ein Handbuch. 1. kötet. Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. Szerzői kollektíva munkája B. Krüger vezetésével. Berlin 1976. Akademie-Verlag. 568 lap, 133 kép közte számos színes térkép, 62 tábla, közte 6 színes tábla, és 3 térképmelléklet.

A szerzők nem könnyű feladatra vállalkoztak: megannyi nacionalista elmélet után reálisan bemutatni a német nép kialakulását. Az 1. kötet a germán törzsek fejlődését kíséri nyomon az első törzsszövetségek kialakulásáig, vagyis a 3. század elejéig. A kutatástörténet általános (K.-H. Otto) és speciális problémái (F. Horst) után R. Seyer az antik források híradásait foglalja össze tárgyilagossá, kritikussá mégis inkább a hagyományos felfogás felé hajló írásában. A germán törzsek kialakulásának gazdasági hátterét H. Forst elemzi. Az észak-német-skandináv „északi” későbronzkor települési és gazdasági viszonyairól van itt szó, arról a társadalmi és gazdasági milióról, amelyből a germánság majd kiválik. A germán törzsek első régészetiileg megfogható egysége ma is a vaskori Jastorf-kultúra (H. Keiling), vagyis a déli Hallstatt- és La Tène-kultúrának megfelelő időszak. A Jastorf-kultúra még nem tagolható törzsek szerint, a nyelvileg „germánul” beszélő csoportok régészeti tömbjeként fogható fel. A nyelvészet oldaláról nézve a kérdést (W. Morgenroth) a germán dialektikus ma az itálikushoz, a venéhez és az illyrhez áll legközelebb. Kezdetben elég távoli kapcsolatban volt a balti-szlávval, s még távolabbi szálak (csupán történeti kapcsolatok) fűzték a keltához. Ezek szerint a nyugati indoeurópai dialektusból a germán dialektus valószínűleg későn, csak a vaskorban válik ki. A munka első nagy régészeti összefoglalása a Jastorf-kultúra elemzése, nagyjából H. Seyer munkája F. Horst és Th. Voigt közreműködésével. A települési viszonyokból kiindulva rekonstruálja a földművelés és állattenyésztés fejlődési szintjét, az ipari tevékenységek

különböző formáit, a sírleletek alapján pedig a vaskori társadalom tagozódását egészen a regionális csoportok kialakulásáig, amelyekben az első név szerint is ismert törzseket vagy törzscsoportokat lehet látni. Izgalmas része ennek a fejezetnek a korai germánság embertani megjelenítése a 69 (az összes ismert 700-ból) vaskori mocsári holttest segítségével (Ch. Müller), valamint az égett hamvak egyre szélesebb körű vizsgálatának bevonásával. A fejezetet a germánság korai délnyugati—déli—délkeleti előnyomulásának régészeti ismertetőjegyei zárják, — történetileg a kimber—teuton—szváb mozgalmak. (Megjegyzem, a kimber—teuton vándorlást ábrázoló 51. térkép a korábbi idők tudományon kívüli elméletét örökíti tovább, a szerzésmései Teutoburgium körzetében az Alföld jelentős részeire is áttérjedő nagy germán néptömböt jelezve. A századokkal későbbi római erő nevének aligha lehet köze a kimber vándorláshoz, — a valóságban ugyanis a kimberek hadakoztak a szkordiszkusokkal s nem a teutonok. (Mentségül: a szövegben nem esik szó erről a Teutoburgiumról.) A fejezet befejező szakasza vita R. Hachmann, G. Kossack és H. Kühn eredményeivel, akik a Rajna-vidék germanizálódását csak időszámításunk kezdetétől látják igazolhatónak. Caesar adatait a különböző germán harci csoportokról magunk sem tekintenénk e kérdésben annyira döntőnek, mint a kritikusok.

Germánok és kelták címen K. Peschel foglalja össze a kelták történelmi jelentőségét és a germán törzsek kelta kapcsolatainak alakulását. A rövid VIII. fejezetben B. Krüger és H. Seyer a germán törzsek társadalmi struktúráját és szerkezetét tárgyalják meg a Rómával való első találkozás idején. Erdemes felfigyelni azokra az adatokra, amelyek a korai germán vándorlásokat — szemben a keltákkal — törzsi mozgásként mutatják be, vagyis asszonyostól-gyermekestől földet kereső kivándorlóknak. A terjedelmes IX. fejezetben V. Weber és R. Laser a római oldalt tekintik át, a római politika alapjaitól a germániai hadjáratokon keresztül egészen a rómaiak gazdasági szerepéig. (A Római Birodalom térképeiről — úgy tűnik — kiirthatatlan a ptolemaioszi „Nagy” Dácia, 60. kép.)

A X. fejezet a munka szakaszosan ismétlődő beosztásának megfelelően a germán törzsek 1–2. századi anyagi kultúrájával foglalkozik. Az évszázados kutatásnak hálá a fejezet gazdagabb és sokoldalúbb a megfelelő előzőknél. A házépítésről és a települési módokról P. Donat, az anyagi kultúra különböző produktumairól A. Leube ír színesen, a kultusz és a vallás emlékeit, nem kis mértékben saját nagysikerű ásatásaira támaszkodva, G. Behm-Blanke mutatja be. A fejezet második felében a törzs- és település-terület nagy egységeit (északi elbai germánok, déli elbai germánok, Rajna—Weser menti germánok és északi tengeri germánok) A. Leube, E. Schmidt-Thielbeer, H.-D. Berlekamp és A. Koppe foglalják össze. A korszak gazdaságtörténeti fejezetét H. Grünert, ezen belül az állattartással és vadászattal foglalkozó izgalmas részeket M. Teichert írta. E külön könyvnek beillő fejezet után a társadalmi fejlődést A. Leube elemzi, előbb a törzstől kiindulva a nemzetiségig és nagycsaládig lebontva, majd ezekre az alapokra a népesség, illetve a társadalom általános struktúráját felépítve. A szerkesztő B. Krüger a XIII—XIV. fejezetben röviden összegezi az eredményeket.

A munkát nehéz összefoglalóan jellemezni. A kézikönyv, a lexikon és a szintézis elemei fonódnak össze benne, olykor kitűnően, máskor nehezen áttekinthetően. Erőssége az egyes fejezeteket és az egész kötetet kísérő, 1975-ig terjedő bibliográfia. Az anyaggyűjtés és feldolgozás határai szokatlanok (lényegében csak az NDK és NSZK), ám valahol meg kellett vonni a határt. Úgy tűnik a könyv mégsem áll meg a maga szabta határokon. A teljes irodalom ismeretében egyenrangúan szerepelteti a skandináviai régészeti eredményeket, délkelet felé egészen Moldváig, nyugaton pedig Franciaországig nemcsak kitekint, de helyenként összegez is. Ezáltal mintegy bevezeti vagy megalapozza a készülő későrómai és népvándorláskori kötetet.

Bóna István

H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit. II. rész. 2 kötet. Akademische Druck u. Verlagsanstalt Graz 1974. 1364 oldal, 197 szöveggözüti kép, 93 térkép, 336 tábla.

H. Kühn a harmincas években kezdte meg a népvándorláskori germán fibulákról szóló sorozatához az anyaggyűjtést. Az 1940-ben megjelent I. részben a Rajnavidék, az 1974-ben megjelent kétkötetes II. részben a délnémet területek fibuláit gyűjtötte össze. A harmincas évek koncepciójában továbbfejlesztett sorozatot a szerző a tervezett III. részben „Mittel und Ostdeutschland”, a IV. részben Franciaország, Belgium, Hollandia, Svájc és Ausztria fibula-anyagának, az V. részben pedig Skandinávia fibuláinak közreadásával kívánja teljessé tenni.

Minden összefoglalás a dolog természetéből fakadóan nagyszámú szemléleti és tárgyi hibával járhat és jár, s ez fokozottan érvényes egy olyan munkára, amely munka koncepciójának születése és megvalósulása között 30–40 esztendő telik el, s ez alatt az idő alatt nemcsak a rendelkezésre álló tárgyi emlékeanyag száma nőtt meg a gondolat születésekor szinte elképzelhetetlen mennyiségben, hanem a tárgyakra vonatkozó, ill. a belőlük levont viselet-történeti, kronológiai és történeti kép egyaránt. A szerző hihetetlenül nagy anyaggyűjtésének közreadásakor vállalta a harmincas években kialakult koncepciójának és kelezéseinek továbbvitelét s az 1969-ben lezárt adatgyűjtést, valamint a korábbi 50 fibulatípus mellé felállított újabb 50 fibulatípus értékelését zömében a korábbi 1940-es kötet szellemében adta közre. A kutatás e köteteket, ugyanúgy, mint az I. kötetet (amelyet éppen az érdeklődés miatt kellett 1964-ben újranyomtatni) az egy helyen közzétett 470 dél-németországi fibula és párhuzamaiknak 118 fotó táblán bemutatott 2200 (!) fibula, valamint elterjedési térképeik stb. céljából fogja használni. Így a II. rész kötetét használó régészeti kutatásnak kell azokat a kelezési korrekciókat elvégezni, amelyek regisztrálására a szerző — az eredeti koncepció megtartása végett — nem vállalkozott.

A közel 1400 oldalas munka három fő részre tagolódik. Az I. rész (1–134. o.) a kengyeles fibulák problematikáját taglalja, a II. rész (137–491. o.) a kötet címét adó dél-németországi fibulák katalógusa, a III. rész (493–1290. o.) az egyes fibulatípusok értékelését adja. A kötetet bőséges mutatók és segédforrások zárják (1291–1363. o.).

A kötet I. része a kengyeles fibulák problematikájára vonatkozó egymást követő tanulmányok sora. E tanulmányok azonban kevésbé világítják meg akár a dél-németországi, akár a népvándorláskori fibulák problémakörét. A *frankok*, *alamannok*, *svábok*, *bajorok köztörténetéről* szóló fejezetet (2–29. o.) követő rész („Sinn und Bedeutung der Bügelfibel”) követhetetlen és bizonyíthatatlan elméletek sorát jelenti (30–51. o.). A *fibulák viseleti módjára* vonatkozóan (52–66. o.) a szerző a modern ásatások dokumentációinak felhasználását mellőzi (ahonnan részben az általa is összegyűjtött 2200 fibula is származik) és azokkal ellentétben, részben XIX. század közepi megfigyelésekre, részben a fibulákon levő díszítésekre támaszkodva kísérli meg igazolni, hogy a fibulákat annak idején úgy viselték, ahogyan azok Kühn kötetének tábláin is megjelennek, vagyis az egykori viseleti helyzettel ellentétes helyzetben. A *kincsekről* szóló érdekes fejezet a szerző hatalmas ismeretanyagáról tanúskodik (66–77. o.), de maga a szerző hívja fel a figyelmet, hogy írásos forrásokra támaszkodó anyagában fibulákról nem esik szó. Az *érmekről* írt fejezetben (78–90. o.) a szerző az érmekkel kelezett dél-németországi fibulákat veszi sorra; a frank területeken levő bizánci, keleti-gót érme pénzforgalmát, a frank pénzverés kérdéseit vizsgálja. A következő tanulmány — elsősorban az írott források alapján — azokat az ismereteket foglalja össze, amelyek a Meroving-kori *ötvösökről* szólnak, s végül régészeti adatok alapján a szerző röviden az ötvös-sírokról beszél (90–102. o.). A *díszítésekről* és *emberi arcokról* szóló fejezetekben a nép-

vándorlás kori művészet nehezen vagy egyáltalán nem követhető ismertetését kapjuk (102–134. o.). Az összefoglalásban tett kategorikus kijelentések zömével a szerző a régészeti kutatókkal szemben valószínűleg egyedül marad.

A munka II. része (137–491. o.) a dél-németországi (Majnáttól délre fekvő területek) fibuláinak (474 db) a lelőhelyek ABC sorrendjében haladó részletes katalógusát jelenti. Minden egyes lelőhely esetében a lelőhely és a leletkörülmények ismertetését a fibulákat tartalmazó sírok leleteinek és a fibulák összes múzeumi adattal ellátott leírása követi. Valamennyi fibula 1 : 1 arányban fotótáblán került közlésre, ill. újraközlésre (1–150. tábla), míg a fibulákat tartalmazó sírok többi leletei emlékeztető rajzok formájában a 159–217. táblán segítik a tájékozódást. Az egyes fibulákról szóló adattárak a fibulák típusbesorolásával, használati idejük, irodalmi adataik felsorolásával zárul. Az emlékeztető rajzok elhelyezése nem mondható szerencsésnek, az I. kötet végéhez való csatolásuk nagyban megkönnyítette volna a 2. kötet használhatóságát.

A munka III. része a tulajdonképpeni értékelő rész, ahol a fibulák időbeli, formai és elterjedési kérdései kerültek tárgyalásra. A dél-németországi fibula típusoknak megfelelően a legkorábbi, 375 és 400 közé kelezett fibulákról szóló szakaszt 50–50 esztendő tagolásban további 5 szakasz követi. — Valamennyi szakaszban politikai-történeti helyzetkép (vagy több ilyen), ti. az egyes népekre vonatkozó összefoglalás ad általános áttekintést az adott időszakba beosztott fibulatípusok értékelése előtt. Ezek az áttekintések viszont annyira általánosak, és a leletanyaghoz oly kevésbé kapcsolódnak, hogy a fejezeteknek a fibula-corporusban való helye — ebben a formában — kérdésessé válik. Az egyes értékelések a fibulák készítési helyére, idejére, elterjedésére stb. terjednek ki. A szerző minden egyes típusnál felsorolja az általa ismert valamennyi leletet. Az egész munka egyik legnagyobb nyeresége az a közel 120 fotótábla, amelyen a szerző által megismert teljes analógia-anyag: Kaukázustól Angliáig, Skandináviától Itáliáig 2200 db fibula bemutatást nyert.

Az értékelő résszel kapcsolatban a következő megjegyzést kívánom tenni: a hatalmas fibula-anyag kelezését a szerző elsősorban a sírok érmeleletei alapján végezte el, s kelezéseinek bizonytalanságát a zömében 50–50 esztendő tagolásokkal jelezte. Eppen a hihetetlenül gazdag összehasonlító anyag miatt nem kérhető számon a szerzőn: miért nem vett igénybe más kelezési módszereket is. A régészeti kutatás egésze számára ez a módszer nem jelent elég megnyugtató megoldást, hiányolnunk kell t. a leletkombinációk és temetőelemzések módszerének alkalmazását, ill. bizonyos esetekben a fontos történeti események (népmozgások) régészeti szempontból perdöntő időpontjainak érvényesítését a kelezésekben.

A Kárpát-medencei kutatás részéről H. Kühn jelen munkájának vitathatatlanul a III. része (493–1290. o.) számíthat elsősorban érdeklődésre. Egy ilyen összeállításban, ahol majd 100 fibulatípus 2200 példányát rendszerezte a szerző nem szabad számon kérni az esetleges hiányokat, így magam részéről csak a kötetben közöltekre utalok, elsősorban a Kárpát-medencei kutatás szempontjából.

(1) A Nr. 52. (Untersiebenbrunn) típusba néhány lelet besorolása nem fogadható el. A Nr. 52/6, 52/15–19, 52/24, 52/38 fibulák idősebbek, mint maga a leletcsoport, viszont az 52/39–41. fibulák sokkal fiatalabbnak tűnnek a csoport valódi képviselőinél.

(2) A Nr. 4 (Aquila) típusba beosztott Nr. 4/34. gátéri fibula VII. századi szláv fibula!

(3) A Nr. 5 (Mainz–Bretzenheim) típusba az 5/8. Michelob-i fibula besorolása erőltetett.

(4) Az ún. Nr. 57 (Mettenheim) típusba, amelynek zömét a krími és Kárpát-medencei példányok alkotják (vö. J. Werner, Slov. Arch. 1959: Prša-Levice típus!), nem sorolhatók be az Nr. 57/1–3 leletek, köztük a névadó mettenheimi leletek, de a Nr. 57/15-ös miszlai és 57/7-es baseli leletek sem. Ugyanez vonatkozik az 57/10-es Praga–Podbabai és 57/17-es Herpes-i leletekre is.

(5) Az egyes leletek az ún. Nr. 65 (Sisak) típusba való besorolási, és a csoport elfogadhatatlan késői keltezési problémáin túl e csoportra azért nem a legmegfelelőbb a sisaki csoport megnevezés, mert a csoport névadó lelete nem Sisakról, hanem Zimonyból (ma Beograd—Zemun) származik, ahogyan azt H. K. hivatkozása is bizonyítja.

(6) H. Kühn keltezési problémái az 5. szakasz Kárpát-medencei fibuláinak esetében a legszembetűnőbbek. A 600—650 közé keltezett Nr. 42. (Wiesbaden); 86. (Nikitsch); 87. (Trivières); 41. (Cividale); 95. (Ravenna); 96. (Nocera Umbra); 97. (Castel Trosino) típusok pannóniai lelőhelyei mind olyan langobard temető, amelyek nepe 568-ban elhagyta Pannoniát, és átköltözött Itáliába. Kühn ismeri, sőt könyvében ismerteti a langobardokról szóló történeti forrásokat, ismeri a régészeti kutatásnak az ezekről a temetőkről elfogadott keltezését, s ennek ellenére, a bizonyított tényekkel ellentétben az új típusok felállításakor minimum 50 esztendővel későbbre keltezi e típusok keletkezését, mintha a langobardok Pannóniából való kiköltözése nem 568-ban, hanem 50 évvel később történt volna. Éppen ezért a Nr. 83. (Mülhofen) és Nr. 33. (Müssingen) és Nr. 75. (Wittislingen) típusok 575—600, ill. 550—600 közé való keltezése is későnek látszik. — Ha elfogadnánk Kühnnek a langobardok által Pannóniában használt fibulákról szóló keltezését, akkor alig volna 568 előtti langobard lelet, csak túlélő langobardok lennének!

Ami a kötet térképes dokumentációját illeti, nincs mód az összes lelőhelyet figyelembe venni, annyi azonban megállapítható, hogy véletlen a földrajzilag pontosan jelölt Kárpát-medencei lelőhely, holott ezek helyei az alap-publikációkban (pl. Bóna, Csallány, Werner) korrektil voltak feltüntetve.

H. Kühn szép kiállítású monográfiája az előbbiekből vázolt fenntartások ellenére is nagy nyeresége a népvándorláskori kutatásnak, s kívánjuk, hogy a szerzőnek legyen ereje a „Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit” sorozat további tervezett kötetének elkészítéséhez.

Kiss Attila

П. А. Раппопорт, Древнерусское жилище. (Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1—32.) Ленинград 1975. Издательство «Наука». 179 lap, 60 szövegszövegi ábra, 7 térkép.

Древнее жилище народов Восточной Европы Szerk. М. Г. Рабинович. Издательство «Наука». Москва 1975. 303 lap 65 szövegszövegi ábra.

Nagyjából egyidőben jelent meg a két könyv Раппопорт monográfiája és a hét dolgozatot tartalmazó tanulmánykötet. Mindkettő Kelet-Európa főként középkori népi építészetével foglalkozik. A szerzők jó néhány figyelemre méltó eredményt és elgondolást tettek közzé, amelyek bizonyára a magyar kutatásnak is hasznára válhatnak.

Раппопорт monográfiája az első összefoglaló munka a VI—XIII. századi keleti szláv (óorosz) lakóházakról. Hogy mennyire megérett a feltétele egy ilyen jellegű munkának, a szerző előszavának egyetlen számadatából kitűnik: 1973-ig közel 2000 házat tártak fel az egykor keleti szlávok által lakott területen. Pedig a feldolgozásból minden olyan település épületei kimaradtak, amelyek lakosságának szláv népsége iránt gyanú merülhet fel. (A lelőhelyek felsorolásánál az olvasó meggyőződhet róla, hogy a szerző — helyesen — rendkívül komolyan vette ebből a szempontból előszavának ígéretét.) A vizsgált épületek alsó időhatását (VI. sz.) a bizonyíthatóan legkorábbi szláv telepek kelet-európai megjelenése indokolja, felső időhatárul pedig a tatárjárás időszakát (a XIII. sz. közepét) választotta a szerző. Ezen belül a következő korszakolásban vizsgálja a lakóházakat: VI—VII. sz.; VIII. sz.—X. sz. első fele; X. sz. második

fele — XI. sz.; XII—XIII. sz. E korszakbeosztást a házak fejlődésének vizsgálata tette szükségsszerűvé. (Bár ez az időrendi szétválasztás korántsem volt problémamentes. A szerző maga is megjegyzi, hogy ahol az ásató közleményében nem mutatja be a keltezés igazoló leletanyagot, ott kénytelen volt látatlanban megbízni annak helyességében.)

A bevezetésben rövid áttekintést kapunk a régi orosz népi építkezés kutatásának múltjáról, a XIX. század közepén megindult első lépésektől (A. Terescsenko) és a századforduló kiváló kutatóitól (A. Haruzin, I. E. Zabelin, V. A. Gorodcov) a modern régészeti feldolgozásokig (M. K. Karger, I. I. Ljapuskín, A. L. Mongajt, V. D. Beleckij és mások).

A könyv továbbá két nagy részre tagolódik. A nyolc fejezetből álló első részben a szerző a négy időrendi csoport legfontosabb településeinek házait mutatja be egy-egy rövidre fogott jellemzéssel, külön fejezetben tárgyalva a ligetes steppe és az erdővidék emlékéanyagát, kivéve a legkorábbi periódust. A nyolcadik fejezetet pedig a néhány helyen előkerült, téglából vagy kőből készült főúri épületeknek szenteli. A második rész négy fejezete a lakóházak típusának, szerkezetének és fűtőberendezésének változását, fejlődését mutatja be. A könyvet a feldolgozás alapjául szolgáló lelőhelyek jegyzéke és azok koronkénti elterjedési térképe zárja.

Rapportnak a keleti szláv lakóházak formai alakulásával kapcsolatos következtetéseit igen röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A VI—VII. században a Dnyeper és a Kárpátok közt — szinte kizárólag a ligetes steppén és az erdőzóna déli sávjában — ismert szláv lakóházak mind veremlakások voltak. Általában 40—70 cm-rel mélyedt padlójuk a felszín alá, ami már önmagában is tekintélyes felmenő falakról árulkodik. Ez utóbbiak boronafalak voltak vagy ritkábban tartóoszlopokhoz erősített hasított fából készültek. A fából készült falak alja a ház padlóján feküdt, az oszlopok szerkezetüeknél a vízszintes hasított rönköket az oszlop és a ház gödrének fala közé helyezték. A felmenő falakat kívülről földdel hányták körül. A közel négyzetalakú épületek oldalainak hossza általában 3—4 m között ingadozik, a falak iránya többnyire az égtájakhoz igazodik. A déli oldalon levő bejáratot vagy lépcsőzetes folyosó formájában alakították ki, vagy pedig néhány fokból álló falétrán jártak le a ház gödrébe. A bejáratnál szemben levő egyik (általában a jobb) sarokban állt a kövekből kötőanyag nélkül felrakott négyszögletes kemence, amelynek a ház padlójával nagyjából azonos szinten levő alját csak ritkán tapasztották ki agyaggal, vagy rakták ki nagy lapos kövekkel. Az átlagban 1 m-es külső átmérőjű kemence tüzelőnyílása az ajtó felé nyílt, a füst is ezen keresztül távozott. Egyes esetekben agyagtöpsik töredékeit találták az ásatók, amelyek valószínűleg a kemence tetején lehettek egykor. Egy-két településen szintén négyszögletes agyagkemencét találtak, amelyeket a ház gödrének építéskor meghagyott agyagtömbbe vájták, vagy pedig agyagvályogból építettek. A füst elvezetésére — a ház egyébként egyedüli fényforrása — az ajtó szolgált.

A VIII—IX. és a X. sz. első felében ismert szláv települések jóval nagyobb, a Kárpátoktól a Don és Oka folyóig terjedő területen helyezkednek el, nagyrészt a ligetes steppe sávjában és az erdőzóna déli részén. A házak túlnyomó többsége továbbra is földbe mélyített, csupán az északi területeken (Novgorod, Pszkov és Szmolenszk vidékén) építettek felszíni boronaházakat. A veremlakások alakja alig változik, csupán gödreiket ássák valamivel mélyebbre (0,5—1 m) s átlagban alapterületük növekszik valamelyest. A változatlan módon készült falak felmenő szakaszát — a korábbiakhoz hasonlóan — kívülről leföldelték. Az épületen levő nyeregűtet a legtöbb esetben — a szerző feltevése szerint — széleinél nem a föld felszínén, hanem a felmenő falakon nyugodott. Nyilvánvaló azonban, hogy a mélyebben földbe ássott házaknak aligha volt felmenő faluk. A kemencék zömmel a korábbiakhoz hasonlóak, jóval nagyobb azonban a ház gödrében hagyott agyagtömbbe vájt négyszögletes alakúak aránya, amelyek a Dnyeper-vidéken ekkor általánossá

válnak. (Innen keletre, a Don vidékén s nyugatra, a Dnyeszter mellékén továbbra is kizárólag kőből építik a zárt tűzhelyet.) A X. században jelennek meg a kerek alapzatú agyagkemencék.

A X–XI. században már jóval élesebb a keleti szlávok házépítési hagyományainak kettőssége: a déli területeken (ligetes steppe, déli erdővidék) kizárólag földbe mélyített épületekben, északon pedig csak felszíni boronaházakban laktak. A földbeásott házak közt ekkor egyre kevesebb a boronafalú, jóval gyakoribb az oszlopos szerkezetű fal. A XI. századra majdnem mindenütt uralkodóvá válik a kerek, agyagból épült kemence, amelynek faágakból előzőleg vázat készítettek. Néhány, épségben kibontott kemence tetején kerek nyílás volt. Általános feltevés szerint ebbe a főzőedényt helyezték. Ritka a négyszögletes, agyagba vájt kemence, kőkemencét pedig csak a Dnyeszter vidékén és az északi orosz területeken találunk. (A kerek agyagtűzelő azonban az itteni felszíni boronaházakban is egyre inkább tért hódít.) A földházak kemencéit időnként a ház gödrének sarkába vájták. Még egy jelentős változást észlelhetünk ebben az időszakban: a kemence egyre gyakrabban nem a bejáratnál szembeni sarokban van, hanem a bejárat melletti sarokban, sájjal az ajtó felé.

A XII–XIII. század legfontosabb változása a felszíni boronaházak nagyarányú térhódítása. A ligetes steppe zónájától északra ekkor már alig találunk földházakat, a Kijev környéki Dnyeper-vidék kivételével. A Kárpátoktól keletre eső Halics területéről viszont szinte teljesen kiszorulnak. A településeken az egysejtű házak mellett egyre gyakrabban tűnnek fel a több helyiségből álló épületek mind a felszíniek, mind a földbe mélyítették között. Ez utóbbiak túlnyomó többségének fala hasított fából vagy deszkából készült, amelyet a korábbiakhoz hasonlóan kívülről leföldeltek. A kemence ekkor már majdnem mindenütt a bejárat melletti sarokban van. A kerek agyagkemencék egy-két északi vidéket kivéve (Novgorod környéke, Nyeman völgye) teljesen kiszorítják a négyszögletes kőkemencéket a használatból. A veremházakban igen gyakori a 20–40 cm magas és 30–70 cm széles földpadka, amely a szerző szerint „munkapad” volt, valamint a különböző nagyságú élelemtároló verem.

A keleti szláv lakóházak formai változásával kapcsolatban Rappoport arra az álláspontra jut, hogy a változások nem a lakosság népségétől függenek, hanem az általános fejlődés törvényszerűségei és a helyi életföldrajzi környezet hatása érvényesül bennük. Általánosan jellemző szláv háztípusról csak a VI–VII. században beszélhetünk, amikor a kőtűzhelyes veremlakások minden településükön csaknem egyformák voltak Csehországtól a Dnyeperig. Nyilvánvaló, hogy ez az egységes lakáskultúra az ekkor még többé-kevésbé meglevő szláv nyelvi és kulturális egység visszatükrözése. Később a keleti szláv lakóházak két irányban fejlődnek: északon a felszíni boronaházak, délen pedig a földkunyhók válnak általánossá. Az egyensúly a XII. században bomlik meg, a felszíni épületek ekkor válnak végleg uralkodóvá.

A házak belső elrendezése is egyre tökéletesedik az évszázadok folyamán. A XII. században egyre több a két és három helyiséges épület. A kőkemencéket a jobb hőhatású agyagkemencék váltják fel, amelyek aljának tapasztásába cserépdarabokat és apró kőveket raknak. A tűzelőhely a bejáratnál szemben levő (északkeleti vagy ritkábban északnyugati) sarokból a bejárat mellé kerül. E változás okát a szerző egyrészt abban látja, hogy ekkor a bejárat elé felszíni előteret, „pitvart” építettek, másrészt pedig abban, hogy ily módon a ház északi oldala tisztává vált. A lakóházak kis alapterülete arról tanúskodik, hogy a keleti szlávok egyedüli családformája már a VI. században az ún. kiscsalád volt.

A fenti lakóház típusokon kívül a fiatal keleti szláv állam központjainak előkelői már a X. században emeltek téglából épült palotákat (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl, Szmolenszk, Zvenyigorod). Egyedülálló a Holmban feltárt XII. századi képelet, amelynek 2 m széles falai két kvadersorból s a közé öntött apróbb termékekéből készültek. A több helyiségből álló tégl- és képeletek egyikében sem találtak kemencét. A szerző feltevése

szerint az azzal magyarázható, hogy a földszinti termek nem lakás céljára szolgáltak, ez utóbbiak a felső szinten lehettek.

Rappoport könyvét mindvégig világosan megfogalmazott gondolatok, óvatos, lényegyet láttató következtetések jellemzik. Úttörő jellegű összegezése bizonyára hosszú ideig hasznos kézikönyve lesz a kelet-európai településkutatásnak, még akkor is, ha eredményeit az újabb feltárások néhány pontban majd módosítják.

Az *M. G. Rabinovics* szerkesztésében megjelent tanulmánykötet nyitó dolgozatát *L. G. Nyecsajeva* írta. („A Kelet-Európa déli részén élő nomádok vaskori hajlékáról. I. e. I. évezred – i. sz. II. évezred első fele”) Tanulmányában felsorakoztatja a nomád lakóalkalmatosságokról szóló írott kútfőket s az igen gyér számú régészeti leleteket. Ezek egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a dél-oroszországi szkiták és szarmaták legfontosabb hajléka a bizonyára legtöbbször nemezzel fedett szekér volt, amelynek az I–II. századból származó agyagból készült modelljei Kercsben kerültek elő. Ugyanitt egy I. századi festett sírkamra falán a lépcsőzetes piramisra emlékeztető nomád sátor (jurt) ábrázolásával is találkozunk. A szerző szerint a dél-oroszországi iráni nyelvű nomádok favázás nemezsátrai nem kerek, hanem négyszögletes alakúak voltak. A tökéletesebb, az erős szélnek jobban ellenálló kerek sátor szerinte belső-ázsiai lelemény s valószínű, hogy a hunok már ilyenekben laktak. (Nyecsajeva igen érdekes elgondolása persze nem igazolható minden ponton. Az említett keresi jurtt-ábrázolásról például nem dönthető el, hogy az négyszögletes vagy kerek alaprajzú.) A szétszedhető, rácsos szerkezetű sátor a szerző szerint a megtelepedett, ún. félnomád népekre jellemző, akiknek hosszú életű téli szállásaik vannak. (E feltevés természetesen – főként a néprajzi párhuzamok tanúságát figyelembe véve – szintén csak igen komoly fenntartásokkal fogadható el. A mongolok például állandó helyváltoztatásuk idején is ezt a sátorfajtát használják. Úgy vélem, hogy a szekérsátor és a szétszedhető jurtt nem feltétlenül a nomadizmus mozgékonyabb és megtelepedtebb formájának tartozéka, amint azt a szerző gondolja, hanem valószínűleg egyidőben is használhatták a nomádok e kétfajta hajlékot. A téli szállások nélküli állandó vándorlás egyébként is ritka időszak lehetett a nomádok életében. Vö.: *Rudenko, S. I.*, Studien über das Nomadentum. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Szerk. L. Földes. Bp. 1969. 24–25.) A megtelepedő bolgár-törökség VIII–IX. századi Don-vidéki szállásain földbe mélyített, kerek jurttok cölöpnymait találták meg az ásatók. Emellett nád- és sövényfalú épületek nyomait is megfigyelték. A teljesen megtelepedett családok egy része pedig földbe mélyített, négyszögletes, kemencés házakban lakott. E megtelepedési folyamatnak az orosz hadjáratok, majd a besenyők honfoglalása vetett véget, a XI. századtól pedig a kunok laktak a Fekete-tengertől északra fekvő steppéket. Jellegzetesen nomád sátoros szekereikről és nemezsátraikról az orosz évkönyvek leírásai és miniatűrjai eléggé világos képet adnak. Téli szállásaikon a kunok faházakat is építettek. Nyecsajeva a XIII. században megjelenő mongol sátrak bemutatásával zárja cikkét, amelyeknek csupán csúcsa különbözött valamelyest a néprajzi anyagból jól ismert mongol jurttoktól.

E. A. Rikman tanulmánya a Dnyeszter és Prut közötti csernyahovi települések lakóházaival foglalkozik. A csernyahovi – marosszentannai kultúra többi vidékéhez viszonyítva itt jóval nagyobb a felszíni paties falú épületek aránya, csupán öt földbe mélyített ház került eddig elő. A felszíni épületek átlagos alapterülete 6–13 m², de akadnak 100–120 m² nagyságúak is. Ez utóbbiakban több nyílt tűzhely van, s a szerző szerint egy-egy apai jogú nagycsalád otthonául szolgáltak, egyik részük pedig – ahol tűzhely nem volt – istálló lehetett. Igen figyelemre méltó, hogy e nagy házak párhuzamait a régi germánoknál találjuk meg, ami minden bizonnyal arra utal, hogy a csernyahovi műveltség népessége közt germánok is voltak. Az udvarokban gazdasági épületek, külső kőkemencék és gödrök voltak. A településeken feltárt árkok és a nyomokban megfigyelt sövénykerítések alighanem az udvarokat választották el egymástól.

I. G. Hinku dolgozata a X–XVII. századi, Szovjet Moldova területén feltárt lakóházakat ismerteti. A X–XIV. századból kizárólag földbeásott házak nyomaira bukkantak, amelyek csak egy-két jellegzetességükben különböznek a fentebb ismertetett keleti szláv házaktól. A legfontosabb talán az, hogy a településeken jól kivethető csoportokat alkotnak, amelyek így a szeges település-szerkezetre emlékeztetnek. A házakban gyakori a szláv típusú kőkemence, vagy a falba vájt agyagkemence kívül a nyílt tűzhely is. Moldva a XIV. században az Arany Horda uralma alá kerül. Ekkor jelennek meg a paticsfalú építmények és a gazdagok hajlékaként szolgáló kőházak. A földkunyhók azonban egészen a XVII. századig jellegzetes épületei maradnak a moldvai falvaknak, csak akkor veszi kezdetét a felszíni és a többszortagú házak körje elterjedése.

P. A. Rappoport dolgozata („A régi orosz lakóház”) könyvének rövid, jó áttekintést nyújtó summázata. M. G. Rabinovics a XIII–XVII. századi orosz lakóházakról írt. Előljáróban megjegyzi, hogy a XIII–XV. századiakról alig tudunk valamit, mivel nagyon ritkán folynak régészeti feltárások az ilyen korú településeken. A XVI–XVII. századi lakóházakról viszont már eléggé gyakran tájékozhatunk bennünket az írott források, s szép számmal vannak egykorú ábrázolások is. A korábbi időszakban még megfigyelhető a népi építkezéskettőssége: északon boronaházakat építenek, délen a ligetes steppe övezetében viszont még igen gyakoriak a földbeásott házak. Az előkelőbbek azonban itt is több helyiséges faházakban laknak. A földbe mélyített házak a XIV–XV. században szoktak ki a népi építkezésből, de ideiglenes épületként még a XIX–XX. században is találkozunk velük. A házépítésben megjelenő újdonságok felülről lefelé terjedtek: előbb a városi gazdagok hajlékában jelentek meg, majd később az egyszerűbb falusi házakban is feltűntek. Az ablaküveg Novgorodban és Moszkvában jelenik meg először a XIV. században. A főúri házak díszes szobáiban a XV–XVII. században válik divattá a díszes, alakos, mázas csempéből rakott kályha. A falusi házak tüzelője az agyagkemence, amelyet leggyakrabban valamilyen posztamentusra építenek. Az eddigi régészeti feltárások a kettős „tiszta” és gazdasági udvar kialakulását igazolják. A különálló fürdőépület a XVI–XVII. században kezd általánossá válni, elsősorban Oroszország északkeleti vidékein.

N. P. Prihogyko posztumusz dolgozata az ukrainai házépítés történetével foglalkozik. („A lakóház történetének néhány kérdése Ukrajnában”) A szerző arra a megállapításra jut, hogy az önálló ukrán lakóház típusa a XV–XVII. században alakult ki. Fő jellegzetessége, hogy az agyagból, kőből vagy fából készült falakat fehérre vagy színesre festették.

A tanulmánykötet V. V. Szedov dolgozatával zárul. („Délkelet-Baltikum lakóházai. I. évezred–II. évezred eleje”) Mivel e terület földrajzi és természeti adottságai egyformák, a házépítés különböző hagyományai kizárólag az itteni lakosság eltérő népiségével magyarázhatók. A vaskorban például csak az észtekre jellemzőek a kerek alaprajzú, földbemélyített házak, amelyeket a volgai finnység egyes csoportjainál is fellelhetünk. (A gorogyeci műveltség területén.) A középkorban azonban eltűnnek ezek az épületek, helyüket a boronaházak foglalják el, egyedül az elszigetelten élő livek településein élnek tovább. A szomszédos baltiak (lettek, litvánok) oszlopos szerkezetű faházakban laktak, a falat gerendákból vagy vesszőfonatból készítették. A boronaházak a II–III. századtól terjednek el s válnak a középkor folyamán egyeduralmukodóvá. A poroszok településein a fal alsó szakaszát kőből építették. A baltiak tűzhelye (kő- vagy agyagkemence, ritkábban nyílt tűzhely) mindig a lakóház közepén volt. Csak később, orosz hatásra került a sarokba.

A bemutatott két kötetet nagyszerűen egészíti ki Ju. Szpegalszkij korábban megjelent könyve az északnyugati orosz területek lakóházairól (*Снегальский, Ю. П., Жилище Северо-Западной Руси IX–XIII вв. Издательство «Наука». Ленинград 1972. 275 lap, 110 szöveggel ábrák*), amelynek részletesebb ismertetésére

nem térünk ki. A szerző, az orosz népi építészet kiváló ismerője, a régészeti feltárások alapján a kizárólag fából készült épületek rekonstrukciójára tesz – véleményem szerint igen sikeres – kísérletet. Jó néhány esetben korrigálja a feltárások nem szakszerű helyreállításai elképzelését, s meggyőző érvekkel igazolja az északi orosz faépítészet fejlődésének fő irányvonalát. Különösen érdekes a korai (VIII–IX. századi) ladogai több osztatú nagy házak eddigről több esetben eltérő rekonstrukcióját. (E házak lakói valószínűleg skandinávok voltak.)

*

Az ismertetett munkák eredményei, úgy vélem, sok tekintetben hasznosíthatók a mi középkori falvaink kutatásában is, hiszen azon területek főként népi építészetével kapcsolatosak, amelyek jelentős része nem eshet messze a magyarság kelet-európai vándorlásának útvonalától, sőt egyes vidékeken őseink valamelyik korai szálláshelye gyanítható. Az újabb régészeti kutatások fényében egyre inkább megerősödik az a feltevés, hogy a magyarság a honfoglalás előtt igen hosszú időt töltött a Don-vidéken vagy annak környezetében s az itteni VIII–IX. századi megtelepedési folyamatot őseink gazdálkodását is rendkívül komoly mértékben átalakította. (Vö: Arch.Ért. 102 [1975] 59–62, 261.) E gazdálkodási hatás természetesen éreztette hatását a házépítés, lakáskultúra területén is, amiről szintén meggyőzően tanúskodnak régészeti adataink. A honfoglalás utáni magyar népi építkezésről László Gyula így írt legutóbb: „A fejlődés nem itt indult meg – itt csak gazdagodott –, és nem is hirtelen következett be, hanem keletről jelentős házépítési tudást hoztunk magunkkal, amint ezt még ásatásaink előtt néprajzkutatóink sejtették”. (NytudÉrt 83 [1974] 335.)

Árpád-kori falvaink és a Don-melléki szaltovói települések hasonlóságára Méri István mutatott rá. (Rég. Füzet. 11/12. Bp. 1964. 54. 18. j.) A szaltovói emléktárgy újabb összegezése minden ponton megerősítette elgondolását: a Don vidéken is általános az ún. „szórt” településszerkezet, a falvak lakói a földházak mellett a nyári hajlékul szolgáló nemeszáttraikat is felállították, s egymás mellett a legkülönbözőbb építményeket találjuk. (A fentiekben kívül sövény- és nádfalú, valamint kő- és téglapépületek.) Vö: Плещева, С. А., От кочевий к городам. МИА, 142. (Москва 1967) 51–70. (A tapasztott nád- és sövényfalú épületekről ld.: Артамонов, М. И., Средневековые поселения на Нижнем Дону. Изв. ГАИМК, 131. [Ленинград, 1935] 26.; Ляпушкин, И. И., Карнауховское поселение. МИА, 62. [Москва – Ленинград, 1958] 265–284.) A legújabb ásatási tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy a legkorábbi településeinken a földházak mellett a szaltovóihoz hasonló, könnyűszerkezetű felszíni épületekkel is számolnunk kell. (Ld. például Kovalovszki Júlia dobozi ásatását: Arch.Ért. 102 [1975] 204.) László Gyula a szaltovói és a dunai bolgár jurtokhoz hasonlókat figyelt meg felgyői ásatásán. (I. m. 334.; Tiszatáj 30 [1976]: 10. 26.; Régészeti tanulmányok. [Bp. 1977] 36.) E jurtokkal kapcsolatban azonban egy fontos különbséget észleltünk: sem a szaltovói, sem a bulgáriai jurtokat nem árkolták körül, mint a felgyőieket. (Csupán a néprajzi anyagból ismert pásztorkunyhók közt találunk körülárkoltakat. Vö. Györffy I., Magyar falu – magyar ház. [Bp. 1943] 206, 211. 109, 121. ábra.; K. Csilléry K., NéprÉrt 52 [1970] 37. 5. ábra.) E jelenség magyarázatát majd nyilvánvalóan a részletes ásatási beszámoló adja meg. (A jurtokról még egy gondolat: ha helytálló Nyecsajeva említett feltevése, nagyon valószínű, hogy „sátor” szavunk bolgár-török eredete is tárgyátörténeti magyarázatot kap, hiszen a bolgár – törökségtől tanultuk meg a kerek nemeszátor készítését. „Sátor”, „kemence” és „pest” szavunk átvételének régészeti hátterével külön dolgozatban foglalkozom: Acta Ant. et Arch. 20 [1977] s. a.)

Árpád-kori falvaink legjellemzőbb háztípusa azonban kétségkívül a földbemélyített lakóház volt, amelyek a Székelyföldről (például: Székely Z., Aluta 6–7 [1974–1975] 67) a burgenlandi Felsőőrgy mindenütt előkerültek. (Vö.: Ubl, H., Die baugeschichtliche Untersuchung in der

ehemaligen Pfaffkirche Mariä Himmelfahrt. In: Die Obere Wart. Red. L. Triber [Oberwart, 1977] 365—370.)

Általános elterjedtségük mindenképpen ellentmond *László Gyula* azon feltevésének, hogy a felszíni épületek mellett csak másodrendű szerepük volt, azt pedig egyetlen adat sem támogatja, hogy nyári konyhák lettek volna. Azt sem fogadhatjuk el továbbá, hogy a magyarok közt élt szláv földművelők hajlékai voltak (vö.: *NyitódÉrt* 83, 335.; *Tiszatáj* 30/10. 25.; Régészeti tanulmányok, 36.), hiszen a X—XIII. században Közép- és Kelet-Európában korántsem csak ők laktak ilyen házakban. (Elterjedt ez a lakóház típus — a felszíni, főként faházak mellett — például a szintén megtelepedő, a magyarsághoz hasonló gazdálkodású volgai bolgároknál is: *Смирнов, А. П., Археологические исследования Ульяновского областного Краеведческого музея имени И. А. Гончарова в 1957 году. Ульяновск 1958. 4—8, 11. A település kora: IX—X. sz.) Nyilvánvalóan ezek építésében is számolhatunk keleti örökséggel. A szaltovói területek közelében élő levédiai magyarság minden bizonnyal a szomszédos Don-vidéki szlávok révén ismerkedett meg s vette át a „kőkemence” jelentésű „kemence” szót. Bolgár eredetű „pest” szavunkat valószínűleg már a Kárpát-medencében vettük át. (Ezt a gondolatot először *Tálas István* fogalmazta meg: *MTA II. Oszt. Közl.* 5 [1954] 395.)*

Kellő mennyiségű ásatási megfigyelés hiányában nem ítéltük meg, milyen mértékben érvényesültek nálunk a Kelet-Európában megfigyelhető törvényszerűségek. Figyelemre méltó viszont, hogy az eddigi tapasztalatok arra mutatnak: a korai időszakban — talán a X—XI. században — a kemencék nálunk is főként kőből épültek. (*Szabó J. Gy.*, *EgriMÉ* 13 [1975] 55. — A kőben szegény Alföldön viszont ekkor is agyagkemencék készültek: *Kovalovszki J.*, i. m. 209. A kőben bővelkedő vidékeken viszont még később is találunk kőkemencés házakat: *Székely Z.*, i. m. 67.; *Fodor I.* — *Németh P.*, *SzabSzatm Szle* 7 [1972]: 1. 93—94.) Agyagkemencéink típusai általában megegyeznek a kelet-európaiakkal. Egy-két esetben a moldvai lakóházak egyik jellegzetességét is megfigyelték ásatóink: a kemencén kívül egy nyílt tűzhely is volt a lakásban. (*Méri I.*, *MMMK* 1969—1970. 79.; *Kovalovszki J.*, i. m. 209., *FolArch* 16 [1964] 139. Hasonló jelenséget figyelt meg *I. I. Ljápovszkin* a IX. századi keleti szláv novotrojickojei település néhány házában: *Ляпушкин, И. И., Городище Новотроицкое. МИА, 74. [Москва—Ленинград, 1958] 198.)* A kemence általában nálunk is a bejáratnál szemközti sarokban van. Az elmúlt évben azonban Tiszafüreden egy olyan elrendezésű házat tártam fel, amely Kelet-Európában a „legfejlettebb” típusúnak számít: a kemence a bejárat melletti (jobb oldali) sarokban volt, mellette földpadkát

leltünk. (*Ld. Éltud* 33 [1978] s. a.) Nálunk a ház földfalának fával való bélelését csak nagyon bizonytalan nyomokban sikerült eddig megfigyelni (*Szabó J. Gy.*, i. m. 39—40.), várható azonban, hogy szerencsés esetben ennek is nyomára bukkanunk. Különösen azoknál a házaknál sejtethetünk ilyen bélelést (boronafalat?), ahol nem találjuk a tetőtartó ágasfák nyomát.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy Árpád-kori lakóházaink fejlődése nagyjából hasonló törvényszerűségekhez igazodhatott, mint a keleti szlávok déli (ligetes steppei) területein. A felszíni lakóházak elterjedése is nagyjából azonos időre tehető. Más volt azonban Árpád-kori falvaink szerkezete, ami az eltérő életmóddal magyarázható. Nem véletlen a letelepülő nomádok falvaiban fellelt párhuzamok. (Szaltovói kultúra.) Úgy vélem, ez a sajátos életmód alakította ki a mi falvaink földházak, sátras, külső kemencés udvarait, amihez viszont nem találunk korabeli párhuzamot Európában. (A szaltovói műveltség élete a X. század közepén végleg megszakadt.) Árpád-kori falvainkról tehát nagyjából ugyanez mondható el, mint korai művészetünk-ről vagy anyagi műveltségünk egészéről: bár könnyen felismerhetők a keleti hagyományok, végleges, sajátos areculatuk már a Kárpát-medencében formálódott ki.

Nyilvánvaló azonban, hogy keletről hozott építési hagyományaink nem korlátozódnak a fentebb említett épületekre. Ismerték elődeink a felszíni (fa, nád, paties-, agyag- vagy vályogfalú) házak építési fortélyait is a Don-vidéken. (Természetesen nem itt ismerkedtek meg először ezekkel az ősi építési módokkal, hanem évszázadokkal, sőt évezredekkel korábban is építettek ilyen épületeket, amint ezt a régészeti adatai tanúsítják. Vö.: *Fodor I.*, Verecke híres útján. . . [Bp. 1975] 96.) Az itteni föld- és kővárak pedig arra intenek bennünket, hogy korai földváraink építési hagyományai közt biztosan számolhatunk keletről hozottakkal. Ugyanezt talán feltehetjük legkorábbi kőépületeinkkel kapcsolatban is, hiszen például kváderborítású öntöttfalakkal a szaltovói területen is találkozunk. (*Плетнева, С. А.*, i. m. 35—36. Vö.: *Nagy E.*, *ArchÉrt* 95 [1968] 103.) Kétségtől kívül találtak a magyarok téglapépületeket is kazárföldön, hiszen téglából épült (éppen ellenük) a Don-parti Sarkel vára is. Ebben a tekintetben azért nem szabad a kazár hatást túlértékelnünk, hiszen a forrásokban a téglapépítés tilalmáról értesülünk Kazáriában. (Isztahri: „... a királyon kívül nincs más embernek téglából épült háza s a király nem is engedi, hogy ilyen házat valaki magának építsen.” A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. *Pauler Gy.*—*Szilágyi S.* Bp. 1900. 224. Vö.: *Плетнева, С. А.*, i. m. 39.)

Fodor István

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Д. Габлер</i> : Некоторые вопросы истории границы римской империи (лимеса) по Дунаю I—II вв. — <i>Б. Лоринц</i> : Кирпичи со знаками из лагеря в д. Баратфельдпуста	145
<i>Л. Кастильоне</i> : Новые археологические данные к возникновению культа Сарапа	176
<i>А. С. Бургер</i> : Позднеримские могилы в д. Мучфа — Сараспуста	189
<i>Э. Хорват</i> : Ксилотомия позднеримского деревянного ведра из д. Мучфа	205
<i>П. Немет</i> : Спорные вопросы археологических исследований ранних комитатских центров Венгрии	209

СООБЩЕНИЯ

<i>Ю. Г. Сенански</i> : Обломок идола сакалхатской группы из г. Баттоня	216
<i>Дь. Голдман</i> : Поселение тисаполгарской культуры в д. Бэлмедер	221
<i>Дь. Дума—Ч. Равас—А. Шаламон</i> : Данные к изготовлению позднеантичных цветных бус	235
<i>Ф. Фюлеп</i> : Раскопки раннехристианского мавзолея в г. Печ	246

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Дь. Ласло</i> : Иштван Мери	258
<i>П. Немет</i> : Дежё Чаллань	259
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества за 1976 г.	260
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1976 г.	260
Археологические открытия 1976 года	261

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккау</i> : Acta Archaeologica ASH, Tom. XXVII	277
<i>Т. Ковач</i> : Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
<i>М. Сабо</i> : A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur	181
<i>Е. Б. Бониш</i> : H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
<i>И. Бона</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
<i>А. Кюш</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
<i>И. Фодор</i> : П. А. Раппопорт, Древнерусское жилище. Древнее жилище народов Восточной Европы	285

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>D. Gabler</i> : Quelques problèmes de l'histoire du limes du Danube au I—II ^{ème} siècles. — <i>B. Lőrincz</i> : Les briques estampillées de camp à Barátföldpuszta	145
<i>L. Castiglione</i> : Nouvelles données archéologiques concernant le développement de la culte de Sarapis	176
<i>A. Sz. Burger</i> : Les tombes romaines tardives à Mucsfa-Szárászpuzsfa	189
<i>E. Horváth</i> : Xylotomie du seau de bois de l'époque romaine tardive de Mucsfa	205
<i>E. Németh</i> : Problèmes discutés des recherches archéologiques concernant les premiers chefs-lieu des comitats	209

NOTES ET INFORMATIONS

<i>J. G. Szénásky</i> : Fragment d'une idôle de la groupe de Szakálhát de Battonya	216
<i>Gy. Goldman</i> : Le site de la culture de Szakálhát à Bélmegyer	221
<i>Gy. Duma—Cs. Ravasz—Á. Salamon</i> : Données sur la mode de préparation des perles de l'époque romaine tardive	235
<i>F. Fülep</i> : Fouilles du mausolée paleo-chrétien à Pécs	246

CHRONIQUE

<i>Gy. László</i> : István Méri	258
<i>P. Németh</i> : Dezső Csallány	259
<i>S. Soproni</i> : Sur l'activité de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1976	260
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1976.	260
Archäologische Forschungen im Jahre 1976 (Les recherches archéologiques de l'année 1976)	261

LIVRES

<i>J. Makay</i> : Acta Archaeologica ASH, Vol. XXVII.	277
<i>T. Kovács</i> : I. Bóna, Die mittlere Bronzezeit Ungarns	279
<i>M. Szabó</i> : A. Haffner, Die westliche Hunsrück-Eifel-kultur	281
<i>É. B. Bónis</i> : H.-J. Kellner, Die Römer in Bayern	282
<i>I. Bóna</i> : Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa	283
<i>A. Kiss</i> : H. Kühn, Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland	284
<i>I. Fodor</i> : P. A. Rappoport, Des anciennes maisons d'habitations russes. Des anciennes maisons d'habitations de l'Est de l'Europe	285

Ára: 32,— Ft
Előfizetés egy évre: 50,— Ft

INDEX: 25 106
ISSN 0003—8032

1828 — 1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft

1 szám ára: 32,— Ft

Index szám: 25.106

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.